

JERZY ZDANOWSKI

**STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE
NA BLISKIM WSCHODZIE
W XX WIEKU**

JERZY ZDANOWSKI

**STOSUNKI
MIĘDZYNARODOWE
NA BLISKIM WSCHODZIE
W XX WIEKU**

Okładka: Joanna Sroka

Adiustacja: Halina Baszak-Jaroń

Korekta: zespół

Opracowanie map: Artur Bujak

Zdjęcia: Jerzy Zdanowski

Materiały ilustracyjne ze zbiorów autora

ISBN 978-83-7571-272-8

Książka została napisana w ramach projektu badawczego **N N116 269638**
Stosunki międzynarodowe na Bliskim Wschodzie w XX w.

Copyright© by Jerzy Zdanowski
Kraków 2012

Wydawca:

Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z o.o. –
Ofcyna Wydawnicza AFM

Żadna część tej publikacji nie może być powielana ani magazynowana w sposób umożliwiający ponowne wykorzystanie, ani też rozpowszechniana w jakiegokolwiek formie za pomocą środków elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających i innych, bez uprzedniej pisemnej zgody właściciela praw autorskich.

DTP: Joanna Sroka

Druk i oprawa: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z o.o.

Spis treści

Wstęp	7
Nauka o stosunkach międzynarodowych i Bliski Wschód	
Rozdział I.	
Pod rządami konsułów europejskich (przełom XIX i XX w.)	15
1.1. Stosunki algiersko-francuskie i powstanie <i>l'Algerie française</i>	19
1.2. Zależność finansowa Tunezji i protektorat Francji	24
1.3. Walka o Maroko i zwycięstwo Paryża	30
1.4. Turecko-włoska wojna o Libię (1911)	37
1.5. Międzynarodowe konsekwencje rewolucji młodotureckiej (1908)	41
1.6. Interwencja brytyjska w Egipcie w 1882 r.	50
1.7. Wpływy brytyjskie na Półwyspie Arabskim	57
1.8. Ingerencja Rosji i Wielkiej Brytanii w Persji	62
Rozdział 2.	
I wojna światowa i nowy ład na Bliskim Wschodzie	79
2.1. Sztambuł przystępuje do wojny	81
2.2. Bliskowschodnie fronty wojenne	83
2.3. Eksterminacja Ormian	91
2.4. Tajne plany rozbioru Imperium Osmańskiego.....	96
2.5. Deklaracja Balfoura	105
2.6. Turcja: od Sèvres (1920) do Lozanny (1923)	111
2.7. Konferencja paryska (1919–1920) i status państw arabskich	126
2.8. Dominacja Wielkiej Brytanii i Francji	143
Rozdział 3.	
Stosunki w regionie w okresie mandatów (1920–1948)	155
3.1. Polityka zagraniczna Republiki Tureckiej.....	155
3.2. Syria i Liban pod mandatem Francji	158
3.3. Konflikt w Palestynie i polityka władz brytyjskich	171
3.4. Brytyjskie rządy pośrednie w Iraku	188
3.5. Układ egipsko-brytyjski o niepodległości (1936).....	197

3.6. Brytyjska polityka wobec Transjordanii	203
3.7. Nowe sojusze na Półwyspie Arabskim	206
3.8. Maghreb: na drodze ku niepodległości	212
3.9. Stosunki Iranu z mocarstwami	231

Rozdział 4.**Bliski Wschód w latach „zimnej wojny”** **241**

4.1. Rywalizacja supermocarstw a Bliski Wschód	241
4.2. Turcja: sojusz z Zachodem a interesy narodowe	244
4.3. Rewolucja 1952 r. w Egipcie i nowe sojusze	251
4.4. Pakt bagdadzki – rola Iraku w regionie.....	267
4.5. Syria: alians z Moskwą	278
4.6. Liban: umiędzynarodowienie konfliktu	289
4.7. Izrael i bliskie stosunki z USA.....	301
4.8. Rewolucja islamska w Iranie	314
4.9. Niepodległość Maghrebu	325

Rozdział 5.**Bliski Wschód w świecie pozimnowojennym** **341**

5.1. Wojna o Kuwejt (1990–1991) i nowe sojusze	341
5.2. <i>Pax Americana</i>	346
5.3. Liban: kruchy pokój	352
5.4. Islamizm i nowy ład międzynarodowy	354
5.5. Obalenie Saddama Husajna (2003)	363
5.6. Arabska Wiosna: jaka przyszłość?	372
5.7. Irańska polityka regionalna: ambicje i możliwości	381
5.8. Turcja: nowe kierunki polityki zagranicznej w regionie	385

Zakończenie **393****Literatura cytowana** **399****Indeks osób** **439****Spis map i zdjęć** **465**

Wstęp

Nauka o stosunkach międzynarodowych i Bliski Wschód

Podmiotami stosunków międzynarodowych są zbiorowości polityczne, z których każda posiada określone interesy i potencjał polityczny oraz wizję kontaktów z podobnymi do niej wspólnotami. Każda z tych wspólnot zajmuje odrębne terytorium i jako taka tworzy państwo, które z założenia nie podlega żadnej sile zwierzchniej. Państwa zachowują wobec siebie niezależność, co jest sankcjonowane przez prawo. Z drugiej strony, ponieważ państwa kontaktują się ze sobą, to tym samym wchodzi w interakcje i wywierają na siebie wpływ. W rezultacie tworzy się sieć złożonych powiązań oraz stosunków współpracy i rywalizacji. Rywalizacja prowadzi często do konfliktów, a te przeradzają się niekiedy w wojny, kończące się czasami upadkiem jednych państw i urastaniem w siłę drugich. Reasumując, stosunki międzynarodowe są dynamicznym systemem zależności i podporządkowania – sferą ochrony i stałego umacniania państwowych interesów.

Historia stosunków międzynarodowych koncentruje się na relacjach między państwami, ale również obejmuje etap samego rodzenia się państw. Następuje to albo w wyniku przekształcania się amorficznych związków zadaniowych, typu plemię, w hierarchiczne struktury polityczne z rozbudowanym aparatem zarządzania i ucisku, albo – w rezultacie rozpadu imperiów. Imperia z kolei przestawały istnieć i dawały początek nowym państwom bądź w rezultacie wojny, bądź pod naciskiem sił odśrodkowych, które działały w kierunku dezintegracji zbiorowości, zespolonych dotąd w całość. Procesy państwowotwórcze są następstwem zjawisk społecznych i przede wszystkim – rodzenia się narodów. O tym, jak młode narody wybijają się na niepodległość i jak nowe narodowe państwa starają się zająć swoje miejsce wśród innych państw, traktuje również historia stosunków międzynarodowych.

Nauka o stosunkach międzynarodowych wskazuje na pewne wartości, które określają pozycje państw w systemie międzynarodowym. Za najważniejszą z tych wartości uznaje się bezpieczeństwo narodu i państwa. Zapewnieniu bezpieczeństwa narodowego służy wiele instrumentów i środków: dyplomacja, sojusze, a nade wszystko siły zbrojne. Nadrzędność kwestii bezpieczeństwa nad innymi wartościami eksponowana bywa głównie w teoriach stosunków międzynarodowych, znanych jako realistyczne. Autorzy tych teorii przedstawiają stosunki międzynarodowe jako płaszczyznę bezwzględnej walki państw o interesy narodowe z użyciem wszystkich możliwych środków, z militarnymi włącznie¹.

Drugą podstawową wartością dla państwa – jako podmiotu stosunków międzynarodowych – jest niepodległość, rozumiana jako wolność narodowa. Niepodległość państwa stwarza przesłanki wolności jego obywateli. Teorie liberalne w nauce o stosunkach międzynarodowych głoszą, że związek między tymi dwoma wymiarami wolności nie jest automatyczny i nieuchronny, jakkolwiek zapewnienie praw obywatelskich mieszkańcom państwa bez jego niepodległości bywa bardzo trudne².

Współistnienie państw wiąże się z przestrzeganiem przez nie ładu i sprawiedliwości. Są to równie ważne zasady, których respektowanie decyduje o trwałości systemu stosunków międzynarodowych. Zasady te są wyrażane w normach prawa międzynarodowego, których poszanowanie powinno być podstawą polityki zagranicznej każdego z podmiotów stosunków międzynarodowych. Tak stawiają sprawę teorie społeczności międzynarodowych³.

Kolejną wartością, którą powinno kierować się państwo – jako ogniwo w systemie stosunków międzynarodowych – jest dobrobyt obywateli. Takie podejście wyrażają teorie międzynarodowej ekonomii politycznej, wskazując na wagę powiązań gospodarczych między podmiotami międzynarodowych stosunków politycznych. Kwestia zasobności i bezpieczeństwa ekonomicznego obywateli ma kapitalne znaczenie dla stabilności państwa, na co wskazują wydarzenia ostatnich lat w tzw. świecie nierozwiniętym⁴.

¹ Patrz: H.J. Morgenthau, *Scientific Man VS Power Politics*, The University of Chicago Press, Chicago 1946; *idem*, *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*, Knopf, New York 1948.

² Patrz: I.L. Claude, *Power and International Relations*, Random House, New York 1962; *idem*, *Sword into Ploughshares: the Problems and Prospects of International Organization*, University of London Press, London 1964.

³ Patrz: H. Bull, *Justice in International Relations*, (1983–84 Hagey lectures), University of Waterloo Press, Waterloo 1985; *idem*, *The Anarchical Society: A Study in Order in World Politics*, Columbia University Press, New York 1977.

⁴ Patrz dwie prace R. Gilpina: *The Political Economy of International Relations*, Princeton Uni-

Po 1989 r. w literaturze teoretycznej ważne miejsce zajęły rozważania o tym, że świat stał się jednobiegunowy w tym sensie, że w stosunkach międzynarodowych zaczęło dominować tylko jedno mocarstwo – USA. Kwestia ta ma ważne znaczenie dla zrozumienia dynamiki stosunków międzynarodowych w regionie Bliskiego Wschodu⁵.

W książce przedstawiony został proces kształtowania się systemu stosunków międzynarodowych na Bliskim Wschodzie w XX w. Na początku tego okresu świat bliskowschodni był osmańsko-perski. Kraje od Algierii na zachodzie, po Jemen na wschodzie były częścią Imperium Osmańskiego (Wielkie Państwo Osmańskie, *Devlet-i Âliye-yi Osmâniyye*), które – podobnie jak i Persja – znajdowało się w orbicie zainteresowania mocarstw kolonialnych – Wielkiej Brytanii i Francji. Kolonializm europejski przeżywał apogeum rozwoju, a europejskie mocarstwa kolonialne były u szczytu potęgi. Wielka Brytania, Francja, Włochy i Rosja powiązały ze sobą Bliski Wschód różnymi formami zależności, od finansowej po militarną.

I wojna światowa zasadniczo zmieniła mapę Bliskiego Wschodu. W kolejnych dekadach potęga mocarstw kolonialnych osłabła, a ich wpływy zostały ograniczone. Arabowie wybili się na niepodległość i utworzyli własne państwa. W Anatolii narodziła się Republika Turecka, a Persja obroniła niepodległość i zmieniła nazwę na Iran.

Jak kształtował się system stosunków międzynarodowych w tych burzliwych latach? Czy emancypacja polityczna narodów Bliskiego Wschodu oznaczała uwolnienie się od więzów zależności od Zachodu i czy w konsekwencji epoka ingerowania sił zewnętrznych w sprawy regionu minęła bezpowrotnie? Na te pytania stara się dać odpowiedź prezentowana książka.

Wartości, które były najważniejsze dla państw regionu w XX w. to, według autora, niepodległość i tożsamość. Wywalczenie niepodległości, a zwłaszcza jej utrwalenie, nie mogło być sprawą prostą w warunkach kolonialnej dominacji państw europejskich. Pytanie zasadnicze dotyczy samej istoty niepodległości uzyskanej w takich warunkach. Czy emancypacja polityczna była pełna i czy oznaczała prawdziwą niepodległość?

versity Press, Princeton, 1987; *idem*, *Global Political Economy. Understanding the International Economic Order*, Princeton University Press, Princeton 2001.

⁵ Patrz: K. Waltz, *Theory of International Politics*, Addison-Wesley, Reading, MA 1979, s. 131–132; Ch. Krauthammer, *The Unipolar Moment*, „Foreign Affairs” January/February 1990/91, Vol. 70, No. 1, s. 23–33; *International Relations Theory and the Consequences of Unipolarity*, ed. by G.J. Ikenberry, M. Mastanduno, W.C. Wohlforth, Cambridge University Press, Cambridge 2011.

Kolonializm kształtował się przez stulecia i stworzył pajęczynę zależności, których nie można było zerwać w jednej chwili. Jeśli wziąć pod uwagę, że Algieria uzyskała polityczną niezależność w 1962 r., a Wielka Brytania ewakuowała swoje bazy z Jemenu w 1967 r., to trudno uznać, że kolonializm na Bliskim Wschodzie stał się zamierchłą przeszłością. Wiele faktów z historii stosunków międzynarodowych na Bliskim Wschodzie w XX w. świadczy o tym, że państwa i narody tego regionu poszukiwały i wciąż poszukują swojej tożsamości jako podmioty na arenie międzynarodowej. Tożsamość ta określana jest także w aspekcie kulturowym i odnoszona do islamu, religii dominującej w regionie. Islam okazał się siłą społeczną o ogromnych możliwościach mobilizowania mieszkańców Bliskiego Wschodu do działań politycznych.

W ostatnich dekadach nabiera znaczenia kwestia zasobności i godziwych warunków życia obywateli państw Bliskiego Wschodu. Stąd poszukiwanie dróg rozwoju, które pozwoliłyby rozwiązać nabrzmiewające problemy społeczno-ekonomiczne, związane przede wszystkim z eksplozją demograficzną.

Termin „Bliski Wschód” budzi od wielu lat kontrowersje w literaturze historyczno-politologicznej. Nadal nie ma jednej, uznanej definicji tego terminu. Pojęcie „Middle East” narodziło się w latach 50. XIX w. wśród pracowników brytyjskiego ministerstwa ds. Indii jako termin użyteczny na określenie tych terytoriów, które nie były Dalekim Wschodem (*Far East*). Tak więc, wszystko to, co nie było Dalekim Wschodem zostało albo Wschodem bliskim, albo środkowym. „Bliski Wschód” nie był z gruntu terminem precyzyjnym. Odnoszono go do różnych terenów w zależności od potrzeb i okoliczności. Najczęściej określano tak kraje tzw. Lewantu, te, które leżały na Wyżynie Palestyńsko-Syryjskiej i w Mezopotamii – terenach tworzących łącznie tzw. Żyzny Półksiężyc. Znajdowały się tu dzisiejsze: Syria, Jordania, Liban, Izrael z Autonomią Palestyńską i Irak. Często terminem Bliski Wschód określano także kraje Półwyspu Arabskiego. Z czasem przyjął się też termin Wielki Bliski Wschód, którym objęte zostały kraje Żyznego Półksiężycza, Półwyspu Arabskiego, Afryki Północnej, Azji Środkowej, Kaukazu oraz Iran. To ostatnie państwo mieściło się też w pojęciu „Środkowy Wschód”, które tradycyjnie nawiązywało do obszarów starożytnych cywilizacji.

W książce termin Bliski Wschód obejmuje kraje Żyznego Półksiężycza, Półwyspu Arabskiego, Afryki Północnej, Turcję i Iran. Uzasadnia ten wybór, zda-

niem autora, sama dynamika powstawania systemu międzynarodowego w regionie w XX w. Do końca I wojny światowej centrum regionu znajdowało się w Stambule i trudno zrozumieć wydarzenia w Tunezji, Libii, czy na Półwyspie Arabskim, nie mówiąc już o Syrii, bez odniesienia się do polityki Stambułu wobec tych krajów oraz polityki mocarstw europejskich wobec Stambułu. Po I wojnie światowej region stał się policentryczny, ale żaden z krajów regionu nie izolował się od pozostałych. Wręcz na odwrót, wydarzenia w jednym z państw, oddziaływały na pozostałe. Przewrót w Egipcie w 1952 r. miał ogromny wpływ na relacje w całym regionie i na stosunki regionu ze światem zewnętrznym.

Podobnie było w przypadku Turcji. Wprawdzie od 1918 r. państwo to nie było już instytucjonalnie połączone z krajami arabskimi, ale władze tureckie, określając swoje stosunki z krajami spoza regionu, zawsze brały pod uwagę możliwą reakcję państw arabskich i Izraela.

Iran ze światem arabskim i tureckim łączy wielowiekowe i wielostronne więzy, natury religijnej, kulturowej, gospodarczej i politycznej. Są to więzy współpracy, ale i rywalizacji. Tworzyły się one w następstwie dążenia Iranu do naśladowania dróg rozwoju sąsiadów, ale także wynikały z prób narzucenia im irańskiej wizji przyszłości. Powiązania świata arabskiego, tureckiego i irańskiego są więc wielowymiarowe.

Książka łączy podejście historyczne z analitycznym. Układ książki jest chronologiczny i narracja obejmuje główne okresy w historii regionu w XX w. Podejście historyczne jest uzasadnione tym, że wiele kwestii z historii Bliskiego Wschodu w ostatnim stuleciu pozostaje nie do końca wyjaśnionych i ciągle konieczne staje się prowadzenie badań archiwalnych nad tymi zagadnieniami. W pracy wykorzystane zostały materiały z archiwów brytyjskich, francuskich i egipskich. Analiza wydarzeń oparta została na licznych monografiach i artykułach. Trzeba zaznaczyć, że literatura o Bliskim Wschodzie jest bardzo bogata. Co roku przybywa kilkadziesiąt nowych pozycji. Monografie, które okazały się najbardziej przydatne to przede wszystkim opracowania Malcolma Yappa, z którym autor miał możliwość skonsultować wiele zagadnień z zakresu historii najnowszej Bliskiego Wschodu. Prace tego historyka: *The Making of the Modern Near East 1792–1923* oraz *The Near East since the First World War: A History to 1995* jako niezwykle analityczne narracje historyczne, kreślące sugestywnie tendencje i perspektywy rozwoju wydarzeń, są cenne poznawczo.

Narrację historyczną opartą na źródłach z analizą politologiczną łączy też praca Eugene'a L. Rogana *The Arabs. A History* wydana w 2009 r. Jest ona bardzo cenna, zwłaszcza dla zrozumienia procesu kształtowania się świadomości narodowej Ara-

bów. W tym zakresie równie wartościowa była monografia Davida K. Fieldhouse'a *Western Imperialism in the Middle East 1914–1958* z 2006 r. Bardzo pomocna przy ocenie polityki Zachodu wobec Bliskiego Wschodu okazała się praca Jeremy'ego Salta *The Unmaking of the Middle East. A History of Western Disorder in Arab Lands* z 2008 r. Natomiast okres „zimnej wojny” został dogłębnie opisany m.in. w pracy *The Cold War and the Middle East*, pod redakcją Yezida Sayigha i Awiego Shlaima. Jeśli chodzi o historię Maghrebu w omawianym okresie, to, mimo wielu nowych monografii, ciągle niezastąpiona pozostaje synteza Jamila M. Abun-Nasra *A History of the Maghrib in the Islamic Period* z 1987 r. Podstawowe prace z zakresu teorii stosunków międzynarodowych, które odnoszą się do Bliskiego Wschodu są autorstwa L. Carla Browna, Fawaza A. Gergesa, Raymonda Hinnebuscha i Annoushiravana Ehteshamiego, Freda Hallidaya, Bahgata Korany'ego i Hillala Alego E. Dessoukiego, Bassama Tibiego, Beverleya Milton-Edwardsa, Louise Fawcett⁶.

Prezentowana książka jest rezultatem badań przeprowadzonych w ramach projektu badawczego N N116 269638 sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki. Realizacja projektu objęła badania w archiwach państwowych Francji, Wielkiej Brytanii oraz Egiptu. Ważne znaczenie miał wyjazd studyjny do Turcji, który pozwolił nawiązać kontakty naukowe z historykami tureckimi i tamtejszymi ośrodkami naukowymi. Materiał zgromadzony w trakcie prowadzonych badań pozwolił na przygotowanie kilku publikacji; wydany został artykuł o islamizmie w Egipcie oraz rozdział o sytuacji politycznej w Arabii Saudyjskiej i szyitach w tym kraju. Przy pisaniu tych opracowań wykorzystałem arabskie materiały źródłowe, do których dotarłem w czasie wyjazdu studyjnego do Egiptu. Ponadto, opublikowałem dwa materiały syntetyczne, prezentujące całościowe spojrzenie na stosunki międzynarodowe na Bliskim Wschodzie, a mianowicie rozdział w pracy zbiorowej, traktujący o stosunkach między światem islamu a Zachodem oraz książkę zawierającą ocenę sytuacji na Bliskim Wschodzie po Arabskiej Wiośnie i będącą rozsze-

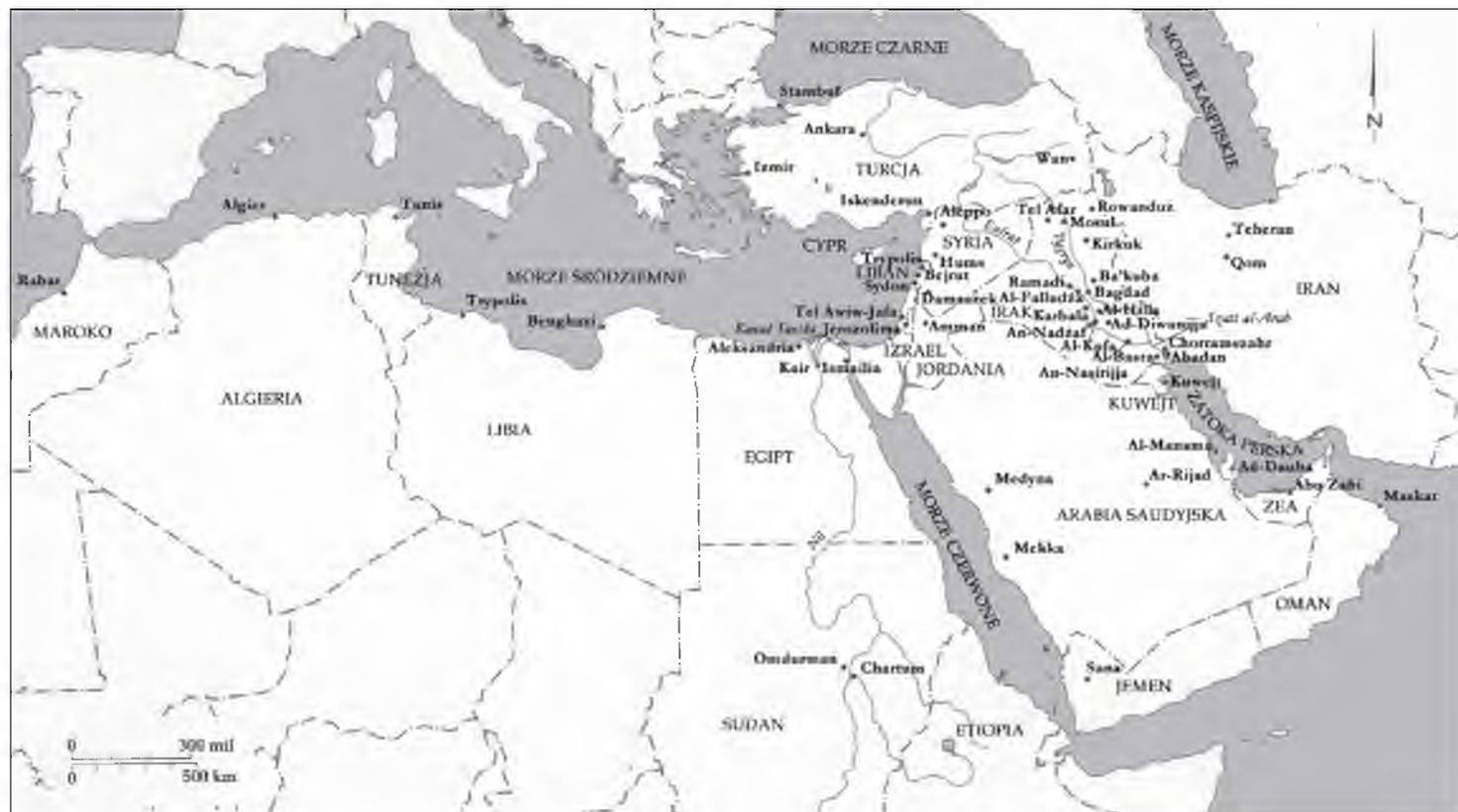
⁶ C.L. Brown, *International Politics and the Middle East: Old Rules, Dangerous Game*, I.B. Tauris, London 1994; L. Fawcett, *International Relations of the Middle East*, Oxford University Press, Oxford 2005; F.A. Gerges, *The Superpowers and the Middle East: Regional and International Politics 1955–1967*, Westview Press, Boulder, CO 1994; R. Hinnebusch and A. Ehteshami, *The Foreign Policies of Middle Eastern Studies*, Lynne Rienner, London 2002; F. Halliday, *Bliski Wschód w stosunkach międzynarodowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005; *The Foreign Policies of Arab States: The Challenge of Change*, ed. by B. Korany and H.A.E. Dessouki, Westview Press, Boulder, CO 1984; B. Milton-Edwards, *Contemporary Politics in the Middle East*, Polity Press, Cambridge, England, and Malden, MA 2006; Bassam Tibi, *Conflict and War in the Middle East, 1967–91: From Interstate War to New Security*, Macmillan, London 1998.

rzonym wystąpieniem w Collegium Maius na Uniwersytecie Jagiellońskim w ramach programu Distinguish Professor Lecture. Rezultaty badań w ramach projektu zostały przedstawione w formie wykładów, odczytów i referatów na konferencjach.

Chciałbym podziękować wszystkim osobom, które pomogły mi w czasie realizacji projektu badawczego oraz przy publikacji książki. Pani Profesor Ola al-Khawaga z Uniwersytetu Kairskiego okazała mi nieocenioną pomoc w trakcie badań archiwalnych i studyjnych w Egipcie. Bardzo ważne były dla mnie uwagi Profesor Melihy Altumşık z Middle East Technical University w Ankarze oraz rozmowy z Profesorem Çınarem Özenem z Wydziału Nauk Politycznych na Uniwersytecie w Ankarze. Panu Ambasadorowi Piotrowi Puchcie dziękuję za cenne uwagi do moich przemyśleń o rozwoju Egiptu po Arabskiej Wiośnie. Pan Doktor Marcin Styszyński dzielił się ze mną ważnymi poznawczo spostrzeżeniami o burzliwych wydarzeniach w Egipcie w 2011 r. Dziękuję także Panu Filipowi Cyganikowi za relacje o polskich śladach w Iranie. Chciałbym bardzo podziękować Pani Ambasador Joannie Wronieckiej oraz Panom Ambasadorom: Krzysztofowi Płomińskiemu, Romanowi Chałaczkiewiczowi, Juliuszowi Gojle, Witoldowi Śmidowskiemu i Krzysztofowi Bojce za uwagi i komentarze do opisywanych wydarzeń. Żałuję, że nie mogłem w większym stopniu skorzystać z Ich ogromnej wiedzy o Bliskim Wschodzie.

Pan Artur Bujak okazał nieocenioną pomoc w przygotowaniu map. Pani Agata Wójcik podsunęła mi pomysł okładki i pomogła przygotować bibliografię. Przy bibliografii pomoc okazała mi także Natalia Zdanowska. Pan Michał Lipa pomagał mi gromadzić brakujące materiały na ostatnim etapie pisania syntezy. Pani Redaktor Joanna Sroka złożyła tekst i przygotowała indeks, a Pani Redaktor Halina Baszak-Jaroń czuwała nad całością prac redakcyjnych i bez Jej uwag oraz pomocy merytorycznej trudno sobie wyobrazić zakończenie prac nad książką. Wszystkim wymienionym osobom składam serdeczne podziękowania. Jestem też bardzo zobowiązany Krakowskiemu Towarzystwu Edukacyjnemu, a zwłaszcza Panu Mecenasowi Tomaszowi Dalowskiemu za wyrozumiałość w sprawach terminów złożenia tekstu i jego objętości.

Bliski i Środkowy Wschód

Rozdział I.

Pod rządami konsulów europejskich (przełom XIX i XX w.)

Mocarstwa europejskie zainteresowały się arabskim Bliskim Wschodem w końcu XVIII w. Afryka Północna i Bliski Wschód były wówczas częścią Imperium Osmańskiego (Wielkie Państwo Osmańskie, *Devlet-i Âliye-yi Osmâniyye*) i do lat 40. XIX w. państwa europejskie respektowały zasadę integralności terytorialnej tego imperium. Jednak z czasem, kiedy zainteresowanie regionem wzrosło – ważniejsze stały się własne interesy imperialne i wówczas mocarstwa europejskie podzieliły pomiędzy siebie Afrykę Północną. Już w 1830 r. Francja podporządkowała sobie Algierię i z czasem kraj ten został ogłoszony integralną częścią Francji. W 1881 r. Francja objęła protektoratem Tunezję. Rok później, w 1882 r. wojska brytyjskie zajęły Egipt, a w 1911 r. Włosi w podobny sposób przejęli kontrolę nad Libią. W 1912 r. wprowadzono francusko-hiszpański protektorat nad Marokiem. Dlaczego właśnie Afryka Północna została jako pierwsza podporządkowana mocarstwom europejskim? Przyczyn było kilka: kraje tego obszaru leżały daleko od Stambułu i były słabiej zintegrowane z Imperium Osmańskim niż Syria czy Mezopotamia; były bardziej wasalami, podczas gdy kraje Bliskiego Wschodu – prowincjami. Poza tym, kraje Afryki Północnej z racji położenia były bezpośrednio poddane oddziaływaniu państw z południa Europy w sferze handlowej, finansowej i militarnej¹.

Europejskie rządy kolonialne miały charakter pośredni, ponieważ państwa europejskie pozostawiły lokalnym władzom szeroką autonomię w sprawach wewnętrznych. Kontrolowały jednak politykę na szczeblu regionalnym i nie tolero-

¹ Por. E. Rogan, *The Arabs. A History*, Allen Lane, London 2009, s. 109–112.

wały najmniejszego sprzeciwu miejscowej ludności wobec tej kontroli. Mimo że rządy pośrednie oznaczały zachowanie miejscowych struktur społecznych i często elit politycznych, to wpływ kolonializmu na lokalne społeczeństwa okazał się bardzo głęboki. Niektóre wydarzenia, które złożyły się na stosunki między Zachodem a Bliskim Wschodem w okresie kolonializmu, pozostawiły bolesny ślad w zbiorowej pamięci lokalnych społeczeństw. Spuścizna kolonializmu do dzisiaj rzutuje na współczesne stosunki międzynarodowe.

29 kwietnia 1827 r. dej Algieru Husajn Pasza, który jako regent² rządził krajem w imieniu Imperium Osmańskiego, uderzył publicznie francuskiego konsula Pierre'a Devala w twarz klapką na muchy. Incydent miał związek z próbami odzyskania przez algierskiego władcę dużych sum, które rząd francuski był winien poddanym deja za dostawy ziarna dla armii francuskiej jeszcze w latach 1793–1798. Sytuację zaogniła osobista niechęć obydwu mężczyzn. Kiedy dej nie uzyskał odpowiedzi na swój list w danej sprawie od króla Karola X, wezwał na rozmowę konsula Francji i wówczas doszło do gwałtownej sceny, która przeszła do historii pod bardziej elegancką nazwą *coup d'éventail* – uderzenie wachlarzem³.

Regent Algieru miał ciche poparcie Anglików, którzy konkurowali z Francuzami o wpływy w Afryce Północnej. Władze francuskie potraktowały wydarzenie z całą powagą. Dej miał przeprosić za zniewagę salutując fładze francuskiej. Kiedy odmówił, okręty francuskie zablokowały 16 czerwca port w Algierze. Rozpoczęła się w ten sposób 3-letnia blokada siedziby regenta, która nie miała większego wpływu na życie codzienne miasta. 2 sierpnia 1829 r. doszło do kolejnego poważnego incydentu. Kiedy okręty francuskie wzmocniły blokadę portu, obrońcy oddali salwę z armat w kierunku flagowego okrętu francuskiego. Wprawdzie dej Husajn przeprosił Francuzów za ten incydent, ale tym razem Paryż postanowił działać energicznie. Z Londynu wezwany został do Paryża ambasador Francji książę Jules de Polignac, aby sformował nowy rząd zdolny

² Ziemie algierskie pod panowaniem osmańskim określano w Europie od XVI w. nazwą Regencja. Patrz: Ph.C. Naylor, *France and Algeria. A History of Decolonization and Transformation*, University of Florida Press, Gainesville 2000; Ch.-A. Julien, *Turkish Rule in Algeria and Tunisia, 1516–1830*, [w:] *History of North Africa: Tunisia, Algeria, Morocco*, Routledge and Keegan Paul, London, 1970, s. 273–335; J.-C. Vatin, *L'Algérie en 1830: Essai d'interprétation des recherches historiques sous l'angle de la science politique*, „RASJEP” December 1970, 7, s. 927–1058; A.A. Heggoy, *The French Conquest of Algiers, 1830: An Algerian Oral Traditions*, Ohio: Center for International Studies, Ohio University, Athens 1986.

³ Relacje obydwu stron o tym incydencie zamieszcza: J.C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics. A Documentary Record*, Vol. 1, *European Expansion, 1535–1914*, Yale University Press, New Haven and London 1975, s. 227–231. W brytyjskich dokumentach incydent ten został nazwany „the Fly-Whisk Incident of April 1827”. Patrz także: A. Kasznik-Christian, *Algieria*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2006, s. 21.

rozwiązać konflikt z dejem Algieru. De Polignac objął też stanowisko ministra spraw zagranicznych i postawił przed sobą jeden cel: pokonać de ja Algieru. Francja zapewniła sobie poparcie Rosji oraz Prus i neutralność Austro-Węgier. 7 lutego 1830 r. król Karol X zarządził mobilizację wojska i utworzenie w Tuluńe korpusu ekspedycyjnego. 25 maja 37 tys. żołnierzy i oficerów zostało zakrętowanych na 572 jednostki morskie, które wypłynęły w kierunku Algieru. 14 czerwca Francuzi zeszli na ląd koło przylądka Siddi Ferruch ok. 20 km od Algieru i pod koniec czerwca dotarli na przedmieścia miasta. 4 lipca dej Husajn skapitulował i wojska francuskie zajęły miasto. Następnego dnia regent Algieru podpisał konwencję, która oznaczała koniec jego władzy⁴. Był to pierwszy krok na drodze do skolonizowania Algierii przez Francję i ogłoszenia jej terytorium francuskim przez konstytucję II Republiki w listopadzie 1848 r. W tym czasie większa część nadbrzeża algierskiego została skolonizowana przez francuskich osadników⁵. Działania Francji w Algierii przypominały wcześniejsze francuskie próby podbicia Egiptu: wyprawa Napoleona w roku 1798 zakończyła się jednak fiaskiem. W Algierii francuskie ambicje imperialne zostały w pełni zaspokojone⁶.

Po 1830 r. pozostałe kraje Maghrebu i arabskiego Bliskiego Wschodu – Tunezja, Maroko, Trypolitania, Egipt, Syria, Palestyna i Irak – również znalazły się pod silnym oddziaływaniem państw europejskich, które wykorzystując słabość władz osmańskich i lokalnych władców oraz rywalizację między plemionami, przekształcili swoje konsulatory w ważne ośrodki władzy. Formalnie uznawano, że Maghreb i Bliski Wschód są częścią Imperium Osmańskiego i kierowano się zasadą zachowania integralności terytorialnej tego państwa. Zasadę tę respektowała Wielka Brytania, która Imperium Osmańskie uznawała za bufor przed ekspansją Rosji⁷. Sytuacja uległa zmianie po 1878 r., kiedy to Wielka Brytania jako pierwsza przestała kierować się tą zasadą w swojej polityce na Morzu Śródziemnym i zajęła Cypr. Ta aneksja zapoczątkowała okres wzmożonej rywalizacji państw europejskich o koncesje terytorialne i doprowadziła do utraty przez kraje regionu samodzielności politycznej.

⁴ Por. *The French Conquest of Algiers, 12 March–5 July 1830*, [w:] J.C. Hurewitz, *op. cit.*, s. 242–243.

⁵ A.A. Heggoy, R.R. Crout, *Historical Dictionary of Algeria*, Scarecrow Press, Metuchen, NJ 1981, s. 153–154.

⁶ Por. M. Jasnoff, *The Edge of Empire: Lives, Culture, and Conquest in the East, 1750–1850*, Vintage Books, New York 2005, s. 286–287.

⁷ Patrz: F.R. Flournoy, *British Policy Towards Morocco in the Age of Palmerston (1830–1865)*, Free-Press Book, London 1935, s. 31–32; P. Renouvin, *Histoire des Relations Internationales*, Hachette, Paris 1954, Vol. 5, s. 100–120.

Podbój Algieru przez Francję w 1830 r.

Książe de Poligniac, Premier i Minister Spraw Zagranicznych Francji do księcia de Lavala, ambasadora francuskiego w Londynie, 12 marca 1830 r.

Przygotowania wojenne, które podjęliśmy i które mogą doprowadzić do wojny wymagają odpowiedniego przedstawienia w stolicach państw, które wyraziły życzenie usłyszenia od nas wyjaśnienia celów naszej ekspedycji do algierskiej Regencji. Nasza Wysokość pragnie spełnić te życzenia i upowaznia mnie do przedstawienia rządowi zainteresowanych państw następujących wyjaśnień. Wasza Książęca Mość może przekazać je Rządowi Jego Brytyjskiej Mości. Publiczne obrażenie przez Deja naszego Konsula oznaczało złamanie wielu porozumień traktatowych oraz praw uświęconych wielowiekową tradycją; było ciosem zadany wysokim wartościom o ogromnym znaczeniu moralnym. Intencją naszego króla jest uzyskanie przeprosin za obrażenie jednego z Jego przedstawicieli oraz zadośćuczynienia krzywdzie moralnej, która dotknęła Francję. Dej zniszczył wszystkie nasze osady na wybrzeżu Afryki, a trzyletnia blokada jedynie umocniła go w przekonaniu o słuszności jego postępowania. Zamiast naprawienia wyrządzonych szkód i krzywd, zgłasza otwarcie nowe roszczenia i stawia nowe warunki. [...] Król doszedł w tej sytuacji do przekonania, że jakiegokolwiek porozumienie z Dejem jest niemożliwe [...] i postanowił wykorzystać całą siłę świata chrześcijańskiego dla zorganizowania wyprawy, która stawia przed sobą następujące cele: położenie kresu piractwu, zniesienie niewolnictwa wobec chrześcijan, zaprzestanie płacenia Dejowi jakichkolwiek danin przez państwa chrześcijańskie.

Książe de Poligniac, Premier i Minister Spraw Zagranicznych Francji do księcia de Lavala, ambasadora francuskiego w Londynie, 12 maja 1830 r.

W chwili, kiedy nasza flota z naszą armią opuszcza Francję, Król uważa za konieczne zapewnić naszym sojuszników, że niezwykle wysoko ceni sobie ich przejawy zainteresowania oraz dowody ich przyjaźni wyrażone i złożone w trakcie przygotowań do ekspedycji przeciwko Algierowi. [...] Dwie przyczyny, z jednej strony, tak odmienne, a z drugiej – tak ze sobą ściśle powiązane – doprowadziły do rozpoczęcia przygotowań do działań militarnych. Chodziło szczególnie o honor naszej flagi i zadośćuczynienie naszym krzywdom dla zapobieżenia kolejnym przejawom agresji i przemocy. Państwo algierskie mogło uwolnić nas od kosztów wojny, którą samo sprowokowało, ale wszakże nie uczyniło tego. Druga przyczyna to interesy całego świata chrześcijańskiego, a więc zniesienie niewolnictwa, położenie kresu piractwu oraz praktyce płacenia przez Europę daniny Regencji Algieru.

Konwencja między Francją a Dejem Algieru z 5 lipca 1830 r. o oddaniu miast i fortów

Cytadela w Algierze oraz wszystkie inne forty podległe Algierowi, a także port tego miasta zostaną przekazane wojskom francuskim dzisiaj o godzinie 10.00 rano.

Dowódca Naczelny Armii Francuskiej zobowiązuje się do zapewnienia Dejowi Algieru wolności osobistej oraz prawa do posiadania majątku osobistego.

Dej będzie mógł udać się bez przeszkód wraz z rodziną oraz osobami do niego przywiązanymi do dowolnego miejsca, które wybierze jako swoją siedzibę; jeśli postanowi pozostać w Algierze, będzie korzystał z ochrony, którą zapewni mu Naczelny Dowódca Armii Francuskiej.

Naczelny Dowódca Armii Francuskiej zobowiązuje się do zapewnienia takiej samej ochrony gwardii przybocznej Deja oraz wszystkim zbrojnym ludziom, którzy mu służyli.

Zapewnia się swobodę praktykowania religii mahometańskiej. Zapewniona zostanie wolność osobista wszystkim mieszkańcom bez względu na pochodzenie społeczne, wyznawaną religię oraz wykonywane zajęcie. Gwarantuje się zachowanie przez każdego majątku osobistego oraz swobodę działalności handlowej i rzemieślniczej. Naczelny Dowódca przysięga na swój honor, że nie skrzywdzona zostanie nawet jedna kobieta.

Opr. na podstawie: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, s. 242–244.

Zmiana nastawienia Londynu do kwestii integralności terytorialnej Imperium Osmańskiego była uwarunkowana zmianami politycznymi w samej Wielkiej Brytanii. Konserwatywny premier Benjamin Disraeli uważał, że Imperium Osmańskie jest najlepszym zabezpieczeniem przeciwko ekspansji Rosji w kierunku kolonialnych posiadłości Wielkiej Brytanii. Jednak po wydarzeniach w Bośni i Hercegowinie oraz w Bułgarii w 1875 r. angielska opinia publiczna przestała popierać proturecką politykę Disraeliego. Po tym, jak na Bałkanach doszło do krwawych rozpraw osmańskich władz z powstańcami, nastawienie do Turcji uległo zmianie. W 1876 r. William Gladstone, przywódca liberałów brytyjskich i przyszły premier, napisał broszurę pt. *The Bulgarian Horror and the Question of the East*, w której potępił Turków za nieludzkie postępowanie na Bałkanach i wezwał do odebrania im europejskich prowincji. W ten sposób podważona została zasada podtrzymania integralności terytorialnej Imperium Osmańskiego⁸.

Same rządy osmańskie w krajach arabskich Maghrebu i Bliskiego Wschodu datowały się od początku XVI w. i były pośrednie. Sztambuł akceptował rządy miejscowych elit i podejmował wyprawy wojskowe do regionu jedynie wtedy, gdy wpływom osmańskim zagrażały państwa chrześcijańskie. Zajęcie przez Francuzów Algieru w 1830 r. zostało ocenione przez Wysoką Portę jako wielkie zagrożenie dla rządów osmańskich nie tylko w tym kraju, ale w całym Maghrebie. Chcąc przeciwdziałać dalszej penetracji francuskiej, Porta zażądała od beja Tunisu złożenia deklaracji o uznaniu zwierzchniej władzy sułtana. W przypadku Trypolitanii władze tureckie odsunęły od rządów miejscowy ród Karamanlisów i wprowadziły rządy bezpośrednie.

1.1. Stosunki algiersko-francuskie i powstanie *l'Algérie française*

Po zdobyciu Algieru w 1830 r. Francuzi musieli zmierzyć się z siłami lokalnych przywódców w głębi kraju, którzy nie zamierzali podporządkować się obcym⁹. Najsilniejszy opór stawiał emir Abd al-Kadir (1807–1883), przywódca mistycznego bractwa kadirija. Francuzi pokonali jego wojowników w 1835 r. i zmusili emira do podpisania pokoju w Tafnie w 1837 r.¹⁰ Abd al-Kadir schronił się na-

⁸ Por. E. Rogan, *op. cit.*, s. 120.

⁹ Na temat podboju 1830 r. patrz: A.A. Heggoy, R.R. Crout, *op. cit.*, s. 7; Ch.-A. Julien, *La Conquête et les débuts de la colonisation (1827–1871)*, PUF, Paris 1964, s. 1–63; Ch.-A. Julien, *Turkish Rule, op. cit.*, s. 273–335; J.-C. Vatin, *op. cit.*, s. 927–1058.

¹⁰ Tekst układu z Abd al-Kadirem w: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, s. 259–260.

stępnie w Maroku, co doprowadziło do starcia francusko-marokańskiego pod Isly w 1844 r.¹¹ Pokonany sułtan Maroka musiał zaprzestać wspierania Abd al-Kadira, który oddał się w ręce Francuzów w 1847 r. Również Ahmad Bej, osmański rządca Konstantyny, zmuszony został uznać zwierzchnictwo Francji¹². Francuskie wojska pod dowództwem marszałka Thomasa-Roberta Bugeauda złamały opór innych przywódców lokalnych w Algierii. Bugeaud zamierzał pozyskać miejscową ludność środkami pokojowymi. Specjalna komórka w jego administracji znana jako „Bureaux arabes” miała odegrać rolę pośrednika między osadnikami a ludnością tubylczą. Pracujący w niej Francuzi byli często przyjaźnie nastawieni do Arabów i Berberów i odnosili się z dużym szacunkiem do lokalnych plemion. Jednak Francuzom nie udało się zasymilować Algierii. Jules Ferry, czołowy eksponent francuskiego imperializmu, przyznał w 1892 r., że Algieria pozostała kolonią Francji, a nie jej integralną częścią. Złożyły się na to dwa czynniki: brak zaufania miejscowej ludności jako muzułmanów do chrześcijańskich kolonizatorów oraz polityka dyskryminacji, cechująca imperialistyczną politykę podboju¹³.

W rezultacie postanowień francuskiej konstytucji z 1848 r. zarysował się podział społeczeństwa na uprzywilejowaną grupę Europejczyków, zdominowaną przez Francuzów, oraz na poddanych im muzułmanów i Żydów, którzy zostali zepchnięci na margines życia politycznego i gospodarczego. Okupacja militarna oznaczała masową ekspropriację ziemi, która przechodziła w ręce osiedleńców z Francji. Wszystkie ziemie państwowe, które były poprzednio zarządzane przez administrację de ja teraz przeszły pod zarząd francuski. Dotyczyło to także tzw. *habus* – ziem należących do fundacji religijnych¹⁴.

¹¹ Por. Ch.-R. Ageron, *De l'insurrection de 1871 au déclenchement de la guerre de Libération (1954)*, PUF, Paris 1979, s. 429, 177–178.

¹² Posiadłości francuskie w Afryce Północnej zaczęto określać terminem „Algérie” od 1839 r. Losy emira Abd al-Kadira były bardzo złożone. Po oddaniu się w ręce Francuzów emir był więziony we Francji i został uwolniony w 1852 r. przez Napoleona III. Następnie mieszkał w Bursie w Turcji oraz w Damaszku, gdzie zmarł w 1883 r. W 1860 r. ocalił życie 12 tys. chrześcijan w tym mieście w czasie zamieszek na tle religijnym. Tym czynem zyskał sobie szeroką popularność we Francji. W 1869 r. wziął udział w otwarciu Kanału Sueskiego. Niektóre źródła mówiły o tym, że wspierał politykę Napoleona III w Maghrebie, w tym także i Algierii w zakresie pobudzania rozwoju cywilizacyjnego w tym regionie. Abd al-Kadir spisał wspomnienia pt. *Rappel a l'intelligent* (1858), w których wyraził nadzieję na porozumienie się muzułmanów z Europejczykami. Patrz: J. Clancy-Smith, *Rebel and Saints: Muslim Notables, Populist Protest, Colonial Encounters (Algeria and Tunisia, 1800–1904)*, University of California Press, Berkeley 1994, s. 254–255; A.H. Kasznik, *Abd el-Kader, 1808–1883*, Ossolineum, Wrocław 1977.

¹³ Literatura o Abd al-Kadirze jest bardzo bogata. Jedno z pierwszych opracowań to: A. Bellemare, *Abd-el-Kader: Sa Vie politique et militaire*, Hachette, Paris 1863. Patrz także: R. Danzinger, *Abd al-Qadir and the Algerians: Resistance to the French and Internal Consolidation*, Holmes and Meier, New York 1977, s. 241–255; Ph.C. Naylor, *op. cit.*, przypis 25 na str. 155.

¹⁴ Patrz: Mahfoud Bennoune, *The Making of Contemporary Algeria, 1830–1987: Colonial Upheav-*

Narastającą wrogość, będącą skutkiem tej dychotomii próbował załagodzić cesarz Napoleon III. Odwiedził on Algierię dwukrotnie: we wrześniu 1860 r. i w 1865 r. między 3 maja i 7 czerwca. Cesarz wyrażał wiele sympatii dla rdzennej ludności Algierii i mówił o Algierii jako „królestwie arabskim”. Wpływ na ówczesne poglądy Napoleon III miała też niechęć do francuskich kolonów w Algierii ze względu na ich republikańskie poglądy. 22 kwietnia 1863 r. ogłoszony został *senatus-consulte*, który prawnie gwarantował muzułmanom ich własność na ziemię. Jednak kiedy w 1864 r. wybuchło na wschodzie Kabylii powstanie antyfrancuskie, a kolonowie, zwani *pieds noir* (dosł. czarne stopy), zaczęli wyrażać niezadowolony ze skutków decyzji cesarza, ten zmienił swoją politykę i teraz ludność Algierii miała się integrować z metropolią. Symbolem francuskiego imperializmu i kolonializmu stał się uprawa winnej latorośli. W 1880 r. powierzchnia winnic wyniosła 40 tys. ha, a w 1940 r. – 400 tys. ha. Tak gwałtowny wzrost powierzchni uprawy winnej latorośli nie tylko zmieniał fizyczny krajobraz, ale był afrontem kulturowym dla ludności, która wyznawała islam, zabraniający wiernym produkowania alkoholu¹⁵.

Pięć tygodni po powrocie Napoleona III z drugiego pobytu w Algierii wydany został nowy *senatus-consulte*, który uznał algierskich muzułmanów i Żydów poddany Francji z prawem wstępowania do służby cywilnej i wojska. Dokumenty z 24 października 1870 r., znane jako dekrety Crémieux, wprowadziły w Algierii ustrój cywilny i ogłosiły możliwość uzyskania przez ludność rdzenną Algierii obywatelstwa francuskiego pod warunkiem złożeniu deklaracji o podporządkowaniu się francuskiemu prawu cywilnemu w miejsce lokalnych praw religijnych. Przyjęcie tego warunku było dla ludności Algierii równoznaczne z przyjęciem chrześcijaństwa.

Do 1870 r. z nowego *senatus-consulte* skorzystało 194 algierskich muzułmanów i 398 Żydów. Kardynał Charles Lavigerie, arcybiskup Algieru, w 1867 r. powiedział otwarcie, że konwersja na chrześcijaństwo jest jedyną drogą wyprowadzenia ludności muzułmańskiej Algierii ze stanu barbarzyństwa. Lavigerie utworzył w 1868 r. zakon Białych Braci, a rok później – Białych Sióstr w celu krzewienia chrześcijaństwa wśród muzułmanów w Algierii. Kardynał przy-

als and Post-independence Development, Cambridge University Press, Cambridge 1988, s. 35–60; P. Bourdieu, *The Algerians*, tłum. Alan C. Rosa, Beacon Press, Boston 1962, s. 120–122.

¹⁵ Patrz: M. Bennoun, *Algerian Peasants and National Politics*, „MERIP”, No. 48, 1976, s. 13–15; S. Amin, *L'Economie du Maghreb*, Editions de Minuit, Paris, vols. 1–2, 1976, Vol. 1, s. 39–40; F. Fanon, *Wretched of the Earth*, trans. by R. Philcox, Grove Press, New York 1968, s. 61. Tekst dokumentów z 14 lipca 1865 r. – 21 kwietnia 1866 r. o naturalizacji muzułmanów i Żydów w Algierii podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, s. 355–359.

czynił się do wzrostu nienawiści między dwoma wspólnotami i tym, że zebrał w przytułku 1753 sierot muzułmańskich z zamiarem nawrócenia ich na chrześcijaństwo oraz odmówił oddania ich rodzinom¹⁶. Jednym z Białych Braci był Charles Eugène de Foucauld, były oficer wojska, który po przybyciu do Afryki Północnej poświęcił się nawracaniu muzułmanów na chrześcijaństwo. Mimo że jego osiągnięcia na tym polu były znikome, to prowadzona przez niego działalność dobroczynna na rzecz Tuaregów w górach Hoggar zyskała mu szacunek miejscowej ludności¹⁷.

Po upadku Drugiego Cesarstwa we Francji w 1870 r. kolonowie francuscy w Algierii wymogli na nowych republikańskich władzach poważne ustępstwa. Zgodnie z dekretem z 4 października 1870 r. otrzymali prawo wybierania 6 deputowanych do Zgromadzenia Narodowego. 24 października 1870 r. Algieria została przyłączona do Francji i podzielona zgodnie z kolejnym dekretem (z 30 grudnia tego samego roku) na 3 departamenty podporządkowane ministrowi spraw zagranicznych Francji. Antyfrancuskie powstanie plemion algierskich pod duchowym przywództwem bractwa sufickiego rahmanijja, które wybuchło w lutym 1871 r. i trwało do czerwca 1872 r. zostało stłumione za cenę życia 2686 żołnierzy francuskich. W ramach kompensacji wydatków wojennych na mieszkańców Algierii zostały nałożone wysokie kontrybucje. Zbuntowanym plemionom odebrano ziemię, którą przejęły 1183 rodziny przesiedleńców z Alzacji i Lotaryngii. Dodatkowo do Algierii do roku 1882 przeniosło się prawie 4 tys. rodzin chłopskich z Francji.

Po 1871 r. aż do I wojny światowej system społeczny i gospodarczy Algierii był całkowicie podporządkowany interesom kolonów francuskich, a nauczanie i propaganda miały na celu wyłącznie osłabienie tożsamości narodowo-religijnej algierskich muzułmanów. W samej Algierii uformowała się jednocześnie liczna wspólnota osadników o specyficznej tożsamości. Jeśli w 1871 r. na wsi algierskiej było 119 tys. kolonistów francuskich, to w 1898 r. ich liczba wyniosła 200 tys. Kiedy w 1889 r. we Francji przyjęto prawo nadające automatycznie obywatelstwo francuskie dzieciom Europejczyków nie-Francuzów, liczba obywateli Francji w Algierii wzrosła do 364 tys. w 1901 r. wobec ok. 3,5 mln muzułmanów oraz 189 tys. innych Europejczyków. Francuzi z Algierii podkreślali

¹⁶ Patrz: J.M. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge University Press, Cambridge 1993, s. 265–266.

¹⁷ Tekst dekretów Crémieux z 24 października 1870 r. – 7 października 1871 r. o obywatelstwie francuskim dla Żydów algierskich podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, s. 374–378. Ojciec Foucauld został zamordowany w 1916 r. przez tuareckich maruderów, a w listopadzie 2005 r. został beatyfikowany przez Kościół katolicki – por. Ph.C. Naylor, *op. cit.* s. 157.

swoją odmienność od mieszkańców Francji metropolitalnej; nazywali siebie *pieds noir* i byli przekonani, że pełnią misję cywilizacyjną we wrogim muzułmańskim środowisku. Sprzeciwiali się kategorycznie jakimkolwiek zmianom w statusie Algierii, a ich poglądy na stosunki z miejscową ludnością były bliskie rasistowskim¹⁸.

Rdzenna ludność Algierii znajdowała się pod jurysdykcją francuską w ramach tzw. Kodeksu Tubylczego (*Code de l'indigénat algérien*), który został wprowadzony w 1881 r. i obowiązywał blisko pół wieku, do 1927 r. Dawał on szerokie uprawnienia gubernatorom francuskim w zakresie kontrolowania ludności muzułmańskiej. Kodeks wymieniał m.in. 41 przewinień, za których popełnienie kary nakładane były w drodze administracyjnej. Francuzi starali się stworzyć podległą im warstwę autorytetów religijnych w miejsce tych, którzy zostali bądź zabici, bądź usunięci ze stanowisk w rezultacie powstania 1871 r. Popierano również te bractwa sufickie, które nie angażowały się w działalność polityczną, m.in. bractwo tidżanijja. Francuzi traktowali jego przywódcę jako zwierzchnika wszystkich muzułmanów w Algierii, aby ograniczyć w ten sposób wpływy głównego autorytetu religijnego w Imperium Osmańskim, jakim był *shayk ul-islam* w Stambule.

Władze francuskie nie sprzyjały także rozwojowi szkolnictwa muzułmańskiego i nie starały się, aby dzieci muzułmańskie uczyły się według francuskich programów nauczania. W rezultacie w 1882 r. w całym kraju było zaledwie 16 szkół podstawowych z programem francusko-muzułmańskim, podczas gdy w 1870 r. takich szkół było 32¹⁹.

W latach 1871–1914 muzułmanie algierscy zubożeli nie tylko względem Francuzów i Europejczyków mieszkających w Algierii, ale również w wymiarze bezwzględnym. Nałożony na nich specjalny podatek *impôt arabes* przynosił władzom francuskim rocznie 19 mln franków dochodu wobec 41 mln ogólnej

¹⁸ Na temat stosunków własności w rolnictwie oraz napływu Europejczyków patrz: R. Gallisot, *L'économie de l'Afrique du Nord*, Presses Universitaires de France, Paris 1969, s. 28; na temat kolonizacji Algierii w tym okresie oraz roli tzw. prawa Warniera w przejmowaniu ziemi od ludności rdzennej pisali: E. Robe, *Essai sur l'histoire de la propriété en Algérie*, Imprimerie de Dagand, Bône 1848; J. de Peyerimhof, *La colonisation officielle en Algérie de 1871 à 1895*, Imprimerie rapide, Tunis 1928; R. Passeron, *Les grandes sociétés et la colonisation en Afrique du Nord*, Algiers 1926; V. Demontès, *L'Algérie économique*, vols. 1–5, Imprimerie algérienne, Algiers 1922–1930; J.-C. Vatin, *L'Algérie politique. Histoire et société*, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, Paris 1983, s. 142–152.

¹⁹ O Kodeksie Tubylczym pisze: A. Kasznik-Christian, *op. cit.*, s. 77–78. Na temat edukacji patrz: Ch.-R. Ageron, *L'Algériens musulmans et la France (1871–1919)*, 2 vols., Presses Universitaires de France, Paris 1964, Vol. 2, 172–177; J. Ruedy, *Modern Algeria. The Origins and Development of the Nation*, Indiana University Press, Bloomington 2005, s. 101–105.

sumy podatków ściąganych w Algierii z miejscowej ludności. Główną przyczyną zubożenia była jednak zmniejszona powierzchnia ziemi uprawnej, pozostająca w rękach miejscowej ludności. Utrzymywane przez nich pogłowie bydła stanowiło w 1901 r. tylko $\frac{3}{4}$ tego, co posiadali przed wydarzeniami 1871 r. Spadek produkcji rolnej w wyniku odebrania im ziem był jedną z przyczyn głodu, który kilkakrotnie nękał ludność muzułmańską Algierii po 1871 r. Według oficjalnych danych francuskich w końcu XIX w. muzułmanie posiadali zaledwie 37% ziemi ornej, mimo że było ich 8-krotnie więcej niż Francuzów i innych Europejczyków. Bezrobocie względne na wsi algierskiej było ogromne i pogłębiało się, ponieważ miasta bez większej liczby zakładów przemysłowych nie stwarzały możliwości poprawy sytuacji. Dopiero I wojna światowa przyniosła zmiany, bowiem wzrost zapotrzebowania na produkcję rolną pobudził rozwój gospodarczy, na czym skorzystali francuscy kolonowie. Muzułmanom I wojna przyniosła nadzieje na zmianę ich statusu i poprawę sytuacji materialnej²⁰.

1.2. Zależność finansowa Tunezji i protektorat Francji

Początek europejskiej dominacji na terenach Tunezji datuje się na 1819 r., gdy 21 września eskadra francusko-brytyjska zawinęła do portu w Tunisie, aby przekazać władcy tego miasta, że 18 listopada 1818 r. wielkie mocarstwa podpisały w Akwizgranie protokół o zwalczaniu piractwa. Bej Tunisu musiał wówczas zobowiązać się na piśmie, że nie będzie popierał tego procederu. Kolejnym dokumentem narzuconym w podobny sposób władcy Tunisu było porozumienie z Francją w 1830 r., zobowiązujące Tunis do respektowania układów zawartych wcześniej przez Wysoką Portę o kapitulacjach. Układy te dawały konsulom państw europejskich prawo sądenia w sprawach, w których jedną chociażby stroną byli poddani europejscy. Prawo to obejmowało także sprawy, w których stroną byli Żydzi oraz Arabowie-chrześcijanie. Był to pierwszy krok na drodze do powstania konsulatów państw europejskich jako ważnych ośrodków wpływu i oddziaływania na lokalne sprawy²¹. Zaniepokojona tym Wysoka Porta próbowała w latach 1837–1855 skłonić rządzącego wówczas Ahmada Beja do podkreślenia zwierzchności Stambułu nad Tunisem, ale starania te były torpedowane przez Francję, która dążyła do utrzymania *status quo*. Rywalizacja turecko-fran-

²⁰ Por. J.M. Abun-Nasr, *op. cit.*, s. 268–269; J. Ruedy, *op. cit.*, s. 96–99.

²¹ Tekst układu o żegludze i handlu z 8 sierpnia 1830 r. między Francją i regentem Tunisu, podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, s. 248.

cuska była na rękę tunezyjskiemu władcy, który do końca swojego panowania nie zgadzał się na formalne uznanie przez Tunis zwierzchnictwa osmańskiego. Bej uznawał jednak więź religijną z sułtanem osmańskim jako kalifem, przywódcą duchowym muzułmanów, a w 1854 r. wysłał nawet 4 tys. żołnierzy na front krymski, aby walczyli po stronie armii sułtana-kalifa. W 1837 r. odmówił odstąpienia Francuzom terytorium plemiennego na granicy z Algierią, które władze francuskie chciały przejąć, aby zapobiec najazdom plemion tunezyjskich na plemiona algierskie²².

Ahmad Bej miał ambitne plany umocnienia niezależności kraju i zorganizował m.in. 26-tysięczną armię. Budował też wspaniałe pałace, z których jeden – w Al-Mahmudijji – miał przyćmić swoim blaskiem pałac w Wersalu. Bej stale podnosił podatki i wprowadził monopol na produkcję oraz sprzedaż wielu towarów. Mimo to, wpływy były niewystarczające, aby pokryć wszystkie wydatki i Ahmad Bej zaciągnął pierwszy kredyt zagraniczny. Jego następcą – Muhammad Bej (1855–1859) – również okazał się władcą despotycznym. W Tunisie rezydował wówczas jako konsul brytyjski Richard Wood – znawca spraw osmańskich. W 1857 r. Wood wspólnie z francuskim konsulem Léonem Rochesem zmusili beja do wydania dekretu określającego podstawowe zasady praworządności w kraju. Dekret *Ahd al-Amn* (Przyrzeczenie Bezpieczeństwa) przyjęty został 10 września – jego nazwa nawiązywała do zobowiązania, podjętego przez beja, o przestrzeganiu zasady wolności osobistej i własności poddanych, równości muzułmanów i nie-muzułmanów wobec prawa oraz o prawie obcokrajowców do nabywania w Tunezji na własność majątku. To ostatnie prawo otworzyło kraj przed kapitałem europejskim.

Ustępstwo beja wobec konsulów europejskich pobudziło grupę ludzi z najbliższego otoczenia władcy do działań na rzecz ograniczenia jego samowoli i zreformowania systemu zarządzania krajem. Na ich czele stał wpływowy minister Chajr ad-Din at-Tunsi. Działania reformatorów zbiegły się z żądaniami konsulów europejskich przestrzegania przez beja zobowiązań wynikających z dekretu *Ahd al-Amn*. W rezultacie tych działań, nowy bej Tunisu Muhammad as-Sadik (1859–1882) zgodził się ogłosić w 1860 r. dekret, wprowadzający nową formę rządów, zbliżonych do monarchii konstytucyjnej. Zgodnie z tą swojego rodzaju ustawą zasadniczą bej pozostawał władcą kraju, a tytuł beja miał być dziedzic-

²² Por. Ph.C. Naylor, *op. cit.* s. 157–158; L.C. Browne, *The Tunisia of Ahmad Bey 1837–1855*, Princeton University Press, Princeton 1974, s. 238–240, 313; K.J. Perkins, *A History of Modern Tunisia*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 15–17; J. Clancy-Smith, *Marginality and Migration: Europe's Social Outcast in Pre-colonial Tunisia, 1830–1881*, [w:] *Outside In: On the Margins of the Modern Middle East*, ed. by E. Rogan, I.B. Tauris, London 2002, s. 150–151.

czony przez dotychczas panujący ród. Jednak ministrowie byli odtąd odpowiedzialni za swoją politykę nie przed bejem, ale przed specjalną radą, składającą się z 60 osób. Rada była wprawdzie formowana przez beja i nie miała uprawnień legislacyjnych, ale ponieważ w jej składzie znaleźli się reformatorzy z Chajr ad-Dinem at-Tunsim na czele, nowa instytucja oznaczała zmianę w dotychczasowej formie sprawowania władzy. Konserwatystom przewodził wpływowy premier Mustafa Chaznadar. W konsekwencji jego zabiegów konstytucja została zawieszona w 1864 r., już po 4 latach od chwili jej przyjęcia. Eksperyment konstytucyjny był sprawą wąskiego kręgu elity politycznej i nie zmienił sytuacji przeważającej części ludności Tunezji²³.

Po 1860 r., w związku z ogłoszeniem prawa *Ahd al-Amn*, państwa europejskie zaczęły szybko umacniać w Tunezji swoje pozycje ekonomiczne. W zamian za przestrzeganie przez beja prawa umożliwiającego Europejczykom nabywanie ziemi, Francja, Włochy, Anglia i Austria uznały jurysdykcję władcy Tunisu nad swoimi poddanymi²⁴. Innym instrumentem oddziaływania było kredytowanie przez banki europejskie wydatków beja i jego rządu.

We Francji część polityków zaproponowała objęcie Tunisu protektorem, aby zabezpieczyć zwrot przez beja należnych sum. Zadłużenie wobec krajów europejskich osiągnęło takie rozmiary, że w 1869 r. Anglia, Francja i Włochy utworzyły specjalną komisję w celu kontrolowania dochodów i wydatków władz tunezyjskich²⁵. Komisja ustaliła zadłużenie zewnętrzne w wysokości 125 mln franków i zmusiła beja do wyemitowania 250 tys. obligacji o wartości równej sumie długu. Zadłużenie miało być spłacane stopniowo i bej zgodził się przeznaczać na ten cel rocznie 6,5 mln franków, co stanowiło połowę jego rocznych dochodów.

Trzy kraje europejskie – Włochy, Francja i Anglia – rywalizując między sobą o wpływ w Tunezji, jednocześnie skutecznie blokowały próby reform, proponowane przez rząd beja, kierowany w latach 70. XIX w. przez reformatora Chajr ad-Dina at-Tuniego. Niemniej, w 1875 r. otwarta została pierwsza w Tunezji

²³ L.C. Brown, *op. cit.*, s. 238–240, 313–315; J. Abu-Nasr, *op. cit.*, s. 281–283; na temat polityki podatkowej Ahmada Beja piszą: H. Karoui et A. Mahjoubi, *Quand le soleil s'est levé à l'ouest. Tunisie 1881 – Impérialisme et Résistance*, CERES Production, Tunis 1983, s. 24–26; L. Valensi, *Fellah tunisiens : l'économie rurale et la vie des compagnes aux 18e et 19e siècles*, Mouton, Paris et la Haye 1977. Na temat polityki Muhammada Beja patrz: M. Bdira, *Relations internationales et sous-développement: la Tunisie 1857–1864*, Almqvist, Wiksell, Stockholm 1978, s. 47–50.

²⁴ Tekst konwencji z 10 października 1863 r. sankcjonującej posiadanie przez poddanych brytyjskich nieruchomości w Tunisie podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, s. 352–354.

²⁵ Tekst dekretu z 5 lipca 1869 r. o utworzeniu komisji ds. nadzoru nad finansami państwa cytuje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, s. 372–373.

szkoła „As-Sadikijja” z nowoczesnym programem nauczania. W 1877 r. Chajr ad-Din at-Tunsi ustąpił w rezultacie intryg dworskich ze stanowiska szefa rządu i udał się do Stambułu, gdzie w 1878 r. otrzymał stanowisko wielkiego wezyra. Jego miejsce w Tunisie zajął Mustafa Ibn Isma'il, który nie był politykiem takiego formatu jak jego poprzednik i gospodarka kraju znalazła się wkrótce ponownie w stanie upadku²⁶.

Losy Tunezji rozstrzygnęły się na kongresie berlińskim w 1878 r. W czasie trwania jednej z sesji kongresu, Londyn podpisał 4 czerwca z Wysoką Portą porozumienie, umożliwiające Wielkiej Brytanii zajęcie Cypru²⁷. Tym samym władze brytyjskie odstąpiły od zasady zachowania integralności terytorialnej Imperium Osmańskiego, którą kierowały się od kongresu paryskiego w 1856 r. Tunezja stała się w tej sytuacji kartą przetargową w rozgrywce wielkich mocarstw o uzyskanie stref wpływów na obszarze należącym dotąd formalnie do Turcji. Wielka Brytania, aby uzyskać zgodę Paryża na zajęcie Cypru, potwierdziła na piśmie 7 sierpnia 1878 r., że akceptuje zajęcie przez Francję Tunezji. Również kanclerz Bismarck zachęcał Francuzów do ogłoszenia protektoratu nad Tunisem w ramach rekompensaty za utratę Alzacji i Lotaryngii. Jednocześnie Francuzi i Brytyjczycy zapewnili stronę włoską o zgodzie na zajęcie Trypolitanii, z czego Włosi nie byli w pełni zadowoleni.

Już w sierpniu 1878 r. władze francuskie rozpoczęły negocjacje z bejem o wprowadzeniu protektoratu Francji nad Tunezją i o zawarciu odpowiedniego porozumienia. Bej w końcu uległ naciskom politycznym i demonstracji siły wojsk francuskich. Po tym, jak w kwietniu oddziały francuskie zajęły port w Bizercie, a następnie wkroczyły do Tunisu, bej Muhammad as-Sadik przystał na warunki Francji. 12 maja 1881 r. w pałacu Bardo podpisany został dokument, który zakończył negocjacje²⁸.

W celu uniknięcia napięć w stosunkach z Włochami, dokument nie wspominał o protektoracie. Bej wyraził jedynie zgodę na pozostanie w jego kraju wojsk francuskich na okres przejściowy. Francuzi zgodzili się wyprowadzić swoje wojska z Tunisu, aby bej zachował twarz wobec swoich poddanych. Właściwy

²⁶ Por. J. Abun-Nasr, *op. cit.*, s. 283, 285–286. O Europejczykach w Tunezji piszą: K.J. Perkins, *op. cit.*, s. 20–21; J. Clancy-Smith, *op. cit.*, s. 150; A.L. Smith, *Les Maltais en Tunisie a la veille du proteconat: Une population intermediaire*, [w:] *La Tunisie mosaique: Diasporas, cosmopolitisme, archeologie de l'identite*, Presses Universitaires du Mirail, Toulouse 2000, s. 115–127. Na temat edukacji oraz roli religii patrz: N. Sraieb, *Le Collège Sadiki de Tunis, 1875–1956*, Centre Nationale de la Recherche Scientifique, Paris 1995; A.H. Green, *The Tunisian Ulama, 1873–1915. Social Structure and Response to Ideological Currents*, Brill, Leiden 1978; E. Rogan, *op. cit.*, s. 114.

²⁷ Tekst traktatu berlińskiego z 13 lipca 1878 r. patrz: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, s. 413–414.

²⁸ Tekst traktatu Bardo z 12 maja 1881 r. podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, s. 433.

traktat o protektoracie został podpisany 8 czerwca 1883 r. przez nowego władcę – Alego Beja z inicjatywy – nowego rezydenta Francji w Tunisie. Traktat, znany jako konwencja z Al-Marsa, zobowiązał Francję do udzielenia bejowi pożyczki w wysokości 125 mln franków na pokrycie w całości zadłużenia wobec wierzycieli zagranicznych. To dało podstawy do rozwiązania komisji trójstronnej w sprawie długu tunezyjskiego, w rezultacie czego Francja mogła teraz samodzielnie kontrolować sytuację w kraju. Wkrótce Paul Cambon, rezydent francuski, uzyskał zgodę parlamentu francuskiego na utworzenie w głównych miastach tunezyjskich francuskich sądów pokoju, które z woli beja mogły przejąć władzę sądowniczą nad wszystkimi cudzoziemcami w Tunezji²⁹.

Po podpisaniu Konwencji z Al-Marsy faktycznym władcą Tunezji został francuski rezydent. Bej i jego ministrowie zarządzali krajem, ale ich decyzje wymagały każdorazowo akceptacji rezydenta. Na prowincji Francuzi początkowo nie wprowadzali żadnych zmian, ale od 1884 r. urzędnicy francuscy nadzorowali już działalność gubernatorów prowincji oraz konfederacji plemiennych.

Układ o protektoracie stworzył warunki prawne do nabywania ziemi przez francuskich osadników. Jednak w Tunezji, w odróżnieniu od Algierii, gdzie francuskim osiedleńcom przekazywano ziemie konfiskowane plemionom algierskim, osadnicy musieli ziemię kupować. To spowolniło proces kolonizacji i spowodowało, że wspólnota francuska była stosunkowo nieliczna. W 1901 r. w Tunezji mieszkało ok. 24 tys. Francuzów i 71 tys. Włochów³⁰.

Wprowadzenie francuskiego protektoratu nie wywołało szerszego sprzeciwu w Tunisie i innych miastach. Na południu kraju przeciwko Francuzom powstało część plemion, zachęcanych do oporu przez władze osmańskie; protest ten trwał kilka lat, ale miał charakter lokalny.

W 1881 r. zwierzchnikiem duchowym europejskich osadników w Tunezji został arcybiskup Lavigerie. Po otrzymaniu w 1882 r. nominacji na kardynała papież powierzył mu stanowisko arcybiskupa Algieru i Kartaginy. W Tunezji

²⁹ Klasycznym opracowaniem na temat wydarzeń dyplomatycznych oraz uwarunkowań finansowych wprowadzenia protektoratu jest: J. Ganiage, *Les Origines du protectorat français en Tunisie (1861–1881)*, Presses Universitaires de France, Paris 1959; patrz także: Ph.C. Naylor, *op. cit.*, s. 158–159; J.K. Perkins, *op. cit.* s. 36–40; A. Mahjoubi, *L'Établissement du protectorat français en Tunisie*, Publications de l'Université de Tunis, Tunis 1977, s. 308–310. Tekst Konwencji o Protektoracie (z Al-Marsy) z 8 czerwca 1883 r. podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, s. 449–450.

³⁰ Patrz: H. Karoui, *La résistance populaire à l'occupation française (1881) chez les élites tunisiennes, desavoué et oublié*, [w:] *Connaissances du Maghreb: Sciences sociales et colonisation*, ed. par J.-C. Vatin, CNRS, Paris 1984, s. 415–417; J.K. Perkins, *op. cit.*, s. 43–45; F.R. Hunter, *Capital Appreciation and Provincial Power in Pre-Protectorate Tunisia (1850–1881): Notes from the Tunis Archives*, „Middle Eastern Studies” 1987, Vol. 23, s. 108–115; Ch.C. Harber, *Tunisian Land Tenure in the Early French Protectorate*, „Muslim World” 1973, Vol. 6, No. 4, s. 307–315.

Lavigerie nie prowadził jednak tak aktywnej chrystianizacji jak w Algierii. Skupił się na działalności charytatywnej w ramach utworzonych przez siebie zakonów Białych Braci i Białych Sióstr. Czynnikiem osłabiającym napięcia między władzami francuskimi a miejscową ludnością były również proreformatorskie nastroje wśród tunezyjskiej inteligencji, w gronie której było wielu zwolenników Chajr ad-Dina at-Tuniego. Ludzie ci rozumieli potrzebę reformowania kraju i akceptowali obecność Francuzów w takim stopniu, w jakim odpowiadała ona ich zamierzeniom. Czołową postacią środowiska reformatorów był Baszkir Sfar, który w 1888 r. zaczął wydawać gazetę „Al-Hadira”, propagującą reformy i chęć współpracy z Francuzami w zakresie reformowania kraju. Sfar i jego współpracownicy apelowali do władz francuskich o szersze włączenie do administracji państwowej Tunezyjczyków, którzy ukończyli szkołę „As-Sadikijja”. Na początku XX w. część reformatorów tunezyjskich zaczęła się określać Młodymi Tunezyjczykami przez analogię do Młodych Turków z ich ideami przeprowadzenia zasadniczych zmian w państwie. Młodzi Tunezyjczycy byli jednak zdecydowanie bardziej proeuropejscy. Opowiadali się wręcz za skolonizowaniem Tunezji przez Francję w sensie przeniesienia na tunezyjski grunt francuskich metod gospodarowania, zwłaszcza w rolnictwie, oraz europejskiego modelu życia³¹.

Wspólnota interesów reformatorów tunezyjskich i francuskich władz okazała się krucha i nie wytrzymała próby czasu. W latach 1911–1912 w Tunisie doszło do incydentów, które zaogniły stosunki między władzami protektoratu a miejscową ludnością i wzmogły wzajemną wrogość. W jednym przypadku chodziło o zgodę władz na zburzenie cmentarza muzułmańskiego w związku z rozbudową kamieniołomów; w innym – o ukaranie włoskiego motorniczego tramwaju za przejechanie tunezyjskiego dziecka. Reformatorzy tunezyjscy w obydwu przypadkach wystąpili przeciwko władzom francuskim i wkrótce doszło do otwartej konfrontacji. W jej rezultacie dwóch przywódców ruchu Ali Basz Hanba i Abd al-Aziz at-Ta'alibi zostało deportowanych z kraju,

³¹ O roli biskupa Lavigerie w Tunezji patrz: J.D. O'Donnell, *Lavigerie in Tunisia: The Interplay of Imperialist and Missionary*, University of Georgia Press, Athens, Ga. 1979; F. Arnoulet, *Le Cardinal Lavigerie et le clergé italien en Tunisie, 1881–1891*, „Revue d'Histoire Maghrébine” 1993, 71–72, s. 375–386; o początkach ruchu narodowego w Tunezji piszą: C. Sammut, *L'Imperialisme capitaliste français et la nationalisme tunisien (1881–1914)*, Publisud, Paris 1983, s. 125–130; P. Soumille, *L'Idée de race les européens de Tunisie dans les années 1890–1910*, „Revue d'Histoire Maghrébine” 1976, no 5, s. 63–64; B. Cannon, *Rural Social Justice Rhetoric and the Young Tunisian Movement, 1907–1912*, „Revue d'Histoire Maghrébine” 1990, 59–60, s. 63–67; a także klasyczne już opracowania: Ch.-A. Julien, *Colons français et Jeunes Tunisiens (1892–1912)*, „Revue française d'histoire d'outre-mer” 1967, no 54, s. 87–150; R. Le Tourneau, *L'Evolution politique de l'Afrique du nord musulmane, 1920–1961*, Armand Colin, Paris 1962.

a samo stowarzyszenie – rozwiązane. Jednocześnie rezydent francuski w Tunezji Gabriel Alapetit wprowadził stan wyjątkowy, co oznaczało całkowite zawieszenie działalności politycznej³². Stan wyjątkowy obowiązywał w Tunezji do 1921 r.

1.3. Walka o Maroko i zwycięstwo Paryża

Maroko było jedynym państwem w Afryce Północnej, które nie znalazło się pod panowaniem osmańskim. W pozostałych krajach Turcy narzucili miejscowym społeczeństwom scentralizowaną strukturę polityczną oraz obcą elitę władzy, która przez cały okres panowania osmańskiego pozostawała wyalienowana w sensie językowym, etnicznym i kulturowym od miejscowej ludności. Maroko nie miało tradycji władzy centralnej i pozostawało od wieków podzielone na część zwaną *balad al-machzan*, będącą pod nominalną władzą sułtanów wywodzących swoje pochodzenie od Proroka Mahometa, oraz na część zwaną *balad as-siba*, która obejmowała terytoria silnych militarnie plemion, tworzących w zależności od potrzeb federacje lub konfederacje. Plemiona okazywały szacunek sułtanom ze względu na ich pochodzenie od Proroka Mahometa, ale były niezależne politycznie i nie płaciły sułtanom podatków. W pierwszych 3 dekadach XIX w. Maroko było praktycznie odizolowane od świata chrześcijańskiego. W 1832 r. Europejczycy mieszkali wyłącznie w portach marokańskich i było ich zaledwie 248. W Tangerze rezydowali konsule europejscy, którzy mogli kontaktować się z sułtanem lub jego ministrami wyłącznie za pośrednictwem gubernatora miasta³³. Sułtan Mulaj Slimane (Mulaj Sulajman) zakazał wywozu jakichkolwiek towarów marokańskich do Europy i nałożył 50-procentowe cło na towary sprowadzane z zagranicy, co praktycznie zablokowało import. Niechęć sułtana do Europy miała podłoże przede wszystkim religijne³⁴.

³² Patrz. K.J. Perkins, *op. cit.*, s. 68–72.

³³ Na ten temat patrz: K. Ben-Srhir, *Britain and Morocco During the Embassy of John Drummond Hay, 1845–1886*, translated by M.W. and G. Waterson, Routledge Curzon, London and New York, 2005, s. 19; klasyczne opracowania historii Maroka w omawianym okresie oraz stosunków jego władców z państwami europejskimi to: A. Laroui, *The History of the Maghrib: an Interpretative Essay*, tłum. Ralph Mannheim, Princeton University Press, Princeton 1977, wydanie po francusku w 1970 r.; M. Lahhahi, *Le Gouvernement marocain à l'aube du vingtième siècle*, Les Editions Maghrébines, Rabat 1975 (2. wyd.); J.M. Abun-Nasr, *op. cit.* Z najnowszych pozycji: C.R. Pennel, *Morocco since 1830. A History*, New York University Press, New York 2000. Polskie najbardziej obszerne opracowanie to: A. Dziubiński, *Historia Maroka*, Ossolineum, Wrocław 1983 oraz liczne artykuły tego autora.

³⁴ Patrz: M. El Mansour, *Morocco in the Reign of Mawlay Sulayman*, Menas Press, Wisbech 1990, s. 17.

W czasie wojen napoleońskich (1792–1814) największe wpływy na dworze sułtana uzyskała Wielka Brytania. Sułtan Mulaj Slimane zgodził się zaopatrywać w zboże oraz bydło brytyjski Gibraltar i zamierzał kupić od Brytyjczyków broń. Wkrótce wojsko sułtana zostało wyposażone w brytyjską broń, a artylerzyści marokańscy szkoleni byli w Gibraltarze³⁵. Maroko było ważne dla Wielkiej Brytanii ze względu na położenie geograficzne. Ponieważ strategia Londynu sprowadzała się do ochrony szlaków morskich do Indii, zapewnienie swobody żeglugi przez Cieśninę Gibraltarską było podstawowym celem dyplomacji brytyjskiej³⁶. W latach 20. XIX w. stosunki sojusznicze z Marokiem umocniły się i oddziały marokańsko-brytyjskie przystąpiły do oblężenia Ceuty, która była zajęta przez Hiszpanów. Jednak ostatecznie Wielka Brytania stanęła po stronie Hiszpanii, co uniemożliwiło oddziałom sułtana zdobycie Ceuty. W 1828 r. nowy sułtan Mulaj Abd ar-Rahman podjął świętą wojnę na morzu, co doprowadziło do zerwania stosunków z Wielką Brytanią³⁷.

Po zajęciu przez Francję Algierii, Maroko zostało wciągnięte w wir wydarzeń międzynarodowych. W 1843 r. w Maroku schronił się emir Abd al-Kadir i kiedy oddziały francuskie podjęły za nim pościg, wojownicy sułtana stawili im czoła. 14 sierpnia 1844 r. Francuzi rozbili ludzi sułtana na równinie Isli koło miejscowości Udżda, a następnie flota francuska ostrzelała porty marokańskie. 10 września 1844 r. Francja i Maroko podpisały porozumienie w Tangerze o przywróceniu przyjaznych stosunków, w którym Abd al-Kadir został uznany za osobę wyjętą spod prawa na terenie Maroka. Po bitwie pod Udżdą Francuzi zaczęli intensywnie penetrować Maroko. Firmy handlowe utworzyły swoje agencje w wielu miastach marokańskich i otrzymały koncesje na wydobywanie surowców. Po 1846 r. francuskie statki zaczęły regularnie zawijać do Tangeru. W rezultacie ekspansji handlowej Francji i częściowo Wielkiej Brytanii w Maroku powstała warstwa kupców obsługujących handel europejski i czerpiących z tego tytułu wysokie zyski³⁸.

³⁵ F.R. Flournoy, *op. cit.* s. 31.

³⁶ Patrz: J.-L. Miège, *Le Maroc et L'Europe (1830–1894)*, Vol. 2, PUF, Paris, 1962, s. 353–354.

³⁷ Por. Kh. Ben-Srhir, *op. cit.*, s. 18.

³⁸ Po bitwie pod Udżdą podpisana została 10 września 1844 r. w Tangerze konwencja między Francją a Marokiem o przywróceniu przyjaznych stosunków, a 18 marca 1845 r. obydwie strony podpisały układ o granicach – teksty obydwu dokumentów patrz: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, s. 286, 293–294. O słabościach państwa marokańskiego w obliczu zderzenia z Francją pisał Muhammad as-Saffar, wysłannik sułtana do Francji w 1845 r. – patrz: M. as-Saffar, *Disorienting Encounters: Travels of a Moroccan Scholar in France in 1845–1846*, translated by S.G. Miller, University of California Press, Berkeley 1992, s. 194–195; por. także: E. III Burke, *The Image of Moroccan State in French Ethnological Literature: A New Look at the Origin of Lyautey's Berber Policy*, [w:] *Arabs and Berbers: From Tribe to Nation in North Africa*,

Do rywalizacji o wpływy w Maroku włączyła się także Hiszpania. W 1859 r. wojska hiszpańskie zajęły tereny wokół Melilli, a w 1860 r. okupowały Ceutę i Tatan pod pretekstem pacyfikacji plemion, które napadały na europejskich kupców³⁹. W maju 1860 r. Hiszpanie nakłonili sułtana do podpisania układu, który zezwalał im na pozostawienie swoich wojsk w trzech miastach. 20 listopada 1861 r. podpisany został marokańsko-hiszpański układ handlowy, który – podobnie jak układ marokańsko-brytyjski z 9 grudnia 1856 r. – zagwarantował kupcom hiszpańskim prawo handlowania w portach marokańskich, a hiszpańskim rybakom – prawo łowienia ryb w wodach przybrzeżnych Maroka. 30 października 1861 r. został zawarty nowy układ, na mocy którego Hiszpanie opuścili Tetuan w zamian za wysokie odszkodowanie pieniężne⁴⁰.

Po bitwie na równinie Isli i wojnie z Hiszpanią w 1860 r. losy Maroka znalazły się w rękach konsulów państw europejskich. Niektórzy lokalni władcy stali się niezależni od sułtana. Szczególne znaczenie miało usamodzielnienie się władcy Wazzanu, który był jednocześnie szejkiem bractwa mistycznego. Władze francuskie popierały dążenia szejka do samodzielności, a w 1884 r. ogłosiły protektorat nad jego terenami w okolicach Tangeru i Ceuty.

Ekspansji handlowej w drugiej połowie XIX w., towarzyszył napływ do Maroka europejskich osadników. Część z nich zajęła się rolnictwem, zwłaszcza hodowlą. W 1867 r. w Maroku było ok. 1,5 tys. osadników z Europy⁴¹.

W latach 1873–1894 sułtan Mulaj Hasan podjął próby zreformowania administracji i umocnienia władzy centralnej. Próby te zakończyły się częściowo sukcesem. Zreformowane zostało przede wszystkim wojsko. W ramach reformy zarządzania kraj został podzielony na trzysta trzydzieści małych jednostek w miejsce dotychczasowych ośmiu dużych⁴². Nowy system podatkowy objął też chrześcijan, którzy do tej pory płacili podatki jedynie na rzecz swoich wspól-

ed. by E. Gellner and Ch. Micaud, D.C. Heath and Company, Lexington, Mass. 1972, s. 175–199; przyczyny porażki na równinie Isli omawia R.C. Pennell, *op. cit.*, s. 48–49.

³⁹ Patrz: Kh. Ben-Srhir, *op. cit.*, s. 89–94.

⁴⁰ Kh. Ben-Srhir, *op. cit.*, s. 120–123. O układzie brytyjsko-marokańskim pisze wyczerpująco: P.G. Rogers, *A History of Anglo-Moroccan Relations to 1900*, Foreign and Commonwealth Office, London, [bdw], s. 166–167; o działaniach Hiszpanów i zajęciu przez nich 6 lutego 1860 r. Tetuanu patrz: R.C. Pennell, *The Moroccan Discovery of the Mediterranean Coast*, „British Journal of Middle East” 1993, Vol. 20, No. 2, s. 226–236. Teksty układu marokańsko-brytyjskiego z 9 grudnia 1856 r. podaje J.C. Hurewitz, *op. cit.*, s. 324.

⁴¹ J.-L. Miegé, *op. cit.*, t. 2, s. 450, 468–470.

⁴² Patrz: A. Laroui, *Les Origines Sociales et Culturelles du Nationalisme Marocain (1830–1912)*, Paris 1977, s. 281–284.

not religijnych. Do Europy wysłani zostali młodzi Marokańcycy dla zgłębiania wiedzy medycznej.

Sukces reform był jednak połowiczny, podjęto je bowiem zbyt późno, aby powstrzymać gospodarczą penetrację Europejczyków. Lokalni władcy jedynie formalnie uznali zwierzchnictwo sułtana. Armia była ciągle zbyt słabo wyszkolona, a na jej utrzymanie stale brakowało pieniędzy. Mulaj Hasan chciał znieść prawo konsulów europejskich do zwierzchnictwa nad Europejczykami i zwołał w tym celu w 1880 r. zjazd. Odbył się on w Madrycie i zakończył się klęską sułtana. Państwa europejskie zgodziły się wprawdzie, aby ich poddani płacili sułtanowi podatki, ale odmówiły przekazania ich pod jurysdykcję sądów marokańskich⁴³.

Mulaj Hasan zmarł w 1894 r. Wraz z jego odejściem zahamowane zostały reformy. Jego następcy nie potrafili stawić czoła coraz silniejszemu naciskowi władz francuskich, dla których reformy były przeszkodą w prowadzeniu własnej polityki w Maroku. Polityka ta zmierzała do zapewnienia Francji uprzywilejowanej pozycji w Maroku. Jej eksponentem był Théophile Delcassé, minister spraw zagranicznych Francji. W rezultacie negocjacji Francja uzyskała 14 grudnia 1900 r. zgodę Włoch na ogłoszenie francuskiego protektoratu nad Marokiem. W zamian Francja uznała uprzywilejowaną pozycję Włoch w Trypolitanii i Cyrenajce⁴⁴. 8 kwietnia 1904 r. podpisane zostało porozumienie francusko-brytyjskie, dające Francji wolną rękę w sprawach marokańskich. W zamian Francja zrezygnowała z roszczeń do uprzywilejowanej pozycji w Egipcie na rzecz Wielkiej Brytanii. Maroko stało się więc kartą przetargową w negocjacjach na temat *Entente Cordiale*.

3 października 1904 r. Francja zawarła porozumienie o Maroku z Hiszpanią. Rozmowy w tym przypadku trwały najdłużej z powodu obecności wojskowej Hiszpanii w portach marokańskich. Hiszpanie chcieli rozszerzenia swoich stref wpływów i nie zgadzali się, aby francuskie wojska miały prawo interweniowania w tej strefie. Porozumienie z października 1904 r. ustaliło granice hiszpańskich stref. Francja poszła na ustępstwa terytorialne wobec Hiszpanii, a ta zobowiązała się do tego, że w ciągu najbliższych 15 lat nie podejmie w swoich strefach żadnych działań bez zgody Paryża⁴⁵.

⁴³ W Madrycie podpisana została 3 lipca 1880 r. konwencja w tej sprawie – tekst: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, s. 422–425. Por. Kh. Ben-Srhir, *op. cit.*, s. 190–193, 206–234; P.G. Rogers, *op. cit.*, s. 188; F.V. Parsons, *The Origins of the Morocco Question, 1880–1900*, Duckworth, London 1976, s. 79–80.

⁴⁴ Tekst porozumienia francusko-włoskiego z 14 grudnia 1900 r. w sprawie Maroka podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, s. 477–481.

⁴⁵ *Ibidem*; E. Burke, *Prelude to Protectorate in Morocco*, University of Chicago Press, Chicago 1976, s. 50–55, 70–72; J.-C. Allain, *Agadir, 1911*, Publications de la Sorbonne, Paris 1976, s. 25–27.

Sułtan Abd al-Aziz (1894–1908) zaciągnął w tym czasie kilka nowych pożyczek w bankach europejskich i jeszcze bardziej uzależnił się od pomocy finansowej z zewnątrz. Krajem wstrząsały kolejne rebelie plemienne, a niektóre rejony pozostawały *de facto* poza oddziaływaniem władzy sułtana. Dotyczyło to zwłaszcza Wysokiego Atlasu, gdzie uformowały się trzy silne federacje berberskie. Najbardziej wpływową była federacja Gława, której szefkowie kontrolowali kopalnię soli koło przełęczy Telwet. Przeciwko sułtanowi wystąpił też jego brat Abd al-Hafid, który był gubernatorem Marrakeszu. Zrzucił on bratu zbytnią uległość wobec Europejczyków i przymykanie oczu na to, że kraj jest dzielony na europejskie strefy wpływów. Jednak ani on, ani nikt inny z rodziny władcy nie zdecydował się na zbrojny opór przeciwko obcej ekspansji. Wszyscy pamiętali o porażkach wojsk sułtana z Europejczykami w 1844 i 1860 r., po których wybuchły rebelie plemienne, osłabiające dodatkowo państwo⁴⁶.

W pierwszych latach XX w. Maroko było penetrowane przez Niemcy, którym chodziło o osłabienie wpływów francuskich i brytyjskich. Od 1904 r. władze niemieckie promowały pomysł umiędzynarodowienia problemu Maroka. W tym celu cesarz Wilhelm II złożył wizytę w Tangerze 31 marca 1905 r. W jej trakcie oświadczył, iż traktuje sułtana jako niezależnego władcę. Następnie strona niemiecka zaproponowała zwołanie konferencji międzynarodowej na temat Maroka. Francja, chcąc uniknąć napięć w stosunkach z Niemcami, przyjęła propozycję i 16 stycznia 1906 r. w Algeciras spotkali się przedstawiciele 13 państw. Jej celem miało być przygotowanie programu reform, które umocniłyby sułtana jako samodzielnego władcę. Po 3 miesiącach obrad przyjęty został protokół, który przewidywał francusko-hiszpańską kontrolę portów marokańskich oraz utworzenie marokańskiego banku centralnego. Jedną trzecią część kapitału tego banku miała zapewnić Francja⁴⁷.

Protokół z Algeciras został przyjęty przez sułtana bez zastrzeżeń, ale przeciwko jawnej dominacji europejskiej zaprotestowały plemiona. W całym kraju doszło do ataków na Europejczyków, a nawet zabójstw. Zabójstwo francuskiego lekarza i filantropa Emila Mauchampa w Marrakeszu 19 marca 1907 r. sprowokowało Francuzów do zajęcia Udżdy. Następnie, w związku z zaburzeniami antyeuropejskimi w Casablance okręt francuski ostrzelał port w tym mieście, a w sierpniu 1907 r. w Casablance wylądowało 3 tys. żołnierzy francuskich

⁴⁶ C.R. Pennel, *Morocco, op. cit.*, s. 134–135; E. Burke, *op. cit.*, s. 89–90; A.-G.-P. Martin, *Quatre siècles d'histoire marocaine au Sahara de 1504 à 1902, au Maroc de 1894 à 1912*, wyd. 2, Éditions La Porte, Rabat 1994, s. 397–415.

⁴⁷ O układzie z Algeciras patrz: J.-C. Allain, *op. cit.*, s. 32–33; E. Burke, *op. cit.*, s. 84–85; C.R. Pennel, *Morocco, op. cit.*, s. 132–133; F.V. Parsons, *op. cit.*, s. 523–524.

i 500 żołnierzy hiszpańskich. W tym czasie w Udżdzie dowództwo nad wojskami francuskimi przejął generał Louis Hubert Gonzalve Lyautey, który przystąpił do ufortyfikowania miasta. W sierpniu 1907 r. Abd al-Hafid zdecydował się wypowiedzieć posłuszeństwo bratu. Abd al-Aziz z obawy o swoje bezpieczeństwo uciekł z Fezu do Rabatu i oddał się tam pod opiekę Francuzów. Wojska francuskie po sierpniu 1907 r. zaczęły posuwać się na południe od Casablanki i zajęły tereny aż do doliny Umm ar-Rabi. Sam sułtan, mając za sobą poparcie Francuzów, w lipcu 1908 r. z niewielkim oddziałem wyprawił się przeciwko bratu. Liczył na to, że w miarę posuwania się na południe będą przyłączać się do niego miejscowe plemiona. Jednak po minięciu ostatniego posterunku wojsk francuskich, na oddział sułtana napadły wrogie oddziały plemienne i 19 sierpnia 1908 r. Abd al-Aziz uniósł z pola bitwy pod Bu Adżiba głowę jedynie dzięki interwencji oddziału francuskiego. Następnie ogłosił, że zrzeka się władzy sułtańskiej i schronił się w Tangerze⁴⁸.

Po abdykacji Abd al-Aziza jedynym pretendentem do tronu pozostał Abd al-Hafid. Przejęcie przez niego władzy sułtańskiej stało się przedmiotem gry dyplomatycznej między mocarstwami europejskimi. Francuzi zgodzali się na objęcie przez Abd al-Hafida tronu pod warunkiem zaakceptowania przez niego Protokołu z Algéciras. Niemcy stały na stanowisku bezwarunkowego przekazania władzy pretendentowi. Uważały przy tym, że Francuzi powinni opuścić wszystkie tereny zajęte po sierpniu 1907 r. Z tą ostatnią propozycją nie zgadzał się Paryż. Ostatecznie 12 grudnia 1908 r. Abd al-Hafid przyjął warunki francuskie i 5 stycznia 1909 r. został uznany przez konsulów europejskich sułtanem Maroka.

1 lipca 1911 r. do Agadiru zawinęła niemiecka kanonierka „Panter”, co zastrzyło sytuację międzynarodową w sposób podobny do kryzysu wywołanego wizytą cesarza w Tangerze. W konsekwencji tego epizodu Francja zaproponowała Niemcom dwa skrawki terytorium w Kongu, co zapewniło Berlinowi dostęp do rzeki Kongo. Przyjęcie przez władze niemieckie tej propozycji oznaczało wycofanie roszczeń do wpływania na sprawy marokańskie⁴⁹.

⁴⁸ O zabójstwie Mauchampa pisze: Ch.-A. Julien, *Le Maroc face aux impérialismes, 1415–1956*, Éditions Jeune-Afrique, 1978, s. 70–71. O interwencji francuskiej w Casablance patrz: E. Burke, *op. cit.*, s. 96–98; A. Adam, *Casablanca: essai sur la transformation de la société marocaine au contact de l'Occident*, Vol. 2, Centre national de la recherche scientifique, Paris 1968, Vol. 2, s. 27–28. O abdykacji Abd al-Aziza patrz: L. Arnoud, *Au temps des mehallas au Maroc ou le Maroc de 1860 à 1912*, Atlantides, Casablanca 1952, s. 226–228; E. Burke, *op. cit.*, s. 106; R.C. Pennell, *op. cit.*, s. 136; A.-G.-P. Martin, *op. cit.*, 485.

⁴⁹ O przyjęciu przez Abd al-Hafida warunków francuskich piszą: E. Burke, *op. cit.*, s. 138; A.-G.-P. Martin, *op. cit.*, 498–500. O rywalizacji francusko-niemieckiej i zawinięciu przez kanonierkę niemiecką do Agadiru 1 lipca 1911 r. patrz: Ch.-A. Julien, *Le Maroc face aux impérialismes, op. cit.*,

Abd al-Hafid okazał się tak samo nieudolnym sułtanem jak jego brat; przede wszystkim nie zapobiegł dalszej ekspansji Europejczyków. W 1909 r. Hiszpanie rozpoczęli podbój północnego Maroka. Najpierw rozszerzyli swoją strefę wokół Melili, a następnie zajęli Nador i Salwan, po czym zbudowali połączenia drogowe między zajętymi miastami a Tetuanem. Na początku 1910 r. wojska francuskie zajęły kolejne tereny: Taurit na wschodzie i Zair na zachodzie. Przeciwno ekspansji państw europejskich protestowały tylko miejscowe plemiona. Na początku 1910 r. w ogniu walk stanęły okolice Meknesu. Tamtejsze plemiona ogłosiły nowym sułtanem innego członka rodu Alawitów Mulaja az-Zajna, a następnie zaczęły posuwać się w kierunku Fezu. W 1911 r. francuskie oddziały generała Miniera rozbiły pospolite ruszenie plemion Meknesu i zdobyły miasto. Nowy sułtan został wzięty do niewoli. 30 marca 1912 r. Abd al-Hafid podpisał układ o protektoracie francuskim nad Marokiem. Niecały rok później sułtan został odsunięty od władzy przez Francuzów, dla których okazał się trudnym partnerem, ze względu na wybuchowy charakter. Został przeniesiony do Tangeru, gdzie wstąpił do bractwa mistycznego tidżanijja i oddał się medytacjom⁵⁰.

Po 1912 r. pierwszoplanową postacią na scenie politycznej Maroka był generał Louis Hubert Gonzalve Lyautey, francuski rezydent generalny. Lyautey zajmował to stanowisko do 1925 r. i dał się poznać jako sprawny zarządca oraz ideolog misji kolonializmu. Francuski gubernator wierzył, że każdy oficer w służbie kolonialnej jest jak starożytny Rzymianin i ma do wykonania specjalne zadanie wobec ludów Afryki Północnej. Lyautey nazywał je *devoir social* (obowiązek społeczny). Polegało ono na przyuczaniu tubylców do nowych metod gospodarowania według europejskich wzorców technologicznych oraz na zaszczepianiu im wysokich wzorców moralnych, ukształtowanych przez cywilizację europejską. Lyautey uważał, że wspólnoty tubylców i kolonistów powinny rozwijać się samodzielnie i niezależnie jedna od drugiej. Pozwoliłoby to zachować tożsamość kulturową Marokańczyków i zapewnić dominację Francuzów. Poglądy te znalazły wyraz także w urbanistycznych planach rozbudowy miast marokańskich. W Rabacie, Fezie i innych miastach powstawały wokół starej zabudowy „nowe miasta” kolonialne z nowoczesną infrastrukturą. Działalność L.H.G. Lyauteya nie

s. 85–86; E. Burke, *op. cit.*, s. 172; J.-C. Allain, *op. cit.*, s. 320–420. Tekst konwencji francusko-niemieckiej z 4 listopada 1911 r. kończącej kryzys agadirski zamieszcza: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, s. 544–549.

⁵⁰ Tekst Konwencji Fezkiej o protektoracie z 30 marca 1912 r. podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, s. 550–551. Por. E. Burke, *op. cit.*, s. 172–173, 176–177, 180–181; L. Arnoud, *op. cit.*, s. 300–301; D. Porch, *The Conquest of Morocco*, Alfred A. Knopf, New York 1983, s. 238–240; F. Weisgerber, *Au seuil du Maroc modern*, Editions la Porte, Rabat 1947, s. 253–255.

powstrzymała kolonialnej eksploatacji Maroka przez Francję, ale złagodziła jej najbardziej bezwzględne formy⁵¹.

1.4. Turecko-włoska wojna o Libię (1911)

Dzisiejsza Libia w czasach osmańskich składała się z trzech prowincji: Trypolitanii, Cyrenajki i Fazzanu. Centralną pozycję zajmowała Trypolitania z Trypolisem. Prowincja ta miała być w zamyśle władz w Stambule bastionem osmańskich wpływów w regionie i bazą działań blokujących Francuzów, aby nie posuwali się poza Algier. W tym celu w 1835 r. Turcy przejęli bezpośrednią kontrolę nad Trypolisem i podporządkowali sobie Fazzan, Syrte oraz rejony górskie Gharian, a także Tarhunę. Po 1843 r. wprowadzono jednolitą administrację na terenach, które pokrywały się z terytorium późniejszej Libii. W Cyrenajce utworzono gubernatorstwo szczebla *mutasarrifijji*⁵² ze stolicą w Benghazi. Jej gubernator był formalnie odpowiedzialny bezpośrednio przed sułtanem, ale w praktyce podlegał gubernatorowi Trypolitanii, która była wilajetem, a więc wyższą od *mutasarrifijji* jednostką w strukturze administracyjnej imperium. Władze tureckie robiły niewiele dla ludności prowincji libijskich. Jedynie w latach 1867–1870, kiedy gubernatorem Trypolitanii był Ali Rida Pasza wydrążono studnie artezyjskie i pogłębiono port w Benghazi. Rozbudowano w tym czasie port w Tobruku. Tu docierały karawany z niewolnikami, którzy byli bardzo poszukiwanym towarem w Azji Mniejszej, dokąd dostarczano ich nawet po oficjalnym zniesieniu niewolnictwa w Imperium Osmańskim w 1889 r.⁵³

Cyrenajka, mimo że podlegała *de facto* gubernatorowi Trypolitanii, charakteryzowała się dużą odrębnością za sprawą ruchu religijnego sanusijja. Jego twórcą był teolog Sidi Muhammad Ibn Ali as-Sanusi (1787–1857), który pochodził z Algierii, a po podróży do Mekki osiadł w Benghazi. Od 1837 r. nauczał i wysyłał swoich uczniów zwanych *ichwanami* (braćmi) do plemion, aby nauczali Koranu, krzewili prawo muzułmańskie, rozstrzygali spory, zakładali *zawijje* – ośrodki

⁵¹ Patrz: H. Lyautey, *Du rôle colonial de l'armée*, „Revue des Deux Mondes” 1900 (15 janvier), no 156, s. 308–329; G. Wright, *The Politics of Design in French Colonial Urbanism*, University of Chicago Press, Chicago 1991, s. 142–143; W.A. Hoisington Jr., *Lyautey and the French Conquest of Morocco*, Macmillan, Basingstoke 1995.

⁵² Od 1864 r. Imperium Osmańskie dzieliło się na wilajety, te dzieliły się na sandżaki lub *mutasarrifijje*, a te – na *kazy*.

⁵³ Por. L. Anderson, *The State and Social Transformation in Tunisia and Libya, 1830–1980*, Princeton University Press, Princeton 1986, s. 105–108.

nauczania, które służyły rozwojowi osadnictwa i zapewniały bezpieczeństwo na szlakach handlowych. As-Sanusī był bardziej reformatorem islamu, nawołującym do oczyszczenia wiary z lokalnych przesądów i obrzędów niż wojownikiem. Jednak słabość władzy centralnej powodowała, że jego ruch religijny miał również charakter polityczny. Po śmierci As-Sanusiego przywództwo nad ruchem przejął jego syn Sajjid al-Mahdi. Wkrótce zdołał on przekonać do nauk swojego ojca główne plemiona Cyrenajki i jego ruch stał się ważną siłą polityczną. W 1900 r. było już ponad 140 zawiji, z czego 45 w samej Cyrenajce. Sanusyci akceptowali Turków, a Turcy godzili się na działalność bractwa. Już w 1856 r. sułtan Abdülcid I zwolnił nieruchomości bractwa od opłat podatkowych i zgodził się, aby jego szekowie pobierali podatki od swoich wiernych. W latach 1879–1911 Cyrenajka stała się praktycznie samodzielna, a bractwo przejęło wiele funkcji administracji osmańskiej⁵⁴.

Po zajęciu przez Francję Tunezji w 1881 r., Turcy podburzali plemiona tunezyjskie przeciwko obecności Francuzów w tym kraju. Francuzi wysuwali propozycje wytyczenia granic między Tunezją i Trypolitanią, ale władze osmańskie nie godziły się na to, aby nie legalizować faktycznej dezintegracji osmańskiego imperium. Wytyczenie granicy nastąpiło dopiero w 1910 r., kiedy Turcy złągodzili swoją wrogość wobec Francuzów w obliczu coraz bardziej agresywnej polityki Włochów wobec Trypolitanii⁵⁵.

Plan zajęcia Libii przez Włochy zaczął dojrzewać po kongresie berlińskim w 1878 r. Włosi otrzymali przyzwolenie na realizację swojego planu od Francji i Wielkiej Brytanii, którym chodziło o przychylność władz włoskich wobec własnych planów ekspansji terytorialnej. Zajęcie przez Francję w 1881 r. Tunezji znacznie rozbudziło ambicje Włochów. Włoskie plany wobec Libii poparły w 1888 r. Niemcy, ale nie przyniosło to oczekiwanego efektu, gdyż Francja i Wielka Brytania, widząc zawiązujący się sojusz Włoch z Niemcami i Austrią w Europie, wstrzymały swoje poparcie dla Włochów w Afryce Północnej. Dopiero po zawarciu przez Paryż i Londyn w 1902 r. porozumienia w sprawie wpływów w Maroku i Egipcie Rzym otrzymał wolną rękę w sprawie Libii. Jednak tym razem na przeszkodzie podjęcia akcji militarnej stanęła polityka Niemiec, sojusznika Włoch, wobec Imperium Osmańskiego. Niemcy starały się odgrywać rolę protektora imperium i gwaranta jego integralności terytorialnej. Chodziło przy

⁵⁴ Najważniejsze prace o sanusytach to: E.E. Evans-Pritchard, *The Sanusi of Cyrenaica*, Oxford at Clarendon Press, London 1949; N. Ziadeh, *Sanusiyah: A Study of a Revivalist Movement in Islam*, Brill, Leiden 1968.

⁵⁵ Por. D. Vandewalle, *A History of Modern Libya*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 21–22.

tym, rzecz jasna, o ograniczenie wpływów oraz planów Londynu i Paryża wobec Stambułu. Niemniej zajęcie w tym czasie przez siły włoskie części imperium, jakim była Libia, było niepożądane. Włochom pozostała penetracja ekonomiczna i po 1902 r. w Trypolitanii otwarte zostały włoskie placówki pocztowe, medyczne i finansowe. W 1907 r. włoskie linie morskie kontrolowały ok. połowy przewozów towarów portu w Trypolisie⁵⁶.

Ta złożona gra dyplomatyczna, prowadzona przez mocarstwa europejskie wobec Stambułu, pozwoliła władzom osmańskim utrzymywać Libię na przełomie wieków XIX i XX w strefie swoich wpływów. Sytuacja uległa zasadniczej zmianie w 1908 r. wraz z rewolucją młodoturecką. Rewolucja została przyjęta z podejrzliwością przez sanusytów, co osłabiło ich sojusz ze Stambułem. Było to na rękę Włochom, gdyż oznaczało, że w przypadku akcji włoskiej, plemiona libijskie nie poprą osmańskich posterunków wojskowych. Na początku września 1911 r. Włosi zakończyli przygotowania wojskowe do zajęcia Libii i powiadomili o swoich zamiarach inne mocarstwa. 23 września władze włoskie złożyły w Stambule notę protestacyjną w związku z poczynaniami Komitetu Jedności i Postępu w Trypolisie wobec Włochów mieszkających w Trypolitanii. 28 września Rzym wystosował do Stambułu ultimatum, w którym zapowiedział, że zajmie Trypolitanie i Cyrenajkę siłą, jeśli władze osmańskie nie zagwarantują w ciągu 24 godzin bezpieczeństwa obywatelom włoskim w Libii. Stambuł ogłosił, że gwarancje bezpieczeństwa obywateli włoskich w Libii, których żąda Rzym, godzą w suwerenność Imperium Osmańskiego. W tej sytuacji 29 września 1911 r. Włochy wypowiedziały Imperium Osmańskiemu wojnę⁵⁷.

W październiku 1911 r. oddziały włoskie zajęły główne porty libijskie: Trypolis, Tobruk, Darnę, Benghazi i Chums. Towarzyszyły temu kroki dyplomatyczne dla pozyskania sobie sympatii miejscowej ludności. Włosi zapowiedzieli, że będą traktowali wszystkich mieszkańców Libii na równi ze swoimi obywatelami i że nie będą ingerować ani w życie religijne ludności, ani w działalność miejscowych instytucji religijnych. Jednak ludność Trypolitanii i Cyrenajki nie dała się przekonać włoskiej propagandzie i ciągle wyrażała protureckie sympatie. Szczególnie ważne było jednoznaczne opowiedzenie się sanusytów po stronie tureckiej. W tym przypadku obawa przed ekspansją chrześcijańską przeważała nad niechęcią polityczną do Komitetu Jedności i Postępu.

⁵⁶ Patrz: C.G. Segrè, *Fourth Shore: The Italian Colonization of Libya*, University of Chicago Press, Chicago 1974, s. 41; A.A. Ahmida, *The Making of Modern Libya: State Formation, Colonization, and Resistance, 1830–1932*, State University of New York Press, Albany 1994, s. 105–106.

⁵⁷ Por. D. Vandewalle, *op. cit.* s. 22–23.

W 1911 r. szejk sanusytów Sajjid Ahmad asz-Szarif pozwolił, aby nad jego domem w Kufrze wisiała turecka flaga. W Libii stacjonowało w tym czasie 7 tys. żołnierzy tureckich i 60 tys. włoskich, ale siły zaczęły się wyrównywać, gdy do wojsk tureckich zaczęli przyłączać się libijscy wojownicy plemienni⁵⁸.

W październiku 1911 r. do Naszata Paszy, tureckiego dowódcy garnizonu w Trypolisie, przyłączyło się tysiąc wojowników berberskich z rejonu Dżabal Nafusa. Turcy utworzyli trzy obozy dla wojskowego szkolenia wojowników plemiennych i wysłali ponad trzystu synów szeków do Stambułu, aby tam zdobyli szlify oficerskie. Jednym z obozów szkoleniowych w Trypolitani dowodził Enver Pasza, późniejszy członek triumwiratu rządzącego Turcją. Jego zastępcą był natomiast Mustafa Kemal, znany później jako Atatürk⁵⁹.

Od 23 do 26 października 1911 r. w okolicach Trypolisu toczyły się zacięte walki między oddziałami włoskimi i tureckimi. Wojna trwała rok i w jej trakcie Włosi stracili 3 380 żołnierzy. We wrześniu 1912 r. nowe dowództwo włoskie w Libii zapowiedziało nową ofensywę. Włosi zagrozili jednocześnie, że podejmą działania wojenne na Morzu Egejskim przeciwko Turkom, jeśli ci nie zgodzą się przystąpić do negocjacji w sprawie Libii. Na władze tureckie zaczęły wówczas wywierać presję mocarstwa. W rezultacie tych działań Turcy zgodzili się rozpocząć rozmowy. Odbyły się one w Ouchy koło Lozanny i zakończyły zawarciem 12 października 1912 r. tajnego porozumienia, które pozwoliło obydwu stronom konfliktu zachować twarz wobec swoich poddanych. Sułtan zgodził się wydać *firman* dający Libii autonomię i ogłosić 3 dni później deklarację, uznającą zwierzchnictwo Włoch nad tym krajem zgodnie z treścią dekretu króla Włoch z listopada 1911 r.⁶⁰

W Lozannie ustalono także, że sułtan zachowa duchowe przywództwo nad ludnością Libii jako kalif i że będzie mógł wyznaczyć swojego przedstawiciela oraz nominować głównego sędziego szariackiego. 17 października podpisano jawny układ, w którym wyrażone zostały ustalenia z 12 października.

Wojnę z Włochami kontynuowali sanusyci. Sajjid Ahmad asz-Szarif, który uważał się za jedyne prawowitego władcę całego kraju, przeniósł swoją siedzibę z Kufry do Dżahbuby, aby być bliżej rejonu walk z Włochami. Jego pozycję umocniło ustne zapewnienie sułtana, przekazane w listopadzie 1912 r. przez Envera Paszę, o poparciu sanusytów w ich walce z niewiernymi. Sułtan przekazał jednocześnie

⁵⁸ Patrz: J. Wright, *Libya. A Modern History*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1981, s. 26–29.

⁵⁹ S.J. Shaw, E.K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, Vol. 2, *Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975*, s. 293.

⁶⁰ Tekst traktatu z Ouchy patrz: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 1, s. 553.

szejkowi sanusytów przywództwo nad całą ludnością Libii. Od tej pory sanusyci zaczęli mówić o kontrolowanych przez siebie terenach jako o emiracie, a w korespondencji używali zwrotu „rząd sanusycki”. Zasięg ich władzy był jednak ograniczony. Z czasem wojska włoskie przejęły kontrolę nad innymi portami w Cyrenajce i Trypolitanii i zajęły strategicznie ważne punkty w Fazzanie, w tym Murzuk. Włosi dotarli też do Ghadamesu na granicy z Tunezją. W Cyrenajce udało im się okrążyć zgrupowanie wojsk sanusyckich w górach Dżabal al-Achdar, a w marcu 1914 r. zajęli Naflijję, co oznaczało przejęcie przez Włochy kontroli nad całym wybrzeżem. W Fazzanie Włosi byli stale atakowani przez plemiona i musieli w 1914 r. ewakuować się z Murzuku oraz innych osad. Najbardziej trwałe były ich pozycje w Trypolitanii, gdzie wpływowy szejek plemion z rejonu Dżabal Nafusa uznał włoskie zwierzchnictwo – w zamian za traktowanie go jako władcy całej prowincji⁶¹.

1.5. Międzynarodowe konsekwencje rewolucji młodotureckiej (1908)

Osmański Bliski Wschód wkroczył w XX w. z dziedzictwem rządów sułtana Abdülhamida II (pan. 1876–1909). Po zdymisjonowaniu 5 lutego 1877 r. Midhata Paszy i rozwiązaniu 14 lutego 1878 r. parlamentu rozpoczęły się ponad 30-letnie despotyczne rządy sułtana Abdülhamida⁶². Reformy Tanzimatu nie zostały zarzucone, ale były prowadzone teraz w odmienny sposób i z wykorzystaniem innych środków. Reformowana była przede wszystkim armia, która otrzymała zarówno nowoczesną broń produkcji niemieckiej, jak i niemieckich instruktorów do szkolenia oficerów i żołnierzy. W sferze cywilnej powstały rady miejskie, które przeszły pod zarząd ministerstwa spraw wewnętrznych. Znacznie rozwinięte zostały połączenia telegraficzne, drogowe i kolejowe. Rozbudowa aparatu policyjnego przyczyniła się do poprawy bezpieczeństwa. W połączeniu z lepszą infrastrukturą był to czynnik pobudzający rozwój gospodarczy. Państwo sprzyjało rozwojowi przemysłu wytwarzającego na potrzeby wojska i starało się pobudzić produkcję rolną⁶³.

⁶¹ Patrz: *ibidem*; D. Vanderwalle, *op. cit.*, s. 26–30; L.S. Anderson, *The State and Social Transformation in Tunisia and Libya, 1830–1980*, Princeton University Press, Princeton 1986, s. 117–124; J. Wright, *op. cit.*, s. 30–31; E.E. Evans-Pritchard, *op. cit.*, s. 122–123; L.S. Anderson, *The Tripoli Republic 1918–1922*, [w:] *Social and Economic Development in Libya*, ed. by E.G.H. Joffe and K.S. MacLachlan, Menas Press, London 1982.

⁶² O działalności Midhata Paszy patrz: A.H. Midhat, *The Life of Midhat Pasha: A Record of his Service, Political Reforms, Banishment, and Judicial Murder*, J. Murray, London 1903.

⁶³ S.J. Shaw, E.K. Shaw, *op. cit.*, s. 213–219, 221–250.

W czasie panowania sułtana Abdülhamida nastąpiła dalsza centralizacja struktury państwowej. Silna pozycja sułtana sprzyjała stabilizacji. W okresie ponadtrzydziestoletnich rządów Abdülhamida zmieniło się zaledwie pięciu wielkich wezyrów. Sułtan często podkreślał, że jest także kalifem i pod jego władzą nastąpiła wyraźna polityzacja islamu. Islam został wysunięty na pierwszy plan jako ideologia integrująca poddanych imperium. Ideologia ta nazwana została w Europie panislamizmem i pełniła dwie funkcje. Z jednej strony tworzyła więź społeczną zespalającą wyznawców islamu wobec Europejczyków i rozwijała poczucie ich wspólnoty historycznej oraz cywilizacyjnej. Z drugiej – tworzyła atmosferę społecznej akceptacji dla reform, które zapoczątkował Tanzimat. Ideologia panislamizmu oparta była na teorii kalifatu, eksponującej funkcję kalifa jako autorytetu religijnego i opiekuna wszystkich muzułmanów⁶⁴.

Reżim Abdülhamida II został obalony w lipcu 1908 r., a sam sułtan zrezygnował z tronu 9 miesięcy później w kwietniu 1909 r. Wydarzenia te, nazwane rewolucją młodoturecką, były dziełem nowej klasy średniej, którą tworzyli urzędnicy, lekarze, dziennikarze, nauczyciele, prawnicy, pisarze, lekarze oraz oficerowie, i która zrodziła się w rezultacie szybkiego rozwoju szkolnictwa i pojawienia się nowych zawodów w ostatnim ćwierćwieczu XIX w. Ta nowa klasa zakwestionowała ideę reformowania kraju przez rządzącą elitę i zażądała większego udziału w sprawowaniu władzy. Młodoturcy byli patriotami swojego kraju, ale kierowali się ideami europejskiego liberalizmu politycznego. Spiskowcy mieli na celu uratowanie imperium i przywrócenie konstytucji 1876 r., a zwłaszcza tego jej punktu, który mówił o parlamencie. Ruch młodoturecki składał się z dwóch ugrupowań: emigrantów, głównie cywilów, którzy opuścili imperium niezadowolony z rządów sułtana i schronili się w Europie, oraz opozycjonistów w armii tureckiej. Początkowo obydwie skrzydła były ze sobą powiązane jedynie wspólną poglądów politycznych, które formowane były przez środowisko emigracji w Paryżu, Londynie, Genewie oraz Bukareszcie, skąd docierały do opozycjonistów w kraju jako nielegalna literatura. Innym ośrodkiem opozycji przeciwko autorytaryzmowi sułtana stał się Egipt. Tam właśnie ukazał się list pt. „La Jeune Turquie”, autorstwa Halila Ghanima, libańskiego maronity i deputowanego do parlamentu osmańskiego w 1877 r. Tytuł listu dał nazwę całemu ruchowi⁶⁵. Okoliczności wybuchu rewolucji 1908 r. są do tej pory mało poznane ze względu na brak literatury wspomnieniowej uczestników wydarzeń i bardzo

⁶⁴ *Ibidem*, s. 219, 259–260. Patrz także: E.E. Ramsaur, Jr. *The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton University Press, Princeton 1957, s. 7–13.

⁶⁵ S.J. Shaw, E.K. Shaw, *op. cit.*, s. 219, 250, 259–260; E.E. Ramsaur, Jr., *op. cit.*, s. 255.

skąpe raporty tajnej policji, która nie zdołała zapobiec spiskowi. Najważniejsze pytanie brzmi: dlaczego armia, będąc głównym beneficjentem systemu władzy, zwróciła się przeciwko temu systemowi? Odpowiedzi najczęściej poszukuje się w strukturze samej armii i zmianach w składzie osobowym korpusu oficerskiego w ostatnim ćwierćwieczu XIX w. Do armii napłynęli przedstawiciele średnich warstw społecznych z prowincji – grup, które nie były związane ze służbą wojskową. W armii zetknęli się oni z dyskryminacją przy awansie ze strony wyższych oficerów związanych tradycyjnie z wojskiem i ze stolicą. Spiskowcy skupieni byli w III Armii stacjonującej w Macedonii, która stała się promotorem wydarzeń 1908 r. Nastroje w armii, a zwłaszcza idee reformatorskie kształtowały się także pod wpływem sytuacji międzynarodowej. Szerokim echem odbiło się w Turcji zwycięstwo Japonii w wojnie z Rosją, ocenione jako przykład tego, co może osiągnąć w konfrontacji z europejskim mocarstwem państwo azjatyckie, które wkroczyło na drogę liberalnych przemian. Rewolucja rosyjska 1905 r. była widziana przede wszystkim jako zwycięstwo liberalnych reformatorów nad autokratyczną władzą. Podobnie mówiono o rewolucji lat 1905–1906 w Persji⁶⁶.

W pierwszych latach XIX w. w armii działało kilka tajnych stowarzyszeń typu Związek i Postęp. W Damaszku grupa młodych oficerów V Armii, wśród których był świeżo wypromowany w styczniu 1905 r. porucznik Mustafa Kemal, założyła tajne koło o nazwie Ojczyzna (*Vatan*). Odgałęzienia tego koła powstały następnie w Jerozolimie i Jaffie pod nazwą Ojczyzna i Wolność (*Vatan ve Hurriyet Cemiyeti*). Członkowie wspomnianych kół domagali się, aby sułtan respektował konstytucję. Koło założone przez Mustafę Kemala zmieniło później nazwę na Osmańskie Stowarzyszenie Wolności (*Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*), a on sam został przeniesiony w czerwcu 1907 r. do III Armii, która stacjonowała w Salonikach. Tam również rodziły się konspiracyjne stowarzyszenia, a ich czołowym działaczem był Talat Pasza, pracownik poczty. We wrześniu 1907 r. Osmańskie Towarzystwo Wolności w Salonikach przyjęło nazwę *İttihad ve Terakki Cemiyeti* (Komitet Jedności i Postępu – KJP)⁶⁷.

Przewrót 1908 r. miał charakter pojedynczych, nieskoordynowanych wystąpień antyrządowych, z których pierwsze nastąpiło po tym, jak władze zarządziły śledztwo w III Armii w celu zdemaskowania spiskowców. Około 200 spiskow-

⁶⁶ Por. M. Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution: the Young Turks, 1902–1908*, Oxford University Press, Oxford 20012, s. 136–141; E.E. Ramsaur, Jr., *op. cit.*

⁶⁷ S.J. Shaw, E.K. Shaw, *op. cit.*, 264–265; M. Şükrü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, Oxford 1995, s. 74, 86; E.E. Ramsaur, Jr., *op. cit.*, s. 122.

ców opuściło wówczas w obawie przed aresztowaniem koszary w Monastyrze i pod wodzą oficera o imieniu Ahmed Niyazi uciekło w góry. Stamtąd Niyazi zaapelował o przywrócenie konstytucji z 1876 r. Jego apel – prosty w treści i tym samym bardzo nośny – zapoczątkował lokalne bunty i demonstracje w Macedonii, na które władze odpowiedziały śledztwami i aresztowaniami. Postępowanie władz jedynie zaostrzyło sytuację. Doszło do zabójstw oficerów śledczych, kolejnych dezercji w góry, odmowy strzelania do dezertersów przez oddziały rządowe. W tej atmosferze Abdülhamid zdecydował się zmienić politykę i w nocy z 23 na 24 lipca 1908 r. przygotowany został dekret przywracający konstytucję. Następnym krokiem stały się wybory do parlamentu. Komitet Jedności i Postępu, w którym widziano główną siłę polityczną wydarzeń z lipca 1908 r., zajął w parlamencie większość miejsc⁶⁸.

Rewolucja rozbudziła nadzieje mniejszości narodowych na większą samodzielność. Wśród działaczy rewolucji młodotureckiej byli Albańczycy, Kurdowie i przedstawiciele innych mniejszości. W drugim kongresie ruchu młodotureckiego, który odbył się 27–29 grudnia 1907 r. w Paryżu wzięli udział przedstawiciele ormiańskiej radykalnej organizacji „Dasznak”. Liczyli oni na to, że cele ich walki o odrodzenie narodowe Ormian są zbieżne z celami ruchu Młodych Turków⁶⁹. W Stambule zaraz po decyzji sułtana o przywróceniu konstytucji wyszły na ulice tłumy wiwatujących ludzi, wśród których byli Turcy, Arabowie, Grecy, Serbowie, Bułgarzy i Ormianie. Ludzie gratulowali sobie i ściskali się w poczuciu jedności i braterstwa. Przywrócona konstytucja miała stać się panaceum na wszystkie bolączki życia⁷⁰.

Jednak wkrótce okazało się, że ideologia państwa pod rządami Młodych Turków głosiła co innego. Łączyła mianowicie w sobie trzy elementy: osmanizm, islamizm i turkizm. Ten ostatni – turecki nacjonalizm wyrósł z idei odrębności kulturowej ludów tureckich. Na początku XX w. nacjonalizm turecki zaczął nabierać znaczenia politycznego jako ideologia państwowa. Główni ideolodzy turkizmu – Yusuf Akçura i Ziya Gökalp podkreślali, że zarówno mniejszości religijne, jak i sami muzułmanie odrzucili ideę, że wszyscy poddani imperium

⁶⁸ Patrz: S.J. Shaw, E.K. Shaw, *op. cit.*, s. 267; E. Ramsaur, *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton University Press, Princeton 1957; E.J. Zürcher, *Turkey. A Modern History*, I.B. Tauris, London 2001, s. 90.

⁶⁹ Organizacja Dasznakcutiun, w skrócie Dasznak, czyli Armeniński Związek Rewolucyjny powstała w 1890 r. w Tbilisi. W 1891 r. partia sięgnęła po terror. W 1892 r. odbył się zjazd partii, na którym utworzono oddziały do działań poza Armenią – por. M. Zakrzewska-Dubasowa, *Historia Armenii*, Ossolineum, Wrocław 1990, s. 204.

⁷⁰ S.J. Shaw, E.K. Shaw, *op. cit.*, s. 265, 273; T. Wituch, *Tureckie przemiany. Dzieje Turcji 1878–1923*, PWN, Warszawa 1980, s. 170.

są Osmanami. Turkizm był w tej sytuacji najlepszym spoiwem ideologicznym dla imperium i najpełniej gwarantował supremację ludów tureckich nad nie-tureckimi. Ludy te musiały podporządkować się i powinny zostać sturkizowane. Kiedy okazało się, że nowemu kierownictwu imperium chodzi o umocnienie jego jedności i że idea autonomii kulturowej dla mniejszości nie mieści się w tych planach – doszło do buntów. Najpoważniejszy wybuchł w Albanii. Do gorących zwolenników przywrócenia konstytucji należeli m.in. Albańczycy Ibrahim Temo i Ahmed Niyazi. Obydwaj opowiadali się za swobodą używania języka albańskiego w Albanii oraz polityką samorządności w prowincjach. Inny Albańczyk – Ismail Kemal Vlore wszedł do nowego parlamentu i na jego forum głosił podobne poglądy⁷¹.

Zaburzenia wewnętrzne osłabiły Turcję na arenie międzynarodowej, co zostało natychmiast wykorzystane przez sąsiadów i inne państwa europejskie. 5 października 1908 r. Austro-Węgry zaanektowały Bośnię i Hercegowinę, a Bułgaria ogłosiła niepodległość. Obydwa kraje przestały płacić Stambułowi daninę i odrzuciły zwierzchnictwo sułtana. Następnego dnia Grecja zaanektowała Kretę. W obydwu przypadkach władze osmańskie zgłosiły protest do sygnatariuszy traktatu berlińskiego z 1878 r., ale protesty te pozostały bez odpowiedzi. W tej sytuacji władze w Stambule musiały same zarządzić narastającym zaburzeniom w państwie i ułożyć się z sąsiadami. 26 lutego 1909 r. podpisane zostało porozumienie z Austrią, na mocy którego Austria ewakuowała swoje wojska z rejonu Novi Pazaru w zamian za uznanie przez Stambul jej władzy w Bośni i Hercegowinie. Austria zobowiązała się ponadto zapłacić Turcji kompensatę w wysokości 200,5 mln kuruszy i pomóc w uzyskaniu od wielkich mocarstw zobowiązania o odstąpieniu od systemu kapitulacji, czyli przywilejów handlowych i sądowniczych na terytorium tureckim. 19 kwietnia podpisany został układ z Bułgarią, który zatwierdził niepodległość Bułgarii. W związku z tym układem Rosja zgodziła się anulować część kredytów zaciągniętych przez władze osmańskie w bankach rosyjskich, a Bułgaria miała pokryć pozostałe zobowiązania finansowe Turcji wobec Rosji. Zarówno Austro-Węgry, jak i Bułgaria zgodziły się, aby sułtan był jako kalif zwierzchnikiem duchowym muzułmanów w Bułgarii oraz w Bośni i Hercegowinie, a także zapewniły, że będą finansowały muzułmańskie szkolnictwo religijne na terenach podlegającym ich zwierzchnictwu. Jednak w ciągu dwóch lat rządów młodotureckich, Turcja straciła więcej terytoriów niż przez 30 lat rządów Abdülhamida II. Największe korzyści terytorialne odniosła

⁷¹ S.J. Shaw, E.K. Shaw, *op. cit.*, s. 287–288. O życiu i poglądach Gökälpa pisze szeroko T. Wituch, *op. cit.*, s. 174–180.

w latach 1908–1909 Austria. Rosja nie była usatysfakcjonowana i postanowiła odejść od sojuszu z Niemcami i Austrią. Jednocześnie podjęła kroki w kierunku zawarcia układu sojuszniczego z Wielką Brytanią i Francją, co ukształtowało układ sił, który doprowadził do I wojny światowej⁷².

Nie był to jednak koniec kłopotów i strat terytorialnych Turcji. Sprzeciw wobec polityki rządu zrodził się najpierw wśród Ormian. We wschodniej Anatolii doszło do wielu aktów terroru, za którymi stał Dasznak. Organizacje ormiańskie działające w Europie podjęły antyturecką kampanię propagandową, oskarżając Turcję o masakrowanie Ormian. W Macedonii akcje terrorystyczne zaczęli prowadzić tamtejsi Grecy. Napięcie społeczne na tle aktów terroru osiągnęło szczyt w styczniu 1910 r. po tym, kiedy spłonął Pałac Çırağan, siedziba parlamentu. W rezultacie spłonęły archiwa i dokumenty. Chociaż przyczyną pożaru było spięcie instalacji elektrycznej, to w powszechnej opinii za wydarzeniem tym stali terroryści. Równie niespokojnie było w Albanii. Miejscowi narodowcy żądali większej autonomii kulturalnej, ale władze w Stambule ignorowały te oczekiwania i liczyły na rozbięcie Albańczyków na muzułmanów i chrześcijan. Tymczasem część muzułmanów w Albanii poparła żądania narodowców i na wiosnę 1911 r. w kraju wybuchły zamieszki. Bezwzględne kroki, które podjęły władze dla stłumienia niezadowolenia jedynie pogorszyły sytuację. Teraz albańscy narodowcy zaczęli żądać połączenia kilku regionów zamieszkałych przez Albańczyków w jeden kraj z szeroką autonomią polityczną. Radykalizacji nastrojów sprzyjała skomplikowana sytuacja międzynarodowa⁷³.

W końcu 1911 r. Turcja zmuszona była rozpocząć wojnę z Włochami, kiedy te zajęły Trypolis w Libii. Podbój Trypolitanii miał zaspokoić ambicje imperialne Rzymu i został dokonany przy poparciu Francji, Austrii, Wielkiej Brytanii i Rosji. 29 września 1911 r. Włochy wypowiedziały Turcji wojnę i następnego dnia okręty włoskie zablokowały port w Trypolisie. Garnizon osmański w obydwu tych portach liczył nie więcej niż 15 tys. żołnierzy. Rząd turecki nie mógł go wzmocnić ze względu na skomplikowaną sytuację na Bałkanach. Do Trypolitanii wysłano więc niewielkie siły pod dowództwem dwóch młodych oficerów Envera Beja i Mustafy Kemala Beja. Obydwaj oni byli członkami Komitetu Jedności i Postępu i w następnych latach dali się poznać jako wybitni dowódcy wojskowi i pierwszoplanowi politycy. 4 listopada 1911 r. Włochy ogłosiły aneksję Trypolisu i Benghazi⁷⁴.

⁷² S.J. Shaw, E.K. Shaw, *op. cit.*, s. 276–277; T. Wituch, *op. cit.*, s.138.

⁷³ S.J. Shaw, E.K. Shaw, *op. cit.*, s. 287–288.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 289; także W.K. McClure, *Italy in North Africa. An Account of the Tripoli Enterprise*,

Słabość militarna Turcji, którą obnażyła wojna z Włochami o Trypolitanie, a także złożona sytuacja wewnętrzna związana z rozwiązaniem przez sułtana parlamentu 5 sierpnia 1912 r. przyspieszyły rozwój wydarzeń na Bałkanach. Już 13 marca 1912 r. zawiązała się pierwsza koalicja antyturecka z udziałem Serbii i Bułgarii. Obydwa państwa postanowiły podzielić między sobą turecką Macedonię. 29 maja 1912 r. Bułgaria podpisała sojusz obronny z Grecją na wypadek ataku ze strony Turcji. Jako ostatnia do paktu antytureckiego przyłączyła się Czarnogóra, która podpisała 27 września porozumienie z Bułgarią, a 6 października – z Serbią. W sytuacji wzrostu napięcia na Bałkanach władze tureckie poszły na kompromis z powstańcami w Albanii i zgodziły się 4 września 1912 r. na warunki albańskich narodowców. Stambuł musiał też uznać stan faktyczny w Trypolitanii i 15 października 1912 r. podpisał w Ouchy pod Lozanną traktat z Włochami, który był wzorowany na traktacie z Austrią w sprawie Bośni i Hercegowiny⁷⁵.

W tej sytuacji 8 października 1912 r. doszło do pierwszej wojny bałkańskiej. Działania wojenne rozpoczęła Czarnogóra, wprowadzając swoje oddziały do sandżaku Novi Pazar. Wkrótce do wojny włączyły się Grecja, Bułgaria i Serbia. Flota grecka zajęła kilka wysp na Morzu Egejskim i skutecznie zablokowała garnizony tureckie w Anatolii. Tymczasem wojska bułgarskie rozpoczęły ofensywę na Stambuł. Na początku listopada w rękach Bułgarii znalazła się cała Tracja, a jej wojska przystąpiły do oblężenia Edirne i Stambułu. Na zachodzie Serbowie zdobyli północną część Macedonii z Kosowem i połączyli się z Czarnogórcami, którzy zdobyli Prisztinę. Następnie przystąpili do oblężenia Işkodry. Na południu Grecy posuwali się w głąb Macedonii, 8 listopada zdobyli Saloniki. Inne ich oddziały obległy Janinę. W ten sposób w ciągu dwóch miesięcy od rozpoczęcia działań wojennych Turcy utracili wszystkie terytoria w Europie poza czterema miastami, które były oblegane przez przeciwników. W Stambule znalazły się tysiące uciekinierów z terenów zajętych przez państwa bałkańskie. W mieście brakowało żywności, a ludziom brakowało pieniędzy, gdyż rząd przestał wypłacać pracownikom państwowym pensje⁷⁶.

Darf Publishers Limited, London 1986. Ta druga książka zawiera wspomnienia brytyjskiego oficera, który był w Trypolisie w czasie zdobycia miasta przez Włochów (przebywał tam od 19 listopada 1911 r. do 1 kwietnia 1912 r.).

⁷⁵ S.J. Shaw, E.K. Shaw, *op. cit.*, s. 293.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 294; W. Miller, *The Ottoman Empire and Its Successors 1801–1927*, London 1966, s. 501–503. Klasycznym opracowaniem tematu wojen bałkańskich jest: E. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars 1912–1913*, Cambridge University Press, Cambridge, MA 1938.

16 grudnia 1912 r. w Londynie rozpoczęły się rozmowy pokojowe z udziałem brytyjskiego ministra spraw zagranicznych sir Edwarda Greya jako głównego mediatora. Armia turecka zwiększyła w tym czasie znacznie swoją liczebność przez pobór rekrutów, w związku z czym delegacja turecka zajęła bardziej sztywne stanowisko wobec żądań państw bałkańskich. Żądania te sprowadzały się do całkowitego zrezygnowania przez Turcję z praw do zwierzchności nad terytoriami w Europie oraz wysp na Morzu Egejskim. Delegacja turecka przedstawiła plan, którego głównym punktem było zachowanie przez Turcję rejonu Edirne i samego miasta. W trakcie rokowań w Londynie w Stambule doszło do zmiany rządu. Komitet Jedności i Postępu uznał, że gabinet Kamila Paszy jest zbyt ugodowy w sprawie Edirne i zmusił go do podania się do dymisji. Nowy rząd pod kierownictwem Mahmuta Şevketa Paszy, generała wojska, zajął w sprawie Edirne stanowisko bezkompromisowe. W rezultacie konferencja w Londynie została zerwana. Rozejm zakończył się 3 lutego 1913 r. i tego samego dnia wojska bułgarskie wznowiły ostrzał Edirne. W Tracji wojska bułgarskie stosowały taktykę spalonej ziemi, co doprowadziło do mordów tureckich chłopów oraz exodusu pozostałych przy życiu Turków w kierunku Stambułu. W tym przypadku chodziło o to, aby dodatkowo skomplikować sytuację w tureckiej stolicy. Rządowi Mahmuta Şevketa zaczęło brakować pieniędzy na dozbrajanie wojska i w rezultacie 6 marca 1913 r. Janina poddana została Grekom. Kiedy 22 kwietnia upadła Işkodra, Turcji pozostał na europejskim terytorium tylko Stambuł. W obliczu nadciągającej katastrofy rząd zgodził się na pertraktacje na warunkach zaproponowanych 31 marca 1913 r. przez mocarstwa. 16 kwietnia ogłoszono drugie zawieszenie broni, a 30 maja rozpoczęły się rozmowy pokojowe. Dziesięć dni później podpisany został w Londynie układ pokojowy, na mocy którego Turcja zrezygnowała z Tracji i Edirne. Także Kreta przeszła w ręce wrogów Turcji, a kwestię wysp na Morzu Egejskim oraz granic Albanii miały rozstrzygnąć europejskie mocarstwa⁷⁷.

Układ podpisany w Londynie nie oznaczał końca wojen na Bałkanach. Nowy konflikt wybuchł w związku z sytuacją w Albanii. Porażki militarne Turcji w 1912 r. rozbudziły nastroje niepodległościowe wśród albańskich narodowców. 28 listopada 1912 r. Zgromadzenie Narodowe Albanii ogłosiło niepodległość kraju. Prezydentem nowego państwa został Ismail Kemal Vlora; jako pierwsze uznały je Włochy i Austria.

⁷⁷ S.J. Shaw, E.K. Shaw, *op. cit.*, s. 296; T. Wituch, *op. cit.*, s. 191.

12 grudnia 1912 r. niepodległość Albanii uznali ambasadorzy wielkich mocarstw, którzy spotkali się w Londynie. Ponieważ część terytorium Albanii była okupowana przez wojska serbskie i czarnogórskie, układ pokojowy zawarty z Turcją w Londynie 9 czerwca 1913 r. przewidywał wycofanie się wojsk obydwu tych państw z terytorium albańskiego. Serbia i Czarnogóra wypełniły te zobowiązania, ale konflikt nie został zażegnany. Serbia czuła się pokrzywdzona w związku z utratą terytorium albańskiego i zażądała oddania jej części Macedonii, która wcześniej została przekazana Bułgarii. Serbów poparli Grecy, dla których Bułgarzy znajdowali się zbyt blisko Salonik. W tej sytuacji dyplomacja rosyjska starała się zażegnać konflikt i zaprosiła wszystkie strony na rozmowy pokojowe do Petersburga, ale Bułgarzy zignorowali to zaproszenie, gdyż uważali, że wnieśli największy wkład do zwycięstwa nad Turcją i mieli moralne prawo do zdobyczy terytorialnych⁷⁸.

W nocy z 29 na 30 czerwca 1913 r. wojska bułgarskie zaatakowały swoich sojuszników w Macedonii. Jednak Serbię i Grecję poparły Rumunia i Czarnogóra, w związku z czym Bułgarzy musieli skapitulować. Skorzystała na tym Turcja, której wojska wkroczyły 21 lipca 1913 r. do wschodniej Tracji i rozpoczęły marsz na Edirne. 10 sierpnia 1913 r. podpisany został układ w Bukareszcie, który był niekorzystny dla Bułgarii. Grecja rozszerzyła swoje terytorium na północ od Salonik i przejęła także rejon Janiny, do którego roszczenia zgłaszała Albania. Serbia zajęła tereny tzw. Starej Serbii oraz północną Macedonię i w ten sposób powiększyła dwukrotnie swoje terytorium. Bułgaria otrzymała tylko skrawek wschodniej Macedonii, ale utrzymała dostęp do Morza Egejskiego na odcinku ok. 120 km z portem Alexandroupolis. Nowe granice zostały potwierdzone w serii układów dwustronnych zawartych przez Turcję z: Bułgarią 29 września 1913 r., Serbią 14 listopada 1913 r. oraz Grecją 14 marca 1914 r. Na mocy bilateralnych układów, muzułmańska ludność terenów, które zostały przejęte przez państwa bałkańskie miała zdecydować w ciągu kolejnych czterech lat o tym, czy chce zostać w dotychczasowym miejscu zamieszkania, czy też przenieść się na terytorium tureckie⁷⁹.

Zawieruchy wojenne lat 1909–1913 sprzyjały rządowi twardej ręki, a potencjał państwa skierowany był na utrzymanie integralności terytorialnej. W atmosferze ożywienia patriotycznego w obronie Edirne Komitet Jedności i Postępu przejął 23 stycznia 1913 r. pełną władzę w państwie.

⁷⁸ S.J. Shaw, E.K. Shaw, *op. cit.*, s. 297.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 297–298.

1.6. Interwencja brytyjska w Egipcie w 1882 r.

W nowożytnej historii Egiptu ważne miejsce zajmuje rok 1882. Wydarzenia tego roku miały bezpośredni związek z sytuacją międzynarodową i przeszły do historii jako powstanie Urabiego Paszy. Po tych wydarzeniach kraj znalazł się pod okupacją brytyjską, co pobudziło ruch narodowy i konstytucyjny.

Powstanie Urabiego Paszy było następstwem krytycznego stanu egipskich finansów publicznych i wprowadzenia międzynarodowego nadzoru nad dochodami oraz wydatkami państwa egipskiego. Nastąpiło to w sierpniu 1878 r. Wcześniej rząd Nubara Paszy wprowadził program naprawczy, zmierzający do ograniczenia wydatków władcy i zwiększenia wpływów do skarbu państwa przez wyższe opodatkowanie wielkich posiadaczy ziemskich. Program przewidywał też zmniejszenie wydatków na wojsko, co wywołało niezadowolenie wśród oficerów. Nastroje antyrządowe, podsycane przez kedywa Isma'ila, przerodziły się w bunt wojskowych i doprowadziły do upadku rządu w kwietniu 1879 r. Kedyw Isma'il wyznaczył nowym premierem swojego syna Taufika i obiecał wszystkim niezadowolonym zaspokojenie ich żądań. Ponieważ spełnienie tych obietnic doprowadziłoby do krachu finansów państwowych, wielkie mocarstwa z Niemcami na czele wywarły nacisk na Stambuł, aby władze osmańskie go zdymisjonowały. 30 czerwca 1879 r. nowym kedywem Egiptu ogłoszony został Taufik. Pod jego rządami oraz pod naciskiem wielkich mocarstw, które wprowadziły do rządu egipskiego swoich przedstawicieli, podjęty został nowy program naprawy finansów państwa. Cięcia w wydatkach publicznych przewidywały m.in. zmniejszenie liczebności korpusu oficerskiego, co wywołało niezadowolenie w armii. Protesty zrodziły się przy tym wśród oficerów pochodzenia arabskiego, którzy tworzyli drugi trzon armii egipskiej obok oficerów pochodzenia turecko-kaukaskiego. Rekrutację oficerów pochodzenia arabskiego rozpoczął jeszcze Muhammad Ali w ramach rozbudowy armii w latach 30. i 40. XIX w. Rekruci pochodzili z niższych warstw społecznych, w tym i z rodzin chłopskich, i byli traktowani z pogardą przez oficerów pochodzenia turecko-kaukaskiego, tworzących tradycyjnie warstwę dowódczą w armii. Między dwoma grupami toczyła się ostra rywalizacja. Kiedy rząd Taufika przystąpił do cięć finansowych w wojsku, wśród oficerów pochodzenia arabskiego zrodziło się podejrzenie, że właśnie oni zostaną pozbawieni stanowisk. Stąd był już krok do buntu⁸⁰.

⁸⁰ Kedyw, tytuł, który otrzymał Isma'il Pasza od Wysokiej Porty jako wyraz samodzielności Egiptu. Por. F.R. Hunter, *Egypt under Muhammad Ali's successors*, [w:] *The Cambridge*

Na czele zbuntowanych oficerów stanął podpułkownik Urabi Pasza. Ten urodzony w 1841 r. syn chłopa z rejonu Zagazig kształcił się na Al-Azharze, a w 1854 r. wstąpił do wojska. W 1860 r. został awansowany do stopnia podpułkownika. W styczniu 1881 r. oficerowie pochodzenia arabskiego, zagrożeni zwolnieniem z wojska, wybrali Urabiego Paszę, aby wyraził ich nastroje. Jednak rząd nie ugiął się pod presją tych oczekiwań i 13 sierpnia 1881 r. zdymisjonował ministra wojny Mahmuda Sami Beja al-Barudiego, który sympatyzował z ruchem Urabiego. 20 sierpnia Urabi Pasza zażądał ponownie poprawy warunków służby, ale premier Rijad Pasza kategorycznie odrzucił żądanie. W odpowiedzi na to 9 września oficerowie wyszli z koszar i przed królewskim Pałacem Abidin wysunęli nowe żądania. Tym razem miały one charakter polityczny. Urabi Pasza i jego otoczenie domagało się zwiększenia liczebności armii z 12 do 18 tys. żołnierzy i oficerów, dymisji premiera Rijada oraz zwołania Zgromadzenia Narodowego. Kedyw tym razem poszedł na ustępstwa. Zdymisjonował premiera i zwołał na 26 grudnia sesję parlamentu. Nowy premier Szarif Pasza reprezentował interesy oficerów pochodzenia turecko-kaukaskiego i na forum parlamentu próbował przeciągnąć na swoją stronę najsilniejszą politycznie frakcję wielkich obszarników ziemskich. Jego plan sprowadzał się do umocnienia pozycji rządu kosztem pozycji władcy, na co nie zgodziły się wielkie mocarstwa. 28 stycznia 1882 r. Wielka Brytania i Francja wydały oświadczenie o swoim poparciu dla kedywa i o konieczności zachowania *status quo* na egipskiej scenie politycznej. Ingerencję obydwu mocarstw przyspieszyło żądanie parlamentarzystów, aby parlament miał prawo decydować samodzielnie o wydatkach niezwiązanych z obsługą długu publicznego. Umocniony Taufik zdymisjonował rząd i powołał nowy z Mahmudem Sami Bejem al-Barudim. Do nowego rządu wszedł Urabi Pasza jako minister wojny, bowiem po wrześniowej demonstracji przed pałacem królewskim, stał się on bohaterem narodowym. W swoich deklaracjach mówił o prawie, sprawiedliwości oraz o tradycji islamu. Urabi Pasza propagował też hasło „Egipt dla Egipcjan”, które zrodziło się wśród Koptów egipskich i podkreślało wspólnotę arabskojęzycznej ludności Egiptu wobec turecko-kaukaskiej elity władzy, Eu-

History of Egypt, Vol. 1–2, ed. by M.W. Daly, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, Vol. 2, *Modern Egypt, from 1517 to the end of the twentieth century*, ed. by M.W. Daly, s. 194–195; P. Mansfield, *The British in Egypt*, New York, Chicago, San Francisco, Hold, Rinehart and Winston 1971, s. 8–16. Szczególnie ważna dla zrozumienia przemian cywilizacyjnych w Egipcie w XIX w. jest praca: A. Abdel-Malek, *Ideologie et renaissance nationale*, Anthropos, Paris 1969.

ropejczyków i Arabów spoza Egiptu, kontrolujących m.in. egipską prasę. Jako członek rządu Urabi Pasza zaczął od czystek w korpusie oficerskim. Ze służby zwolniono 754 oficerów pochodzenia turecko-kaukaskiego. Najbliżsi współpracownicy Urabiego Paszy zostali natomiast awansowani do stopni pułkowników. Wkrótce wykryto w armii spisek skierowany przeciwko rządowi. Jego uczestnicy zostali zdegradowani i skazani na wygnanie do Sudanu⁸¹.

Kedyw Taufik ocenił, że rząd wykazuje zbyt daleko idącą samodzielność i prowadzi kraj na skraj wojny domowej. Stanowisko władcy poparły Wielka Brytania i Francja. Egipt odgrywał w tym czasie ważną rolę w gospodarkach obydwu krajów, zwłaszcza Wielkiej Brytanii. Od 1848 do 1860 r. Egipt przesunął się z 26 miejsca na miejsce 12 pod względem znaczenia dla handlu brytyjskiego. W 1881 r. w Egipcie mieszkało ok. 90 tys. Europejczyków, podczas gdy w 1838 r. było ich 10 tysięcy⁸².

20 maja 1882 r. na redzie portu w Aleksandrii pojawiły się okręty brytyjskie i francuskie, a 25 maja Londyn i Paryż wydały wspólne oświadczenie, w którym zażądały dymisji Urabiego Paszy. Premier Al-Barudi podał się w tej sytuacji do dymisji, ale Urabi Pasza postanowił się nie poddawać i wezwał do odsunięcia od władzy kedywa. Taufik nie zdecydował się na konfrontację z armią i przywrócił Urabiemu Paszy stanowisko ministra wojny. Obydwie strony liczyły na poparcie ze strony sułtana, który nie spieszył się jednak z okazaniem swoich sympatii, gdyż czekał na dogodny moment, aby wprowadzić na egipski tron swojego kandydata, którym był Abd al-Halim, syn Muhammada Alego. W sytuacji politycznego impasu i coraz częstszych przypadków naruszenia porządku publicznego 11 czerwca w Aleksandrii doszło do krwawych zamieszek ulicznych. Tłum zaatakował dzielnice zamieszkałe przez Europejczyków i chrześcijan. Wybuchła panika. Rabowano i niszczone domy. W zamieszkach zginęło 50 osób. 11 lipca flota brytyjska ostrzelała Aleksandrię, a dwa dni później kedyw

⁸¹ Ważną pracą o powstaniu Urabiego Paszy jest książka Wilfrida Scawena Blunta z 1922 r., która zawiera relacje samego Urabiego Paszy przekazane autorowi w 1903 r.: W.S. Blunt, *Secret History of the British Occupation of Egypt*, Howard Fertig, New York 1967. Rządy Urabiego Paszy cieszyły się poparciem nie tylko prostych ludzi, ale także wielu członków rodziny królewskiej – por: A.M. Broadley, *How We Defended Arabi and His Friends*, Chapman and Hall, London 1884, s. 232–233. Patrz także: D.M. Reid, *The Urabi revolution and the British conquest, 1879–1882* [w:] *The Cambridge History of Egypt*, Vol. 2, *op. cit.*, s. 217–238; P. Mansfield, *The British in Egypt*, New York, Chicago, San Francisco, Hold, Rinehart and Winston 1971, s. 17–42.

⁸² Por. R. Owen, *Egypt and Europe: From French Expedition to British Occupation*, [w:] *The Modern Middle East: A Reader*, ed. by A. Hourani, Ph.S. Khoury, and M.C. Wilson, University of California Press, Berkeley 1993, s. 116–117.

zwrócił się do władz brytyjskich o ochronę. W odpowiedzi Urabi Pasza wydał 17 lipca deklarację, w której ogłosił kedywa zdrajcą islamu, a siebie – obrońcą wiary i kraju. Społeczeństwo egipskie było w tym momencie podzielone na dwa obozy: elita wojskowa turecko-kaukaska i wielcy posiadacze ziemscy popierali kedywa; oficerowie pochodzenia arabskiego, średnie warstwy wiejskie oraz niższe warstwy wielkich miast stały po stronie Urabiego Paszy. W sierpniu 1882 r. na ląd w Aleksandrii zeszyły oddziały brytyjskie i 13 września pod Tal al-Kabirem doszło do bitwy, w trakcie której wojsko Urabiego Paszy zostało rozbite. Wcześniej flota brytyjska dosłownie rozstrzelała nabrzeżną część Aleksandrii. Wkrótce Brytyjczycy zajęli Kair i przywrócili władzę Taufikowi. Urabi Pasza został pojmany i skazany na wygnanie na Cejlon, gdzie zmarł w 1911 r.⁸³

Lądowanie wojsk brytyjskich w Aleksandrii nie miało początkowo na celu okupacji kraju. Chodziło przede wszystkim o przywrócenie władzy kedywowi. Jednak w trakcie przygotowań do interwencji najpierw uznano, że działania samej Turcji są niepożądane z punktu widzenia wielkich mocarstw, a później z akcji wycofały się po kolei Niemcy, Austro-Węgry i Francja. W tej sytuacji na przełomie czerwca i lipca 1882 r. rząd brytyjski podjął decyzję o jednostronnej akcji. W debacie na temat celów i zasadności interwencji uznano, że bezpieczeństwo Kanału Sueskiego będzie tak długo zagrożone, jak długo Urabi Pasza pozostanie u władzy. Uznano też, że aby zgnieść rebeliantów, korpus ekspedycyjny będzie musiał przejąć kontrolę nad Kairem. Przeciwno wyprawie do Kairu zaprotestowała Francja, co ostatecznie przesądziło o podjęciu przez Brytyjczyków akcji samodzielnie.

Po uśmierzeniu powstania Urabiego Paszy pojawiło się pytanie, jak długo wojska brytyjskie powinny pozostać w Egipcie. Władze brytyjskie zajęły w tej sprawie stanowisko, iż wojska brytyjskie powinny zostać w Egipcie dopóty, dopóki w kraju nie zostaną wprowadzone rządy gwarantujące bezpieczeństwo szlaków komunikacyjnych, płynność finansową Egiptu oraz dominującą pozycję Wielkiej Brytanii w tym kraju. Jako podstawę polityki wobec Egiptu przyjęto raport lorda Dufferina, który akceptował prawo Egipcjan do kierowania sprawami swojego kraju pod warunkiem uznania, że przyjaźń z Wielką Brytanią jest kamieniem węgielnym egipskiej polityki. Dodatkowym elementem przemawiającym za pozostaniem wojsk brytyjskich w Egipcie była sytuacja w regionie. W 1881 r. w Sudanie wybuchło powstanie mahdystów, którzy w 1883 r. rozbili wojska egipskie

⁸³ R. Owen, *Lord Cromer. Victorian Imperialists, Edwardian Proconsul*, Oxford University Press, Oxford 2004, s. 271–273; P. Mansfield, *op. cit.*, s. 150–152; Ch.Ph. Harris *Nationalism and Revolution in Egypt. The Role of the Muslim Brotherhood*, Hague, London, Paris 1964, s. 57–58.

dowodzone przez Hicksa Paszę i Egipt utracił armię zdolną do obrony przed atakiem portów na Morzu Czerwonym⁸⁴.

Kontrola brytyjska nad Egiptem miała charakter militarny i polityczny. Korpus ekspedycyjny liczył 12 tys. żołnierzy i oficerów. W niedługim czasie został ograniczony do 5 tysięcy ludzi, ale mógł być w każdej chwili uzupełniony przez nowe oddziały. Egipt był teoretycznie częścią Imperium Osmańskiego i uznawał zwierzchnią władzę sułtana. Posiadał też szeroki zakres samodzielności. Zgodnie z konstytucją z 1883 r. rządy sprawował kedyw oraz jego ministrowie, których wspomagała trzydziestoosobowa Rada Ustawodawcza.

Układ sił militarnych i politycznych po rozbiciu powstania Urabiego Paszy sprawił, że samodzielność Egiptu miała charakter teoretyczny. Faktyczną kontrolę polityczną sprawował brytyjski konsul generalny. W latach 1883–1904 był nim Evelyn Baring, który przeszedł do historii jako lord Cromer. Był on doświadczonym pracownikiem brytyjskiej administracji kolonialnej i gorącym zwolennikiem idei krzewienia przez Europę na Wschodzie misji cywilizacyjnej. Jako główny urzędnik brytyjski w Egipcie nie cierpiał najmniejszego sprzeciwu i doprowadził stopniowo do dymisji tych ministrów w rządzie egipskim, którzy nie zgadzali się z jego planami. Również kedyw Taufik nie ośmielił się ani razu zaprezentować punktu widzenia odmiennego od Cromera. Kiedy syn kedywa Abbas wstąpił w 1894 r. na tron i chciał przejąć kontrolę nad armią, Cromer przybył natychmiast do pałacu królewskiego wraz z oddziałem wojska i zmusił władcę do wycofania się z tych planów, co pokazało, że kedyw pozostaje marionetką w rękach konsula brytyjskiego⁸⁵.

Cromer dążył przede wszystkim do ustabilizowania sytuacji finansowej Egiptu i w tym zakresie osiągnął wiele. W 1882 r. sytuacja finansowa kraju była katastrofalna. Przy zmniejszających się wpływach do budżetu, prawie połowę dochodów pochłaniała spłata zadłużenia. Brytyjska polityka zmierzała do zmniejszenia powinności podatkowych ludności, zwłaszcza w rolnictwie, w nadziei, że pobudzi to wzrost inwestycji i zwiększy produkcję rolną. W rezultacie, udział dochodów z podatków ściąganych od rolników w ogólnych dochodach rządu zmniejszył się w latach 1881–1914 z 55 do 33%. Jednak w tym okresie powierzchnia zasiewów kultur rolnych, zwłaszcza bawełny, znacznie rozszerzyła się i wyniosła w 1914 r. 5,7 mln feddanów (1 feddan odpowiada 0,42 ha), podczas gdy w 1882 r. wynosiła 4,8 mln feddanów. Ponieważ na niektórych terenach można było zbierać plony dwa razy w ciągu roku, faktyczna powierzchnia zasiewów była równa

⁸⁴ Por. D.M. Reid, *op. cit.*, s. 217–238.

⁸⁵ R. Owen, *op. cit.*, s. 271–273; P. Mansfield, *op. cit.*, s. 150–152; Ch.Ph. Harris, *op. cit.*, s. 57–58.

7,7 mln feddanów. Szczególnie szybko rozszerzała się uprawa bawełny. Jeśli przed 1900 r. zbierano ją tylko w Delcie, to pierwszych latach XX w. bawełnę zaczęto uprawiać także w Górnym Egipcie. W konsekwencji zwiększania powierzchni zasiewów znacznie wzrósł eksport bawełny, a wraz z nim – dochody plantatorów i państwa. Jeśli w 1882 r. wpływy z eksportu (w 90% bawełny) osiągnęły wartość 13 mln funtów szterlingów, to w 1914 r. – 32 miliony. Drugim kierunkiem brytyjskiej polityki gospodarczej było ograniczanie wydatków rządowych. Dotyczyło to zwłaszcza realizacji projektów użyteczności publicznej. Do Egiptu napływał też kapitał obcy, który inwestował głównie w ziemię i uprawę bawełny. W 1907 r. cudzoziemcy posiadali 13,5% gruntów ornych kraju. W tym samym roku w Egipcie mieszkało prawie ćwierć miliona cudzoziemców, z czego połowę stanowili Europejczycy. W Kairze stanowili oni 16%, a w Aleksandrii – 25% ludności. Jeszcze większy, bo 28-procentowy, był ich udział w ogólnej liczbie ludności Port Saidu. W Aleksandrii prawie 90% obrotów handlowych znajdowało się w rękach cudzoziemców. Ich dominacja w życiu gospodarczym Egiptu trwała do I wojny światowej⁸⁶.

Brytyjska polityka gospodarcza poprawiła znacznie sytuację finansową Egiptu. W 1914 r. dług publiczny był ciągle ogromny i wynosił 200 mln funtów szterlingów. Na jego obsługę przeznaczono 9 mln funtów. Jednak egipski skarb państwa nagromadził w tym czasie rezerwy złota oraz zyskowne papiery wartościowe. Największym atutem był produkcja bawełny. Wzrost jej ceny w czasie I wojny światowej przyniósł takie wpływy do skarbu państwa, że Egipt spłacił prawie w całości zadłużenie. Według historyków egipskich Cromer „przekształcił gospodarkę egipską w monokulturę bawełny dla zaspokojenia potrzeb przemysłu włókienniczego w angielskim hrabstwie Lancashire”⁸⁷.

Bezpośrednio po uśmierzeniu powstania Urabiego Paszy działalność polityczna była ściśle nadzorowana przez władze. Dyskusje o nacji egipskiej i jej odrębności w świecie islamu toczone były w nielicznych salonach prowadzonych przez część rodzin z arabskojęzycznej elity. Sytuacja zaczęła się zmieniać po objęciu władzy przez kedywa Abbasa II Hilmięgo. W odróżnieniu od swojego ojca – marionetki w rękach Brytyjczyków – był on postrzegany jako niezależny władca i odważ-

⁸⁶ Patrz: R. Owen, S. Pamuk *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1998, s. 30–33; E.R. Toledano, *Social and economic change in the „long nineteenth century”*, [w:] *The Cambridge History of Egypt*, Vol. 2, *op. cit.*, s. 254–255; P. Mansfield, *op. cit.* s. 111; Ch.Ph. Harris, *op. cit.*, s. 106; Ch. Issawi, *Egypt in Revolution. An Economic Analysis*, Oxford University Press, London–New York–Toronto 1963, s. 27.

⁸⁷ A.L. al-S. Marsot, *A History of Egypt: From the Arab Conquest to the Present*, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s. 7.

ny człowiek. Jego konflikt z Cromerem o kontrolę nad wojskiem przyniósł mu popularność i szacunek. W prasie zaczęły pojawiać się artykuły nawiązujące do idei narodowej i niepodległościowej. Niektórych autorów i wydawców wspierał finansowo sam władca oraz majątni zwolennicy głoszonych haseł⁸⁸.

W 1907 r. nastroje nacjonalistyczne znalazły nowy podatny grunt. Tym razem był nim kryzys związany z wydarzeniami w Dinszawaju, miejscowości w rejonie Deltę. Miał tam miejsce incydent, który odbił się szerokim echem. Kilku oficerów brytyjskich, strzelając dla rozrywki do gołębi, przypadkowo postrzeliło miejscową kobietę. Kiedy mieszkańcy Dinszawaju stanęli w jej obronie, doszło do szarpaniny, w trakcie której śmiertelnie został zraniony jeden z oficerów. Brytyjczycy zażądali przykładowego ukarania winowajców śmierci oficera i kilku chłopów egipskich zostało powieszonych. Wyrok sądu wywołał poruszenie. Opinia publiczna zwróciła się przeciwko Brytyjczykom, a przez prasę przetoczyła się agitacja narodowo-niepodległościowa. Radykalizacji nastrojów sprzyjał kryzys gospodarczy, który objął kraj w latach 1906–1907 oraz zwycięstwo Japonii w wojnie z Rosją. To ostatnie wydarzenie przedstawiane było w prasie jako zwycięstwo małej nacji w walce o wolność przeciwko wielkiemu mocarstwu.

Kryzys na tle wydarzeń w Dinszawaju zbiegł się ze zmianą gabinetu w Wielkiej Brytanii. Rząd Partii Liberalnej, która doszła do władzy w 1906 r. odwołał lorda Cromera i skierował do Egiptu Eldona Gorsta. Nowy konsul generalny przyjął zupełnie inną linię postępowania. Gorst dążył do porozumienia się z umiarkowanymi narodowcami przy jednoczesnym tępieniu ekstremistów. Po śmierci Gorsta w 1911 r. nowym konsulem generalnym został lord H.H. Kitchener. Jego modyfikacja polityki poprzednika polegała na ograniczeniu egiptyzacji administracji. Kitchener prowadził też bardziej twardą politykę wobec Abbasa II Hilmiego. Jednak nowy konsul nie mógł powstrzymać biegu procesów politycznych związanych z umacnianiem się w społeczeństwie idei narodowej i niepodległościowej. Po 1907 r. w Egipcie powstało kilka partii politycznych opowiadających się i za ewakuacją wojsk brytyjskich, i za suwerennością władz kraju. Jedną z nich była Partia Reformy Konstytucyjnej założona i kierowana przez Alego Jusufa, wydawcę poczytnego pisma „Al-Mu’ajjad”, finansowanego przez kedywa Abbasa II Hilmiego. Ali Jusuf sam pisał liczne artykuły, w których domagał się ewakuacji wojsk brytyjskich, wprowadzenia powszechnego nauczania po arabsku i zastąpienia w administracji państwowej cudzoziemców przez Egipcjan⁸⁹.

⁸⁸ Patrz: A. Hourani, *Arabic Thought In the Liberal Age, 1798–1939*, Cambridge, Cambridge University Press 2007 (I wyd. w 1983 r.), s. 103–130.

⁸⁹ A. Hourani, *op. cit.*, s. 200; Ch.Ph. Harris, *op. cit.*, s. 75.

1.7. Wpływy brytyjskie na Półwyspie Arabskim

Kraje Półwyspu Arabskiego były formalnie częścią Imperium Osmańskiego, ale niektóre regiony i kraje pozostawały poza kontrolą władz osmańskich. Należały do nich Oman, Jemen oraz Arabia Centralna. Kraje leżące nad Zatoką Perską – Kuwejt, Al-Ahsa, Katar, Bahrajn i emiraty Wybrzeża Traktatowego były rządzone przez miejscowych szejków, którzy deklarowali wprawdzie swoje przywiązanie do sułtana, ale nie zgadzali się, aby na ich terenie znajdowali się żołnierze i urzędnicy osmańscy. Niektórzy z szejków dla zachowania samodzielności zawarli porozumienia o protektoracie z Wielką Brytanią. Brytyjczykom chodziło głównie o kontrolowanie morskich szlaków komunikacyjnych przylegających do Arabii i ingerowali w sprawy miejscowych władców wtedy, gdy uważali, że rozwój wypadków zagraża bezpieczeństwu na tych szlakach. Pozycje brytyjskie na przełomie wieków były ugruntowane w strefie Zatoki Perskiej oraz na południu Arabii. Na zachodzie Półwyspu, w Al-Hidżazie były rozmieszczone wojska tureckie i krajem rządził turecki pasza, ale równie silny i wpływowy był szeryf Mekki, pochodzący z rodu Haszymidów, którzy wywodzili się z rodu Proroka Mahometa, co legitymizowało ich władzę w oczach miejscowej ludności⁹⁰.

Myślenie polityczne ówczesnych mieszkańców Arabii Wschodniej było zdominowane przez więzy solidarności religijnej, a nie poczucie tożsamości narodowej. Do Zatoki Perskiej docierały hasła panosmanizmu formułowane przez rewolucję 1908 r. w Turcji. Szerokim echem odbiły się w Arabii Wschodniej wydarzenia w Trypolitanii i aneksja tego kraju przez Włochy 5 listopada 1911 r. Deklaracja wojny między Turkami a państwami bałkańskimi w 1912 r. spa-

⁹⁰ Najważniejsze pozycje na ten temat: *The Persian Gulf. Historical Summaries 1907–1953*: Vol. 1, *Historical Summary of Events in Territories of the Ottoman Empire, Persia and Arabia affecting the British Position in the Persian Gulf 1907–1928*; Vol. 2, *Historical Summary of Events in the Persian Gulf Shaikhdoms and the Sultanate of Muscat and Oman, 1928–1953*; Vol. 3, *A Collection of Oil Agreements and Connected Documents relating to the Persian Gulf Sheikdoms and the Sultanate of Muscat and Oman, 1954*; Vol. 4, *Memorandum respecting British Interests in the Persian Gulf 1908*, Gerrards Cross, Archive Editions, 1987; J.G. Lorimer, *Gazetteer of the Persian Gulf Oman and the central Arabia*, Superintendent Government Printing, Calcutta cz. 1–2, 1908–1915; B.C. Busch, *Britain and the Persian Gulf 1984–1914*, University of California Press, Berkeley 1967; G. Curzon, *Persia and the Persian Question*, t. 1–2, London 1892; A.T. Wilson, *The Persian Gulf* George Allen and Unwin Ltd, London 1954; R.G. Landen, *Oman since 1856: Disruptive Modernization in a Traditional Arab Society*, Princeton University Press, Princeton 1967; H.St.J.B. Philby, *Arabian Jubilee*, Robert Hale Ltd, London 1954; *idem*, *Saudi Arabia*, Ernest Benn Ltd, London 1955; Madawi al-Rashid, *A History of Saudi Arabia*, Cambridge University Press, Cambridge 2002; J. Zdanowski, *Arabia Saudyjska*, ASKON, Warszawa 2004; *idem*, *Historia Arabii Wschodniej*, Ossolineum, Wrocław 2004.

ralizowała rynek pereł w Zatoce Perskiej. Banki w Bombaju przestały udzielać kredytów dla operacji handlowych w Zatoce i odmawiały przesyłania pereł do Europy. W styczniu 1913 r. mieszkańcy Dubaju zebrali 43 tys. rupii dla walczącej armii tureckiej. Szejkowie kilku innych osad Omanu Traktatowego otrzymali listy od komitetu arabskich notabli w Al-Basrze z apelem o zbieranie funduszy dla osmańskiej floty. Jednak idee jedności wszystkich muzułmanów Bliskiego Wschodu pod przewodnictwem osmańskim nie znalazły szerszego poparcia w osadach arabskiego wybrzeża Zatoki⁹¹.

W Omanie najważniejszym wydarzeniem w pierwszych dwóch dekadach XX w. stało się odtworzenie imamaty ibadyckiego. Próby restauracji państwa w oparciu o zasady ibadyzmu powtarzały się wielokrotnie w wieku XIX. Miały one charakter plemiennych rebelii, których przywódcy odwoływali się do religii i oskarżali sułtana Maskatu o współpracę z niewiernymi, tzn. Brytyjczykami. Pograżony w długach sułtan Fajsal Ibn Turki stopniowo zmniejszał subsydia szejkom plemiennym. W tej atmosferze zyskiwali popularność nauczyciele ibadyccy, którzy na początku 1913 r. wybrali imama i wystąpili zbrojnie przeciwko sułtanowi. W czerwcu tego samego roku doszło do konfrontacji. Rebelianci zdobyli kilka osad i w tej sytuacji sułtan zwrócił się o pomoc do władz brytyjskich.

9 lipca 1913 r. z Buszehru przyplłynęło 256 żołnierzy brytyjskich, którzy zostali rozlokowani niedaleko w Matrahu w miejscu, przez które prowadził szlak z wybrzeża w głąb lądu. Obydwie strony rozpoczęły pertraktacje. Imam zgodził się zawrzeć pokój pod warunkiem, że sułtan zerwie stosunki z chrześcijanami, zrezygnuje z kontroli nad kilkoma osadami nadbrzeżnymi, w tym nad Surem oraz że zmniejszy wysokość pobieranych ceł. Sułtan odrzucił te warunki, doszło do walk i w tych okolicznościach Fajsal zachorował i 4 października 1913 r. zmarł. 8 października nowym sułtanem ogłoszony został Tajmur, syn Fajsala. Jego wybór zaakceptowała cała rodzina zmarłego sułtana. Napięta sytuacja utrzymywała się do końca 1914 r. W styczniu 1915 r. wojownicy imama zaczęli posuwać się w stronę Maskatu i w nocy z 10 na 11 stycznia doszło między nimi a żołnierzami brytyjskimi do zacieklej bitwy koło osady Ruwi. W jej rezultacie zginęło 186 ludzi imama i 7 żołnierzy brytyjskich. Mimo zwycięstwa, władze brytyjskie zaczęły nakłaniać sułtana do podjęcia z imamem rozmów. Rozmowy były bardzo trudne dla sułtana i nie przyniosły rezultatów aż do końca I wojny światowej⁹².

⁹¹ Por. J. Zdanowski, *Historia Bliskiego Wschodu w XX w.*, Ossolineum, Wrocław 2010, s. 25–26.

⁹² Patrz: J.C. Wilkinson, *The Imamate tradition of Oman*, Cambridge University Press, Cambridge 1987, s. 249–251.

W Arabii północno-wschodniej przed I wojną światową zaczął kształtować się nowy układ polityczny, którego główną siłą stał się emirat Su'udów. W styczniu 1902 r. Ibn Saud odbił Ar-Rijad z rąk Raszidów i odzyskał władzę w Nadżdzie w Arabii Centralnej, skąd wywodził się jego ród. Zaczął stopniowo umacniać państwo, będące kontynuacją pierwszego i drugiego emiratu wahhabickiego (lata 1774–1818 i 1843–1887). Jego strategia zakładała całkowite uwolnienie się spod opieki Imperium Osmańskiego i aby osiągnąć swój cel, Ibn Saud podjął rozmowy o współpracy z władzami brytyjskimi. Władze brytyjskie w Indiach były skłonne zawrzeć sojusz z Ibn Saudem, ale rząd w Londynie kategorycznie sprzeciwił się temu w obawie przed reakcją Turcji i polecił wicekrólowi Indii utrzymać dotychczasową politykę, która ograniczała brytyjską aktywność do akwenu Zatoki Perskiej. Tymczasem w końcu 1906 r. Turcy wycofali się z Arabii Centralnej, co umocniło pozycję Ibn Sauda jako władcy tej części Arabii. Ibn Saud ponowił propozycję zawarcia układu z władzami brytyjskimi w 1911 r., ale władze w Londynie i tym razem nie chciały angażować się w sprawy Arabii Centralnej. Zarówno brytyjskie India Office, jak i Foreign Office uznały, że podpisanie układu z władcą Arabii może mieć fatalny wpływ na stosunki z Turcją⁹³.

W 1912 r. Turcja była zaangażowana w wojnę z Włochami o Trypolitanie, którą ostatecznie przegrała. W październiku 1912 r., kiedy trwały działania wojenne w Afryce, wybuchła pierwsza wojna bałkańska. Wojska serbskie rozpoczęły natarcie na Saloniki, a wojska bułgarskie – na Stambuł. Władze osmańskie wycofały do Stambułu, m.in. część garnizonów z Bagdadu, Al-Basry i z Al-Ahsy na arabskim brzegu Zatoki. Ibn Saud ocenił tę sytuację jako doskonałą okazję do podjęcia ataku na garnizony tureckie, znajdujące się na tym brzegu. W pierwszych dniach maja 1913 r. zarządził powszechną mobilizację plemion i jego wojownicy zaatakowali wały obronne Al-Hufufu. Pod koniec miesiąca pod kontrolą Ibn Sauda znalazła się już cała prowincja. 15 maja 1914 r. zawarł z Wysoką Portą porozumienie, w myśl którego Al-Ahsa, podobnie jak Nadżd, czyli część Arabii Centralnej, pozostawała częścią Imperium Osmańskiego, ale jej rządcą był odtąd władca Nadżd.

⁹³ Pierwsze kontakty między Su'udami z Ar-Rijadu, stojącymi na czele ruchu wahhabitów a Brytyjczykami nawiązane zostały w 1866 r. (patrz: *First Saudi Assurances to Great Britain, 21 April 1866*, [w:] J.C. Hurewitz, *op. cit.*, s. 363. Na temat rozmów brytyjsko-saudyjskich w Kuwejcie w 1911 r., patrz: C.U. Aitchison, *A Collection of Treaties, Engagements and Sanads relating to India and neighbouring countries*, Vol. 11, *The Treaties relating to Aden and the South Western Coast of Arabia, the Arab Principalities in the Persian Gulf, Muscat (Oman), Baluchistan and the north-west frontier province*, Manager of Publications, Delhi 1933, s. 188; H.St.J.B. Philby, *Saudi Arabia*, Ernest Benn Ltd, London 1955, s. 266.

Wielka Brytania zaakceptowała taki stan rzeczy i w myśl konwencji zawartej z Turcją 29 lipca 1913 r. traktowała Nadżd, a tym bardziej Al-Ahsę, jako część Imperium Osmańskiego. Nadżd został nazwany „osmańskim sandżakiem” i wytyczona została jego wschodnia granica nazwana Niebieską Linią, która oddzieliła go od Kataru, gdzie znajdował się niewielki garnizon turecki. Wielka Brytania uznała więc zwierzchność sułtana osmańskiego nad Ibn Saudem, ale popierała jednocześnie dążenia Ibn Sauda do samodzielności i okazywała mu pomoc polityczną oraz materialną. Wybuch I wojny światowej, w której Turcja stanęła po stronie Niemiec, zwolnił Wielką Brytanię z zobowiązań wynikających z konwencji z 29 lipca 1913 r. 26 grudnia 1915 r. brytyjski rezydent w Zatoce Perskiej sir Percy Cox i Ibn Saud zawarli w Al-Ukajrze układ, w którym Wielka Brytania uznawała szejka Nadżdu niezależnym władcą i zapewniała mu ochronę w przypadku zagrożenia z zewnątrz. Ibn Saud zobowiązał się natomiast do niezawierania układu z jakimkolwiek innym państwem i do nieagresji wobec Kataru, Kuwejt, Bahrajnu oraz Omanu⁹⁴.

Po usamodzielnieniu się Ibn Sauda władzę Turków zaczął kwestionować także władca Jemenu Imam Muhammad Ibn Hamid ad-Din. Kwestionował on głównie reformy administracyjne przeprowadzane przez tureckiego gubernatora i twierdził, że są sprzeczne z prawem muzułmańskim. W ten sposób zyskiwał sobie coraz szersze poparcie społeczne. W 1911 r., po kilku rebeliach plemiennych, władze w Stambule musiały uznać autonomię północnych terenów Jemenu zamieszkałych przez zajdytów oraz władzę ich nowego imama Jahji⁹⁵.

Na przełomie XIX i XX rejonem Zatoki Perskiej zaczęły interesować się Rosja, Niemcy i Francja. Zainteresowanie to wzrosło w momencie zaangażowania się Wielkiej Brytanii w wojnę w Afryce Południowej. W 1899 r. Niemcy otrzymały koncesje na budowę linii kolejowej z Konji przez Azję Mniejszą, Mezopotamię do Zatoki Perskiej. Niemiecka komisja techniczna zbadała w 1900 r. trasę przyszłej linii i zaproponowała Al-Kuwejt jako miejsce końcowej stacji. Jednak ostry sprzeciw dyplomacji brytyjskiej wstrzymał podjęcie decyzji w tej sprawie. Aktywność Niemiec starały się wykorzystać władze tureckie, które nie

⁹⁴ O konwencji turecko-brytyjskiej z 1913 r. patrz: J.B. Kelly, *Eastern Arabian Frontiers*, Faber and Faber, London 1964, s. 107–114; J.C. Wilkinson, *Arabia's Frontiers: The Story of Britain's Boundary Drawing in the Desert*, I.B. Tauris, London, New York 1991, s. 61–99. O okolicznościach podpisania układu o protektoracie z Ibn Saudem w 1915 r. pisali m.in.: D.A. Caruthers, *Captain Shakespear's Last Journey*, „The Geographical Journal” 1922, Vol. 59, No. 5, s. 330–334, No. 6, s. 401–402; A. Musil, *Northern Negd*, J.K. Wright, New York 1928, s. 249. Tekst dokumentu o nazwie „British Treat with Ibn Sa'ud of 26 December 1915” podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, *British-French Supremacy, 1914-1945*, Yale University Press, New Haven and London 1979, s. 57.

⁹⁵ Por. J. Zdanowski, *Historia Bliskiego... , op. cit.*, s. 29.

zrezygnowały z planów włączenia Kuwejt do imperium. Planom tym przeciwstawił się szejka Kuwejt Mubarak, który 23 stycznia 1899 r. podpisał z władzami brytyjskimi sekretne porozumienie o faktycznym protektoracie. Władca Kuwejt zobowiązał się, że nie przyjmie przedstawicieli obcych mocarstw bez uprzedniego porozumienia się Wielką Brytanią i że nie udostępni, nie sprzeda i nie przekaze tym mocarstwom terytorium Kuwejt bądź jego części. W latach 1901–1904 w związku z dążeniem władz tureckich do usunięcia niewygodnego szejka doszło do poważnych kryzysów w stosunkach brytyjsko-tureckich. Wielka Brytania broniła bowiem niezależności Mubaraka, gdyż obawiała się, że przejście Kuwejt pod bezpośrednie rządy tureckie otworzy drogę dla ekspansji niemieckiej w strefie Zatoki Perskiej⁹⁶.

Ważnym dokumentem regulującym status prawny w Zatoce Perskiej i granice na Półwyspie Arabskim przed I wojną światową była konwencja brytyjsko-turecka z 29 lipca 1913 r. o tzw. Niebieskiej Linii, wyznaczającej granice terytorium osmańskiego w Arabii Wschodniej. Negocjacje w sprawie konwencji rozpoczęły się w 1910 r. i 29 lipca 1913 r. w Londynie dokument został parafowany. Turcja zrzekła się roszczeń do Kataru i uznała brytyjski protektorat nad Bahrajnem. Kuwejt pozostał jednostką administracyjną Imperium Osmańskiego, ale Turcja uznała ważność porozumienia zawartego przez szejka Mubaraka z Wielką Brytanią w 1899 r. Ta dwuznaczność w statusie prawnym Kuwejt trwała do jesieni 1914 r. 3 listopada, wraz z wybuchem działań wojennych w Zatoce Perskiej, Wielka Brytania uznała „szejkanat kuwejcki niezależnym krajem pod protektoratem brytyjskim”. Był to niewątpliwym sukces szejka Mubaraka, który konsekwentnie dążył do uwolnienia się spod opieki tureckich władz z pobliskiej Al-Basry i do uzyskania odrębności politycznej nawet za cenę podporządkowania się Wielkiej Brytanii⁹⁷.

⁹⁶ Patrz: *The Affairs of Kuwait, 1896–1905*, Foreign Office Confidential Print: Correspondence respecting Affairs at Koweit 1896–1905, edited with extensive new material and a new introduction by dr. Robin Bidwell, Secretary of the Middle East Centre, Cambridge, Vol. 1–2, Frank Cass. and Company Limited, London 1971, Vol. 1, part 2, s. 55. Tekst porozumienia między szejkiem Kuwejt a Wielką Brytanią z 23 stycznia 1899 r. podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 1, s. 475–476. Patrz także: J. Zdanowski, *Początki państwowości Kuwejt (1896–1904)*, Semper, Warszawa 1991; *idem*, *Czynniki integracji społecznej Kuwejt w okresie przednaftowym*, Sonor, Warszawa 1990.

⁹⁷ Tekst projektu konwencji brytyjsko-tureckiej z 29 lipca 1913 r. o strefach wpływów w Zatoce Perskiej podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 1, s. 567–569. Tekst dokumentu brytyjskiego uznającego Kuwejt „niezależnym państwem pod ochroną brytyjską” (Independent State under British Protection) z 3 listopada 1914 r. w: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 6.

1.8. Ingerencja Rosji i Wielkiej Brytanii w Persji

Sytuację międzynarodową Persji wyznaczała w dużym stopniu geografia. Kraj ten znajdował się między dwoma dziewiętnastowiecznymi mocarstwami: Rosją od północy oraz brytyjskimi Indiami od południowego-wschodu. Rosja stale rozszerzała swoje wpływy w Azji Centralnej i regionie Morza Kaspijskiego. W 1873 r. podporządkowała sobie chanaty Kokandu, Buchary i Chiwy, a rok później – tereny nad Morzem Kaspijskim; w 1880 r. Turkmienistan, a 1900 r. tereny sąsiadujące z Afganistanem.

Wielka Brytania starała się powstrzymać parcie Rosji w kierunku granic Indii i Persja była ważnym elementem w brytyjskiej strategii. Londyn jeszcze w 1834 r. uzgodnił z Petersburgiem zachowanie Persji jako odrębnej jednostki politycznej. Jednak na przełomie XIX i XX w. dyplomacja brytyjska poważnie liczyła się z możliwością odejścia Rosji od zasady utrzymania suwerenności Persji. Zarówno Wielka Brytania, jak i Rosja rozpatrywały Persję jako ważny rynek zbytu dla swoich towarów. Obroty handlowe Wielkiej Brytanii z Persją wyniosły w 1898 r. 3,5 mln, w 1903 r. – 2,7 mln, w 1907/1908 r. – 4 mln, a w 1911 r. – 5 mln funtów szterlingów. Wymiana handlowa Persji z Wielką Brytanią stanowiła ok. ¼ jej obrotów handlowych, podczas gdy wymiana z Rosją – ok. 50%. Rosja sprzedawała i kupowała w Persji co roku towary o wartości ok. 12 mln funtów szterlingów. Rosja była też głównym dawcą kredytów dla Persji. W 1911 r. zadłużenie zagraniczne Persji wyniosło ok. 6 mln funtów szterlingów, z czego prawie ¾ stanowił dług wobec Rosji. Zadłużenie wobec Wielkiej Brytanii było wówczas nie tak duże i określano je na ok. 450 tys. funtów szterlingów⁹⁸.

W samej Persji najważniejszym wydarzeniem na przełomie wieków była rewolucja konstytucyjna 1905–1906 r., znana jako *Maszurutijat*, która zaowocowała przyjęciem pierwszej w historii kraju konstytucji i poważnymi zaburzeniami społecznymi. Państwem rządzili od 1797 r. Kadżarowie: Fath Ali-szah (1797–1834), Mohammad-szah (1834–1848) i Naser od-Din-szah (1848–1896). Kadżarowie byli pozytywnie nastawieni do planów modernizowania państwa,

⁹⁸ Patrz na ten temat: R.A. Pierce, *Russian Central Asia 1867–1917*, UC Press, Berkeley 1960, s. 15–45; R.I. Graeves, *Persia and the Defense of India 1884–92*, The Athlone Press, London 1959; P.M. Sykes, *History of Persia*, 2 vols., Macmillan, London 1930; J.B. Kelly, *Britain and the Persian Gulf 1795–1880*, Oxford University Press, Oxford 1868; F. Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia 1864–1914*, Yale University Press, New Haven 1968, s. 473; M.L. Entner, *Russo-Persian Commercial Relations 1828–1914*, University of Florida Press, Gainesville 1965, s. 9, 62–66; R.P. Churchill, *The Anglo-Russian Convention of 1907*, The Torch Press, Cedar Rapids 1939, s. 223–227.

ale nie mieli wystarczających instrumentów, aby prowadzić taką politykę. Propozycje reform wojska, administracji, systemu podatkowego, gospodarki i prawa, zgłaszane przez bardziej oświeconych urzędników warstwy biurokracji będących pod wrażeniem reform Tanzimatu w Turcji, były odrzucane przez koalicję konserwatywnych mułłów i modźtahedów (duchownych szyickich) oraz koterii dworskich, mających ciche poparcie ambasadora Rosji. W kraju narastało niezadowolenie, co potwierdziły okoliczności zabójstwa ostatniego z kadżarskich szachów⁹⁹.

Naser od-Din-szah, czwarty władca z dynastii Kadżarów wstąpił na tron 20 września 1848 r. 6 maja 1896 r., czyli w 1313 r. od Hidżry przypadała, według kalendarza muzułmańskiego, 50. rocznica jego panowania. W Teheranie i innych miastach Persji przygotowywano się do obchodów jubileuszu. 1 maja o godzinie drugiej po południu władca wizytował meczet Szah Abdolazim pod Teheranem. Z tłumu wyszedł nagle człowiek, podszedł do władcy i skierował w jego stronę rewolwer. Rozległy się strzały i szach upadł martwy na ziemię. Zabójca został schwyty. Okazał się nim niejaki Mirza Muhammad Reza z Kermanu. Pierwsze komentarze mówiły o przynależności zabójcy do babistów. Taką wersję podał nawet Agencja Reutersa. W 1852 r. członkowie tego ugrupowania próbowali zabić szacha i następnie poddani zostali bezwzględny prześladowaniom. Było więc logiczne, że chcieli się zemścić. Jednak wkrótce pojawiła się pogłoska, że za zabójstwem stoi sułtan turecki. Zabójca miał przebywać pod Stambułem, w miejscu, gdzie pod patronatem sułtana dyskutowano o możliwości zjednoczenia się sunnitów i szyitów w ramach nowego kalifatu dla dobra islamu. Miał się tam też znajdować Dżamal ad-Din al-Afghani i namawiać sułtana do działań przeciwko szachowi¹⁰⁰. Pojawiły się plotki, że sułtan turecki tak bardzo się przejął aresztowaniem Mirzy Muhammada Rezy, że będzie domagał się jego ekstradycji do Turcji. Pojawił się także inny wątek związany z rywalizacją angielsko-rosyjską o wpływy w Persji. Zaczęto się zastanawiać, komu było

⁹⁹ W polskiej literaturze na temat rewolucji konstytucyjnej piszą: B. Składanek, *Historia Persji*, t. III, Dialog, Warszawa 2007, s. 148–163; A. Krasnowolska, *Rewolucja konstytucyjna (1906–1911). Iran i pierwsza wojna światowa*, [w:] *Historia Iranu*, red. A. Krasnowolska, Ossolineum Wrocław 2010, s. 771–809; J. Zdanowski, *Ruch konstytucyjny w Persji we latach 1905–1907 w świetle dokumentów dyplomacji brytyjskiej*, [w:] *Posłuchaj fletu trzciniowego...*, J. Sierakowska-Dyndo, S. Surdykowska (red.), Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008, s. 383–396.

¹⁰⁰ Dżamal ad-Din al-Afgani, jeden z wybitniejszych myślicieli muzułmańskich w czasach nowożytnych, krytycznie nastawiony do Kadżarów, ur. w 1838/39 r. w Kabulu, był w Indiach, Stambule, Moskwie. W Kairze w 1871 r. poznał Muhammada Abduha, innego reformatora islamu. Opowiadał się za jednością muzułmanów w ramach jednej jednostki politycznej. Zmarł w 1897 r.

zabójstwo bardziej na rękę – Petersburgowi czy Londynowi. Zabójcę poddano torturom, w związku z czym wszyscy uznali, że prawda nigdy nie ujrzy światła dziennego. Wiadomo było bowiem, że policja nie przebiera w środkach i tylko nieliczni przeżywają przesłuchania. Niemniej, zapis przesłuchania opublikowano w jednej z gazet 7 lipca 1907 r. Potwierdził on przypuszczenia o wątku tureckim, ale wskazał także szersze tło społeczne zabójstwa, jakim było niezadowolenie z rządów Kadżarów po tzw. proteście tytoniowym w 1890 r.¹⁰¹

W 1890 r. szach przyznał brytyjskiej spółce wyłączność na handel i przetwórstwo tytoniu. Szach był udziałowcem spółki i miał otrzymywać rocznie 25% zysków. Decyzje te wywołały masowe protesty i w rezultacie zostały cofnięte, ale przenikanie obcego kapitału do Persji było bardzo silne i trwało od dziesięcioleci. W 1841 r. podpisany został pierwszy układ brytyjsko-perski o wymianie handlowej, który otworzył rynek Persji przed towarami z Anglii i Indii. Kolejne ułatwienia ustalone zostały w ramach traktatu paryskiego z 4 marca 1857 r. W 1865 r. Wielka Brytania i Persja podpisały konwencję w sprawie budowy linii telegraficznych, co oznaczało dalszy napływ kapitału brytyjskiego do Persji. W latach 70. XIX w. władze perskie wydały przedsiębiorcom brytyjskim kilka koncesji na budowę linii kolejowych. Koncesja na handel tytoniem z 1890 r. była kolejnym krokiem w umacnianiu się wpływów handlowych Wielkiej Brytanii w Persji, co naruszało pozycje miejscowych kupców¹⁰².

Sytuację polityczną w okresie poprzedzającym rewolucję określał w znaczącym stopniu chroniczny deficyt budżetowy i próby rządu wyjścia z finansowego kryzysu. Powodem złego stanu finansów była inflacja, zmniejszające się wpływy ze sprzedaży jedwabiu oraz rosnące wydatki dworu królewskiego, związane w dużym stopniu z kosztownymi podróżami szacha Nasera od-Dina oraz jego następcy Mozaffara od-Dina (1896–1907) do Europy. W 1901 r. deficyt budżetowy wyniósł 300 tys. funtów szterlingów, zadłużenie wobec banków zagranicznych osiągnęło 350 tys. funtów. Podróż szacha do Europy, planowana na lato 1902 r. miała kosztować ok. 300 tys. funtów.

¹⁰¹ Por. E.G. Browne, *The Persian Revolution of 1905–1909*, Cambridge University Press, Cambridge 1910, s. 59–61; A. Krasnowolska, *op. cit.*, s. 772–773.

¹⁰² Por. m.in.: A. Krasnowolska, *op. cit.*, s. 772–773. Teksty wymienionych dokumentów, a mianowicie: układu brytyjsko-perskiego o handlu z 28 października 1841 r., odpowiednich punktów układu paryskiego z 4 marca 1857 r., konwencji brytyjsko-perskiej o połączeniu telegraficznym między Europą a Indiami z 23 listopada 1865 r., tzw. Konwencji Reutera i Falkenhagena z 25 lipca 1872 r. – 17/29 października 1873 r. o budowie w Persji linii kolejowych oraz Konwencji tytoniowej z 8 marca 1890 r. podaje: J.C. Hurewitz, Vol. 1, *op. cit.*, s. 280, 341–343, 360–362, 382–390, 461–462.

Zabójstwo szacha w Teheranie w 1896 r. Protokół policji z przesłuchania zabójcy

Pyt. A więc przyznajesz się, że byłeś w Stambule?

Odp. Tak.

Pyt. Kiedy opuściłeś Stambuł?

Odp. 14 stycznia 1896 roku.

Pyt. Kiedy przybyłeś do Meczetu Abdolazima?

Odp. 17 marca 1896 roku.

Pyt. A więc otrzymałeś w Stambule instrukcje, aby zabić Naszego Pana Męczennika?

Odp. Nie miałem żadnych instrukcji, ale wszyscy wiedzą, że Sajjid Dżamal ad-Din al-Afgani uważa ich [szacha i jego rząd – przyp. J.Z.] za tyranów. Tak właśnie o nich mówi.

Pyt. Jak się więc stało, że postanowiłeś zabić Naszego Pana Męczennika?

Odp. To przyszło samo, gdy byłem zakuty w łańcuchy i doznawałem cierpię i ponizeń. Męczyłem się tak 4 lata i 4 miesiące, a byłem skazany w Kazwinie i była to wielka niesprawiedliwość, gdyż byłem niewinny. Służyłem wiernie państwu i do wybuchu Protestu Tytoniowego trzymałem się z daleka od polityki. Jednak schwytano mnie w związku z tymi wydarzeniami i osądzono. Tak, to było wielka niesprawiedliwość i cierpienia.

Pyt. Tak być nie mogło. Wiesz dobrze, że nikogo nie skazuje się bez przyczyny i z powodu osobistej niechęci. W twoim postępowaniu musiało być coś niewłaściwego i podstępnego. Gdyby tak nie było, zwróciłbyś się o sprawiedliwość do najjaśniejszego władcy.

Odp. Szach, który panuje 50 lat i jest otoczony urzędnikami jest jak stare drzewo obrosnięte pasozytami i nie jest zdolny do jakiegokolwiek czynu. Takie drzewo trzeba wyrwać z korzeniami, ściąć jego gałęzie i zniszczyć razem z nimi wszystkie dzikie pnącza. Zrozumiałem to po Proteście Tytoniowym, nawet jeszcze przed tym, gdy wszystko się zakończyło. Powiedziałem o tym tak jednemu urzędnikowi, który był przecież wiernym sługą władcy: „Co z tego, że szach ma następcę tronu; co z tego, że syn szacha jest posłuszny ojcu i jest przyuczony do rządzenia, jeśli tron się kołysze, a państwo tonie niczym stara łódź”. Powiedziałem to w dobrej wierze, ale on okazał się niegodziwcem. Najpierw powiedział, że on też chce reform i jest przerażony tym, że cudzoziemcy dostali koncesje tytoniową i monopol na wytwarzanie wina. Wszystko jest teraz w ich rękach. Potem namówił mnie, abym napisał list do władcy z przestroga, że państwo i lud jego są w niebezpieczeństwie. A kiedy już to zrobiłem, nasał na mnie ludzi, którzy mnie pojмали jako wichrzyciela.

Pyt. Nie zaprzeczysz jednak, że znałeś tych, którzy byli blisko Sajjida Dżamal ad-Dina?

Odp. Co mogę powiedzieć? Nie wiem, kto z tych, kogo znam, wysyła listy do Sajjida Dżamal ad-Dina. Za to wiem na pewno, że uważa się go za wielkiego człowieka. Jest on większy niż najwięksi filozofowie i myśliciele Europy. Mówią o nim, że to niezwykły mułła. To człowiek wyjątkowy i jest dużo dowodów na to. Rząd Persji nie docenił wagi jego słów i zaprzepaścił korzyści, które on mógł nam przynieść. Wypędzono go i skazano na zapomnienie. Idźcie i zobaczcie, jak cenili go sułtan turecki! Kiedy Sajjid przybył do Londynu, sułtan telegrafował do niego wiele razy, pisząc: „To wielka strata dla nas, że musisz żyć poza domem islamu. Przyjedź do stolicy islamu i pozwól, aby wierni słuchali twojej modlitwy i aby żyli razem z Tobą”. A kiedy Sajjid przybył do Stambułu, od razu rozumiał, że sułtan to człowiek, który zjednoczy kraje islamu i połączy je w wielki kalifat z nim – sultaniem – jako Emirem. Sułtan Turcji wiedział, że to właśnie szach Persji jest najzagorzalszym wrogiem jego planów i rozmawiał o tym z Sajjidem. Ten odpowiedział, że dopóki Persją rządzi Naser od-Din, dopóty lud perski nie poprze naszych planów. Trzeba więc zająć się jego osobą.

Oprac. na podst.: E.G. Browne, *The Persian Revolution of 1905–1909*, Cambridge at the University Press, 1910, s. 59–61

Tymczasem stan obrony granic kraju pozostawiał wiele do życzenia. Zwłaszcza granica północna z Rosją była praktycznie niestrzeżona. Armia perska miała przestarzałe uzbrojenie i była źle przeszkolona. Jediną efektywną siłą była brygada kozacka, stacjonująca w Teheranie, która składała się z ok. 1,5 tys. ludzi dowodzonych przez oficerów rosyjskich. Kiedy brytyjska misja przybyła do Teheranu w 1903 r., aby wręczyć szachowi Order Podwiązki, zobaczyła, że jeden z członków straży pałacowej prezentował broń, trzymając w rękach zamiast karabinu nogę od stołu. Brytyjski poseł scharakteryzował szacha jako osobę „słabą, rozkapryszoną i niedouczoną”. Dworzanie otaczający władcę myśleli tylko o tym, jak skutecznie przywłaszczyć sobie państwowe mienie¹⁰³.

Ponieważ dochody z podatku gruntowego prawie w całości przeznaczano na potrzeby tych prowincji, z których pochodziły, głównym źródłem wpływów do skarbu państwa były opłaty celne. Reformą systemu opłat celnych zajmowali się finansjści belgijscy z Josephem Nausem na czele. W 1903 r. Naus zaproponował nowe stawki celne, wyższe od poprzednich. Jeśli do tej pory kupcy irańscy płacili 5% cła liczonego od wartości wywożonych towarów, to teraz wysokość opłat wywozowych miała wynieść 20% wartości towarów. Nowe stawki celne dotyczyły wywozu towarów przez południowe porty kraju, a więc handlu z Indiami i Wielką Brytanią. Wpływy z cel nakładanych w portach Zatoki Perskiej na towary brytyjskie stanowiły regularne i ważne źródło wpływów do skarbu państwa. W roku finansowym 1907/1908 ich wartość wyniosła 227 tys. funtów szterlingów, podczas gdy wartość wpływów z opłat celnych w całej Persji – 709 tys. funtów. Ponieważ w ramach reformy finansowej wpływy z komór celnych na wybrzeżu Zatoki Perskiej planowano przeznaczyć na spłatę kredytów zaciągniętych nie tylko w bankach brytyjskich, dyplomacja brytyjska zaprotestowała.

W 1897 r. lord Salisbury, brytyjski premier, ostrzegł rząd perski, że przeznaczenie wpływów z opłat za wwóz brytyjskich towarów na spłatę zadłużenia wobec innych krajów będzie dużym błędem rządu Persji. Polityka finansowa stała się głównym instrumentem oddziaływania wielkich mocarstw na Persję, a pytanie o to, czy dalej pożyczać pieniądze coraz mniej wypłacalnemu dłużnikowi stało się przyczyną poważnego sporu między Wielką Brytanią a Rosją na przełomie XIX i XX wieków. Brytyjskie poselstwo w Teheranie uważało, że im większe będzie zadłużenie Persji wobec banków angielskich, tym większe będą

¹⁰³ Por. D. McLean, *Britain and Her Buffer State. The collapse of the Persian empire, 1890–1914*, Royal Historical Society, London 1979, s. 8.

możliwości dyplomacji brytyjskiej w narzuceniu Persji rozwiązań politycznych, odpowiadających interesom Wielkiej Brytanii¹⁰⁴.

Polityka finansowa Nausa wywołała niezadowolenie kupców i urzędników państwowych, którzy obawiali się, że cięcia w wydatkach budżetowych zmniejszą ich wynagrodzenia. Zaniepokojona skutkami reform była również część duchowieństwa. Wielu duchownych szyickich nie miało prawa własności do użytkowanych gruntów i nie płaćło należnych podatków. Nieopodatkowane pozostawały również dobra i dochody fundacji religijnych, datki za posługi religijne, wynagrodzenia duchownych¹⁰⁵. Nie bez znaczenia była wrogość warstwy duchownych do cudzoziemców i ich rosnącego wpływu na sprawy kraju. Na tym tle w latach 1902–1903 doszło do licznych aktów przemocy wobec chrześcijan, wyznawców judaizmu i bahaizmu¹⁰⁶.

Źródłem niezadowolenia i narastającego oporu była samowola władz i despotyczne rządy. Ich symbolem był premier Ali Ashqar-chan Amin as-soltan, który, choć nielubiany ze względu na podnoszenie podatków oraz tolerowanie korupcji wśród ministrów, kierował rządem przez całą dekadę. Jednocześnie skarb państwa zalegał chronicznie z wypłacaniem wynagrodzeń oficerom i urzędnikom cywilnym, a zaległości w wypłatach dochodziły do 6 miesięcy. W 1903 r. premier został odwołany po tym, jak zaprotestował przeciwko decyzji szacha, który postanowił wypłacić nadwornemu astrologowi pensję roczną w wysokości 3 tys. funtów szterlingów za wyjaśnienie znaczenia snów szacha. Nowym premierem został książę Abdolmadzid (Abd al-Madzid), kuzyn Mozaffara od-Dina i wnuk Fatha Alego. Zmiana nie uspokoiła jednak nastrojów społecznych. Do Persji przenikały idee rewolucyjne z sąsiedniej Rosji, głównie przez pracujących tam robotników irańskich. Echa wojny rosyjsko-japońskiej oraz idee rewolucji rosyjskiej 1905 r. były dyskutowane w kręgach tych, którzy nie zgadzali się z despotyzmem władcy oraz opresyjną polityką rządu. Jeszcze w 1903 r. Abdolmadzid zdołał zgnieść opór przeciwko polityce Nausa, ale w następnych latach sytuacja dla rządu okazała się trudna do opanowania¹⁰⁷.

¹⁰⁴ Patrz: *ibidem*, s. 12.

¹⁰⁵ Doc. 52 Inclosure in Doc. 51. *Summary of Events in Persia for the Year 1906*, [w:] *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print*, wyd. K. Bourne, D.C. Watt, Part I: *From the Mid-Nineteenth Century to the First World War*, Series B: *The Near and Middle East, 1856–1914*, ed. D. Gillard, t. 1–18, University Publications of America, 1985, Vol. 13.

¹⁰⁶ E. Abrahamian, *Between Two Revolutions*, Princeton University Press, Princeton 1982, s. 74.

¹⁰⁷ *Ibidem*, s. 74–75.

Sytuacja finansowa kraju stała się katastrofalna. Rząd zaciągał za granicą wielkie kredyty i nie był w stanie nawet sprawnie wywiązać się z obsługi zadłużenia, nie mówiąc o spłacie kapitału. Na początku 1906 r. premier rządu Persji złożył wizytę w brytyjskim poselstwie, w trakcie której poinformował brytyjskiego posła Granta Duffa, że Persja nie jest w stanie przeznaczyć 700 tys. tumanów (ok. 140 tys. funtów) na obsługę zadłużenia, w związku z czym zwraca się do rządu brytyjskiego o nową pożyczkę. Duffy telegrafował 6 stycznia w tej sprawie do Foreign Office, który zwrócił się o opinię do władz brytyjskich w Indiach. Rząd indyjski uznał, że nowa pożyczka powinna być powiązana z otrzymaniem przez władze brytyjskie nowych koncesji od rządu perskiego. Miała to być koncesja na wyłączność użytkowania przez ruch motorowy drogi z Bandar Abbasu do Baru, koncesja na prowadzenie prac irygacyjnych na rzece Karun oraz prawo do przedłużenia połączenia telegraficznego w Kuh-i-Malik Siah. 23 stycznia 1906 r. rząd brytyjski nie uznał jednak, że nowa pożyczka przyniesie stronie brytyjskiej korzyści i odrzucił prośbę premiera Persji.

Rząd perski poinformował 7 lutego Brytyjczyków, że w tej sytuacji zamierza wziąć kredyt od Rosjan, jakkolwiek warunki stawiane przez stronę rosyjską oznaczają ograniczenie suwerenności Persji do państwa wasalnego. Wybierając między dwoma niekorzystnymi rozwiązaniami, rząd perski był skłonny przyjąć brytyjskie warunki kredytu z lipca 1905 r., które wówczas odrzucił jako zbyt daleko idące. Przewidywały one m.in. przekazanie Brytyjczykom wyłączności na budowę linii kolejowych na całym południu Iranu z Sistanem włącznie. Rząd brytyjski nie przyjął jednak tej propozycji i dążył do włączenia do rozmów Rosji, która najwyraźniej planowała działać samodzielnie, aby osłabić wpływy brytyjskie. Londyn liczył poza tym, że działając wspólnie z Rosją, zdoła jednocześnie powstrzymać rywalizację innych państw europejskich, jak Niemcy czy Belgia o rynek perski¹⁰⁸.

W październiku 1906 r. w Petersburgu rozpoczęły się rozmowy rosyjsko-brytyjskie na temat krytycznej sytuacji finansowej Persji i możliwości spłaty przez rząd tego kraju zadłużenia zewnętrznego. Rozważano możliwość udzielenia Persji natychmiastowej pożyczki w wysokości 200 tys. funtów szterlingów i takiej samej sumy w najbliższym czasie. W trakcie negocjacji rodziły się coraz to nowe rozbieżności w związku z pytaniem o techniczne warunki spłaty przez Teheran nowego kredytu. Kompromis osiągnięto dopiero w listopadzie, gdy sytuacja w samej Persji uległa zasadniczej zmianie, w wyniku złożonych procesów wewnętrznych¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Doc. 54 Inclosure in Doc. 53 *Memoranda on Events in Persia for the Year 1906*.

¹⁰⁹ Dług Persji składał się w tym czasie z pożyczek zaciągniętych przez rząd oraz przez regenta. W 1900 r. rząd zaciągnął pożyczkę od Rosji w wysokości 2,37 mln funtów szterlingów oprocent-

23 listopada 1905 r. dwaj najbardziej poważani w Teheranie ajatollahowie Sejjed Mohammad Tabatabai i Sejjed Abdollah Behbehani porozumeli się w celu wspólnego przeciwstawienia się niesprawiedliwym rządóm. W tym momencie niezadowolenie społeczne przerodziło się w ruch ludowy kierowany przez autorytety religijne. Główną siłą ruchu były średnie warstwy miejskie, związane z tradycyjnym handlem bazarowym. Duchownym oddani byli naturalnie uczniowie szkół koranicznych. Kolejną podporą ruchu była biedota miejska. Ludność Teheranu podwoiła się na przestrzeni XIX w. w związku z napływem zubożałych rolników, pasterzy i emigrantów z Zakaukazia. W stolicy mieszkało w 1900 r. prawie ćwierć miliona osób. Drugim obok Teheranu ośrodkiem ruchu konstytucyjnego był Tebriz, drugie pod względem liczebności miasto irańskie. Od lat 90. XIX w. mieszkańcy Tebrizu i okolic emigrowali do Baku w poszukiwaniu pracy. W latach 1900–1913 do Rosji za pracą wyjechało prawie 1,2 mln poddanych irańskich; byli oni naturalnym źródłem napływu do Persji idei rewolucyjnych¹¹⁰.

Nowe idee napływały też z Imperium Osmańskiego. W tym przypadku na grunt perski przenosiła je turekojęzyczna ludność Tebrizu. Wpływ wydarzeń w Turcji na irańskich intelektualistów był widoczny. W końcu XIX w. do Persji dotarły idee młodotureckie. W Persji było wielu zwolenników myśli Dżamal ad-Dina al-Afghaniego. Najbardziej znaną postacią wśród nich był Mirza Aqa-chan Kermani (1853/4–1896), zwolennik świeckiego nacjonalizmu, który pisał o przedmuzułmańskiej historii Persji jako ważnym czynnikiem, tworzącym tożsamość irańską¹¹¹.

12 grudnia 1905 r. kilku kupców teherańskich zostało publicznie ukaranych za podniesienie cen na cukier. W obronie ukaranych stanęli duchowni szyiicy, którzy zebrali się w Masdżed-e Szah, głównym meczecie miasta. Jednak ich protest został odrzucony przez część duchowieństwa teherańskiego powiązanego

towaną 5% rocznie. W 1901 r. Bank Persji otrzymał na Zachodzie pożyczkę w wysokości 251 tys. funtów oprocentowaną 12% rocznie. W 1902 r. Rosja pożyczyła władzom Persji 1,06 mln funtów oprocentowanych 5% rocznie. W latach 1903–1904 Bank Persji otrzymał 272 tys. funtów, od których miał płacić rocznie 5%. Dług regenta wynosił ok. 175 tys. funtów szterlingów. W trakcie rozmów rosyjsko-brytyjskich w Petersburgu rozważano udzielenie Persji 600 tys. funtów szterlingów pożyczki przez Rosję oprocentowanej w wysokości 12% rocznie oraz 161 tys. funtów przez banki angielskie na takich samych warunkach spłaty kapitału. Pożyczki były udzielane pod zastaw dochodów z komór celnych oraz wpływów z połowu ryb na Morzu Kaspijskim. Wysokie oprocentowanie dodatkowo obciążało budżet państwa. Spłata części zadłużenia z lat 1903–1904 w wysokości 290 tys. funtów przewidziana była na 20 rocznych rat oprocentowanych 5% rocznie. Oznaczało to, że suma spłaconych procentów miała wynieść po 20 latach 175 tys. funtów – patrz: Doc. 54 Inclosure in Doc. 53 *Memoranda on Events in Persia for the Year 1906*. Patrz także: Doc. 52 Inclosure in Doc. 51. *Summary of Events in Persia for the Year 1906*.

¹¹⁰ E. Abrahamian, *op. cit.*, s. 75–77.

¹¹¹ *Ibidem*, s. 77–79.

z władzami. Wówczas ok. 2 tys. protestujących osób przeszło z Maszded-e Szah do sanktuarium Szah Abdolazim na przedmieściach miasta, gdzie sformułowało żądanie utworzenia „domów sprawiedliwości” (*edalat-chane*). Żądano również dymisji premiera Abdolmadzida i innych ministrów jego rządu, odwołania gubernatora Teheranu oraz odsunięcia od stanowisk belgijskich urzędników celnych. Protestujących poparła część dworu, w tym następca tronu Mohammad Ali-mirza. Ponieważ ruch protestu nabierał na sile, szach zgodził się 12 stycznia 1906 r. rozpatrzyć postulat protestujących.

W tym czasie koncepcja „domów sprawiedliwości” miała bardzo mgliste kształty. Chodziło o stworzenie organu władzy przedstawicielskiej, który miałby nadzór nad rządem i w skład którego weszliby przedstawiciele kupców, posiadaczy ziemskich i duchowieństwa. W kwietniu 1906 r. z inicjatywy premiera doszło do spotkania z przedstawicielami protestujących, na którym padła propozycja, aby nowa rada ustawodawcza sprawowała kontrolę nie tylko nad rządem, ale i szachem. Władca był właśnie po wylewie i mógł sprawować rządu w ograniczonym zakresie. Sejjed Mohammad Tabatabai uważał ponadto, że rada powinna mieć także uprawnienia w zakresie kontrolowania finansów. Propozycje opozycji zostały jednak odrzucone przez rząd i w tej sytuacji 10 czerwca doszło do nowych starć ulicznych, w trakcie których zginęło 21 duchownych szyickich. W obawie przed prześladowaniami tyśiące duchownych z całego kraju udało się do Qomu, ośrodka religijnego znajdującego się 145 km od Teheranu. 19 lipca do poselstwa brytyjskiego w Teheranie zaczęli przybywać kupcy, rzemieślnicy i duchowni, którzy zaangażowani byli w działalność przeciwko rządowi i bali się o swoich życie. Istniało bowiem przekonanie, że władze nie cofną się nawet przed szturmem meczetów, aby zgnieść ruch opozycyjny. Wkrótce na terenie poselstwa koczowało prawie 14 tys. uciekinierów. Do misji sprowadzono olbrzymie kotły do gotowania żywności.

Na przełomie lipca i sierpnia władze zdecydowały się pójść na ustępstwa. Stało się tak, bowiem dyplomacja brytyjska wywierała na szacha nacisk, aby rozwiązał nabrzmiałą sytuację wewnętrzną, a dyplomacja rosyjska – zachowała neutralność, co oceniono jako brak poparcia dla władz. 29 lipca do dymisji podał się premier Abdolmadzid. 5 sierpnia szach wydał dekret powołujący do życia Madzles. 18 sierpnia modztahedzi zaczęli powracać z Qomu do Teheranu, a uciekinierzy opuścili poselstwo brytyjskie. 17 września szach podpisał dekret o przeprowadzeniu wyborów do parlamentu¹¹².

¹¹² Doc. 52 Inclosure in Doc. 51. *Summary of Events in Persia for the Year 1906*; British Minister, *Annual Report for 1905*, FO 371/Persia 1906/106; Great Britain, *Correspondence Respecting the Affairs of Persia*, Government Printing, London 1909, 2 vols, Vol. 1, No. 1, s. 3–4.

Dokument podpisany przez szacha przewidywał przeprowadzenie powszechnych wyborów w kraju przez głosowanie na kandydatów. Prowincje mogły wybrać do zgromadzenia narodowego od 6 do 12 przedstawicieli. Azerbejdżan, Chorasán i Fars wybierały po 12 reprezentantów, a pozostałe prowincje – po 6. Łączna liczba przedstawicieli prowincji miała więc wynieść 160. Okręg teherański miał wybrać 64 członków zgromadzenia, w tym 4 z rodziny królewskiej, 4 z kręgów duchownych, 4 z warstwy notabli, 10 miało reprezentować kupców, a 32 – gildie handlowe. Formalna inauguracja parlamentu nastąpiła 7 października. Tego dnia szach przyjął w swoim pałacu deputowanych, którzy następnego dnia zebrali się na pierwszej sesji parlamentu. Obecni byli tylko deputowani z Teheranu, ponieważ na prowincji nie zdążono do tego czasu przeprowadzić wyborów.

Posiedzenia pierwszej sesji parlamentu miały charakter nieformalnych dyskusji z udziałem głównych modźtahedów, którzy nie byli członkami zgromadzenia, ale doradzali na sali obrad swoim przedstawicielom, jakie stanowisko powinni prezentować. Tematem obrad była konstytucja i finanse państwa. Deputowani przekazali wielkiemu wezyrowi postanowienie, że odtąd każda pożyczka zagraniczna musi być omawiana przez parlament i uzyskać jego aprobatę. Postanowiono także utworzyć Narodowy Bank Persji i ogłoszono nawet o możliwości zapisywania się na listę subskrybentów banku z podaniem zadeklarowanego wkładu finansowego.

Poselstwa brytyjskie i rosyjskie wyraziły swoją neutralność wobec zachodzących procesów, co było równoznaczne z poparciem ruchu konstytucyjnego. Jednocześnie dano do zrozumienia Amirowi Bahadurowi Jangowi, ministrowi ds. dworu, który stał na czele przeciwników konstytucji, że nie może liczyć na poparcie obydwu poselstw. Z pewnym niepokojem oczekiwano zachowania Mohammada Alego-mirzy po jego powrocie do Teheranu, ale napięcie opadło, kiedy jeden z modźtahedów odczytał w imieniu następcy tronu posłanie z poparciem dla zwolenników reform. Również pierwsze spotkanie następcy tronu z członkami parlamentu upłynęło w nastroju pojednania. Mohammad Ali-mirza, który został wkrótce ogłoszony regentem w związku z pogorszeniem się stanu zdrowia szacha, wyznaczył komitet, który miał reprezentować rząd w rozmowach na temat konstytucji z podobnym komitetem wybranym przez Zgromadzenie Narodowe. Konstytucja została ogłoszona 1 stycznia 1907 r. w Zgromadzeniu Narodowym. Podpisał ją szach i regent¹¹³.

¹¹³ Doc. 54 Inclosure in Doc. 53. *Memoranda on Events in Persia for the Year 1906*; tekst praw konstytucyjnych w: E.G. Browne, *op. cit.*, s. 354–400; Great Britain, *Correspondence*, Vol. 1, No. 1, s. 27.

8 stycznia 1907 r. szach Mozaffar od-Din-szah zmarł. Na tron wstąpił Mohammad Ali. Pat polityczny, jaki powstał w stosunkach między rządem a parlamentem sparaliżował administrację państwową i podważył zaufanie do konstytucji. Państwo było zadłużone, a skarbiec – pusty. Kiedy minister finansów przedstawił Madżlesowi plan wydatków rządowych, ten upoważnił go do zaciągnięcia pożyczki w Banku Narodowym, który jeszcze nie funkcjonował.

W marcu 1907 r. sytuacja finansowa kraju stała się na tyle krytyczna, że parlament postanowił przywrócić do łask odsuniętego Alego Ashqar-chana Amina as-soltana, który wynegocjował wcześniej kredyty u Rosji. Były premier rozpoczął rozmowy na temat pożyczki z Rosją, Francją, Niemcami i Wielką Brytanią i kiedy był bliski sukcesu, został 31 sierpnia 1907 r. zamordowany przez członka radykalnej grupy z Tebrizu.

W tym czasie w całej Persji powstały stowarzyszenia polityczne znane jako andżomany. Część z nich popierała konstytucje, inne odrzucały ją. W Tebrizie andżomany znajdowały się pod wpływem tego, co działo się w Rosji i nawoływały do rewolucji. W mieście stale dochodziło do demonstracji, których uczestnicy grozili, że doprowadzą do odłączenia Azerbejdżanu od Persji, jeśli konstytucja nie zostanie natychmiast ratyfikowana. W kraju przestano płacić podatki. Nikt też nie ściągał opłat drogowych. Kwitł przemysł i przestępczość¹¹⁴.

Wydarzenia lat 1906–1907 w Teheranie rozgrywały się w cieniu wielkiej gry o Persję między Rosją a Wielką Brytanią. Działania dyplomatów brytyjskich w związku z ruchem konstytucyjnym umocniły wpływy i prestiż Wielkiej Brytanii w Persji. Tak przynajmniej oceniono te działania w Londynie. W następstwie wypadków w 1906 r. i roli w nich poselstwa brytyjskiego strona brytyjska uzyskała taktyczną przewagę nad Rosją. Jeszcze w październiku 1906 r. Petersburg nie miał zamiaru podejmować wspólnych działań z Brytyjczykami w sprawach finansów Persji i popierał następcę tronu, który był przeciwnikiem reform oraz konstytucji. Dyplomacja rosyjska wychodziła z założenia, że w przypadku przegranej ruchu konstytucyjnego Rosja uzyska możliwość samodzielnego kontrolowania całej Persji i wyeliminuje z gry Brytyjczyków. Tymczasem wypadki potoczyły się inaczej. Ruch zwolenników zmian okazał się bardzo silny, a poselstwo brytyjskie znalazło się w przełomowym momencie w centrum wydarzeń. Wobec zaznaczającej się przewagi ugrupowań optujących za reformami Rosja

¹¹⁴ Great Britain, *Correspondence*, Vol. 1, No. 1, s. 27–28; E.G. Browne, *op. cit.*, s. 153; E. Abrahamian, *op. cit.*, s. 90–91.

musiała zmienić front i podjąć współpracę z Wielką Brytanią. Rosja posiadała nadal bardzo ważne atuty: przemożne wpływy na północy Persji i przychylność Mohammada Alego, nowego szacha znanego z sympatii prorosyjskich¹¹⁵.

W tej sytuacji nowy szach Mohammad Ali-szach powziął najpierw plany dokonania zamachu stanu i zawieszenia konstytucji, ale w grudniu 1907 r. zrezygnował z nich i podjął negocjacje z parlamentem. Jednak kiedy nie przyniosły one spodziewanych rezultatów, szach zdecydował się na rozwiązanie siłowe. 23 czerwca 1908 r. umocniona brygada kozacka zamknęła Madzles, a szach zawiesił konstytucję. Doszło do starć na ulicach perskich miast między wojskami rządowymi a zwolennikami konstytucji. W samym Teheranie zginęło, według danych brytyjskich, ok. 250 osób.

Persja traciła suwerenność. 31 sierpnia poprzedniego roku – w dniu zabójstwa Amina as-soltana – Rosja i Anglia podpisały w Petersburgu konwencję, która wyznaczyła strefy wpływów obydwu państw w Persji. Północna część kraju z Tebrizem, Teheranem i Maszhadem została uznana za strefę wpływów rosyjskich, podczas gdy południowo-wschodnia – brytyjskich¹¹⁶. Podpisanie konwencji obnażyło prawdziwe intencje wielkich mocarstw, którym bardziej chodziło o zabezpieczenie swoich interesów niż o przyszłość Persji. Część zwolenników konstytucji z księciem Abd al-Kasimem-chanem, który zajął stanowisko zabitego Amina as-soltana uznała, że Anglia, dając Rosji wolną rękę w sprawach północnej części kraju, zdradziła ruch konstytucjonalistyczny. Wolne ręce miał teraz także i sam szach. Mimo że trzykrotnie przysięgał, że będzie wierny konstytucji, wprowadził do gry wojsko i rozpędził parlament. Na jego rozkaz ogłoszono w kraju stan wyjątkowy, a dowódca brygady kozackiej pułkownik Ljachow został komendantem wojskowym Teheranu¹¹⁷.

Zwycięstwo władcy nie było jednak pełne. W prowincjach nadal silni byli zwolennicy konstytucji, a w Tebrizie zdominowali władze prowincji. Bardzo wpływowe w tym mieście duchowieństwo szyickie utworzyło własne oddziały zbrojne i skutecznie opierało się przez dziewięć miesięcy oblężeniu miasta przez wojska szacha. W mieście uformowały się także oddziały rojalistów, socjalistów

¹¹⁵ W Persji uważano, że największy wpływ na następcę tronu miał Hadży Seraja Szapszał, który przebywał na tebryskim dworze w latach 1901–1908 jako nauczyciel dzieci szacha oraz rosyjski rezydent. Szapszał był później przywódcą duchowym społeczności karaimskiej w Polsce i wykładał języki orientalne w Wilnie – patrz: A. Krasnowolska, *op. cit.*, s. 777.

¹¹⁶ Tekst konwencji brytyjsko-rosyjskiej w sprawie Persji i Afganistanu z sierpnia zamieszcza: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 1, s. 538–540.

¹¹⁷ British Minister to the Foreign Office, *Annual Report for 1908*, FO 371/Persia 1910/956–2836; Great Britain, *Correspondence*, Vol. 1, No. 1, s. 14, 27, 109; E.G. Browne, *op. cit.*, s. 164–165.

i anarchistów. Wszyscy żądali przywrócenia konstytucji. Sytuację w mieście porównywano do tej w Paryżu w czasach rewolucji 1789 r. Tebriz skapitulował dopiero w kwietniu 1909 r. po tym, jak do akcji wkroczyły wojska rosyjskie.

Przeciwko szachowi zbuntowały się także Isfahan i Maszhad. Właściwie cała południowa część kraju wyszła spod kontroli władz centralnych. W Isfahanie władzę przejął Nadżaf Kuli-chan, plemienny przywódca Bachtiarów. Pod hasłem przywrócenia konstytucji zebrał on oddział kawalerii i ruszył na Teheran. Z kolei w Raszcie powstała koalicja radykalnych socjalistów z udziałem Azerów, Ormian i Gruzinów. Przewodził im niejaki Jeprem-chan, który przejął władzę nad miastem i wywiesił na miejscowym ratuszu czerwoną flagę. Następnie pozyskał dla swoich haseł bogatych przemysłowców z miast wybrzeży Morza Kaspijskiego i za ich pieniądze sformował oddziały, które wyruszyły na Teheran

Mohammad Ali-szah potrzebował w celu zapanowania nad krajem przede wszystkim pieniędzy, ale zaciągnięcie kredytów zagranicznych, co było w danym momencie jedynym z możliwych źródeł pozyskania środków, wymagało zgody Rosji i Wielkiej Brytanii. Londyn, który cały czas formalnie popierał ruch konstytucyjny, stawiał jako warunek przywrócenie konstytucji. Rosja, która 31 sierpnia 1907 r. zawarła układ z Wielką Brytanią w sprawie Persji, nie chciała występować przeciwko sojusznikowi. Obydwa mocarstwa domagały się przede wszystkim zreformowania systemu finansów. W tej sytuacji do Teheranu dotarła kawaleria Nadżafa Kuli-chana oraz oddziały rebeliantów Jeprem-chana z północy kraju. W lipcu 1909 r. Teheran został opanowany przez rebeliantów, a rząd podał się do dymisji. Nowe władze rozpoczęły działalność od skazania na śmierć szejka Fazlollaha Nuriego, wpływowego modźtaheda znanego z wystąpień przeciwko konstytucji. Następnie przywrócona została sama konstytucja. Szach Mohammad Ali-szah abdykował i schronił się w poselstwie rosyjskim. Kiedy władze rosyjskie udzieliły mu gwarancji bezpieczeństwa i zapewniły dożywotnią pensję, wyjechał do Rosji¹¹⁸.

Nowym szachem został 12-letni Ahmad-szah, syn Mohammada Alego. Azod al-molk, senior rodu Kadżarów, został regentem, ale faktyczną władzę przejęła koteria dworska. W listopadzie 1909 r. rozpoczął obrady parlament. Na pierwszej sesji złożono hołd wszystkim bojownikom za konstytucję, którzy oddali życie w jej obronie. Jeprem-chan, nazwany irańskim Garibaldiem, został szefem policji w Teheranie.

¹¹⁸ D. Frazer, *Persia and Turkey in Revolt*, London 1911, s. 60, 243–244; E. Abrahamian, *op. cit.*, s. 100.

W parlamencie wkrótce uformowała się grupa konserwatystów, skupiających modżtahedów, ludzi związanych z dworem oraz wielkich posiadaczy ziemskich. Ugrupowanie to zaczęło skutecznie blokować projekty reformatorów, którzy chcieli oddzielenia religii od państwa, zreorganizowania armii przez wprowadzenie poboru rekrutów, przeprowadzenia reformy rolnej oraz wprowadzenia powszechnego nauczania. W połowie 1911 r. w kilku prowincjach doszło do rebelii plemiennych. W październiku 1911 r. do Buszehru nad Zatoką Perską przybyły oddziały brytyjskie, które zaczęły maszerować w kierunku Szirazu i Isfahanu. W grudniu 1911 r. oddziały rosyjskie i brytyjskie zaczęły przesuwać się od północy i południa w kierunku stolicy. Według raportu brytyjskiego poselstwa w Teheranie rząd perski kontrolował w tym momencie sytuację jedynie w stolicy.¹¹⁹

W 1911 r. władze perskie zdecydowały się na reformę finansów i zaprosiły w celu jej przeprowadzenia W Morgana Shustera, finansistę amerykańskiego. W tym czasie wpływy pokrywały zaledwie 40% rocznych wydatków budżetowych¹²⁰. Misja Shustera była od początku blokowana przez dyplomację angielską i rosyjską, którym nie odpowiadał pomysł przekazania finansów państwa w ręce neutralnego technokraty. Jego działania mogły bowiem uniezależnić Persję od kredytów zagranicznych. Kiedy więc amerykański ekspert zażądał od parlamentu przekazania mu pełnej kontroli nad wpływami i wydatkami budżetowymi, władze rosyjskie i brytyjskie uprzedziły banki komercyjne, aby te nie udzielały pożyczek rządowi perskiemu. Po ich stronie stanęli wkrótce notable teherańscy, których Shuster zaczął zmuszać do płacenia podatków. Gdy Shuster przystąpił do reformowania systemu ściągania opłat celnych, niezadowolenie objęło kolejne warstwy społeczeństwa¹²¹.

W połowie lipca 1911 r. sytuacja polityczna uległa radykalnej zmianie. Oto były szach Mohammad Ali-szah, mając za sobą pomoc Rosji i poparcie Wielkiej Brytanii, powrócił do kraju i przy wsparciu ludności turkmeńskiej zajął prowincję Mazanderan. Wkrótce inne prowincje zadeklarowały poparcie dla Mohammada Alego i wypowiedziały posłuszeństwo Teheranowi. Władzę w stolicy przejęli tymczasem Bachtiarzy. Kiedy wydawało się, że kraj pograży się w chaosie, wojska wierne parlamentowi i finansowane ze środków zgromadzonych dzięki Shusterowi rozbiły wojska Mohammada Alego i były szach musiał ponownie uciekać z kraju.

¹¹⁹ British Minister to the Foreign Office, *Annual Report for 1914*, FO 371/Persia 1915/34–2059.

¹²⁰ J. Bharier, *Economic Development in Iran 1900–1970*, Oxford University Press, London, New York, Toronto 1971, s. 62.

¹²¹ Na temat misji Shustera patrz: R.A. Daniel, *The Shuster Mission and the Persian Constitutional Revolution*, Bibliotheca Islamica, Minneapolis 1974.

Najważniejsza była jednak zdecydowana interwencja Brytyjczyków, wobec której Rosjanie wycofali swoje poparcie dla eks-szacha. W tej napiętej sytuacji do gry wkroczyli Rosjanie. W listopadzie rosyjskie władze wojskowe zażądały od Teheranu zdymisjonowania Shustera i zobowiązania się do konsultowania w przyszłości z Petersburgiem nominacji na stanowisko ministra finansów. Rząd w Teheranie skłonny był przyjąć ultimatum rosyjskie, ale Madżles był kategorycznie przeciw. Wówczas korpus rosyjski, liczący ok. 12 tys. żołnierzy i oficerów, zajął Tebriz i rozpoczął przygotowania do ataku na Teheran. 24 grudnia 1911 r. członkowie Madżlesu zostali usunięci z budynku parlamentu, a następnego dnia Shusterowi wręczono zawiadomienie o dymisji. Do wybuchu I wojny światowej parlament nie zebrał się już. Anglicy traktowali obecność wojskową Rosji jako czynnik stabilizacyjny i nie domagali się ewakuacji rosyjskich wojsk. Od dalszej normalizacji sytuacji politycznej uzależniali też udzielenie Persji tak potrzebnych jej kredytów¹²².

Wyjazd Shustera był ciosem dla frakcji reformatorów. Stan finansów państwa szybko się pogarszał. Drogi stały się niebezpieczne, a kupcy musieli płacić lokalnym władcom daninę za przejazd przez ich terytorium. W Teheranie rządzili Bachtiarzy, którzy przejęli też wiele lukratywnych urzędów lokalnych. Kraj był *de facto* okupowany przez wojska rosyjskie i brytyjskie. Sytuacja polityczna była niestabilna, świadczyły o tym częste zmiany premiera i ministrów w rządzie. W 1912 r. doszło do nowych wydarzeń, godzących w suwerenność kraju. Najpierw, w marcu, Rosjanie zaatakowali Maszhad. Miasto zostało ostrzelane przez artylerię, a następnie splądrowane. Uszkodzone i obrabowane zostały świątynie szyckie. Powodem ataku była chęć rozbicia oddziałów byłego szacha Mohammada Alego, którego władze rosyjskie przestały popierać. W maju 1912 r. regent Azod al-molk wyjechał do Szwajcarii i postanowił nie wracać do kraju. Sytuacja stała się kuriozalna. Nowego regenta mógł wyznaczyć jedynie Madżles, ale jego działalność była zawieszona. Zwołać posiedzenie Madżlesu mógł jedynie regent, który odmawiał powrotu do kraju. Także jedynie Madżles miał prawo zatwierdzać umowy ze spółkami obcego kapitału w sprawie różnego rodzaju koncesji na działalność gospodarczą. Brytyjczycy i Rosjanie wywierali presję na rząd w celu uzyskania koncesji dla swoich spółek, ale ministrowie rozkładali ręce, mówiąc, że zależy to od Madżlesu, który nie pracował w związku z nieobecnością regenta.

¹²² British Minister to the Foreign Office, *Annual Report for 1911*, FO 371/Persia 1912/34–1441; o okolicznościach dymisji Shustera i roli dyplomacji rosyjskiej w jego usunięciu pisze m.in. R.A. Daniel, *op. cit.*, s. 196–197 oraz sam Shuster w książce: W. Morgan Shuster, *The Strangling of Persia. A Record of European Diplomacy and Oriental Intrigue*, T. Fisher Unwin, New York 1912.

Brytyjczycy byli zainteresowani przede wszystkim koncesjami na wydobycie ropy. Znacznie tego surowca wzrastało w miarę dojrzewania w brytyjskich kręgach wojskowych planów przestawienia floty morskiej z węgla na ropę, co też ostatecznie nastąpiło w 1914 r. Ropę w Persji odkryto w 1908 r., a jej wydobycie prowadziła Anglo-Persian Oil Company. Władze brytyjskie kupiły ziemię na wyspie Abadan i rozpoczęły budowę rafinerii. W związku z paraliżem mechanizmu sprawowania władzy w Teheranie, Brytyjczycy zaczęli porozumiewać się z lokalnymi władcami poza plecami władz centralnych¹²³.

Ruch konstytucyjny w Persji pobudził wydarzenia, które okazały się brzemienne w skutkach. Najważniejszym była wojna domowa. Pociągnęła ona za sobą obcą interwencję i upadek planów reformatorskich. Sytuacja nie uległa zasadniczej zmianie przez kilka kolejnych lat. W rezultacie, kiedy wybuchła I wojna światowa, gospodarka Persji była w stanie upadku, aparat państwowy był sparaliżowany, a suwerenność państwa zagrożona.

¹²³ British Minister to the Foreign Office, *Report on the Bakhtiari Khans*, FO 371/Persia 1914/34–2073. Pierwszą koncesję naftową, znaną jako The William Knox D'Arcy Oil Concession, kapitał brytyjski otrzymał od władz perskich 29 maja 1901 r. – jej tekst patrz: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 1, s. 482–484.

Rozdział 2.

I wojna światowa i nowy ład na Bliskim Wschodzie

Państwo osmańskie przystąpiło do wojny światowej po stronie Niemiec i Austrii w listopadzie 1914 r. Wówczas nic nie wskazywało na to, że państwo to przestanie wkrótce istnieć. Jednak po 4 latach w listopadzie 1918 r. mapa polityczna Bliskiego Wschodu była już zupełnie inna. Państwo osmańskie rozpadło się na Anatolię oraz kraje arabskie. Dominującą pozycję na Bliskim Wschodzie zapewniły sobie kraje ententy: Wielka Brytania i Francja.

W literaturze przedmiotu nadal trwają spory o przyczyny rozpadu Imperium Osmańskiego. Zasadnicze pytanie brzmi, czy zadecydowały o tym przyczyny wewnętrzne, głównie nacjonalizm ludów nietureckich: Słowian, Kurdów i Arabów – czy też czynniki zewnętrzne, a mianowicie polityka rozbiorowa mocarstw europejskich, dla których wojna stała się doskonałą okazją do wprowadzenia takiej polityki. Ludność słowiańska na Bałkanach rzeczywiście zbuntowała się i wypowiedziała posłuszeństwo Stambułowi jeszcze przed I wojną światową. W rezultacie część terytoriów na Bałkanach oderwała się od państwa osmańskiego.

Natomiast nacjonalizm arabski był znacznie słabiej rozbudzony przed 1914 r. niż bałkański i Arabowie byli w większości lojalni wobec władz w Stambule w czasie I wojny światowej. Wojna rozbudziła świadomość etnicznej odrębności mieszkańców ziem arabskich od ludności tureckiej, ale notable arabscy generalnie bardziej chcieli polepszenia własnego statusu w ramach imperium niż odewania swoich krajów od Stambułu¹. Wyrażali sprzeciw przeciwko tendencjom

¹ Na temat kształtowania się świadomości narodowej Arabów w Jerozolimie w czasie I wojny światowej patrz: A. Jacobson, *Negotiating Ottomanism in times of war: Jerusalem during World*

centralistycznym w państwie, ale nie przeciwko państwu jako takiemu². Przykładem takich postaw może być pismo notabli arabskich z Bejrutu skupionych w tzw. Syryjskiej Partii Reform, wysłane w lutym 1920 r. do przewodniczącego konferencji pokojowej w Paryżu. Notable ci zaprotestowali przeciwko planom przeniesienia stolicy Turcji ze Stambułu, formułowanych wówczas w niektórych kręgach na Zachodzie. W piśmie tym znajdujemy także ostry protest przeciwko planom podziału państwa osmańskiego na mniejsze jednostki. Autorzy pisma odwoływali się do względów religijnych i podkreślali, że Stambuł powinien pozostać stolicą Turcji, gdyż jest siedzibą kalifa – głowy wspólnoty łączącej wszystkich muzułmanów. Uważali oni, że naruszenie integralności terytorialnej państwa osmańskiego osłabi jedność muzułmanów i ich religię³.

Z kolei, mocarstwa europejskie odeszły od zasady utrzymania integralności terytorialnej państwa osmańskiego po 1878 r. i przejęły jeszcze przed wybuchem wojny kontrolę nad Marokiem, Tunezją i Libią, co mogłoby sugerować, że zmierzały do rozbioru imperium. 13 grudnia 1913 r. ambasador brytyjski przy Wysokiej Porcie Louis Mallet napisał do sir Edwarda Greya, brytyjskiego ministra spraw zagranicznych:

„Wszystkie mocarstwa z nami włącznie starają się ze wszystkich sił zdobyć dla siebie jak najwięcej z tureckich posiadłości. Wszyscy oficjalnie deklarują utrzymanie integralności terytorialnej tego państwa, ale w praktyce nikt o tym nie myśli.”⁴

Nastawienie niektórych polityków zachodnioeuropejskich do Imperium Osmańskiego było wówczas niechętnie lub wręcz wrogie. Taką postawę prezentował David Lloyd George, premier Wielkiej Brytanii w latach 1916–1922. Wynikała ona z przekonania o podziale na ludy cywilizowane i barbarzyńskie oraz moralnym prawie tych pierwszych do interweniowania w sprawy tych dru-

War I through the eyes of a local Muslim resident, „International Journal of Middle East Studies”, 40 (2008), s. 69–88.

² Pisze o tym m.in.: H. Kayali, *Arabs and Young Turks. Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918*, University of California Press, Berkeley 1997, s. 109–115.

³ *Telegram from Committee of Syrian Reform Party, Beirut, to the President of the Peace Congress*, February 18, 1920, [w:] *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print*, eds. K. Bourne, D.C. Watt, Part II: *From the First to the Second World War*, Series B *Turkey, Iran, and the Middle East, 1918–1939*, ed. by R. Bidwell, Vol. 1, *The End of the War, 1918–1920*, University Publication of America, 1997. W tym aspekcie na temat rozwoju arabskiej myśli narodowej patrz: C.E. Dawn, *From Ottomanism to Arabism. Essays on the Origins of Arab Nationalism*, University of Illinois Press, Urbana, Chicago, London 1973, s. 152, 170, 173–174.

⁴ Cyt. za: W.I. Shorrock, *French Imperialism in the Middle East. The Failure of Policy in Syria and Lebanon 1900–1914*, The University of Wisconsin Press, Madison 1976, s. 168.

gich. W 1917 r. Lloyd George oświadczył w przemówieniu inauguracyjnym pracę nowego brytyjskiego gabinetu, że destrukcja Turcji jako imperium jest celem polityki brytyjskiej czasu wojny⁵.

Niemniej, sprowadzenie polityki mocarstw europejskich jedynie do chęci wykorzystania odpowiedniego momentu do realizacji swoich imperialistycznych celów byłoby uproszczeniem. Od wybuchu I wojny światowej sytuacja stała się niezwykle dynamiczna. Państwo osmańskie chwiało się w posadach w wyniku ruchów odśrodkowych. Naturalnie każde z mocarstw starało się zabezpieczyć swoje interesy, ale w początkowym okresie wojny kraje ententy nie planowały rozpadu imperium jako państwa. Chodziło o uzyskanie kontroli nad określonymi jego częściami, które były ważne z punktu widzenia interesów aliantów. Jednak w miarę rozwoju sytuacji militarnej, perspektywa rozpadu imperium rysowała się coraz wyraźniej. Elie Kedourie, wybitny historyk Bliskiego Wschodu tego okresu, uważa, że porozumienia rozbiorowe, które mocarstwa zachodnie zawarły w czasie I wojny światowej były „ostatnią odpowiedzialną reakcją Europy na proces rozpadu państwa osmańskiego i próbą zapobieżenia całkowitej katastrofie”⁶.

2.1. Stambuł przystępuje do wojny

Decyzję o zbrojnym zaangażowaniu się po jednej ze stron europejskiego konfliktu poprzedziły ostre spory w łonie rządzącego Komitetu Jedności i Postępu. Część jego członków chciała zachować neutralność, argumentując, że kraj jest wyniszczony wojną z Włochami o Libię w 1911 r. oraz dwoma wojnami na Bałkanach w 1912 i 1913 r. W wojnach tych armia osmańska poniosła wiele ciężkich porażek. Jednak inni przywódcy Komitetu chcieli, aby ich kraj zaangażował się po stronie państw Osi, widząc w wojnie możliwość zadania bolesnych ciosów Rosji. Decyzja o przystąpieniu do wojny zapadła w końcu pod naciskiem ministra wojny Envera Paszy, znanego sympatyka Niemiec.

⁵ Patrz: V.H. Rothwell, *British War Aims and Peace Diplomacy 1914–1918*, Clarendon Press, Oxford 1971, s. 127.

⁶ Patrz: G. Antonius, *The Arab Awakening*, H. Hamilton, London 1938; C.E. Dawn, *op. cit.*; A. Hourani, *A History of the Arab People*, Harvard University Press, Cambridge 1991; *The Emergence of the Modern Middle East*, ed. by A. Hourani, University of California Press, Berkeley 1981; P.C. Khouri, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus 1880–1920*, Cambridge University Press, Cambridge 1983; *The Origins of Arab Nationalism*, ed. by R.I. Khalidi, Columbia University Press, New York 1991; E. Kedourie, *England and the Middle East: The Destruction of the Ottoman Empire 1914–1921*, Bowes and Bowes, London 1956, s. 65–66.

Enver Pasza był pod wielkim wrażeniem potęgi militarnej Niemiec i uważał, że jeśli wybuchnie wojna, Rosja będzie starała się zająć Cieśniny Tureckie. Ponieważ Rosja już przystąpiła do *Entente Cordiale* z Francją i Wielką Brytanią, Turcja nie mogła liczyć na pomoc tych dwóch państw. Niemcy, z kolei, miały ambicje rozszerzenia swoich wpływów na Wschodzie, co mogło osłabić parcie Rosji w kierunku Turcji. Enver Pasza był przekonany, że Niemcy są dostatecznie silne, aby zagwarantować integralność terytorialną państwa osmańskiego. Niemcy chciały wciągnąć Turcję do wojny, licząc na to, że sułtan, który był jednocześnie kalifem, czyli zwierzchnikiem duchowym wszystkich muzułmanów, ogłosi w momencie przystąpienia do wojny świętą wojnę z niewiernymi. Ponieważ w koloniach Wielkiej Brytanii i Francji, a także w Rosji mieszkały miliony muzułmanów, decyzja sułtana-kalifa utrudniłaby aliantom prowadzenie wojny.

2 sierpnia 1914 r. podpisane zostało tajne porozumienie o współpracy z Niemcami. Poza ministrem wojny wiedzieli o nim jedynie premier Mehmed Said Halim oraz Talat Pasza. Strona osmańska zgodziła się ściśle współpracować z niemiecką misją wojskową generała von Sandersa, a strona niemiecka zapewniła, że będzie bronić integralności terytorialnej państwa osmańskiego. Od tego momentu Enver Pasza tak manipulował jako minister ds. wojny wydarzeniami, że w pewnym momencie Stambuł nie miał innego wyjścia jak tylko przystąpić do wojny po stronie Niemiec. 11 sierpnia władze osmańskie zgodziły na wpłynięcie do strefy Cieśnin dwóch okrętów niemieckich, ściganych przez flotę brytyjską na Morzu Śródziemnym. Decyzja ta była sprzeczna z zasadą neutralności Cieśnin Tureckich, zgodnie z którą okręty niemieckie powinny zostać albo internowane, albo wydalone poza akwen Cieśnin. Jednak zamiast tego, władze w Stambule włączyły je do floty osmańskiej wraz z niemieckimi załogami, którym jedynie nakazano założyć na głowy fezki.

2 października Stambuł otrzymał z Berlina pierwszą ratę kredytu, a 21 października Enver Pasza uzgodnił plan działań wojennych z generałem F. Bronsartem von Schellendorfem, szefem sztabu osmańskiej armii. Zgodnie z tym planem, 29 października 1914 r. flota turecka ostrzelała dwa rosyjskie porty czarnomorskie – Odessę i Sewastopol. To oznaczało, że Stambuł przystąpił do wojny. Kiedy 11 listopada 1914 r. Turcja wypowiedziała wojnę aliantom, sułtan ogłosił *dżihad*.

⁷ Por. E. Rogan, *The Arabs. A History*, Allen Lane, London 2009, s. 149; tekst porozumienia turecko-niemieckiego zamieszcza we własnym tłumaczeniu: U. Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914–1918*, Princeton University Press, Princeton 1968, s. 16. Tekst porozumienia patrz także: J.C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics. A Documentary Record*, Vol. 2, *British-French Supremacy, 1914–1945*, Yale University Press, New Haven and

2.2. Bliskowschodnie fronty wojenne

Turecka opinia publiczna była tak samo podzielona w sprawie przystąpienia do wojny jak Komitet Jedności i Postępu. Zwolennicy wojny otrzymali nieoczekiwane silne poparcie ze strony Wielkiej Brytanii. Oto bowiem na początku sierpnia 1914 r. ze stoczni brytyjskich spłynęły na wodę dwa okręty zamówione przez rząd osmański. Załogi tych okrętów były już w Anglii i wszyscy czekali, kiedy okręty popłyną w kierunku Stambułu. Tymczasem 3 sierpnia Winston Churchill, pierwszy lord admiralicji, ogłosił, że okręty pozostaną w Wielkiej Brytanii, aby wzmocnić marynarkę brytyjską. Brytyjski minister nie wiedział najprawdopodobniej o tajnym porozumieniu turecko-niemieckim zawartym poprzedniego dnia i kierował się oceną ogólnej sytuacji w Europie. Jego decyzja wywołała w Anatolii burzę gniewu. Tysiące uczniów szkolnych, którzy zbierali środki na budowę okrętów, protestowało teraz w wioskach i miastach anatolijskich przeciwko perfidii i dwulicowości Brytyjczyków. Ludzie ci też nie wiedzieli, że władze ich kraju podjęły już z decyzję o przystąpieniu do wojny⁸.

Warto powiedzieć, że dyplomacja państw ententy nie podjęła szerszych działań, aby przeciwną Imperium Osmańskie na swoją stronę. Oceniono, że państwo to nie odegra istotnej roli w wojnie. Powszechnie uważano, że armia osmańska pozostaje na etapie modernizacji i nie jest jeszcze dobrze przygotowana do prowadzenia wojny. W wojnach bałkańskich Stambuł mógł wystawić jedynie 25-tysięczną armię. Brakowało rekruta i dyscypliny. Po rewolucji młodotureckiej 1908 r. korpus oficerski był bardzo upolityczniony i zdeintegrowany. Jednak działalność niemieckich instruktorów wojskowych, którzy podjęli pracę w armii osmańskiej jeszcze w latach 80. XIX w. przyniosła pożądane efekty. Kiedy po 1908 r. do wojska zaczęto powoływać nie tylko muzułmanów, ale i rekrutów innych wyznań, zasoby ludzkie wojska znacznie się zwiększyły.

W 1913 r. współpraca wojskowa z Niemcami została rozszerzona. Do Stambułu przybyła wtedy specjalna misja pod dowództwem generała Limana von Sandersa. Niemieccy oficerowie przejęli dowodzenie całymi formacjami i zaczęły je modernizować. W momencie wybuchu wojny generał von Sanders dowodził I Korpusem w Stambule, a dwóch innych generałów niemieckich – korpusami w Mezopotamii i Palestynie. Generał Hans von Seeckt był natomiast szefem

London 1979, s. 1–2; por.: D.K. Fieldhouse, *Western Imperialism in the Middle East 1914–1958*, Oxford University Press, Oxford 2006 s. 18–19.

⁸ Patrz: S.J. Shaw, E.K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, Vol. 2, *Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975*, s. 311.

sztabu generalnego osmańskich sił zbrojnych. W konsekwencji tych decyzji kadrowych, armia osmańska wykazała wysoką zdolność do przetrwania w warunkach wojennych i odniosła na frontach kilka błyskotliwych zwycięstw.

W trakcie wojny zmobilizowano ok. 3 mln mężczyzn, z których 350 tys. zginęło na polu bitwy, a 240 tys. – z głodu i wyczerpania. W okresie najwyższej aktywności militarnej armia turecka liczyła ok. 800 tys. żołnierzy. W końcu wojny w jej szeregach było ok. 560 tys. żołnierzy, z czego 100 tys. – na liniach frontu.

Władze osmańskie podjęły w początkowym okresie wojny kroki dla umocnienia suwerenności państwa. Już 8 września 1914 r. zniesiony został jednostronnie system kapitulacji, co było bolesnym ciosem dla interesów gospodarczych aliantów. 3 marca 1916 r. wprowadzone zostały nowe przepisy celne skierowane na ochronę rynku wewnętrznego. 1 listopada 1916 r. władze w Stambule anulowały te punkty traktatów międzynarodowych zawartych przez Turcję w latach 1856–1878, które ograniczały suwerenność państwa osmańskiego. Niemcy anulowały w całości zadłużenie Imperium Osmańskiego, co znacznie poprawiło finanse państwa⁹.

Pierwszym frontem, na którym oddziały osmańskie wstąpiły w bój z wojskami ententy była Mezopotamia. Brytyjczycy jeszcze przed wybuchem wojny planowali opanowanie południowej części Mezopotamii w celu zapewnienia większego bezpieczeństwa żeglugi swoich statków po Zatoce Perskiej. 6 listopada 1914 r. Brytyjczycy wysadzili desant w Al-Fau, a 22 listopada tego samego roku ich wojska zajęły Al-Basrę. Oddziały osmańskie były skromne liczebnie i nieprzygotowane do walki. Łatwość, z jaką wyparto Turków, skłoniła dowództwo brytyjskie do podjęcia ofensywy przeciwko Bagdadowi. Planowano stamtąd ruszyć w kierunku Kaukazu i połączyć się z wojskami rosyjskimi. Kampania rozpoczęła się w październiku 1915 r. i początkowo oddziały brytyjskie odnosiły zwycięstwa. Jednak 22–24 listopada 1915 r. ofensywa brytyjska została zatrzymana przez wojska tureckie pod Ktezyfonem, po czym Turcy przeszli do kontrofensywy i okrążyli armię brytyjską pod Kut al-Amarą. Wojskami osmańskim dowodził niemiecki generał Colmar Freiherr von der Goltz, który zdołał w krótkim czasie dobrze przygotować żołnierzy do walki.

Brytyjczycy tymczasem zrezygnowali z tworzenia w Mezopotamii oddziałów posiłkowych z miejscowej ludności i liczyli wyłącznie na posiłki z Al-Basry. Jednak pomoc nie zdążyła na czas i 29 kwietnia 1916 r. cała armia brytyjska

⁹ Patrz: M.E. Yapp, *The Making of the Modern Near East 1792–1923*, Longman, London and New York 1994, s. 269, 271; D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 18–19.

poddała się. Do niewoli oddało się 13 tys. żołnierzy oraz ich dowódca generał Charles Townshend. Wszyscy oni spędzili kolejne lata wojny w obozach pracy w Anatolii. Druga armia pod dowództwem generała Fredericka Maude'a zaatakowała Bagdad dopiero na początku 1917 r. i zdobyła go 11 marca. Stamtąd Brytyjczycy ruszyli w kierunku Kizil Ribatu i 2 kwietnia spotkali się z wojskami rosyjskimi. Wojska brytyjskie w momencie zakończenia wojny zbliżyły się do Mosulu, który został przez nie zajęty już po zawieszeniu broni¹⁰.

Front kaukaski był traktowany przez Envera Paszę jako najważniejszy ze względu na tradycyjną w tym regionie rywalizację z Rosją. Jednak atak na pozycje rosyjskie podjęty w grudniu 1914 r. okazał się totalną klęską. W styczniu wojska osmańskie poniosły ciężkie straty w walce z Rosjanami pod Sarikamis i zamknęły się w twierdzy w Erzurum. W kolejnych miesiącach 1915 r. część wojsk osmańskich została przerzucona z Kaukazu na front dardaneelski, co ograniczyło liczebność III Korpusu kaukaskiego do 150 tys. żołnierzy. Kiedy w 1916 r. wojska rosyjskie rozpoczęły na Kaukazie ofensywę, III Korpus nie był w stanie przeciwstawić się wrogom i 15 lutego twierdza w Erzurum została poddana. Następnie poddany został Trapezunt. Latem 1916 r. armia turecka przegrała kilka starć i dowództwo tureckie z trudem utrzymywało front. Siły rosyjskie wiązały w tym czasie połowę tureckich jednostek bojowych. Kiedy wydawało się, że nic nie powstrzyma Rosjan przed wkroczeniem do Anatolii, w Rosji wybuchła rewolucja lutowa 1917 r. i sytuacja uległa zasadniczej zmianie. Rosja wystąpiła o zawieszenie broni i na rozmowach w Brześciu w grudniu–marcu 1918 r. zgodziła się wycofać swoje oddziały ze wschodniej Anatolii i oddać tereny zajęte przez Rosję carską w 1878 r. Jednak zanim rozmowy się zakończyły, *de facto* na polu walki z carskiej armii pozostały jedynie lokalne oddziały gruzińskie i ormiańskie. Wojska osmańskie rozprawiły się z nimi bez trudu i na początku 1918 r. rozpoczęły nową ofensywę. W trakcie tej ofensywy odzyskano wszystkie terytoria, które zostały utracone przed lutym 1917 r. W momencie zakończenia działań wojennych w listopadzie 1918 r. wojska osmańskie kontrolowały już Azerbejdżan ze stolicą w Baku¹¹.

¹⁰ Por. E.J. Zürcher, *Turkey. A Modern History*, I.B. Tauris, London 2001, s. 118–119; S.J. Shaw, E.K. Shaw, *op. cit.*, s. 319. Generał von der Goltz zmarł w Bagdadzie w czerwcu 1916 r. Niedaleko Kut al-Amary znajdowała się przez lata tablica ku jego pamięci.

¹¹ Patrz: D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 40–41; S.J. Shaw, E.K. Shaw, *op. cit.*, s. 315; E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 120; najbardziej obszerne omówienie wydarzeń na froncie kaukaskim w 1918 r. zawiera: L.C. Dunsterville, *Stalky's Reminiscences*, Jonathan Cape, London 1928. Autor tej książki był dowódcą brytyjskich oddziałów w Persji, które weszły w 1918 r. do Baku.

3 lutego 1915 r. wojska osmańskie w sile ok. 20 tys. żołnierzy zaatakowały, po wcześniejszym przejściu przez półwysep Synaj, oddziały brytyjskie rozlokowane w strefie Kanału Sueskiego. Dowódcy osmańscy liczyli, że ich akcja wywoła powstanie antybrytyjskie w Egipcie, ale ich nadzieje nie spełniły się. Co więcej, oddziały egipskie stanęły pod stronię Brytyjczyków i atak został odparty, a dowództwo osmańskie musiało przejść do wojny pozycyjnej. Drugi atak, podjęty w sierpniu 1916 r. także zakończył się niepowodzeniem. Tym razem Brytyjczycy dysponowali silnym kontyngentem wojska i postanowili przejść do ofensywy. W grudniu 1916 r. zajęte zostały przez wojska brytyjskie pozycje w rejonie Al-Arisz, co stwarzało dobry punkt wyjścia do ataku na Palestynę. 31 października 1917 r. wojska brytyjskie zdobyły Beer Szewę, 7 listopada 1917 r. – Gazę, 17 listopada – Jafę, a 9 grudnia 1917 r. oddział z generałem Edmundem H. Allenbym wkroczył do Jerozolimy. Stamtąd we wrześniu 1918 r. Brytyjczycy ruszyli w kierunku Syrii i po przełamaniu obrony osmańskiej zajęli we wrześniu–październiku 1918 r. Damaszek i Aleppo¹².

Największy sukces armia turecka odniosła na froncie dardaneelskim. Na początku wojny alianci przygotowali kampanię mającą na celu zajęcie półwyspu Gallipoli przy Cieśninie Dardaneelskiej. Opanowanie strefy Cieśniny Dardaneelskiej otwierało drogę na Stambuł, przez który można byłoby dostarczać zapotrzebowanie dla Rosji. Powodzenie tej operacji stworzyłoby, poza tym, szansę na przeciągnięcie wszystkich państw bałkańskich na stronę ententy i pozwoliłoby zaatakować od południa Austrię. Taki rozwój wydarzeń dawał nadzieje na wykluczenie Turcji z wojny. Operację dardaneelską przygotował sam Winston Churchill, a rozpoczął ją ostrzał półwyspu Gallipoli przez flotę ententy 19 lutego 1915 r. Aliantom chodziło o zniszczenie osmańskich baterii i pól minowych. Turcy byli jednak bardzo dobrze przygotowani na taką ewentualność i odpowiedzieli ogniem, zatapiając trzy okręty przeciwnika, co spowodowało przerwanie 18 marca akcji z morza. 25 kwietnia tego samego roku oddziały brytyjskie i australijskie wysadziły desant na półwyspie. Francuzi zdobyli przyczółek w Kumkale po anatolijskiej stronie cieśniny, ale nie zmieniło to sytuacji na korzyść aliantów i wkrótce żołnierze francuscy pospieszyli wesprzeć Brytyjczyków na Gallipoli. Jednak dalsze posuwanie się w głąb lądu okazało się nadzwyczaj trudne. Turcy stworzyli bowiem przy pomocy ekspertów niemieckich system

¹² D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 42. Szczególne znaczenie miało zdobycie Beer Szewy ze względu na tamtejsze źródła wody pitnej. Beer Szewę zdobyli żołnierze australijscy i ci, którzy zginęli, leżą pochowani na miejscowym cmentarzu – patrz wspomnienia jednego z uczestników tej bitwy: R. Meinertzhagen, *Army Diary 1899–1926*, Oliver and Boyd, Edinburgh and London 1960, s. 213–227.

umocnień oraz pól minowych. W sierpniu na brzeg Gallipoli dotarły kolejne jednostki aliantów, ale one również nie mogły posunąć się w głąb lądu i zająć wzgórz dominujące nad półwyspem.

Walki na półwyspie trwały do stycznia 1916 r. i były bardzo zacięte. Armia turecka odparła wszystkie ataki aliantów, a następnie zmusiła ich oddziały do wycofania się. Kampania dardaneelska miała ogromne znaczenie polityczne dla przyszłości Turcji. Stała się symbolem witalności narodu i jego determinacji w obronie ojczyzny. Okupione to zastało jednak najwyższą w historii Turcji ceną. Straty osmańskie na polach bitewnych Gallipoli wyniosły ok. 300 tys. zabitych, rannych i chorych; brytyjskie – ok. 240 tys. Na polach Gallipoli sławę bohatera narodowego zdobył Mustafa Kemal. Chwała wojenna stała się jego wielkim kapitałem politycznym po wojnie¹³.

Strategia wojskowa Stambułu polegała na prowadzeniu wojny jednocześnie na kilku frontach. Okazało się to jednak ponad siły państwa. Nie pomogła nawet pomoc Niemiec, które udzieliły Stambułowi w czasie wojny kredytu w wysokości ok. 250 mln funtów tureckich i skierowały na fronty bliskowschodnie ok. 25 tys. oficerów. Żołnierze byli rekrutowani wyłącznie spośród poddanych imperium i ograniczone zasoby ludzkie okazały się najsłabszym ogniwem w łańcuchu przygotowań wojennych. Kiedy w połowie 1917 r. dowództwo osmańskie przerzuciło część wojsk z Palestyny na Kaukaz dla podjęcia ofensywy przeciwko Rosji, w Palestynie zabrakło oddziałów, co w istotny sposób zadecydowało o zajęciu tego obszaru przez Brytyjczyków.

Od połowy 1916 r. armia osmańska zaczęła odczuwać poważne kłopoty aprowizacyjne. Brakowało żywności, umundurowania i butów. Nie było także witamin, co prowadziło do wzrostu zachorowalności. Zimą żołnierze chorowali na tyfus. Latem na terenach nadmorskich udręką była malaria. Pod koniec lata i jesienią wybuchały epidemie cholery. Walka z tymi chorobami była nieskuteczna z powodu braku czystej odzieży, opału i wody. Z czasem nagminne stały się dezercje. Jednostki traciły z tego powodu w drodze ze Stambułu na front nawet połowę składu osobowego. W momencie zakończenia wojny w kraju

¹³ Patrz: D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 41; E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 119. Różne źródła podają inne liczby strat ludzkich na Gallipoli. Liczby wskazane w tekście podają za: R.H. James, *Gallipoli*, Batsford, London 1963, s. 348. Oficjalne dane tureckie mówiły o 251 tys. ofiar walk na Gallipoli (cyt. za: A. Moorehead, *Gallipoli*, Andre Deutsch, London 1989, pierwsze wyd. w 1956 r., s. 300). Podawana jest w literaturze także liczba 165 tys. ofiar, która prawdopodobnie nie obejmuje chorych (E.J. Erickson, *Ordered to die: a history of the Ottoman army in the First World War*, Greenwood, Westport 2001, s. 237). Liczba samych zabitych po stronie tureckiej została określona na ponad 56 tys. (patrz: E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 346, przypis 21).

było ok. miliona dezertersów. W 1916 r. armia osmańska miała pod bronią ok. 800 tys. żołnierzy i oficerów, ale w następnym roku liczba ta spadła do połowy. Poważnym problemem był brak połączeń kolejowych między Stambułem a liniami frontu. W rezultacie, amunicję niemiecką, kierowaną dla przykładu na front w Palestynie, należało przeladowywać aż 12 razy¹⁴.

W październiku 1918 r. w Stambule zaczęto sobie zdawać sprawę, że wojny nie można wygrać. We wrześniu załamał się front bułgarski i 5 października nastąpiło tam zawieszenie broni. W rezultacie dostawy sprzętu wojskowego z Niemiec do Anatolii zostały przerwane. Jednocześnie przed wojskami brytyjskimi otworzyła się droga na Stambuł przez Saloniki. Premier osmańskiego rządu Talat Pasza zaczął poważnie rozważać konieczność wycofania się jego państwa z wojny. Początkowo szukano pośrednictwa USA jako państwa nie będącego stroną w porozumieniach zawartych z państwem osmańskim w XIX w., ale ostatecznie rząd osmański musiał zwrócić się do admirała sir Somerseta Calthorpe'a, dowodzącego flotą brytyjską na Morzu Śródziemnym.

8 października rząd w Stambule podał się do dymisji i trzej przywódcy Komitetu Jedności i Postępu, odpowiedzialni za wciągnięcie państwa do wojny, wyjechali za granicę. 14 października uformował się nowy rząd pod przewodnictwem Ahmeta Izzeta. Na czele ministerstwa ds. wojny stanął Husayn Raf Orbay, który podjął rozmowy z aliantami o kapitulacji. Porozumienie o zawieszeniu broni podpisane zostało 31 października 1918 r. Warunki postawione przez aliantów Stambułowi były bardziej poniżające niż te, które miesiąc później postawiono Niemcom. Przede wszystkim, strona osmańska musiała zgodzić się na bezwarunkową kapitulację. Wszystkie osmańskie jednostki wojskowe miały złożyć broń. Cieśniny Tureckie miały zostać otwarte dla okrętów aliantów, które mogły wpływać bez ograniczeń na wody Morza Czarnego w celu podjęcia działań przeciwko bolszewikom. Wszystkie forty i umocnienia wojskowe wzdłuż Cieśnin miały zostać rozbijane. Więźniowie alianccy i ormiańscy mieli być bez wyjątku uwolnieni. Stambuł nie był też w stanie sprzeciwić się zajęciu przez wojska brytyjskie Mosulu, co nastąpiło już po zawieszeniu broni¹⁵.

¹⁴ Por. D.K. Fieldhouse, *op.cit.*, s. 42–43; E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 119.

¹⁵ Patrz: D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 43–44.

Egipt i I wojna światowa

Wraz z wybuchem I wojny kraje Bliskiego Wschodu znalazły się w strefie działań wojennych. Bądź bezpośrednich – jak w przypadku Palestyny, Iraku i Syrii, bądź jako zaplecze frontu. W tej drugiej grupie znalazł się Egipt. W kraju nad Nilem rozmieszczona została armia brytyjska, która potrzebowała żywności i środków transportu. Ludność kraju zaczęła wkrótce odczuwać niedogodności stanu wojny. Egipskie władze stanęły w obliczu nowych problemów i starały się zapanować nad sytuacją. Oto niektóre decyzje z tamtego okresu.

Oświadczenie Ministra Spraw Zagranicznych Egiptu o neutralności Egiptu w związku z konfliktem między Monarchią Austro-Węgierską a Królestwem Serbii oraz wojną między Niemcami a Rosją

Dowiedziawszy się o rozpoczęciu wojny między Austro-Węgrami i Królestwem Serbii oraz między Niemcami a Rosją, Rada Ministrów Jego Wysokości Kedywa zdecydowała wysłać niniejsze polecenia gubernatorom prowincji i władzom portów Kanału Sueskiego, które są zgodne z traktatem z 20 października 1888 r., ustalającym neutralność Kanału Sueskiego, a dokładniej przewidyującym, iż:

- a) podczas trwania złych stosunków, węgiel zostanie dostarczony okrętom wojennym obu państw znajdujących się w stanie wojny w Kanale lub w jednym z jego portów tylko na podstawie pisemnego zezwolenia władz portu, które wskażą ilość węgla do wydania;
- b) przed zezwoleniem na dostawę węgla okrętowi wojennemu państwa znajdującego się w stanie wojny władze będą musiały otrzymać pisemną deklarację podpisaną przez dowódcę jednostki pływającej, informującą o kierunku, w którym płynie statek i o ilości węgla znajdującego się na pokładzie;
- c) zaopatrzenie statku państwa znajdującego się w stanie wojny w potrzebną mu ilość węgla będzie możliwe tylko po uwzględnieniu ilości węgla znajdującego się już na pokładzie, gdyż paliwo będzie dostarczone jedynie w ilości, która umożliwi jednostce dotarcie do najbliższego portu przyjaznego dla tej jednostki;
- d) każdy statek państwa znajdującego się w stanie wojny przepłynie przez Kanał Sueski jak najszybciej i bez zatrzymywania się, chyba że postanowią inaczej władze administracyjne Kanału;
- e) zatrzymanie się okrętu wojennego państwa znajdującego się w stanie wojny w Port Saidzie lub na redzie Suezu nie może przekroczyć 24 godzin za wyłączeniem jednostek, które nie zakończyły zaopatrywać się w węgiel w ciągu tego okresu.

Apel Komitetu Pracodawców do Rządu Egiptu

Kair, 4 sierpnia 1914 r.

Obecna sytuacja stwarza poważne zagrożenie dla bytu ok. 40 tys. pracowników zatrudnionych w firmach, które realizują zamówienia państwowe oraz dla ich rodzin. Aby temu przeciwdziałać, właściele tych firm zwracają się do Rządu o umieszczenie z góry w bankach sum potrzebnych na wypłacanie pracownikom płacy. Pracodawcy mają bowiem utrudnione warunki uzyskania w nowej sytuacji kredytów na działalność swoich przedsiębiorstw.

Memorandum Rządu Egiptu

Kair, 30 października 1914 r.

W związku z trudnościami w uzyskaniu przez małych chłopów środków finansowych potrzebnych na nowy zasiew bawełny rząd postanowił podjąć kroki, które umożliwią rolnikom otrzymanie pożyczek w poczet przyszłych zbiorów. Zostaną one udzielone na korzystnych warunkach, co wyeliminuje nieuczciwych pośredników, proponujących lichwiarskie kredyty. Rząd nie dopuści do tego, gdyż jest bardzo zainteresowany przeprowadzeniem zasiewu i zebraniem plonów. Ponieważ Wielka Brytania złożyła zamówienie na przyszłe zbiory bawełny, rząd polecił bankom w Aleksandrii zająć się skupem bawełny od drobnych producentów i magazynowaniem surowca. Cena skupu powinna pokryć koszty produkcji i zapewnić rolnikom godziwy zysk.

Do Ministra Finansów od Sekretarza Stanu

Kair, 4 listopada 1914 r.

Szanowny Panie Ministrze!

Wojna zmusza nas do podjęcia nadzwyczajnych kroków dla ulżenia sytuacji fellahów i posiadaczy ziemskich. Chodzi o wprowadzenie korzystnych dla tych warstw zmian podatkowych, nawet jeśli wiąże się to z ryzykiem zmniejszenia wpływów do budżetu. Zwracam się w związku z tym do Waszej Ekscelencji o podjęcie jak najszybciej decyzji o rozłożeniu na raty płatności rocznego podatku w ten sposób, aby w tym miesiącu płatnicy byli zobowiązani do przekazania do skarbu państwa jedynie połowy zobowiązań. Kolejna jedna czwarta zobowiązań zostałaby wpłacona w grudniu, a pozostała jedna czwarta w styczniu 1915 r.

Naczelne Dowództwo Armii Brytyjskiej w Egipcie do Husajna Raszida Paszy, premiera Rządu Egiptu

Kair, 29 lipca 1917 r.

Pragnę poinformować Pana, że dostawy jęczmienia dla armii brytyjskiej są ciągle niewystarczające. Nasze potrzeby w tym zakresie zostały określone na 50 tys. ton. W ramach głównego kontraktu mieliśmy otrzymać 33 tys., a tymczasem do dnia dzisiejszego dostarczono nam zaledwie 5,5 tys. ton zboża. Wydaje się, że nasi egipscy dostawcy zerwali kontrakt. W tej sytuacji nasze służby rozpoczęły skup jęczmienia na rynku po dwukrotnie wyższych cenach niż zostało to określone we wspomnianym kontrakcie. Niemniej w Kairze udało się zakupić 5 tys. ton i 2 tys. ton w Aleksandrii. Banki zakupiły dla nas w Górnym Egipcie ok. 1,5 tys. ton. W sumie Dowództwo Brytyjskie ma do dyspozycji ok. 14 tys. jęczmienia i potrzebuje dalszych 36 tys. ton. Konieczne jest wydanie niezwłocznie dyspozycji gubernatorom prowincji o podanie wielkości zapasów ziarna na ich terenie.

Oprac. własne na podstawie dokumentów z Archiwum Państwowego w Kairze.

2.3. Eksterminacja Ormian

Porażki wojsk osmańskich na froncie kaukaskim otworzyły drogę do ofensywy wojsk rosyjskich. W tych warunkach doszło do eksterminacji tureckich Ormian, co stało się ważnym problemem w stosunkach międzynarodowych. Pytanie, czy było to świadome ludobójstwo Ormian przez władze tureckie budzi do tej pory ogromne emocje.

Wrogość do Ormian miała w osmańskiej Turcji odległe i trwałe korzenie. Po pogromach w 1896 r. we wschodniej Anatolii nastąpiła pewna normalizacja, ale niechęć muzułmanów, zwłaszcza Kurdów do ludności ormiańskiej była ciągle silna. W maju 1913 r. przedstawiciele organizacji ormiańskich narodowców Dasznakcutiun zażądali od władz utworzenia grup żandarmerii międzynarodowej dla ochrony Ormian we wschodniej Anatolii. Sprawa ta stała się przedmiotem rozmów między Komitetem Jedności i Postępu a przedstawicielami Francji i Wielkiej Brytanii. W lutym 1914 r. osiągnięto nawet porozumienie o utworzeniu dwóch inspektoratów – norweskiego i holenderskiego – na terenach zamieszkałych przez Ormian, ale wybuch wojny światowej uniemożliwił realizację tego planu¹⁶.

Warunki wojenne, a zwłaszcza wezwanie sułtana do dżihadu i przedstawianie przez władze wojny jako religijnej skomplikowało stosunki religijne i pogorszyło sytuację mniejszości etnicznych. Zaczęły mnożyć się oznaki wrogości wobec chrześcijan, którzy, jak wierzono, popierali ententę. Atak czterech chrześcijańskich państw bałkańskich na państwo osmańskie w latach 1912–1913 żywy był w pamięci muzułmanów i stał się dla nich punktem odniesienia do oceny stosunków z osmańskimi chrześcijanami. W najgorszej sytuacji znaleźli się Ormianie. Porażki armii tureckiej we wschodniej Anatolii na początku wojny oraz wezwania rosyjskich Ormian skierowane do ich tureckich braci, aby wystąpili zbrojnie o wolność, spowodowały, że władze w Stambule zarządziły 27 kwietnia 1915 r. masowe wysiedlenie ludności ormiańskiej z jej tradycyjnych siedzib w prowincjach Wan, Bitlis i Erzurum do centralnych części Syrii. Jednocześnie zarządzono, że ludność ormiańska mieszkająca w wioskach w Cylicji i północnej części Syrii będzie przesiedlona do Dair az-Zuru, pustynnej części w centralnej Syrii. Narodowcy ormiańscy liczyli, że zwycięstwo w wojnie Rosji da im szansę na utworzenie we wschodniej Anatolii państwa ormiańskiego. Natomiast rosyjska propaganda rozbudzała te nadzieje w celu przecignięcia

¹⁶ Por. E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 114.

osmańskich Ormian na stronę Rosji. Kilka tysięcy Ormian wstąpiło do armii rosyjskiej, a w oddziałach osmańskich zaczęły się mnożyć akty dezercji żołnierzy pochodzenia ormiańskiego. Po tureckiej stronie granicy z Rosją działała partyzantka ormiańska, w związku z czym wojskowe władze osmańskie przeprowadzały lokalne deportacje jeszcze przed kwietniem 1915 r.¹⁷

Według źródeł tureckich, w momencie podjęcia na szczeblu centralnym decyzji o masowej deportacji Ormian, wojsko otrzymało specjalne instrukcje, aby ochraniać ludność ormiańską w czasie deportacji przed napadami nomadów. Instrukcje miały również mówić o konieczności zaopatrzenia deportowanych w żywność i inne środki potrzebne do życia w czasie przemarszu i po przybyciu na miejsce przeznaczenia. Komendanci garnizonów wojskowych na terenach, przez które przemieszczali się wysiedleńcy mieli zagwarantować im bezpieczeństwo i nie dopuścić do aktów przemocy ze strony Kurdów oraz innych muzułmanów, którzy mogli chcieć wykorzystać sytuację dla wyrównania rachunków z Ormianami. Mieli być oni ochraniani aż do momentu powrotu po wojnie do swoich tradycyjnych siedzib. Władze tureckie twierdziły, że na podstawie innych aktów prawnych powołane zostały lokalne komisje, które miały opisywać mienie Ormian na terenach wysiedleń po to, aby mogło ono zostać przekazane Ormianom w całości po zakończeniu wojny. Muzułmanie, którzy chcieli przejąć majątek pozostawiony przez wysiedlonych mogli to zrobić na zasadach dzierżawy i pod warunkiem natychmiastowego zwrotu tego majątku po powrocie właściciela¹⁸.

Deportacje zaczęły się na początku maja i zostały zaaprobowane przez rząd osmański na posiedzeniu w dniach 27 i 30 maja 1915 r.¹⁹ Do lata 1915 r. ludność ormiańska została wydalona z terenów wschodniej Anatolii. Następnie przystąpiono do deportacji z zachodniej części Anatolii, które na tych terenach zakończyły się pod koniec lata 1916 r. Deportacje Ormian miały jeden cel, ale różniły się metodami ich przeprowadzenia. W jednych przypadkach rodziny miały 24 godziny na opuszczenie domów; w innych – kilka dni. W jednych miejscowościach Ormianom pozwolono sprzedać swoje nieruchomości; w innych – brano nieruchomości „na przechowanie”. Władze zezwalały czasami na zabranie ze sobą wozów zaprzężonych w osły, ale najczęściej kazały wysiedleńcom maszerować. Wysiedlenia odbywały się pod kontrolą żandarmerii, która

¹⁷ Patrz: *ibidem*. 27 kwietnia jako datę podjęcia decyzji o deportacji podają: S.J. Shaw, E.K. Shaw, *op. cit.*, s. 316.

¹⁸ Piszą o tym S.J. Shaw, E.K. Shaw, *op. cit.*, 315, a także G. Chaliand, Y. Ternon, *Le génocide des Arméniens 1915–1917*, Éditions Complexe, Brussels 1980, s. 46–48.

¹⁹ G. Chaliand, Y. Ternon, *op. cit.*, s. 46–47.

działała brutalnie i ludzie byli tak zastraszeni, że nie odnotowano ani jednego przypadku oporu. Mężczyźni i chłopcy byli z reguły oddzielani od kobiet i zabijani albo od razu, albo w trakcie marszu. Na postojach Ormianie byli najczęściej napadani przez miejscową ludność muzułmańską i ograbiani z resztek dobytku. Dziewczęta były porywane i zmuszane do przejścia na islam²⁰.

Warunki, w jakich przeprowadzono deportacje, zwłaszcza ludności ze wschodniej Anatolii, okazały się diametralnie różne od tych, które oficjalnie ogłoszono. Pędzona w kierunku południowym ludność ginęła z wycieńczenia, głodu, pragnienia i była mordowana oraz porywana przez plemiona kurdyjskie. Władze lokalne niewiele zrobiły, aby pomóc Ormianom. Władzom w Stambule przebieg wydarzeń był wręcz na rękę, gdyż rozwiązywał problem obecności we wschodniej Anatolii ludności, która zagrażała integralności terytorialnej państwa.

Deportacja ludności ormiańskiej, którą władze osmańskie określały jako przesiedlenie (*tehcir*), budzi do tej pory kontrowersje i spory. Dotyczą one trzech pytań: 1) czy masowe wysiedlenia ludności było niezbędne z wojskowego punktu widzenia; 2) jaka była liczba śmiertelnych ofiar przesiedleń; 3) czy decyzję o deportacji podjęto z zamiarem ostatecznego rozwiązania problemu obecności Ormian we wschodniej Anatolii.

W pierwszej kwestii historycy tureccy zajmują stanowisko, iż deportacje z terenów przyfrontowych były konieczne, gdyż nie wiadomo było, którzy z mieszkających tam Ormian pozostaną lojalni wobec władz osmańskich, a którzy staną po stronie Rosji. Druga strona uważa, że argument ten jest nie do przyjęcia, gdyż deportacje przeprowadzono także w zachodniej Anatolii, gdzie nie toczyły się działania wojenne. Władzom osmańskim nie chodziło więc o zabezpieczenie terenów przyfrontowych dla działań wojskowych, lecz o rozprawienie się z cywilną ludnością ormiańską²¹. Kontrowersje w tej kwestii są trudne do rozstrzygnięcia. Żadna ze stron nie neguje, że we wschodniej Anatolii doszło w kilku miejscowościach do buntów ludności ormiańskiej przeciwko władzom osmańskim. Przykładem może być powstanie w mieście Wan zainicjowane przez dasznaków z rosyjskiej Armenii. Wybuchło ono w kwietniu 1915 r. i przez niektórych historyków jest przedstawiane jako odpowiedź Ormian na deportowanie ich z rodzinnego miasta do dalekiej Syrii²².

²⁰ Por.: E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 116–117.

²¹ Por.: *ibidem*, s. 115.

²² Tak przedstawia wydarzenia w Wanie i Szaban-Garansarze M. Zakrzewska-Dubasowa w: *Historia Armenii*, Wrocław, Ossolineum 1990, s. 229.

Wydaje się jednak, że powstanie w Wanie wybuchło w rezultacie agitacji narodowców ormiańskich nakłaniających do wypowiedzenia posłuszeństwa władzom tureckim, a nie jako bezpośrednia reakcja na decyzję Stambułu o deportacji. Przywódcy lokalnej społeczności ormiańskiej starali się nie dopuścić do wybuchu powstania, gdyż bali się, że w przypadku niepowodzenia powstania zostaną oskarżeni przez władze osmańskie o zdradę stanu. Jednak agitacja dasznaków z północy okazała się silniejsza. Twierdzili oni, że armia rosyjska przyniesie wkrótce wolność dla Ormian osmańskich i nawoływali do wyrażania lojalności wobec cara.

Według wielu źródeł nie tylko miasto Wan, ale prowincje Wan, Bitlis, Erzurum i Sivas były w pierwszej połowie 1915 r. w ogniu powstania antytureckiego²³. Wojska rosyjskie opuściły Erewań 28 kwietnia 1915 r., a więc na drugi dzień po podjęciu w Stambule decyzji o deportacji i trudno zakładać, że decyzja ta dotarła w ciągu jednego dnia ze Stambułu do wschodniej Anatolii. Kiedy wojska rosyjskie dotarły 14 maja do Wanu, w mieście doszło do pogromów muzułmanów. Ci, którzy przeżyli musieli uciekać. Wkrótce wolne od Turków miasto zaczęło przyciągać Ormian z całej wschodniej Anatolii, a nawet tak odległych terenów jak Mosul. Liczono na to, że w rejonie Wanu powstanie pod rosyjską kuratelą ormiańskie państwo. Niektórym powracającym udało się uniknąć deportacji. W mieście i okolicach znalazło się ok. 250 tys. Ormian, podczas gdy przed wojną liczba ludności niemuzułmańskiej i muzułmańskiej w regionie nie przekraczała 50 tys. Jednak już w lipcu 1915 r. armia osmańska przegrupowała siły i oddziały rosyjsko-ormiańskie zaczęły się wycofywać. Za nimi podążyła ormiańska ludność cywilna w liczbie ok. 200 tys. Panika, jaka towarzyszyła ewakuacji była trudna do opisania. Ormiańscy cywile bali się zemsty osmańskich władz i muzułmańskich sąsiadów. Porzucali więc dobytek i spieszyli za rosyjską armią na Kaukaz. Ok. 40 tys. z nich zginęło w czasie tego marszu albo z wycieńczenia, albo z rąk Kurdów²⁴.

Druga kwestia to liczba ofiar przymusowych wysiedleń Ormian. Źródła tureckie mówią o 200 tys. zabitych; źródła ormiańskie – o 2 milionach. Jedyńm punktem wyjścia do rozważań na ten temat mogą być wyniki spisu powszechnego ludności Imperium Osmańskiego z 1914 r. Według oficjalnych danych w państwie mieszkało wówczas 1,3 mln Ormian. Według innych danych – szacunkowych – w imperium mogło mieszkać ok. 1,5 mln Ormian, co wydaje się

²³ Patrz: J. Salt, *The Unmaking of the Middle East. A History of Western Disorder in Arab Lands*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 2008, s. 60–61.

²⁴ Cyt. za: S.J. Shaw, E.K. Shaw, *op. cit.*, s. 316.

liczbą prawdopodobną. Ostrożne szacunki mówią, że deportacją objętych zostało w latach 1915–1916 ok. 400 tys. osób. Poza tym, ok. 700 tys. osób uszło z Turcji na Kaukaz, do Europy i USA. Ponieważ ok. 100 tys. Ormian pozostało w Turcji po wojnie, to przy założeniu, że w 1914 r. w państwie było 1,3 mln osób tej narodowości, liczba zabitych w czasie wojny wyniosła 300 tys. Inne dane podają wyższe liczby – od 600 tys. do 800 tys. śmiertelnych ofiar i dane te oceniane są przez wielu historyków jako prawdopodobne²⁵.

Trzecia kwestia pozostaje najbardziej kontrowersyjna. Strona turecka uznaje, że we wschodniej Anatolii doszło do konfliktu etniczno-religijnego i walk między grupami Ormian wspieranymi przez armię rosyjską oraz plemionami kurdyjskimi wspomaganymi przez żandarmerię turecką o kontrolę nad terytorium. Sambał przyznał także, że ludność ormiańska wysiedlona do Syrii była atakowana przez ludność muzułmańską, zwłaszcza przez Kurdów. Nie przyznaje jednak, że okrutne postępowanie wobec Ormian było zaplanowane przez rząd i uważa, że do aktów przemocy doszło w następstwie osłabionej kontroli władz centralnych nad terenami zamieszkałymi przez Ormian. Strona turecka podkreśla, że nie ma ani jednego dokumentu rządowego z tamtych lat, który wskazywałby, że władze osmańskie zaplanowały eksterminację Ormian. Strona ormiańska twierdzi coś przeciwnego – że było to ludobójstwo i wskazuje na liczne dokumenty o tym świadczące. Niektóre z tych dokumentów okazały się jednak nieprawdziwe²⁶.

Jeśli nawet władze osmańskie nie zaplanowały eksterminacji Ormian, to na pewno są odpowiedzialne za to, że nie uchroniły swoich poddanych przed okrutnym losem. Ten los był spowodowany przez wojnę, w której straciło życie ok. 6 mln mieszkańców Imperium Osmańskiego – Turków, Greków, Arabów, Ormian, Kurdów i Żydów. Zginęli oni z rąk obcych żołnierzy, bandytów i sąsiadów, zmarli z głodu, pragnienia i w wyniku chorób. Jednak masakry Ormian były szczególne. Wskazują na to raporty misjonarzy i dyplomatów europejskich oraz wspomnie-

²⁵ J. McCarthy w książce *Muslim and minorities: the population of Ottoman Anatolia and the end of the empire* (New York University Press, New York 1983, s. 30) podaje liczbę 584 tys. śmiertelnych ofiar Ormian jako najbardziej prawdopodobną. Stanowiło to 41% całej populacji osmańskich Ormian. McCarthy, specjalista ds. demografii w państwie osmańskim, podaje, że w 1912 r. ludność ormiańska liczyła 1 683 301 osób, z czego 1465 tys. żyło w Anatolii. Jeśli przyjąć przedwojenne szacunki Patriarchatu ormiańskiego, mówiące o 2 mln Ormian mieszkających w imperium, to liczbę ofiar śmiertelnych należałoby podnieść o ok. 250 tys., czyli prawie do 800 tys. zabitych – patrz: J. McCarthy, *The Population of the Ottoman Armenia*, [w:] *Armenians in the Late Ottoman Period*, ed. by T. Ataöv, The Turkish Historical Society for The Council of Culture, Arts and Publications of The Grand National Assembly of Turkey, Ankara 2001, s. 65–68.

²⁶ Por. E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 116.

nia niektórych działaczy Komitetu Jedności i Postępu. Mówią one o specyficznej atmosferze w wąskim kręgu kierownictwa Komitetu, która sugerowała działaczom niższego szczebla tej rządzącej partii, podejmowanie kroków dla ostatecznego rozwiązania tzw. Problemu Wschodniego, czyli eksterminacji deportowanych Ormian. Takie nastroje tworzył w maju 1915 r. m.in. Talât Pasza, minister spraw wewnętrznych. Także w maju 1915 r. konsulat niemiecki w Aleppo oraz ambasada amerykańska w Stambule zwróciły uwagę swoim ministerstwom spraw zagranicznych na przypadki brutalnego traktowania ludności ormiańskiej.

Umiedzynarodowienie kwestii eksterminacji Ormian nastąpiło już w czasie pierwszych dni deportacji. Na przełomie kwietnia i maja 1915 r. katolikos Kościoła ormiańskiego apelował do prezydenta USA, króla Włoch i prezydenta Francji o podjęcie kroków w celu uspokojenia nastrojów antyormiańskich w Anatolii²⁷. Kraje europejskie zaczęły z czasem oskarżać władze Komitetu Jedności i Postępu w Stambule o ludobójstwo i żądały powołania komisji międzynarodowych do zbadania okoliczności tych tragicznych wydarzeń.

2.4. Tajne plany rozbioru Imperium Osmańskiego

Zaraz po wybuchu działań wojennych kraje ententy przystąpiły do planowania powojennego ładu na Bliskim Wschodzie. Mimo że w 1914 r. nikt nie wiedział, jak rozwinię się sytuacja na frontach, to jednak zakładano porażkę państw centralnych, w tym i Imperium Osmańskiego. Dyplomacja głównych krajów ententy zmierzała do poważnego okrojenia terytorium imperium i rozpatrywała kilka wariantów rozbioru²⁸.

Państwo osmańskie zajmowało w strategii Wielkiej Brytanii ważne miejsce jako bufor ograniczający wpływy Rosji w basenie Morza Śródziemnego. Wprawdzie w czasie rządów lorda Salisbury'ego w latach 1885–1900 sformuło-

²⁷ Wypowiedzi ministra i raporty obcych przedstawicielstw cytują: G. Chaliand, Y. Ternon, *op. cit.*, s. 45–46.

²⁸ Literatura na temat kształtowania ładu międzynarodowego na Bliskim Wschodzie po I wojnie światowej jest bardzo bogata. Ważniejsze prace: E. Kedourie, *Into the Anglo-Arab Labyrinth: The McMahon–Hussayn Correspondence and its Interpretations, 1914–1939*, Cambridge University Press, Cambridge 1976; J. Nevakivi, *Britain, France and the Arab Middle East 1914–1920*, Athlone, London 1969; J. Fisher, *Curzon and British Imperialism in the Middle East 1916–1919*, Frank Cass, London 1999; I. Friedman, *The Question of Palestine 1914–1918: British-Jewish-Arab Relations*, Routledge and Kegan Paul, London 1973; R.I. Khalidi, *The British Policy towards Syria and Palestine, 1906–1914*, Frank Cass, London 1980; S.A. Cohen, *British Policy in Mesopotamia 1903–1914*, Ithaca Press, London 1976; C.M. Andrew and A.S. Kanya-Forstner, *France Overseas: The Great War and the Climax of French Imperial Expansion*, Thames and Hudson, London 1981.

wany został pogląd, iż ważniejszym od Stambułu może być w tej strategii Kair, ale ostatecznie zwyciężyło stanowisko o nadrzędnej pozycji Stambułu²⁹. Jednocześnie dyplomacja brytyjska uważała, że Imperium Osmańskie jako integralna terytorialnie jednostka powinna się reformować. Taki pogląd został wyrażony jeszcze w połowie XIX w. przez Stratforda Canninga, wieloletniego ambasadora Wielkiej Brytanii w Stambule. Jednak z czasem dominujące stały się opinie, że imperium jest niereformowalne i że należy odłączyć od niego kraje arabskie.

Poglądom o podziale państwa osmańskiego sprzyjała również sytuacja międzynarodowa. Kiedy w 1904 r. podpisane zostały porozumienia *Entente Cordiale* z Francją, Londyn uznał specjalne interesy Paryża w Syrii, a więc prowincji osmańskiej, w zamian za otrzymanie wolnej ręki w sprawach Egiptu. Zabezpieczeniu brytyjskich interesów w Egipcie miało służyć kontrolowanie półwyspu Synaj i Londyn zmierzał do tego, aby teren ten pozostał pod wpływami brytyjskimi.

W latach 1904–1914 dyplomacja brytyjska prowadziła rozmowy także z Berlinem na temat specjalnych interesów Niemiec w Anatolii. Berlin wiązał te interesy z budową tzw. Kolei Bagdadzkiej, której linia miała być doprowadzona do Al-Basry nad Zatoką Perską³⁰. Takie plany Niemiec były jednak dla Wielkiej Brytanii niebezpieczne, gdyż Zatoka Perska znajdowała się w sąsiedztwie Indii, a ochrona szlaków prowadzących do Indii była dla Londynu najważniejsza. Podział imperium na strefy wpływów miał więc bezpośredni związek ze strategią kolonialną Wielkiej Brytanii.

Według wielu historyków, Londyn zdecydował się na podział Imperium Osmańskiego w 1912 r. i stanowisko to wyraził formalnie 15 sierpnia 1914 r. sir Edward Grey, minister spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii. W tym czasie trwały rozmowy dyplomatyczne o zachowaniu przez Stambuł neutralności w nadciągającej wojnie. Minister brytyjski napisał w liście do brytyjskiego ambasadora w Paryżu, że przystąpienie Turcji do wojny pociągnie za sobą poważne zmiany na mapie Azji Mniejszej³¹.

W polityce Francji wobec państwa osmańskiego widoczne były od początku XX w. dwa podejścia. Wobec Syrii i prowincji osmańskich w Maghrebie,

²⁹ Patrz na ten temat: K.M. Wilson, *Constantinople or Cairo: Lord Salisbury and the Partition of the Ottoman Empire 1886–1897*, [w:] *Imperialism and Nationalism in the Middle East. The Anglo-Egyptian Experience 1882–1982*, ed. K.M. Wilson, Mansell Publishing Limited, London 1983, s. 26–55.

³⁰ Tekst projektu porozumienia brytyjsko-niemieckiego w sprawie linii Kolei Bagdadzkiej z 15 czerwca 1914 r. podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 1 *European Expansion, 1535–1914*, Yale University Press, New Haven and London 1975, s. 579–584.

³¹ List E. Greya cytuje: A.L. Macfie, *The End of the Ottoman Empire, 1908–1923*, London and New York 1998, s. 123. Por. także: D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 45.

a w szczególności wobec Tunezji, Algierii i Maroka, władze francuskie podejmowały działania mające na celu oderwanie ich od Stambułu. Wobec pozostałych części Imperium Osmańskiego Francja postępowała podobnie jak inne mocarstwa, tzn. oficjalnie opowiadała się za utrzymaniem integralności tego państwa, ale w praktyce chciała rozbioru i zdobyczy terytorialnych.

W listopadzie 1914 r. ambasadorzy Francji i Wielkiej Brytanii w Rosji poinformowali rosyjskiego ministra spraw zagranicznych, że problem statutu Cieśnin Tureckich oraz samego Stambułu zostanie uregulowany zgodnie z oczekiwaniami Rosji. Oznaczało to umiędzynarodowienie Cieśnin i zapewnienie Rosji prawa swobodnego przepływu jej okrętów przez międzynarodowy akwen. Kiedy wojska brytyjsko-francuskie zajęły Gallipoli i perspektywa zajęcia przez nie Stambułu wydała się realna, Rosja podjęła działania na rzecz sformalizowania gwarancji, danych jej przez Paryż i Londyn.

W okresie od 4 marca do 10 kwietnia 1915 r. kraje ententy wymieniły noty, które zostały określone jako porozumienie stambulskie. Rosja otrzymała zapewnienie, że w przypadku zwycięstwa ententy przejmie kontrolę nad Cieśninami i Stambułem. Francja, aby zrównoważyć korzyści Rosji, zażądała 14 marca 1915 r. przekazania pod jej kontrolę Syrii. Orędownikiem takiego rozwiązania był Charles François Georges-Picot, konsul Francji w Bejrucie. Sugerował on przejęcie przez Francję kontroli także nad Palestyną, ale okazało się to sprzeczne z interesami brytyjskimi. Wyrazicielem interesów brytyjskich był w tym czasie sir Mark Sykes, pracownik administracji kolonialnej. Sykes widział potrzebę przejścia przez Wielką Brytanię kontroli nad Irakiem, co umocniłoby interesy brytyjskie w rejonie Zatoki Perskiej. Przy takim założeniu konieczne było też uzyskanie przez Wielką Brytanię dostępu do Morza Śródziemnego, a to oznaczało objęcie wpływami brytyjskimi Palestyny. Co do formy rozczłonkowania państwa osmańskiego, to Londyn uznał, że najlepszym rozwiązaniem będzie utworzenie stref wpływów zamiast kolonii czy protektoratów. Takie stanowisko wyraził tzw. Komitet de Bunsena, utworzony w 1915 r., w którego skład weszli przedstawiciele głównych brytyjskich ministerstw: Foreign Office, War Office, India Office i Admiralty. Zalecenia Komitetu de Bunsena pozostały w mocy przez całą wojnę i stały się punktem wyjścia obrad konferencji w San Remo w 1920 r. na której usankcjonowano rozbiór państwa osmańskiego³².

26 kwietnia 1915 r. kraje ententy podpisały w Londynie tajny układ, który zapewnił Włochom udział w zdobyczach terytorialnych po zwycięstwie nad

³² Patrz: D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 48.

państwem osmańskim. Włochy miały otrzymać wyspy archipelagu Dodekanezu oraz część wybrzeża Anatolii w prowincji Adalia. Poza tym, Włosi mieli otrzymać wszystkie osmańskie prawa do Trypolitanii, Cyrenajki i Fazzanu³³.

W październiku 1915 r. sir Edward Grey podjął dwie decyzje o pierwszorzędnym znaczeniu dla przyszłości Bliskiego Wschodu. Pierwszą było upoważnienie Wysokiego Komisarza w Egipcie sir Henry'ego McMahonona do podjęcia rozmów z Husajnem, szeryfem Mekki, w sprawie utworzenia po wojnie królestwa arabskiego. Husajn pragnął, aby takie królestwo objęło znaczną część świata arabskiego, a on zajął tron króla Arabów. Druga decyzja brytyjskiego ministra spraw zagranicznych dotyczyła przystąpienia do rozmów z Francją na temat Syrii i stref wpływów aliantów w Anatolii po wojnie³⁴.

Negocjacje brytyjsko-francuskie rozpoczęły się 23 listopada 1915 r. i były prowadzone przez Sykesa i Georges-Picota pod bezpośrednim nadzorem Foreign Office i Quai d'Orsay. Pierwszy projekt porozumienia był gotowy 31 stycznia 1916 r., ale Francja zgłosiła nowe zastrzeżenia i ostatecznie podpisane porozumienie zostało ratyfikowane 15–16 maja 1916 r. Stroną tego porozumienia była także Rosja, z którą konsultowano się w trakcie pertraktacji. Dokument znany jako porozumienie Sykes–Picot nie był formalnie traktatem. Dokument był tajny i znany jedynie jego sygnatariuszom, jakkolwiek niektórzy historycy uważali, że o jego istnieniu i treści wiedział także szeryf Mekki. Jest to prawdopodobne, gdyż 6 czerwca tego samego roku szeryf Husajn wzniesił w Al-Hidżazie rebelię przeciwko Turkom, co oznaczało początek wcielania w życie postanowień porozumienia. Na mocy nowego dokumentu Francja otrzymała *carte blanche* na zajęcie Cylicji, wybrzeży Syrii i Libanu oraz terytorium na wschód od Mosulu. Wielka Brytania otrzymała wolną rękę w sprawie Al-Basry, Bagdadu oraz Hajfy i Akry w Palestynie. Rosji przyznano tereny w Armenii i Kurdystanie³⁵.

³³ Tekst układu londyńskiego patrz: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 21–23.

³⁴ D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 50.

³⁵ Tekst trójstronnego porozumienia (Sykes–Picot) o podziale Imperium Osmańskiego zawartego między Wielką Brytanią, Francją i Rosją 26 kwietnia–23 października 1916 r. podaje: J.C. Hurewitz, Vol. 2, s. 60–64. Włochy na mocy układu z St Jean de Maurienne podpisanego 18 sierpnia 1917 r. z Wielką Brytanią i Francją miały otrzymać po wojnie Izmir i Konyę – cyt. za: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 94–95; patrz także: A.L. Macfie, *op. cit.*, s. 110.

Podział Bliskiego Wschodu zgodnie z porozumieniem Sykes–Picot

Porozumienie Sykes–Picot nigdy nie weszło w całości w życie. Rosja odstąpiła od jego postanowień po rewolucji 1917 r., kiedy to bolszewicy po raz pierwszy podali do wiadomości treść porozumienia. Włosi i Grecy zostali zmuszeni do opuszczenia po wojnie Anatolii. Francuzi nie utworzyli w końcu w Syrii konfederacji małych państw, o czym mówiło porozumienie. Poza tym w 1919 r. Brytyjczycy nakłonili ich do opuszczenia Mosulu, który mieli zająć na mocy porozumienia. Przyszłość Palestyny też nie ułożyła się zgodnie z treścią porozumienia Sykes–Picot i kraj ten stał się w 1920 r. terytorium powierniczym Wielkiej Brytanii. Arabscy narodowcy po wojnie odrzucili w całości porozumienie, twierdząc, że ograniczyło ono możliwości emancypacji politycznej Arabów.

W wielu aspektach ład powojenny na Bliskim Wschodzie ukształtował się jednak pod wpływem głównych założeń porozumienia Sykes–Picot, a samo porozumienie stało się punktem odniesienia także dla współczesnych dyskusji politycznych o Bliskim Wschodzie. Jednak najbardziej kontrowersyjnym aspektem porozumienia Sykes–Picot była sprzeczność jego postanowień z treścią korespondencji Brytyjczyków z szeryfem Mekki, którą prowadzono równoległe do negocjacji z Francuzami o podziale Bliskiego Wschodu na strefy wpływów. W korespondencji tej Wielka Brytania obiecała szeryfowi Mekki utworzenie królestwa arabskiego pod jego berłem, chociaż porozumienie Sykes–Picot nie przewidywało takiej możliwości.

Historia korespondencji między Husajnem a McMahonem w sprawie utworzenia po wojnie królestwa arabskiego sięga lutego 1914 r. i wizyty w Kairze drugiego syna szeryfa Mekki – Abd Allaha. W trakcie wizyty Abd Allah zapytał dyplomatów brytyjskich w Egipcie, czy Wielka Brytania wystąpi w obronie jego ojca w przypadku, kiedy władze osmańskie zechcą odsunąć go od urzędu szeryfa Mekki i zastąpić bardziej zaufaną osobą. W tym czasie stosunki między Wysoką Portą a szeryfem Husajnem były bardzo napięte i pytanie Abd Allaha było uzasadnione. W kwietniu 1914 r. napięcie opadło, ale Abd Allah ponowił próbę porozumienia się z Brytyjczykami. Tym razem zapytał o warunki dostaw brytyjskiego sprzętu wojskowego dla Husajna w przypadku, kiedy ludzie szeryfa Mekki zaatakują garnizon turecki w Al-Hidżazie. Jednak Ronald Storrs, przedstawiciel brytyjski w Kairze, który sam uważał, że Wielka Brytania powinna roztoczyć nad Arabią ścisłą kontrolę, odpowiedział odmownie. Londyn nie chciał w tym czasie sprowokować Stambułu do podjęcia kroków skierowanych przeciwko aliantom³⁶.

³⁶ Patrz: R. Storrs, *Orientalism*, Nicholson and Watson, London 1937, s. 142–143.

Sytuacja zmieniała się jednak na jesieni 1914 r., kiedy Stambuł stanął po stronie Niemiec. 31 października 1914 r. brytyjskie ministerstwo ds. wojny upoważniło Storrsa do wyrażenia poparcia Wielkiej Brytanii dla szeryfa Husajna i 5 grudnia 1914 r. brytyjskie przedstawicielstwo w Kairze wydało stosowną deklarację. Zapewniała ona, że jeśli Arabowie wystąpią przeciwko Turkom, to Wielka Brytania uzna ich „pełną niepodległość” oraz że właśnie Arabowie mają największe prawo do Kalifatu. 15 kwietnia 1915 r. Foreign Office potwierdził w telegramie wysłanym do brytyjskiego przedstawicielstwa w Kairze, że „Półwysep Arabski ze świętymi miastami islamu powinien pozostać niepodległy”³⁷.

Wielkiej Brytanii chodziło w tym momencie o zagwarantowanie neutralności Husajna. Natomiast stanowisko brytyjskie w sprawie Kalifatu było następstwem upolitycznienia pozycji kalifa przez władze osmańskie. Wezwanie muzułmanów przez sułtana-kalifa do podjęcia świętej wojny przeciwko krajom ententy w momencie wybuchu I wojny światowej było równoznaczne z przejściem na pozycje proniemieckie. Dlatego Londyn zmierzał do ograniczenia wpływów instytucji kalifa w powojennym łądzie na Bliskim Wschodzie. Poza tym uważano, że instytucja Kalifatu była w rękach tureckiego sułtana źródłem rozprzestrzenienia antyzachodnich idei panislamizmu. Należało ją więc przekazać temu z władców arabskich, który byłby lojalny wobec aliantów. Wybór szeryfa Mekki na partnera ententy był uwarunkowany wysoką pozycją społeczną Husajna Ibn Alego i jego rodziny w świecie arabskim z racji pochodzenia rodu Haszymidów od Proroka Mahometa. Husajn miał poważne ambicje polityczne i nie był zadowolony z kontroli osmańskiej, sprawowanej nad nim przez osmańskiego gubernatora Al-Hidżazu³⁸.

Po wydaniu w grudniu 1914 r. deklaracji rozpoczęły się pertraktacje. Ich inicjatorem był Abd Allah. W liście skierowanym 14 lipca 1915 r. do brytyjskiego przedstawiciela w Egipcie Henry’ego McMahona przedstawił on plan utworzenia kalifatu arabskiego, nowego na Bliskim Wschodzie państwa pod berłem Husajna, rozciągającego się na Półwyspie Arabskim od Cylicji na północy po wybrzeża Oceanu Indyjskiego na południu oraz od wybrzeży Morza Śródziemnego na zachodzie po granice Persji na wschodzie. Jedynie Aden, kolonia brytyjska, miał być wyłączony spod jurysdykcji Husajna. 24 października 1915 r. McMahon skierował do Husajna list, w którym poparł projekt utworzenia niezależnego pań-

³⁷ Por. E. Kedourie, *Into the Anglo-Arab Labyrinth*, *op. cit.*, s. 18.

³⁸ Patrz na ten temat: T.J. Paris, *Britain, the Hashemites and Arab Rule 1920–1925: The Sherifian Solution*, Frank Cass, London 2003; N. Zeine, *The Struggle for Independence: Western Diplomacy and the Rise and Fall of Faysal’s Kingdom in Syria*, Khayat’s, Beirut 1961.

stwa arabskiego w granicach zaproponowanych przez szeryfa z pewnymi zastrzeżeniami terytorialnymi. Zastrzeżenia dotyczyły regionu Aleksandretty i Mersinu oraz terenów leżących na zachód od Damaszku, Hamy, Humsu i Aleppa, a także wilajetów Al-Basry i Bagdadu, jak również tych terytoriów, o których „Wielka Brytania nie mogła wypowiadać się bez uzgodnienia stanowiska z Francją.”

Mimo tych zastrzeżeń Londyn był ciągle zainteresowany sojuszem z Husajnem. W tym czasie wywiad donosił o niezadowoleniu szerzącym się wśród arabskich oficerów armii osmańskiej i o wzroście nastrojów narodowych wśród Arabów. Armie aliantów toczyły ciężkie boje na froncie dardaneelskim i wybuch w Al-Hidżazie powstania antytureckiego mógłby skomplikować pozycje armii tureckiej. Nie bez znaczenia było i to, że popierając plan Husajna, Wielka Brytania zdobyłaby pozycje patrona Arabów w powojennym łańdźcie, osłabiając tym samym aspiracje polityczne Francji do odgrywania na Bliskim Wschodzie podobnej roli. Realizacją planu poparcia ambicji politycznych Husajna zajęła się w lutym 1916 specjalna grupa oficerów brytyjskich z kapitanem Gilbertem Claytonem, która utworzyła tzw. Biuro Arabskie³⁹.

Korespondencja między McMahonem i Husajnem zawierała punkty, które przezczyły w wielu miejscach treści porozumienia Sykes–Picot. Nie było w niej wzmianki o regionie Hajfy i Akry, uznanym przez porozumienie Sykes–Picot za strefę wpływów brytyjskich. Kontrowersje zrodziły się wokół przyszłości Palestyny. Zdaniem Francji, Wielka Brytania nie powinna była zgodzić się na włączenie Palestyny do przyszłego państwa arabskiego, gdyż w 1915 r., kiedy zawarto porozumienie Sykes–Picot, Palestyna była traktowana jako część Wielkiej Syrii, a więc obszar, który miał się znaleźć w strefie oddziaływania francuskiego. Zasadniczym zagadnieniem stała się interpretacja zawartego w liście McMahon oświadczenia Wielkiej Brytanii o poparciu aspiracji Arabów do utworzenia własnego państwa. Strona arabska traktowała je jako zobowiązanie, natomiast Brytyjczycy – jako deklarację intencji. Brytyjczycy prowadzili, bez wątpienia, podwójną grę: z jednej strony pertraktowali z Francuzami o strefach wpływu; z drugiej – chcieli przeciągnąć na swoją stronę Husajna w celu osłabienia Stambułu. W czasie, kiedy McMahon wysłał słynny list do Husajna, na froncie dardaneelskim trwały ciężkie walki i perspektywa porażki aliantów na tym froncie stawała się coraz bardziej prawdopodobna. O podwójnej grze Wielkiej Brytanii świadczy fakt, że porozumienie Sykes–Picot zostało ratyfikowane

³⁹ Patrz szerzej: E. Kedourie, *Into the Anglo-Arab Labyrinth*, *op. cit.*, s. 79–94; treść listu zamieszcza G. Antonius, *op. cit.*, appendix 4, s. 419–420. Cała korespondencja obejmuje 10 listów, które przytacza J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 46–56. Decyzję Foreign Office w Londynie o utworzeniu the Arab Bureau z 7 stycznia 1916 zamieszcza J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 58–59.

5 lipca 1916 r., a więc miesiąc po wzniesieniu przez Husajna w Mekce powstania przeciwko Turkom, co było warunkiem utworzenia dla niego Królestwa Arabów.

Wydarzenia, które nastąpiły po wymianie listów między szeryfem Mekki a władzami brytyjskimi przyniosły rozczarowanie obydwu stronom. Brytyjczycy spodziewali się, że na jesieni 1915 r. wybuchnie bunt oficerów arabskich w armii osmańskiej, a tymczasem okazało, że doniesienia wywiadu o aktywności nacjonalistów arabskich są wylbrzymione.

Jedynym sukcesem dyplomacji brytyjskiej było tzw. Powstanie Arabów. Wybuchło ono w Al-Hidżazie 5 czerwca 1916 r. po tym, jak szeryf Husajn zwrócił się do wszystkich Arabów z wezwaniem do utworzenia niezależnego państwa arabskiego. 16 czerwca oddziały Husajna wypędziły garnizon turecki z Dżuddy, a 4 lipca zdobyły Mekkę. Według George'a Antoniusa, prezentującego poglądy arabskich narodowców, wojownicy Husajna związali ok. 30 tys. żołnierzy osmańskich, a więc więcej niż armia Allenby'ego w Palestynie, co powstrzymało ofensywę osmańską z Syrii do wybrzeży Morza Czerwonego. Jej dalszym celem miał być atak na pozycje brytyjskie w Afryce Wschodniej. Jednak wojownicy Husajna nie zdołali zdobyć Medyny, co pozwala wątpić w opinie o ich wysokiej wartości bojowej, porównywalnej z armią Allenby'ego w Palestynie. Brytyjczycy z rezerwą podchodzili do angażowania się na rzecz Husajna, gdyż szybko okazało się, że jego możliwości w mobilizowaniu arabskiej opinii publicznej przeciwko Turkom są bardzo ograniczone⁴⁰.

Wydarzenia w Rosji w 1917 r. umożliwiły Wielkiej Brytanii zajęcie dominującej pozycji w Persji. W momencie wybuchu wojny władze tego kraju ogłosiły neutralność, ale rząd osmański uznał, że Persja nie jest neutralna z powodu obecności na jej terytorium wojsk rosyjskich i brytyjskich. W konsekwencji, Turcja zaatakowała Persję i zajęła prowincję Azerbejdżan. W samej Persji przeciwko obecności wojsk rosyjskich i brytyjskich narastał ruch sprzeciwu. Przewodziła mu Partia Demokratyczna, która brała pod uwagę możliwość porozumienia się z państwami centralnymi. Kiedy na jesieni 1915 r. sojusz persko-niemiecki zaczął nabierać realnych kształtów, wojska rosyjskie zbliżyły się do Teheranu, umacniając w ten sposób pozycje ententy w Persji. Latem 1916 r., po poddaniu się armii brytyjskiej pod Kut al-Amara, wojska tureckie rozpoczęły nową ofensywę przeciwko Persji. Tym samym rząd perski przestał kontrolować całe terytorium państwa. Rosjanie i Brytyjczycy wspomagali rząd centralny subsydiami i kontrolowali sytuację przez podporządkowane im irańskie formacje zbrojne: Rosjanie przez brygadę kozacką, a Brytyjczycy – Strzelców Południowej Persji.

⁴⁰ Na temat Powstania Arabów patrz: T.E. Lawrence, *Siedem flarów mądrości*, t. 1–2, PWN, Warszawa 1976; E. Kedourie, *England, op. cit.*, s. 108–110; D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 54–58.

Wybuch rewolucji w Rosji w październiku 1917 r. spowodował, że Wielka Brytania pozostała jedyną obcą potęgą na perskiej scenie politycznej. Wojska brytyjskie zajęły południowo-wschodnią część Persji, aby zabezpieczyć granice Indii przed ewentualnym atakiem i starały się opanować przy pomocy Strzelców Południowej Persji rebelie plemienne⁴¹.

2.5. Deklaracja Balfoura

Koniec 1916 r. przyniósł dominację Wielkiej Brytanii na Bliskim Wschodzie. Wojska brytyjskie odparły atak osmański na Al-Arisz i były gotowe do natarcia na Palestynę. Francja nie zdołała wysłać do Palestyny kontyngentu wojsk, co przekreśliło jej plany współrządzenia tym krajem razem z Brytyjczykami, zgodnie z porozumieniem Sykes–Picot. Brytyjczycy mieli teraz w sprawie Palestyny wolną rękę. Sprawy zaczęły nabierać przyspieszenia w grudniu 1916 r., kiedy na czele nowego rządu brytyjskiego stanął Lloyd George. Polityk ten uważał, w odróżnieniu od swoich poprzedników, że Palestyna – jako kolebka judaizmu i chrześcijaństwa – powinna być pod kontrolą Wielkiej Brytanii. Z punktu widzenia interesów politycznych, Palestyna miała być buforem zabezpieczającym pozycje brytyjskie w Egipcie. Od wiosny 1917 r. Palestyna zaczęła być traktowana przez Londyn także jako pomost między Egiptem, kontrolowanym już przez Brytyjczyków, a Irakiem, który dopiero przechodził pod wpływem brytyjskie⁴².

Perspektywa przejścia kontroli nad Palestyną przez Wielką Brytanię była korzystna dla syjonistów, czyli narodowców żydowskich. Ruch syjonistyczny dążył do uzyskania przyzwolenia na nieograniczoną migrację Żydów do Palestyny, ale od kongresu syjonistycznego w Bazylei w 1897 r. do wybuchu I wojny światowej nie było to możliwe ze względu na stanowisko Stambułu. Władze osmańskie, które kontrolowały Palestynę nie zezwalały na imigrację Żydów, gdyż obawiały się, że spowoduje to niezadowolenie ludności arabskiej i że niezadowolenie to skieruje się przeciw nim samym.

⁴¹ Szczegółową relację z przebiegu wydarzeń w Persji w czasie I wojny światowej zawiera raport brytyjskiego komitetu ds. obrony z 1928 r. zatytułowany *Historical Summary of Events in Territories of the Ottoman Empire, Persia and Arabia affecting the British Position in the Persian Gulf, 1907–1928*, [w:] *British Documents on Foreign Affairs, op. cit.*, Part II, Series B, Vol. 15, *Supplement to Eastern Affairs Volumes, 1918–1939*; patrz: N.R. Keddie, *Współczesny Iran. Źródła i konsekwencje rewolucji*, tłum. I. Nowicka, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007, s. 70–71; E. Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton University Press, Princeton 1982, s. 110–113.

⁴² Por. C.M. Andrew and A.S. Kanya-Forstner, *op. cit.*, s. 150–152; D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 58.

W przededniu wybuchu I wojny światowej w Palestynie mieszkało ok. 100 tys. Żydów, co stanowiło ok. 10% ludności kraju. Wojna i jej przebieg – niekorzystny dla Turcji – otworzyły przed ruchem syjonistycznym nowe możliwości. Zwłaszcza że na czele ruchu znaleźli się tak wybitni przywódcy, jak Chaim Weizmann i Nahum Sokolov. W 1917 r. syjoniści zaczęli usilnie zabiegać o poparcie aliantów w sprawie imigracji Żydów do Palestyny. Sokolov otrzymał obiecujące deklaracje we Włoszech, Watykanie i we Francji. Jednak najważniejsze było stanowisko Wielkiej Brytanii. Weizmann pochodził z Rosji, a po ukończeniu studiów chemicznych w Niemczech przyjechał w 1904 r. do Wielkiej Brytanii. W 1915 r. został doradcą wojskowym ds. produkcji amunicji, dzięki czemu nawiązał kontakty z ówczesnym ministrem ds. wojny, którym był Lloyd George. W lutym 1917 r. Weizmann stanął na czele brytyjskich syjonistów i dzięki szerokim kontaktom przekonał brytyjskie kręgi polityczne, aby poparły cele kierowanego przez niego ruchu. W rezultacie tych zabiegów 2 listopada 1917 r. zrodził się dokument, nazwany deklaracją Balfoura. Miała ona najpierw charakter listu lorda Balfoura, ministra spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii, do lorda Lionela Rothschilda, znanego działacza ruchu syjonistycznego, później formę punktu w protokole z posiedzenia rządu brytyjskiego. Zostało w nim zapisane, że rząd brytyjski dołoży wszelkich starań, aby w Palestynie powstała „siedziba narodowa dla narodu żydowskiego” („a national home for the Jewish people”)⁴³.

Deklaracja Balfoura, mimo że nie zawierała żadnych zobowiązań Wielkiej Brytanii wobec ruchu syjonistycznego, zaważyła na losach Bliskiego Wschodu w XX w. W samym momencie jej ogłoszenia była jedną z wielu deklaracji o losach Bliskiego Wschodu, które zrodziły się w czasie wojny. Można zgodzić się z Malcolmem M. Yappem, wybitnym historykiem brytyjskim, że gdyby nie syjoniści, podzieliliby los większości tego rodzaju dokumentów, które zostały zapomniane zaraz po tym, jak ujrzwały światło dzienne⁴⁴.

Jest też bardzo prawdopodobne, że w momencie jej powstania tylko niewielu polityków brytyjskich zdawało sobie sprawę z jej wagi. Maurice Hankey, który w latach 1908–1939 sprawował różne funkcje w brytyjskiej administracji rządowej, znał kulisy wielkiej polityki i był w składzie delegacji brytyjskiej na konferencję paryską

⁴³ Na temat tych wydarzeń patrz: L. Stein, *The Balfour Declaration*, Valentine, Mitchell, London 1961, s. 110, 416–418 i cały rozdział 4. Do najbardziej obszernych opracowań o syjonizmie należą trzy książki D. Vitala: *The Origin of Zionism*, Oxford University Press, Oxford 1975; *Zionism: The Formative Years*, Oxford University Press, Oxford 1982; *Zionism. The Crucial Phase*, Oxford University Press, Oxford 1987. Tekst listu Balfoura przytacza J.C. Hurevitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 101–105.

⁴⁴ M.E. Yapp, *op. cit.*, s. 291.

oraz sekretarzem Rady Czterech⁴⁵, w swoich wspomnieniach ani słowa nie skreślił o liście Balfoura. A przecież przez jego ręce – jako sekretarza ważnych komisji rządowych przechodziła większość dokumentów państwowych, w tym protokoły z posiedzeń rządu. List Balfoura został włączony do protokołu jednego z takich posiedzeń, ale Hankey prawdopodobnie nie uznał go wówczas za szczególnie ważny. Hankey znał osobiście M. Sykesa i lorda Balfoura, a więc osoby, które w okresie I wojny światowej kreowały brytyjską politykę na Bliskim Wschodzie i gorąco popierał ideę Sykesa utworzenia po wojnie w Palestynie państwa żydowskiego. Brak zainteresowania deklaracją Balfoura w momencie jej narodzin można tłumaczyć także tym, że rząd brytyjski przygotowywał się w tym czasie do konferencji w Rapallo, dokąd delegacja brytyjska odpłynęła 3 listopada 1917 r.⁴⁶

Deklaracja Balfoura nie oznaczała zerwania przez Wielką Brytanię z Arabami. Lord Balfour zastrzegł w swoim liście, że powstanie „narodowej siedziby dla narodu żydowskiego” nie może godzić w prawa ludności nieżydowskiej w Palestynie. W tym czasie Wielka Brytania ciągle liczyła na to, że Arabowie wystąpią zbrojnie przeciwko wojskom tureckim. Wprawdzie ani w Syrii, ani w Iraku nie doszło do wystąpień antytureckich na skalę oczekiwaną przez Brytyjczyków, ale latem 1917 r. Fajsal, syn szeryfa Mekki, zaatakował garnizon turecki w Akabie i zdobył miasto. Fajsal, któremu towarzyszył brytyjski oficer łącznikowy Thomas E. Lawrence, zaatakował także posterunki tureckie wzdłuż linii Kolei Hidżaskiej, co spowodowało, że turecki garnizon w Medynie został odcięty od głównego dowództwa w Damaszku. Oddziały arabskie przyłączyły się następnie do kampanii palestyńskiej generała Allenby’ego we wrześniu-sierpniu 1918 r. i wzięły udział w zdobyciu Damaszku 1 października 1918 r. Ta wojskowa aktywność stworzyła przesłanki polityczne do przekazania Syrii w ręce Fajsala, zwłaszcza że taką możliwość zarządzania terenami potureckimi przewidywała korespondencja między szeryfem Husajnem a McMahonem. Perspektywa powstania na terenach arabskich innych tego typu jednostek politycznych, które pozostawałyby pod nadzorem brytyjskim miała z punktu widzenia interesów Wielkiej Brytanii wiele zalet. Wykluczała możliwość odrodzenia się na tych terenach wpływów tureckich i niemieckich; eliminowała z regionu Francję; wychodziła naprzeciw coraz silniej akcentowanym aspiracjom elit arabskich do emancypacji politycznej⁴⁷.

⁴⁵ Tworzyli ją przywódcy czterech ówczesnych mocarstw: Wielkiej Brytanii, Francji, Włoch i Japonii.

⁴⁶ Patrz: S. Roskill, *Hankey. Man of Secrets*, Vol. 1–3, Collins, London 1970–1974, Vol. 1, s. 450. Niemniej, deklaracja Balfoura nie była dziełem przypadku, czy dobrej woli lorda Balfoura. Świadczy o tym fakt, że, jak podaje L. Stein, od lipca do listopada 1917 r. w Londynie rozpatrywano 5 wersji tekstu deklaracji – patrz: L. Stein, *op. cit.*, s. 664.

⁴⁷ Patrz: E. Tauber, *The Formation of Modern Syria and Iraq*, Frank Cass, London 1995, rozdział 7.

Syjonizm – ruch żydowskich narodowców

W 1839 r. w Palestynie mieszkało ok. 10 tys. Żydów. W 1882 r. liczba ta wzrosła do 24 tys. Napływ imigrantów był więc stały, jakkolwiek powolny. W następnych kilkunastu latach pod wpływem pogromów w Rosji liczba ta zaczęła szybko rosnąć i w 1897 r. wyniosła 48 tys. Imigracja była teraz regulowana i pobudzana przez organizację pod nazwą Hibbat Zijjon (Miłość Syjonu). Syjonizm, będący ruchem żydowskich narodowców, zrodził się w Rosji, gdzie antysemityzm był odczuwalny najbardziej. Za panowania Aleksandra III (1881–1894) i Mikołaja II (1894–1917) doszło za cichym przyzwoleniem władz do licznych pogromów. Miliony Żydów z Europy Wschodniej zaczęły szukać ratunku w emigracji do USA. Syjonizm zaproponował im alternatywę: wyjazd do Palestyny. W 1884 r. propagatorzy tej idei utworzyli Miłość Syjonu. Ze skromnych środków zaczęli finansować osiedlanie się Żydów w Palestynie i tworzenie przez imigrantów komun rolniczych. Jednak pomysł nie był udany ze względu na brak funduszy. W 1891 r. Leo Pinsker napisał książkę *Autoemancipation*, w której argumentował, że dla Żydów nie ma miejsca w Europie ze względu na głęboki antysemityzm ludności europejskiej i że ludność żydowska jeszcze długo nie będzie traktowana na równi z ludnością nieżydowską nawet przy istnieniu prawnych gwarancji takiej równości. Żydzi mieli w tej sytuacji jedyną możliwość: założyć własne państwo. Do podobnych wniosków doszedł Teodor Herzl (1860–1904), urodzony w Budapeszcie wiedeński dziennikarz. W 1896 r. Herzl napisał książkę *Judenstaat*, w której wyraził ideologię syjonizmu. Pisał w niej, że Żydzi tworzą naród, który nie ma jednak swojego państwa i nie może w związku z tym swobodnie kultywować swojej kultury. Zarówno Herzl, jak i Pinsker kierowali się względami narodowymi, a nie religijnymi.

Praca Herzla stała się niezwykle popularna wśród Żydów wschodnioeuropejskich. W 1897 r. Teodor Herzl założył Światową Organizację Syjonistyczną i przekształcił żydowski ruch narodowy z kulturalnego w polityczny. Kongres założycielski nowej organizacji odbył się w Szwajcarii, w Bazylei 27–29 sierpnia 1897 r. Wzięło w nim udział 200 delegatów, którzy postanowili, że:

„Celem syjonizmu jest utworzenie dla narodu żydowskiego domu w Palestynie chronionego przez prawo. Kongres przewiduje podjęcie następujących kroków dla realizacji tego celu:

Propagowanie przy pomocy odpowiednich środków idei kolonizowania Palestyny przez żydowskich rolników i robotników przemysłowych.

Organizowanie i integrowanie społeczności żydowskiej przy pomocy stosownych instytucji na poziomie lokalnym i międzynarodowym zgodnie z prawem obowiązującym w każdym kraju.

1. Umacnianie i rozwijanie świadomości przynależności Żydów do narodu żydowskiego.
2. Podjęcie kroków przygotowawczych dla uzyskania w razie potrzeby zgody rządów na realizację celu syjonizmu.”

Mimo coraz większej liczby zwolenników syjonizmu, Herzl zdawał sobie sprawę, że nie zdoła osiągnąć głównego celu bez poparcia ze strony któregoś z ówczesnych wielkich mocarstw europejskich oraz bez pomocy finansowej Żydów na Zachodzie. Nawet to drugie zadanie nie było łatwe. Żydzi w Europie Zachodniej i w USA, zwłaszcza ci zasymilowani z kulturą europejską, obawiali się, że reakcją na aktywność i żądania syjonistycznych działaczy będzie wzrost nastrojów antysemickich w ich krajach. Również sytuacja na arenie międzynarodowej nie była sprzyjająca. Palestyna była częścią Imperium Osmańskiego, a sultan Abdülhamid II nie zgadzał się na osadnictwo żydowskie. Dyplomacja państw europejskich nie zamierzała wywierać presji na Wysoką Portę i ryzykować wywołanie konfliktu międzynarodowego z powodu idei syjonistów. Jednak I wojna światowa przyniosła zasadnicze zmiany w tym względzie i nadzieje ruchu syjonistycznego na bardziej korzystne dla siebie rozwiązanie zaczęły się spełniać.

Program syjonizmu stał się przedmiotem gry między mocarstwami. W Wielkiej Brytanii istniało przekonanie, że kręgi żydowskie w USA i Rosji są na tyle wpływowe, że mogą określać charakter polityki rządów swoich krajów. Jednocześnie istniała obawa, że cele syjonizmu poprą Niemcy i w ten sposób przejmą inicjatywę polityczną w sprawach bliskowschodnich. Utworzenie państwa żydowskiego w Palestynie mieściło się w planach podziału Imperium Osmańskiego, a z takimi zamiarami nosiły się Wielka Brytania i Francja od początku wojny. Do tego zmierzało francusko-brytyjskie porozumienie Sykes–Picot i korespondencja szeryfa Mekki Husajna z angielskim komisarzem McMahonem. Samodzielna decyzja Wielkiej Brytanii w kwestii żydowskiej wywarłaby poza tym wrażenie na jej sojusznikach i pokazałaby, że Wielka Brytania jest tak silna, że nie musi się z nimi liczyć. Taki właśnie efekt miała deklaracja sekretarza ds. spraw zagranicznych lorda Arthura Balfoura z 2 listopada 1917 r. Czytamy w niej: „Rząd Jego Królewskiej Mości przychylnie odnosi się do idei utworzenia w Palestynie siedziby narodowej dla narodu żydowskiego i dołoży wszelkich starań dla osiągnięcia tego celu przy jasno rozumianym założeniu, że nie może zostać podjęty żaden krok, który godziłby w prawa obywatelskie i religijne wspólnot nie-żydowskich w Palestynie oraz prawa i statut polityczny Żydów w innych krajach.”

Trudno nie docenić roli Chaima Weizmanna w tym wielkim sukcesie syjonistów, jakim była deklaracja Balfoura. Chaim Weizmann (1874–1952) urodził się w Rosji, a do ruchu syjonistycznego przyłączył w czasie studiów w Niemczech. Po otrzymaniu doktoratu z chemii na uniwersytecie w szwajcarskim Fryburgu zaczął w 1904 r. pracować na uniwersytecie w Manchesterze. Z czasem nawiązał kontakty towarzyskie z członkami elity politycznej Wielkiej Brytanii i aktywnie propagował idee syjonizmu. Przekonywał, że powstanie w Palestynie skupisk Żydów brytyjskich będzie służyło interesom imperialnym Wielkiej Brytanii, gdyż ludzie ci będą naturalnymi sojusznikami Brytyjczyków. Takie myślenie znajdowało zrozumienie tych członków brytyjskiego rządu, którzy uważali, że brytyjska Palestyna będzie ważnym zabezpieczeniem dominacji Wielkiej Brytanii w strefie Kanału Sueskiego i którzy jednocześnie obawiali się, że sąsiadujący z kanałem rejon Złotego Półksiężyca dostanie się w całości pod wpływ Francji. Wytrwałość Weizmanna zaowocowała w końcu powyższym listem lorda Balfoura do lorda Rothschilda, innego znanego działacza ruchu syjonistycznego. List był krótki, jednoznaczny w poparciu głównego celu syjonizmu, ale jednocześnie tak wieloznaczny w kwestiach dotyczących realizacji tego celu, że do dzisiaj budzi emocje po obydwu stronach konfliktu palestyńsko-żydowskiego.

Tekst deklaracji Balfoura zamieszcza m.in. J.C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics. A Documentary Record*, Vol. 2 *British-French Supremacy, 1914–1945*, Yale University Press, New Haven and London 1979, s. 101–105. Wobec licznych tłumaczeń tego dokumentu na język polski, poniżej tekst oryginalny.

„His Majesty's government view with favour the establishment in Palestine of a national home for the Jewish people, and will use their best endeavours to facilitate the achievement of this object, it being clearly understood that nothing shall be done which may prejudice the civil and religious rights of existing non-Jewish communities in Palestine, or the rights and political status enjoyed by Jews in any other country”.

Oprac. na podst.: L. Stein, *The Balfour Declaration*, Valentine, Mitchell, London 1961;
D. Vital *The Origin of Zionism*, Oxford University Press, Oxford 1975.

Za powyższym scenariuszem wydarzeń po zakończeniu wojny opowiadało się Biuro Arabskie w Kairze. Przygotowało ono dokument, który został ogłoszony przez władze brytyjskie 16 czerwca 1918 r. jako odpowiedź na wniosek siedmiu notabli syryjskich mieszkających w Kairze o pomoc w utworzeniu w Syrii niezależnego arabskiego państwa. Według strony brytyjskiej powojenny arabski Bliski Wschód powinien zostać podzielony na cztery strefy: niezależną już przed wojną; wyzwoloną spod kontroli tureckiej w czasie wojny przez siły arabskie; zajęta w czasie wojny przez aliantów oraz pozostającą ciągle pod kontrolą osmańską. Pierwsze dwie strefy miały prawo do pełnej i bezwarunkowej suwerenności. Przyszłość trzeciej miały określić negocjacje i porozumienia międzynarodowe. Czwarta powinna zostać wyzwolona i uzyskać pełną niezależność.

Deklaracja Biura Arabskiego skierowana była głównie do mieszkańców tych części Syrii, które zostały wyzwolone w rezultacie Powstania Arabów. Podkreślając prawo mieszkańców tych terenów do utworzenia niezależnego państwa, dokument Biura kwestionował porozumienie Sykes–Picot, oddającego Syrię Francji. W podtekście deklaracji była więc brytyjska rywalizacja z Francją o wpływy na arabskim Bliskim Wschodzie. Głównym miejscem tej rywalizacji stała się Syria, a brytyjskim instrumentem w tej walce – idea samookreślenia narodów. Londyn deklarował poparcie dla aspiracji niepodległościowych Arabów, aby ograniczyć wpływy Francji. Jednocześnie liczył, że uzyskana w rezultacie wojny przewaga militarna zagwarantuje mu kontrolę nad nowymi organizmami politycznymi, co pozwoli na zachowanie brytyjskich wpływów w regionie.

Ten misterny plan został odpowiednio zapisany w kolejnym dokumencie, traktującym o przyszłości Bliskiego Wschodu, a mianowicie w deklaracji brytyjsko-francuskiej z 8 listopada 1918 r. Wyrażała ona poparcie dla dążeń ludności arabskiej, „tak długo uciskanej przez Turków”, do niepodległości politycznej oraz pomoc dla arabskich rządów w Syrii i Mezopotamii. Jednocześnie dążeniom elit arabskich postawione zostały wyraźne bariery. Wielka Brytania i Francja zastrzegły sobie bowiem prawo do nadzoru nad funkcjonowaniem nowych rządów i instytucji administracyjnych⁴⁸.

⁴⁸ Tekst deklaracji z 7 listopada 1918 r. zamieszcza: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 110–112. Na ten temat pisze: D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 59.

2.6. Turcja: od Sèvres (1920) do Lozanny (1923)

Komitet Jedności i Postępu odrzucił wiosną 1918 r. możliwość zawarcia separatystycznego pokoju z aliantami i ciągle wierzył w zwycięstwo Niemiec w Europie. Jeszcze w sierpniu 1918 r. w tureckich kołach politycznych spodziewano się, że wojna będzie trwała następny rok i że zdobycze terytorialne będą taktyką pomocną w przygotowaniu się do zawarcia pokoju. Armia turecka, mimo ciężkich strat w Syrii, poniesionych jesienią 1918 r., była ciągle zdolna do prowadzenia działań. Wojska angielskie Allenby'ego w Syrii musiały wstrzymać natarcie i czekały na dodatkowe uzupełnienia. Na Zakaukaziu wydarzenia rozwijały się po myśli Komitetu Jedności i Postępu.

15 września 1918 r. wojska alianckie rozbiły armię bułgarską i Bułgaria wycofała się 29 września z wojny. Położenie Turcji znacznie się wówczas pogorszyło. Z jednej strony, odcięte zostały połączenia komunikacyjne Turcji z Niemcami. Z drugiej – Stambuł okazał się nieosłonięty. Wojska alianckie, które wyszły z Salonik przeciwko Bułgarii, skierowały się teraz w kierunku stolicy Turcji. 2 października Niemcy zawiadomiły władze tureckie o podjęciu rozmów pokojowych. W tej sytuacji władze w Stambule zdecydowały się na podobny krok i 5 października zwróciły się do USA o pośredniczenie w rozmowach o pokoju.

13 października Komitet Jedności i Postępu podał się do dymisji i rządu przejęli politycy opozycyjni z Ahmetem Izzetem na czele. Następnego dnia przywódca Komitetu Jedności i Postępu uciekł ze Stambułu do Odessy na pokładzie niemieckiego okrętu w obawie, że zostaną pociągnięci do odpowiedzialności za eksterminację Ormian. Rozmowy pokojowe nabrały tempa, ale zarówno Wielka Brytania, jak i Francja oraz Włochy uznały, że lepszym z ich punktu widzenia rozwiązaniem będzie międzynarodowa konferencja, a nie dwustronne układy⁴⁹.

Pierwszym krokiem wychodzenia z wojny było zawieszenie broni. W rządzie brytyjskim zdania na temat warunków pokoju z Turcją były podzielone. Jedna grupa polityków z lordem Curzonem i Austenem Chamberlainem opowiedziała się za postawieniem Turcji twardych warunków. Miały one zapewnić bezpieczeństwo połączeń z Indiami oraz spokój w całym świecie muzułmańskim. Druga grupa z Henrym Wilsonem, szefem sztabów brytyjskich, chciała dla Tur-

⁴⁹ Por. E.J. Zürcher, *The Ottoman Empire and the armistice of Mudros*, [w:] *At the eleventh hour: reflections, hope and anxieties at the closing of the Great War, 1918*, ed. by H. Cecil and P.H. Liddle, Leo Cooper, London 1998. Patrz także: *Provisional Modus Vivendi on the Areas of Special French Interest under the Sykes-Picot Agreement: Britain and France, 30 September–18 November 1918*, [w:] J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 118–127.

cji łagodniejszego rozstrzygnięcia. Turcja miała przede wszystkim zgodzić się na otwarcie Cieśnin, co dałoby Wielkiej Brytanii przewagę strategiczną w regionie Morza Śródziemnego oraz Morza Czarnego.

Negocjacje o zawieszeniu broni rozpoczęły się 27 października 1918 r. na pokładzie okrętu brytyjskiego *Agamemnon* w porcie Mudros na greckiej wyspie Lemnos. Brytyjczyków reprezentował admirał Somerset Arthur Gough-Calthorpe, który otrzymał szerokie pełnomocnictwa do zawarcia, w zależności od rozwoju sytuacji, porozumienia na twardych bądź łagodnych warunkach. Londynowi chodziło przede wszystkim o otwarcie przez Turcję Cieśnin. Stronie tureckiej zależało z kolei przede wszystkim na niedopuszczeniu do Stambułu wojsk greckich. W zamian za takie gwarancje tureccy delegaci przyjęli wszystkie warunki Brytyjczyków. Zawieszenie broni podpisano 30 października. Tym samym Turcja zdała się całkowicie na Londyn⁵⁰.

Powojenny ład na Bliskim Wschodzie był wypadkową oddziaływania wielu czynników: strategii zwycięskich mocarstw, układu sił między nimi, sytuacji w pokonanej Turcji, nastrojów społecznych w krajach arabskich, będących dotychczas częścią Imperium Osmańskiego. Jeszcze jednym czynnikiem był wzrost nastrojów narodowych oraz ruchów na rzecz uzyskania przez ludy żyjące dotychczas w ramach państw imperialnych prawa do samookreślenia się i do państwowego bytu. Aspiracje narodów do samodzielnego bytu politycznego poparły Stany Zjednoczone w deklaracji prezydenta Wilsona z 8 stycznia 1918 r. Podobne stanowisko zadeklarował premier Lloyd George w przemówieniu w Caxton Hall jeszcze 5 stycznia 1918 r.

Wielka Brytania, która po przegraniu przez Turcję wojny i wycofaniu się Rosji przejęła w regionie inicjatywę strategiczną – była w stanie narzucić pozostałym stronom swoją wizję powojennego Bliskiego Wschodu. Władze w Londynie rozpatrywały wiele wariantów. Brano przy tym pod uwagę zarówno uwarunkowania międzynarodowe, jak i własne możliwości materialne, ludzkie i logistyczne. Ostatecznie zwyciężyło przekonanie, że utworzenie na Bliskim Wschodzie małych jednostek politycznych pod patronatem Wielkiej Brytanii i innych zwycięskich mocarstw będzie dla interesów brytyjskich lepszym rozwiązaniem niż ich aneksja. Plan utrzymania integralności terytorialnej Imperium Osmańskiego jako stabilizatora sytuacji w regionie został odrzucony.

Ważnym punktem odniesienia przy tworzeniu planów powojennego ładu na Bliskim Wschodzie była przyszłość Cieśnin Tureckich. Ponieważ Rosja wycofała

⁵⁰ Tekst porozumienia o zawieszeniu broni z 30 października 1918 r. podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 128–129.

się w danym momencie z gry, Włochy były słabe militarnie, a Stany Zjednoczone nie były w stanie wojny z Imperium Osmańskim, przyszłość i Cieśnin, i całego Bliskiego Wschodu znalazła się w rękach Wielkiej Brytanii i Francji. Państwa te zawarły już wcześniej porozumienie Sykes–Picot i teoretycznie – przy pewnej jego modyfikacji – szybkie zawarcie pokoju było możliwe. Jednak próba modyfikacji tego dokumentu zrodziła poważne różnice zdań. Początkowo władze francuskie opowiedziały się za porozumieniem. Sam prezydent Clemenceau był bardziej zainteresowany przyszłością Zagłębia Ruhry niż Bliskim Wschodem. Tzw. stronnictwo kolonialne we Francji żądało jedynie mocniejszych gwarancji brytyjskich dla wpływów francuskich w Syrii i Libanie.

W grudniu 1918 r. Georges Clemenceau spotkał się z D. Lloyd George'em i obydwaj politycy uzgodnili przyjęcie porozumienia Sykes–Picot jako podstawy nowego ładu na Bliskim Wschodzie. Francja zrezygnowała z dążenia do kontrolowania regionu Mosul i zgodziła się, aby Wielka Brytania zarządzała Palestyną. W zamian oczekiwała potwierdzenia przez Londyn jej prawa do zwierzchności nad Syrią, udziału w podziale wpływów z ropy mosulskiej oraz ustępstw w sprawach Afryki Północnej. Spotkanie miało charakter w dużym stopniu nieformalny, nie zakończyło się bowiem przyjęciem wspólnego dokumentu, gdyż pracujący w tym czasie w Londynie specjalny komitet międzyministerialny (Eastern Committee) pod kierownictwem lorda Curzona uznał, że porozumienie Sykes–Picot nie jest korzystne dla Wielkiej Brytanii. Komitet opowiedział się za ściślejszym powiązaniem Bliskiego Wschodu z Wielką Brytanią i był przeciwny przekazaniu Syrii Paryżowi. Syria znajdowała się w danym momencie pod kontrolą armii brytyjskiej, a jej dowódca Allenby nie zamierzał przekazywać administrowania krajem w czyjekolwiek ręce⁵¹.

W rezultacie, kiedy w styczniu 1919 r. w Paryżu zaczęły się obrady konferencji pokojowej, alianci nie mieli uzgodnionego planu w sprawie Bliskiego Wschodu. Strona osmańska zgłosiła w czerwcu swój plan, który mówił jedynie o autonomii krajów arabskich i z racji tego został przez sojuszników zignorowany. Poza kwestią przyszłości ziem arabskich, konferencja zajęła się sprawami Ormian, Greków, Żydów i Irańczyków. We wrześniu 1919 r., kiedy dokument o Bliskim Wschodzie nie był ciągle gotowy, Wielka Brytania i Francja podpisały w Deauville porozumienie o kontynuowaniu rozmów dwustronnych w Londynie. Pierwsza runda odbyła się w grudniu 1919 r., a druga – w formie

⁵¹ Por. C.M. Andrew and A.S. Kanya-Forstner, *op.cit.*, s. 151–152; P.C. Helmreich, *From Paris to Sevres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919–1920*, Ohio State University Press, Columbus 1974, s. 277–289.

konferencji londyńskiej – w lutym–kwietniu 1920 r. Konferencja wypracowała propozycje, które zostały przedstawione i przyjęte na konferencji w San Remo w dniach 16–26 kwietnia 1920 r., a następnie przekazane Turcji do podpisania w formie traktatu pokojowego z Sèvres. Nastąpiło to 10 sierpnia 1920 r. Artykuł 94 traktatu przewidywał, że Syria i Mezopotamia miały być wstępnie uznane – zgodnie z paktem Ligi Narodów – za niepodległe państwa pod administracyjnym nadzorem państw mandatowych do czasu osiągnięcia zdolności do samodzielnego istnienia. Artykuł 95 traktował o Palestynie jako kraju pod mandatem jednego z mocarstw. Mandatariusz zobowiązywał się do wdrożenia w życie deklaracji rządu brytyjskiego z 2 listopada 1917 r. o utworzeniu w Palestynie „kolebki narodowej dla narodu żydowskiego”⁵².

Podpisanie traktatu z Sèvres nie oznaczało ostatecznego uregulowania spraw Bliskiego Wschodu. W czasie, gdy w Europie toczyły się rozmowy pokojowe, na samym Bliskim Wschodzie doszło do burzliwych wydarzeń. Pod naciskiem greckiego premiera Eleftheriosa Venizelosa, wpływowego polityka i wiernego sojusznika ententy, Francja i Wielka Brytania poszły na ustępstwa wobec Grecji i zgodziły się na wysłanie korpusu greckich wojsk do Izmiru. Desant, do którego doszło 15 maja 1919 r., miał oficjalnie na celu utrzymanie porządku w mieście. Nieoficjalnie chodziło o ograniczenie ambicji Włoch do zajęcia tego terytorium. Wojska włoskie, na mocy punktu 7. porozumienia o zawieszeniu broni w Mudros, znajdowały się już w prowincji Adalia⁵³. Grecja miała stać się mocarstwem we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego i zająć miejsce słabnącego Imperium Osmańskiego jako gwaranta brytyjskich szlaków komunikacyjnych przez Kanał Sueski do Indii i dalej na Wschód. W zamian Ateny oczekiwały od Wielkiej Brytanii poparcia dyplomatycznego i pomocy materialnej. Premierowi Grecji chodziło o odtworzenie jego państwa w krajach z czasów starożytności. W październiku 1919 r. Venizelos złożył wizytę w Londynie i przekonywał lorda Curzona do trwałego usunięcia Turków ze Stambułu.

⁵² Artykuły traktatu z Sevres według: *Foreign Office Memorandum on Possible Negotiations with the Hedjaz*, [w:] *British Documents on Foreign Affairs*, op. cit., Part II, Series I, *The Paris Conference of 1919*, ed. M. Dockrill, Vol. 11, *The Turkish Settlement and the Middle East; the Far East*, University Publication of America, 1997; pełny tekst traktatu z Sèvres podaje: J.C. Hurewitz, op. cit., Vol. 2, s. 225–227; o konferencji brytyjsko-francuskiej z 1919–1920 r. patrz: *Anglo-French Conference on Turkish Settlement*, [w:] *British Documents on Foreign Affairs*, op. cit., Part II, Series I, Vol. 11.

⁵³ Spośród prac dotyczących poruszanego tematu można wymienić: A. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey: a Study in the Contact of Civilizations*, Constable, London 1922 oraz A.A. Pallis, *Greece's Anatolian Venture, and After: a survey of the diplomatic and political aspects of the Greek expedition to Asia Minor, 1915–1922*, Methuen, London 1937.

Uważał przy tym, że stolica Turcji powinna być przeniesiona do Brusy, a więc za cieśninę Bosfor⁵⁴.

Akcja Grecji miała daleko idące skutki. Włochy, na znak protestu przeciwko działaniom Greków, wycofały się z prac nad układem pokojowym. W samej Turcji zaczął narastać ruch zbrojnego oporu przeciwko planom ententy. Ponieważ w Izmirze doszło do aktów przemocy wobec muzułmanów, w Turcji zaczęły dominować nastroje antygreckie. Opór przeciwko entencie narastał zwłaszcza we wschodniej Anatolii, gdzie znajdowały się resztki armii tureckiej.

Na przełomie lipca–sierpnia 1919 r. w Erzurum odbył się kongres sił narodowych, na którym zaapelowano do obrony wschodnich prowincji. Kongres podjął 10-punktową uchwałę. Podobne zjazdy odbyły się w innych częściach Anatolii, a we wrześniu 1919 r. w Sivas doszło do ogólnokrajowego zjazdu, na którym proklamowano powstanie Stowarzyszenia Obrony Praw Narodowych Anatolii i Rumelii (*Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti*). Stowarzyszenie przyjęło Pakt Narodowy (*Misak-ı Milli*), w którym zawarto postulaty kongresu z Erzurum. Mówiły one o tym, że terytoria zamieszkałe przez większość muzułmańską w momencie podpisania w Mudros zawieszenia broni, powinny pozostać w granicach tureckiego państwa. Pakt Narodowy wyrażał w ten sposób sprzeciw wobec planów rozbioru Imperium Osmańskiego. Na czele narodowców stał Mustafa Kemal. 22 października 1919 r. rząd w Stambule i ruch Mustafy Kemala podpisały w Amasyi porozumienie przewidujące przeprowadzenie wyborów do parlamentu. W ich rezultacie większość mandatów zdobyli narodowcy i nowy parlament przyjął w styczniu 1920 r. Pakt Narodowy⁵⁵.

Pakt Narodowy odzwierciedlał niepokoje patriotów turecko-osmańskich o przyszłość ich kraju w związku z planami ententy podziału Turcji. Plany te wprawdzie upadły w listopadzie 1919 r., ale jeszcze na początku tego roku zakładano, że Anatolia i Tracja zostaną podzielone na terytoria mandatowe kontrolowane przez Francję, Włochy, Grecję i USA. Następnie rozważano utworzenie w Anatolii francuskiej i włoskiej strefy wpływów. Cieśniny Tureckie, które były zajęte przez wojska ententy, miały zostać przekazane pod kontrolę komisji międzynarodowej. Grecja miała otrzymać całą Trację (poza niewielkim skrawkiem w rejonie Cieśnin) oraz Izmir. To ostatnie terytorium Grecja miała otrzymać na 5 lat, po czym planowano przeprowadzenie wśród ludności referendum na temat jej przyszłości. Powszechnie

⁵⁴ *Earl Curzon to Earl Granville*, Foreign Office, October 21, 1919, [w:] *British Documents on Foreign Affairs*, op. cit., Part II, Series I, Vol. 11.

⁵⁵ Tekst *Paktu Narodowego* z 28 stycznia 1920 r. podaje: J.C. Hurewitz, op. cit., Vol. 2, s. 209–210. Patrz także: E.J. Zürcher, *Turkey*, op. cit., s. 138–139.

uważano, że w ramach przygotowań do referendum Grecja będzie wysiedlać z Izmiru ludność muzułmańską i zasiedlać teren Grekami. Równie niepokojące dla tureckich narodowców były zapowiedzi rozstrzygnięcia problemu ormiańskiego. Po długich dyskusjach alianci przyjęli projekt prezydenta Wilsona przewidujący oddanie Ormianom dużego terytorium z miastami Erzurum i Trapezuntem nad Morzem Czarnym. Plan ten nie przewidywał udzielenia Ormianom pomocy wojskowej w przejściu tego terytorium, ale delegacja ormiańska na rozmowach pokojowych uznała, że pomoc taka nie będzie potrzebna. Wprawdzie los terenów zamieszkałych przez Kurdów rozstrzygnięty został przez traktat z Sèvres na korzyść Turcji, ale już same rozmowy na ten temat budziły zaniepokojenie Mustafy Kemala i jego zwolenników. Trzy warianty, które rozpatrywano zakładały bądź przekazanie Kurdystanu Stanom Zjednoczonym Ameryki Północnej jako terytorium mandatowego, bądź utworzenie na tym obszarze kondominium francusko-brytyjskiego, bądź też utworzenie niepodległego państwa. Ostatecznie Kurdystan pozostał częścią Imperium Osmańskiego, ale jego ludność otrzymała prawo zwrócenia się w ciągu roku do Ligi Narodów z petycją o przeprowadzenie referendum na temat samookreślenia, co czyniło rozstrzygnięcie tymczasowym.

Poza stratami terytorialnymi, Turcja zobowiązana została na mocy traktatu pokojowego z Sèvres do ograniczenia liczebności swojej armii do zaledwie 15 tys. żołnierzy. Jej siły porządkowe nie mogły przekroczyć liczby 35 tys. ludzi. Jej finanse przechodziły pod kontrolę aliantów w ramach nowego porozumienia o spłacie zadłużenia sprzed wojny. Państwa ententy, narzucając Turcji twarde warunki, liczyły się z koniecznością wyegzekwowania tych warunków przy pomocy siły. W tym celu 16 marca 1920 r. wojska alianckie zajęły Stambuł⁵⁶.

Okupacja Stambułu w marcu 1920 r. przekreśliła nadzieje na kompromis między umiarkowaną częścią kręgów dworskich oraz tymi narodowcami, którzy byli skłonni działać w ramach ogólnych założeń traktatu z Sèvres. Rozejście się dróg między tymi dwoma ugrupowaniami było kluczowym wydarzeniem dla powojennego Bliskiego Wschodu. Narodowcy ciągle deklarowali lojalność sułtanowi, ale zaczęli wypracowywać inną argumentację swoich działań. Zwolane przez nich w Ankarze Wielkie Zgromadzenie Narodowe (*Buyuk Millet Meclisi*) rozpoczęło 23 kwietnia 1920 r. obrady i w styczniu 1921 r. ogłosiło się reprezentantem narodu⁵⁷.

⁵⁶ O przebiegu operacji zajęcia Stambułu szerzej w: *Admiral Sir John de Robeck. Occupation of Constantinople, 16 March 1920*, [w:] *British Documents on Foreign Affairs, op. cit.*, Part II, Series B, Vol. 1 *The End of the War*; patrz także: P.C. Helmreich, *op. cit.*, s. 277–278.

⁵⁷ Patrz: E.J. Zürcher, *Turkey, op. cit.*, s. 150–151.

26 kwietnia 1920 r. narodowcy zwrócili się o pomoc do Rosji, a następnie wysłali do Moskwy misję. Jednak bolszewicka Rosja nie była nastawiona entuzjastycznie do współpracy z kemalistami, uważając, że może to pokrzyżować plany zawarcia układu z Anglią. Stosunki między Moskwą a Ankarą pogorszyły się po podjęciu przez kemalistów ofensywy na Zakaukaziu na jesieni 1920 r. w związku z odmową Armenii na transport przez jej terytorium rosyjskiego zaopatrzenia dla tureckich narodowców. Po rozbiciu wojsk ormiańskich podpisany został 2 grudnia 1920 r. traktat pokojowy w Aleksandropolu, który jednak nie został ratyfikowany, gdyż Armenia została wkrótce podporządkowana siłom bolszewickim. Sojusz z Rosją zawarty został ostatecznie 16 marca 1921 r. na mocy traktatu o przyjaźni po tym, jak Moskwie nie udało się podpisać układu z Wielką Brytanią⁵⁸. Mimo to, początkowo stosunki między obydwoma stronami nie układały się najlepiej. Moskwa uważała, że kemaliści zbyt radykalnie rozprawili się z tureckimi komunistami. Nie wiadomo było też, czy narodowcy nie zostaną pokonani przez siły stambulskie kierowane przez Envera Paszę. Dopiero zwycięstwo kemalistów nad rzeką Sakaryą 23 sierpnia–13 września 1921 r. stopiło wszystkie lody i 13 października 1921 r. podpisany został w Karsie traktat, który ustalił granicę na Zakaukaziu. Traktat z Turcją podpisali przedstawiciele nowych republik radzieckich na Kaukazie: Armenii, Gruzji i Azerbejdżanu oraz Rosji. Na mocy tego układu Turcja odzyskała Kars i Ardahan, utracone w 1878 r., a następnie odzyskane w 1918 r. i ponownie utracone w 1920 r.⁵⁹

Zbliżenie między kemalistami a Moskwą wzbudziło niepokój w Wielkiej Brytanii. W Londynie oceniono je jako zapowiedź zawarcia przez bolszewizm i panislamizm sojuszu wymierzonego przeciwko interesom brytyjskim na Bliskim Wschodzie i w Indiach. Rządowe koła brytyjskie stanęły przed poważnym problemem zneutralizowania nowego sojuszu. Rozważano kilka wariantów. Jednym było rozbicie tureckich narodowców i postawienie na Turcję osmańską jako siłę powstrzymującą przenikanie na Wschód bolszewizmu. W tym przypadku należało zrewidować trak-

⁵⁸ Tekst traktatu o przyjaźni między Turcją a Rosją z 16 marca 1921 r. podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 250–252.

⁵⁹ Tekst układu z Karsu w: *Sbornik deistvuiushchih dogovorov, soglaszenii i konvencii zakluchonnyh s inostrannymi gosudarstvami*, Moskwa 1922, t. III, s. 49–57; o negocjacjach poprzedzających podpisanie układu i dominacji narodowców tureckich na tych negocjacjach pisze ambasador brytyjski w Stambule – *Sir H. Rumbold to the Marquess Curzon of Kedleston*, Constantinople, November 22, 1921, [w:] *British Documents on Foreign Affairs, op. cit.*, Part II, Series B, Vol. 3, *The Turkish Revival, 1921–1923*. Na temat aktywności Envera Paszy i jego frakcji patrz raporty ambasady brytyjskiej w Stambule: *Sir H. Rumbold to the Marquess Curzon of Kedleston*, Constantinople, November 29, 1921, [w:] *British Documents on Foreign Affairs, op. cit.*, Part II, Series B, Vol. 3.

tat z Sèvres. Lloyd George skłaniał się ku innemu wariantowi. Zakładał on zawarcie porozumienia z bolszewikami, którzy w zamian za wycofanie brytyjskiego poparcia dla Białej Armii, musieliby uznać brytyjskie interesy w Azji. Ten wariant zakładał, że narodowcy tureccy przegrają z siłami skupionymi wokół sułtana, w związku z czym postanowienia z Sèvres pozostaną w mocy. Jednak przebieg działań wojennych nie potwierdził przypuszczeń premiera Wielkiej Brytanii. Co więcej, po zwycięstwach pod Bursą i Pandorą siły narodowców podeszły pod Stambuł i 15 czerwca 1920 r. nad zatoką Izmit doszło do ich starcia z wojskami brytyjskimi⁶⁰. W tym momencie Francja i Włochy skłonne były pójść na rewizję traktatu z Sèvres, ale Lloyd George twardo obstawał przy swojej koncepcji i uważał, że należy wprowadzić ją w życie nawet przy użyciu siły⁶¹. Tą siłą miały być wojska greckie.

Ofensywa wojsk greckich rozpoczęła się w czerwcu 1920 r. i Grecy szybko rozbili oddziały tureckich narodowców w północno-zachodniej Anatolii. 10 sierpnia 1920 r. w Sèvres podpisany został traktat pokojowy, który zatwierdził zdobycze terytorialne Greków. Jednak w 1921 r. narodowcy wzmocnili swoje siły, a sytuacja w samej Grecji zmieniła się, i to diametralnie, już pod koniec 1920 r. 25 października 1920 r. zmarł król Grecji Aleksander. Tron grecki objął były król Konstantyn, wobec którego alianci nie mieli żadnych zobowiązań. W listopadzie 1920 r. premier Venizelos przegrał wybory do parlamentu, co było dodatkowym czynnikiem, umożliwiającym wycofanie się aliantów ze zobowiązań danych Grecji i pójście na ustępstwa wobec narodowców tureckich w sprawie rewizji traktatu z Sèvres. Jednak mimo nacisków ze strony Francji, Włoch oraz części brytyjskich kręgów rządowych, premier Lloyd George trwał przy swoim: nie zgadzał się na żadne zmiany, mogące ograniczyć roszczenia Grecji⁶². Grecy mieli przy tym sami poradzić sobie z wyegzekwowaniem swoich roszczeń.

Grecja przedstawiła swoje stanowisko na konferencji w Londynie, której obrady rozpoczęły się 21 lutego 1921 r. Celem konferencji było wyjaśnienie, czy

⁶⁰ O starciu nad zatoką Izmit patrz: *Admiral Sir John de Robeck to Earl Curzon*, Constantinople, July 16, 1920, [w:] *British Documents on Foreign Affairs, op. cit.*, Part II, Series B, Vol. 1.

⁶¹ Sceptycyzm co do takiej możliwości zrodził się nawet wśród pracowników brytyjskiego Foreign Office – patrz: *Field-Marshal Viscount Allenby to the Marquess Curzon of Kedleston*, Doc. 101, Ramleh, September 21, 1922, [w:] *British Documents on Foreign Affairs, op. cit.*, Part II, Series B, Vol. 29, *Turkey, August 1922–July 1923*. O stanowisku Francji i Włoch patrz: *Memorandum by Mr. Ryan respecting the Nationalist Movement in Anatolia*, Constantinople, September 23, 1920, [w:] *British Documents on Foreign Affairs, op. cit.*, Part II, Series B, Vol. 1.

⁶² Pozycja Lloyd George'a opierała się także na raportach ambasady brytyjskiej w Stambule, z których wynikało, że porażka wyborcza Venizelosa nie wpłynęła demoralizująco na nastroje w oddziałach greckich i nie dodała animuszu wojskom kemalistów – patrz: *Sir H. Rumbold to Earl Curzon*, Constantinople, December 6, 1920, [w:] *British Documents on Foreign Affairs, op. cit.*, Part II, Series B, Vol. 1.

jest jeszcze możliwe utrzymanie w mocy postanowień z Sèvres. Grecy nie zamierzali wycofać się z gry. Uważali, że narodowcy tureccy są słabi i nie podjęli z ich delegacją rozmów w Londynie. Nie wiadomo było, czego negocjacje mogłyby dotyczyć. Ze strony tureckiej w obradach uczestniczyły dwie delegacje: rządu w Stambule i narodowców z Ankary. Delegacja narodowców została zaproszona w imieniu aliantów przez dyplomację włoską. Rząd stambulski reprezentował na konferencji Ferit Pasza, wielki wezyr. W geście solidarności narodowej Ferit Pasza przekazał głos przedstawicielowi narodowców tureckich Bekirowi Samiemu (Kunduh). Ten podtrzymał w całości postanowienia Paktu Narodowego, co było równoznaczne z odrzuceniem postanowień traktatu z Sèvres. Francja i Włochy wywierały nacisk na Greków, aby ci podjęli rozmowy o rewizji traktatu, ale bezskutecznie⁶³. Neutralność Wielkiej Brytanii dodawała jedynie pewności Grekom i ostatecznie postanowili oni nie tylko utrzymać swoje pozycje w Azji Mniejszej, ale je rozszerzyć, podejmując ofensywę w Anatolii. Dowództwo greckie nie wykluczało przy tym możliwości zajęcia Stambułu.

Kolejna ofensywa grecka w zachodniej Anatolii rozpoczęła się 23 marca 1921 r., ale załamała się na linii Afyonkarahisar–Kutahya–Eskişehir. Grecy stracili ok. 4,7 tys. żołnierzy i ich siła bojowa zmniejszyła się z 13 tys. do 8 tys. ludzi pod bronią. Nastroje w oddziałach greckich były bardzo złe. Greckie władze zapowiedziały, że skierują wkrótce z Tracji do Anatolii 20 tys. nowych żołnierzy, ale operacja taka wymagała czasu. Brytyjski ambasador w Stambule sir H. Rumbold napisał 5 kwietnia 1921 r. raport do ministra Curzona, w którym podkreślił, że w greckim korpusie oficerskim panuje przygnębienie z powodu niezwykle wysokich strat ludzkich na polu bitwy pod Eskişehir. Niektóre oddziały greckie straciły w walkach wszystkich oficerów. Grecy uważali, że tureccy narodowcy odnieśli zwycięstwo dzięki wysokiej skuteczności ostrzału artyleryjskiemu oraz dobremu sprzętowi, który miał być dostarczany przez Włochów i Francuzów, a oddziały tureckie mieli wspomagać oficerowie francuscy i włoscy. Te ostatnie wypowiedzi zostały zdementowane przez władze francuskie⁶⁴.

Wielka Brytania, obawiając się o swoje odsłonięte teraz pozycje w Stambule, zaproponowała w tej sytuacji mediację oraz plan wycofania się Grecji z Azji Mniejszej i ogłoszenia Izmiru wolnym miastem. Lord Curzon wystąpił

⁶³ Por. E.J. Zürcher, *Turkey, op. cit.*, s. 154–155.

⁶⁴ *Sir H. Rumbold to Earl Curzon, Constantinople, April 5, 1921, [w:] British Documents on Foreign Affairs, op. cit., Part II, Series B, Vol. 2, The Allies Take Control 1920–1921.*

14 czerwca 1921 r. z odpowiednim planem⁶⁵. Jednak władze greckie odrzuciły ten plan i 10 lipca rozpoczęły nową ofensywę. Mimo początkowych sukcesów, armia grecka została zatrzymana na rzeką Sakaryą pod Ankarą i po tym, jak poniosła duże straty, musiała się we wrześniu 1921 r. wycofać do Eskişehir. Bitwa nad Sarkayą była momentem przełomowym, gdyż pokazała, że nie da się siłą wcielić w życie ustaleń z Sévres. Na przełomie 1921 i 1922 r. lord Curzon podjął negocjacje z władzami w Ankarze na temat wycofania się aliantów z Azji Mniejszej pod warunkiem uznania autonomii Izmiru oraz przejścia Tracji pod zarząd Grecji. Jednak narodowcy tureccy nie szli na żadne ustępstwa i żądali bezwarunkowej ewakuacji wojsk greckich z Anatolii. W tym czasie pozycje aliantów znacznie osłabły, gdyż Francja zawarła 20 października 1921 r. z władzami w Ankarze porozumienie o wycofaniu się z Anatolii w zamian za uznanie przez Turcję granicy syryjskiej. W marcu 1922 r. negocjacje utknęły w martwym punkcie i obydwie strony szykowały się do ostatecznego rozstrzygnięcia na polu walki⁶⁶.

Mustafa Kemal podjął decyzję o szturmie Smyrny w końcu lata 1922 r. W tym czasie pod Smyrną było zgrupowanych kilkanaście dywizji tureckich. Główne siły – 14 dywizji piechoty i 4 kawalerii znajdowały się na południowym odcinku greckiej obrony. Linia tej obrony ciągnęła się na przestrzeni aż ok. 400 km; była stanowczo za długa. Broniło jej 12 dywizji, które nie mogły liczyć na wsparcie frontu z tyłu, gdyż niedaleko za linią frontu była linia brzegowa. Nastroje wśród żołnierzy greckich były złe. W oddziałach brakowało amunicji. Tymczasem Turcy byli doskonale wyposażeni, głównie za sprawą Francuzów, którzy zostawili sprzęt wojskowy w trakcie ewakuacji z Cylicji. Po tureckiej stronie frontu znajdowały się nowoczesne działa Skody i Kruppa. 24 sierpnia w rejon Smyrny przybył Mustafa Kemal. Wszystko było już przygotowane do ataku. 26 sierpnia artyleria turecka rozpoczęła ostrzeliwanie pozycji greckich. Następnego dnia piechota turecka rozpoczęła natarcie i Grecy zaczęli się wycofywać. Z żołnierzami uciekała ludność cywilna – grecka i ormiańska⁶⁷.

⁶⁵ *Earl Curzon to Lord Hardinge (Paris)*, Foreign Office, June 14, 1921, [w:] *British Documents on Foreign Affairs, op. cit.*, Part II, Series B, Vol. 2.

⁶⁶ Tekst porozumienia pokojowego między Francją a Tymczasowym (Narodowym) Rządem Turcji z 20 października 1920 r. podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 268. O negocjacjach między aliantami a kemalistami w tym czasie patrz: *Sir H. Rumbold to Earl Curzon*, Constantinople, February 28, 1922, [w:] *British Documents on Foreign Affairs, op. cit.*, Part II, Series B, Vol. 3.

⁶⁷ *Commander-in-Chief, Mediterranean, to Admiralty*, Doc. 376, Constantinople, September 21, 1922, [w:] *British Documents on Foreign Affairs, op. cit.*, Part II, Series B, Vol. 2; *Sir H. Rumbold to the Marquess Curzon of Kedleston*, Doc. 118, Constantinople, September 18, 1922, [w:] *British Documents on Foreign Affairs, op. cit.*, Part II, Series B, Vol. 2.

W kolejnych dniach sytuacja na froncie wyglądała podobnie. Turecka artyleria ostrzeliwała najpierw pozycje greckie, po czym nastąpiło natarcie tureckiej piechoty. Grecy tracili żołnierzy i terytorium. Kiedy 2 września do niewoli dostał się generał Trikoupis, dowódca południowego odcinka frontu, oddziały greckie zaczęły paniczny odwrót w kierunku Smyrny. Tam ewakuowano się na statki i okręty. Front północny utrzymywany był nieco dłużej, ale broniący go III Korpus greckiej armii został również rozбитý i 19 września ostatni grecki żołnierz tego korpusu opuścił port w Pandermie⁶⁸.

Takiego rozwoju wydarzeń nie chcieli i dowódcy alianccy, i politycy, a nade wszystko wyborcy w państwach zachodnich. Lloyd George nadal bronił swojej greckiej polityki, ale był coraz bardziej osamotniony, nawet w Foreign Office. W brytyjskim ministerstwie obawiano się, że ewentualne zwycięstwo kemalistów w Stambule może ożywić nastroje antybrytyjskie na całym arabskim Bliskim Wschodzie. Mówiono w szczególności o możliwości wybuchu powstania ludności Egiptu przeciwko wojskom brytyjskim stacjonującym w tym kraju⁶⁹. Kiedy dowództwo greckie uznało, że obrona Smyrny będzie bardzo trudna ze względów technicznych, los miasta był przesądzony⁷⁰.

Wycofanie się Greków z Azji Mniejszej postawiło w trudnej sytuacji wojska brytyjskie okupujące Stambuł. Wojska tureckie ruszyły po zdobyciu Izmiru na Stambuł. Wówczas na włosku zawisł nie tylko los brytyjskiego garnizonu w Stambule, ale przede wszystkim prestiż Wielkiej Brytanii. Rząd brytyjski postanowił, że wojsko będzie walczyć, ale jednocześnie podjął intensywne negocjacje z kemalistami na temat pokojowego rozstrzygnięcia sporu. O tym, że Grecy nie zdołają się utrzymać w Smyrnie zdano sobie w Londynie sprawę już na początku września⁷¹. 2 września Foreign Office otrzymał depeszę od brytyjskiego konsula w Smyrnie sir H. Lamba, że należy liczyć się z rychłą ewakuacją wojsk greckich i dlatego proponuje podjąć bezzwłoczne negocjacje z kemalistami w celu uniknięcia katastrofy humanitarnej w związku ze spodziewaną masową ucieczką greckiej ludności cywilnej z miasta⁷².

⁶⁸ *Sir H. Rumbold to the Marquess Curzon of Kedleston*, Doc. 118, *op. cit.*

⁶⁹ *Field-Marshal Viscount Allenby to the Marquess Curzon of Kedleston*, Doc. 101, Ramleh, September 21, 1922, [w:] *British Documents on Foreign Affairs*, *op. cit.*, Part II, Series B, Vol. 2.

⁷⁰ Por. M.L. Smith, *op. cit.*, s. XVII.

⁷¹ Pisał o tym 2 września 1922 r. ambasador brytyjski w Atenach – *Mr. Bentinck to the Marquess Curzon of Kedleston*, Athens, September 2, 1922, [w:] *British Documents on Foreign Affairs*, *op. cit.*, Part II, Series B, ed. Bülent Gükay, Vol. 29 *Turkey, August 1922–July 1923*.

⁷² *Sir H. Lamb to the Marquess Curzon of Kedleston*, Smyrna, September 2, 1922, [w:] *British Documents on Foreign Affairs*, *op. cit.*, Part II, Series B, Vol. 29.

Tragedia Smyrny (1922 r.)

Losy Smyrny, obecnie Izmiru, miasta założonego przez Greków na dzisiejszym tureckim wybrzeżu Morza Egejskiego, są przykładem tego, jak nieodpowiedzialna polityka władz państwowych, w tym przypadku greckich, może doprowadzić do tragedii setek tysięcy ludzi i jak władze państwowe, w tym przypadku tureckie, mogą manipulować nastrojami społecznymi, prowokować trudne do przewidzenia procesy i tworzyć niemożliwe wręcz do przezwyciężenia bariery porozumienia się między ludźmi, którzy od dziesiątków pokoleń mieszkali zgodnie obok siebie.

Juz na przełomie 1912/1913 r. premierzy Venizelos i Lloyd George prowadzili tajne rozmowy na temat sojuszu grecko-brytyjskiego. Wizja Venizelosa o Wielkiej Grecji zaczęła być wdrażana w życie w styczniu 1915 r., kiedy sir Francis Elliott, brytyjski ambasador w Atenach, otrzymał instrukcje odnośnie terytorialnych ustępstw ze strony aliantów na rzecz Grecji w Azji Mniejszej. Logicznym zakończeniem tej decyzji była zgoda Rady Najwyższej paryskiej konferencji pokojowej z maja 1919 r. na zajęcie przez Grecję Smyrny. Polityka Venizelosa odtworzenia Grecji w granicach z czasów starożytności wzbudziła wątpliwości w samej Grecji. Chodziło przede wszystkim o to, że na przestrzeni stuleci w Azji Mniejszej nastąpiły nieodwracalne zmiany ludnościowe. W rezultacie Grecy stanowili mniejszość nawet na terenach przybrzeżnych. Zwrócił na to uwagę m. in. Ioannis Metaxas, szef sztabu armii greckiej w swoim słynnym potem memorandum. Metaxas uważał, że przejście przez Grecję niektórych terenów na wybrzeżu Azji Mniejszej zrodzi w Turcji ruch na rzecz odzyskania tych terenów, a zdobycze terytorialne, przyznane na drodze ustaleń politycznych, będą trudne do obrony z wojskowego punktu widzenia. Słowa I. Metaxasa okazały się prorocze.

Grecy zajęli Smyrnę w maju 1919 r. i utrzymywali ją do września 1922 r., kiedy musieli się ewakuować pod naporem ofensywy tureckiej pod wodzą Mustafy Kemala. Żołnierze greccy podczas ewakuowania się z rejonu Smyrny pozostawiali po sobie spaloną ziemię. Wioski, przez które wycofywano się były palone, a miasteczka – dewastowane. Żołnierze dopuszczali się wielu okrucieństw wobec ludności tureckiej. Kto nie zdążył uciec, był zabijany. Według informacji konsulatu brytyjskiego w Smyrnie w niektórych miejscowościach żołnierze greccy zamykali ludność muzułmańską w meczetach i podpalali je.

9 września o 11 rano do Smyrny wjechało ok. 400 tureckich kawalerzystów. Byli zdyscyplinowani i posłuszni rozkazom swojego dowódcy. Zachowali spokój nawet wtedy, gdy w dzielnicy ormiańskiej rzucono w ich kierunku granat. Oficer turecki zapewnił konsulów państw zachodnich, że poddany ich państw nic nie zagraża. Cywilna ludność turecka Smyrny nie była jednak tak pokojowo nastawiona do chrześcijan, jak tureccy wojskowi. Na głównych placach miasta zaczęły zbierać się uzbrojone grupy. Doszło do napadów na chrześcijan i łupienia ich domostw. Turcy brali teraz odwet za prawie 2 lata ponizenia ze strony greckich władz miasta. Oficer turecki starał się zapanować nad sytuacją, ale oddział jego żołnierzy był zbyt mały.

9 września oddział turecki wywłócił z katedry metropolitę Chryzostoma i doprowadził go przed oblicze Nureddina Paszy, nowego komendanta miasta. Tam duchowny podpisał w imieniu wszystkich Greków zobowiązanie o pozostaniu w domu i oddaniu broni. Tego samego dnia wieczorem żołnierze tureccy ponownie doprowadzili metropolitę do siedziby komendanta. Tam duchowny został oskarżony o zdradę stanu. Był bowiem poddanym tureckim, a mimo to podjął współpracę z władzami greckimi, które zajęły miasto w 1919 r. Następnie Chryzostoma wyprowadzono przed siedzibę władz miejskich, gdzie schwytał go tłum. Duchownego przebrano w kitel fizyjera, a następnie zakluto na śmierć nożami.

Następnego dnia do Smyrny przybyła piechota turecka, ale to jeszcze pogorszyło sytuację. Miejscowi Turcy wręczyli nowemu komendantowi miasta listę Greków i Ormian, którzy aktywnie popierali okupacyjne władze greckie i działali na szkodę ludności tureckiej. Mężczyzn z tej listy pojmano i zastrzelono. Zaczęły mnożyć się napady na ludność cywilną w celach rabunkowych. Rabusie złupili także domostwa bogatych kupców – poddanych brytyjskich. 11 września nastąpiły jeszcze bardziej dramatyczne wydarzenia. Dowództwo tureckie postanowiło wysiedlić z miasta wszystkich Ormian. Dzielnica ormiańska została otoczona przez wojsko, a następnie rozpoczęło się systematyczne rabowanie ormiańskich domów. Mężczyzn, którzy próbowali się bronić, zabijano. Kobiety i dzieci ormiańskie zbiły się w gromadę i próbowaly opuścić dzielnicę. Jednak tylko nielicznym z nich udało się przedostać do portu, gdzie stał brytyjski niszczyciel, który zabierał uciekinierów na swój pokład. Część uciekinierów rzuciła się do morza, aby dopłynąć do okrętu brytyjskiego i uciec w ten sposób przed prześladowcami. Żołnierze tureccy strzelali do płynących, a wszystko to działo się na oczach marynarzy brytyjskich, którzy nie interweniowali. Uratowało się ok. 900 osób, w tym zaledwie ok. 15 kobiet w wieku do 35 lat.

Według pracowników konsulatu brytyjskiego w Smyrnie masakra Ormian i zniszczenie dzielnicy europejskiej zostało spowodowane przez władze tureckie. Było zaplanowaną akcją, mającą na celu oczyszczenie miasta z ludności nietureckiej. Podwładni tureckiego komendanta podsycali nienawiść i ksenofobię. W trakcie ewakuacji władze tureckie zachowywały się wrogo zarówno wobec uchodźców, jak i pracowników brytyjskiego konsulatu. Jeden z wicekonsulów został aresztowany na przystani, kiedy próbował zapobiec rabowaniu dobytku uciekinierów wsiadających na statki. Powszechne były napady i rabunki. Według najbardziej wiarygodnych ocen, w Smyrnie w konsekwencji ewakuacji wojsk greckich zginęło co najmniej 100 tys. osób. Byli to głównie chrześcijanie – poddani osmańscy. Na początku września 1922 r. było ich w mieście ok. 400 tys. (smyrnerńczyków i uchodźców łącznie). Na początku października tego samego roku ich liczbę władze brytyjskie oszacowały na 210 tys. Ok. 30 tys. z tej liczby ewakuowano zaraz po wkroczeniu do miasta wojsk tureckich. Pozostałe 180 tys. udało się wywieźć na okrętach brytyjskich po 25 września. Z pozostałych ok. 190 tys. osób, według danych greckich ok. 100 tys. zostało wysiedlonych przez Turków w głąb Anatolii. Brytyjski konsul w Smyrnie oceniał, że ok. 45 tys. mężczyzn – smyrnerńskich Greków i Ormian zostało wywiezionych przez Turków do Anatolii jako jeńcy wojenni, gdzie wszelki ślad po nich zaginął.

Sytuacja w Smyrnie wywołała efekt domina i doprowadziła do masowego przemieszczania się ludności we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego.

Opr. własne na podst. archiwaliów brytyjskich oraz monografii: M.H. Dobkin, *Smyrna 1922. The Destruction of a City*, The Kent State University Press, Kent, Ohio, and London, England 1988; M.L. Smith, *Ionian Vision. Greece in Asia Minor, 1919–1922*, Hurst, London 1998; *Smyrne, la ville oubliée ? Memoires d'un grand port ottoman, 1830–1930*, ed. M.-C. Smyrnelis, Corlet, Paris 2006.

Planowano najpierw zwołanie wielostronnej konferencji w Wenecji z udziałem kemalistów, Włoch, Francji i Wielkiej Brytanii, ale wobec ofensywy narodowców tureckich na Smyrnę i spodziewanego ataku ich oddziałów na rejon Chanaku w kierunku Sambułu, odstąpiono od tego zamiaru⁷³. Kemaliści chcieli podjęcia natychmiastowych decyzji i obawiali się, że udział w konferencji pozbawi ich przewagi strategicznej. Z drugiej strony, w obozie aliantów doszło do konfliktu w związku z raportem dowództwa greckiego o pomocy wojskowej, którą udzieliły kemalistom Francja, Włochy, bolszewicka Rosja oraz Stany Zjednoczone. Grecy uważali, że pomoc ta miała decydujące znaczenie dla zwycięstwa wojsk tureckich w Smyrnie⁷⁴.

W tej sytuacji dyplomacja brytyjska podjęła stosowne działania i 10 października 1922 r. w porcie Mudanya nad Morzem Marmara zawarta została konwencja wojskowa z narodowcami tureckimi. Przewidywała ona, że za cenę wycofania się Greków ze wschodniej Tracji narodowcy zgodzą się zatrzymać atak na Sambuł i nie przekroczą linii wytyczonej w rejonie Chanaku do czasu rozpoczęcia obrad konferencji pokojowej. Zwołanie takiej konferencji w celu rewizji traktatu z Sévres było postulatem Wielkiego Zgromadzenia Narodowego w Ankarze⁷⁵. Kryzys chanacki, jak określono te wydarzenia, pociągnął za sobą właściwie jedną ofiarę. Był nią Lloyd George. Jego twarda linia postępowania poddana została surowej krytyce przez Partię Konserwatywną, która wybrała nowego przywódcę – Bonara Lawa.

21 listopada 1922 r. rozpoczęły się obrady konferencji w Lozannie z udziałem wszystkim stron konfliktu, poza oficjalnym rządem osmańskim w Stambule, który nie odgrywał już żadnej roli na arenie międzynarodowej. Mustafa Kemal nie chciał dopuścić do udziału w konferencji w Lozannie dwóch delegacji tureckich, gdyż uważał, że osłabi to pozycje kraju wobec aliantów. Stąd też, aby uniknąć wszelkich niejasności w tej kwestii Wielkie Zgromadzenie Narodowe w Ankarze ogłosiło 1 listopada 1922 r. obalenie instytucji sułtanatu. Tym samym, rząd stambulski stracił prawne podstawy funkcjonowania i reprezentowania kraju⁷⁶.

⁷³ Patrz: *The Marquess Curzon of Kedleston to Signor de Martino*, Foreign Office, September 11, 1922, [w:] *British Documents on Foreign Affairs*, op. cit., Part II, Series B, Vol. 29.

⁷⁴ *Colonel Nairbe to Mr. Bentinck*, Athens, September 7, 1922, [w:] *British Documents on Foreign Affairs*, op. cit., Part II, Series B, Vol. 29.

⁷⁵ Treść konwencji wojskowej z Mudanya w: *General Headquarters, Constantinople, to War Office, London*, October 12, 1922, [w:] *British Documents on Foreign Affairs*, op. cit., Part II, Series B, Vol. 29; por.: E. J. Zürcher, *Turkey*, op. cit., s. 155–156.

⁷⁶ Relacja w: *Sir H. Rumbold to the Marquess Curzon of Kedleston*, Constantinople, November 1, 1922, [w:] *British Documents on Foreign Affairs*, op. cit., Part II, Series B, Vol. 29.

Delegacji tureckiej w Lozannie przewodniczył Mustafa Ismet, zaufany współpracownik Mustafy Kemala. Kilka lat później zmienił on nazwisko na İnönü – na cześć zwycięskiej bitwy z Grekami, w której dowodził. Wśród aliantów pierwszoplanową postacią był natomiast lord Curzon. Głównym celem dla Curzona było zachowanie prestiżu Wielkiej Brytanii. Brytyjska opinia publiczna była zmęczona sprawami tureckimi, a w kręgach rządowych panowało przekonanie, że należy ułożyć się z kemalistami. Curzonowi udało się przekonać Francję i Włochy, aby wystąpić w Lozannie wspólnym frontem, ale tendencje do zawarcia przez te państwa oddzielnych układów z Turcją były ciągle silne. Wiele kwestii zostało rozwiązanych w trakcie działań wojennych w latach poprzedzających konferencję. W szczególności dotyczyło to enklaw greckich w Azji Mniejszej. Grecja straciła je i kwestia ich odzyskania nie stanęła na porządku obrad konferencji w Lozannie. Również Francja i Włochy zrezygnowały z posiadania na tym obszarze swoich stref wpływów. Kemaliści z kolei zrezygnowali z prób odzyskania krajów arabskich. Mustafa Kemal zdawał sobie sprawę, że takie próby doprowadzą do konfrontacji z Wielką Brytanią oraz Francją. Granica południowa Turcji została określona w porozumieniu z Francją i jedyną nieokreśloną sprawą pozostał status Aleksandretty. Sprawy tej w czasie samej konferencji nie poruszono. Jeśli chodzi o granicę turecko-armeńską, to uznano, że reguluje ją układ narodowców z Moskwą.

Problemami do uregulowania w Lozannie pozostały w tej sytuacji: ustalenie granicy Turcji z brytyjskim Irakiem, w tym określenie przyszłości regionu Mosul, określenie linii granicy turecko-greckiej w Tracji, rozstrzygnięcie przyszłości Cieśnin Tureckich, sprawy kapitulacji, mniejszości i długu osmańskiego⁷⁷.

Traktat pokojowy podpisano 24 lipca 1923 r. Kwestie terytorialne udało się rozstrzygnąć stosunkowo szybko, jakkolwiek nie osiągnięto zgody w sprawie statusu Mosul i tę sprawę postanowiono przekazać Lidze Narodów. Granica turecko-grecka w Tracji miała odtąd przebiegać wzdłuż rzeki Maricy. W granicach Turcji pozostało przy tym Edirne. Status Cieśnin okazał się skomplikowany również z powodu konwencji turecko-radzieckiej z marca 1921 r., która określiła, że przyszłość Cieśnin powinna być wewnętrzną sprawą krajów czarnomorskich i że powinny być one zamknięte dla okrętów państw spoza regionu Morza Czarnego. Takie rozwiązanie było niekorzystne dla aliantów, ale Georgij Cziczeryn, szef delacji radzieckiej, nie zgadzał się na jakikolwiek kompromis. Curzon w tej sytuacji dążył do przeciągnięcia kemalistów na stronę państw za-

⁷⁷ Przebieg sesji konferencji w Lozannie w: *British Documents on Foreign Affairs, op. cit.*, Part II, Series B, Vol. 29.

chodnich i jego taktyka okazała się skuteczna, jakkolwiek ceną sukcesu były kolejne ustępstwa na rzecz Turcji. Ostatecznie ustalono, że Cieśniny będą otwarte dla okrętów wszystkich flag, jakkolwiek postawiono pewne warunki, których przestrzeganie miała nadzorować komisja międzynarodowa. Wzdłuż Cieśnin wytyczona miała być strefa zdemilitaryzowana, ale Turcja uzyskała prawo do rozmieszczenia w Stambule garnizonu wojskowego. Turcja zachowała więc suwerenność nad Cieśninami, co było zwycięstwem kemalistów⁷⁸.

Konferencja w Lozannie była zwycięstwem Turcji. Traktat z Sèvres został zastąpiony nowym traktatem. Nowe granice przebiegały zgodnie z postulatami zawartymi w Pakcie Narodowym. Jedynym wyjątkiem był rejon Mosulu, który pozostał w państwie irackim. Dług osmański został skonsolidowany i zmniejszony do 130 mln funtów szterlingów. Turcja spłaciła go w 1944 r. Odrębne porozumienie grecko-tureckie zdecydowało o wymianie mniejszości. Na jego mocy z Turcji wysiedlono 1,3 mln Greków, a Grecję opuściło ok. pół miliona Turków. Zasady żeglugi po Cieśninach Tureckich ustalono w Montreux w 1936 r. Konferencja w Lozannie była porażką ententy. Zachodni plan powojennego ładu na Bliskim Wschodzie został zachowany jedynie w części dotyczącej oderwania od Stambułu krajów arabskich. Grecja i Armenia okazały się zbyt słabe, aby siłą uzyskać pożądane terytoria, a państwa zachodnie – zbyt poróżnione, aby mogły stworzyć wspólny front.

2.7. Konferencja paryska (1919–1920) i status państw arabskich

Oderwanie ziem arabskich od Stambułu zostało przesądzone jeszcze przed zakończeniem wojny. Ważnym dokumentem stała się deklaracja amerykańskiego prezydenta W. Wilsona z 8 stycznia 1918 r. znana jako „14 Punktów” na temat ładu powojennego w świecie. Jej dwunasty punkt głosił, że „tureckie ziemie obecnego Imperium Osmańskiego powinny być suwerenne, ale inne narodowości, które obecnie pozostają pod władzą turecką powinny także mieć zapewnioną bezpieczną przyszłość oraz nieograniczoną niczym możliwość autonomicznego rozwoju”⁷⁹.

⁷⁸ Treść traktatu pokojowego z Turcją oraz konwencji o Cieśninach z Lozanny z 24 lipca 1923 r. podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 325–326. O przebiegu ostatnich negocjacji i stanowisku ich uczestników patrz raport brytyjskiego ambasadora sir H. Rumbolda – *Sir H. Rumbold to the Marquess Curzon of Kedleston*, Lausanne, July 24, 1923, [w:] *British Documents on Foreign Affairs*, *op. cit.*, Part II, Series B, Vol. 29.

⁷⁹ Deklaracja prezydenta USA mówiła w dwunastym punkcie także o otwarciu Cieśnin Tureckich dla swobodnej żeglugi oraz handlu wszystkich narodów pod nadzorem międzynarodowym –

Podobna wizja została zawarta w memorandum brytyjskiego Foreign Office z 21 listopada 1918 r. na temat przyszłości Turcji oraz ziem arabskich, ormiańskich i kurdyjskich. Turcja miała pozostać państwem suwerennym w granicach Anatolii oraz jej części europejskiej, a Cieśniny Tureckie – przejść pod kontrolę międzynarodową. Armenia i Kurdystan były traktowane jako niepodległe kraje, a na ziemiach arabskich przewidywane było utrzymanie dotychczasowego systemu protektoratów przy jednoczesnym utworzeniu niepodległych państw⁸⁰.

Obydwa dokumenty uznano za podwaliny pod przyszły niepodległy byt krajów arabskich i z myślą o takiej perspektywie w konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. uczestniczyły liczne delegacje arabskie. Konferencja rozpoczęła się 18 stycznia 1919, trwała ponad rok, do 21 stycznia 1920 r. i zadecydowała o nowym międzynarodowym ładzie w Europie oraz na Bliskim i Dalekim Wschodzie. W trakcie jej obrad różne delegacje proponowały swoje warianty powojennej mapy politycznej poszczególnych regionów. Wśród delegacji arabskich najbardziej widoczną postacią był Fajsal, syn szeryfa Mekki. Występował on w imieniu wszystkich sunnitów Bliskiego Wschodu i proponował utworzenie niezależnych państw arabskich w Syrii, Iraku i Al-Hidzazie⁸¹. Opowiadał się za utworzeniem państwa Wielkiej Syrii, obejmującego samą Syrię oraz Liban i Palestynę. Fajsal gwarantował w takim państwie równe prawa mniejszościom religijno-etnicznym. Deklarował, że wielkie mocarstwa zachowają swoje interesy. Jednak Fajsal, tak jak i inni delegaci arabscy, nie mógł w żadnej formie ogłosić deklaracji niepodległości państwa, o utworzenie którego apelował do uczestników obrad. Prasa, telegraf, miejsca zgromadzeń publicznych były pod ścisłą kontrolą władz wojskowych, które nie dopuszczały do najmniejszych odstęp od scenariusza przebiegu obrad, przygotowanego przez wielkie mocarstwa⁸². Co prawda premier Francji

tekst 12 punktu deklaracji Wilsona podaje m.in. P.W. Ireland, *Iraq. A Study in Political Development*, Russell and Russell, New York 1970 (wyd. I w 1937 r.), s. 458.

⁸⁰ *Memorandum respecting the settlement of Turkey and the Arabian Peninsula*, Foreign Office, November 21, 1918, [w:] *British Documents on Foreign Affairs, op. cit.*, Part II, Series I, Vol. 11.

⁸¹ Fajsalowi towarzyszyło w Paryżu trzech oficerów pochodzenia arabskiego – Rustam Hajdar, Nuri as-Sa'id i Tahsin Kadri – oraz dwóch Europejczyków, którzy byli włączeni w skład delegacji – T.E. Lawrence i kapitan Pisani. Szóstą osobą był czarnoskóry niewolnik. T.E. Lawrence był od początku wojny zaangażowany na rzecz przeciwności szeryfa Husajna na stronę aliantów za obietnicę utworzenia po wojnie państwa arabskiego. Konferencja w Paryżu pokazała, że obietnica pozostała jedynie obietnicą. Z oficerów-Arabów dwaj pierwsi odegrali ważną rolę na arenie arabskiej w pierwszej połowie XX w. Nuri as-Said był premierem Iraku do rewolucji w 1958 r.

⁸² Por. A.L. Tibawi, *op. cit.*, s. 283. Fajsal skierował 1 stycznia 1919 r. memorandum do Rady Najwyższej Konferencji Paryskiej, w którym przedstawił swoją wizję Bliskiego Wschodu po wojnie – tekst w: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 130–131.

Georges Clemenceau, z którym Fajsal spotkał się 13 kwietnia 1919 r. zapewnił go w imieniu rządu Francji, że „Syria – podobnie jak Armenia, Mezopotamia i inne kraje Orientu wyzwolone w wyniku zwycięstwa ententy mają prawo do uzyskania niepodległości w formie federacji autonomicznych wspólnot lokalnych w zgodzie z tradycją oraz oczekiwaniami ludności”. Fajsal oświadczył wówczas, że jest „niezmiennym przyjacielem Francji oraz rządu francuskiego” i że po powrocie do Syrii zamierza „zrobić wszystko na rzecz umocnienia przyjacielskich stosunków między Francją a Arabami.”⁸³ Zaraz potem Fajsal wyjechał z Paryża. Już wkrótce okazało się, że Francja nie zamierza wypełnić obietnic o niepodległości Syrii, a przyjaźń francusko-arabska okazała się bardzo krucha.

9 maja 1919 r., zaraz po powrocie z Paryża do Damaszku, Fajsal wygłosił w ratuszu płomienne przemówienie do notabli Syrii, w którym zreferował swoje wystąpienia na konferencji pokojowej w Paryżu. Podkreślił, że domagał się pełnej niepodległości dla ludności arabskiej Bliskiego Wschodu i że jego postulaty spotkały się ze zrozumieniem ze strony Europejczyków. Kiedy Fajsal zapytał, czy zebrani aprobuja jego linię postępowania w Paryżu, usłyszał entuzjastyczne okrzyki poparcia oraz gromkie brawa. Notable z poszczególnych regionów Syrii oraz Palestyny i Libanu zapewnili Fajsala, że oni sami oraz ludność ich regionów są po jego stronie⁸⁴. Był to pierwszy krok ku ogłoszeniu Zjednoczonego Królestwa Syrii i wybrania Fajsala na króla tego państwa.

W Paryżu aktywne były grupy Arabów-chrześcijan. Szukri Ghanim z Syrii proponował utworzenie w Syrii państwa pod protektorem Francji. Maronici libańscy z Ęmilem Adda (Eddé) na czele proponowali utworzenie pod patronatem Francji państwa libańskiego. Ententa wobec tych propozycji była podzielona. Francja chciała trzymać się porozumienia Sykes–Picot, co oznaczało utworzenie Wielkiej Syrii jako francuskiego terytorium mandatowego. Wielka Brytania kwestionowała jednak zdolność przyszłych państw arabskich do samodzielnego istnienia, czym *de facto* blokowała propozycję Francji. Prezydent Wilson zgłosił wniosek wysłania na Bliski Wschód komisji dla zbadania nastrojów wśród ludności, ale Francja nie zgodziła się na to i uzyskała poparcie Wielkiej Brytanii⁸⁵.

⁸³ M. Clemenceau to Emir Feisal, Paris, le 17 avril 1919 oraz Emir Feisal to M. Clemenceau, Paris, le 20 avril 1919, [w:] *British Documents on Foreign Affairs, op. cit.*, Part II, Series B, Vol. 1.

⁸⁴ Emir Feisal's Address to the Notables of Syria in the Town Hall of Damascus, the May 9, 1919, at 3 p.m., [w:] *British Documents on Foreign Affairs, op. cit.*, Part II, Series B, Vol. 1.

⁸⁵ Patrz raport Curzona z 12 marca 1919 r. o polityce Francji na Bliskim Wschodzie: Earl Curzon to the Earl of Derby, Foreign Office, March 12, 1919, [w:] *British Documents on Foreign Affairs, op. cit.*, Part II, Series I, Vol. 11.

Komisję w końcu powołano i latem 1919 r. jej członkowie – Henry Churchill King i Charles R. Crane udali się do Syrii. King i Crane byli Amerykanami nominowanymi przez prezydenta Wilsona. Amerykański prezydent rozumiał, że Brytyjczycy i Francuzi postanowili już rozstrzygnąć sprawy Bliskiego Wschodu według swojego planu, który nie w pełni uwzględniał postulat o samookreśleniu się narodów tego regionu. 28 sierpnia 1919 r. Komisja Kinga–Crane’a przedstawiła raport, z którego wynikało, że w Syrii jedynie ludność wyznania chrześcijańskiego pragnie rządów Francji. Większość ludności kraju chciała albo niepodległości, albo mandatu, ale nie francuskiego, lecz amerykańskiego lub brytyjskiego. Muzułmanie obawiali się, że francuskie rządy umocnią wpływy chrześcijaństwa, a syryjscy wyznawcy Kościoła greckiego wyrażali obawy, że Francuzi będą faworyzowali katolików. Raport Komisji Kinga–Crane’a nie został opublikowany, a władze zarówno francuskie, jak i brytyjskie zignorowały go⁸⁶.

15 września 1919 r. Francja i Wielka Brytania zawarły porozumienie w Deauville, na mocy którego wojska brytyjskie miały być z Syrii ewakuowane, a kraj miał zostać przekazany Francji⁸⁷. O takim rozwoju wydarzeń mówiono w Paryżu już w maju 1919 r. Fajsal został powiadomiony o tym 29 maja i wystosował pismo do G.C. Claytona, głównodowodzącego brytyjskimi siłami ekspedycyjnymi w Egipcie, któremu podlegały jednostki brytyjskie stacjonujące w Syrii. Fajsal żądał wstrzymania ewakuacji wojsk brytyjskich z Syrii do momentu podjęcia decyzji o równoczesnej ewakuacji wojsk francuskich. Domagał się też skierowania do Syrii międzynarodowej komisji. Brytyjskie władze wojskowe spodziewały się rozruchów w Syrii, gdyż mieszkańcy tego kraju rozumieli, że Wielka Brytania oddała Syrię Francji i nie zamierza wypełnić obietnic o doprowadzeniu do niepodległości tego kraju⁸⁸.

Zaraz po otrzymaniu wiadomości o porozumieniu w Deauville Fajsal zgłosił protest do konferencji pokojowej, ale nie został on uwzględniony. Wojska brytyjskie opuściły Syrię w końcu listopada 1919 r., co oznaczało, że Francja miała teraz wolną rękę w sprawach i Syrii, i Libanu⁸⁹. W tej sytuacji coraz bardziej popularne stawały się idee nacjonalizmu arabskiego i niepodległości. Zwołany w Damaszku przez Fajsala Kongres Syryjski, reprezentujący środo-

⁸⁶ Tekst zaleceń Komisji Kinga–Crane’a w sprawie Syrii i Palestyny z 28 sierpnia 1919 r. podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 191–199.

⁸⁷ *British Documents on Foreign Affairs, op. cit.*, Part II, Series I, Vol. 11.

⁸⁸ *Brigadier General Clayton to Earl Curzon, General Headquarters, Egyptian Expeditionary Force, June 23, 1919, [w:] British Documents on Foreign Affairs, op. cit.*, Part II, Series I, Vol. 11.

⁸⁹ Por. M. Hughes, *Allenby and British Strategy in the Middle East, 1917–1919*, Taylor and Francis, London 1999, s. 122–123.

wisko notabli syryjskich, wezwał 2 lipca 1919 r. do utworzenia państwa Wielkiej Syrii. Na jego czele miał stanąć Fajsal. 7 marca 1920 r. Kongres Syryjski zebrał się ponownie i tym razem ogłosił bezwarunkową niepodległość Zjednoczonego Królestwa Syrii. Następnego dnia Fajsal ogłoszony został królem nowego państwa. Terytorium nowego państwa obejmowało Syrię, Palestynę i Liban⁹⁰.

Plan arabskich narodowców utworzenia w Syrii arabskiego państwa pod berłem Fajsala kłócił się z planami aliantów. 13 marca 1920 r. lord Curzon przekazał delegacji brytyjskiej na konferencji pokojowej w Paryżu wiadomość o wyborze Fajsala na króla nowego państwa z uwagą o konieczności poinstruowania marszałka Allenby'ego, aby powstrzymał Fajsala od podejmowania jakichkolwiek dalszych kroków. Brytyjski minister spraw zagranicznych podkreślił, że przyszłość Syrii może być określona jedynie przez konferencję pokojową w Paryżu i że Fajsal powinien ponownie przyjechać do Europy i wziąć udział w obradach na temat przyszłości Syrii oraz innych terytoriów⁹¹.

29 listopada 1920 r. brytyjski Foreign Office przygotował obszernie memorandum, podsumowujące stosunki z szeryfem Mekki Husajnem oraz jego synami Abd Allahem i Fajsalem. W memorandum zostało jednoznacznie powiedziane, że granice postulowanego przez rodzinę Husajna „Królestwa Arabskiego” rodzą poważne problemy, gdyż obejmują tereny w Syrii, Palestynie i Mezopotamii, które zostały określone jako mandatowe⁹².

Brytyjczycy traktowali rządy Fajsala w Syrii jako tymczasowe i sprawowane pod nadzorem marszałka Allenby'ego. Po wycofaniu się z Syrii wojsk brytyjskich na jesieni 1919 r. w północnej części kraju wybuchły walki między oddziałami francuskimi a arabskimi narodowcami. Nasiliła się też fala rozbojów i innych przestępstw. Fajsal nie panował nad sytuacją i nie miał ani ludzi, ani pieniędzy na stworzenie sprawnej administracji. Na początku 1920 r. alianci przestali wypłacać Fajsalowi subsydium i jego sytuacja finansowa pogorszyła się. Fajsal musiał pójść na ustępstwa. Tym bardziej że apel Kongresu Syryjskiego o utworzenie państwa arabskiego nie przyniósł spodziewanego efektu mobilizacyjnego, gdyż część środowiska notabli nie chciała Fajsala.

⁹⁰ Tekst rezolucji Kongresu Syryjskiego z 2 lipca 1919 podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 180–181; por: A.L. Tibawi, *A Modern History of Syria including Lebanon and Palestine*, Macmillan, St. Martin's Press, London 1969, s. 313; D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 253.

⁹¹ *Lord Curzon to the Earl of Derby (Paris)*, Foreign Office, March 13, 1920, [w:] *British Documents on Foreign Affairs*, *op. cit.*, Part II, Series B, Vol. 1.

⁹² *Foreign Office Memorandum on Possible Negotiations with the Hedjaz*, [w:] *British Documents on Foreign Affairs*, *op. cit.*, Part II, Series I, Vol. 11.

Po podpisaniu przez Anglię i Francję porozumienia w Deauville, Fajsal zrozumiał, że musi negocjować z Francuzami. 27 listopada 1919 r. Fajsal wyraził zgodę na francuską obecność na wybrzeżu Syrii oraz w Libanie w zamian za uznanie przez Francję państwa arabskiego w Syrii. Nadzieje notabli syryjskich na utworzenie takiego państwa wzrastały w miarę sukcesów narodowców tureckich. W tym czasie nadal obradowała konferencja paryska i ciągle nie było porozumienia o strefie wpływów Francji na Bliskim Wschodzie. Wśród arabskich narodowców narastało rozczarowanie: „Byliśmy lojalnymi sojusznikami Wielkiej Brytanii i pomogliśmy obalić panowanie tureckie i otrzymaliśmy zapewnienie, że nasze aspiracje niepodległościowe zostaną zrealizowane. Tymczasem Francuzi okupują syryjskie porty, władze francuskie i brytyjskie pobierają cła oraz opłaty, a ludność Aleppo i Damaszku, która ma być rządzona przez księcia Fajsala, jest w tragicznej sytuacji ekonomicznej” – pisał w czerwcu 1920 r. syryjski przedstawiciel w Londynie⁹³.

Powstanie Zjednoczonego Królestwa Syrii, obejmującego Syrię, Liban i Palestynę, było sprzeczne z interesami Francji. 25 kwietnia 1920 r. otrzymała ona w San Remo mandat na administrowanie Syrią i Libanem. Krok ten nie był także popularny w Libanie, gdzie przeważali chrześcijanie, którzy 22 marca 1920 r. ogłosili powstanie tzw. Wielkiego Libanu. Decyzja notabli syryjskich kłóciła się także z interesami Wielkiej Brytanii, która otrzymała mandat na administrowanie Palestyną. Sytuację komplikowała dodatkowo aktywność irackich oficerów, towarzyszących Fajsalowi w Syrii. Ogłosili oni mianowicie Abd Allaha, drugiego syna szeryfa Mekki, królem Iraku i skierowali do Mezopotamii oddziały na pomoc powstaniu, które właśnie wybuchło w tym kraju przeciwko Brytyjczykom.

W tej sytuacji władze francuskie podjęły zdecydowane kroki. Administrowanie Syrią przekazane zostało generałowi Henriemu Gouraud jako gubernatorowi wojskowemu, a do Ankary w maju 1920 r. wysłany został Robert de Caix z misją zawarcia porozumienia z kemalistami. Po serii rozmów strony podpisały układ zwany porozumieniem Franklin-Bouillona lub ankarskim. Ponieważ jednocześnie ułożono się z Brytyjczykami w sprawie brytyjskiej kontroli nad Palestyną, generał Gouraud mógł podjąć działania przeciwko Fajsalowi. 14 lipca 1920 r. król Zjednoczonego Królestwa Syrii otrzymał ultimatum. Mówiło ono o zaakceptowaniu mandatu francuskiego na Syrię, zaprzestaniu działań przeciwko armii francuskiej, ograniczeniu liczebności armii arabskiej oraz prze-

⁹³ *Note by General Haddad, Syrian Diplomatic Agent in London, June 1920, [w:] British Documents on Foreign Affairs, op. cit., Part II, Series B, Vol. 2.*

kazaniu władzom francuskim linii kolejowej w celu rozmieszczeniu wojska na terenie całego kraju. Ultimatum w otoczeniu Fajsala zostało różnie odebrane. Sam król zaakceptował je 20 lipca 1920 r., ale Kongres Syryjski chciał walczyć z Francuzami. Fajsal, widząc, że nie ma szans na zwycięstwo – rozwiązał go. Oddziały generała Gourauda maszerowały tymczasem na Damaszek i 24 lipca 1920 r. rozbiły siły syryjskie pod Majsalunem. Następnego dnia Gouraud zajął stolicę Syrii. Fajsal próbował zachować chociaż część wpływów oraz elementy administracji arabskiej, ale Francuzi nie chcieli z nimi pertraktować. 2 sierpnia 1920 r. Fajsal opuścił Syrię i udał się do Palestyny⁹⁴.

W tym czasie, kiedy Fajsal wystąpił na konferencji pokojowej w Paryżu z oświadczeniem, że Palestyna jako terytorium arabskie powinna wejść w skład Wielkiej Syrii, w Paryżu w imieniu ruchu syjonistycznego przemawiał Chaim Weizmann. Delegacja syjonistów złożyła 3 lutego 1919 r. do Rady Najwyższej konferencji pokojowej memorandum, w którym przedstawiła swoje cele oraz wizję Bliskiego Wschodu po wojnie. Weizmann domagał się przekształcenia Palestyny w odrębną jednostkę polityczną pod kontrolą brytyjską oraz otwarcia Palestyny dla osadnictwa żydowskiego i utworzenia w tym kraju żydowskiej kolebki narodowej. Weizmann mówił, że napływ osadników żydowskich będzie oznaczał wzbogacenie Palestyny o ręce do pracy, kapitał i umysły oraz że przyniesie to korzyści wszystkim mieszkańcom tego kraju, także Arabom. Przedstawiciel delegacji syjonistów na konferencję pokojową podkreślił, że poprawa warunków ekonomicznych w Palestynie najlepiej przysłuży się do polepszenia stosunków między Arabami a Żydami⁹⁵.

Rada Najwyższa początkowo nie ustosunkowała się do żądań syjonistów, uzależniając swoje decyzje od treści raportu Komisji Kinga-Crane'a. Palestyna była w tym czasie zarządzana przez brytyjską administrację wojskową, którą utworzono zaraz po zdobyciu Jerozolimy przez wojska brytyjskie w końcu 1917 r. W kwietniu 1918 r. do Palestyny przyjechał Weizmann. Niechęć miejscowej ludności arabskiej do jego planu oraz rozmowy z brytyjskim gubernatorem Claytonem przekonały go, że jedynym partnerem politycznym syjonistów może być Fajsal.

31 maja 1918 r. doszło do spotkania między Weizmannem a Fajsalem w obozie wojskowym Fajsala, koło Akaby. Spotkanie odbyło się za przyzwo-

⁹⁴ Patrz: A.L. Tibawi, *op. cit.*, s. 328–330.

⁹⁵ O działalności Ch. Weizmanna w Paryżu patrz: *Dr. Weizmann to Sir L. Mallet*, Paris, June 18, 1919, [w:] *British Documents on Foreign Affairs, op. cit.*, Part II, Series I, Vol. 11. Tekst memorandum organizacji syjonistycznej z 3 lutego 1919 r. zamieszcza: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 137–141.

leniem władz brytyjskich, ale nie przyniosło żadnych rezultatów, gdyż Fajsal tłumaczył, że jest tylko żołnierzem, a sprawami polityki w Palestynie zajmuje się jego ojciec – szeryf Mekki. Na jesieni 1918 r. Fajsal wyjechał do Londynu na rozmowy z Brytyjczykami i tam spotkał się ponownie z Weizmannem. O tym, o czym rozmawiano w czasie tego spotkania, wiemy jedynie z relacji Chaima Weizmanna. Na bazie tej relacji pojawiły się później przekonania, że rozmowy dotyczyły wypracowania wspólnego stanowiska na zbliżającą się konferencję pokojową w Paryżu. Z relacji tej wynika też, że obydwaj rozmówcy byli krytycznie nastawieni do porozumienia Sykes–Picot oraz do roszczeń Francji do Syrii oraz Palestyny – i ten wątek wydaje się być prawdopodobny. Do trzeciego spotkania doszło na przełomie grudnia 1918 r. i stycznia 1919 r. w związku z konferencją pokojową w Paryżu. Według relacji strony syjonistycznej 3 stycznia 1919 r. podpisane zostało porozumienie o przyszłości Palestyny. Fajsal, który występował w tym przypadku w imieniu Królestwa Al-Hidżazu, miał się zgodzić, aby Palestyna została wyłączona z granic przyszłego państwa Arabów i aby syjoniści realizowali w Palestynie swój plan. Fajsal uwarunkował swoje stanowisko utworzeniem niepodległego państwa w Syrii. Weizmann z kolei, zapewnił o pomocy ruchu syjonistycznego dla przyszłego arabskiego państwa. Istnienie dokumentu znanego jako porozumienie Fajsal–Weizmann kwestionuje wielu historyków arabskich, którzy uważają, że chodziło jedynie o zbieżność myślenia w kwestii odrzucenia porozumienia Sykes–Picot, a nie o konkretny dokument podpisany przez obydwu polityków⁹⁶.

W tym okresie w brytyjskich kręgach rządowych omawiano różne warianty rozwiązania przyszłości Palestyny. Gubernator Clayton opowiadał się za włączeniem Palestyny do państwa arabskiego. Podobne stanowisko zajął w grudniu 1918 r. lord Curzon. Deklaracja Balfoura w sprawie żydowskiej nie zobowiązywała Brytyjczyków do podjęcia jakichś konkretnych kroków na rzecz syjonistów. Nikt nie wątpił przy tym, że Palestyna powinna pozostać pod kontrolą Wielkiej Brytanii, ale sprawowanie kontroli nie musiało się wcale wiązać z popieraniem syjonistów. Przypuszczano nawet, że realizacja przez syjonistów swoich celów w Palestynie jedynie skomplikuje sytuację administracji brytyjskiej

⁹⁶ Patrz: A.L. Tibawi, *op. cit.*, s. 290–292. A.L. Tibawi szczegółowo omawia historię tzw. Porozumienia Fajsal–Weizmann i analizuje dokumenty brytyjskie w tej sprawie, które nie potwierdzają, według tego historyka, istnienia powyższego dokumentu. Tibawi pisze, że również Weizmann nie przedstawił na konferencji paryskiej tego dokumentu i nie wspomniał nawet o nim w relacji o spotkaniu z Fajsałem do brytyjskiego Foreign Office. Pierwsza wzmianka o istnieniu dokumentu pojawiła się w 1936 r., kiedy Fajsal już nie żył – patrz: A.L. Tibawi, *op. cit.*, s. 291–292. J.C. Hurewitz nie wspomina w swoim zbiorze o danym dokumencie.

w tym kraju. Ostatecznie decyzję o przyszłości Palestyny podjęli premier Lloyd George i minister Balfour. Decyzja była korzystna dla syjonistów i ich celów. Palestyna miała zostać wyłączona z państwa arabskiego, a jej ludność – pozbawiona prawa do samookreślenia. Clayton został odwołany, a na jego miejsce wybrano pod koniec lipca 1919 r. Richarda Meinertzhagena, zdecydowanego zwolennika syjonizmu. Jednocześnie rozpoczęto przygotowania do zarządzania Palestyną w ramach mandatu Ligi Narodów. Brytyjska administracja wojskowa funkcjonowała do 30 czerwca 1920 r. i do tego czasu starano się ograniczać działania syjonistów w obawie przed antybrytyjskimi wystąpieniami ludności arabskiej. Liga Narodów przyjęła projekt mandatu brytyjskiego na Palestynę 24 lipca 1922 r.⁹⁷

Przejęcie Palestyny przez Wielką Brytanię jako mandatu było wynikiem porozumień brytyjsko-francuskich w grudniu 1919 r. Wstępnie uzgodnienie takie przyjęte zostało w 1920 r. na konferencji w San Remo. Formalnie strona brytyjska otrzymała mandat na Palestynę 29 września 1923 r. Mandat objął tereny dzisiejszego Izraela i Jordanii. W następstwie tej decyzji administracja wojskowa została zastąpiona przez cywilną z Wysokim Komisarzem na czele. Został nim Herbert Samuel. W dalszej konsekwencji otrzymania przez Wielką Brytanię mandatu nastąpiło wytyczenie granic Palestyny z sąsiadami: Syrią i Libanem. Do Palestyny włączono tereny, na których znajdowały się źródła rzeki Jordan. Natomiast źródła rzeki Litani przeszły pod kontrolę Francji. Wschodnia granica Palestyny przebiegała wzdłuż Jordanu, a na terenach leżących na wschód od tej rzeki powstała nowe państwo – emirat Transjordanii.

Tereny na wschód od Jordanu, znane jako Transjordanian, były w czasach osmańskich zarządzane przez władze w Damaszku. W końcu 1918 r. wydzielono wschodnią ich część jako tzw. Occupied Enemy Territory Administration, administrowaną przez Fajsala z Damaszku. Część południowa była zarządzana przez Brytyjczyków, a północna – przez Francuzów. Tereny na wschód od Jordanu miały wejść dzięki temu w skład przyszłego państwa arabskiego, ale sytuacja uległa zasadniczej zmianie w 1920 r. wraz z upadkiem królestwa Fajsala w Syrii. W kręgach administracji brytyjskiej zrodziły się wówczas dwie koncepcje: jedna zakładała włączenie Transjordanii do Palestyny; druga – utworzenie w Transjordanii odrębnej jednostki politycznej. W końcu Foreign Office uznał, że teren jest zbyt rozległy dla podporządkowania go władzom w Palestynie i że najlepszym wyjściem będzie stworzenie samorządu miejscowej ludności. W li-

⁹⁷ Tekst decyzji Rady Najwyższej Ligi Narodów o przyznaniu Wielkiej Brytanii mandatu na administrowanie Palestyną z 24 lipca 1922 w: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 305–309.

stopadzie 1920 r. do Ma'nu przybył z Al-Hidżazu 500-osobowy oddział na czele z Abd Allahem, drugim z synów Husajna – szeryfa Mekki. Abd Allah chciał dotrzeć przez Transjordanię do Damaszku na pomoc bratu Fajsalowi, który stał w obliczu militarnej konfrontacji z wojskami francuskimi. To oznaczało eskalację działań wojennych w regionie i Herbert Samuel, brytyjski Wysoki Komisarz w Palestynie, aby do tego nie dopuścić, rozpoczął z Abd Allahem rozmowy. Dotyczyły one przejęcia przez niego kontroli nad Transjordanią. Decyzje w tej sprawie zapadły na konferencji w Kairze w dniach 15–24 marca 1921 r. W rezultacie Transjordania została oddzielona od Palestyny, a Abd Allah otrzymał od strony brytyjskiej pomoc w wysokości 5 tys. funtów szterlingów na zorganizowanie w kraju administracji cywilnej. Rozwiązanie takie było przez obydwie strony traktowane jako tymczasowe. W 1923 r. zawarte zostało formalne porozumienie między Wielką Brytanią a Transjordanią, które zakładało trwałość rozwiązania w sprawie Transjordanii z marca 1921 r.⁹⁸

Mezopotamia została zajęta przez wojska brytyjskie i o jej przyszłości zdecydował Londyn. Od końca 1918 r. do października 1920 r. w Londynie ścierały się na temat przyszłości Mezopotamii różne poglądy. Jedne opinie mówiły o tym, że Bagdad należy włączyć do państwa arabskiego pod berłem Husajna, a Mosul – do państwa kurdyjskiego. Drugie wyrażały przekonanie o konieczności scalenia trzech regionów Mezopotamii w jednostkę polityczną pod kontrolą brytyjską. Ostatecznie zwyciężyło to drugie stanowisko, a jego eksponentami byli sir Percy Cox, Arnold Wilson i Gertruda Bell, pracownicy administracji brytyjskiej na Bliskim Wschodzie, oraz lord Curzon, który przeforsował na konferencji w Lozannie oddanie Mosulu pod kontrolę Wielkiej Brytanii. Cox i Wilson kierowali się w swojej wizji nowej Mezopotamii względami gospodarczymi. Widzieli ten kraj jako spichlerz zbożowo-bawełniany Wielkiej Brytanii, bogaty również w ropę naftową. Lord Curzon, z kolei, kierował się w swojej polityce względem Mosulu chęcią ograniczenia na Bliskim Wschodzie wpływów Francji. Ropa była elementem, który Curzon także brał pod uwagę, ale w tym czasie liczyły się przede wszystkim zdobycze terytorialne i związane z tym prestiż. Równie ważne było obniżenie kosztów administrowania zajęтым krajem. Koszty te wzrosły niesłychanie w związku z wybuchem antybrytyjskiego po-

⁹⁸ Patrz: *Cairo Conference on Mesopotamia, Palestine, Trans-Jordan and Arabia*, 15–24 March, 1921, [w:] *British Documents on Foreign Affairs*, *op. cit.*, Part II, Series B, Vol. 2. Patrz także opracowania: K. Salibi, *The Modern History of Jordan*, I.B. Tauris, London 1993, s. 135, 274; T.J. Paris, *op. cit.*, rozdz. 8; M. Wilson, *King Abdullab, Britain and the Making of Jordan*, Cambridge University Press, Cambridge 1987, s. 41–42, 74–75; U. Dann, *Studies in the History of Jordan 1920–1949*, Westview Press, Boulder, CO 1984, s. 43, 47–71, 89–90.

wstania na południu Mezopotamii w lipcu 1920. Powstanie zostało stłumione, ale siły brytyjsko-indyjskie straciły ponad 2,2 tys. żołnierzy⁹⁹.

Głównym eksponentem wizji scalenia trzech regionów w Mezopotamii w jedno państwo pod kuratelą Wielkiej Brytanii był Arnold T. Wilson. Był on głęboko przekonany o pełnieniu przez białego człowieka misji cywilizacyjnej w krajach pozaeuropejskich. Imperializm europejski był dla niego nie tyle systemem wyzysku ekonomicznego ludów Azji i Afryki, co działaniami mającymi na celu kształtowanie u ludów orientalnych „właściwych” postaw moralnych oraz podstaw materialnych dla samodzielności i samorządności. Wilson uważał, że w Iraku uda się stworzyć takie postawy i powoływał się na pozytywne przykłady Indii oraz Egiptu. Wilson nakreślił plan administrowania nowym państwem o nazwie Irak i przedstawił go przedstawicielom ludności arabskiej Mezopotamii w Bagdadzie 2 czerwca 1920 r. Nowym państwem miała rządzić najpierw rada przedstawicieli miejscowej ludności, a następnie, po przyjęciu konstytucji – wybrane zgromadzenie narodowe¹⁰⁰. Według niego należało skierować do Iraku grupę specjalistów, aby utworzyli wyższy szczebel zarządzania. Średnie i niższe szczeble należało obsadzać miejscową ludnością. Grupa brytyjskich doradców miała liczyć ok. 500 osób¹⁰¹.

Zadanie utworzenia w Mezopotamii arabskiego samorządu powierzono sir Percy’emu Coxowi. Zastanawiano się nad trwałym ustrojem przyszłego państwa. Rozważano wprowadzenie ustroju republikańskiego, ale w końcu zdecydowano się na królestwo z parlamentem. Poważnym problemem było duże zróżnicowanie religijne i etniczne ludności trzech prowincji. Postanowiono w związku z tym, że Żydzi i chrześcijanie będą mieli zapewnioną określoną liczbę miejsc w parlamencie. Na konferencji w Kairze w marcu 1921 r., zdecydowano, że królem Iraku będzie Fajsal. Za jego kandydaturą przemawiała zdecydowanie antytyrecka orientacja polityczna oraz doświadczenie w administrowaniu innym krajem – Syrią. Decyzja w sprawie królestwa zapadła w Lon-

⁹⁹ Zabitych i rannych zostało także ponad 8,5 tys. Irakijczyków – dane te podaje: A.L. Haldane, *The Insurrection in Mesopotamia*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London 1922, s. 331. Por. J. Fisher, *op. cit.*, s. 45–46, 127–128. Na temat powstania w 1920 r. patrz: P.W. Ireland, *Iraq: A Study in Political Development*, Russell and Russell, London 1937, rozdz. 13 i 14; S.H. Longrigg, *Iraq 1900–1950: A Political, Social and Economic History*, Oxford University Press, London and New York 1953, s. 113–118.

¹⁰⁰ *Speech by Acting Civil Commissioner to an Arab Deputation at Bagdad, on June 2, 1920*, [w:] *British Documents on Foreign Affairs*, Part II, Series B, Vol. 2.

¹⁰¹ Patrz: A.T. Wilson, *Mesopotamia, 1917–1920: A Clash of Loyalties: A Personal and Historical Record*, Oxford University Press, London 1931, s. 242–249; zagadnienie to poruszają: T.J. Paris, *op. cit.*, s. 263–265; P. Sluglett, *Britain in Iraq 1914–1917*, Ithaca Press, London 1976, s. 33–35.

dynie w grudniu 1920 r., a kandydaturę Fajsala zaproponował A.T. Wilson 30 lipca 1920 r., zaraz po odsunięciu Fajsala przez Francuzów od tronu w Syrii. W styczniu 1921 r. na czele ministerstwa ds. kolonii stanął Winston Churchill i przeprowadzona została reorganizacja zarządzania mandatami. Irak i Palestyna zostały przejęte przez Colonial Office od India Office i War Office. Latem 1921 r. w Iraku przeprowadzono referendum, które pokazało, że 96% ludności kraju pragnie Fajsala jako swojego króla. Przywódca ludności Al-Basry, który agitował przeciwko Fajsalowi, został na polecenie Coxa aresztowany i deportowany na Cejlon. 23 sierpnia 1921 r. Fajsal wstąpił na tron. Fajsal jako król Iraku starał się prowadzić samodzielną politykę. Po objęciu tronu zaproponował anulowanie mandatu i zastąpienie go dwustronnym układem. Rząd brytyjski uznał, że mandat musi pozostać w sile ze względu na prestiż Wielkiej Brytanii, ale zgodził się na układ. Został on podpisany 10 października 1922 r., a ratyfikowany 19 grudnia 1924 r. po tym, jak 27 września 1924 r. układ został zatwierdzony przez Radę Ligi Narodów. Dokument przewidywał przejście przez stronę iracką kontroli nad sprawami państwa, jakkolwiek Wielka Brytania zachowała możliwość kontrolowania kraju przez swoich doradców w sprawach finansów, obrony, zarządzania i polityki zagranicznej. Mniejszości etniczne, religijne oraz misjonarze europejscy otrzymali gwarancje bezpieczeństwa. Irak zobowiązał się zapłacić Londynowi 588 tys. funtów szterlingów za wybudowanie obiektów użyteczności publicznej i pokryć część długu osmańskiego¹⁰².

W zachodniej części Bliskiego Wschodu najważniejszy dla Wielkiej Brytanii był Egipt. Kraj ten w momencie wybuchu wojny światowej był formalnie częścią państwa osmańskiego. Część elity politycznej Egiptu, skupiona wokół Partii Narodu, wyrażała silne nastroje antybrytyjskie. Niektórzy działacze tej partii przebywali na emigracji w Stambule i sympatyzowali z Turcją. Wielka Brytania w odpowiedzi na wzrost wrogich jej nastrojów ogłosiła 18 grudnia 1914 r. protektorat nad Egiptem i odsunęła Abbasa II Hilmięgo od rządzenia krajem¹⁰³. Zde-

¹⁰² Patrz: A.T. Wilson, *op. cit.*, s. 305–306; P. Graves, *The Life of Sir Percy Cox*, Hutchinson, London 1941, s. 266–268; T.J. Paris, *op. cit.*, rozdz. 6; H.V.F. Winstone, *Gertrude Bell*, Cape, London 1978, s. 240–241; E. Kedourie, *The Chatham House Version and Other Middle-Eastern Studies*, Praeger, New York 1970, s. 242–243; *The Dependent Empire, 1900–1948*, ed. by A.F. Madden and J. Darwin, Westpoint, CT 1994, s. 636–638; Ph. Marr, *The Modern History of Iraq*, Westview Press, Boulder, CO, and Longman, London 1985, s. 36–37. Tekst układu brytyjsko-irackiego sojuszniczego z 10 października 1922 zamieszcza: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 310–311.

¹⁰³ Tekst dokumentu brytyjskiego z 18 grudnia 1914 r. wprowadzającego protektorat nad Egiptem zamieszcza: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 12–14. O okolicznościach odsunięcia kedywa Abbasa II Hilmięgo patrz: M.W. Daly, *The British Occupation, 1882–1922*, [w:] *The Cambridge History of Egypt*, Vol. 2 *Modern Egypt, from 1517 to the end of the twentieth century*, ed. by M.W. Daly, Cambridge University Press, Cambridge 1998, s. 246.

tronizowany Abbas udał się do Stambułu, gdzie stanął na czele antybrytyjskiej i protureckiej emigracji egipskiej. Tymczasem władzę nad Egiptem przejął brytyjski Wysoki Komisarz, który zajął miejsce Generalnego Konsula. Na egipski tron został wprowadzony Husajn Kamil, wuj Abbasa, który przyjął tytuł sułtana. Władze brytyjskie uznały, że protektorat najlepiej zagwarantuje bezpieczeństwo połączeń komunikacyjnych z Indiami, a jednocześnie nie wywoła w Egipcie nowej fali nastrojów antykolonialnych. Stanowisko to Londyn konsekwentnie utrzymywał przez całą wojnę, mimo iż administracja brytyjska w Egipcie z Wysokim Komisarzem na czele wielokrotnie proponowała aneksję Egiptu jako bezpieczniejszą formę zagwarantowania interesów Wielkiej Brytanii w regionie. W ramach nowego zarządzania krajem zniesiony został system kapitulacji i anulowano konstytucję z czasów lorda Kitchenera. 9 listopada 1917 r., po śmierci Husajna Kamila, nowym sułtanem został jego brat – Ahmad Fuad¹⁰⁴.

13 listopada 1918 r., 2 dni po zakończeniu wojny, grupa polityków egipskich z Sa'adem Zaghlulem na czele zwróciła się do Wysokiego Komisarza brytyjskiego Reginalda Wingate'a o zgodę na wyjazd do Londynu egipskiej delegacji (po arabsku: *wafd*) w celu podjęcia rozmów o niepodległości. Egipcjanie domagali się pełnej samorządności w polityce wewnętrznej i zgadzali się na zachowanie protektoratu w sprawach dotyczących polityki zagranicznej. Wingate odpowiedział, że ze względu na wysoki wskaźnik analfabetyzmu, Egipt nie jest przygotowany do samorządności. Był to standardowy argument administracji kolonialnych w tamtych czasach¹⁰⁵. Wingate przekazał postulat Zaghlula do Foreign Office, ale odpowiedź była odmowna. Londyn argumentował, że Wielka Brytania może jako protektor współpracować jedynie z prawnymi przedstawicielami społeczeństwa egipskiego. Takie stanowisko wyłączało narodowców z możliwości prowadzenia rozmów z władzami brytyjskimi o anulowaniu protektoratu¹⁰⁶.

Foreign Office musiał wkrótce zmienić swoje stanowisko i podjąć rozmowy z narodowcami. Sa'ad Zaghlul (1857/1860–1927) był już znanym politykiem

¹⁰⁴ M.W. Daly, *op. cit.*, s. 247, P. Mansfield, *The British in Egypt*, Weidenfeld and Nicolson, London 1971, s. 17–42.

¹⁰⁵ Patrz: J. Whidden, *The Generation of 1919*, [w:] *Re-Envisioning Egypt 1919–1952*, ed. by A. Goldschmidt, A.J. Johnson, B.A. Salmoni, The American University in Cairo Press, Cairo New York, 2005, s. 23.

¹⁰⁶ Por. Ch.Ph. Harris, *Nationalism and Revolution in Egypt*, Mouton and Co., The Hague, London, Paris 1964, s. 91. W literaturze polskiej na temat genezy i okoliczności ogłoszenia niepodległości Egiptu w 1922 r. patrz źródłowa praca: A. Bartnicki, *Egipt i Sudan w polityce Wielkiej Brytanii 1882–1936*, PWN, Warszawa 1974, s. 214–224; patrz także: B. Stępniewska-Holzer, J. Holzer, *Egipt. Stulecie przemian*, Dialog, Warszawa 2006, s. 26–37.

i działaczem niepodległościowym. W 1906 r. jako minister ds. edukacji przyczynił się do założenia komitetu obywatelskiego, który zmusił Brytyjczyków do wyrażenie zgody na założenie w 1908 r. Uniwersytetu Kairskiego¹⁰⁷. Przed wybuchem wojny Zaghlul popadł w niełaskę z powodu poglądów niepodległościowych, ale to tylko zwiększyło jego popularność w społeczeństwie. Po I wojnie światowej Zaghlul wyrażał nastroje tej części elity społecznej Egiptu, która uważała, że deklaracja amerykańskiego prezydenta Wilsona o prawie narodów do samostanowienia odnosi się także do ich kraju. Do Zaghlula przyłączyli się inni działacze o orientacji niepodległościowej i w ten sposób ukształtowało się nowe ugrupowanie polityczne znane jako Delegacja Egipska (*Wafd al-Misri*), w skrócie – Wafd. Na początku 1919 r. Wafd zaczął agitować w różnych środowiskach społeczeństwa egipskiego za niepodległością. Działacze Wafdu skierowali wówczas lawinę deklaracji, broszur i materiałów informacyjnych do konferencji pokojowej w Paryżu. Wzywali w nich do zniesienia protektoratu Wielkiej Brytanii nad Egiptem i ogłoszenia niepodległości ich kraju.

Władze brytyjskie próbowały ostudzić nastroje społeczne i 9 marca 1919 r. nakazały aresztować Zaghlula. Został zesłany na Maltę wraz z innymi działaczami niepodległościowymi. Jednak ten krok administracji brytyjskiej tylko pogorszył sytuację. W całym Egipcie doszło do masowych demonstracji. Protestujący wyszli na ulice z żądaniem uwolnienia Zaghlula. Krajem wstrząsnęła fala strajków. Mnożyły się napady i morderstwa Brytyjczyków. 12 marca protesty przeniosły się do Dolnego Egiptu, gdzie zablokowano linię kolejową i zniszczono połączenia telegraficzne. W Tancie wojska brytyjskie musiały bronić się przed nacierającym tłumem i otworzyły ogień do demonstrantów. 15 marca zamieszki objęły Górny Egipt. 18 marca ośmiu żołnierzy brytyjskich zostało zamordowanych w czasie jazdy pociągiem. Allenby, który był w tym czasie na konferencji pokojowej w Paryżu został w trybie pilnym skierowany 25 marca 1919 r. do Egiptu ze specjalnymi uprawnieniami do zaprowadzenia w kraju porządku¹⁰⁸.

Londyn odrzucił żądanie Zaghlula ogłoszenia pełnej niepodległości Egiptu, gdyż realizacja tego postulatu mogła osłabić strategię obrony Imperium Brytyj-

¹⁰⁷ Patrz: D.M. Reid, *Cairo University and the Making of Modern Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, s. 25.

¹⁰⁸ Na temat partii Wafd i jej działalności w tym okresie patrz: J.M. Landau, *Parliaments and Parties in Egypt*, Praeger, New York, 1954, s. 148–168; A. Youssef Bey, *Independent Egypt*, J. Murray, London 1940, s. 55–106. O okolicznościach aresztowania Zaghlula i dwóch innych działaczy niepodległościowych patrz: P. Mansfield, *op. cit.*, s. 223–225; Ch.Ph. Harris, *op. cit.*, s. 91–92; P.J. Vatikiotis, *The Modern History of Egypt*, Weidenfeld and Nicolson, London 1969, s. 259. O zaburzeniach społecznych w 1919 r. pisał m.in. J. Marlowe, *A History of Modern Egypt and Anglo-Egyptian Relations 1800–1956*, Archon Books, Hamden, CT 1965, s. 233–235.

skiego. W strategii tej kluczową sprawą była ochrona szlaków komunikacyjnych do Indii i Kanał Sueski w tym względzie miał zasadnicze znaczenie. Stanowisko takie prezentował premier Lloyd George, który w 1919 r. powiedział z trybuny w Izbie Gmin, że jedynym miejscem, z którego można efektywnie nadzorować strefę Kanału Sueskiego jest stolica Egiptu. Jednak część wysokich urzędników w administracji brytyjskiej nie podzielała takiego stanowiska. Do tych, którzy uważali, że Egipcjanie powinni byli uzyskać zgodę na wyjazd do Londynu należał Reginald Wingate, brytyjski Wysoki Komisarz w Egipcie, który spędził w tym kraju ok. 20 lat, znał arabski i rozumiał miejscowe nastroje społeczne. Wingate został wprawdzie odwołany, ale jego pogląd podzielił nowy Wysoki Komisarz marszałek Edmund Allenby. W rezultacie Zaghlul i jego towarzysze zostali sprowadzeni z Malty do Egiptu. Nastąpiło to 5 kwietnia 1919 r. Zaghlul i jego współpracownicy byli entuzjastycznie witani przez tłumy oczekujące wzdłuż całej trasy linii kolejowej z Aleksandrii do Kairu¹⁰⁹. 11 kwietnia 1920 r. Zaghlulowi i jego towarzyszącom pozwolono także na wyjazd na konferencję pokojową w Paryżu. Egipcjanie zostali tam wysłuchani, ale nie uzyskali poparcia ani Francuzów, ani prezydenta W. Wilsona. USA i Francja dały Wielkiej Brytanii wolną rękę w określeniu przyszłości Egiptu. W tej sytuacji w Londynie postanowiono wysłać do Egiptu komisję pod przewodnictwem lorda Alfreda Milnera¹¹⁰.

Milner przebywał w Egipcie od grudnia 1919 r. do marca 1920 r. Towarzyszyło mu kilku wysokich rangą urzędników administracji rządowej, co świadczyło o tym, że rząd brytyjski przywiązywał wielką wagę do jego misji. Egipciem wstrząsały w tym czasie wybuchy bomb, które podkładali zamachowcy pod brytyjskie koszary wojskowe oraz budynki rządowe. Milner próbował podjąć dialog z przywódcami ruchu niepodległościowego, ale w warunkach radykalizacji nastrojów społecznych jego misja została zbojkotowana. Lord Milner przygotował raport, w którym podkreślił ogromną determinację egipskiej klasy politycznej w dążeniu do uzyskania przez Egipt niepodległości. Zalecił w związku z tym odejście od rządów bezpośrednich, wprowadzonych przez lorda Cromera i zakładających drobiazgową kontrolę brytyjską nad wszystkimi sprawami kra-

¹⁰⁹ P.J. Vatikiotis podaje, że marszałek Allenby ogłosił o uwolnieniu Zaghlula 7 kwietnia 1920 r. – patrz: P.J. Vatikiotis, *op. cit.*, s. 260.

¹¹⁰ O działalności Wingate'a w Egipcie patrz: J. Terry, *The Wafd 1919–1952*, Third World Centre for Research and Publishing, London 1982. Praca ta jedną z najbardziej obszernych monografii o partii Wafd. Inne o działalności Zaghlula i jego partii: Afaf al-Sayyid Marsot, *Egypt's Liberal Experiment, 1922–1936*, California University Press, Berkeley 1977; A. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age 1798–1939*, Cambridge University Press, New York 2007 (wyd. I w 1983), s. 209–210, 215; P. Mansfield, *op. cit.*, s. 236, 246–248; J. Berque, *Egypt. Imperialism and Revolution*, Faber and Faber, London 1972; patrz także: P.J. Vatikiotis, *op. cit.*, s. 260.

ju. W ich miejsce należało stworzyć system, gwarantujący strategiczne interesy Wielkiej Brytanii w Egipcie przy jednoczesnym przekazaniu władzom egipskim większej samodzielności w zarządzaniu krajem. Milner wskazał jednocześnie, że partia Wafd nie jest tak skrajnie rewolucyjna i antybrytyjska jak *Hizb al-Watani* (Partia Ojczyźniana lub Partia Narodowa¹¹¹), co sugerowało podjęcie przez władze brytyjskie rozmów z jej przywódcami¹¹².

Kiedy misja lorda Milnera zakończyła się fiaskiem, negocjacje przeniesiono do Londynu. 7 czerwca 1920 r. delegacja egipska z Sa'adem Zaghlulem przybyła do brytyjskiej stolicy i strony przystąpiły do rozmów. 17 lipca 1920 r. władze brytyjskie przedstawiły Zaghlulowi 5-punktowe memorandum z propozycją przyszłego statusu Egiptu. Wielka Brytania gwarantowała integralność terytorialną Egiptu i uznawała jego niepodległość, ale władze egipskie nie mogły podpisywać żadnych traktatów z państwami trzecimi bez zgody Wielkiej Brytanii. Memorandum zakładało utworzenie w Egipcie niepodległej monarchii konstytucyjnej, której władze miały zobowiązać się w formie traktatu do przekazania Wielkiej Brytanii spraw związanych z obronnością oraz zezwolić na stacjonowanie na swoim terytorium wojsk brytyjskich¹¹³.

Deklaracja Londynu o niepodległości Egiptu nie przyniosła natychmiastowych działań, ale miała przełomowe znaczenie dla losów tego kraju, a nawet całego Bliskiego Wschodu. Oznaczała bowiem, że Brytyjczycy są skłonni pójść na ustępstwa wobec narastającego ruchu narodowego w Egipcie. Egipt z Kanałem Sueskim był dla Wielkiej Brytanii najważniejszy w całym regionie. Był ważniejszy nawet od Cieśnin Tureckich. Po rozbięciu powstania Urabiego Paszy w 1882 r. Brytyjczycy konsekwentnie umacniali w tym kraju swoje pozycje, a kulminacją tego procesu było ogłoszenie protektoratu nad Egiptem w 1914 r. W czasie wojny rozważano nawet plany aneksji Egiptu.

Jednak niepokoje społeczne w 1919 r. i sprzeciw wobec obcej kontroli nad krajem zmusiły Brytyjczyków do zmiany taktyki. Dalsze rządy bezpośrednie

¹¹¹ O Partii Ojczyźnianej pisała obszernie T. Stajuda: *Mustafa Kamil i egipski ruch narodowy*, „Przegląd Socjologiczny”, t. XXVII, s. 71–99; *idem*, *Pierwsza nowoczesna partia polityczna w Egipcie (Al-Hizb al-Watani)*, „Przegląd Orientalistyczny”, nr 2 (94), 1975, s. 147–154; *idem*, *Twórcy i propagatorzy idei narodowej Egiptu*, [w:] A. Mrozek-Dumanowska, T. Stajuda, *Kształtowanie się nowoczesnej państwowości egipskiej*, IKE PTE, Warszawa, 1991, s. 24–42.

¹¹² Raport lorda Alfreda Milnera został opublikowany jako: *Report on the Special Mission to Egypt*, [w:] *Account and Papers: State Papers*, Vol. 42 (Cmd. 1131), Egypt, No. 1 (1921). O wydarzeniach w Egipcie w czasie pobytu Milnera i jego misji patrz: J. Marlowe, *op. cit.*, s. 239–240.

¹¹³ Patrz: M.W. Daly, *op. cit.*, s. 249–250. Tekst Memorandum z 17 lipca 1920 r. zamieszcza: O. Eran, *Negotiating the Anglo-Egyptian Relationship between the World Wars*, [w:] *Imperialism and Nationalism in the Middle East*, *op. cit.*, s. 58, a także: J. Marlowe, *op. cit.*, s. 242.

wiązały się z koniecznością użycia siły oraz wysokimi kosztami, a władze w Londynie chciały tego uniknąć. Alternatywą były rządy pośrednie, które, jak zakładano, pozwolą zachować inicjatywę strategiczną. Jednak przyszłość pokazała wkrótce, że przyznana Egiptowi niepodległość, mimo że ograniczona, nie dała Wielkiej Brytanii takiej samej swobody politycznej w Egipcie jak protektorat czy rządy bezpośrednie. Rozbudzone nastroje niepodległościowe sprawiły, że obecność brytyjska postrzegana była jako poniżająca i egipska elita polityczna domagała się pełnej niepodległości. Z tego właśnie powodu deklaracja z 1920 r. o niepodległości Egiptu była punktem zwrotnym w historii dominacji brytyjskiej na Bliskim Wschodzie.

Zapewnienie Wielkiej Brytanii z 1920 r. o gotowości przyznania Egiptowi niepodległości było dopiero początkiem drogi do zniesienia protektoratu. W Egipcie rozgorzały spory co do dalszych kroków. Politycy związani z dworem królewskim z premierem Adlim Jakanem Paszą na czele chcieli kompromisu i przyjęcia brytyjskich warunków przyznania niepodległości. Natomiast narodowcy z Sa'adem Zaghlulem na czele uważali, że memorandum brytyjskie powinno być tylko punktem wyjścia do dalszych rozmów o pełnej niepodległości i że należy żądać pełnej ewakuacji wojsk brytyjskich z Egiptu. W warunkach narastania w Egipcie nastrojów niepodległościowych, linia polityczna Zaghlula stawała się dominująca, ale rząd brytyjski nie chciał iść wówczas na dalsze ustępstwa, obawiając się utraty kontroli nad Egiptem.

1 lipca 1921 r. do Londynu udała się delegacja egipska z premierem Adlim Jakanem Paszą na czele. Zaghlul nie został włączony w skład delegacji, mimo że demonstranci w Kairze i Aleksandrii popierali właśnie jego, a nie premiera. W listopadzie 1921 r. rozmowy między Adlim a Curzonem na temat przyszłości Egiptu znalazły się w ślepym zaułku. Adli powrócił do Egiptu w grudniu 1921 r. i natychmiast podał się do dymisji. Allenby był tak rozczarowany przebiegiem negocjacji, że skłonny był porzucić myśl o niepodległości i narzucić – nawet siłą – bezpośrednie rządy brytyjskie. Brytyjski Wysoki Komisarz uważał, że dopóki Zaghlul jest w Egipcie, dopóty nie uda się osiągnąć politycznego kompromisu. Kiedy 22 grudnia 1921 r. Allenby zabronił przeprowadzenia kolejnych demonstracji, a Zaghlul zakwestionował jego decyzję, wydany został nakaz aresztowania Zaghlula. 25 grudnia 1921 r. Zaghlul został przewieziony do Suez, a stamtąd do Adenu i dalej na Seszele¹¹⁴.

¹¹⁴ O negocjacjach premiera Adliego w Londynie w 1921 r. patrz: P. Mansfield, *op. cit.*, s. 239–240; J. Marlowe, *op. cit.*, s. 245–246. Sa'ad Zaghlul powrócił do Egiptu 17 września 1923 r. na czas pierwszych wyborów parlamentarnych po przyjęciu 20 kwietnia 1923 r. konstytucji. Wybory

Jednak wkrótce Foreign Office doszedł do wniosku, że utrzymanie *status quo* w Egipcie jest bardzo trudne, a marszałek Allenby zrewidował swoje poglądy i uznał, że rządzenie Egiptem przy pomocy wyłącznie siły będzie niemożliwe. Po drugiej deportacji Zaghlula w Egipcie wrzało. Pod koniec listopada 1921 r. doszło nawet do kryzysu w brytyjskiej administracji w związku z tym, że Wingate, były Wysoki Komisarz w Egipcie, spotkał się z własnej inicjatywy z delegacją Wafdu. W Egipcie tymczasem na ulicach miast dochodziło bez przerwy do demonstracji na znak poparcia Zaghlula i jego politycznej linii. W lutym 1922 r. Allenby przyjechał do Londynu i zagroził, że poda się do dymisji, jeśli władze brytyjskie nie podejmą kroków na rzecz zmiany *status quo*. Wyjściem z sytuacji mogłoby być jednostronne ogłoszenie przez Londyn niepodległości Egiptu i rząd brytyjski przyjął właśnie takie rozwiązanie.

22 lutego 1922 r. w Londynie ogłoszono decyzję o zniesieniu protektoratu oraz o niepodległości Egiptu. Deklaracja o niepodległości ogłoszona została w Egipcie sześć dni później, 28 lutego, przez Wysokiego Komisarza marszałka Allenby'ego, a od 15 marca 1922 r. Egipt stał się formalnie niepodległy. Warunkiem wejścia w życie deklaracji o niepodległości było uregulowanie w formie traktatu czterech kwestii: brytyjskiej kontroli nad finansami i polityką zagraniczną Egiptu, bezpieczeństwa żeglugi po Kanale Sueskim, formy rządów w Sudanie oraz przyszłości systemu kapitulacji. Sułtan Ahmad Fuad przyjął tytuł króla Fuada I. Wielka Brytania już w 1920 r. uznała jego nowonarodzonego syna Faruka prawnym dziedzicem tronu egipskiego. Chodziło o wykluczenie możliwości zgłoszenia roszczeń do tronu przez byłego kedywa Abbasa II Hilmiego, który w czasie I wojny stanął po stronie Turków. 27 lipca 1922 r. wydane zostały specjalne dekrety królewskie, które pozbawiły byłego władcę majątków i zabroniły mu powrotu do kraju. W ten sposób Brytyjczycy dodatkowo zabezpieczyli swoje pozycje w Egipcie¹¹⁵.

2.8. Dominacja Wielkiej Brytanii i Francji

Podobna sytuacja była w Persji. Z jednej strony, pozycje Wielkiej Brytanii w tym kraju były po I wojnie światowej niezagrożone. Wpływy Niemiec, Rosji

te odbyły się w okresie od września 1923 do lutego 1924 r. – patrz: Ch.Ph. Harris, *op. cit.*, s. 97–99; patrz: O. Eran, *op. cit.*, s. 62–63.

¹¹⁵ Treść brytyjskiej deklaracji o zniesieniu protektoratu nad Egiptem z 22 lutego 1922 r. oraz okoliczności jej ogłoszenia podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 298–300. Tekst zamieszczają także: P. Mansfield, *op. cit.*, s. 242; Ch.Ph. Harris, *op. cit.*, s. 96–97; J. Marlowe, *op. cit.*, s. 248–249. O wydarzeniach 1922 r. szczegółowo pisze także: P.J. Vatikiotis, *op. cit.*, s. 265–266.

i Turcji zanikły. Francja była zbyt słaba, aby rywalizować z Wielką Brytanią w tej części Bliskiego Wschodu. Z drugiej – należało zdecydować się na określoną formę kontroli i dobrać właściwe środki. Władze brytyjskie w Indiach opowiadały się za porozumieniem się z umiarkowanymi perskimi narodowcami i kontrolowaniem kraju w sposób pośredni. Na rządy bezpośrednio nie było ani pieniędzy, ani ludzi – argumentowano w Indiach. Lord Curzon częściowo poparł ten plan, uważając, że należy zawrzeć długoterminowy układ z probrytyjskimi perskimi politykami. Koncepcje protektoratu lub mandatu zostały odrzucone jako sprzeczne z rodzącymi się dążeniami narodów do samookreślenia oraz brakiem środków na kontrolowanie Persji w drodze rządów bezpośrednich. W rezultacie, 9 sierpnia 1919 r. podpisany został układ brytyjsko-perski, który przewidywał reorganizację perskiej armii, komórek celnych oraz budowę linii kolejowych pod nadzorem doradców brytyjskich. Wielka Brytania zgodziła się udzielić Persji kredytu w wysokości 2 mln funtów szterlingów¹¹⁶.

Curzon, pod którego nadzorem przygotowano i podpisano układ z 9 sierpnia 1919 r., był przekonany że dokument właściwie zabezpiecza interesy Wielkiej Brytanii w tej części Wschodu. Jednak już wkrótce sytuacja zaczęła się rozwijać w kierunku niepomyślnym dla Londynu. Po podpisaniu układu z Persją, w Wielkiej Brytanii i Indiach wzmógł się nacisk na wycofanie wojsk brytyjskich z Zakaukazia. Brytyjczycy utrzymywali wówczas (od grudnia 1918 r.) niewielki kontyngent wojska w Batumi. Curzon, minister spraw zagranicznych, sprzeciwiał się zamiarom wycofania tego kontyngentu, twierdząc, że wojska brytyjskie są potrzebne dla wsparcia młodych republik zakaukaskich, które mogą odegrać rolę zapory dla przenikania Rosji i Turcji na Środkowy Wschód. Poza tym, wojska brytyjskie mogły przyczynić się do powstania niepodległego Turkiestanu.

W styczniu 1920 r. brytyjski sztab generalny przygotował trzy scenariusze obrony przed ofensywą bolszewicką w kierunku Persji. Dla powstrzymania jej należało stworzyć linię defensywną, która miała przebiegać bądź od Stambułu przez Batumi, Baku do Merwu lub Teheranu i Maszhadu, bądź od północnej Palestyny przez Mosul do Birdżandu. Oceniono, że na Kaukazie należałoby rozlokować 2 dywizje, a w Persji – 5 dywizji wojska. Wojska bolszewickie walczyły w tym czasie na Zakaukaziu z armią generała Denikina i powoli posuwały się wzdłuż wybrzeży Morza Kaspijskiego w stronę Azerbejdżanu¹¹⁷.

¹¹⁶ Tekst porozumień między Wielką Brytanią a Persją z 9 sierpnia 1919 r. podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 182–183. Por.: E. Abrahamian, *op. cit.*, s. 114.

¹¹⁷ Patrz: H. Sabahi, *British Policy in Persia 1918–1925*, Frank Cass, London 1990, s. 62–61; E. Abrahamian, *op. cit.*, s. 114.

W brytyjskich kregach rządowych zwyciężyło ostatecznie przekonanie, że utrzymanie wojska na Zakaukaziu i w Turkiestanie oraz zwiększenie kontyngentu w północnej Persji jest zbyt kosztowne, a konflikt z Rosją z powodu Persji nie leży w interesach brytyjskich. Lord Curzon oceniał, że Rosja bolszewicka, pracując w kierunku Persji, wcale nie zamierza zaatakować tego kraju, a następnie pozycji brytyjskich w północnych Indiach, a jedynie chce związać siły brytyjskie na Bliskim Wschodzie, aby odciągnąć uwagę Londynu od spraw w Europie. W konsekwencji rząd w Londynie postanowił wycofać wojska z Turkiestanu, Zakaukazia i Persji. Premier Lloyd George podjął też kroki w celu podpisania układu pokojowego z Rosją Radziecką, co nastąpiło 16 marca 1920 r. w formie porozumienia handlowego¹¹⁸.

Londyn pozostawił w ten sposób władze w Teheranie samym sobie w obliczu odradzających się sił Rosji Radzieckiej. Kiedy w brytyjskiej stolicy ogłoszono, że wojska brytyjskie zostaną wycofane z Persji w kwietniu 1920 r., w Teheranie uznano, że układ z Wielką Brytanią z 9 sierpnia 1919 r. nie jest żadnym zabezpieczeniem Persji przed ofensywą bolszewicką. 18 maja 1920 r. oddziały bolszewików przybyły do Gilanu i przyłączyły się do rebeliantów Kuchek-chana. W tej sytuacji władze perskie rozpoczęły z Rosją Radziecką negocjacje na temat układu pokojowego. Moskwa zabiegała o niego już od stycznia 1918 r., gdyż siłom bolszewickim chodziło o międzynarodowe uznanie ich rządu. Układ radziecko-perski podpisany został 26 lutego 1921 r.; Moskwa potwierdziła w nim, iż zrzeka się wszelkich roszczeń i zobowiązań finansowych, wynikających z układów podpisanych z Teheranem przez władze carskie. Persja, którą rządził w tym czasie już Reza-chan, zerwała też układ z Wielką Brytanią z 1919 r. W kwietniu 1921 r. wojska radzieckie opuściły terytorium Persji¹¹⁹.

W rezultacie I wojny światowej Wielka Brytania umocniła swoje pozycje także na Półwyspie Arabskim. W strefie Zatoki Perskiej dokumentem regulującym status prawny przed I wojną światową była konwencja brytyjsko-turecka z 1913 r. o tzw. Niebieskiej Linii. Turcja zrzekła się wówczas roszczeń do Kataru i uznała brytyjski protektorat nad Bahrajnem. Kuwejt pozostał jednostką administracyjną Imperium Osmańskiego, ale Turcja uznała ważność porozumienia zawartego przez szejka Mubaraka z Wielką Brytanią w 1899 r.

¹¹⁸ Por. H. Sabahi, *op. cit.*, s. 63.

¹¹⁹ Tekst traktatu o przyjaźni między Rosją a Persją z 26 lutego 1921 r. podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 240–241. Por. E. Abrahamian, *op. cit.*, s. 118.

Dwuznaczność statusu prawnego Kuwejtu trwała do jesieni 1914 r., kiedy to 3 listopada, wraz z wybuchem działań wojennych w Zatoce Perskiej, Wielka Brytania uznała, że „szejkanat kuwejcki jest niezależnym krajem pod protektoratem brytyjskim”. W Omanie w 1915 r. wybuchła wojna między sułtanem Maskatu a plemionami popierającymi ibadyckiego imama w Nizwie. Wielka Brytania popierała sułtana i utrzymywała w Maskacie niewielki garnizon wojskowy. Walki między obydwooma stronami trwały do 23 września 1920 r., kiedy w As-Sibie podpisany został układ o podziale kraju na dwie strefy. Układ oznaczał umocnienie wpływów brytyjskich na wybrzeżu omańskim¹²⁰.

Na południu półwyspu Wielka Brytania bezpośrednio kontrolowała miasto Aden, a pośrednio – przez subsydia dla zaprzyjaźnionych szejków – kontrolowała sytuację w Jemenie. Sytuacja w Arabii Centralnej była mniej klarowna niż na obrzeżach półwyspu ze względu na rywalizację między Ibn Saudem, władcą Nadżdzu, a szeryfem Mekki – Husajnem, który kontrolował Al-Hidżaz. W momencie zakończenia wojny Londyn skłaniał się ku temu, aby poprzeć Husajna i stworzyć w Arabii pod jego berłem rodzaj państwa federacyjnego. Władze brytyjskie w Indiach, zainteresowane przede wszystkim stabilizacją w Zatoce Perskiej, uważały natomiast, że należy poprzeć Ibn Sauda, który od 1913 r. kontrolował arabskie wybrzeże tego akwenu. W lipcu 1918 r. wojownicy Ibn Sauda starli się z oddziałami szeryfa Mekki Husajna. Przyczyną sporu były roszczenia obydwo władców do osady Churma. Bitwa przyniosła zwycięstwo Ibn Saudowi. Również kolejna bitwa pod Turabą przyniosła mu sukces. Jego wojownicy wycięli w pień żołnierzy szeryfa Mekki, którego prestiż został w wyniku tych wydarzeń poważnie nadszarpnięty. W grudniu 1919 r. władze brytyjskie wystąpiły w roli mediatora w zastrzegającym się sporze między Al-Hidżazem a Nadżdzem, ale wstrzymały się z dalszymi inicjatywami pojednawczymi z powodu skomplikowanej sytuacji w Syrii¹²¹.

¹²⁰ Patrz: J.C. Wilkinson, *op. cit.*, s. 251.

¹²¹ Por. H.St J.B. Philby, *Saudi Arabia*, Ernest Benn, London 1955, s. 277; G. Troeller, *The Birth of Saudi Arabia. Britain and the Rise of the Saudi House*, Fran Cass, London 1976, s. 131–135; Chajr ad-Din az-Zirikli, *Szibh al-dżazira fi abd al-malik Abd al-Aziz* (Półwysep Arabski w epoce króla Abd al-Aziza), Matabi'a Dar al-Kalam, t.1–4, Bejrut 1970, t. 1, s. 317–321; Sa'ud Ibn Hizlul, *Tarich muluk Al Su'ud* (Historia królów z rodu Sa'udów), Ar-Rijad 1961, s. 116–117.

Francja utrzymała po I wojnie światowej silne pozycje w Maghrebie i uzyskała kontrolę nad Syrią.

W Algierii ludność rdzenna była rządzona twardą ręką przez gubernatora generalnego, którym w latach wojny był Charles Lutaud. Był on jednym z najbardziej zagorzałych zwolenników utrzymania i umocnienia uprzywilejowanej pozycji kolonów francuskich. Władze w Paryżu podjęły co prawda za premiership Georges'a Clemenceau, po wrześniu 1908 r., pewne kroki w kierunku nadania większych praw ludności arabskiej, ale kroki te były ograniczone imperialnymi interesami Francji. Chodziło w szczególności o prawo wybierania przedstawicieli ludności rdzennej do rad ustawodawczych departamentu. Wcześniej przedstawiciele ludności algierskiej w tych radach byli wyznaczani przez gubernatora. Z powodu ograniczeń proceduralnych prawa wyborcze otrzymało jednak tylko ok. 5 tys. osób, w związku z czym narodowcy algierscy uznali, że w statusie ludności rdzennej nic się nie zmieniło. Do Algierii dotarły echa rewolucji młodoturckiej i w kręgu wąskiej elity muzułmańskiej pochodzenia miejskiego i posługującej się językiem francuskiej narodził się ruch kulturalno-polityczny, który zaczął coraz głośniej wyrażać postulaty rdzennej ludności Algierii. Władze francuskie oceniały liczebność tego ruchu na ok. 20 tys. osób i nazywali jego członków *évolués*. Członkowie sami nazywali się Młodymi Algierczykami na wzór Młodoturków i chcieli działać w ramach francuskich struktur demokratycznych na rzecz poprawy sytuacji ludności rdzennej ich kraju. W 1912 r. delegacja Młodych Algierczyków udała się do Paryża, gdzie przedstawiła memorandum w sprawie reform w Algierii. W konsekwencji tego kroku w latach 1913–1914 r. parlament francuski kilkakrotnie debatował nad sytuacją w Algierii, ale jedynym skutkiem tych debat było złagodzenie niektórych przepisów prawa karnego oraz zwiększenie reprezentacji ludności tubylczej w radach miejskich z jednej czwartej do jednej trzeciej¹²².

Rdzeni mieszkańcy Algierii wykazali w czasie I wojny światowej lojalność wobec Francji i nie poddali się propagandzie niemiecko-osmańskiej, która wzywała ich do wypowiedzenia posłuszeństwa władzom kolonialnym w imię solidarności religijnej ze Stambułem. W oddziałach francuskich na frontach I wojny światowej walczyło ok. 206 tys. Algierczyków. Byli to rekruci, żołnierze zawodowi i ochotnicy. Blisko 26 tys. z nich straciło życie, a ok. 72 tys. zostało rannych, z czego 8770

¹²² Patrz: A. Kasznik-Christian, *Algeria*, Wyd. Trio, Warszawa 2006, s. 113; J. Ruedy, *Modern Algeria. The Origin and Development of a Nation*, Indiana University Press, Bloomington Ind. 2005, s. 111.

pozostało kalekami. Prawie 89 tys. Algierczyków zostało wziętych na roboty do Francji, a ok. 30 tys. innych pojechało do pracy do Francji dobrowolnie. W sumie prawie jedna trzecia algierskich mężczyzn w wieku od 20 do 40 lat znalazła się w wyniku I wojny światowej we Francji, co miało wielostronne i ogromne konsekwencje dla stosunków algiersko-francuskich w późniejszym okresie¹²³.

W 1917 r. premier Clemenceau powiedział o wielkim udziale Algierczyków w wysiłku wojennym Francji i odwołał Charlesa Lutauda z Algierii. Jego miejsce zajął Charles Jonnart, który był już gubernatorem generalnym i to o wiele mniej rygorystycznym wobec ludności rdzennej niż jego poprzednik. Ta nominacja wywołała protesty ze strony kolonów, ale została utrzymana w mocy. 21 czerwca 1918 r. zniesiony został specjalny podatek, który nakładano na ludność rdzenną a 1 sierpnia przywrócone zostały sądy plemienne, które sprawowały kontrolę nad ziemią wspólnotową oraz zasobami wodnymi. Najważniejszą reformę ogłoszono 4 lutego 1919 r. Było to tzw. Prawo Jonnarta, które zwiększyło elektorat muzułmański w wyborach municypalnych do 425 tys. Było to prawie 43% męskiej populacji ludności rdzennej. Jednocześnie zwiększona została do 100 tys. liczba muzułmanów uprawnionych do głosowania w wyborach do Rad Generalnych. Reformy pod rządami Jonnarta nie były jednak spełnieniem obietnic danych Młodym Algierczykom przed I wojną światową¹²⁴.

W momencie wybuchu wojny w Europie sułtan Mulaj Jusuf publicznie oświadczył, że Maroko popiera Francję. Gubernator Lyautey musiał wysłać ok. 50 tys. swoich żołnierzy na fronty Europy i dla utrzymania kontroli nad Marokiem powołał pod broń podobną liczbę spośród kolonów, Senegalczyków i Marokańczyków. Już w 1914 r. zaczęto formować oddziały marokańskie, które były wysyłane na front do Francji. Do końca wojny na front skierowano 25 batalionów skompletowanych z Marokańczyków. W sumie w Europie walczyło ich 34 tysiące. Byli kierowani na najcięższe odcinki walk nad Sommą, a ponieważ byli źle wyszkoleni i fizycznie nieprzygotowani do tak ciężkich warunków, to ich straty osobowe były znacznie wyższe niż w innych oddziałach francuskich. W tym czasie w Maroko doszło do rebelii plemiennych na terenach, skąd wycofano w 1914 r. wojska francuskie. Lyautey

¹²³ J. Ruedy, *op. cit.*, s. 111.

¹²⁴ Patrz: Ch.-R. Ageron, *Histoire de l'Algérie contemporaine*, Vol. 2, *De l'insurrection de 1871 au déclenchement de la guerre de libération (1954)*, Presses Universitaires de France, Paris 1979, s. 275–277; o udziale Algierczyków w I wojnie światowej pisze także: J.M. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge University Press, Cambridge 1987, s. 328.

początkowo nie interweniował i rozprawił się z rebeliantami dopiero wtedy, kiedy w 1916 r. do Maroka powróciła część żołnierzy francuskich. Pod koniec wojny w tłumieniu powstań plemiennych brały udział także oddziały marokańskie, które wracały do domu po trudach wojny w Europie¹²⁵.

Francja w związku z wojną potrzebowała żywności zza morza i Maroko stało się ważnym dostarczycielem artykułów rolnych na rynek francuski. Wartość eksportu tych artykułów wzrosła z 31 mln franków w 1914 r. do 114 mln franków w 1918 r. Jednocześnie rozwijało się przetwórstwo produktów rolnych, gdyż ich import został bardzo ograniczony w związku z wojną i zakłóceniami w połączeniach komunikacyjnych z Europą. Lyautey ulepszył infrastrukturę – budowano drogi, linie kolejowe i porty. Casablanca stała się w czasie wojny dużym portem, z ludnością ponad 100 tys. mieszkańców¹²⁶.

Na północy Maroka, gdzie na mocy układu z Madrytu z 27 listopada 1912 r. powstał protektorat Hiszpanii ze stolicą w Tetuanie, sytuacja w związku z wojną światową była podobna jak w strefie francuskiej¹²⁷. W 1915 r. Wysoki Komisarz generał Francisco Gómez-Jordana y Sousa zabronił prowadzić jakąkolwiek działalność polityczną i społeczną. Wstrzymana została budowa dróg, szpitali i szkół. Ograniczono wydatki na utrzymanie bezpieczeństwa, w związku z czym zaczęły się mnożyć przypadki bandyckich napadów, grabieży i rozboju na drogach. Ponad 80% budżetu protektoratu w latach wojny przekazywano na cele wojskowe. Na cele te przeznaczono także urządzenia i nieruchomości przejęte od niemieckich spółek, które działały przed wojną w miastach portowych nad Morzem Śródziemnym. W ramach tych wydatków dawano spore sumy przywódcom plemiennym – aby zaskarbić sobie ich poparcie i tym samym spokój na administrowanych terenach. Wywiad niemiecki prowadził operacje przez konsulatu z Tangeru, w celu przeciągnięcia na stronę Niemiec niektórych przywódców plemiennych i sprowokowanie anty-hiszpańskiego powstania, ale działania te okazały się nieskuteczne¹²⁸.

¹²⁵ Patrz: D. Rivet, *Lyautey et l'institution du protectorat français au Maroc, 1912–1926*, Vol. 1–3, L'Harmattan, Paris 1988, Vol. 2, s. 20–28; C.V. Osborne, *The Conquest of Morocco*, Stanley Paul, London 1936, s. 218–222; S.A. Scham, *Lyautey in Morocco: Protectorate Administration, 1912–1925*, University of California Press, Berkeley 1970, s. 28–34; R.C. Pennell, *Morocco since 1830. A History*, New York University Press, New York, 2000, s. 174–178.

¹²⁶ Patrz: Ch.F. Stewart, *The Economy of Morocco 1912–1962*, Harvard Centre for Middle Eastern Studies, Cambridge, MA 1967, s. 38–39, 123–124, 128–130; M. Salahdine, *Maroc: Tribus, makhzen et colons, essai d'histoire économique et sociale*, L'Harmattan, Paris 1986, s. 72–73, 82–83, 101–103, 237–238, 275.

¹²⁷ Tekst konwencji francusko-hiszpańskiej z Madrytu z 27 listopada 1912 r. podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 1, s. 557–565.

¹²⁸ Patrz: D. Rivet, *op. cit.*, Vol. 2, s. 108–110; R.C. Pennell, *op. cit.*, s. 180–182; *idem*, *A Country with a Government and a Flag: The Rif War in Morocco, 1921–1926*, Menas Press, Wisbech 1986, s. 53–54, 62–64.

Również Tunezja, drugi protektorat francuski w Afryce Północnej zapłacił krwawą cenę za udział Francji w I wojnie światowej. We francuskiej armii walczyło na europejskich frontach ok. 63 tys. Tunezyjczyków. Blisko 10,5 tys. z nich straciło życie. W Tunezji popularne stały się przed wojną idee rewolucji młodotureckiej. W wąskim kręgu inteligencji tunezyjskiej powstały grupy Młodych Tunezyjczyków, wysuwających pod adresem władz francuskich postulaty demokratyzacji systemu politycznego. W 1912 r. władze francuskie rozbiły tę wątłą opozycję i zmusiły jej działaczy do emigracji. Większość z Młodych Tunezyjczyków znalazła się w Stambule, gdzie w czasie I wojny światowej pomagała władzom osmańskim w szerzeniu w Tunezji propagandy antyfrancuskiej w nadziei, że po wygraniu przez państwo osmańskie wojny, Tunezja otrzyma szeroką autonomię.

Kilku Młodych Tunezyjczyków w Szwajcarii wydawało w czasach wojny czasopismo polityczne „La Revue du Maghreb”. Jego główny redaktor – Muhammad Nasz Hamba – analizował przede wszystkim skutki rozbitcia przez Francuzów ruchu Młodych Tunezyjczyków i uważał, że tym samym pogrzebane zostały nadzieje na trwałe zbliżenie między muzułmanami a Europejczykami. Na łamach „La Revue du Magreb” propagowana była idea samookreślenia się narodów, zawarta w deklaracji 14 Punktów amerykańskiego prezydenta W. Wilsona. Pojawiały się też apele do Młodych Tunezyjczyków, aby połączyli swoje siły i zabrali głos na konferencji pokojowej w Paryżu w sprawie niepodległości ich kraju. Głosy te były jednak zbyt słabe, aby zmusić mocarstwa do wysłuchania Tunezyjczyków¹²⁹.

Lata 1914–1922 przyniosły zasadnicze zmiany na mapie politycznej Bliskiego Wschodu. Państwo osmańskie, które na początku I wojny światowej przyłączyło się do obozu państw centralnych, znalazło się wśród przegranych i rozpadło się. W czasie wojny powstało wiele planów powojennego ładu, zakładających oderwanie od Stambułu krajów arabskich. Wydarzenia na frontach wojennych i poza nimi sprawiły, że w 1918 r. najsilniejsze po-

¹²⁹ Por. K.J. Perkins, *A History of Modern Tunisia*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 73; J.M. Abun-Nasr, *op. cit.*, s. 354.

zycje na Bliskim Wschodzie uzyskały Wielka Brytania i Francja. Kraje arabskie zostały objęte systemem mandatowym. 25 kwietnia 1920 r. Rada Najwyższa Ligi Narodów przyznała Francji – Syrię i Liban, a Wielkiej Brytanii – Palestynę i Irak. Decyzja ta została zatwierdzona odpowiednio 24 lipca i 29 września 1923 r. Londyn kontrolował główne państwa arabskie regionu: Egipt i Irak.

Kwestia uwolnienia się krajów Maghrebu spod panowania Francji nie była w ogóle rozpatrywana przez konferencję pokojową w Paryżu. Równie oczywista była aneksja Algierii przez Francję i włączenie jej przez Paryż do francuskiego systemu administracyjnego na statusie departamentu zamorskiego. Turcy stracili całkowicie kontrolę nad Półwyspem Arabskim. Al-Hidżaz wyzwolił się spod kontroli osmańskiej w rezultacie Powstania Arabów. W Arabii Centralnej jej władca Ibn Saud zerwał sojusz z władzami osmańskimi i podpisał 26 grudnia 1915 r. układ z Wielką Brytanią. Również Asir zerwał związki polityczne ze Stambułem i zawarł porozumienie z Brytyjczykami. Wielka Brytania umocniła swoje wpływy także na arabskim wybrzeżu Zatoki Perskiej.

W pierwszych latach powojennych na bliskowschodnią scenę powróciła Rosja. Dzięki jej pomocy, tureccy narodowcy pokonali Greków w 1922 r., co otworzyło drogę do rewizji traktatu z Sevres. Na Zakaukaziu bolszewicy pokonali Białą Armię i zdominowali miejscowe małe państwa. Rozbili też opozycję muzułmańską w Turkiestanie, która zagrażała jednoci terytorialnej Persji. W ten sposób uzyskali oni wpływ na to państwo i podważyli dominującą rolę Wielkiej Brytanii na Środkowym Wschodzie.

Mocarstwa europejskie zderzyły się na Bliskim Wschodzie zaraz po zakończeniu wojny z nową potężną siłą. Były nią ideologie narodowe. Pod ich wpływem zaczęły kształtować się nowe stosunki międzynarodowe w regionie. W Turcji narodowcy zmusili mocarstwa do rewizji porozumienia z Sevres i wywalczyli dla swojego kraju korzystniejsze warunki, w formie układu z Lozanny. W Egipcie i Iraku narastał coraz silniejszy sprzeciw mający na celu osłabienie dominacji brytyjskiej i Wielka Brytania musiała zmienić formę swojej obecności w obydwu krajach: zgodziła się na niepodległość Egiptu i Iraku, chociaż narzuciła miejscowym rządów traktaty, gwarantujące jej kontrolę nad polityką zagraniczną i częściowo także wewnętrzną. System ten został nazwany imperializmem traktatowym (*empire by treaty*). Nie bez znaczenia było to, że system ten nie obciążał w takim stopniu podatnika brytyjskiego jak rządy bezpośrednie w formie protektoratu czy mandatu.

Na frontach I wojny światowej w formacjach brytyjskich walczyło ok. 300 tys. Australijczyków. 60 tys. z nich zginęło, w tym 8 tys. na półwyspie Gallipoli, a 1,5 tys. w walkach z Turkami o Palestynę. Na zdjęciu jeden z grobów zbiorowych na Alianckim Cmentarzu Wojskowym w Beer Szewie w Izraelu, gdzie pochowanych zostało 31 kawalerzystów z 4 Australijskiej Brygady Lekkiej Kawalerii. Słynna szarża żołnierzy tej brygady na okopy turecko-niemieckie 31 października 1917 r. zdecydowała o zdobyciu studni w Beer Szewie i otworzyła aliantom drogę do Jerozolimy.

Cmentarz Wojskowy w Jerozolimie na wzgórzu Scopus, gdzie pochowanych zostało 2515 żołnierzy alianckich (w tym 10 nierozpoznanych), którzy zginęli w walkach z Turkami o Palestynę w latach 1914–1917.

Rozdział 3.

Stosunki w regionie w okresie mandatów (1920–1948)

3.1. Polityka zagraniczna Republiki Tureckiej

Po zakończeniu wojny, w miejsce kalifatu i sułtanatu w Turcji zaczęto wprowadzać nowe symbole, mające służyć integracji społecznej. U ideologicznych podstaw stosunków z zagranicą legła idea narodu tureckiego, którą zaczęto krzewić w szkołach, prasie, radiu i urzędach państwowych. Nacjonalizm Mustafy Kemala definiował interes nacji w odniesieniu do ciągu głębokich przemian, które miały przekształcić Turcję w nowoczesne państwo w granicach przewidzianych traktatem z Lozanny.

Początkowo niewyjaśniony był status Mosulu. W latach 1923–1924 władze tureckie proponowały przeprowadzenie w rejonie Mosulu plebiscytu na temat przyszłości tego rejonu, ale Wielka Brytania stała na stanowisku, że Mosul powinien być włączony w skład państwa irackiego. 5 czerwca 1926 r. Turcja podpisała porozumienie z Wielką Brytanią, w którym zrzekła się praw do Mosulu w zamian za 25-letni deputat w wysokości 10% ropy wydobywanej w tym regionie. Później Ankara zrezygnowała z tego prawa w zamian za rekompensatę w wysokości 700 tys. funtów szterlingów. 18 lipca 1932 r. Turcja przystąpiła do Ligi Narodów, a 9 lutego 1934 r. podpisała pakt z państwami bałkańskimi – Grecją, Jugosławią i Rumunią – gwarantujący każdemu z państw suwerenność i integralność terytorialną. 11 kwietnia 1936 r. władze Turcji zwróciły się do sygnatariuszy traktatu z Lozanny o zgodę na ufortyfikowanie cieśnin, co oznaczałoby odzyskanie przez Ankarę pełnej suwerenności nad tym rejonem.

W odpowiedzi, 20 lipca 1936 r. podpisana została w Montreux konwencja, w której zainteresowane państwa (poza Włochami) zgodziły z postulatem Turcji. 5 czerwca Turcja podpisała tzw. Pakt Saadabadzki o nieagresji z sąsiadami na wschodzie – Irakiem, Iranem i Afganistanem¹.

Po myśli Turcji ułożyła się sprawa Aleksandretty na pograniczu z Syrią, zamieszkałej przez Turków i Arabów. Porozumienie Franklin-Bouillona z 1921 r. wydzieliło Aleksandrettę jako oddzielną jednostkę administracyjną w ramach francuskiego mandatu. Kiedy jednak we wrześniu 1936 r. Francja obiecała Syrii pełną niepodległość, władze w Stambule zażądały zachowania autonomii miasta. W rezultacie sprawa trafiła pod obrady Ligi Narodów, które zakończyły się uznaniem postulatu strony tureckiej. W marcu 1938 r. podpisane zostało porozumienie francusko-tureckie, na mocy którego Aleksandretta stała się protektoratem francusko-tureckim, a wojska obydwu państw miały zapewnić porządek podczas wyborów do regionalnej rady ustawodawczej. W wyborach przeprowadzonych 21 lipca 1938 r. ludność turecka zdobyła większość miejsc w radzie. W czerwcu następnego roku powstała nowa jednostka polityczna o nazwie Hatay, w siedzibie której wywieszono tureckie flagi; jej władze wyraziły wolę przyłączenia się do Turcji. Francja, która początkowo nie zgadzała się na aneksję regionu przez Turcję, w końcu poświęciła interesy Syrii w imię tworzenia wspólnego frontu przeciwko Niemcom. 23 czerwca 1939 r. podpisany został pakt o nieagresji między Francją a Turcją. Sześć dni później, 29 czerwca 1939 r., strona turecka ogłosiła, że Francja zgodziła się na przyłączenie Aleksandretty do Turcji².

W chwili wybuchu II wojny światowej w Turcji dobrze pamiętano, że przystąpienie do I wojny światowej doprowadziło do upadku Imperium Osmańskiego. Stąd w tureckich kręgach politycznych dominowały tendencje do zachowania

¹ Patrz: E.J. Zürcher, *Turkey. A Modern History*, I.B. Tauris, London 2001, s. 200–201. Tekst konwencji z Montreux z 20 lipca 1936 r. w sprawie Cieśnin Tureckich podaje: J.C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics. A Documentary Record*, Vol. 2, *British-French Supremacy, 1914–1945*, Yale University Press, New Haven and London 1979, s. 481–485. Tekst Paktu Saadabadzkiego podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 509–511. Ważniejsze prace o aspektach międzynarodowych historii Turcji w tym okresie: Salahi Ramsdan Sonyel, *Turkish Diplomacy 1918–1923: Mustafa Kemal and the Turkish national movement*, Sage Publications, London and Beverly Hills 1974; S. Shaw, *From Empire to Republic: the Turkish War of Liberation 1918–1923: a Documentary Study*, Vols. 1–6, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000; P. Dumont, *1919–1924 Mustafa Kemal invente la Turquie moderne*, Complexe, Brussels 1983; A. Mango, *Atatürk*, John Murray, London 1999; S. Deringil, *Turkish Foreign Policy During the Second World War: an 'Active' Neutrality*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.

² Tekst porozumienia francusko-tureckiego z 23 czerwca 1939 r. zamieszcza: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 544–547. Por.: D.K. Fieldhouse, *Western Imperialism in the Middle East 1914–1958*, Oxford University Press, Oxford 2006, s. 297–298; A.L. Tibawi, *A Modern History of Syria including Lebanon and Palestine*, Macmillan, St. Martin's Press, London 1969, s. 353.

w nowej wojnie światowej neutralności. Co prawda, jeszcze przed wybuchem wojny, Turcja zawiązała sojusze z Wielką Brytanią i Francją. Stosunki z Londynem poprawiły się w następstwie narastającego zagrożenia ze strony Włoch. 4–5 września 1936 r. król Edward VIII złożył krótką wizytę w Stambule, a 9–10 maja 1937 r. prezydent Ismet İnönü wziął udział w ceremonii koronacji Jerzego VI. W następstwie tej wizyty 12 maja 1939 r. podpisano deklarację o wzajemnej pomocy i współpracy gospodarczej i o kredytowaniu przez banki brytyjskie industrializacji, w ramach drugiej 5-latki. 19 października 1939 r. Turcja podpisała traktat o wzajemnej pomocy z Wielką Brytanią i Francją, które obiecały udzielić Turcji pożyczek i rozwiązać problem zadłużenia zagranicznego Ankarę³.

Ankara starała się utrzymywać poprawne relacje z Moskwą. Turcji zależało w tym przypadku na uzyskaniu gwarancji integralności terytorialnej. Jednak gdy 23 sierpnia 1939 r. Moskwa podpisała z Berlinem układ o sojuszu, pozycja Ankarę znacznie się skomplikowała. W momencie napaści Niemiec na Polskę 1 września 1939 r. władze tureckie znalazły się pod silną presją Berlina, który chciał pozyskać ją sobie lub ostatecznie skłonić do zachowania neutralności, aby wojska brytyjskie nie mogły przejść przez jej terytorium i przyjść na pomoc sojuszniczej Rumunii. Jednocześnie Moskwa, która stała wówczas po stronie Niemiec, zaczęła domagać się od Ankarę, aby zamknęła cieśniny dla okrętów wojennych i podpisała pakt pomocy wzajemnej, co pozwoliłoby rozmieścić w cieśninach radzieckie oddziały. Ankara 2 października odrzuciła jednak propozycje Moskwy jako sprzeczne z postanowieniami konwencji z Montreux. Ich przyjęcie mogło wywołać negatywne reakcje Wielkiej Brytanii i Francji⁴.

Traktat obronny z Wielką Brytanią i Francją z 19 października 1939 r. pozwalał Ankarze odstąpić od neutralności jedynie w sytuacji bezpośredniego zagrożenia jej narodowych interesów. W takiej sytuacji Wielka Brytania i Francja miały przyjść Turcji z pomocą. Układ sojuszniczy uwzględnił też specjalny charakter stosunków turecko-radzieckich i dał Ankarze prawo do powstrzymania się od jakichkolwiek działań przeciwko Związkowi Radzieckiemu w sytuacji, gdyby takie działania stały się następstwem podjęcia innych zobowiązań. Londyn i Paryż obiecały Ankarze pomoc wojskową, ale dalszy rozwój wydarzeń na frontach nie pozwolił na spełnienie tej obietnicy. Kiedy Włosi zajęli Grecję i Albanię, a Niemcy okupowali Jugosławię, Grecję, Rumunię i Bułgarię, Turcja została odcięta od sojuszników. Dyplomacja niemiecka w Ankarze, kierowana przez doświadczonych

³ Por. S. Shaw, *op. cit.*, s. 397. Tekst traktatu trójstronnego z 19 października 1939 r. podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 548–551.

⁴ Patrz: S. Shaw, *op. cit.*, s. 397.

go Franza von Papena, zaczęła coraz silniej naciskać na Ankarę, aby przeszła na stronę państw Osi. Pod presją działań von Papena, władze tureckie zamknęły na początku 1941 r. Cieśniny, uniemożliwiając okrętom aliantów przyjsię, w razie konieczności, z pomocą Rosji. Dyplomacja niemiecka chciała potem uzyskać od Ankary zgodę na przemasz wojsk niemieckich przez tureckie terytorium do Iraku, Syrii i Iranu, ale władze tureckie podpisały tylko z Niemcami, 18 czerwca 1941 r., pakt o nieagresji. Przy kolejnych próbach Niemców uzyskania zgody na tranzyt wojsk, argumentowano, że Moskwa w odwecie może rozpocząć przesładowania ludności tureckiej na swoim terytorium. Drugą sprawą, która w tym okresie wymagała prowadzenia bardzo wyważonej polityki były dostawy towarów dla walczących stron. Niemcom chodziło głównie o rudę chromu i F. von Papen doprowadził do podpisania 9 października 1941 r. porozumienia handlowego z Ankarą, w której strona turecka zobowiązała się do wymiany chromu na sprzęt wojskowy. Ankara dostarczała chrom jednocześnie do Wielkiej Brytanii, i to w większych ilościach niż do Niemiec⁵.

W grudniu 1942 r. Wielka Brytania zaczęła nakłaniać Turcję do przystąpienia do wojny po stronie aliantów. Ankara twierdziła, że jej armia nie jest przygotowana do prowadzenia działań wojennych i alianci zgodzili się, że najpierw należy dobroić tureckie wojska. W następnym roku do Turcji zaczęły napływać dostawy alianckiego sprzętu wojskowego, ale władze tureckie pozostawały neutralne. Obawiano się przede wszystkim bombardowań przez Niemców Sztambułu, czemu ani armia turecka, ani alianci nie mogliby zapobiec. Na jesieni 1943 r., po konferencjach w Moskwie i Teheranie, alianci wzmogli nacisk na Ankarę. Prezydent İnönü grał na czas i dopiero na wiosnę 1944 r., kiedy klęska Niemiec była coraz bardziej oczywista, zdecydował się zerwać z Berlinem stosunki polityczne i gospodarcze. Decyzję w tej sprawie Zgromadzenie Narodowe podjęło 2 sierpnia 1944 r. Oficjalnie Turcja wypowiedziała Niemcom wojnę 23 lutego 1945 r.⁶

3.2. Syria i Liban pod mandatem Francji

Francuzi przejęli kontrolę nad Syrią na mocy postanowienia Ligi Narodów z 24 lipca 1922 r.⁷ Decyzja Ligi Narodów była właściwie usankcjonowaniem *sta-*

⁵ Patrz, E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 204. Tekst paktu o nieagresji z Niemcami z 18 czerwca 1941 r. podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 570.

⁶ Patrz: E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 204; S. Shaw, *op. cit.*, s. 398–399.

⁷ Decyzje o podziale Bliskiego Wschodu na terytoria mandatowe zapadła na konferencji w San Remo w kwietniu 1920 r. – patrz: Rozdział 2.

tus quo, gdyż Francuzi zajęli Syrię już w 1920 r. Była to reakcja na ogłoszenie się, 8 marca 1920 r., przez Fajsala królem nowego państwa w Syrii. Francuskie ministerstwo spraw zagranicznych przy Quai d'Orsay natychmiast przystąpiło do opracowania planu działań. W jednym z protokołów z maja 1920 r. czytamy: „Możliwość utworzenia arabskiego królestwa na terenie zjednoczonej Syrii jest wykluczona. Nie ma natomiast przeciwwskazań, aby różne grupy etniczne mogły otrzymać autonomię. Największym problemem jest utworzenie politycznej organizacji dla tubylczej ludności, gdyż należy pogodzić deklaracje państw sojusznicznych oraz zasady systemu mandatowego z naszymi interesami na Bliskim Wschodzie”⁸. Zasady systemu mandatowego nakładały na mandatariusza m. in. obowiązek pobudzania rozwoju społecznego w kraju mandatowym⁹.

Na początku lipca 1920 r. wojska francuskie wyruszyły z syryjskich wybrzeży Morza Śródziemnego i zajęły pozycje w Zahli oraz pod Aleppo. Fajsal próbował wyjaśnić przyczyny tych ruchów i wysłał do Egiptu brytyjskiego oficera łącznikowego marszałka Allenby'ego. 10 lipca Allenby telegrafował do lorda Curzona, że Fajsal spodziewa się ataku wojsk francuskich. Sam Fajsal postanowił wyjechać do Europy, aby tam zabiegać o poparcie dla swojego państwa. 11 lipca 1920 r. do Damaszku przybył z Bejrutu Nuri as-Sa'id, bliski współpracownik Fajsala i przekazał mu ustne ultimatum generała Gourauda. Na piśmie zostało ono dostarczone do Damaszku 14 lipca i miało formę noty dyplomatycznej skierowanej do „Jego Królewskiej Mości Emira Fajsala w imieniu Rządu Francji”. Ultimatum zawierało pięć punktów, z których pierwszy mówił o bezwarunkowym wprowadzeniu w Syrii przez Francję systemu mandatowego. Armia Fajsala miała się rozbroić, a każda forma sprzeciwu wobec władz francuskich miała być surowo karana. Tymczasem wojska francuskie zaczęły marsz na Damaszek i 23 lipca zajęły Aleppo. Fajsal postanowił rozbroić swoje wojsko, ale część jego oficerów chciała walczyć. 24 lipca ok. 2 tys. żołnierzy Fajsala pod wodzą Jusufa al-Azmy, ministra obrony w rządzie Fajsala, stawilo czoła armii Gourauda w miejscowości Majsalun, ok. 20 km na zachód od Damaszku w kierunku Bejrutu. Przewaga militarna Francuzów była miażdżąca: mieli czołgi, ciężkie

⁸ Cyt za: W. Kawtharani, *Le Grand-Leban et la projet de la Confédération Syrienne d'après des documents français*, [w:] *State and Society in Syria and Lebanon*, ed. Y.M. Choueiri, University of Exeter Press, Exeter and New York 1993, s. 46–48.

⁹ O systemie administrowania Syrią i stosunkach władz mandatowych z notablami traktują dokumenty francuskiego ministerstwa spraw zagranicznych znajdujące się w archiwum w Nantes: *Ministere des Affaires etrangeres, Centre des archives diplomatiques de Nantes*. Patrz: dokument „Texte de la declaration de M. Paul Boncour au sujet de la Syrie”, Genève, le premier septembre 1928, zespol: Beyrouth, Cabinet Politique 364.

działa i aeroplany. W składzie armii francuskiej były oddziały Marokańczyków, Algierczyków i Senegalczyków. Wynik bitwy był łatwy do przewidzenia. Syryjczycy zostali rozbici, a ich dowódca zginął. Razem z nim śmierć poniosło 150 Syryjczyków, a ok. 1500 odniosło rany. Straty francuskie wyniosły 42 zabitych i 152 rannych. Majsalun stał się w Syrii symbolem walki o wolność¹⁰.

Po wydarzeniach 20 lipca 1920 r. i opuszczeniu Damaszku przez Fajসাła, rządy nad Syrią przeszły w ręce generała Henriego Gourauda, który traktował Syrię jako zdobyte terytorium. Wkrótce po Syrii zaczęły krążyć słuchy, że generał, stojąc u grobu Saladyna, miał powiedzieć: „Moja obecność tutaj symbolizuje zwycięstwo krzyża nad półksiężycem”.

Na władze miast nałożona została kontrybucja. Resztki armii syryjskiej zostały przekształcone w siły porządkowe. Wielu notabli zostało skazanych na śmierć. Mimo to, ludność Syrii buntowała się przeciwko obecności Francuzów. Od stycznia 1919 r. do kwietnia 1920 r. w Syrii zginęło 150 oficerów i 3432 żołnierzy francuskich¹¹. Liczba powstańców zaczęła szybko wzrastać i na jesieni 1920 r. ich oddziały liczyły ok. 5 tys. ochotników. Dowództwo francuskie zaczęło przerzucać oddziały w rejon Aleppo, aby zgnieść powstanie¹².

Francuską politykę w Syrii określały względy strategiczne, gospodarcze i religijne. Francja występowała od dawna w roli protektora mniejszości chrześcijańskich na obszarach Żyznego Półksiężycza, a Kościół francuski kierował tu misje mające wypełniać posługi religijne oraz prowadzić działalność edukacyjną. Poczucie misji cywilizacyjnej w Lewancie było ważnym elementem stosunku Francuzów do miejscowej ludności. Władze francuskie poczuwały się do odpowiedzialności za losy libańskich chrześcijan, zwłaszcza maronitów¹³. Z ekonomicznego punktu

¹⁰ Sati al-Husri, syryjski działacz narodowy z tamtego okresu, był świadkiem tych wydarzeń i opisał je we wspomnieniach pt. *Jaum Majsalun* (Dzień Majsalunu). Al-Husri twierdzi, że dowódca oddziałów syryjskich popełnił honorowe samobójstwo (Sati al-Husri, *Jaum Majsalun*, Bejrut, 1948, s. 78). O wydarzeniach 1920 r. w Syrii i bitwie pod Majsalun piszą: A.L. Tibawi, *op. cit.*, s. 327–330; D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 263–255; E. Rogan, *The Arabs. A History*, Allen Lane, London 2009, s. 162–163; J. Salt, *The Unmaking of the Middle East. A History of Western Disorder in Arab Lands*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 2008, s. 83.

¹¹ Patrz: A.L. Tibawi, *op. cit.*, s. 340–341.

¹² Por. Ph.S. Khouri, *Syria and the French Mandate: The Politics of the Arab Nationalism 1920–1945*, I.B. Tauris, London 1987, s. 102–108; E. Rogan, *op. cit.*, s. 226. Niepokoje społeczne ujawniły się w 1923 r. w Latakii wśród Alawitów, gdzie pojawił się prorok, który głosił, iż odejście Francuzów z Syrii jest konieczne, gdyż inaczej nigdy nie przyjdzie Mahdi – patrz: dokument „Chef du Service des Renseignements de l'État Alaouites, le Mars 1928”, Ministère des Affaires étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół Beyrouth, Cabinet Politique 608.

¹³ O polityce Francji w Syrii w kontekście polityki kolonialnej patrz: C.M. Andrew and A.S. Kanya-Forstner, *France Overseas: The Great War and the Climax of French Imperial Expansion*, Thames and Hudson, London 1981; W.I. Shoarock, *French Imperialism in the Middle East. The Failure of Policy in*

widzenia mandat na Syrię wiązał się przede wszystkim z wysokimi wydatkami. W 1936 r. obliczono, że na utrzymanie Syrii i Libanu przeznaczono od 1919 r. ok. 4 miliardów franków. Korzyści ekonomiczne były niewspółmiernie niskie. Stanowiły je obroty handlowe producentów jedwabiu z Lyonu, handel niektórych firm z Marsylii, miejsca pracy dla urzędników zatrudnionych w administracji w Syrii. Głównie chodziło więc o prestiż i ambicje imperialne¹⁴.

Francuzi nie zamierzali ani scalać społeczeństwa Syrii w jeden organizm państwowy, ani przekazać miejscowym elitom ster rządów. Chcieli sami rządzić, wykorzystując istniejące podziały religijne, etniczne i regionalne. Społeczeństwo Syrii było podzielone przede wszystkim ze względu na religię. Ok. 85% mieszkańców wyznawało islam, a pozostali – chrześcijaństwo. 80% muzułmanów było sunnitami, a pozostali szyitami. Wśród szyitów było kilka odłamów, z których najbardziej liczebni – alawici (nusajryci) stanowili ok. 12% całej populacji kraju; mieszkali głównie w regionie Latakii. W początkowym okresie mandatu władze francuskie rozważały podział kraju na osiem jednostek na wzór kantonów szwajcarskich oraz połączenie Bejrutu z Trypolisem na północy, zachodnimi stokami Antylibanu oraz doliną Al-Bikaa w oddzielną jednostkę polityczną pod nazwą Wielkiego Libanu. Jednostka ta była znacznie większa od sandżaku Libanu z czasów osmańskich.

Koncepcją preferowaną przez generała Gourauda była konfederacja czterech autonomicznych jednostek, dlatego też 1 września 1920 r. utworzono związek Wielkiego Libanu, Damaszku (z Hamą i Humsem), Aleppo i Latakii. W 1921 r. do konfederacji dołączył rejon Dżabal ad-Duruzu.

W 1922 r. plan Gourauda został zmodyfikowany przez wyłączenie z konfederacji Wielkiego Libanu w celu stworzenia odrębnego państwa dla maronitów. W 1925 r. regiony Damaszku i Aleppo połączono i nazwano Republiką Syryjską (arab. *Al-Dżumhurijsa as-Surijsa*, fran. *République Syrienne*).

Latakia i Dżabal ad-Duruz istniały od tej pory aż do 1942 r. jako regiony niezależne od Syrii (z wyłączeniem lat 1936–1939). Aleksandretta otrzymała odrębną administrację¹⁵.

Syria and Lebanon 1900–1914, The University of Wisconsin Press, Madison 1976; W. Kawtharani, *op. cit.*, s. 46–61; S.H. Longrigg, *Syria and Lebanon under French Mandate*, Oxford University Press, London 1958; P. Seale, *The Struggle for Syria: A Study of Post-war Arab Politics, 1945–1958*, Oxford University Press, London 1965; Ph.S. Khoury, *op. cit.*; A. Hourani, *Syria and Lebanon: A Political Essay*, Oxford University Press, London 1946; D.K. Fieldhouse, *op. cit.*; ciekawa praca przeglądowa: P. Fournié et J.-L. Riccioli, *La France et le Proche-Orient. 1916–1946. Une chronique photographique de la présence française en Syrie et au Liban, en Palestine, au Hedjaz et en Cilicie*, Casterman, Tournai 1996.

¹⁴ Por. C.M. Andrew and A.S. Kanya-Forstner, *op. cit.*, s. 228, 245.

¹⁵ O koncepcji podziału Syrii na regiony patrz: dokument „Note pour le Ministre. Lt. Colo-

Francuzi stworzyli w Syrii rozbudowany aparat administracyjny, na czele którego stał wysoki komisarz z siedzibą w Bejrucie. W 1921 r. Francja utrzymywała w Syrii 70-tysięczną armię, która składała się głównie z Marokańczyków, Algierczyków, Senegalczyków i Malgaszów. Ze względu na wysokie koszty utrzymania, liczebność wojsk francuskich stacjonujących w Syrii zredukowano ostatecznie do 15 tysięcy. Głównym instrumentem kontrolowania kraju były służby bezpieczeństwa *Sûreté Générale*, które utworzyły z czasem rozgałęzioną siatkę agentów w całym kraju¹⁶. W 1920 r. otwarta została akademia wojskowa, która miała przygotować syryjskie siły zbrojne dla wspomaganie działań wojsk francuskich. W połowie lat 30. tzw. Syryjski Legion (*Troupes Spéciales*) liczył ok. 14 tys. żołnierzy i oficerów¹⁷.

W pierwszych dwóch latach mandatu ludność kilku regionów Syrii kilkakrotnie wyrażała niezadowolenie z obecności Francuzów, ale wojsko francuskie zawsze tłumilo przejawy oporu. Jednak powstanie, które wybuchło w lipcu 1925 r. w Dżabal ad-Duruzie, postawiło władze francuskie w nowej sytuacji. Powodem wybuchu niezadowolenia tamtejszej ludności były próby zmiany stosunków politycznych i systemu własności w rolnictwie zainicjowane przez nowego wysokiego komisarza, którym został generał Maurice Sarrail. Jego przedstawiciel w Dżabal ad-Duruzie – kapitan Gabriel Carbillet postanowił odebrać ziemię obszarnikom i przekazać ją chłopom. Kiedy notable z Dżabal ad-Duruzu przybyli do Sarraila ze skargą na Carbilleta, generał kazał ich aresztować. Wywołało to powszechne oburzenie i stało się iskrą, która spowodowała wybuch. 18 lipca 1925 r. druzowie chwycili za broń¹⁸.

nel Arnaud, Directeur du Service des Renseignements du Levant, Beyrouth”, le premier Mars 1928. Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 364. Piszą o tym: D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 257–258; J. Salt, *op. cit.*, s. 84.

¹⁶ W 1926 r. francuskie służby specjalne miały ok. 316 tys. agentów w całym kraju, z których większość otrzymywała wynagrodzenia – patrz: D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 259.

¹⁷ Patrz: dokument „La situation politique en Syrie. Note remise au Haut-Commissaire par M. Bruere, Délégué à Damas, le 28 Déc. 1929”, Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 364. O organizacji służb aministracyjnych w Syrii pisze m.in. D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 257–260.

¹⁸ O powstaniu Al-Atrasza patrz.: A.L. Tibawi, *op. cit.*, s. 345–346; D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 286–288; E. Rogan, *op. cit.*, s. 226–227.

Syria w okresie mandatu francuskiego

17 października 1925 r. pod Damaszkiem pojawiły się oddziały druzyjskie gotowe do walki z Francuzami. 18 października 1925 r. armia francuska zaczęła ostrzeliwać Damaszek z ziemi i z powietrza. Bombardowanie miasta trwało 48 godzin i spowodowało śmierć ok. 1416 mieszkańców, w tym 336 kobiet i dzieci. Tragedia ludności Damaszku spowodowała, że Sarrail został odwołany 30 października 1925 r., a jego następcą został cywilny komisarz Henri de Jouvenal, dziennikarz i polityk¹⁹.

¹⁹ O powstaniu w Syrii w latach 1925–1927 pisał obszernie: M. Provence, *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism*, University of Texas Press, Austin 2005, s. 95–105. Patrz także:

Nowy komisarz postanowił prowadzić w Syrii politykę na wzór brytyjskiej polityki w Iraku. Oznaczało to wyeliminowanie sił radykalnych, podjęcie współpracy z grupami umiarkowanymi i przekazanie im z czasem pełni władzy, ale przy powiązaniu z Francją odpowiednim traktatem. W maju 1926 r. de Jouvenal proklamował powstanie Republiki Libańskiej z przedstawicielem miejscowej ludności Charlesem Dabbasem jako prezydentem. W Syrii zaproponował stworzenie aparatu administracyjnego na czele z Tadż ad-Dinem al-Hasanim, powszechnie szanowanym głównym sędzią Damaszku. Miał on opracować plan działań, zmierzających do ogłoszenia niepodległości Syrii. Komisarz spodziewał się, że zostaną w nim uwzględnione interesy Francji. Tymczasem Al-Hasani zgłosił propozycje zmian, które okazały się dla Francuzów nie do przyjęcia. Program przewidywał: przyłączenie do Syrii regionu Latakii i Dżabal ad-Durużu, przeprowadzenie w Libanie referendum na temat połączenia się z Syrią, ewakuację wojsk francuskich, przekazanie Syryjczykom rządów nad krajem, wyrażenie zgody przez Francję na przystąpienie Syrii do Ligi Narodów. De Jouvenal próbował jeszcze negocjować z syryjskimi narodowcami, ale w 1926 r. został odwołany ze stanowiska, a jego następcą Henri Ponsot (1926–1933) był bardziej ostrożny w kwestii niepodległości Syrii²⁰.

Mimo że opór w Damaszku został zdławiony, to w innych regionach powstanie tliło się do wiosny 1927 r., a nawet później dochodziło lokalnie do demonstracji²¹. Łącznie w latach 1925–1927 z rąk Francuzów zginęło ok. 6 tys. mieszkańców Syrii. Straty materialne były ogromne²².

Powstanie miało daleko idące konsekwencje polityczne: Francuzów zmusiło do przyjęcia bardziej elastycznej formy rządów a Syryjczyków – do stworzenia własnej politycznej reprezentacji. Po upadku powstania utworzony został Blok Narodowy (*Al-Kutla al-Wataniyya*), organizacja, która wkrótce zdominowała scenę polityczną Syrii. Przywódcy Bloku podjęli politykę „honorowej współpra-

A.L. Tibawi, *op. cit.*, s. 346–347; J. Salt, *op. cit.*, s. 85; Ph.S. Khoury, *op. cit.*, s. 196–201. O braku jedności w środowisku narodowców syryjskich, a także o narodowcach-islamistach Fauziego al-Kawukdziego w Hamie: E. Rogan, *op. cit.*, s. 230.

²⁰ Por. A.L. Tibawi, *op. cit.*, s. 347–348

²¹ Np. duża demonstracja antyfrancuska miała miejsce w Aleppo w kwietniu 1928 r. – patrz: dokument „Délégué Alep à Haut Commissaire, le 7 Avril 1928”, Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 970.

²² 22 marca 1929 r. grupa notabli z Aleppo skierowała pismo do Wysokiego Komisarza w Bejrucie, w którym skarżyła się na chaos administracyjny, bandytyzm i rozbój na drogach – patrz: dokument „Un groupe d’habitants d’Alep à le Haut Commissaire à Beyrouth, le 22 mars 1929”, Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 970.

cy” z władzami francuskimi, która sprowadzała się do pośredniczenia między ludnością a władzami mandatowymi. W 1930 r. ogłoszona została konstytucja, której tekst przygotowały samodzielnie władze francuskie. Ustawa zagwarantowała nienaruszalność układu politycznego, w którym zwierzchnia władza należała do administracji mandatowej. Zgodnie z konstytucją wybrano syryjskiego prezydenta, zgromadzenie ustawodawcze oraz rząd. Jednak władze mandatowe zachowywały prawo do zawetowania „każdego postanowienia każdego syryjskiego organu każdej władzy”²³.

Nowe nadzieje na zmianę stanowiska Paryża w kwestii samorządności Syrii zrodziły się w 1936 r. w związku ze zwycięstwem Frontu Ludowego w wyborach parlamentarnych we Francji. 9 września 1936 r. parafowany został układ syryjsko-francuski, który wprowadził istotne modyfikacje w stosunkach dwustronnych. Syria mogła wstąpić do Ligi Narodów jako niepodległe państwo. Obydwa państwa były odtąd sojusznikami, a Francja mogła utrzymywać bazy wojskowe na terytorium Syrii. W listopadzie 1936 r. przedstawiciel zwolenników niepodległości Haszim al-Atasi został prezydentem republiki, a parlament syryjski ratyfikował układ 22 grudnia tego samego roku²⁴.

Nadzieje przywódców syryjskiego Bloku Narodowego na przejęcie pełni władzy w formalnie niepodległym państwie nie trwały długo. Kiedy w 1938 r. upadł rząd Léona Bluma, parlament francuski odmówił ratyfikowania układu z Syrią. W następstwie tego nowy komisarz Gabriel Puaux zawiesił w lipcu 1939 r. konstytucję, rozwiązał parlament i wprowadził rządy bezpośrednio. Kiedy w czerwcu 1940 r. Francja przegrała wojnę z Niemcami, sytuacja w Syrii uległa zasadniczej zmianie. Do kraju jako nowy komisarz przybył Henri Dentz – przedstawiciel rządu Vichy. Ta zmiana spowodowała zawieszenie rozmów z narodowcami o niepodległości²⁵.

²³ Patrz dokument: „Exposé de la situation en Syrie et au Liban fait à la Commission Permanente des Mandats à Genève. Situation politique en Syrie. Evolution du Mandat en negotiation d'un traité”, le 1 et 2 Decembre 1932, Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 364. Pisze o tym: A.L. Tibawi, *op. cit.*, s. 348–349.

²⁴ Patrz dokumenty francuskiego ministerstwa spraw zagranicznych w zespole Beyrouth, Cabinet Politique 364: Por. także: A.L. Tibawi, *op. cit.*, s. 352.

²⁵ W 1940 r. w kręgu narodowców syryjskich zrodził się pomysł zorganizowania kongresu panarabskiego w Ar-Rijadzie. Pomysłowi temu sprzyjał Ibn Saud, który chciał zjednoczyć wokół siebie arabskich aktywistów politycznych w obawie, aby kontroli nad nimi nie przejął Fajsal, król Iraku – patrz dokument „Projet d'un Congrès Pan-Arabe à Riad en 1940”, Beyrouth, Cabinet Politique 661. Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół: Patrz także dokumenty w zespole: Beyrouth, Sécurité générale 1941–1946, Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes. Pisze o tym m.in.: D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 297.

W tym samym 1939 r. Francja odstąpiła Turcji rejon Aleksandretty, traktowany przez Syryjczyków jako integralna część ich kraju. W związku z przejściem miasta i okręgu w ręce tureckie Aleksandrettę opuściło ok. 50 tys. Ormian, alawitów i Arabów-sunitów, którzy obawiali się prześladowań ze strony władz tureckich. Utrata Aleksandretty była policzkiem dla syryjskich narodowców i ciosem dla gospodarki regionu Aleppo, który został odcięty od dostępu do morza²⁶.

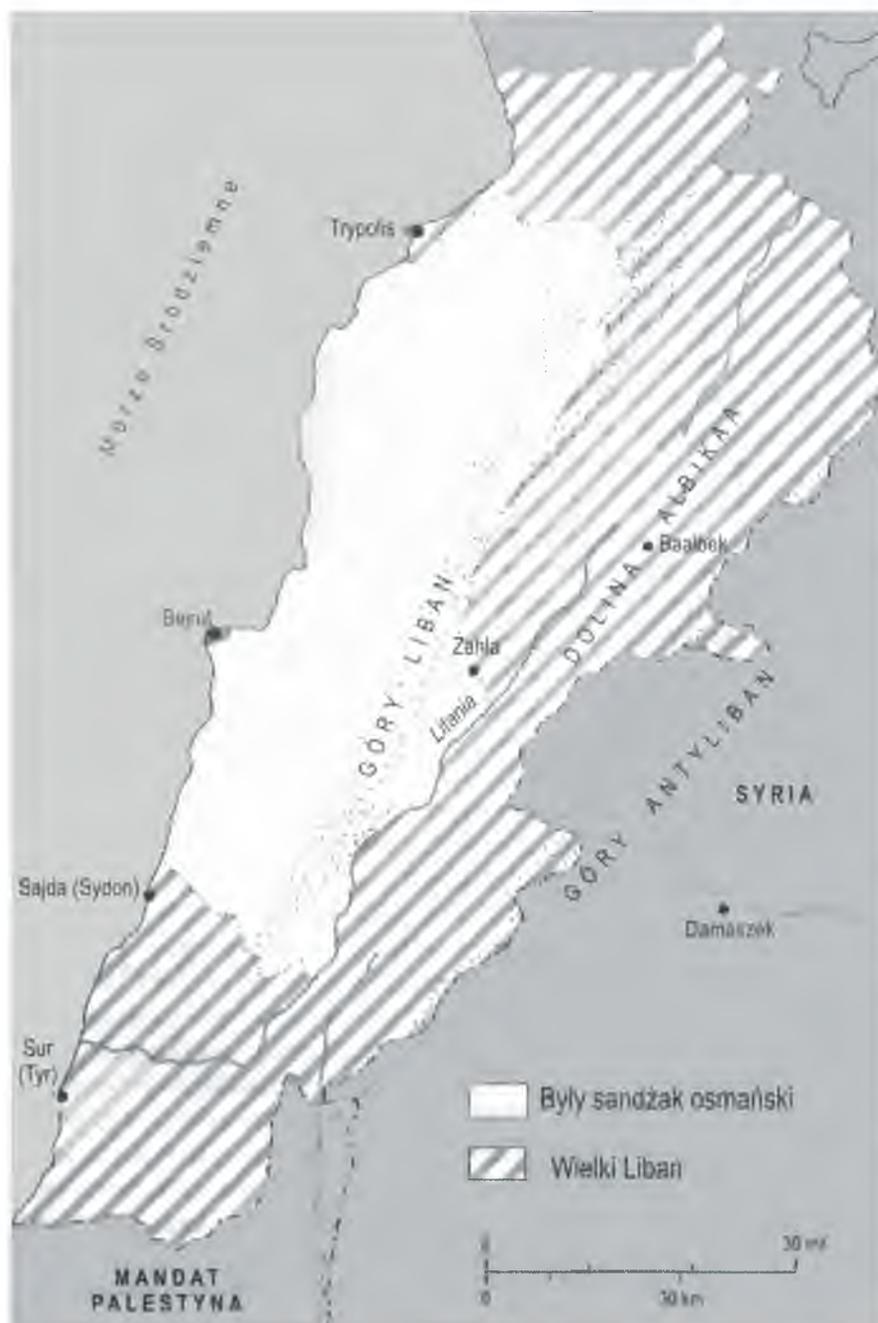
Liban jako państwo powstał za sprawą Francji 1 września 1920 r. dla zabezpieczenia interesów maronitów, miejscowych chrześcijan. W czasach osmańskich rejon Gór Libanu był oddzielną jednostką administracyjną, sandżakiem, z ludnością liczącą w 1914 r. ok. 400 tys. osób. Około 80% mieszkańców było chrześcijanami, a pozostała część – muzułmanami. Wśród chrześcijan przeważali maronici, którzy stanowili blisko 60% całej ludności sandżaku²⁷.

Po zakończeniu wojny maronici nie poparli planów Fajsala dotyczących utworzenia królestwa Wielkiej Syrii i zaczęli domagać się dla Libanu niepodległości. 27 października 1919 r. na konferencji pokojowej w Paryżu ich żądania przedstawiła delegacja patriarchy maronickiego Iljasa Butrusa al-Huwajjika. Francja uznała, że wspólnota maronicka będzie najlepiej zabezpieczać interesy francuskie w regionie i 10 listopada 1919 r. G. Clemenceau wysłał do patriarchy maronickiego list zapewniający o poparciu Francji planu utworzenia niepodległego Libanu²⁸.

²⁶ Por. D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 297–298; A.L. Tibawi, *op. cit.*, s. 353. Tekst porozumienia francusko-tureckiego z 23 czerwca 1939 r. zamieszcza: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 544–547.

²⁷ Najważniejsze prace o osmańskim okresie w dziejach Libanu: K. Salibi, *A House of Many Mansions: The History of Lebanon Reconsidered*, I.B. Tauris, London 1988; A.I. Baaklini, *Legislative and Political Development: Lebanon, 1842–1972*, Duke University Press, Durham, NC 1976; E.D. Akarli, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861–1920*, I.B. Tauris, London and New York 1993. O okresie mandatów pisali: S.H. Longrigg, *Syria and Lebanon under French Mandate*, Oxford University Press, London 1958; K.S. Salibi, *The Modern History of Lebanon*, Praeger, New York 1965; M. Zamir, *The Formation of Modern Lebanon*, Cornell University Press, Ithaca 1985; M. Zamir, *Lebanon's Quest: The Road to Statehood 1926–1939*, I.B. Tauris, London 1997; M.C. Hudson, *The Precarious Republic: Political Modernization in Lebanon*, Random House, New York 1968; D.C. Gordon, *Lebanon, the Fragmented Nation*, Croom Helm, London 1980.

²⁸ Patrz: D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 310.

Liban w okresie mandatu francuskiego

Maronici mieszkali głównie w rejonie Gór Libanu. Poza tym rejonem stanowili zaledwie 1/3 część ludności. Nawet w samym rejonie Gór Libanu po wojnie tylko 55% mieszkańców było chrześcijanami, a sami maronici stanowili już tylko mniej więcej 30%. Drugą pod względem liczebności była wspólnota sunnicka, która obawiała się dominacji maronitów i uważała, że jej interesy będą lepiej zabezpieczone, gdy Liban pozostanie częścią Syrii. Szyici stanowili 17% mieszkańców i byli trzecią grupą pod względem liczebności, ale w kolejnych dziesięcioleciach stali się grupą najliczniejszą. W 1932 r., kiedy przeprowadzono ostatni spis ludności proporcje między chrześcijanami i muzułmanami wyniosły 51 do 49 procent. Najbardziej liczebną wspólnotą byli maronici, stanowiący 29% ludności kraju. Mieszkali oni głównie w północnej i centralnej części Gór Libanu oraz we wschodnim Bejrucie. Muzułmanie-sunnici stanowili 23% populacji i mieszkali głównie w nadbrzeżnych miastach – Trypolisie, Sajdzie i Bejrucie. Szyici, trzecia co do liczebności grupa (20% ludności), byli głównie wieśniakami i zajmowali tereny na północy i południu doliny Al-Bikkaa. Mimo że już w 1932 r. uważano, że podane rezultaty spisu zaniżają liczbę szyitów, to stały się one podstawą dla formowania systemu politycznego, dla którego głównym punktem odniesienia były stosunki między chrześcijanami a muzułmanami-sunnitami²⁹.

Maronici jako warstwa rządząca zdani byli na wsparcie francuskiego patrona. Do 1925 r. kraj był rządzony przez francuskiego gubernatora, przy którym zasiadała rada doradcza, reprezentująca poszczególne grupy religijne. W 1925 r. Maurice Sarrail, nowy Wysoki Komisarz, rozwiązał radę, uważając, że system konfesjonalny powinien zostać zniesiony i że Liban powinien być państwem świeckim³⁰. Decyzja ta spotkała się z powszechnym sprzeciwem. 23 maja 1926 r. przyjęta została konstytucja, zgodnie z którą Liban był republiką z dwuizbowym parlamentem, w którym znaleźli miejsce przedstawiciele wszystkich grup religijnych. Parlament otrzymał uprawnienia do wybierania prezydenta, który z kolei wyznaczał premiera i rząd. Pierwszym prezydentem został Charles Dab-

²⁹ W 1932 r. w raportach francuskich wskazywane były następujące grupy etniczno-religijne: maronici – 228,3 tys., sunnici – 179,3 tys., szyici – 152,8 tys., grekokatolicy – 44,6 tys., greko-prawosławni – 36,7 tys., Druzowie – 36,5 tys., Ormianie – 31,3 tys., inne mniejszości – 23,4. Ogółem w Libanie mieszkało 793 tys. Libańczyków i 60 tys. nie-Libańczyków – patrz dokument: „Exposé de la situation en Syrie et au Liban fait à la Commission Permanente des Mandats à Genève. Discussion sur l’Exposé du Haut-Commissaire relatif Liban”, le 1 et 2 Decembre 1932, Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 364.

³⁰ Por. M. Zamir, *Lebanon’s Quest*, *op. cit.*, s. 70–74.

bas, prawosławny chrześcijanin³¹. System konfesjonalny został więc zachowany, a zasady reprezentacji formowały się stopniowo i ostatecznie znalazły wyraz w Pakcie Narodowym (*Al-Misak al-Watani*), przyjętym w 1943 r.³²

W 1936 r. Francuzi zgodzili się podpisać układ, którego treść zbliżona była do porozumienia francusko-syryjskiego, podpisanego rok wcześniej. Układ ten przewidywał uzyskanie przez Liban niepodległości, ale jednocześnie gwarantował bezpieczeństwo francuskich interesów. Wojska francuskie mogły stacjonować w Libanie bez żadnych ograniczeń, a wszystkie wspólnoty miały zapewniony równy dostęp do stanowisk w aparacie państwa i w administracji. Układ francusko-libański podzielił jednak los porozumienia francusko-syryjskiego. Po zmianie rządu we Francji w 1938 r. parlament francuski nie ratyfikował dokumentu i Liban powrócił do systemu rządów mandatowych. We wrześniu 1939 r., w związku z wybuchem wojny w Europie, francuski gubernator zawiesił konstytucję kraju.

Po przegraniu przez Francję wojny w 1940 r. i przejściu władzy przez rząd w Vichy, Syria i Liban znalazły się w strefie wpływów państw Osi. Brytyjczycy natychmiast wprowadzili blokadę morską wybrzeży kraju, co spowodowało niedobór towarów na rynku. Na wiosnę 1941 r. przez miasta syryjskie przetoczyła się fala protestów głodowych. Obecność w Lewancie francuskiej armii, kontrolowanej przez sojuszników Niemiec, nie stanowiła istotnego zagrożenia dla pozycji Wielkiej Brytanii na Bliskim Wschodzie. Jednak ofensywa generała Erwina Rommla w Egipcie oraz antybrytyjski ruch Raszida Alego al-Kajlaniego w sąsiednim Iraku zmieniły zasadniczo perspektywę widzenia tych interesów. Władze brytyjskie oceniły, że Syria może stać się w każdej chwili bazą dla działań niemieckich w Lewancie i postanowiły podjąć zdecydowane kroki. Zaraz po rozbiciu Al-Kajlaniego w Iraku wojska brytyjskie weszły wraz z oddziałami Wolnych Francuzów na terytorium Syrii i 14 lipca 1941 r. rozbiły wojska wierne rządowi w Vichy. Wcześniej, bo 8 czerwca w Syrii i Libanie pojawiły się ulotki z zapewnieniami Brytyjczyków i Wolnych Francuzów, że obydwa kraje staną się „wolne i niepodległe”. Po wkroczeniu do Libanu generał Georges Catroux oświadczył w imieniu Charles’a de Gaulle’a: „Przybyłem, aby położyć kres systemowi mandatowemu i ogłosić, że jesteście wolni i niepodlegli.” 24 lipca 1941 r. de Gaulle i Oliver Lyttelton, brytyjski minister stanu w Kairze, uzgod-

³¹ Konstytucja była zmieniana 17 października 1927 r. i 8 maja 1929 r. Od 1927 r. parlament był jednoizbowy – patrz dokument: „Exposé de la situation en Syrie et au Liban fait à la Commission Permanente des Mandats à Geneve. Situation politique en Liban”, le 1 et 2 Decembre 1932, Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 364.

³² O Pakcie Narodowym patrz: K. Salibi, *op. cit.*, s. 185–188.

nili warunki okupacji Libanu: kraj pozostawał pod kontrolą wojsk Wielkiej Brytanii, a sprawami cywilnymi mieli zająć się urzędnicy francuscy pod nadzorem de Gaulle'a³³.

Jednak władze Wolnej Francji nie zamierzały spełnić obietnicy danej mieszkańcom Syrii. Generał de Gaulle pozostał wierny imperialnej tradycji Francji i utrzymał administrację mandatową, co wywołało tak poważny wybuch niezadowolenia społecznego i tak poważne protesty polityczne, że władze francuskie zgodziły się przywrócić konstytucje w Libanie i Syrii. Nastąpiło to w marcu 1943 r. i pozwoliło przeprowadzić 21 września 1943 r. wybory parlamentarne. W Syrii wygrał je antyfrancuski i niepodległościowy Blok Narodowy, grupujący tradycyjne elity społeczne. Prezydentem został Szukri al-Kuwatli. W Libanie prezydentem został Biszara al-Churi³⁴.

Francja do samego końca wojny próbowała kontrolować Syrię i Liban. Jeszcze 17 maja 1945 r., a więc tuż po zakończeniu wojny w Europie, zaczęto wzmacniać siły garnizonów w Lewancie. Chodziło o zmuszenie władz w Bejrucie i Damaszku do zawarcia korzystnych dla Francji układów dwustronnych jako ceny za wycofanie wojsk francuskich. Kiedy sama demonstracja siły nie wywarła pożądanego efektu, samoloty i artyleria francuska przystąpiły do ostrzeliwania Damaszku. W rezultacie śmierć poniosło ok. 400 mieszkańców miasta. Wojska francuskie wstrzymały ogień dopiero po interwencji władz brytyjskich. Widząc determinację Bejrutu i Damaszku w dążeniu do niepodległości, Francja zgodziła się odstąpić od żądań w sprawie traktatów i zapowiedziała jednostronne wycofanie swoich oddziałów z Lewantu. Z Syrii Francuzi wycofali się w maju 1946 r., a z Libanu w grudniu tego samego roku. W lipcu 1946 r. Syrię opuścili żołnierze brytyjscy³⁵.

Jeszcze w 1944 r. USA i ZSRR uznały, że Liban i Syria są niepodległe. Na początku 1945 r. władze syryjskie wypowiedziały wojnę Niemcom i Japonii, co umożliwiło przyjęcie 24 października 1945 r. Syrii i Libanu do ONZ oraz do Ligi Państw Arabskich.³⁶

³³ Deklaracja gen. Catroux za: Ph.S. Khouri, *op. cit.*, s. 592. Pełny tekst dokumentu „Free French (Catroux) Proclamations of Syrian and Lebanese Independence, 25 September–26 November 1941” [w:] J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 581–585. Porozumienie brytyjsko-francuskie znane jako „De Gaulle–Lyttelton Agreement” w sprawie Syrii i Libanu z 25 lipca–9 września 1941 r. podaje w całości: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 577–580. Por. także: D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 326.

³⁴ Patrz: E. Rogan, *op. cit.*, s. 242; D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 326.

³⁵ Patrz: E. Rogan, *op. cit.*, s. 244–246.

³⁶ Patrz: *ibidem*, s. 246; A.L. Tibawi, *op. cit.*, s. 378. Tekst dokumentu zatytułowanego „De Facto Recognition of Syrian and Lebanese Independence by the United States, 3–28 October 1942” zamieszcza J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 616–619.

3.3. Konflikt w Palestynie i polityka władz brytyjskich

Jerozolima została zajęta przez wojska brytyjskie 11 grudnia 1917 r. i od tej pory Palestyna była zarządzana przez brytyjskie dowództwo wojskowe. W ramach systemu mandatowego na konferencji w San Remo, 15 kwietnia 1920 r., przewidziano przekazanie Palestyny Wielkiej Brytanii jako terytorium mandatowego. W związku z tym 1 lipca 1920 r. Brytyjczycy wprowadzili tam administrację cywilną z Wysokim Komisarzem na czele, którym został Herbert L. Samuel. Rada Najwyższa Ligi Narodów przyjęła uchwałę w sprawie mandatu brytyjskiego na Palestynę 24 lipca 1922 r., a 29 września 1923 r. uchwała nabrała mocy. Traktowała ona o budowie siedziby narodowej Żydów w Palestynie i przewidywała utworzenie Agencji Żydowskiej (*Sochnut ha'jehudim*) jako organu doradczego Żydów działającego przy administracji brytyjskiej³⁷.

Pod koniec I wojny światowej w Palestynie mieszkało ok. 620 tys. muzułmanów, 70 tys. chrześcijan i ok. 60 tys. Żydów. Muzułmanie i chrześcijanie byli Arabami i pochodzili z terenu Palestyny. Wśród Żydów pewna część mieszkała w Palestynie od 2–3 pokoleń i zajmowała się rolnictwem we wspólnotach, będących nawiązaniem do projektów utopijnego socjalizmu (stworzenia idealnego społeczeństwa równościowego). Był to tzw. Stary Jiszuw (dosł. osiedle), którego liczebność nie przekraczała w 1882 r. 24 tys. osób, czyli ok. 3% ludności Palestyny. Pierwsza *alija*, czyli napływ ludności żydowskiej do Palestyny nastąpił

³⁷ Tekst uchwały z 24 lipca 1922 r. o mandacie na Palestynę [w:] J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 305–309. Literatura o stosunkach w Palestynie w okresie mandatu brytyjskiego jest niezwykle bogata, obejmuje m.in.: *Book of Documents submitted to the General Assembly of the United Nations relating to the Establishment of the National Home for the Jewish People*, Compiled and Annotated, on Instructions of the Jewish Agency for Palestine, by Abraham Tulin, Jewish Agency for Palestine, New York 1947; B. Joseph, *British Rule in Palestine*, Public Affairs Press, Washington 1948; C. Sykes, *Cross Roads to Israel*, Collins, London 1965; B. Wasserstein, *The British in Palestine: The Mandatory Government and the Arab-Jewish Conflict, 1917–1929*, B. Blackwell, Oxford 1992 (I wyd. 1978); *idem*, *Herbert Samuel: A Political Life*, Oxford University Press, Oxford 1992; M. Tessler, *A History of the Israeli-Palestine Conflict*, University of Indiana Press, Blomington 1994; I. Pappé, *A History of Modern Palestine*, Cambridge University Press, Cambridge 2006; J.L. Gelvin, *The Israel-Palestine Conflict. One Hundred Years of War*, Cambridge University Press, Cambridge 2005; G. Biger, *An Empire in the Holy Land: Historical Geography of the British Administration in Palestine – 1917–1929*, Magnes Press, Jerusalem 1994; J. Reuveny, *The Administration of Palestine under the British Mandate, 1920–1948: An Institutional Analysis*, Bar-Ilan University, Ramat Gan 1993; R.I.M. El-Eini, *Mandated Landscape. British Imperial Rule in Palestine, 1929–1949*, Routledge, New York 2006; A. Patek, *Wielka Brytania wobec Izraela maj 1948–styczeń 1949*, Tow. Wyd. „Historia Iagellonica”, Kraków 2002; J. Piotrowski, *Spór o Palestynę*, PISM, Warszawa 1983; H. Jamsheer, *Konflikt bliskowschodni. Zarys i dokumentacja*, Wydawnictwo Naukowe Novum, Płock 2004.

w latach 1882–1903 i w jej rezultacie żydowska ludność kraju podwoiła się. Po 1918 r. do Palestyny zaczęli napływać nowi imigranci³⁸.

W decyzji Ligi Narodów z 1922 r. o przekazaniu Palestyny Wielkiej Brytanii znalazły się elementy, które rozbudziły nadzieje syjonistów na realizację celu ich ruchu i które głęboko zaniepokoiły ludność arabską w Palestynie. Liga Narodów włączyła bowiem deklarację Balfoura do dokumentów o statusie Palestyny i uznała hebrajski jej oficjalnym językiem. Władze brytyjskie zostały w ten sposób wręcz zobowiązane do popierania imigracji Żydów do Palestyny. W Palestynie mieszkało wówczas 668 358 Arabów, którzy stanowili ponad 85% ludności kraju³⁹.

Już na wiosnę 1920 r. doszło do pierwszych krwawych starć między Arabami a Żydami. 4 kwietnia doszło do pogromu domów żydowskich na Starym Mieście w Jerozolimie. Władze brytyjskie odpowiedziały aresztowaniami. W związku z wydarzeniami 1920 r. Władimir Żabotyński, przedstawiciel radykalnego skrzydła syjonistów, zorganizował pierwsze żydowskie oddziały bojowe. Herbert Samuel, Wysoki Komisarz brytyjski w Palestynie, mimo że sam był działaczem syjonistycznym, starał się prowadzić wyważoną politykę wobec obydwu stron konfliktu. Wyrazem jego poparcia dla aspiracji narodowych Arabów palestyńskich było nominowanie Hadżdżiego Muhammada Amina al-Husajniego, młodego działacza palestyńskiego ruchu narodowego, na stanowisko głównego muftego Jerozolimy⁴⁰.

Samuel uważał, że w związku z narastaniem wrogości między Palestyńczykami i Żydami, obydwie wspólnoty powinny stworzyć własne instytucje samorządowe⁴¹. W 1920 r. społeczność żydowska wybrała swoją 300-osobową reprezentację pod nazwą Zgromadzenie Narodowe (*Asefath HaNiwcharim*), która

³⁸ Obszerne dane statyczne o procesach demograficznych w Palestynie w okresie mandatu podaje: R.I.M. El-Eini, *op. cit.*, s. 15–19. O ludności Palestyny w czasach osmańskich i niskiej wiarygodności osmańskich statystyk pisze: J. McCarthy, *The Population of Palestine*, Columbia University Press, New York 1990, s. 10, 224. Także: Ch. Smith, *Palestine and the Arab-Israeli Conflict*, Bedford and St Martin's, Boston and New York 2001 (4 wyd.), s. 113, 130–131.

³⁹ O działalności H. Samuela patrz: B. Wasserstein, *op. cit.*, s. 127–130; Ch. Weizmann, *The Letters and Papers of Chaim Weizmann. Series A: Letters*, 23 vols., gen. ed. M.W. Weisgal (vols. 1–11) and B. Litvinoff (vols. 12–23), Transaction Books and Rutgers University Press, New Brunswick NJ. 1968–1980, Vol. 9, *October 1918–July 1920*, ed. J. Reinharz, s. 248–249, 320–323.

⁴⁰ Pisze o tym: Y. Porath, *The Emergence of the Palestinian-Arab National Movements, 1918–1929*, Frank Cass, London 1974, s. 156–158.

⁴¹ *Sir H. Samuel to Earl Curzon*, Jerusalem, July 12, 1920, [w:] *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print*, ed. K. Bourne, D.C. Watt, Part II: *From the First to the Second World War*, Series B: *The Near and Middle East, 1918–1939*, ed. R. Bidwell, t. 1–18, University Publications of America, 1985, Vol. 2, *The Allies Take Control 1920–1921*.

Palestyna w okresie międzywojennym

wyłosiła Radę Kraju (*Waad Leumi*) jako organ zarządzający sprawami cywilnymi i religijnymi. Władze brytyjskie uznały Radę za reprezentanta ludności żydowskiej w Palestynie. 13 grudnia 1920 r. Kongres Arabów Palestyńskich w Hajfie wybrał Arabski Komitet Wykonawczy pod przewodnictwem Musy Kazima al-Husajniego, byłego mera Jerozolimy⁴².

Arabowie palestyńscy starali się pozyskać dla swojej sprawy przywódców głównych krajów arabskich. Ich delegacja udała się do Kairu i rozmawiała z Sa'adem Zaghlulem. Zaghlul poradził Palestyńczykom nawiązać pokojowe stosunki z osadnikami żydowskimi oraz docenić ich pracę na rzecz rozwoju cywilizacyjnego Palestyny. Inni przywódcy arabscy wyrazili zrozumienie dla narastającej wśród Palestyńczyków wrogości wobec Żydów, ale ich pomoc ograniczyła się do deklaracji. 1921 r. z inicjatywy Brytyjczyków powstała Najwyższa Rada Muzułmańska (*Supreme Muslim Council*), która sprawowała nadzór nad życiem religijnym muzułmanów palestyńskich oraz nad sądami szariackimi. Z woli H. Samuela na czele Rady stanął mufty Hadżdżi Muhammad Amin al-Husajni⁴³.

Nadzieje na pokojowe stosunki między ludnością miejscową a imigrantami zostały jednak pogrzebane w 1929 r. w związku z incydem przy Murze Zachodnim. Wywołało go ustawienie przez modlących się Żydów ławek oraz parawanu oddzielającego kobiety od mężczyzn. To zrodziło gniew Arabów, którzy obawiali się, że kryje się za tym plan przejęcia przez Żydów kontroli nad Murem. W następnym roku w Palestynie trwała już lokalna wojna domowa. Po obydwu stronach były ofiary. Arabowie zaczęli napadać na osadników żydowskich także poza Jerozolimą. Według źródeł brytyjskich w następstwie incydentu przy Murze Zachodnim 15–16 sierpnia 1929 r. zginęło 133 Żydów i 116 Arabów. Brytyjczycy nie mogli rozdzielić stron, gdyż w tym czasie w całej Palestynie było zaledwie 292 policjantów brytyjskich⁴⁴.

We wrześniu 1929 r. władze w Londynie wysłały do Palestyny komisję z sir Walterem Shawem na czele. Sporządzony przez komisję w marcu 1930 r. raport mówił, że głównym źródłem napięć jest niezadowolenie bezrolnych chłopów arabskich, rugowanych z ziemi w następstwie skupowania jej przez organizacje

⁴² Patrz: *Memorandum presented to the High Commissioner by M. Kasim El Hussein, President of the Congress and by General Haddad, Syrian Diplomatic Agent in London*, December 18, 1920, [w:] *British Documents on Foreign Affairs, op. cit.*, Part II, Series B, Vol. 2.

⁴³ O Hadżdżim Muhammadzie Aminie al-Husajnim patrz: T. Jbara, *Palestine Leader: Hajj Amin al-Husayni, Mufti of Jerusalem*, Kingston Press, Princeton 1985. Por.: Y. Porath, *op. cit.*, s. 201–202, 210–213; B. Wasserstein, *op. cit.*, s. 222–232.

⁴⁴ O krwawych wydarzeniach przy Murze Zachodnim w Jerozolimie 15–16 sierpnia 1929 r. patrz: B. Wasserstein, *op. cit.*, s. 229–234; D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 162.

żydowskie oraz strach Arabów przed dominacją Żydów, napływających masowo do Palestyny. W maju 1930 r. do Palestyny przybyła druga komisja brytyjska (Komisja Hope-Simpsona), która w październiku 1930 r. przedstawiła rządowi raport. Na podstawie obydwu raportów, 20 października 1930 r., wydana została tzw. Biała Księga, przygotowana przez ministra pracy lorda Sidneya W Passfielda, w której winą za powstałą sytuację obarczono Agencję Żydowską oraz jej politykę wykupywania ziemi od Arabów. Jednocześnie zapowiedziano ograniczenie imigracji żydowskiej do Palestyny. Biała Księga wywołała gwałtowne protesty syjonistów, a Chaim Weizmann zrezygnował na znak protestu ze stanowiska przewodniczącego Agencji Żydowskiej. Krok ten okazał się bardzo skuteczny. W lutym 1931 r. premier brytyjski Ramsay MacDonald odczytał w Izbie Gmin osobisty list napisany do Weizmanna, który zapowiedział odstąpienie od zaleceń zawartych w Białej Księdze i powrót do formuły Churchilla z 1922 r., która uzależniała liczebność imigrantów od gospodarczych możliwości kraju w zakresie ich absorpcji. Takie stanowisko wywołało powszechne oburzenie wśród Arabów, a tekst MacDonalda nazwany został czarnym listem⁴⁵.

W rezultacie procesów migracyjnych w Palestynie w 1931 r. było ok. 175 tys. Żydów, podczas gdy liczba Arabów muzułmanów wynosiła ok. 760 tys., a Arabów chrześcijan – ok. 89 tys. Uważa się, że w ramach piątej *aliji* w latach 1933–1936 do Palestyny przyjechało ok. 164 tys. Żydów. Inne liczby mówią o ok. 300 tysiącach ludzi, którzy przyjechali w latach 1920–1939. W rezultacie liczba Żydów w Palestynie zwiększyła się w końcu tego okresu do ok. 460 tys. W tym czasie w kraju mieszkało ok. 950 muzułmanów i 120 tys. chrześcijan. Żydzi stanowili więc ok. 30% ludności kraju, podczas gdy muzułmaninie i chrześcijanie – ok. 70%. Według spisu z grudnia 1944 r. w Palestynie mieszkały 1 739 624 osoby, w tym 1 061 277 muzułmanów, 135 547 chrześcijan i 553 600 Żydów⁴⁶.

⁴⁵ Szczegółowo omawiają to: T. Segev, *One Palestine, Complete: Jews and Arabs under the British Mandate*, Picador, London 2000, s. 335–341; N.A. Rose, *The Gentile Zionists: A Study in Anglo-Zionist Diplomacy 1929–1939*, Frank Cass, London 1973, rozdz. 1. Okoliczności ogłoszenia Białej Księgi i jej anulowania przedstawione zostały przez brytyjskie władze mandatowe na przełomie 1945 i 1946 r. dla komisji anglo-amerykańskiej – patrz: Government of Palestine, *A Survey of Palestine: Prepared in December 1945 and January 1946 for the Information of the Anglo-American Committee of Inquiry*, 2 vols., 1946, reprinted by Institute of Palestine Studies, Washington, DC 1991, Vol. 1, s. 27. Tekst memorandum Churchilla z 1 lipca 1922 r. podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 301–304.

⁴⁶ Dane statystyczne za okres 1922–1944 według: Government of Palestine, *A Survey of Palestine*, *op. cit.*, s. 141. Statystyki dotyczące imigracji oraz przyrostu naturalnego w Palestynie w l. 1919–1946 zamieszczone są także w: *From Haven to Conquest: Readings in Zionism and the Palestine Problem until 1948*, ed. by W. Khalidi, Institute for Palestine Studies, Washington, DC 1987,

W 1936 r. nowa fala niepokojów sprawiła, że władze w Londynie 5 listopada wysłały do Palestyny kolejną komisję z lordem Williamem R.W. Peelem na czele. Komisja została zbojkotowana przez Arabów, w związku z czym przeprowadziła rozmowy jedynie z przedstawicielami syjonistów. Raport Komisji Peela przygotowany został w lipcu 1937 r. i zawierał zalecenie zakończenie działania mandatu oraz podzielenie kraju na dwie części – arabską i żydowską.

Plan Peela odrzuciły obydwie strony. Syjoniści zgadzali się wprawdzie na podział kraju, ale nie zadowalał ich przewidywany dla nich obszar. Najwyższy Komitet Arabski uznał natomiast, że zgoda na podział kraju będzie zdradą ojczyzny i wstępem do przejścia przez syjonistów kontroli nad całym krajem. Niedługo po podjęciu tej decyzji, Arabowie zaczęli organizować oddziały zbrojne i napadać na Żydów i Anglików. W październiku 1937 r. zamordowany został L.Y. Andrews, brytyjski okręgowy komisarz w Galilei. Bojownicy palestyńscy niszczyli linie kolejowe, ropociągi, linie przesyłowe energii elektrycznej. Z Wielkiej Brytanii ściągnięto wówczas posiłki, które przystąpiły do pacyfikacji terenów objętych zaburzeniami. Niszczono domy, tworzone obozy dla osób internowanych, przeprowadzano masowe aresztowania. W latach 1936–1940 wojsko brytyjskie zniszczyło ponad 9 tys. domów Palestyńczyków, a sądy wojskowe skazały na śmierć ponad 100 Arabów, z których 30 zostało straconych. Samemu muftemu Hadżdżiemu Muhammadowi Aminowi al-Husajnemu udało się uciec do Libanu, a stamtąd do Iraku, skąd próbował kierować arabskim ruchem oporu. Jednak jego wpływ na rozwój sytuacji w Palestynie był teraz nieznaczący⁴⁷.

Władze brytyjskie ściągnęły we wrześniu 1936 r. do Palestyny ok. 20 tys. żołnierzy i starały się uśmierzyć opór Arabów. Brytyjczycy stosowali zasadę zbiorowej odpowiedzialności i surowe kary wobec całych wsi podejrzewanych o popieranie powstańców. Z bojownikami arabskimi walczyły także siły żydowskie. Porządek w kraju udało się przywrócić dopiero w marcu 1939 r., po tym, jak przywódcy Iraku, Arabii Saudyjskiej, Transjordanii i Jemenu wystosowali

Appendix 1, *Population, Immigration and Land Statistics, 1919–1946*, s. 841–843. Dynamikę przyrostu ludności w Palestynie w tym okresie obrazuje także: Y. Porath, *op. cit.*, s. 81–90.

⁴⁷ O działalności Komisji Peela oraz o przygotowanym przez nią raporcie patrz: J.C. Hurewitz, *The Struggle for Palestine*, W.W. Norton and Company, New York 1950, s. 71–72 oraz: Government of Palestine, *A Survey of Palestine*, *op. cit.*, s. 44. Raport Peela oraz przyczyny jego odrzucenia analizuje szczegółowo: R.I.M. El-Eini, *op. cit.*, s. 316–328. O delegalizacji Najwyższej Rady Muzułmańskiej 30 września 1937 r. i ucieczce Hadżdżiego Muhammada Amina al-Husajniego pisze: D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 169. O zamordowaniu brytyjskiego komisarza w Galilei: E. Rogan, *op. cit.*, s. 205. O pacyfikacji arabskiej ludności Palestyny w latach 1937–1940 patrz: T. Sagev, *op. cit.*, s. 415–443.

apele do Arabów palestyńskich, aby przestali walczyć i uwierzyli „w dobre intencje Wielkiej Brytanii”. W rezultacie walk zginęło ok. 3 tys. Arabów, 2 tys. Żydów i 600 Brytyjczyków⁴⁸.

W lutym 1939 r. władze ministerstwa ds. kolonii zorganizowały w Londynie konferencję okrągłego stołu. Jednak kontrowersje i animozje były wówczas już tak silne, że Arabowie i Żydzi nie chcieli nawet zasiąść przy jednym stole. W związku z narastającą groźbą wojny z Niemcami i strategicznym znaczeniem ropy arabskiej oraz baz wojskowych na Bliskim Wschodzie, Wielka Brytania starała się przeciągnąć na swoją stronę Arabów i 17 maja 1939 r. opublikowała nową Białą Księgę, która była wstrząsem dla syjonistów. Brytyjczycy zapowiedzieli wygaśnięcie po 10 latach mandatu, co miało być równoznaczne z uzyskaniem przez Palestynę niepodległości. Dokument przewidywał jednocześnie ograniczenie imigracji Żydów do 75 tys. osób w ciągu najbliższych 5 lat. Po tym roku napływ osadników żydowskich miał być uzależniony od zgody Arabów.

Nowa Biała Księga zaogniła nastroje w Palestynie. Żydzi odebrali ją jako odejście od przyrzeczeń zawartych w deklaracji Balfoura. Arabowie byli zawiedzeni perspektywą uzyskania przez ich kraj niepodległości dopiero po 10 latach. W tych okolicznościach w Europie wybuchła wojna, która przerodziła się w światową⁴⁹.

Biała Księga, opublikowana przez władze brytyjskie w 1939 r. i ograniczająca napływ Żydów do Palestyny, została odrzucona przez nadzwyczajną konferencję Światowej Organizacji Syjonistycznej, która zebrała się w Nowym Jorku w Hotelu Baltimore na początku maja 1942 r. 11 maja uczestnicy konferencji pod przewodnictwem Ben Guriona uchwalili nowy program ruchu syjonistycznego, który przewidywał otwarcie Palestyny dla imigrantów żydowskich, przejście kontroli nad imigracją przez Agencję Żydowską oraz utworzenie w Palestynie państwa żydowskiego włączonego do nowej struktury powojennego demokratycznego świata⁵⁰. Wprawdzie w 1943 r. rząd brytyjski podjął dyskusję nad

⁴⁸ O oporze zbrojnym, roli Hadżdżiego Muhammada Amina al-Husajniego w tym czasie oraz mediacji krajów arabskich patrz: J.C. Hurewitz, *The Struggle*, *op. cit.*, s. 71. Deklarację przywódców 4 państw arabskich cytuje: M. Wilson, *King Abdallah, Britain and the Making of Jordan*, Cambridge University Press, Cambridge 1987, s. 119; pisze o tym także: D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 166.

⁴⁹ Tekst Białej Księgi z 17 maja 1939 r. zamieszcza: J.C. Hurewitz, *The Middle East*, *op. cit.*, Vol. 2, s. 531–538. O Białej Księdze z 1939 r. piszą: J.C. Hurewitz, *The Struggle*, *op. cit.*, s. 93; M.J. Cohen, *Palestine and the Great Powers, 1945–1948*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1982, rozdz. 1–2.

⁵⁰ Treść uchwały Światowej Organizacji Syjonistycznej znanej jako Program Baltimorski z 11 maja 1942 r. podaje: J.C. Hurewitz, *The Middle East*, *op. cit.*, Vol. 2, s. 595–596.

ewentualnym podziałem Palestyny, ale po zabójstwie 6 listopada 1944 r. w Karrze lorda Waltera E.G. Moyné, przedstawiciela Londynu na Bliskim Wschodzie, przez żydowskiego terrorystę problem Palestyny nie był do końca wojny poruszany⁵¹.

Mimo że Palestyna nie była objęta bezpośrednio działaniami wojennymi, II wojna światowa, a zwłaszcza wydarzenia w Europie wywarły duży wpływ na jej los. Holokaust pobudził w kręgach zachodnich elit myślenie o tym, że poparcie sprawy syjonistów i utworzenie na Bliskim Wschodzie państwa żydowskiego będzie swoistym zadośćuczynieniem krzywdom uczynionym Żydom w Europie. W czasie II wojny światowej USA stały się głównym ośrodkiem syjonizmu i miejscowe organizacje syjonistyczne podjęły działalność na rzecz pozyskania sympatii wyborców i polityków amerykańskich⁵². Ważne było w tym względzie stanowisko prezydenta USA Trumana. Prezydent Truman poparł Program Baltimorski, gdyż zdawał sobie sprawę z rosnących wpływów lobby żydowskiego w USA⁵³.

Tymczasem do Palestyny przybywali nowi imigranci żydowscy, większość z nich nielegalnie. W 1946 r. w Palestynie mieszkało już 608 tys. Żydów. Władze brytyjskie były w trudnej sytuacji również dlatego, że Hadżdżi Muhammad Amin al-Husajni, wpływowy przedstawiciel strony arabskiej, poparł w czasie wojny siły antybrytyjskie w Iraku i okazywał sympatię dla Niemiec. Brytyjczycy nie mieli więc po stronie palestyńskiej poważnego partnera do rozmów. Społeczność żydowska w Palestynie w czasie wojny stała zdecydowanie po stronie Wielkiej Brytanii w walce z nazistowskimi Niemcami, ale jednocześnie odrzucała brytyjską politykę ograniczania napływu imigrantów żydowskich. Niektóre ugrupowania żydowskie prowadziły walkę zbrojną z władzami mandatowymi, chcąc zmusić je do zmiany polityki imigracyjnej.

W październiku 1945 r. Żydzi w Palestynie rozpoczęli powszechną akcję protestu przeciwko władzom mandatowych. Bojownicy żydowscy atakowali połączenia komunikacyjne i personel brytyjski. 22 lipca 1946 r. wysadzona

⁵¹ O zabójstwie lorda Moyné, któremu zarzucano brak zrozumienia dla sytuacji Żydów w Europie patrz: D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 186; A. Koestler, *Promise and Fulfilment: Palestine, 1917–1949*, Macmillan, London 1949, s. 241.

⁵² Patrz na ten temat: M.E. Yapp, *The Near East since the First World War: A History to 1995*, Longman, London and New York 1994, s. 133–135.

⁵³ Prezydent Truman miał powiedzieć otwarcie dyplomatom arabskim, że wśród jego wyborców nie ma setek tysięcy Arabów, ale za to są setki tysięcy syjonistów – patrz: W. Khalidi, *Palestine Reborn*, I.B. Tauris, London 1992, s. 50. Patrz także: M.J. Cohen, *Truman and Israel*, University of California Press, Berkeley 1990, s. 169–170.

została w powietrze siedziba władz brytyjskich w hotelu King David w Jerozolimie. W lutym 1947 r. postanowiono ewakuować z Palestyny rodziny brytyjskich urzędników i wojskowych. 1 marca 1947 r. wysadzony został w powietrze brytyjski klub oficerski⁵⁴.

Hotel King David w Jerozolimie

W sytuacji wzrostu napięcia w Palestynie, w Wielkiej Brytanii w 1945 r. powstał rząd Partii Pracy Clementa Attlee. Nowy minister spraw zagranicznych Ernest Bevin, rozpatrywał kilka wariantów, m.in. utrzymanie kwot imigracyjnych dla Żydów w celu utworzenia w Palestynie jednego państwa z przewagą ludności arabskiej. Innym było połączenie Palestyny z jakimś krajem arabskim na prawach federacji. Jeszcze innym – autonomia pod egidą ONZ. Brytyjski minister kierował się w większym stopniu interesami brytyjskimi na całym Bliskim Wschodzie niż układem sił w samej Palestynie.

Wielka Brytania wyszła z II wojny światowej bardzo osłabiona. Zadłużenie rządu brytyjskiego wyniosło w sierpniu 1945 r. 26 mld funtów szterlingów. W tym czasie według źródeł syjonistycznych w różnych krajach Europy znaj-

⁵⁴ O Haganie i o tym, jak bojownicy żydowscy przebrani za mleczarzy wnieśli do hotelu King David ok. 200 kg materiału wybuchowego w konwiach na mleko wspomina Menachem Begin w książce *The Revolt* (W.H. Allen, London 1951), s. 42–44, 212–230. Patrz także: J. Heller, *The Stern Gang: Ideology, Politics and Terror 1940–1949*, Frank Cass, London 1995, s. 85–87; N. Bethell, *The Palestine Triangle: The Struggle between the British, the Jews and the Arabs, 1935–48*, Andre Deutch, London 1979, rozdz. 6.

dowało się ok. 100 tys. Żydów, którzy chcieli wyjechać do Palestyny. Rząd brytyjski znalazł się w trudnej sytuacji. Zgoda na przyjazd do Palestyny 100 tys. osób oznaczałaby konieczność zwiększenia obecności wojskowej w Palestynie, a więc wzrost wydatków rządowych. Londyn zaproponował powołanie brytyjsko-amerykańskiej komisji ds. Palestyny, licząc, że USA wykażą zrozumienie dla trudnej sytuacji budżetu brytyjskiego.

Założenia Bevina nie sprawdziły się. Komisja, którą powołano 13 listopada 1945 r. przygotowała 1 maja 1946 r. raport, w którym zaleciła wyrażenie przez Londyn zgody na natychmiastowy wjazd do Palestyny 100 tys. Żydów z Europy oraz na utworzenie dwunarodowego państwa pod nadzorem ONZ. Ta ostatnia propozycja nie zadowalała nikogo. Nie chcieli jej ani syjoniści, ani Arabowie. Brytyjski minister zdał się w tej sytuacji na zdanie prezydenta USA H. Trumana. Po kilku miesiącach prac brytyjsko-amerykańskich grup, które opracowywały różne warianty autonomii Żydów i Arabów w przyszłym państwie, m.in. tzw. plan Morrisona–Grady’ego, nastąpiło ostateczne rozstrzygnięcie. 4 października 1946 r. prezydent Truman wygłosił przemówienie, w którym opowiedział się za podziałem Palestyny⁵⁵.

Decyzja Trumana była poważnym ciosem dla brytyjskiej dyplomacji, która w tym samym czasie próbowała na konferencji w Londynie przekonać obydwie strony konfliktu do przyjęcia planu utworzenia jednego dwunarodowego państwa. Amerykański plan podziału Palestyny na dwa państwa był zbieżny z nowym planem przywódców syjonistycznych, przyjętym w sierpniu 1946 r., który zakładał powstanie odrębnego państwa żydowskiego na części terytorium Palestyny. W grudniu 1946 r. kongres Światowej Organizacji Syjonistycznej wypowiedział się w Bazylei przeciwko udziałowi w konferencji w Londynie. 7 lutego 1947 r. brytyjski minister spraw zagranicznych podjął jeszcze jedną próbę uregulowania konfliktu i wystąpił z planem, który został nazwany Planem Bevina. Plan przewidywał utworzenie jednego państwa w Palestynie (zgodnie z oczekiwaniami Arabów), ale zezwalał na nieograniczoną imigrację Żydów do Palestyny (zgodnie z oczekiwaniami syjonistów). Jednak Żydzi i Arabowie

⁵⁵ O polityce Wielkiej Brytanii wobec Bliskiego Wschodu: A. Hourani, *Great Britain and the Arab World*, John Murray, London 1945, s. 25–25, 42. O wpływie sytuacji finansowej Wielkiej Brytanii po II wojnie światowej na jej politykę na Bliskim Wschodzie patrz: J. Abadi, *Britain's Withdrawal from the Middle East, 1947–1971: The Economic and Strategic Imperatives*, Kingston Press, Princeton 1982, s. 1–29; W.R. Louis, *The British Empire in the Middle East, 1945–1951*, Clarendon Press, Oxford 1984, s. 474–476; M. Arakie, *The Broken Sword of Justice: America, Israel and the Palestine Tragedy*, Quartet Books, London 1973, s. 44–46. O pracach komisji anglo-amerykańskiej patrz: R.I.M. El-Eini, *op. cit.*, s. 360–362; A. Patek, *op. cit.*, s. 32–33; tekst przemówienia H. Trumana zamieszcza: M. Cohen, *op. cit.*, s. 58–59.

odrzuć plan. Pierwsi chcieli tylko podziału Palestyny; drudzy – nie chcieli napływu Żydów do kraju⁵⁶.

18 lutego 1947 r. Wielka Brytania zwróciła się do ONZ o rozpatrzenie problemu Palestyny i podjęcie odpowiednich kroków. 2 kwietnia rząd brytyjski formalnie przekazał sprawę przyszłości Palestyny Organizacji Narodów Zjednoczonych. ONZ w odpowiedzi na krok Londynu powołał 13 maja 1947 r. Specjalny Komitet ds. Palestyny (UNSCOP – United Nations Special Committee on Palestine). Komitet przedstawił 31 sierpnia 1947 r. dwa raporty. Pierwszy – większości członków Komitetu – przewidywał podział Palestyny na trzy części: państwo arabskie, państwo żydowskie i Jerozolimę jako strefę międzynarodową. Projekt mniejszości zalecał utworzenie jednego, federalnego państwa. Projekt większości – z pewnymi poprawkami – został poddany pod głosowanie Zgromadzenia Ogólnego 29 listopada 1947 r. i został przyjęty 33 głosami przy 13 głosach sprzeciwu. Decydujące przy głosowaniu były stanowiska ZSRR i USA. Obydwa państwa opowiedziały się za tym podziałem⁵⁷.

Zgodnie z rezolucją z 29 listopada 1947 r. mandat wygasł 1 maja 1948 r., ale Wielka Brytania miała jeszcze przez 2 lub 3 lata nadzorować realizację podziału kraju na dwa państwa. Palestyna miała być podzielona na sześć części, z których trzy – stanowiące ok. 56% terytorium kraju – przypadłyby Żydom, drugie trzy – zajmujące 43% terytorium Palestyny – Arabom. Jerozolima, obejmująca 1% terytorium przechodziła pod nadzór ONZ i miała być miastem dostępnym dla wyznawców wszystkich trzech religii – judaizmu, chrześcijaństwa i islamu. Państwo żydowskie miało mieć powierzchnię 14 257 km², a arabskie 11 664 km². W pierwszym miało mieszkać 935 tys. mieszkańców, w tym 397 tys. Arabów; w drugim – 814 tys. mieszkańców, w tym 10 tys. Żydów.

Politycy żydowscy zaakceptowali rezolucję, mimo że pozostawiała poza granicami przyszłego państwa żydowskiego Jerozolimę. Uważali bowiem, że najważniejsze jest jak najszybsze proklamowanie niepodległości. Państwa i organizacje arabskie odrzuciły rezolucję ONZ⁵⁸.

⁵⁶ O drugiej rundzie konferencji w Londynie z 1946–1947 r. pisze: R.I.M. El-Eini, *op. cit.*, s. 364.

⁵⁷ Literatura na ten temat jest szczególnie bogata – patrz: R.I.M. El-Eini, *op. cit.*, s. 365–369; W.R. Louis, s. 466–577; M. Cohen, *op. cit.*, 263–264; A. Patek, *op. cit.*, s. 36; E. Rogan, *op. cit.*, s. 251; D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 189; J. Salt, *op. cit.*, s. 136. Patrz także: wspomnienia Chaima Weizmanna – Ch. Weizmann, *op. cit.*, Vol. 23, *August 1947–June 1952*, ed. A. Klieman, s. 39–40. Tekst rezolucji [w:] J.C. Hurewitz, *The Middle East, op. cit.*, Vol. 2, s. 291–296.

⁵⁸ Plan omawia: R.I.M. El-Eini, *op. cit.*, s. 365–367.

Oświadczenie amerykańskiego prezydenta Harry'ego Trumana z 4 października 1946 r. miało zasadnicze znaczenie dla przyszłości Palestyny, gdyż przełamało impas w tej sprawie i zdecydowało o podziale Palestyny na 2 państwa – izraelskie i palestyńskie. Inicjatywa prezydenta USA odzwierciedlała mocną pozycję USA na arenie międzynarodowej po II wojnie światowej i jednocześnie słabość Wielkiej Brytanii. Pokazała też, że amerykański prezydent bardzo liczy się z głosami wyborców pochodzenia żydowskiego.

Oświadczenie Prezydenta Harry'ego Trumana wspierające imigrację żydowską do Palestyny

4 października, 1946 r.

„Z głębokim rozczarowaniem odebrałem wiadomość o tym, że posiedzenie konferencji w sprawie Palestyny w Londynie zostało odwołane i że odbędzie się ono dopiero 16 grudnia 1946 r. W tej sytuacji celowe jest przeanalizowanie dotychczasowego stanowiska administracji w tej sprawie. Stanowiska, które znajdowało poparcie ze strony przedstawicieli obydwu partii w Kongresie, oraz przedstawienie mojej opinii na ten temat w odniesieniu do zaistniałej sytuacji.

Warto przypomnieć, że kiedy Earl Harrison przedstawił 29 września 1945 r. raport o warunkach, w jakich znaleźli się uchodźcy w Europie, od razu zaproponowałem podjęcie działań dla poprawy losu tych ludzi i przyjęcia do Palestyny ok. 100 tys. Żydów. Brytyjski rząd zareagował na to w ten sposób, że zaproponował rządowi amerykańskiemu powołanie wspólnej Angielsko-Amerykańskiej Komisji Badawczej (Anglo-American Committee for Inquiry), co zostało przyjęte przez nas z zadowoleniem, gdyż stwarzało nadzieję na rozwiązanie problemu żydowskich wysiedleńców w Europie. O tym, że sprawa nie cierpiała zwłoki świadczył 120-dniowy termin, który komisja otrzymała na podjęcie decyzji.

20 kwietnia 1946 r. Komisja podjęła jednogłośnie decyzję, w której zaleciła, zgodnie z moimi wcześniejszymi sugestiami, wydanie zezwolenia na wyjazd 100 tys. Żydów do Palestyny. Administracja zaczęła też od razu szukać sposobu na przetransportowanie 100 tys. Żydów i przygotowanie nowego miejsca ich pobytu. Z tą myślą w czerwcu 1946 r. do Londynu wysłani zostali eksperci, aby zaplanować warunki transportu. Rząd brytyjski współpracował z grupą ekspertów, ale dał jasno do zrozumienia, że raport należy rozpatrywać, w jak najszerszym kontekście sytuacji w Palestynie i że kwestia 100 tys. imigrantów nie może być rozpatrywana poza tym kontekstem.

11 czerwca 1946 r. ogłosiłem decyzję o utworzeniu doradczej Rządowej Komisji ds. Palestyny i problemów z nią związanych (Cabinet Committee on Palestine and Related Problems) do analizy zaleceń komisji brytyjsko-amerykańskiej, w której skład powołałem Sekretarzy: Stanu, Obrony i Skarbu. Zastępcy tej Komisji z ambasadorem Henry'm Grady'm na czele wyjechali 10 lipca 1946 r. do Londynu, aby omówić z przedstawicielami rządu brytyjskiego sposoby realizacji raportu Angielsko-Amerykańskiej Komisji Badawczej. Zastępcy złożyli 24 lipca 1946 r. raport, który został nazwany Planem Morrisona i w którym nakreślony został schemat kantonizacji Palestyny⁵⁹ (*provincial autonomy*), oznaczający ostatecznie albo utworzenie dwunarodowego państwa, albo podział. Plan ten napotkał jednak na sprzeciw ze strony członków głównych partii w USA – zarówno w Kongresie, jak i poza nim. (...)

⁵⁹ Tzn. utworzenia w Palestynie autonomicznych prowincji pod centralną brytyjską administracją.

W tym czasie administracja została poinformowana o wysiłkach rządu brytyjskiego na rzecz zorganizowania spotkania przedstawicieli ludności żydowskiej i palestyńskiej w celu znalezienia wyjścia z tej niepokojącej sytuacji. Wyraziłem nadzieję, że rozmowy na ten temat zakończą się znalezieniem uczciwego rozwiązania palestyńskiego problemu. Ponieważ nie wszystkie zaproszone strony zdołały uczestniczyć w spotkaniu, żywiłem nadzieję na udział w nim Agencji Żydowskiej, co stworzyłoby możliwość osiągnięcia konstruktywnego rozwiązania.

Rząd brytyjski wystąpił na konferencji z Planem Morrisona o autonomii Palestyny, ale oświadczył, że konferencja jest otwarta na inne propozycje. W tym czasie Agencja Żydowska zaproponowała rozwiązanie problemu w drodze utworzenia państwa żydowskiego dla kontrolowania imigracji żydowskiej oraz prowadzenia polityki gospodarczej na wydzielonym obszarze Palestyny zamiast na całym jej terytorium. Zaproponowała też natychmiast wydać dokumenty wjazdowe dla 100 tys. imigrantów żydowskich. Ta propozycja przyciągnęła powszechną uwagę w USA i to zarówno w prasie, jak i na publicznych forach. Z dyskusji na ten temat wnioskuje, że uregulowanie problemu w zarysowanych ramach zyskałoby poparcie opinii publicznej w USA. Nie wierzę, aby różnice między propozycjami, które zostały zgłoszone były tak rażące, żeby nie można było ich zniwelować na drodze zdrowego rozsądku i przy wykazaniu dobrej woli. Takie rozwiązanie otrzyma poparcie naszego rządu.

W świetle obecnej sytuacji chcę przedstawić zwięzłe następujące poglądy:

1. W związku z tym, że zima nastąpi wcześniej niż konferencja rozpocznie obrady, uważam i podkreślam z naciskiem, że sprawa znaczącej liczby imigrantów do Palestyny nie może czekać, aż problem Palestyny zostanie rozwiązany i że wjazd tych ludzi powinien nastąpić natychmiast. Mój rząd podjął już kroki przygotowawcze w tym zakresie i jest gotów okazać bezzwłoczną pomoc.
2. Oświadczam ponownie, a czynięm to wielokrotnie przy innych okazjach, że przepisy imigracyjne w innych krajach z USA włącznie powinny być zliberalizowane pod kątem przyjęcia uchodźców. Jestem przygotowany aby skierować do Kongresu odpowiednie zalecenia i kontynuować wysiłki wspólnie z innymi krajami na rzecz osób wypędzonych.
3. Co więcej, w przypadku przyjęcia skutecznego planu dla Palestyny, skieruję do Kongresu zalecenia w sprawie planu gospodarczego wsparcia rozwoju tego kraju.

W świetle tych okropnych doświadczeń, które stały się udziałem narodu żydowskiego w Europie w ostatniej wojnie i krytycznej obecnej sytuacji, nie wierzę, aby program natychmiastowych działań zgodnie z założeniami sugerowanymi powyżej mógł nie być wprowadzony w życie z udziałem wszystkich zainteresowanych. Moja administracja będzie nadal robić wszystko, aby doprowadzić sprawę do końca.

Źródło: A.F. Khater, *Sources in the History of the Modern Middle East*, wyd. 2, Wadsworth, Boston 2011, s. 190–193, tłum. Jerzy Zdanowski.

Podział Palestyny zgodnie z rezolucją ONZ z 1947 r.

Palestyna po wojnie 1947–1948 r.

11 grudnia 1947 r. podano do wiadomości, że Wielka Brytania zrezygnuje z mandatu 15 maja 1948 r. W następnych miesiącach Wielka Brytania wstrzymywała się od działań, które mogłyby wpłynąć na sytuację w Palestynie. Wjazd do kraju został zamknięty dla imigrantów żydowskich, Arabów i obserwatorów ONZ. Jednocześnie trwała ewakuacja wojsk brytyjskich i ostatni brytyjski żołnierz opuścił Hajfę 30 czerwca 1948 r. Żydzi i Arabowie palestyńscy walczyli tymczasem o każdą piędź ziemi. Wiadomo było bowiem, że w momencie wycofania się Brytyjczyków o układzie sił w Palestynie będzie decydował stan posiadania terytorium przez każdą ze stron⁶⁰.

Mandat Wielkiej Brytanii wygasł 15 maja 1948 r. Ponieważ była to sobota, władze syjonistyczne postanowiły proklamować niepodległość w piątek, przed szabasem. Nastąpiło to więc 14 maja o godz. 16.00 czasu lokalnego. Deklarację o ustanowieniu Państwa Izrael odczytał Ben Gurion na posiedzeniu Rady Ludowej (*Moezet HaAm*), która reprezentowała wszystkie grupy ludności żydowskiej. Tego samego dnia nowe państwo uznały *de facto* USA i ZSRR. 16 maja decyzję o dyplomatycznym uznaniu Izraela podjęła Polska. Wielka Brytania uczyniła to dopiero 29 stycznia 1949 r.⁶¹

Po wygaśnięciu mandatu wybuchła wojna między oddziałami żydowskimi a jednostkami armii Egiptu, Iraku, Libanu, Syrii i Transjordanii, które pospieszyły na pomoc oddziałom Arabów palestyńskich. ONZ próbowało wstrzymać działania zbrojne i 11 czerwca zawarte zostało zawieszenie broni. Jednak niebawem zostało ono zerwane, a oddziały izraelskie podjęły w lipcu 1948 r. ofensywę, w rezultacie której przejęły kontrolę nad całą Galileą, w tym i jej zachodnią częścią, która była przeznaczona dla państwa arabskiego. 18 lipca ogłoszony został nowy rozejm, ale 15 października 1948 r. wojna wkroczyła w kolejną, trzecią, fazę. Wojska izraelskie wyparły oddziały egipskie z pustyni Negew, a w trakcie kolejnej ofensywy między 22 grudnia a 8 stycznia 1949 r. zadały wojskom egipskim druzgocącą klęskę. W tym czasie król Abd Allah przejął kontrolę nad większością terytorium państwa arabskiego oraz nad wschodnią częścią Jerozolimy. Izrael zajął zachodnią jej część i odrzucił koncepcję ONZ o umiędzynarodowieniu miasta⁶².

⁶⁰ Patrz: D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 191;

⁶¹ Piszą o tym m.in.: A. Patek, *op. cit.*, s. 42; A. Chojnowski, J. Tomaszewski, *Izrael*, Trio, Warszawa 2000, s. 62–63; C. Shindler, *Historia współczesnego Izraela*, Książka i Wiedza, Warszawa 2011, s. 67. Tekst deklaracji o ustanowieniu Państwa Izrael cytują m.in.: *The Israel-Arab Reader: A Documentary History of the Middle East Conflict*, Ed. W. Laqueur, B. Rubin, Penguin, Harmondsworth 1995, s. 107–108; D. Bensimon, E. Errera, *Żydzi i Arabowie. Historia współczesnego Izraela*, Warszawa 2000, s. 382–383.

⁶² O układzie sił na polu walk patrz: *From Haven to Conquest, op. cit.*, Appendix 8 *Note on Arab Strength in Palestine, January–May 15, 1948*, s. 858–860 oraz *Arab Expeditionary Force into Palestine, May 15, 1948*, s. 867–871.

Wojna zakończyła się wraz z podpisaniem w styczniu i lutym 1949 r. na wyspie Rodos nowych porozumień między Izraelem a państwami arabskimi o zawieszeniu broni. Porozumienia były jedynie układami rozejmowymi. Strona arabska odmówiła uznania Państwa Izrael i nie zaakceptowała rozstrzygnięć terytorialnych, które były wynikiem wojny; nie chciała też zakończyć stanu wojny z Izraelem. W rezultacie działań wojennych Izrael przejął ok. 3,5 tys. km kwadratowych nowych terenów, na których miało powstać państwo palestyńskie, a więc o 21% więcej niż przewidywała rezolucja ONZ o utworzeniu dwóch państw. Łącznie posiadał więc po wojnie 77% terytorium Palestyny. Pozostała część terytorium przewidzianego dla państwa Arabów palestyńskich zajęły Transjordania (wzgórza Judei i Samarii oraz wschodnia część Jerozolimy) i Egipt (Strefa Gazy). Według rezolucji ONZ na terytorium przewidzianym pod państwo Izrael miało mieszkać ok. 495 tys. Arabów, a po wojnie, w związku z przejściem dodatkowej powierzchni, na terenie Izraela znalazło się łącznie 892 tys. palestyńskich Arabów⁶³.

Jednym z głównych problemów Bliskiego Wschodu po 1948 r. stała się kwestia uchodźców palestyńskich. Zaraz po wybuchu działań wojennych 15 maja 1948 r. liczba osób, które opuściła swoje miejsca zamieszkania wyniosła ok. 400 tys. W następnym roku kolejne 300 tys. Arabów palestyńskich opuściło niebezpieczny zachodni brzeg rzeki Jordan i schroniło się w Transjordanii. W sumie od początku 1948 r. do zawieszenia broni w 1949 r. ok. 750 tys. Palestyńczyków musiało opuścić swoje domy. Palestyńczycy nazwali te wydarzenia *nakba* (katastrofa). Do historii przeszła masakra ludności w Dair Jassin 9 kwietnia 1948 r. W 1950 r. w król Abd Allah zarządził przeprowadzenie wśród uchodźców palestyńskich referendum, na mocy którego tzw. Zachodni Brzeg, a więc ta część Palestyny, gdzie miało powstać państwo palestyńskich Arabów, został włączony do Transjordanii (po referendum państwo to zaczęło nazywać się Jordania). Część Arabów palestyńskich uciekła przed działaniami wojennymi do Syrii, a inni schronili się w Gazie, będącej po 1948 r. pod zarządem Egiptu. Rząd izraelski pozbawił w 1948 r. uchodźców prawa do powrotu oraz prawa do ubiegania się o pozostawione mienie. Zniszczonych zostało setki wiosek palestyńskich. Arabowie palestyńscy, którzy pozostali na terenach zajętych przez Izrael, po 15 maja 1948 r. znaleźli się pod ścisłą kontrolą władz nowego państwa⁶⁴.

⁶³ Patrz: J.H. Davis, *The Evasive Peace: A Study of the Zionist-Arab Problem*, John Murray, London 1970, s. 57–58.

⁶⁴ W Dair Jassin zginęło z rąk bojowników Hagany do 140 cywilów. Masakra wstrząsnęła nie tylko Palestyńczykami, ale także Żydami z sąsiedniej wioski Givat Shaul, którzy żyli w zgodzie z arabskimi sąsiadami. O tragedii cywilnej ludności palestyńskiej w wyniku działań wojennych oraz polityki przy-

3.4. Brytyjskie rządy pośrednie w Iraku

Trzy prowincje osmańskie w Mezopotamii – Al-Basra, Bagdad i Mosul – znalazły się w momencie zakończenia I wojny światowej pod okupacją wojsk brytyjskich⁶⁵. Wielka Brytania otrzymała je jako terytorium mandatowe od Ligi Narodów 28 kwietnia 1920 r., ale władze w Londynie postanowiły przekazać administrowanie krajem miejscowej elicie i utworzyły 23 sierpnia 1921 r. Królestwo Iraku.

U podłoża takiej polityki Londynu była chęć ograniczenia wydatków na utrzymanie brytyjskiej administracji i wojska. Opozycja kilkakrotnie składała

wódców ruchu syjonistycznego przed i w trakcie wojny 1948 r. patrz: M. Benvenisti, *Sacred Landscape: The Buried History of the Holy Land Since 1948*, University of California Press, Berkeley, 2000, s. 120–121, 153, 295–296; *idem*, Y. Allon, *The Making of Israel's Army*, Sphere Books, London, 1970, s. 52–54; Ch. Simons, *International Proposals to Transfer Arabs from Palestine, 1895–1947: A Historical Survey*, KTAV, Hoboken, NJ 1988, s. 14–16, 46, 83–85; S. Flapan, *The Palestinian Exodus of 1948*, „Journal of Palestine Studies”, Vol. 16 (Summer 1987), s. 13–15; W. Khalidi, *Plan Dalet: Master Plan for the Conquest of Palestine*, „Journal of Palestine Studies”, Vol. 18 (Autumn 1988), s. 3–70; *idem*, *All That Remains: The Palestinian Village Occupied and Depopulated by Israel in 1948*, Institute for Palestine Studies, Washington, DC 1992; A. Koestler, *op. cit.*, s. 158–160; B. Morris, *1948 and After: Israel and the Palestinians*, Clarendon Press, Oxford, 1990, s. 1–5; *idem*, *Operation Dani and the Palestinian Exodus from Lydda and Ramla in 1948*, „Middle East Journal”, Vol. 40 (Winter 1986), s. 82–109; H. Levin, *Jerusalem Embattled*, Victor Gollancz, London 1950, s. 55–58; I. Pappé, *The Ethnic Cleansing of Palestine*, Oneworld, Oxford 2007, s. 194–199; S.G. Thicknesse, *Arab Refugees: A Survey of Resettlement Possibilities*, Royal Institute of International Affairs, London 1949, 125–127.

⁶⁵ Wybrane prace o Iraku w tym okresie: G. Bell, *The Arabian Diaries, 1913–1914*, ed. R. O'Brien, Syracuse University Press, Syracuse 2000; Lady Bell, *The Letters of Gertrude Bell*, Ernest Benn Limited, London 1927; A.T. Wilson, *Mesopotamia 1917–1920. A Clash of Loyalties*, Oxford University Press, London 1931; *Report on Iraq Administration, 1928*, British Colonial Office, London 1930; Great Britain, Colonial Office, *Special Report of His Majesty's Government on the Progress of Iraq 1920–1931 for the Permanent Mandate Commission of the League of Nations*, H.M.S.O., London 1932; E.P. MacCallum, *Iraq and the British Treaties*, Foreign Policy Association Information Service, New York 1930; H. Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq. A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communist, Ba'athists and Free Officers*, Princeton University Press, Princeton 1978; S.H. Longrigg, *Iraq 1900–1950. A Political, Social and Economic History*, Royal Institute of International Affairs, Oxford University Press, London 1953; *idem*, *Four Centuries of Modern Iraq*, University Press, Oxford 1925; L. Lukitz, *A Quest in the Middle East. Gertrude Bell and the Making of Modern Iraq*, I.B. Tauris, London and New York 2006; M. Khadduri, *Independent Iraq, 1932–1958*, Oxford University Press, New York 1960; Ph. Marr, *The Modern History of Iraq*, Westview, Boulder, CO 1985; S.A. Cohen, *Mesopotamia in British Strategy, 1903–1914*, „International Journal of Middle East Studies”, Vol. 9, 1978, s. 171–181; P. Sluglett, *Britain in Iraq. Contriving King and Country*, I.B. Tauris, London and New York 2007; P.W. Ireland, *Iraq. A Study in Political Development*, Russel and Russel, New York 1970; w polskiej literaturze o Iraku w tym okresie traktują prace: H.A. Jamsheer, *Współczesna historia Iraku*, Dialog, Warszawa 2007; M.M. Dziekan, *Historia Iraku*, Dialog, Warszawa 2002. O politycznych aspektach sytuacji w Kurdystanie irackim w polskiej literaturze patrz: K. Lalik, *Kurdystan iracki u progu XXI w.*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2009.

interpelacje w Izbie Gmin z pytaniem, czy celowe jest przeznaczanie z kieszeni podatnika brytyjskiego sum na administrowanie Mezopotamią w bezpośredni sposób. Obawiano się także wybuchu kolejnego powstania, jak miało to miejsce w 1920 r., co pociągnęłoby za sobą dodatkowe koszty. Mimo ograniczenia swojego personelu, wydatki rządu brytyjskiego na Irak wynosiły na początku lat 30. XX w. pół miliona funtów rocznie⁶⁶.

Polityka stopniowego przekazywania administracji państwowej w ręce miejscowych władz znalazła wyraz w układzie brytyjsko-irackim z 1922 r. Jego projekt został przygotowany w Londynie i przekazany do zaakceptowania Fajsalowi, co też nastąpiło 3 października 1922 r. 10 października tego samego roku ratyfikowała go iracka Rada Państwa. Układ miał obowiązywać przez 20 lat i miał formę porozumienia między dwoma równorzędnymi państwami. Zawierał jednak kilka postanowień z dokumentów mandatowych, co stawiało Irak na pozycji strony podporządkowanej, bowiem król był zobowiązany konsultować się z Wysokim Komisarzem brytyjskim w sprawach polityki zagranicznej oraz finansowej. W ważniejszych instytucjach państwowych mieli zasiadać doradcy brytyjscy. Zapisy kapitulacyjne z czasów osmańskich, wyłączające obcokrajowców spod lokalnej jurysdykcji, zostały wprawdzie anulowane, ale nowy układ przewidywał, że w składzie sędziowskim – rozpatrującym sprawy cudzoziemców – powinien być sędzia brytyjski. Wydatki na utrzymanie wojska przejmował skarb państwa irackiego, ale szkoleniem armii irackiej mogli zajmować się tylko oficerowie brytyjscy. Wielka Brytania stała się też jedynym dostawcą sprzętu wojskowego dla irackich sił zbrojnych⁶⁷.

Układ z 1922 r. został zmodyfikowany w 1926 r. w związku z decyzją Rady Najwyższej Ligi Narodów z 26 grudnia 1925 r., potwierdzającej, że wilajet Mossulu jest integralną częścią Królestwa Irackiego. W czerwcu 1926 r. nowy rząd brytyjski Labor Party ogłosił, że poprze dążenia narodowców irackich do przystąpienia do Ligi Narodów, co wiązało się z koniecznością podpisania nowego układu, którego treść świadczyłaby o tym, że Irak jest niepodległym państwem.

⁶⁶ Ceremonię koronacji opisuje szczegółowo Gertruda Bell w jednym z listów z 28 sierpnia 1921 r. O okolicznościach podjęcia przez władze brytyjskie decyzji o utworzeniu w Mezopotamii Królestwa Iraku piszą uczestnicy tych wydarzeń – patrz: Lady Bell, *op. cit.*, P. Graves, *The Life of Sir Percy Cox*, Hutchinson, London 1941, s. 266–267; A.T. Wilson, *op. cit.*, s. 305–306. O finansowych aspektach obecności Brytyjczyków w Iraku patrz: D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 94.

⁶⁷ Treść układu brytyjsko-irackiego z 10 października 1922 r. podaje: J.C. Hurewitz, *The Middle East*, *op. cit.*, Vol. 2, s. 310–311. Liczba doradców nie była nigdy duża. W 1923 r. było ich 569, a w 1931 r. – 260 – patrz: Great Britain, Colonial Office, *Special Report of His Majesty's Government*, s. 289–292. Szczegółowo o przygotowaniu w Londynie tekstu układu pisze: P.W. Ireland, *op. cit.*, s. 341–350.

Negocjacje rozpoczęły się w kwietniu 1930 r. i trwały do końca czerwca. 1 lipca 1930 r. nowy układ został podpisany przez premiera Iraku i ambasadora Wielkiej Brytanii w Iraku, a 16 listopada tego samego roku ratyfikował go parlament iracki⁶⁸.

Nowy układ brytyjsko-iracki rozszerzył zakres samodzielności władz kraju i otworzył drogę do przystąpienia kraju do Ligi Narodów, co też nastąpiło 3 października 1932 r. Część narodowców uznała jednak, że układ nie gwarantuje Irakowi pełnej niepodległości. Chodziło im głównie o to, że na mocy układu z 1930 r. Wielka Brytania rozmieściła swoje wojska w dwóch bazach – Al-Habbaniji niedaleko Bagdadu i Asz-Szu’ajbie koło Al-Basry. Wielka Brytania zachowała również prawa do kontrolowania armii irackiej. Oficerowie iraccy mogli być szkoleni tylko w Wielkiej Brytanii, a armia iracka mogła się zaopatrywać za granicą w sprzęt jedynie produkcji brytyjskiej. Układ został podpisany na 25 lat. Wraz z jego ratyfikowaniem brytyjski komisarz stał się brytyjskim ambasadorem, a mandat Ligi Narodów stracił moc prawną⁶⁹.

W polityce brytyjskiej wobec Iraku chodziło nie tylko o zabezpieczenie brytyjskich połączeń komunikacyjnych do Indii. Drugim czynnikiem, którego znaczenie zaczynało stopniowo wzrastać, była ropa naftowa. Irak posiadał bogate złoża ropy i władze brytyjskie dążyły do zabezpieczenia sobie dostępu do tego surowca. Ropę iracką od 1912 r. wydobywała spółka Turkish Petroleum Company, która należała do kapitału niemieckiego, duńskiego i brytyjskiego. Na mocy postanowień konferencji w San Remo, udziały niemieckie przejął kapitał francuski, co było swojego rodzaju rekompensatą za zrezygnowanie przez Francję z roszczeń do kontroli nad regionem Mosulu, o czym głosiło porozumienie Sykes–Picot. Nastąpiło to na mocy porozumienia Long–Béringera z kwietnia 1919 r., kiedy to Francja otrzymała 25% akcji w Turkish Petroleum Company. W marcu 1925 r., król Fajsal, który potrzebował pilnie pieniędzy na finansowanie planów rozwoju Iraku, podpisał pod naciskiem władz brytyjskich koncesję w sprawie wznowienia wydobycia ropy i udzielił ją Turkish Petroleum Company. Umowa dała koncesjonariuszowi prawo prowadzenia wydobycia surowca przez kolejnych 75 lat. 15 października 1927 r. z szybu Baba Gurgur koło Kirkuku trysnęła ropa. Tysiące ton surowca rozlało się po okolicy, zanim zdołano zaczopować odwiert. Jednak

⁶⁸ Patrz: Ph. Marr, *op. cit.*, s. 50–51.

⁶⁹ Tekst układu brytyjsko-irackiego z datą 30 czerwca 1930 r. podaje: J.C. Hurewitz, *The Middle East, op. cit.*, Vol. 2, s. 421–424; O nowym układzie z 1930 r. piszą: P.W. Ireland, *op. cit.*, s. 412–418; E.P. MacCallum, *op. cit.*, s. 233–246; patrz także: E. Rogan, *op. cit.*, s. 191; Ph. Marr, *op. cit.*, s. 51.

wielkość produkcji surowca w skali kraju nie była imponująca i wyniosła w 1930 r. 900 tys. baryłek. W sąsiednim Iranie wydobyto w tym samym roku 47 mln baryłek ropy. Władze irackie uważały, że kapitał zachodni, prowadząc wydobywanie w innych krajach, nie jest zainteresowany inwestowaniem w nowe złoża w Iraku. W 1931 r. rząd iracki podpisał nową koncesję, która umożliwiła spółce (zmieniła tymczasem nazwę na Iraq Petroleum Company) prowadzenie poszukiwań i eksploatację w rejonie Bagdadu i Mosulu. Do końca lat 30. produkcja wzrosła do 20 mln baryłek rocznie, co stanowiło ciągle zaledwie 1/3 część wydobycia w sąsiednim Iranie. Niemniej wpływy budżetowe z tzw. royalties znacznie wzrosły. Po zbudowaniu w 1934 r. ropociągu z Mosulu do Hajfy oraz do portów syryjskich rząd iracki zaczął otrzymywać od spółki rocznie ok. 400 tys. funtów szterlingów⁷⁰.

Poważnym problemem polityki międzynarodowej po I wojnie światowej stała się kwestia kurdyjska. Kurdowie stanowili większość mieszkańców wilajetu Mosulu. Zaraz po zakończeniu I wojny światowej rozpatrywano na forum międzynarodowym projekt utworzenia państwa kurdyjskiego w drodze scalenia wszystkich terytoriów zamieszkałych przez Kurdów poza tymi, które przekazane zostały Armenii. Takie rozwiązanie przewidywał traktat z Sèvres z sierpnia 1920 r. Jednak projekt ten upadł na skutek zwycięstwa narodowców w Turcji. Republikańska Turcja pod wodzą Mustafy Kemala zgłosiła roszczenia do regionu Mosulu już w 1922 r. Latem tego roku narodowcy tureccy wyprowadzili atak na Kurdystan, w związku z czym wojska brytyjskie musiały ewakuować się z Rawanduzu i As-Sulajmanijji.

Latem 1923 r. w Królestwie Iraku odbyły się wybory do parlamentu i przy głosowaniu region Mosulu był traktowany jako część państwa, którego stolicą był Bagdad. Podpisanie układu w Lozannie w 1923 r. między Turcją a aliantami oznaczało uznanie *status quo* w kwestii Kurdystanu. W 1924 r. sprawa państwa kurdyjskiego trafiła pod obrady Ligi Narodów, która wysłała do Kurdystanu komisję międzynarodową. Przebywała ona w regionie od stycznia do marca 1925 r. i przygotowała raport, z którego wynikało, że część ludności jest nastawiona proturecko i nie chce być włączona do państwa arabskiego. Większość ludności regionu była jednak antyturecka oraz probrytyjska i jednocześnie antyarabska. W marcu 1925 r. komisja

⁷⁰ Por. S. Longrigg, *Oil in the Middle East*, Oxford University Press, London 1954, s. 65–70; P. Sluglett, *op. cit.*, s. 103–114; E. Penrose and E.F. Penrose, *Iraq: International Relations and National Development*, Westview, Boulder, CO 1978, s. 60–68. Patrz także: Ph. Marr, *op. cit.*, s. 42; E. Rogan, *op. cit.*, s. 191. Wydobycie ropy naftowej na skalę przemysłową rozpoczęło się w Iraku w 1923 r. z szybu Naft Chana przez Khanaqin Oil Company, która była odgałęzieniem Anglo-Persian Oil Company – patrz: K. McLachlan, *Oil in the Persian Gulf Area*, [w:] *The Persian Gulf States*, ed. A.J. Cottrell, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1980, s. 200.

zaleciła włączenie regionu Mosulu do państwa irackiego. Wychodziła bowiem z założenia, że ludność Kurdystanu woli rządy brytyjskie od tureckich⁷¹.

Międzynarodowe reperkusje miała również sprawa Asyryjczyków. Asyryjczycy byli chrześcijanami i należeli do Kościoła nestoriańskiego oraz do Kościoła syryjsko-jakobickiego. W Mezopotamii żyli od dawien dawna. W czasie I wojny światowej ich wspólnota w Iraku znacznie powiększyła się o uciekinierów z Turcji z rejonu jeziora Urmia oraz z Hakkari. W maju 1915 r. Asyryjczycy znad Urmii poparli zbliżających się Rosjan, ale po wycofaniu się Rosji z wojny – pozostali na łasce Turków. W 1918 r. Brytyjczycy zachęcali ich do stawiania oporu Turkom i – jak twierdzili później sami Asyryjczycy – obiecywali im po wojnie państwo. W miarę zbliżania się Turków, Asyryjczycy zaczęli uciekać do Mezopotamii. Mieli do przebycia ok. 800 kilometrów. Ocenia się, że w trakcie marszu zmarło z głodu i wycieńczenia ok. 20 tys. z 50 tys. osób, które opuściły Urmie. Część uchodźców Brytyjczycy ulokowali w Bakubie pod Bagdadem. Przybysze byli tak wycieńczeni marszem, że wielu nie udało się uratować. Od września 1918 r. do września 1919 r. w Bakubie zmarło ponad 5 tys. osób.

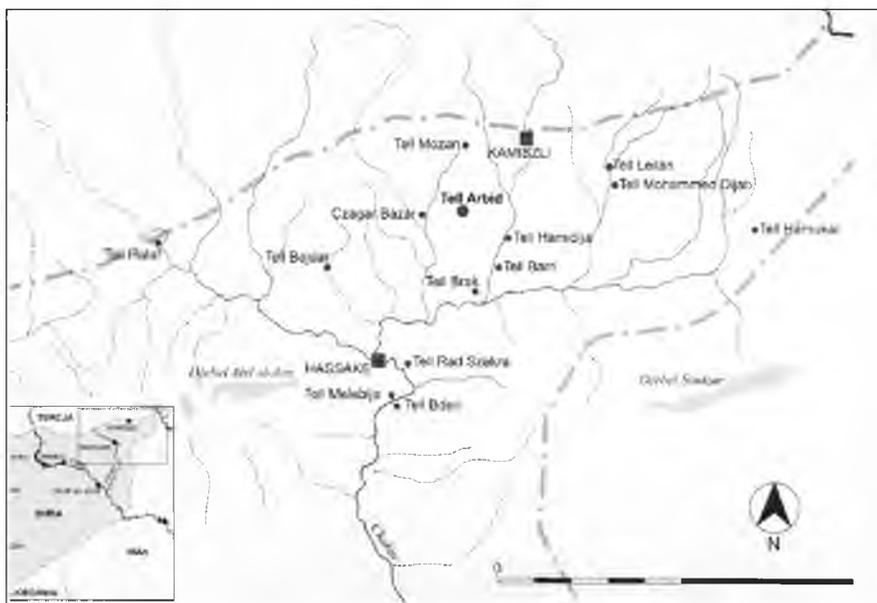
Po 1918 r. część Asyryjczyków chciała wrócić do Hakkari, ale Turcy nie pozwolili im na to. Brytyjczycy chcieli stworzyć dla Asyryjczyków odrębne państwo w rejonie Mosulu jako bufor przeciwko Turcji i zaczęli nawet rekrutować specjalne oddziały z Asyryjczyków. Jednak plan upadł, gdyż kłócił się z zamiarem utworzenia Iraku. Kiedy 3 października 1932 r. Irak został przyjęty do Ligi Narodów bez jakichkolwiek odniesień do sprawy Asyryjczyków, los tych ludzi został przesądzony. W lipcu–sierpniu 1933 r. doszło do masakry Asyryjczyków przez armię iracką. Rozbito przede wszystkim ich oddziały zbrojne, a później – wymordowano ludność cywilną. Zaciętość, z jaką walczoneo zdumiewała przy tym wielu brytyjskich wiarusów, zaprawionych na różnych frontach wojen kolonialnych. Niespotykane było też okrucieństwo, z jakim obydwie strony masakrowały ciała zabitych. Sprawa asyryjska stanęła na porządku obrad Ligi Narodów, ale Wielka Brytania wybroniła rząd iracki od oskarżeń o eksterminację bezbronnej ludności. Ponad 1/3 Asyryjczyków uciekła po tych wydarzeniach z Iraku do Syrii. Schronił się tam także Mar Szimon, duchowy przywódca Asyryjczyków⁷².

⁷¹ Patrz: A.T. Wilson, *op. cit.*, s. 238–239; C.J. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs*, Oxford University Press, London 1957, s. 300–353, 380–382, 431; także: D.K. Fielhouse, *op. cit.*, s. 65, 90.

⁷² Patrz: K.S. Husry, *The Assyrian Affair of 1933(I)*, „International Journal of Middle East Studies”, Vol. 5, No. 2 1974, s. 165–166; S.H. Longrigg, *Inaq, op. cit.*, s. 229–237; R.S. Stafford, *The Tragedy of Assyrians*, Allen and Unwin, London 1935; K.S. Husry, *The Assyrian Affair of 1933(II)*, „International Journal of Middle East Studies”, Vol. 5, No. 3, 1974, s. 348–352; S.R. Sonyel, *The Assyrians of Turkey: Victims of Major Power Policy*, Turkish Historical Society, Ankara 2011, s. 120–122. Patrz także: K. Leszczyńska, *Kwestia asyryjska na tle ogólnej sytuacji politycznej w Iraku w latach trzydziestych*, [w:] *Niemuzubnańskie mniejszości Iraku*, red. M. Abdalla, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2008, s. 229–240.

Król Fajsal rządził Irakiem do śmierci w 1933 r. Nowym królem został jego 21-letni syn Ghazi. Nie miał on takiego doświadczenia w rządzeniu jak ojciec i nie zapisał się niczym szczególnym w historii Iraku, rządził krótko. Był wielkim miłośnikiem szybkich samochodów i w 1939 r. zginął w katastrofie prowadzonego przez siebie auta. Po śmierci Ghaziego na tron wstąpił jego 4-letni syn Fajsal II. Faktyczną władzę przejął jako regent książę Abd al-Ilah, który był synem księcia Alego, starszego brata Fajsala⁷³.

W Iraku, jeszcze w czasie I wojny światowej, silne były nastroje antybrytyjskie. W 1939 r. po wybuchu II wojny światowej, rząd premiera Nuriego as-Sa'ida zerwał wprawdzie stosunki z Niemcami, ale irackie kręgi polityczne odbierały z pewnego rodzaju satysfakcją wiadomości o porażkach Anglii i Francji na frontach walki z Niemcami. Oczekiwano, że osłabienie obydwu mocarstw kolonialnych stworzy na Bliskim Wschodzie nową sytuację polityczną, która umożliwi Palestynie, Syrii i Libanowi uzyskanie niepodległości⁷⁴.

Pogranicze Syrii, Iraku i Turcji w okresie międzywojennym

⁷³ O Fajsalu jako władcy pisze: P.W. Ireland, *op. cit.*, s. 424–425. Patrz także: Ph. Marr, *op. cit.*, s. 59–60.

⁷⁴ Por. A.T. Wilson, *op. cit.*, s. 38; M. Khadduri, *op. cit.*, s. 78–82; R. Simon, *Iraq between the Two World Wars: The Creation and Implementation of a Nationalist Ideology*, Columbia University Press, New York 1986, s. 130–135.

Jednym z miejsc na Bliskim Wschodzie o niezwykłym zróżnicowaniu etniczno-religijnym było pogranicze Syrii, Iraku i Turcji. Mieszkali tu muzułmanie, chrześcijanie, Żydzi, bahaści, jezydzi, Asyryjczycy, Ormianie, Arabowie, Kurdowie. Po I wojnie światowej, kiedy powstawały państwa i kształtowały się ideologie narodowe wiele mniejszości etniczno-religijnych znalazło się na pograniczu unicestwienia. Poniższy dokument z archiwów francuskich dotyczy sytuacji jezydów, mniejszości etniczno-religijnej określanej przez muzułmanów jako „wielbiciele diabła”.

Raport podpułkownika René Marchanda, inspektora delegowanego przez Wysokiego Komisarza do Dżaziry

(Dotyczy jezydów z Dżabal Sindzaru, 21 kwietnia 1939 r.)

„Podczas odprawy przedstawicieli Wysokiego Komisarza w Damaszku 15 kwietnia 1939 r., zostałem poproszony o przedstawienie Wysokiemu Komisarzowi w formie pisemnej aktualnej sytuacji jezydów z Dżabal Sindzaru, którzy przybyli do Syrii.

Jezydzi z Dżabal Sindzaru, żyjąc w trudnych warunkach górskich, już od pokoleń chcieli osiedlić się na płaskich terenach Al-Dżaziry w Syrii. Turcy w czasie swojego panowania starali się skolonizować ten teren, ale jezydzi skutecznie bronili swoich tradycji. Często jednak byli prześladowani i musieli uciekać z rodzinnego kraju. W ten sposób na przestrzeni wieków powstało ok. 250 domostw jezydów na południe od Amudy. Od czasu do czasu małe grupy uchodźców wojennych przybywały do Syrii. W 1925 r. miała miejsce fala uchodźców kurdyjskich z plemion Hawarkanów i Hesenwów, którzy osiedlili się w rejonie Ibur al-Bid. Od czasu, kiedy Irak stał się mandatem brytyjskim, w Dżabal Sindzarze zapanował spokój. W 1933 r. jezydzi zwrócili się do władz brytyjskich z zapewnieniami o lojalności. Jednak po wycofaniu się wojsk brytyjskich władze w Bagdadzie zaczęły wywierać presję na jezydów, chcąc ich podporządkować rygorom życia w państwie. W 1934 r. ogłoszono pobór rekrutów. Jezydzi zignorowali wezwania do wojska i w 1935 r. zaczęli stawiać zbrojny opór. Jednocześnie delegacja ich szefków przybyła do Syrii, prosząc Francję o protekcję. Jednak ich prośba została odrzucona. W tej sytuacji ponownie wybuchło powstanie pod wodzą szefka Dauda. Zostało ono zgniecione 13 października 1935 r., a sam Daud został ranny i schronił się z rodziną w Syrii. Zamieszkał w Kamiszli i mieszka tam do tej pory w skrajnie nędznych warunkach. Władze irackie aresztowały ok. tysiąca jezydów i rozmieściły ich w Bagdadzie. Niektórzy ich szefkowie i chrześcijańscy duchowni zostali powieszeni.

To rozbudziło nienawiść jezydów do władz irackich. W 1936 r. władze w Bagdadzie oddały jezydów pod kontrolę Adila, szefka Szammarów. Ten ogłosił pobór do wojska, w związku z czym młodzi mężczyźni zaczęli uciekać do Syrii. Według samych jezydów sytuacja powtórzyła się w następnych dwóch latach. Władze z Bagdadu ogłaszały pobór do wojska, wydawały nakazy aresztowań. Jezydom odbierano broń i zastraszano. Młode dziewczęta były porywane i wywożone do domów publicznych w Mosulu. W czasach osmańskich naczelnikiem w Dżabal Sindzarze był zawsze chrześcijanin. Od powstania Iraku jest nim muzułmanin, który traktuje ludność niemuzułmańską z wyższością.

W październiku 1939 r. przybyło do mnie kilku szejków jezydzkich z prośbą, abym zezwolił na przesiedlenie się do Syrii od 8 do 10 tysięcy jezydów z Sindzaru. W listopadzie szejkowie ci przybyli do mnie ponownie, tym razem z kilkoma szejkami kurdyjskimi i zwrócili się z tą samą prośbą. Musiałem jednak ponownie im odmówić, gdyż pozwolenie im na osiedlenie się w Syrii byłoby sprzeczne z naszym porozumieniem z władzami irackimi. Moja decyzja była słuszna, zwłaszcza że władze syryjskie były przeciwko przemieszczeniu się jezydów w obawie, że przybycie tak dużej grupy ludzi skomplikuje stosunki religijne i etniczne w Al-Dzazirze. Do tej pory i tak niektóre rody liczące do 50 namiotów koczowały bez pozwolenia na terytorium syryjskim.

Naszą politykę w danej sprawie określa artykuł 22 porozumienia o dobrym sąsiedztwie z Irakiem z 24 kwietnia 1937 r. Zobowiązaliśmy się w nim nie pomagać mieszkańcom Iraku w przesiedlaniu się do Syrii bez względu na to, kim by nie byli i nie zachęcać ich do tego obietnicami, ustępstwami czy prezentami. W tej sytuacji całkowicie nieodpowiednim byłoby przychylić się do próśb jezydów z Dzabal Sindzaru.

Odwiedziłem pogranicze Dzabal Sindzaru po stronie irackiej, gdzie mieszka ok. 700 rodzin jezydów i spotkałem ich przywódców religijnych. Wszyscy oni błagali mnie, abym zezwolił im przenieść się do Syrii. Bali się władz irackich i mówili o wcielaniu ich mężczyzn do wojska, zabieraniu im broni oraz porywaniu ich dziewcząt. Mówili, że władze irackie mogą w każdej chwili rozbudzić kampanię nienawiści do nich i przystąpić do ich eksterminacji. Ludzie ci gotowi byli porzucić dobytek swojego życia, aby znaleźć nowe siedziby w Syrii. Ta desperacja może tylko potwierdzać, że ich obawy o życie nie są bezpodstawne. Jednak nakazałem im pozostać w Iraku. Nie sprzeczekali się więcej ze mną i tylko powtarzali: „Anglia nas opuściła, Francja nas nie chce, pozostał nam tylko Bóg”.

Ludzie z Dzabal Sindzaru powinni pozostać tam, gdzie są groby ich przodków, ale należy zapewnić im bezpieczeństwo i życie w godziwym warunkach. System mandatowy na to pozwala.”

Podpisane: Rene Marchand

Źródło: „Rapport du lieutenant colonel Rene Marchand , inspecteur delegue du Haut Commissaire pour la Haute Djézireh au sujet des yezids du Djebel Sindjar”, Hassetche, le 21 Avril 1939, Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 608.

W polskiej literaturze ostatnie prace o jezydach:
J. Hauziński, *W kwestii początków wspólnoty jezydów w Iraku* (s. 31–42) i S. Cinal, *Jezydzi i ich religia* (s. 43–52) obydwie [w:] *Niemużłmańskie mniejszości Iraku*, red. M. Abdalla, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2008.
Godną polecenia jest monografia: J.S. Guest, *Survival Among the Kurds. A History of the Yezidis*, Keegan Paul International, London 1993, tłum. Jerzy Zdanowski.

Premier Nuri as-Sa'id był przekonany, że mimo niepowodzeń brytyjskich w pierwszej fazie wojny w Europie, Irak powinien wiązać swoje długoterminowe cele właśnie z Wielką Brytanią. Jego stanowisko podzielał regent Abd al-Ilah. Jednak bieżąca sytuacja polityczna i gospodarcza powodowały, że poglądy premiera nie były popularne w społeczeństwie. Nuri as-Sa'id, widząc, że w korpusie oficerskim narastają nastroje antybrytyjskie, podał się na początku 1940 r. do dymisji. Nowym premierem został Raszid Ali al-Kajlani, prawnik i członek dotychczasowego rządu. Poglądy nowego premiera na sytuację międzynarodową i jej wpływ na Irak był inne niż jego poprzednika. Al-Kajlani uważał, że należy wykorzystać osłabienie międzynarodowe Wielkiej Brytanii i domagać się od niej ustępstw w sprawie pełnej suwerenności Iraku. Bezkompromisowe stanowisko premiera zyskało mu zwolenników wśród radykalnych niepodległościowców i stworzyło pole do rozważań o nowych aliansach Iraku, w tym o antybrytyjskim sojuszu z Niemcami i Włochami. W kręgach rządzących pojawiły się głosy, że niemieckie pieniądze i broń są najlepszym środkiem osiągnięcia narodowych celów.

W listopadzie 1940 r. ambasador brytyjski zażądał od regenta zmiany na stanowisku premiera. Część ministrów, nie chcąc być posądzona o prowadzenie tajnych rokowań z Niemcami, odeszła z rządu. Al-Kajlani, któremu groziło parlamentarne votum nieufności, zażądał od regenta przeprowadzenia przedterminowych wyborów. Ten jednak odmówił, wobec czego premier musiał podać się do dymisji⁷⁵.

W tym skomplikowanym politycznie momencie na scenę wkroczyła iracka armia. Kontrolę nad wojskiem utrzymywało w tym czasie czterech pułkowników, nazywanych Złotą Czwórką. Pułkownicy kierowali się ideami nacjonalizmu arabskiego, panarabizmu i podzieleni poglądy Al-Kajlaniego, że zwycięstwa Niemiec nad Wielką Brytanią są odpowiednim momentem, aby Irak domagał się pełnej suwerenności. 1 kwietnia 1941 r. Złota Czwórka wyprowadziła wojsko na ulice Bagdadu i przejęła władzę. Pułkownicy powołali nowy rząd i powierzyli stanowisko premiera Al-Kajlaniemu. Regent uciekł za granicę, a Brytyjczycy sprowadzili z Indii brygadę wojska w celu wzmocnienia swoich pozycji wokół bazy w okolicach Al-Basry. Gdy nowe władze irackie odrzuciły radę króla Ibn Sauda utrzymania sojuszu z Wielką Brytanią, ich orientacja na państwa Osi stała się oczywista.

Konfrontacja militarna z wojskami brytyjskimi była w tej sytuacji tylko kwestią czasu. Formalnym powodem stało się żądanie rządu irackiego wycofania spro-

⁷⁵ Por. M. Khadduri, *op. cit.*, s. 177–188; Ph. Marr, *op. cit.*, s. 82–83.

wadzonej dopiero co z Indii brygady jako kroku niezgodnego z układem z 1930 r. Władze brytyjskie, będące pod presją skomplikowanej sytuacji militarnej w Europie, odrzuciły możliwość podjęcia rozmów na ten temat. Wówczas dowództwo irackie wydało 2 maja 1941 r. rozkaz otoczenia bazy brytyjskiej pod Bagdadem. To oznaczało, że obydwie strony znalazły się w stanie wojny. 1 maja właśnie z takim oświadczeniem wystąpił ambasador brytyjski Kinahan Cornwallis. Wojska irackie rozpoczęły ostrzał bazy, a Brytyjczycy odpowiedzieli ogniem⁷⁶.

Ostrzał bazy brytyjskiej pod Bagdadem trwał do końca maja 1941 r. Brytyjczycy ściągnęli w tym czasie dodatkowe oddziały z Jordanii i zmusili wojska irackie do odwrotu. Kiedy samoloty RAF-u rozbiły irackie bazy lotnicze i zajęły Bagdad, Al-Kajlani i jego zwolennicy uciekli do Iranu. Do kraju powrócił regent, który powołał rząd z Nurim as-Sa'idem na czele. Nowe władze zarządziły aresztowania zwolenników politycznych Al-Kajlaniego i przeprowadziły czystki w wojsku. Sądy wojskowe wydały wiele wyroków śmierci⁷⁷.

3.5. Układ egipsko-brytyjski o niepodległości (1936)

Zaghlul, pierwszy demokratycznie wybrany premier, konsekwentnie domagał się pełnej niepodległości, co prowadziło do częstych konfliktów z królem, zajmującym bardziej ugodowe stanowisko wobec Brytyjczyków. Brytyjczycy po ogłoszeniu w 1922 r. deklaracji o niepodległości Egiptu oddziaływali na egipską scenę polityczną przez swoich Wysokich Komisarzy (od 1936 r. ambasadorów) oraz doradców, pracujących w różnych departamentach ministerstw egipskich. Innym instrumentem politycznym był garnizon brytyjski w strefie Kanału Sueskiego oraz wojska brytyjskie w Sudanie. Brytyjczycy demonstrowali też swoją siłę na Morzu Śródziemnym.

W latach 1922–1925 brytyjskim Wysokim Komisarzem był lord Edmund Allenby, który doprowadził do upadku rządów Zaghlula w 1925 r. Jego następcą lord George Lloyd (1925–1929) był również kateryczny wobec egipskich na-

⁷⁶ O roli armii w polityce Iraku w tym okresie pisze obszernie: M. Tarbush, *The Role of the Military in Politics, a Case Study of Iraq to 1941*, Kegan Paul International, London 1982. O Złotej Czwórcce patrz: R. Simon, *op. cit.*, s. 130–136. O oświadczeniu Cornwallisa pisze: D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 105. O sytuacji w Bagdadzie oraz w ambasadzie brytyjskiej pisze Freya Stark, wówczas sekretarz ambasadora Cornwallisa – patrz: F. Stark, *Dust in the Lion's Paw: Autobiography 1939–1946*, John Murray, London 1961.

⁷⁷ Szczegółowo sytuację militarną w maju 1941 r. opisuje: F. Stark, *op. cit.*, s. 128. Piszą także o tych wydarzeniach: Ch. Tripp, *A History of Iraq*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, s. 105; D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 106–107; Ph. Marr, *op. cit.*, s. 85–86.

rodowców i dbał, aby król nie dopuszczał do rządzenia tych członków Wafdu, którzy znani byli z krytycznego nastawienia do obecności wojskowej Wielkiej Brytanii w Egipcie. Trzeci przedstawiciel Wielkiej Brytanii – sir Percy Lorraine (1929–1935) prezentował bardziej ugodowe stanowisko wobec narodowców, ale jego następca – sir Miles W. Lampson (później lord Killearn), który reprezentował Londyn w latach 1934–1946, dał się poznać jako bezwzględny strażnik interesów brytyjskich w Egipcie. W czasie II wojny światowej Lampson faktycznie rządził Egiptem i traktował kraj jako zaplecze dla wojsk brytyjskich, walczących na frontach Bliskiego Wschodu⁷⁸.

Egipt był krajem formalnie niepodległym, ale tylko częściowo suwerennym. Tak uważali egipscy narodowcy. Deklaracja o niepodległości z 28 lutego 1922 r. była ogłoszona jednostronnie przez Wielką Brytanią, gdyż narodowcy nie zgodzili się przyjąć warunków strony brytyjskiej. Zawierała ona cztery punkty, które niepodległość znacznie ograniczały. Wielka Brytania zastrzegła sobie prawo do kontrolowania strategicznych połączeń komunikacyjnych na terenie Egiptu, podejmowała się obrony Egiptu przed agresją z zewnątrz, brała na siebie ochronę obcokrajowców, mniejszości etnicznych i zastrzegła sobie prawo decydowania o sprawach Sudanu⁷⁹.

Pod koniec sierpnia 1924 r. Zaghlul udał się do Londynu, aby wynegocjować wycofanie przez Brytyjczyków wojsk z Egiptu. W styczniu tego samego roku jego partia Wafd wygrała wybory przytłaczającą większością głosów, a on został premierem. W marcu 1924 r. w Anglii powstał labourzystowski rząd Ramsaya MacDonalda, który w przemówieniu w parlamencie 15 marca wyraził gotowość przystąpienia do negocjacji o układzie z Egiptem. Przed

⁷⁸ O Egipcie w danym okresie traktują prace: P. Mansfield, *The British in Egypt*, Weidenfeld and Nicolson, London 1971; J. Jankowski, *The Egyptian Wafd and Arab Nationalism*, [w:] *National and International Politics in the Middle East*, ed. E. Ingram, Frank Cass, London 1986; I. Gershoni and J. Jankowski, *Redefining the Egyptian Nation 1930–1945*, Cambridge University Press, Cambridge 1995; Afaf Lutfi al-Sayyid-Marsot, *Egypt's Liberal Experiment 1922–1936*, University of California Press, Berkeley 1996; M. Deeb, *Party Politics in Egypt: The Wafd and its Rivals 1919–1939*, Ithaca Press, London 1979; J. Berque, *Egypt: Imperialism and Revolution*, Praeger, New York 1972; Ch.Ph. Harris, *Nationalism and Revolution in Egypt*, Mouton and Co., The Hague, London, Paris 1964; J. Marlowe, *A History of Modern Egypt and Anglo-Egyptian Relations 1800–1956*, Archon Books, Hamden, CT 1965; *Re-Envisioning Egypt 1919–1952*, ed. by A. Goldschmidt, A.J. Johnson, B.A. Salmoni, The American University in Cairo Press, Cairo New York, 2005; *Demise of the British Empire in the Middle East: Britain's Response to Nationalistic Movements, 1943–55*, ed. by M.J. Cohen and M. Kolinsky, Frank Cass, London 1998; *Imperialism and Nationalism in the Middle East. The Anglo-Egyptian Experience 1882–1982*, ed. by K.M. Wilson, Mansell Publishing Limited, London 1983; P.J. Vatikiotis, *The Modern History of Egypt*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1969.

⁷⁹ Patrz: P. Mansfield, *op. cit.*, s. 242.

wyborami brytyjska Partia Pracy deklarowała poparcie dla idei pełnej niepodległości Egiptu, ale po zwycięstwie wyborczym zajęła bardziej konserwatywne stanowisko. W czerwcu okazało się, że rząd MacDonalda nie zamierza ewakuować wojsk z Egiptu. Parlament egipski próbował wyrzucić pewien wpływ na sytuację i cofnął dotację na utrzymanie wojsk brytyjskich w wysokości 150 tys. funtów szterlingów. Negocjacje w Londynie, które trwały od 15 września do 3 października 1924 r. z udziałem Zaghlula i MacDonalda zakończyły się jednak fiaskiem. Żadna ze stron nie chciała pójść na kompromis. Już 25 czerwca 1924 r. w parlamencie brytyjskim wypowiedziane zostały słowa: „Nigdy nie ewakuujemy się z Sudanu”, co oznaczało kontynuowanie polityki imperialnej z czasów Disraeliego⁸⁰.

19 listopada 1924 r. w Kairze został zamordowany sir Lee Stack, gubernator Sudanu i naczelny dowódca armii egipskiej. Zaghlul podjął energiczne kroki, aby postawić zabójców przed sądem, ale wiadomo było, że to właśnie bezkompromisowa polityka Wafdu i jego przywódcy w sprawach suwerenności kraju była podłożem radykalizacji nastrojów społecznych. Reakcja Brytyjczyków na śmierć sir Lee Stacka była zdecydowana. 22 listopada komisarz Edmund Allenby przybył w asyście szwadronu kawalerii brytyjskiej pod urząd egipskiej rady ministrów i przedstawił listę żądań: Egipcjanie mieli w ciągu 30 godzin przesłać przeprosiny za morderstwo, wprowadzić zakaz politycznych demonstracji ulicznych, wycofać oddziały egipskie z Sudanu i wyrazić zgodę na rozszerzenie przez Sudan systemu irygacyjnego. Allenby zapowiedział, że w przypadku odmowy spełnienia żądań brytyjskich jego wojska zajmą pomieszczenia komory celnej w Aleksandrii. W tej sytuacji Zaghlul podał się do dymisji. Ostatnim krokiem, który podjął jego gabinet było podpisanie przez ministra finansów czeku na pół miliona funtów dla rodziny zabitego generała tytułem zadośćuczynienia⁸¹.

23 sierpnia 1927 r. zmarł w wieku 76 lat Sa'ad Zaghlul. Jego śmierć dosłownie sparaliżowała życie polityczne w Egipcie, gdyż mało kto wyobrażał sobie egipską scenę polityczną bez tego polityka. Na czele Wafdu stanął Mustafa an-Nahhas, który został też premierem, ale wkrótce, pod naciskiem króla, podał się do dy-

⁸⁰ Okoliczności, które doprowadziły do negocjacji w Londynie i same negocjacje opisują: P. Mansfield, *op. cit.*, s. 248–249; J. Berque, *op. cit.*, s. 371–372; J. Marlowe, *op. cit.*, s. 265; Ch.Ph. Harris, *op. cit.*, s. 99. O założeniach polityki brytyjskiej patrz: „British Policy in Egypt, 7 October–22 November 1924”, [w:] J.C. Hurewitz, *The Middle East, op. cit.*, Vol. 2, s. 349–352.

⁸¹ Patrz: Ch.Ph. Harris, *op. cit.*, s. 100–101; P.J. Vatikiotis, *op. cit.*, s. 276; J. Berque, *op. cit.*, s. 388–389; M. Colombe, *L'Evolution de l'Egypt, 1924–1950*, Maisonneuve, Paris 1951, s. 9–76. Tekst ultimatum brytyjskiego podaje: J.C. Hurewitz, *The Middle East, op. cit.*, Vol. 2, s. 349–352.

misji. Nowy premier Muhammad Mahmud rozwiązał parlament i zawiesił na 3 lata konstytucję. W grudniu 1927 r. podjęta została kolejna próba wynegocjowania układu z Wielką Brytanią. Dosłownie w przeddzień rozpoczęcia negocjacji, 14 grudnia 1927 r. podpisany został układ brytyjsko-iracki, który zapewniał Wielkiej Brytanii prawo do utrzymywania baz wojskowych na terytorium Iraku. Podpisanie tego układu miało skłonić Egipcjan do bardziej kompromisowej postawy, ale oczekiwania te nie sprawdziły się i rozmowy zakończyły się fiaskiem⁸².

W czerwcu 1929 r. lord G. Lloyd, brytyjski Wysoki Komisarz w Egipcie, znany z nieustępliwego stanowiska wobec postulatów narodu egipskiego, został odwołany do Londynu. Zmiana na stanowisku Wysokiego Komisarza, którym został sir Percy Loraine, otworzyła drogę do kolejnej rundy negocjacji na temat układu, który miał uwzględnić część egipskich postulatów⁸³. W rezultacie negocjacji przygotowany został projekt porozumienia, z którym Mahmud Pasha, negocjator egipski, powrócił w sierpniu do Egiptu. Projekt przewidywał, że wojska brytyjskie zostaną wycofane z Kairu i Aleksandrii do strefy Kanału Sueskiego. Sprawa Sudanu miałaby być omawiana oddzielnie, a Brytyjczycy mieli zrezygnować z prawa do ochrony prawnej cudzoziemców w Egipcie. Brytyjczycy jednak uważali, że układ powinien zostać ratyfikowany przez nowo wybrany parlament. Przeprowadzono więc wybory parlamentarne, które wygrała partia Wafd. Król, nie chcąc dopuścić do zbliżenia między Wafdem i Brytyjczykami, odsunął An-Nahhasa od urzędu premiera. Protesty zwolenników Wafdu przeciw działaniom króla przerodziły się w zamieszki uliczne i sytuacja stała się tak napięta, że władze brytyjskie skierowały w rejon Kanału Sueskiego dodatkowe okręty. Kwestia podpisania układu zeszała na dalszy plan⁸⁴.

Warunki do jego renegocjacji zmieniły się dopiero w 1935 r., po tym jak faszystowskie Włochy zajęły Libię, a następnie – Etiopię. Oznaczało to zmianę układu sił w regionie na niekorzyść Wielkiej Brytanii i Egiptu. Rozmowy rozpoczęły się 2 marca 1936 r. i bardzo szybko, bo już 26 sierpnia 1936 r., w Londynie podpisano nowy układ. Negocjacje toczyły się w atmosferze obopólnego zaniepokojenia niekorzystną dla Egiptu i Wielkiej Brytanii zmianą sytuacji politycznej w regionie. Egipcjanie nie tylko wycofali swój sprzeciw w sprawie obecności wojsk brytyjskich w Egipcie, ale i zgodzili się na rozszerzoną obec-

⁸² Por. J. Berque, *op. cit.*, s. 396.

⁸³ W latach 1914–1936 stanowisko Wysokiego Komisarza w Królestwie Egiptu zajmowali: Milne Cheetham (1914–1915), Arthur McMahon (1915–1917), sir Reginald Wingate (1917–1919), Edmund Allenby (1919–1925), George Lloyd (1925–1929), Percy Loraine (1929–1933), Miles Lampson (1934–1936).

⁸⁴ Por. J. Marlowe, *op. cit.*, s. 284–285.

ność militarną Brytyjczyków w strefie Kanału Sueskiego przez kolejnych 20 lat. Brytyjczycy otrzymali także zgodę Egiptu na rozlokowanie swoich wojsk w Kairze, Aleksandrii i innych miastach egipskich w sytuacji napaści na Egipt⁸⁵.

Zawarcie układu z Wielką Brytanią oznaczało uzyskanie przez Egipt pełnej suwerenności na arenie międzynarodowej z członkostwem w Lidze Narodów i otwarciem ambasad egipskich włącznie. Stąd też układ cieszył się początkowo dużą popularnością. Król Faruk, który wstąpił na tron 29 lipca 1936 r., był owacyjnie witany na ulicach, a brytyjski minister spraw zagranicznych Anthony Eden został pierwszym cudzoziemcem, którego podobizna znalazła się na egipskich znaczkach pocztowych. Wielka Brytania, podpisując układ, poszła wobec Egiptu na pewne ustępstwa. Zostało to ocenione jako gest dobrej woli i chęć normalizacji stosunków z państwami Bliskiego Wschodu w związku z sytuacją międzynarodową, a szczególnie umacnianiem się państw Osi⁸⁶.

W czasie II wojny światowej Egipt stał się areną działań wojennych. Latem 1942 r. oddziały Afriki Korps generała Erwina Rommla weszły na terytorium Egiptu i odrzuciły wojska brytyjskie aż pod Al-Alamajn, a więc ok. 112 km od Aleksandrii. Niebezpieczeństwo zawisło także nad strefą Kanału Sueskiego, opanowanie jej bowiem przez Niemców oznaczałoby przerwanie połączeń brytyjskich z Indiami i trudne do przewidzenia konsekwencje dla integralności Imperium Brytyjskiego.

Niemiecka obecność na Bliskim Wschodzie stanowiła zagrożenie także dla interesów imperialnych Francji. Napięta sytuacja utrzymywała się do jesieni 1942 r. W październiku Brytyjczycy rozpoczęli kontrofensywę pod Al-Alamajnem i zmusili wojska niemieckie do wycofania się z Egiptu, a następnie z Libii. Na wiosnę 1943 r. doszło do decydujących rozstrzygnięć i wojska

⁸⁵ Szczegółowo o negocjacjach prowadzących do podpisania układu egipsko-brytyjskiego z 1936 r. pisze J. Marlowe, *op. cit.*, s. 300–309; patrz także: P. Mansfield, *op. cit.*, s. 264–270; tekst „Treaty of Preferential Alliance: Britain and Egypt, 26 August 1936” podaje: J.C. Hurewitz, *The Middle East, op. cit.*, Vol. 2, s. 486–493.

⁸⁶ O uwarunkowaniach międzynarodowych patrz: P.J. Vatikiotis, *op. cit.*, s. 286–287. O popularności Faruka w tamtym okresie i armii egipskiej pisze: J. Berque, *op. cit.*, s. 520–521, 553; J. Marlowe, *op. cit.*, s. 312. O egipskiej armii patrz: T. Aclimandos, *Revisiting the History of the Egyptian Army*, [w:] *Re-Envisioning Egypt, op. cit.*, s. 68–93. Praca poświęcona Farukowi to: W. Stadiem, *Too Rich: The High Life and Tragic Death of King Farouk*, Carroll and Graf, New York 1991. Szczegółowo o poszczególnych etapach negocjacji brytyjsko-egipskich w latach 1919–1936: O. Eran, *Negotiating the Anglo-Egyptian Relationship between the World Wars*, [w:] *Imperialism and Nationalism in the Middle East. The Anglo-Egyptian Experience 1882–1982*, ed. K.M. Wilson, Mansell Publishing Limited, London 1983, s. 56–75. Można mówić o 7. fazach negocjacji: negocjacje Milner–Zaghlul w 1919 r., Curzon–Adli w 1921 r., MacDonald–Zaghlul w 1924 r., Chamberlain–Sarwat w latach 1927–1928, Henderson–Mahmud w 1929 r., Henderson–An-Nahas w 1930 r. i Lampson–An-Nahas w 1936 r.

brytyjskie rozbiły Niemców. Na przełomie 1942 i 1943 r. armia niemiecka poniosła klęskę pod Stalingradem i zaczęła wycofywać się z terytorium Związku Radzieckiego. W 1942 r. alianci wysadzili desant w Afryce Północnej, a w maju 1943 r. rozbili ugrupowanie niemiecko-włoskie na półwyspie Bon w Tunezji, co ostatecznie przekreśliło niemieckie plany wobec Bliskiego Wschodu.

Egipt i inne kraje Bliskiego Wschodu stały się w czasie wojny dla aliantów wielkim zapleczem surowcowym, żywnościowym i logistycznym. Przez kraje regionu przemaszerowały setki tysięcy żołnierzy oraz przetransportowane zostały setki tysięcy ton sprzętu wojskowego oraz zaopatrzenia dla armii. Porty, doki, koleje żelazne i drogi służyły teraz wojsku. Aby zapanować nad ewentualnym chaosem w organizacji zaopatrzenia, władze brytyjskie powołały do życia w kwietniu 1941 r. Bliskowschodnie Centrum Zaopatrzenia (Middle East Supply Center). Jego siedziba znajdowała się w Kairze, a zakres działania obejmował olbrzymi obszar od Maroka po Iran z wyłączeniem Turcji. W 1942 r., w związku z pojawieniem się towarów amerykańskich w ramach land-lease, do kierownictwa Centrum weszli oficerowie armii amerykańskiej. Centrum miało bardzo szerokie kompetencje w zakresie nie tylko zaopatrzenia w towary i logistyki. Miało ono wpływ na finanse poszczególnych krajów, kontrolowało import, określało nawet powierzchnię zasiewów pożądaných przez wojsko kultur rolnych. Dla wielu krajów Bliskiego Wschodu zakończenie działalności Centrum w 1945 r. oznaczało przywrócenie suwerenności w sprawach gospodarczych i było prawdziwym zakończeniem II wojny światowej.

Rząd Egiptu, zaraz po przystąpieniu Wielkiej Brytanii do wojny w 1939 r., wypełnił swoje sojusznicze zobowiązania i zerwał stosunki dyplomatyczne z Niemcami. W kraju ogłoszono stan wojenny, jakkolwiek Egipt nie przystąpił do wojny, gdyż układ z Wielką Brytanią nie zobowiązywał go do tego. Kraj stał się ważnym miejscem dyslokacji wojsk sojuszniczych. W czasie wojny przez Egipt przewinęło się ok. 500 tys. Brytyjczyków i żołnierzy Wspólnoty Narodów oraz żołnierzy polskich⁸⁷. Egipt znalazł faktycznie pod okupacją brytyjską. Stopniowo zaczęła rosnać inflacja, a w końcu 1941 r. wystąpiły niedobory żywności. W 1942 r. zdesperowani ludzie wyszli na ulice Kairu z żądaniem przywrócenia dostaw podstawowych artykułów. Winą za powstałą sytuację obarczano wojska sojusznicze. W społeczeństwie zaczęły rodzić się nastroje proniemieckie.

⁸⁷ W latach 1940–1941 w Egipcie stacjonowała Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich. Do Egiptu po 1942 r. dotarło ok. 190 tys. Polaków z armii gen. W. Andersa, którzy wraz z jednostkami Wojska Polskiego na Bliskim Wschodzie utworzyli Armię Polską na Wschodzie. Według Ambasady RP w Kairze w Egipcie i Sudanie znajdują się 433 groby polskich żołnierzy – patrz: <http://www.kair.polem.net/?document=347> (14.09.2012).

Z państwami Osi sympatyzowała także część egipskiej klasy politycznej. Zwolennikiem Niemiec był m.in. premier Ali Mahir, zaufany doradca króla. 4 lutego 1942 r. doszło do znamienego incydentu: król Faruk zamierzał powierzyć stanowisko premiera rządu Alemu Mahirowi. Brytyjczycy uznali wówczas, że w sytuacji, gdy armia Rommla szykuje się do natarcia na Egipt, powierzenie rządu krajem politykowi znanemu z sympatii proniemieckich może mieć negatywne skutki dla utrzymania brytyjskich pozycji. Ambasador sir Miles Lampson zażądał spotkania z królem. Wraz z ambasadorem pod pałac Abidin podjechały brytyjskie czołgi. Lampson przekazał Farukowi ultimatum: albo powierzy do godziny 18.00 uformowanie rządu partii Wafd, która będzie kierowała się postanowieniami układu z 1936 r., albo abdykuje. Faruk wybrał pierwszą możliwość i premierem został Mustafa an-Nahhas⁸⁸.

3.6. Brytyjska polityka wobec Transjordanii

Drugim nowym państwem po Iraku na powojennej mapie Bliskiego Wschodu była Transjordania. Jeszcze w 1920 r., kiedy rodził się system mandatowy, mocarstwa nie planowały jej powstania. Tereny leżące na wschodnim brzegu rzeki Jordan stanowiły w czasach osmańskich część wilajetu Syrii. Była to bodajże najsłabiej rozwinięta i najbardziej zapomniana część tej prowincji. Zamieszkiwały ją głównie plemiona koczownicze, które praktycznie znajdowały się poza kontrolą władz osmańskich. Z nielicznych osad najbardziej zaludniony był Amman, w którym w 1921 r. mieszkało od 2,5 do 5 tys. osób. Liczbę ludności na obszarach, na których powstała Transjordania, szacowano w 1922 r. na ok. 225 tysięcy.

W czasie I wojny światowej władze brytyjskie obiecały szeryfowi Mekki, że przekażą mu po wojnie tereny znajdujące się na wschód od Jordanu wraz z innymi ziemiami arabskimi. Po zakończeniu wojny sprawy potoczyły się jednak inaczej. Szeryf czuł się oszukany przez aliantów z powodu oddania Francuzom Syrii, która miała zostać częścią arabskiego królestwa pod jego berłem. Jego syn Fajsal, ogłoszony królem Syrii przez tamtejszych notabli, musiał uciekać

⁸⁸ O wydarzeniach w Egipcie w latach II wojny światowej oraz stosunkach z Brytyjczykami patrz: J. Berque, *op. cit.*, rozdz. „Egipt and the War”, s. 559–582; J. Marlowe, *op. cit.*, rozdział „The Second German War”, s. 310–320; o incydencie z 4 lutego 1942 r. piszą także: J. Salt, *op. cit.*, s. 88; W. Stadiem, *op. cit.*, s. 201, 204; E. Rogan, *op. cit.*, s. 209–210. O stosunkach i wzajemnej niechęci między królem Farukiem a Wysokim Komisarzem Lampsonem pisze: P. Mansfield, *op. cit.*, s. 271–289.

przed Francuzami. W tej sytuacji utworzenie arabskiego państwa przynajmniej na wschodnim brzegu Jordanu i osadzenie na tronie członka rodziny szeryfa byłoby spełnieniem części złożonych mu obietnic. Takie rozwiązanie wprowadziłoby spokój na granicy Syrii, gdyż najstarszy syn szeryfa, Abd Allah przybył na zachodni brzeg Jordanu i w listopadzie 1920 r. zapowiadał najazdy przeciwko Francuzom w Syrii w odwecie za splamiony honor rodziny⁸⁹.

W tej sytuacji w lutym 1921 r. postanowiono rozwiązać problem synów szeryfa Husajna – Fajsal miał zostać królem Iraku, a Abd Allah – królem Transjordanii, nowego państwa „wykrojonego” z terytorium Syrii. 2 marca 1921 r. Abd Allah przybył do Jerozolimy, dokąd zaprosili go Winston Churchill, brytyjski minister ds. kolonii, oraz Thomas E. Lawrence, brytyjski oficer kontaktowy. Abd Allah nie chciał początkowo przyjąć propozycji rządu półpustynnym terytorium bez dostępu (wówczas) do morza, ale zgodził się po tym, jak Churchill obiecał mu, że może kiedyś będzie rządził Syrią. Ustalono swojego rodzaju 6-miesięczny okres próbny rządzenia nowym krajem oraz subsyduum brytyjskie w wysokości 5 tys. funtów szterlingów⁹⁰.

Ostateczna decyzja o utworzeniu Transjordanii z Abd Allahem jako królem zapadła po jego wizycie w Londynie w październiku–grudniu 1922 r. Postanowiono wówczas zwiększyć subsyduum dla Abd Allaha do 150 tys. funtów. Taki plan przedstawiony został w tym samym roku Radzie Ligi Narodów, która uznała, że tereny leżące na wschodnim brzegu Jordanu nie będą objęte regulacjami ustalonymi dla mandatu Palestyny. Wschodniego brzegu Jordanu miały nie dotyczyć ustalenia wynikające z ewentualnej realizacji deklaracji Balfoura. Wykluczono także możliwość tworzenia tu osad żydowskich. W maju 1923 r. Wysoki Komisarz brytyjski w Palestynie sir Samuel Herbert ogłosił w obecności Abd Allaha powstanie odrębnej od Palestyny jednostki terytorialnej o nazwie Transjordania⁹¹.

⁸⁹ O historii Transjordanii w okresie międzywojennym traktują: P.J. Vatikiotis, *Politics and Military in Jordan: A study of the Arab Legion, 1921–1957*, Frank Cass, London 1967; M. Wilson, *King Abdallah, Britain and the Making of Jordan*, Cambridge University Press, Cambridge 1987; K. Salibi, *The Modern History of Jordan*, I.B. Tauris, London 1993; *The Hashemites in the Modern Arab World*, ed. by A. Susser and A. Shmulevitz, Frank Cass, London 1995; E.L. Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan 1850–1921*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999; U. Dann, *Studies in the History of Transjordan 1920–1949*, Westview Press, Boulder, CO 1984; A. Shlaim, *The Politics of Partition: King Abdallah, the Zionists and Palestine, 1921–1951*, Oxford University Press, Oxford 1990; D.K. Fieldhouse, *op. cit.*; E. Rogan, *The Arabs, op. cit.*; T.J. Paris, *Britain, the Hashemites and Arab Rule 1920–1925: The Sherifian Solution*, Frank Cass, London 2003; R.B. Satloff, *From Abdallah to Hussein. Jordan in Transition*, Oxford University Press, New York and Oxford 1994; M. Abu Nowar, *The Development of Trans-Jordan, 1929–1939. A History of the Hashemite Kingdom of Jordan*, Ithaca Press, Reading 2006; w Polsce o Jordanii pisał: B. Wróblewski, *Jordania*, Trio, Warszawa 2011; *idem*, *Legion Arabski 1920–1957*, Wydawnictwo Naukowe Grado, Toruń 2009.

⁹⁰ Por. M. Wilson, *op. cit.*, s. 53; D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 224.

⁹¹ Patrz: A.S. Klieman, *Foundation of British Policy in the Arab World: The Cairo Conference of 1921*,

W początkowym okresie status nowej jednostki nie był do końca określony. Był to na dobrą sprawę plemienny emirat, którego władca, tytułowany emirem, utrzymywał się z dotacji brytyjskich. W 1928 r. władze brytyjskie zdecydowały się podpisać układ z Abd Allahem, na mocy którego przekazali władcy zarządzanie krajem. Układ gwarantował przy tym interesy brytyjskie w Transjordanii i możliwość pośredniego kierowania polityką kraju. W tym samym roku Abd Allah ogłosił konstytucję, która przewidywała utworzenie rady ustawodawczej. Rada ta zebrała się po raz pierwszy w 1929 r.⁹²

Abd Allah utrzymywał się początkowo wyłącznie z subsydiów brytyjskich. Władze brytyjskie pomogły mu też w zorganizowaniu w 1923 r. oddziałów wojskowych pod nazwą Armii Arabskiej (*Al-Dżajsz al-Arabi*) nazywanych powszechnie Legionem Arabskim. Jednostka ta liczyła wówczas ok. tysiąca żołnierzy. W 1926 r. wydzielono z niej tzw. Transjordan Frontier Force dla ochrony granic, wskutek czego jej liczebność spadła do ok. 900 żołnierzy. Po 1930 r. Legion Arabski został rozbudowany i stał się jedną z ważniejszych formacji militarnych na Bliskim Wschodzie. Mimo że Legion podlegał Abd Allahowi, to 5/6 jego budżetu pokrywał rząd brytyjski. Na czele Legionu stali oficerowie brytyjscy: najpierw Frederick Peake, a od 1939 r. John B. Glubb. Dawało to Wielkiej Brytanii dodatkowe możliwości wykorzystywania transjordańskiego wojska jako instrumentu swojej polityki na Bliskim Wschodzie. W 1939 r. Legion liczył ok. 1,6 tys. żołnierzy oraz oficerów⁹³.

Kiedy wybuchła II wojna światowa, Abd Allah natychmiast opowiedział się po stronie Wielkiej Brytanii, a kiedy w sąsiednim Iraku doszło w 1941 r. do wojskowego zamachu stanu skierowanego przeciwko Brytyjczykom, władca Transjordanii oddał do dyspozycji władz brytyjskich Legion Arabski. Jeśli Abd Allah liczył przy tym na wdzięczność Wielkiej Brytanii, to nie zawiodł się: w lutym 1946 r. został zaproszony do Londynu i w marcu tego samego roku Transjordanian została ogłoszona niepodległym państwem, a emir Abd Allah – królem. Podpisany wówczas układ oznaczał, że działanie ustaleń mandatowych ustało. To otworzyło przed Transjordanian drogę do ONZ. Transjordanian stała się członkiem tej organizacji w 1949 r.⁹⁴

The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1970; Por.: U. Dann, *op. cit.*, s. 43–44; M. Wilson, *op. cit.*, s. 75.

⁹² Patrz: U. Dann, *op. cit.*, s. 89–90; E. Rogan, *The Arabs, op. cit.*, s. 184–186; na temat układu z 1928 r. patrz: D.K. Fieldhouse, s. 227.

⁹³ Patrz a ten temat: P.J. Vatikiotis, *Politics, op. cit.*; B. Wróblewski, *Legion Arabski, op. cit.*

⁹⁴ Por. U. Dann, rozdz. 7; D.K. Fieldhouse, *op. cit.*, s. 233.

3.7. Nowe sojusze na Półwyspie Arabskim

Rozpad państwa osmańskiego oznaczał dla krajów Półwyspu Arabskiego nową sytuację prawną. Należało stworzyć odpowiednie ramy organizacyjno-prawne dla miejscowych społeczeństw i ustalić przebieg linii granicznych między samodzielnymi teraz krajami⁹⁵.

W momencie zakończenia działań na frontach wojny światowej w centralnej i zachodniej części Półwyspu Arabskiego trwała ostra rywalizacja między Ibn Saudem, władcą Nadżdżu w centrum Półwyspu Arabskiego, a szeryfem Mekki – Husajnem, który kontrolował Al-Hidżaz, czyli zachodnią część Półwyspu Arabskiego ze świętymi miastami islamu: Mekką i Medyną. Siły między rywalami były równe i wszystko zależało od tego, kogo poprą władze brytyjskie. Londyn skłaniał się początkowo ku temu, aby poprzeć Husajna i stworzyć w Arabii pod jego berłem rodzaj państwa federacyjnego. Natomiast władze brytyjskie w Indiach, zainteresowane stabilizacją w Zatoce Perskiej, uważały że należy poprzeć Ibn Sauda, który od 1913 r. kontrolował arabskie wybrzeże tego akwenu. Chodziło przede wszystkim o zabezpieczenie granic Iraku przed atakami plemion. Brytyjczycy utworzyli właśnie królestwo w Iraku i z tym krajem związane były priorytety polityki brytyjskiej.

Wojownicy Ibn Sauda starli się z oddziałami Husajna w lipcu 1918 r. Powodem były roszczenia obydwu władców do osady Churma. Bitwa przyniosła zwycięstwo Ibn Saudowi; tak jak i kolejna bitwa pod Turabą. Władca Al-Hidżazu zwrócił się o pomoc do Wielkiej Brytanii, ale ta ograniczyła się do ostrzeżenia Ibn Sauda przed posuwaniem się w głąb Al-Hidżazu. W grudniu 1919 r. władze brytyjskie wystąpiły w roli mediatora w zaostrzającym się sporze. W lipcu 1921 r. T.E. Lawrence, brytyjski oficer łącznikowy, zaproponował Husajnowi w imieniu władz brytyjskich roczne subsydlum w wysokości 100 tys. funtów szterlingów w zamian za zaakceptowanie rozstrzygnięć w sprawie Syrii i Palestyny. Propozycja ta oznaczała, że Brytyjczycy chcą poprzeć Husajna w jego sporze z Ibn Saudem. Jednak szeryf Mekki nie chciał się pogodzić z utratą Syrii i stał na stanowisku, że strona brytyjska powinna wywiązać się ze zobowiązań zawartych w listach McMahona⁹⁶.

⁹⁵ Gruntowne opracowanie zagadnienia granic na Półwyspie Arabskim oraz historii umów koncecyjnych to: J.C. Wilkinson, *Arabia's Borders. The Story of Britain's Boundary Drawing in the Desert*, I.B. Tauris, London and New York 1991.

⁹⁶ Patrz: G. Troeller, *op. cit.*, s. 131–132, 135, 142; H.St J.B. Philby, *Saudi Arabia*, Ernest Benn, London 1955, s. 277; A. ar-Rihani, *Tārīkh Nadžd al-hadīs wa mulbakatibi*, (Współczesna historia Nadżdżu i terenów z nim sąsiadujących), Dar Rihani li-t-Ta wa-n-Naszr, Bejrut 1954,

22 listopada 1922 r. – w osadzie Al-Ukajr na arabskim wybrzeżu Zatoki Perskiej – władze brytyjskie zaproponowały Ibn Saudowi wytyczenie linii granicznej między Nadżdem a Irakiem i Kuwejtem; 2 grudnia podpisane zostały stosowne dokumenty. W ten sposób Brytyjczycy narzucili arabskim szejkom swoje warunki⁹⁷.

W lipcu 1924 r. Ibn Saud ogłosił świętą wojnę przeciwko szeryfowi Mekki. W sierpniu jego oddziały napadły na plemiona jordańskie w okolicach Ammanu oraz plemiona irackie w strefie dolnego biegu Eufratu. Następnie ruszyły na At-Ta'if, letnią stolicę szeryfa Mekki i zdobyły ją 10 września tego samego roku⁹⁸. Sytuacja Husajna stawała się beznadziejna. 6 października 1924 r. Husajn przekazał pod presją notabli władzę nad Al-Hidżazem synowi Alemu, a sam wyjechał do Al-Akaby⁹⁹. 13 października 1924 r. wojownicy Ibn Sauda wkroczyli do Mekki. Ali musiał wycofać się z niewielkim 400-osobowym oddziałem do Dżuddy¹⁰⁰.

Mimo zdobycia Mekki, sytuacja była nadal niejasna z uwagi na brak stanowiska Brytyjczyków wobec tych wydarzeń. Ibn Saud był wprawdzie ich sojusznikiem i liczył w tym względzie na układ o protektoracie z 1915 r., ale jego wejście do Mekki skomplikowało stosunki władz brytyjskich z Irakiem i Transjordanią, rządzonymi przez synów Husajna. Niewyjaśniona była także sytuacja militarna. Ibn Saud wyznaczył swojego gubernatora Mekki i kontrolował At-Ta'if, ale król Ali umocnił się w Dżuddzie i kontrolował wszystkie porty Morza Czerwonego¹⁰¹.

5 stycznia 1925 r. wojska Ibn Sauda stanęły pod murami Dżuddy. Rozpoczęło się oblężenie, które trwało rok. Emir Nadżdzu nie spodziewał się, że napo-

s. 219–226; Chajr ad-Din az-Zirikli, *Szibh al-dżazira fi ahb al-malik Abd al-Aziz* (Półwysep Arabski w epoce króla Abd al-Aziza), t.1–4, Matabi'a Dar al-Kalam, Bejrut 1970, t. 1, s. 321–323; Su'ud Ibn Hizlul, *Tarih muluk Al Su'ud* (Historia królów z rodu Saudów), bez wydawnictwa, Ar-Rijad 1961, s. 116–120.

⁹⁷ Tekst porozumienia z Al-Ukajru podaje: Husajn Chalaf asz-Szajch Cha'zal, *Tarih al-Kuwajt as-sijasi* (Historia polityczna Kuwejtu), t. 1–5, Matba Dar al-Kutub, Bejrut 1962–1970, t. 5, s. 136–146. Patrz także: H.R.P. Dickson, *Kuwait and her Neighbours*, G. Allen and Unwin, London 1965, s. 272–275; A. Musil, *Northern Negd*, J.K. Wright, New York 1928, s. 293; G. Troeller, *The Birth of Saudi Arabia. Britain and the Rise of the Saudi House*, Frank Cass, London 1976, s. 183.

⁹⁸ Patrz: A. Musil, *op. cit.*, s. 297; S. Ibn Hizlul, *op. cit.*, s. 150–153; Ch. az-Zirikli, *op. cit.*, t. 1, s. 330–331; H.St J.B. Philby, *op. cit.*, s. 285–287.

⁹⁹ Patrz: A. Musil, *op. cit.*, s. 297; S. Ibn Hizlul, *op. cit.*, s. 153–154; Ch. az-Zirikli, *op. cit.*, t. 1, s. 332–333; G. Troeller, *op. cit.*, s. 219.

¹⁰⁰ Patrz: A. Musil, *op. cit.*, s. 298; *The Persian Gulf Historical Summaries 1907–1953*, Vol. 1, *Historical Summary of Events in Territories of the Ottoman Empire, Persia and Arabia Affecting the British Position in the Persian Gulf 1907–1928*, Archive Editions, 1987, s. 33; Ch. az-Zirikli i S. Ibn Hizlul podają, że wahhabici zajęli Mekkę 17 października – Ch. az-Zirikli, *op. cit.*, t. 1, s. 333; S. Ibn Hizlul, *op. cit.*, s. 156.

¹⁰¹ Patrz: A. Musil, *op. cit.*, s. 298; S. Ibn Hizlul, *op. cit.*, s. 156; H.H. Wahba, *Dżazirat al-Arab fi-l-karn al-iszrin* (Półwysep Arabski w XX w.), [bez wydawnictwa], Kair 1961, s. 273.

tką na tak zacięty opór i tak dobrze zorganizowaną obronę. Załogę Dżuddy stanowiły oddziały zaciężne sprowadzone przez Alego z Palestyny, Syrii i Jemenu. Ali umocnił mury miasta i zaminował prowadzące do niego drogi. Jego ojciec organizował w Al-Akabie dostawy żywności drogą morską i Ibn Saud nie mógł temu przeszkodzić¹⁰².

W 1925 r. losy rywalizacji o Al-Hidżaz i całą Arabię znalazły się po raz kolejny w rękach władz brytyjskich. Brytyjczycy zdawali sobie sprawę, że przewaga strategiczna jest po stronie Ibn Sauda i że w związku z tym będą musieli wycofać swoje poparcie dla Haszymidów w Al-Hidżazie. Postanowili wszakże wykorzystać sytuację, aby uregulować granicę Nadżdu z Irakiem i Transjordanią. W czerwcu 1925 r. władze brytyjskie zmusiły Husajna do opuszczenia Al-Akaby i przewiozły go na Cypr. W październiku do hidżaskiej kwatery Ibn Sauda przybył brytyjski przedstawiciel sir Gilbert F. Clayton¹⁰³.

1 listopada 1925 r. G.F. Clayton i Ibn Saud podpisali w niewielkiej miejscowości Bahara (między Mekką a Dżuddą) porozumienie o stosunkach nadżdyjsko-irackich. Przewidywało ono, że każde przekroczenie granicy przez napadających na sąsiadów koczowników będzie traktowane jako akt agresji¹⁰⁴. Następnego dnia w pobliskiej miejscowości Hadda podpisane zostało porozumienie, które określiło przebieg linii granicznej między Nadżdem a Transjordanią. W Nadżdzie pozostała dolina Sirhan oraz oazy Dżauf al-Amir i Tajma. Nadżd ustępował Transjordanii korytarz łączący ją z Irakiem¹⁰⁵.

Podpisanie porozumień między władzami brytyjskimi a Ibn Saudem stanowiło wyrok dla obrońców Dżuddy i Medyny. Ali, kiedy nie otrzymał pomocy ani od Brytyjczyków, ani od swoich braci – Fajsala i Abd Allaha, zrezygnował z dalszej walki. 16 grudnia 1925 r. rozpoczęły się rozmowy o kapitulacji i 22 grudnia Dżudda poddała się. Ali opuścił miasto, a następnego dnia wkro-

¹⁰² Patrz: Ch. az-Zirikli, *op. cit.*, t. 1, s. 345; A. Musil, *op. cit.*, s. 298.

¹⁰³ G.F. Clayton, *An Arabian Diary*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1969, s. 93. O polityce brytyjskiej wobec Ibn Sauda oraz szejków wybrzeża arabskiego Zatoki Perskiej w danym okresie traktuje zbiór dokumentów brytyjskich, który zawiera również teksty zawartych umów: *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print*, eds. K. Bourne, D. Cameron Watt, Part II *From the First to the Second World War*, Series B *Turkey, Iran, and the Middle East, 1918–1939*, ed. by R. Bidwell, Vol. 15, *Supplement to Eastern Affairs Volumes, 1918–1939*, University Publications of America, 1998.

¹⁰⁴ Patrz: G.F. Clayton, *op. cit.*, s. 123–125 (tekst porozumienia oraz jego obszerny omówienie).

¹⁰⁵ Patrz: *ibidem*, s. 126–127; pełny tekst porozumienia w: Clayton to Colonial Office, 4 Nov. 1925, Doc. 359 i 360, [w:] *British Documents on Foreign Affairs*, *op. cit.*, Part II, Series B, Vol. 4, *The Expansion of Ibn Saud 1922–1925*, University Publication of America, 1997; *The Persian Gulf Historical Summaries 1907–1953*, *op. cit.*, Vol. 1, s. 33.

czył do niego Ibn Saud. Prawie jednocześnie, bo 6 grudnia, poddała się Medyna. Na przełomie 1925 i 1926 r., a więc w dniach abdykacji Alego i upadku Dżuddy notable Mekki zebrali się przed Ibn Saudem i w uroczystej formie ogłosili go królem Al-Hidżazu, a następnie złożyli mu przysięgę na wierność. Od tego momentu Ibn Saud tytułowany był „Królem Al-Hidżazu, Sułtanem Nadżdu i Terytoriów Zależnych”¹⁰⁶.

W lutym 1926 r. władzę Ibn Sauda nad Al-Hidżazem uznał Związek Radziecki. 1 marca – Wielka Brytania, w tym samym miesiącu uczyniły to Francja, Turcja i Holandia. W 1928 r. stosunki dyplomatyczne z państwem Ibn Sauda nawiązały Niemcy, a w 1929 r. – Iran i Polska. W 1931 r. do tych państw dołączyły USA, a w 1932 r. – Włochy¹⁰⁷.

Od 1925 r. Ibn Saud jako król Al-Hidżazu był głową państwa należącego do Ligi Narodów i jako taki miał prawo kontaktowania się z przedstawicielami obcych mocarstw. Jednocześnie obowiązywał go – jako władcę Nadżdu – układ o protektoracie z Wielką Brytanią z 1915 r., zgodnie z którym kontakty zagraniczne były domeną protektora. Ibn Saud dążył do uregulowania prawnych aspektów swojej nowej sytuacji i zaproponował władzom brytyjskim podpisanie nowego układu anulującego układ o protektoracie. Decyzja o rozmowach na temat anulowania protektoratu zapadła na początku maja 1927 r., kiedy w kręgach brytyjskich zwyciężył pogląd, że nawet kompromisowe uzgodnienie z Ibn Saudem statusu strefy Al-Akaby i Ma’anu jest lepszym wyjściem niż zajęcie jej przez wojowników Ibn Sauda¹⁰⁸.

Odpowiednie porozumienie podpisano 20 maja 1925 r. w Dżuddzie. Porozumienie anulowało układ o protektoracie z 1915 r. *in toto* i mówiło o całkowitym oraz pełnym uznaniu niepodległości posiadłości króla Al-Hidżazu, Nadżdu i przyłączonych prowincji (od października 1926 r. jedną z tych prowincji był Asir). Ibn Saud zagwarantował dostęp do świętych miejsc muzułmanom, będącym poddanymi brytyjskimi i zobowiązał się do respektowania porozumień zawartych przez Wielką Brytanię z Kuwejtem, Bahrajnem, Katarzem i szejkanatami Wybrzeża Traktatowego. Jeśli chodzi o spór z Transjordanią o strefę Al-

¹⁰⁶ Źródła podają inną datę tego wydarzenia. A. Musil podaje 11 grudnia 1925 r. (A. Musil, *op. cit.*, s. 299), S. Ibn Hizlul – 8 grudnia 1925 r. (S. Ibn Hizlul, *op. cit.*, s. 182), H. St. J. B. Philby i dyplomatyczne materiały brytyjskie podają, że nastąpiło to 8 stycznia 1926 r. (H. St. J. B. Philby, *Arabian Jubilee*, Robert Hale, London 1954, s. 78; *The Persian Gulf Historical Summaries 1907–1953*, *op. cit.*, Vol. 1, s. 33).

¹⁰⁷ Por. Ch. az-Zirikli, *op. cit.*, t. 1, s. 382–383.

¹⁰⁸ O polityce brytyjskiej wobec Ibn Sauda m.in.: C. Leatherdale, *Britain and Saudi Arabia 1925–1939. The Imperial Oasis*, Frank Cass and Co Ltd, London 1983.

-Akaby i Ma'anu, to postanowiono utrzymać *status quo* i rozstrzygnąć tę kwestię w bardziej odpowiednim czasie¹⁰⁹.

Równie trudne było ustalenie granicy Kuwejtu z Irakiem. Przebieg linii granicznej między dwoma krajami precyzowała, co prawda, konwencja brytyjsko-turecka z 29 lipca 1913 r., ale nie została ona ratyfikowana (za sprawą wybuchu I wojny światowej), w związku z czym problem granic pozostał otwarty. W kwietniu 1923 r. postanowienia konwencji z 1913 r. w sprawie granicy kuwejcko-irackiej potwierdził rząd Wielkiej Brytanii w formie wymiany listów między brytyjskim agentem politycznym w Kuwejcie, Wysokim Komisarzem brytyjskim w Iraku oraz szejkiem Kuwejtu. Władca Kuwejtu domagał się, aby granice jego kraju uznały także władze haszymidzkie w Iraku i w lipcu oraz sierpniu 1923 r. nastąpiła wymiana listów między nim a irackim premierem Nurim as-Sa'idem w tej sprawie. Sytuacja uległa zmianie po tym, jak 3 października 1932 r. wygasł mandat Ligi Narodów na sprawowanie przez Wielką Brytanię opieki nad państwem irackim. W 1932 r. państwo to stało się w pełni suwerenne i zostało przyjęte do Ligi Narodów. Władze irackie unieważniły zaraz potem dokumenty z 1923 i 1932 r. uznające granicę z Kuwejtem, a w 1938 r. wystąpiły w Genewie z oświadczeniem, że Kuwejt jako część byłego tureckiego wilajetu Al-Basry jest częścią terytorium irackiego.

W 1939 r. z inicjatywy Wielkiej Brytanii rozpoczęły się negocjacje na temat demarkacji linii granicznej, ale obydwie strony wysuwały coraz to nowe roszczenia do kolejnych odcinków linii i w rezultacie do końca II wojny światowej sprawa nie została uregulowana. W tym czasie brytyjskie spółki naftowe prowadziły poszukiwania ropy na terenach przygranicznych¹¹⁰.

Historia ropy naftowej na arabskim wybrzeżu Zatoki Perskiej zaczyna się w 1911 r., kiedy dyrekcja Anglo-Persian Oil Company zwróciła się do brytyjskiego rezydenta w Kuwejcie o wstawiennictwo w sprawie uzyskania koncesji na poszukiwanie i wydobycie ropy od władcy Kuwejtu¹¹¹. W 1913 r. szejek Mu-

¹⁰⁹ Tekst układu z Dżuddy z 20 maja 1927 podaje C.U. Aitchison, *A Collection of Treaties, Engagements and Sanads relating to India and neighbouring countries*, Vol. 11, *The Treaties relating to Aden and the South Western Coast of Arabia, the Arab Principalities in the Persian Gulf Muscat / Oman, Baluchistan and the north-west frontiers province*, Manager of Publications, Delhi 1933, s. 227–229.

¹¹⁰ Literatura na temat stosunków iracko-kuwejckich i sporu granicznego obejmuje zarówno dokumenty brytyjskie, jak i monografie i artykuły; materiały syntetyzujące badania na ten temat: M. Mendelson and S. Hulton, *Iraq's Claim to Sovereignty Over Kuwait*, [w:] *Editorial foundation of the Gulf States*, ed. by R. Schofield, UCL Press, London 1994, s. 117–152; R. Schofield, *The Kuwaiti islands of Warbah and Bubiyan, and Iraqi access to the Gulf* [w:] *Editorial foundation of the Gulf States*, *op. cit.*, s. 153–175.

¹¹¹ Testy umów koncesyjnych oraz historię wydobycia w poszczególnych krajach Półwyspu Arabskiego zawiera zbiór: *The Persian Gulf Historical Summaries, 1907–1953*, Vol. 3, *A Collection of*

barak zezwolił ekspertom brytyjskim na prowadzenie dalszych poszukiwań, ale prace nie zostały podjęte w związku z wybuchem I wojny światowej. Poszukiwania ropy wznowione zostały na początku lat 20. Pierwszą umowę koncesyjną podpisał w grudniu 1925 r. władca Bahrajnu. Po jej wygaśnięciu, szejk Bahrajnu podjął rozmowy z władzami brytyjskimi o dopuszczeniu do prac poszukiwawczych spółek amerykańskich. W rezultacie w czerwcu 1930 r. podpisane zostało porozumienie o poszukiwaniu ropy ze spółką Bahrain Petroleum Company powiązanej z Standard Oil Company of California. Wydobycie surowca w 1940 r. osiągnęło już poziom ok. 8 mln baryłek dziennie. W pierwszym roku przemysłowego wydobycia, a więc w roku finansowym 1934/1935 dochody z wydobycia ropy stanowiły 32,9% wszystkich dochodów Bahrajnu i wzrosły do 63,7% w roku finansowym 1939/1940. W Kuwejcie pierwszą umowę koncesyjną zawarto 23 grudnia 1934 r. Szejk Kuwejtu wyraził w niej zgodę na poszukiwanie i wydobycie ropy przez spółkę o nazwie Kuwait Oil Company przez 75 lat. Na mocy porozumienia szejk Ahmad otrzymał w momencie podpisania umowy 475 tys. rupii (ok. 178 tys. dolarów). Pierwszy odwiert w Bahrze na północ od Al-Kuwajtu, który zakończono w maju 1936 r., nie spełnił oczekiwań. W 1937 r. kompania wycofała sprzęt z Bahry i przeniosła się na wschód od Al-Kuwajtu do Makwy. W następnym roku, w lutym, na polu Burkan trysnęła ropa. W 1923 r. spółka Eastern and General Syndicate rozpoczęła pertraktacje w sprawie poszukiwań ropy z szejkiem Kataru, ale władca tego kraju podpisał porozumienie koncesyjne z Anglo-Persian Oil Company. Nastąpiło to w 1935 r. Ropa trysnęła już w kolejnym roku, ale wybuch wojny światowej uniemożliwił dalsze poszukiwania i wydobycie; do wydobycia przystąpiono dopiero po 1946 r. Na wybrzeżu Omanu Traktatowego o koncesje występowały trzy spółki z kapitałem brytyjskim: D’Arcy Exploration Company, Petroleum Concessions Ltd. i Petroleum Development (Trucial Coast) Ltd. Te dwie ostatnie należały do Iraq Petroleum Company. 11 stycznia 1937 r. Petroleum Development (Trucial Coast) Ltd. otrzymała koncesję od szejka Abu Zabi, zgodnie z którą mogła prowadzić poszukiwania ropy na całym terytorium należącym do władcy osady pod warunkiem wnoszenia corocznej opłaty w wysokości 100 tys. rupii. Na zasobne w ropę złoża natrafiono w Abu Zabi dopiero w 1953 r.¹¹² Oman był jednym z pierwszych krajów w Arabii Wschodniej, w którym przystąpiono

Oil Agreements and Connected Documents Relating to the Persian Gulf Sheikdoms and the Sultanate of Muscat and Oman (1954), Archive Editions, Oxford 1987.

¹¹² O poszukiwaniu ropy i umowach koncesyjnych w Omanie i w Omanie Traktatowym patrz: J.C. Wilkinson, *The Imamate Tradition of Oman*, Cambridge University Press, Cambridge 1987, rozdział *The Oil Game*, s. 274–297.

do poszukiwań ropy naftowej. Nastąpiło to po udzieleniu przez sułtana w 1925 r. koncesji spółce Anglo-Persian Oil Company. 24 czerwca 1937 r. podpisane zostało porozumienie o udzieleniu koncesji na poszukiwanie ropy firmie Petroleum Concessions Ltd. Jednak pierwsze badania geologiczne pokazały, że szanse na odkrycie wielkiej ropy w północnej i centralnej części Omanu są niewielkie.

Podobnie jak pierwsza, tak i druga wojna światowa nie miała bezpośrednich skutków dla krajów Arabii. W niektórych osadach nad Zatoką Perską silne były nastroje proniemieckie, lecz nie były one manifestowane publicznie. Władcy wybrzeża lojalnie stanęli po stronie Wielkiej Brytanii. Arabia była wówczas penetrowana przez emisariuszy Mussoliniego, który ogłosił się „nowym kalifem Umarem” i „obrońcą islamu”. Hinduska ludność osad wybrzeża Zatoki gromadziła fundusze na potrzeby armii brytyjskiej i w 1943 r. ze zgromadzonych w ten sposób środków kupionych zostało dla RAF-u 10 myśliwców. Również w Kuwejcie zebrano środki na potrzeby armii brytyjskiej; władcy osad Omanu Traktatowego także wsparli brytyjski fundusz wojenny¹¹³.

3.8. Maghreb: na drodze ku niepodległości

Lata 1919–1945 były dla czterech krajów Maghrebu: Maroka, Algierii, Tunezji i Libii okresem kształtowania się świadomości narodowej i formowania się nowych grup społecznych, które doprowadziły do uzyskania przez ich kraje niepodległości. Polityka władz francuskich i włoskich osłabiła pozycje plemion, co miało duże znaczenie dla procesu umacniania się władzy centralnej, związanej z państwem. Islam pozostał ważną płaszczyzną wyrażania odrębności w stosunku do Europejczyków, ale po I wojnie światowej tożsamość narodowa stała się najważniejszą ideą w artykułowaniu sprzeciwu wobec dominacji kolonialnej¹¹⁴.

W Maroku, które od 1912 r. było protektoratem Francji, pełnia władza spoczywała w rękach francuskiego gubernatora. Formalnie krajem rządził sułtan, który miał do pomocy rząd z wielkim wezyrem oraz ministrami, ale wszystkie dekryty królewskie oraz decyzje ministerialne musiały być najpierw zatwierdzone przez francuskiego gubernatora. Sądownictwo nawiązywało do tradycji

¹¹³ Patrz zbiór dokumentów brytyjskich: *Persian Gulf Historical Summaries 1907–1953*, Vol. 1, *Historical Summary of Events in Territories of the Ottoman Empire, Persia and Arabia affecting the British Position in the Persian Gulf, 1907–1928*, Archive Editions, Oxford 1987.

¹¹⁴ Por. Jamil M. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge University Press, Cambridge 1993, s. 324–328.

umów o tzw. kapitulacjach, na podstawie których cudzoziemcy byli wyłączeni spod jurysdykcji sądów sułtana¹¹⁵.

Zakończenie I wojny światowej pozwoliło gubernatorowi Lyauteyowi przystąpić do działań na rzecz skonsolidowania władzy Francji w protektoracie. W marcu 1919 r. kolonowie francuscy utworzyli radę zarządzającą wraz z oddziałami w terenie. W 1923 r. podobną radę pozwolono utworzyć Marokańczykom, którzy znani byli z sympatii profrancuskich¹¹⁶. Jednocześnie wzmocniono kontrolę nad terenami plemiennymi i przeprowadzono selekcję wodzów plemiennych – kaidów, usuwając najbardziej skorumpowanych i nieposłusznych¹¹⁷. Łączono to z polityką skłócania ich i przeciągania jednych na swoją stronę w walce z drugimi. Jako przykład może służyć historia rodu El Glaoui z południa Maroka. W 1919 r. Lyautey wyznaczył członka tego rodu o imieniu Si Thami na gubernatora Marrakeszu. Wdzięczny Si Thami poprowadził swoich wojowników u boku Francji przeciwko kaidowi plemion z południa Maroka. W następnych latach zgromadził ogromny majątek jako gubernator Marrakeszu i był cały czas posłuszny władzom francuskim¹¹⁸.

Kampania podporządkowania niepokornych plemion rozpoczęła się w 1920 r. i trwała trzy lata. Ostatnim bastionem powstańców był region Zaiane w Środkowym Atlasie, gdzie dominowały plemiona Beni Quarain. Walki w tym regionie były bardzo ciężkie. Przeciwko 7 tys. wojownikom walczyło ok. 21 tys. żołnierzy gubernatora, wśród których przeważali mieszkańcy innych części Maroka. Po rozbięciu plemion z Zaiane gubernator Lyautey otrzymał stopień marszałka¹¹⁹.

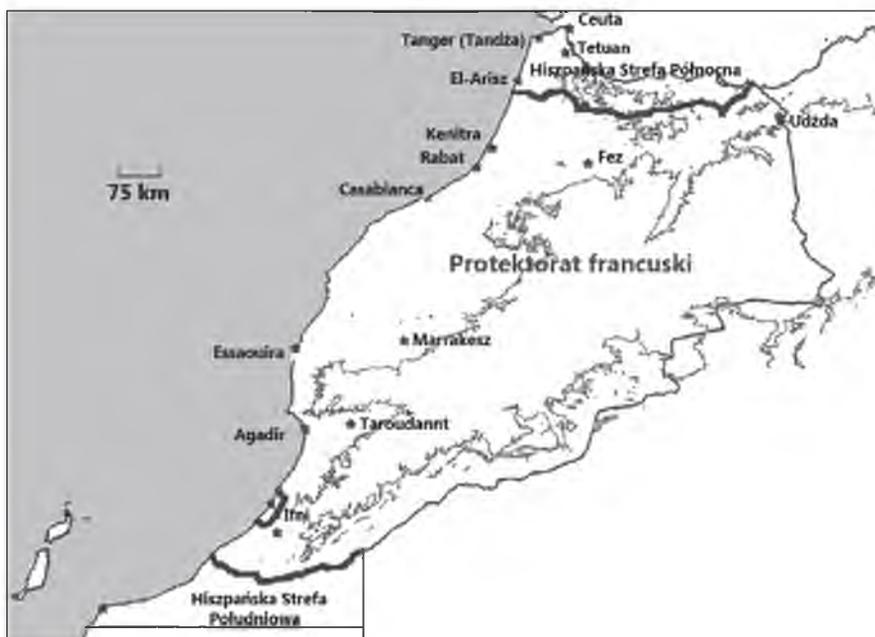
¹¹⁵ Patrz na ten temat: A. Dziubiński, *Historia Maroka*, Ossolineum, Wrocław 1983.

¹¹⁶ Patrz: S.A. Scham, *Lyautey in Morocco: Protectorate Administration, 1912–1925*, University of California Press, Berkeley 1970, s. 75.

¹¹⁷ Pisze o tym: R. Bidwell, *Morocco under Colonial Rule: French Administration of Tribal Rule 1915–1956*, Cass, London 1973, s. 81, 95–96.

¹¹⁸ Si Thami skupował nieruchomości w Casablance i Tangerze w latach 1926–1927 oraz prowadził interesy w Marsylii. W Marrakeszu całkowicie podporządkował sobie działalność miasta i nawet 22 tys. prostytutek płaciło mu haracz – patrz: R. Bidwell, *op. cit.*, s. 112, 114–115; G. Maxwell, *Lands of Atlas: the Rise and Fall of the House of Glaoua 1893–1956*, Longmans, Green, London 1956, s. 153–159; D. Rivet, *Lyautey et l'institution du protectorat français au Maroc, 1912–1926*, Vol. 1–3, L'Harmattan, Paris 1988, Vol. 2, s. 181–182.

¹¹⁹ Patrz: C.V. Osborne, *The Conquest of Morocco*, Stanley Paul, London 1936, s. 242–243; J.P. Halstead, *Rebirth of a Nation: the Origins and Rise of Moroccan Nationalism 1912–1944*, Harvard University Centre for Middle Eastern Studies, Cambridge MA 1969, s. 115.

Maroko w okresie protektoratu Francji

W hiszpańskiej części Maroka od lutego 1919 r. trwały walki między oddziałami hiszpańskim a plemionami z Gór Rif. Najpierw oddziały generała Jordana Berenguera rozbiły ludzi kaida El Raisuniego i 15 października 1920 r. zajęły święte miasto Chaouen, które do tej pory było samorządne i niezależne od władz hiszpańskich, ale latem plemiona z Rifu rozbiły armię hiszpańską. Stało się tak za sprawą talentu organizacyjnego jednego z przywódców plemiennych Abd al-Karima al-Khattabiego. 25 lipca 1925 r. doszło do wielkiej bitwy pod Annaoualem. Jak się później okazało była to największa porażka armii kolonialnej w Afryce w XX w. W lutym 1924 r. Abd al-Karim al-Khattabi ogłosił się emirem Rifu. Jego władza trwała do 26 maja 1926 r., bowiem 8 maja 1926 r. połączone siły hiszpańsko-francuskie, liczące ok. 123 tys. żołnierzy pokonały plemiona Rifu¹²⁰.

14 maja 1924 r. ratyfikowana została umowa między Francją, Hiszpanią i Wielką Brytanią o nowym statusie Tangeru. Miasto stało się jeszcze bardziej otwarte dla innych państw i mniej podporządkowane sułtanowi Maroka. W Tangerze mieszkali ludzie ponad 60 narodowości. Każde państwo euro-

¹²⁰ Patrz: R.C. Pennell, *A Country with a Government and a Flag: The Rif War in Morocco, 1921–1926*, Menas Press, Wisbech 1986, s. 87–88, 110–116, 215–216; C.V. Osborne, *op. cit.*, s. 251–253; G. Ayache, *La guerre du Rif*, L'Harmattan, Paris 1996, s. 51, 84–89, 131–159.

pejskie miało prawo sądzić swoich obywateli przez własnego konsula. Z 60-tysięcznej ludności miasta dwie trzecie stanowili muzułmanie, którzy płacili najwyższe podatki, ale w zamian otrzymywali niewiele. Miasto było zaniedbane i źle zarządzane¹²¹.

Gubernator L.H.G. Lyautey, traktując lokalne podziały etniczne jako instrument polityki, zaczął też popierać ruch emancypacyjny wśród Berberów. Od 1923 r. powstawały szkoły dla Berberów z francuskimi programami nauczania, w nadziei na stworzenie profrancuskiej elity społecznej jako przeciwwagi dla arabskich narodowców¹²².

Dla wielu arabskich narodowców współpraca z władzami francuski w zakresie modernizowania kraju była do pogodzenia z żądaniem zniesienia protektoratu. Tacy działacze społeczni i polityczni, jak Ahmed R'honi, Abdussalam Bennouna czy Mohamed Hajoui popierali na początku XX w. plany gubernatora dotyczące budowania szkół, dróg, systemów elektryfikacyjnych czy banków. Bennouna, który był ministrem finansów w rządzie w hiszpańskim protektoracie założył w 1928 r. przedsiębiorstwo, które zaczęło zaopatrywać Tanger w elektryczność¹²³.

Gubernator Lyautey prowadził politykę etatyzmu gospodarczego. Państwo regulowało podatki, cła, płace i starało się pobudzać gospodarkę. W 1927 r. Théodore Steeg, następcą Lyauteya, otrzymał z Francji kredyt w wysokości 400 mln franków i przystąpił do budowy zapór wodnych na kilku rzekach, co pozwoliło zwiększyć obszar terenów nawadnianych w rolnictwie. Skorzystali na tym głównie osadnicy francuscy, którzy posiadali wielkie majątki ziemskie, sadzili drzewa owocowe i zakładali winnice. Koncentracja ziemi w rolnictwie zmuszała ludność wiejską do migracji do miast¹²⁴.

Po upadku powstania w górach Rif, idee narodowe i niepodległościowe w Maroku rozbudzały przede wszystkim wiadomości z Palestyny. Głęboki ślad

¹²¹ Por. R.C. Pennell, *Morocco since 1830. A History*, New York University Press, New York, 2000, s. 195–197.

¹²² Piszą o tym: S.A. Scham, *op. cit.*, s. 66–70, J.P. Halstead, *op. cit.*, s. 72–73.

¹²³ Por. R.C. Pennell, *Morocco, op. cit.*, s. 185.

¹²⁴ Patrz: J.L. Abu Lughood, *Rabat: Urban Apartheid in Morocco*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1980, s. 160, 200, K.L. Brown, *People of Sale: Tradition and Change in a Moroccan City 1830–1930*, Manchester University Press, Manchester 1976, s. 127, 153; Ch.F. Stewart, *The Economy of Morocco 1912–1962*, Harvard Centre for Middle Eastern Studies, Cambridge, MA 1967, s. 98, 151; J. Berque, *French North Africa: the Maghrib between Two World Wars*, trans. J. Stewart, Faber, London 1967, s. 119, D. Seddon, *Moroccan Peasants, a Century of Change in the Eastern Rif, 1870–1970*, Dawson, Folkestone 1981, s. 123; W.D. Swearingen, *Moroccan Migrations: Agrarian Dreams and Deceptions, 1912–1986*, I.B. Tauris, London 1988, s. 46–48, 51–54; R. Bidwell, *op. cit.*, s. 202, 210; S.A. Scham, *op. cit.*, s. 75; D. Rivet, *op. cit.*, Vol. 3, s. 188, 228–223.

pozostawiło w pamięci Marokańczyków powstanie w Palestynie w 1929 r. Idee narodowe rozwijały się głównie w środowisku salafitów, które uformowało się na przełomie wieków XIX i XX pod wpływem myśli politycznej dwóch egipskich reformatów islamu – Muhammada Abduha i Raszida Ridy. Obydwaj nawoływali do reformy islamu przez odrzucenie interpretacji, które nawarstwiły się przez stulecia i które ograniczały, według Abduha i Ridy, samodzielność myślenia, inicjatywę, indywidualizm, przedsiębiorczość, a więc cechy potrzebne do pobudzania rozwoju cywilizacyjnego. Odrzucenie interpretacji tłumaczyli jako powrót do ‘prawdziwego islamu’, czyli religii ‘szlachetnych przodków’ (*as-salaf as-salih*), w związku z czym zaczęto nazywać ich salafitami¹²⁵.

W latach 20. salafici marokańscy stworzyli sieć szkół z własnymi (a nie francuskimi) programami nauczania. W programach tych dominowały wartości narodowe i niepodległościowe. Po dalszą naukę zainteresowani udawali się do Francji. Inni – do Kairu, ale raczej na świecki Uniwersytet Fuada I niż na religijny Al-Azhar, oferujący tradycyjne nauczanie. Ze szkół safickich wyszli tacy działacze niepodległościowi, jak Abdelkader Benjelloun, Ahmed Reda Guedira, Muhammad El-Fassi czy Mohamed Hassan Ouazzani. Wszyscy oni zakładali koła salafickie i występowali jako ‘reformatorzy’ (*muslihun*)¹²⁶.

W latach 1926–1927 doszło do napięć w stosunkach między sułtanem Mulajem Jusufem a gubernatorem Steegiem. Podłożem była wzajemna niechęć osobista, ale strona francuska oceniła, że sułtan dąży do większej samodzielności niż ta, na którą pozwala mu status protektoratu. Kiedy sułtan zażądał odwołania Steega, a władze we Francji nie zgodziły się, sułtan zabronił gubernatorowi wstępu do swojego pałacu. Mulaj Jusuf był wówczas poważnie chory i zmarł 11 listopada 1927 r. Nowym sułtanem został jego syn, który przyjął tytuł Muhammada V. W lipcu 1928 r. doszło do poważnego incydentu, który świadczył o tym, że nowy sułtan ma własne ambicje polityczne i będzie trudnym partnerem dla władz francuskich. Chodziło to, że Muhammad V odwołał bez konsultacji z państwami europejskimi gubernatora Tangeru, za korupcję i złe administrowanie miastem¹²⁷.

¹²⁵ O salafizmie w Maroku: H. Munson, *Religion and Power in Morocco*, Yale University Press, New Haven 1993, s. 86–87, 90–95, 98; E. Burke, *Prelude to Protectorate in Morocco*, University of Chicago Press, Chicago 1976, s. 135; A. Laroui, *Les origines sociales et culturelles du nationalisme marocain*, Maspéro, Paris 1977, s. 380; J. Cagne, *Nation et nationalisme au Maroc: aux racines de la nation marocaine*, Dar Nashr al-Ma'rifa, Rabat 1988, s. 478–484.

¹²⁶ Por. J.P. Halstead, *op. cit.*, s. 112, 171, 170–171, 278–188; Ch.-A. Julien, *Le Maroc face aux imperialismes, 1415–1956*, Éditions Jeune-Afrique, Paris 1978, s. 157; J. Wolf, *Les secrets du Maroc espagnol, L'épopée d'Abdel-Khaleq Torrès*, Eddif, Casablanca 1994, s. 135.

¹²⁷ Patrz: C.R. Penell, *Morocco*, *op. cit.*, s. 207–208; J. Wolf, *op. cit.*, s. 159–160.

16 maja 1930 r. władze francuskie wydały zarządzenie o tym, że prawo zwyczajowe, regulujące funkcjonowanie wspólnot Berberów, powinno być dostosowane do prawa francuskiego. Władze dążyły do przyspieszenia procesu asymilacji Berberów z częścią społeczeństwa, którą stanowili kolonowie francuscy. Sułtan musiał podpisać zarządzenie, ale w kraju doszło do zaburzeń¹²⁸. Działacze salaficy zaczęli organizować demonstracje uliczne w Meknesie, Tangerze, Casablance i przede wszystkim w Fezie. 27 sierpnia 1930 r. sułtan Muhammad V przyjął delegację salafitów-narodowców i wysłuchał ich postulatów „ze łzami w oczach”, ale zaraz potem El-Fassi i Ouazzani zostali aresztowani i wyszli na wolność dopiero w październiku 1930 r., kiedy opadła fala protestów¹²⁹.

Francuzi kontrolowali miasta i główne szlaki komunikacyjne, ale nadal część kraju było poza ich kontrolą. Na początku lat 30. podjęta została w związku z tym kolejna kampania wojskowa przeciwko tym plemionom, które nie uznawały zwierzchnictwa ani sułtana, ani gubernatora. Walki w Środkowym Atlasie, w rejonie Kasba Tadla, rozpoczęły się w 1930 r. i trwały 5 lat. Ciężar walki spoczywał przy tym na żołnierzach marokańskich, którzy służyli we francuskim wojsku. Oficjalnie nigdy nie podano strat osobowych przy pacyfikacji Maroka. Szacunki mówiły o 23 tys. zabitych, głównie pochodzenia marokańskiego¹³⁰.

W 1930 r. w Fezie powstało tajne stowarzyszenie *Zawija*, które w niedługim czasie rozprzestrzeniło się na inne miasta Maroka. Jego członkowie byli intelektualistami wykształconymi we Francji, którzy chcieli niepodległości swojego kraju. Najbardziej znanym był wśród nich Allal El-Fassi, który zaczął wzywać do bojkotu towarów francuskich i próbował pozyskać dla sprawy niepodległości robotników oraz studentów¹³¹. Narodowcy marokańscy skupiali się wokół sułtana jako symbolu narodu a on wielokrotnie dawał dowody sympatii dla ich ruchu¹³².

Pozycje narodowców okazały się zbyt słabe, aby mogli osiągnąć cel, jakim było zniesienie protektoratu i niepodległość Maroka. Zwłaszcza że w latach

¹²⁸ Tekst *zahiru*, czyli zarządzenia w sprawie przystosowania prawa tradycyjnego do francuskiego systemu prawa z 1930 r. podaje: J.C. Hurewitz, *The Middle East, op. cit.*, Vol. 2, s. 418–420.

¹²⁹ Por. Ch.-A. Julien, *op. cit.*, s. 160; J.P. Halstead, *op. cit.*, s. 71; J. Berque, *op. cit.*, s. 218–219; Ch.-R. Ageron, *Politiques coloniales au Maghreb*, Presses Universitaires de France, Paris 1972, s. 138–139.

¹³⁰ Por. C.V. Osborne, *op. cit.*, s. 322–328; D.M. Hart, *Ait 'Atta of Southern Morocco: Daily Life and Recent History*, Menas Press, Wisbech 1984, s. 179–183; R.C. Pennell, *Morocco, op. cit.*, s. 216–217.

¹³¹ Patrz: J.P. Halstead, *op. cit.*, s. 105–109; R.C. Pennell, *Morocco, op. cit.*, s. 228.

¹³² Piszą o tym: M.A. Alaoui, *Le Maroc du traité de Fes à la liberation*, La Porte, Rabat 1994, s. 71–72; J.P. Halstead, *op. cit.*, s. 199; R.C. Pennell, *Morocco, op. cit.*, s. 231.

1933–1936 rezydentem generalnym był Henri Ponsot, który zajmował twarde stanowisko wobec narodowców. 21 marca 1936 r. Ponsot został zastąpiony przez Bernard-Marcela Peyroutona i z faktem tym narodowcy marokańscy wiązali wielkie nadzieje. Liczyli oni na otwarcie dialogu z władzami protektoratu, ale nadzieje te nie spełniły się. Nowy gubernator odrzucił wnioski o rejestracje związków zawodowych robotników marokańskich, w związku z czym, w czerwcu 1936 r. w Maroku wybuchł strajk. Wydarzenia te zbiegły się z dojściem do władzy we Francji Frontu Ludowego i rządu Léona Bluma, ale fakt ten nie wpłynął zasadniczo na politykę władz francuskich w Maroku. Twardą politykę wobec narodowców i pracowników marokańskich prowadził również nowy rezydent generalny, którym w październiku 1936 r. został generał Charles Noguès. 18 marca 1937 r. rezydent generalny zdelegalizował pierwszą marokańską partię polityczną o nazwie *Kutla* (Blok), której przewodniczącym wybrany został w styczniu tego samego roku Allal El-Fassi¹³³.

Kiedy wybuchła II wojna światowa, sułtan Muhammad V stanął po stronie Francji. 4 września 1939 r. władca zadeklarował pełne poparcie dla Francji. Jego przesłanie w tej sprawie zostało odczytane w meczetach¹³⁴. Deklaracja sułtana oznaczała, że Maroko stanęło u boku Francji jako jej sojusznik, a żołnierze marokańscy byli teraz towarzyszami broni Francuzów. Do momentu poddania się Francji w 1940 r. pod broń w szeregi armii francuskiej powołano ok. 47 tys. Marokańczyków. Na polach bitwy zginęło do 1940 r. ok. 2 tys. Marokańczyków, a 18 tys. dostało się do niewoli. Przegrana Francji nadszarpięła prestiż władz kolonialnych w oczach mieszkańców Maroka. Noguès przeszedł na stronę rządu w Vichy i dał się poznać jako nieprzejednany przeciwnik zwolenników Wolnej Francji. Za jego przyzwoleniem w Maroku stacjonowały jednostki niemieckie¹³⁵.

W protektoracie hiszpańskim rządził przedstawiciel generała Franco. Po poddaniu się Francji w 1940 r. Franco żądał od Niemców przekazania mu rejonu Fezu oraz zgody na rozszerzenie strefy Sahary Hiszpańskiej po Zatokę Gwinejską. 14 czerwca 1940 r. oddziały hiszpańskie weszły do Tangeru, a w dniach

¹³³ Patrz: A. Ayache, *Le mouvement syndicale au Maroc*, Vol. 3, L'Harmattan, Paris 1982, Vol. 1, s. 140; J.P. Halstead, *op. cit.*, s. 232, 242–247, 250–251; G. Oved, *La Gauche française et le nationalisme marocain 1905–1955*, Vol. 2, L'Harmattan, Paris 1984, Vol. 2, s. 101–102; R.C. Pennell, *Morocco, op. cit.*, s. 246–247.

¹³⁴ Tekst przesłania sułtana o poparciu Francji podaje M.A. Alaoui, *op. cit.*, s. 80.

¹³⁵ Patrz: W.A. Hoisington, *The Casablanca Connection: French Colonial Policy 1936–1943*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1984, s. 163, 165–175; R.C. Pennell, *Morocco, op. cit.*, s. 255.

od 9 do 23 listopada 1940 r. generał F. Franco wydał kilka zarządzeń w sprawie włączenia Tangeru do protektoratu hiszpańskiego¹³⁶.

Po kapitulacji Francji, w Maroku zaczęli działać przedstawiciele amerykańskich służb specjalnych, którzy nie chcieli dopuścić, aby Maroko dostało się ręce niemieckie.

W grudniu 1940 r. do Maroka został wysłany Robert Murphy, który pracował przez wiele lat w ambasadzie amerykańskiej w Paryżu. Murphy próbował przeciągnąć rezydenta Noguésa na stronę aliantów, ale jego propozycja skierowania do Maroka dostaw żywności amerykańskiej nie została przyjęta, mimo że ludność kraju odczuwała poważny niedobór podstawowych artykułów spożywczych. W tej sytuacji Murphy pozostał w ambasadzie amerykańskiej w Maroku i przygotowywał operację o kryptonimie „Torch”, w ramach której wojska amerykańskie wylądowały na wybrzeżach Maroka. Stało się to 8 listopada 1942 r. i w pierwszej fazie operacji w Maroku znalazło się ok. 65 tys. żołnierzy USA. Gubernator Nogués nakazał swoim oddziałom walczyć, ale niektóre z nich przeszły na stronę Amerykanów. Sułtan Muhammad V polecił swoim oddziałom zachować neutralność. W rezultacie doszło do jednej bitwy 10 listopada 1942 r. w okolicach Kenitry. Oddziały Noguésa poddały się po krótkiej walce, a on sam zobowiązał się współpracować z władzami amerykańskimi¹³⁷.

Po wylądowaniu żołnierzy amerykańskich prezydent Roosevelt wysłał list do sułtana Muhammada V, w którym podziękował władcy za pomoc w skutecznym przeprowadzeniu operacji „Torch”. Zapoczątkowało to dialog polityczny, który rozbudził nadzieje narodowców marokańskich na zniesienie protektoratu. 14 stycznia 1943 r. do Casablanki przybyli prezydent Roosevelt i premier Churchill, aby rozmawiać o sytuacji na frontach wojny. Prezydent USA spotkał się z sułtanem, ale treść tej rozmowy nie została zapisana. Według późniejszego króla Maroka, Hassana II, który w 1943 r. miał 14 lat, prezydent Roosevelt miał powiedzieć jego ojcu, że system kolonialny stał się przeżytkiem i że Maroko powinno uzyskać niepodległość, a sułtan podpisać Kartę Atlantycką¹³⁸.

¹³⁶ Por. J.P. Halstead, *op. cit.*, s. 259–160; J. Wolf, *op. cit.*, s. 223, 227; R.C. Pennell, *Morocco, op. cit.*, s. 256–260. Tekst zarządzeń Franco w sprawie inkorporacji Tangeru z 9–23 grudnia 1940 r. podaje: J.C. Hurewitz, *The Middle East, op. cit.*, Vol. 2, s. 557–558.

¹³⁷ Patrz: W.A. Hoisington, *op. cit.*, s. 195–200, 225–230; A. Lacroix-Riz, *Les protectorats de l'Afrique du Nord entre la France et Washington*, L'Harmattan, Paris 1988, s. 11; L. Hall, *The United States and Morocco*, Scarecrow Press, Metuchen, NJ 1971, s. 891, 903–913. O operacji „Torch” i działaniach armii amerykańskiej w Afryce Północnej szczegółowo informuje broszura: Ch.R. Anderson, *Algeria-French Morocco. U.S. Army Campaigns of World War II*, Dept. of the Army 1993.

¹³⁸ Hassan II, *The Challenge*, trans. A. Rhodes, Macmillan, London 1978, s. 31.

11 stycznia 1944 r. narodowcy z nowo utworzonej partii o nazwie *Istiklal* (Niepodległość) ogłosili manifest z żądaniem uznania niepodległości Maroka jako sojusznika w walce z państwami Osi¹³⁹.

Jednak nadzieje narodowców marokańskich na zmianę statutu ich kraju nie spełniły się. Spotkanie sułtana z prezydentem Rooseveltem nie znalazło politycznej kontynuacji ze względu na stosunki sojusznicze USA z Wolnymi Francuzami generała de Gaulle'a. W czerwcu 1943 r. de Gaulle wyznaczył nowego rezydenta generalnego. Został nim Gabriel Puaux, były Wysoki Komisarz Francji w Libanie i Syrii. Osoba nowego rezydenta świadczyła, że Wolni Francuzi prowadzili taką samą politykę wobec Maroka, jak rządy francuskie sprzed II wojny światowej.

De Gaulle starał się zdobyć zaufanie sułtana Muhammada V. Zaprosił go m.in. do udziału w paradzie zwycięstwa 18 czerwca 1945 r. w Paryżu. W paradzie wzięły udział także jednostki marokańskie. Wiadomo było, że prawie 3/5 armii francuskiej, która walczyła we Włoszech stanowili Marokańczycy. Marokańskie jednostki walczyły także na Korsyce, w południowej Francji, Niemczech i Austrii. Syn Si Thamiego, jednego z kaidów na południu Maroka i gubernatora Marrakeszu w 1919 r. zmarł od ran odniesionych w bitwie o Monte Cassino. De Gaulle odznaczył sułtana Ordre de la Libération, najwyższym odznaczeniem po Legii Honorowej, którym udekorowano nieliczne grono bohaterów II wojny światowej. Puaux został odwołany 2 marca 1946 r. przez rząd socjalistów, którzy na jego miejsce wyznaczyli Erika Labonne. Nowy rezydent generalny znany był z liberalnych poglądów, co ożywiło nadzieje narodowców marokańskich na zniesienie protektoratu¹⁴⁰.

Losy Tunezji, drugiego protektoratu francuskiego w Afryce Północnej, ułożyły się podobnie jak Maroka. Po oświadczeniu premiera G. Clemenceau z 1917 r. o tym, że Francja nie zapomni ofiary krwi, którą złożyli żołnierze tunezyjscy na frontach I wojny światowej, w Tunezji oczekiwano istotnych zmian politycznych. Jednak już pierwsze powojenne lata przyniosły zawód. Do Tunezji wrócili z frontów kolonowie i zajęli, tak jak przed wojną, uprzywilejowane miejsce w gospodarce. Trudna sytuacja gospodarcza w latach 1919–1920 zrodziła strajki i demonstracje¹⁴¹.

¹³⁹ J.P. Halstead, *op. cit.*, s. 261–262; 281–285 (podaje teksty manifestu po angielsku).

¹⁴⁰ Patrz: R.C. Pennell, *Morocco, op. cit.*, s. 267. Ordre de la Libération W. Churchill otrzymał dopiero w 1958 r., a Roosevelt nie otrzymał go wcale. O odwołaniu Puaux: M.A. Alaoui, *op. cit.*, s. 95–96.

¹⁴¹ Patrz: Ali Mhjoubi, *Les Origines du mouvement national en Tunisie (1904–1934)*, Université de

W 1920 r. powołano nową partię polityczną o nazwie *Al-Hizb ad-Dusturi al-Hurr al-Tunisi* (Konstytucyjna Wolna Partia Tunezyjska) nazywana skrótowo *Dustur* (Konstytucja). Założyli ją działacze z kręgu Młodych Tunezyjczyków; na jej czele stał znany narodowiec Abd al-Aziz at-Ta'alibi. Narodowcy tunezyjscy próbowali przedstawić problem niepodległości ich kraju na konferencji pokojowej w Paryżu, ale At-Ta'alibi został aresztowany za zbyt radykalne poglądy. Próbowali oni również pozyskać władcę Muhammada an-Nasira dla swojej sprawy i ten zapewnił ich o swojej sympatii, ale jego możliwości podjęcia jakichkolwiek kroków politycznych były ograniczone wszechwładzą francuskiego rezydenta generalnego. Sam Muhammad an-Nasir abdykował w 1922 r., a jego następcą Muhammad al-Habib odmówił jakiegokolwiek współpracy z *Dusturem*¹⁴².

W styczniu 1926 r. władze francuskie wydały przepisy zaostrzające kary za działalność skierowaną przeciwko rządowi i administracji protektoratu. Zabroniona została m.in. krytyka jakiegokolwiek urzędnika państwowego – czy to Francuza, czy Tunezyjczyka¹⁴³. Przepisy te bardzo utrudniły działalność polityczną, która osłabła też w związku z kryzysem wewnątrz partii *Dustur*. Młode pokolenie jej działaczy z Habibem Burgibą krytykowało całe przywództwo i samego At-Ta'alibiego, aż w końcu wystąpiło z partii w 1937 r. i założyło nową o nazwie *Neo-Dustur*. Nowa partia sformułowała bardziej radykalne stanowisko i żądała od Francji bezwarunkowego zniesienia protektoratu. Radykalizm ten był następstwem rozczarowania rządami Frontu Ludowego we Francji, który utrzymał politykę kolonialną kraju¹⁴⁴.

Po kapitulacji Francji w wojnie z Niemcami w 1940 r., rząd w Vichy skierował do Tunezji jako rezydenta generalnego admirała Jeana Estevę, który nadzorował, aby narodowcy nie mogli wyrażać swoich poglądów. Czołowi działacze *Neo-Dusturu* zostali aresztowani, a ci, którzy pozostali na wolności zeszli do głębokiego podziemia. Pewną samodzielność przejawiał w tym czasie władca,

Tunis, Tunis 1982, s. 174–175, a także: A. Dziubiński, *Historia Tunezji*, Ossolineum, Wrocław 1994.

¹⁴² Szczególnie wartościowa jest praca: R. Raymond, *La Nationalisme tunisienne*, Comitè Algérie-Tunisie-Maroc, Paris 1925, s. 20–23.

¹⁴³ Patrz: K.J. Perkins, *A History of Modern Tunisia*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 86–88.

¹⁴⁴ Por. M. Kraiem, *Le Neo-Dustur: cadres, militants et implementations pendant les années trente*, [w:] *Les mouvements politiques et sociales dans la Tunisie des années trente*, ed. M. Chenoufi, Ministère de l'Éducation, de l'Enseignement Supérieur et de la Recherche Scientifique, Tunis 1987, s. 24–26. Wypowiedzi Burgiby jako sekretarza generalnego partii *Neo-Dustur* z 28 sierpnia–23 grudnia 1936 r. w sprawie stosunków z Francją zamieszcza: J.C. Hurewitz, *The Middle East*, *op. cit.*, Vol. 2, s. 494–499.

którym od 1942 r. był Munsif Bej. Łamiąc dotychczasową praktykę, zaczął jeździć po kraju i spotykać się z poddanymi na znak solidarności z ich trudną sytuacją materialną wywołaną przez wojnę. Munsif Bej próbował też neutralizować propagandę antysemitką rządu w Vichy, która mogła doprowadzić do pogromów Żydów w Tunezji. Władca podkreślał, że Żydzi tunezyjscy są jego wiernymi poddanymi i współczuł ich trudnemu losowi.¹⁴⁵

Kiedy w Maroku i Algierii wylądowały wojska brytyjskie i amerykańskie, a rząd w Vichy rozpoczął negocjacje o przerwaniu ognia, do Tunezji przybyły jednostki armii niemieckiej. Bej znalazł się w trudnej sytuacji. Zarówno alianci, jak i Niemcy namawiali go do przejścia na ich stronę. Władca zdołał zachować bezstronność. We Francji w rękach niemieckich znaleźli się przywódcy Neo-Dusturu, którzy uciekli z kraju przed prześladowaniami jeszcze przed wojną. Niemcy liczyli, że działacze ci z Burgibą na czele podejmą kampanię propagandową wśród swoich rodaków skierowaną przeciwko Francuzom. Niektórzy z nich liczyli, że okupacja niemiecka jest pierwszym krokiem na drodze do niepodległości i opowiadali się za sojuszem z Niemcami. Inni, z Burgibą na czele, stawiali jako warunek jakiegokolwiek współpracy uznanie Tunezji za niepodległe państwo. Na początku maja 1943 r. oddziały amerykańskie i brytyjskie okrążyły wraz z Wolnymi Francuzami prawie milionową armię niemiecko-włoską na przylądku Bon i zmusiły ją do poddania się. W ten sposób zakończyła się wojna w Afryce Północnej i niemiecka okupacja Tunezji. Kraj znalazł się ponownie pod rządami Francji, tym razem administracji generała de Gaulle'a. Generał Alphonse Juin, wojskowy gubernator Tunezji, zgodził się z postulatami kolonów francuskich i zarządził abdykację Munsif Beja. Władcy zarzucono współpracę z Niemcami, ale naprawdę usunięto go z powodów sympatyzowania z narodowcami. Munsif Bej wyjechał do Algierii, a na jego miejsce wybrano Amina, który władał Tunezją do 1957 r. W 1943 r. wyznaczony został też nowy rezydent generalny, którym został generał Charles Mast¹⁴⁶.

Mast zabronił jakiegokolwiek działalności politycznej i przeprowadzał prewencyjne aresztowania ludzi znanych z poglądów narodowych i niepodległościowych. Od maja do czerwca 1943 r. w obozach dla internowanych znalazło się ok. 4 tys. Tunezyjczyków. Aresztowania osłabiły zwłaszcza środowisko Neo-Dusturu; niemniej partia odbudowała w latach 1944–1945 swoje struktury i umocniła wpływy w społeczeństwie. Jej program mówił o samodzielności politycznej Tunezji oraz o rządzie złożonym z Tunezyjczyków, w którym Neo-Du-

¹⁴⁵ Por. K.J. Perkins, *op. cit.*, s. 105.

¹⁴⁶ Patrz: *ibidem*, s. 106–107.

stur odgrywałaby główną rolę. Program ten korespondował ze słowami generała de Gaulle’a z grudnia 1943 r. o tym, że rządy bezpośrednio w Tunezji powinny być zastąpione przez administrację tunezyjską. Jednak tocząca się wojna nie była momentem odpowiednim na realizację takich zapowiedzi, stąd też wszyscy czekali na jej koniec¹⁴⁷.

Stosunki między rdzenną ludnością skolonizowanej Algierii a francuskimi kolonami i władzami w metropolii uległy w okresie międzywojennym dalszemu zaostrzeniu. Coraz głębsza była polaryzacja poglądów na to, co się stało z krajem po 1830 r. W 1930 r. obchodzono 100-lecie francuskiej obecności w Algierii. Środowisko kolonów uważało, że eksperyment przyłączenia Algierii do Francji zakończył się wielkim sukcesem, gdyż kraj rozwinął się i ucywilizował. Z drugiej strony – i to podkreślali narodowcy algierscy – postęp cywilizacyjny dokonał się kosztem rdzennej ludności, która przez sto lat była bezwzględnie wyzyskiwana i kontrolowana. Na rzecz stanowiska narodowców przemawiał fakt, iż dochód przeciętnego kolona europejskiego był 7 razy wyższy niż Algierczyka. Najlepsze ziemie orne przeszły w ręce Europejczyków, a Algierczycy stanowili tanią siłę roboczą dla wielkich obszarników pochodzenia europejskiego. Nawet według *évolués* nadszedł czas przekazania ludności rdzennej większych uprawnień¹⁴⁸.

W Algierii, mimo że formalnie była częścią Francji, obowiązywało ustawodawstwo stanu wyjątkowego (*indigénat*), Algierczycy byli dyskryminowani w procesie wyborczym, nie mieli swojego przedstawicielstwa w parlamencie francuskim, a obywatelstwo francuskie mogli nabyć jedynie po rezygnacji z „osobistego statutu muzułmańskiego”. Przeciwno rozwiązaniom równościowym występowali kolonowie¹⁴⁹.

¹⁴⁷ Słowa de Gaulle’a według: A. Rey-Goldzeiguer, *L'opinion publique tunisienne, 1940–1944*, [w:] *La Tunisie de 1939 à 1945: Actes du Quatrième Séminaire sur l'Histoire du Mouvement National*, Ministère de l'Education, de l'Enseignement Supérieur et de la Recherche Scientifique, Tunis 1989, s. 151.

¹⁴⁸ Terminem *évolués* Francuzi określali wąską elitę muzułmańską w miastach, która była francuskojęzyczna i wykształcona w duchu kultury francuskiej, jakkolwiek nie pragnąca pełnej francyzacji. Oni sami nazywali siebie Młodymi Algierczykami i chcieli pozostać wierni tradycji muzułmańskiej, przy jednoczesnym integrowaniu ich kraju z Francją – na ten temat patrz: A. Kasznik-Christian, *Algieria*, Wyd. Trio, Warszawa 2006, s. 113; J. Ruedy, *Modern Algeria. The Origin and Development of a Nation*, Indiana University Press, Bloomington IN 2005, s. 111.

¹⁴⁹ Por. J. Ruedy, *op.cit.*, s. 114; A. Kasznik-Christian, *op. cit.*, s. 192.

Stosunki algiersko-francuskie determinowała sytuacja gospodarcza Algierii. W pierwszych pięciu latach po I wojnie, gospodarka algierska przeżywała głęboki kryzys z powodu klęski suszy. W latach 1925–1930 widoczne było pewne ożywienie gospodarcze, ale pozytywne zmiany zachodziły przede wszystkim w sektorze uprawy cytrusów i winnej latorośli, znajdującym się rękach Europejczyków zatrudniających tanich algierskich robotników rolnych. W 1930 r. do Algierii dotarł kryzys światowy, który uderzył najpierw w wydobywanie rudy żelaza i fosforytów, a później w rolnictwo. Kryzys w gospodarce trwał praktycznie do II wojny światowej, a lata 1939–1945 przyniosły jeszcze pogorszenie sytuacji: kraj został odcięty od Europy, w związku z czym zaczęło brakować maszyn, energii elektrycznej, części zamiennych¹⁵⁰.

Dane statystyczne wskazują na wyraźną w latach 1930–1950 tendencję do koncentracji gruntów ornych w rękach kolonów. W 1950 r. ok. 8,5 tys. posiadaczy ziemskich skupiało w swoich rękach ok. 23% gruntów ornych, podczas gdy ok. 438 tys. innych właścicieli ziemskich miało tylko 18,7% gruntów. Wiejska klasa średnia, a więc ci, którzy posiadali od 50 do 99 hektarów, tworzyła ok. 100-tysięczną zbiorowość i jej sytuacja nie była najgorsza. W najtrudniejszej sytuacji był proletariats wiejski. W 1954 r. ok. 108 tys. osób było zatrudnionych w rolnictwie na stałe, a od 400 tys. do pół miliona – sezonowo. W 1954 r. na wsi było ok. 400 tys. bezrobotnych, a ok. 250 tys. osób było na pograniczu bezrobocia. Jeśli dodać do tej liczby dzierżawców i pasterzy, to stałe bezrobocie dotyczyło ok. miliona osób, czyli połowy ludności wiejskiej¹⁵¹.

Innym ważnym zjawiskiem była urbanizacja. Historycy zajmujący się Algierią są zgodni, że zmiany społeczeństw miejskich w Algierii w latach 1920–1950 były zasadnicze. Po pierwsze ludność miejska znacznie się rozrosła. Jeśli w 1830 r. w miastach mieszkało 5% populacji, to przed I wojną światową wskaźnik ten wyniósł 8,5%, a w 1954 r. – 16,6%. Społeczności miejskie były rozwarstwione, ale najważniejszy dla procesów politycznych okazał się wzrost liczebności tzw. klasy średniej, którą stanowili ludzie wolnych zawodów, rzemieślnicy, drobni biznesmeni, urzędnicy niższego i średniego szczebla, personel techniczny w zakładach przemysłowych oraz wykwalifikowani robotnicy. W 1954 r. do miejskiej klasy średniej zaliczano ok. 200 tys. osób. Środowisko to żywo reagowało na wy-

¹⁵⁰ O procesach gospodarczych w Algierii w tym okresie pisał szeroko: S. Amin, *LEconomie du Maghreb*, Vol. 2, Editions de Minuit, Paris 1976, Vol. 1, s. 90–110.

¹⁵¹ Patrz: Ch.-R. Ageron, *L'Historie de l'Algérie contemporaine*, Vol. 2, *De l'insurrection de 1871 au déclenchement de la guerre de libération (1954)*, Presses Universitaires de France, Paris 1979, s. 495; S. Amin, *op. cit.*, Vol. 1, s. 121–131.

darzenia w kraju, było świadome nierówności społecznych oraz dominacji Europejczyków i skłonne do podejmowania działań politycznych. Właśnie wśród ludzi wolnych zawodów w miastach algierskich rozwijały się idee narodowe¹⁵².

Sprzeciw wobec nierówności kolonialnej zrodził się wśród Młodych Algierczyków, którzy po I wojnie światowej rozdzielili się na dwie grupy. Pierwsza pod przywództwem doktora Hamida Benthamego skupiła się na krytyce ustawodawstwa i konkretnych problemach w poszczególnych okręgach wyborczych. Druga grupa, którą kierował emir Khaled, wnuk emira Abd al-Kadira, skupiła się bardziej na dyskryminacji ludności rdzennej w świetle prawa i żądała takiej samej reprezentacji ludności algierskiej w parlamencie w Paryżu, jaką mieli kolonowie. W pierwszych latach po I wojnie światowej Algierczycy nie myśleli jeszcze o odłączeniu się od Francji i żądali jedynie równego traktowania ludności algierskiej w ramach francuskiego państwa¹⁵³.

W latach 20. i na początku lat 30. w środowisku narodowców algierskich powstało kilka ruchów i organizacji, z których najbardziej wpływowe były: *Fédération des élus des musulmans d'Algérie* (Federacja Przedstawicieli Muzułmańskich w Algierii), *Association des oulémas musulmans algériens* (Stowarzyszenie Muzułmańskich Ulemów Algierskich), *Étoile nord-africaine* (Gwiazda Północnoafrykańska), Algierska Partia Komunistyczna. W organizacjach tych działali tak znani przywódcy, jak dr Hamid Benthami, Mohamed Salah Benjelloul, Ferhat Abbas, szejk Abd Al-Hamid Ben Badis, szejk Tajjib al-Ukbi, Messali Hadj¹⁵⁴.

W okresie od 1933 do 1936 r. działacze ci i ich organizacje zakwestionowali *status quo*, o czym świadczyły liczne demonstracje, manifestacje, strajki, bojkot towarów europejskich, demonstracyjne rezygnowanie z wybieralnych stanowisk, przypadki zakłócania obchodów świąt państwowych i akty przemocy. Władze francuskie odpowiedziały zaostreniem przepisów o naruszeniu porządku publicznego i 30 marca 1935 r. wydały tzw. dekret Régneira¹⁵⁵, który wprowadził

¹⁵² Ch.-R. Ageron podaje 180 tys. (Ch.-R. Ageron, *op. cit.*, s. 495); S. Amin pisze o 225 tys. pracowników nieagrarnych (S. Amin, *op. cit.*, Vol. 1, s. 155–156); J. Ruedy podaje liczbę 200 tys. (J. Ruedy, *op. cit.*, s. 125).

¹⁵³ Patrz: A. Nouschi, *La naissance du nationalisme algérien*, Minuit, Paris 1979, s. 56–58; M. Kaddache, *Histoire du nationalisme algérien. Question nationale et politique algérienne, 1919–1951*, Société nationale de l'édition, Algiers 1981, s. 182–186; Ch.-A. Julien, *L'Afrique du Nord en marche. Nationalisme musulmans et souveraineté française*, wyd. 3, Julliard, Paris 1972, s. 100–101. Emir Khaled zrezygnował w 1923 r. z działalności politycznej i wyemigrował z Algierii.

¹⁵⁴ Patrz: J. Ruedy, *op. cit.*, s. 131; A. Kasznik-Christian, *op. cit.*, s. 183. Tekst programu partii Gwiazda Północnoafrykańska podaje: J.C. Hurewitz, *The Middle East, op. cit.*, Vol. 2, s. 441–443.

¹⁵⁵ Marcel Régneir był w latach 30. ministrem spraw wewnętrznych w rządzie francuskim.

pojęcie zbrodni politycznej i karę do 2,5 lat więzienia za udział w demonstracji antyfrancuskiej. Na wiosnę 1936 r., po dojściu we Francji do władzy Frontu Ludowego i powstaniu rządu Léona Bluma, głos Paryża stał się bardziej pojednawczy. Nowym ministrem stanu, odpowiadającym za Algierię, został Maurice Viollette, który był gubernatorem generalnym w Algierii w latach 20. i działał na rzecz przyznania Algierczykom obywatelstwa francuskiego. W atmosferze wielkiego optymizmu co do przyszłości, 7 czerwca 1936 r. w Algierze odbył się Kongres Muzułmański. Jego uczestnicy sformułowali Kartę Żądań, w której domagali się całkowitej równości Algierczyków z Francuzami¹⁵⁶.

W odpowiedzi na żądania Algierczyków 30 grudnia 1936 r. został opublikowany projekt prawny, który stał się znany jako „prawo Bluma–Violette’a”. Przewidywał on nadanie obywatelstwa francuskiego wraz z pełnymi prawami wyborczymi ok. 25 tys. algierskich *évolués* bez konieczności zrezygnowania przez nich z osobistego statusu koranicznego¹⁵⁷. Jednak projekt nigdy nie stanął pod obrady parlamentu, gdyż został zablokowany przez tzw. „partię kolonialną”, czyli ugrupowanie polityczne związane z kolonami. Francja w ten sposób odrzuciła ideę asymilacji ludności algierskiej, za którą opowiadali się *évolués* i pogrzebała szansę na pokojowe rozwiązanie sporu. Kiedy w maju 1939 r. Bendjelloul i Farhat Abbas przyjechali do Paryża i w rozmowie z prezydentem É. Daladierem podkreślili, że Algierczycy pragną być lojalni wobec Francji, ale chcą reform, premier francuski odpowiedział, że Francja ma wystarczająco dużo broni i żołnierzy, aby bronić swojego imperium. W taki sposób projekt Bluma–Violette’a został ostatecznie porzucony¹⁵⁸.

Los projektu Bluma–Violette’a był również porażką *évolués*, czyli Młodych Algierczyków, którzy przez 30 lat wierzyli w możliwość integracji Algierii z Francją na bazie równości praw obywatelskich. W marcu 1937 r. Messali Hadj założył nową partię *Parti du peuple algérien*, której hasłem było zawołanie „Ani asymilacja, ani separacja, a tylko emancypacja”. Był to pierwszy krok do odejścia od idei zespolenia Algierii z Francją¹⁵⁹.

Po klęsce Francji w 1940 r. Algieria dostała się pod rządy administracji w Vichy. 6 września 1940 r. Delegatem Generalnym Rządu na Afrykę został wódc

¹⁵⁶ Patrz: J. Ruedy, *op. cit.*, s. 140–141; A. Kasznic-Christian, *op. cit.*, s. 191–192.

¹⁵⁷ Tekst projektu prawa Bluma–Violette’a z 30 grudnia 1936 r. podaje: J.C. Hurewitz, *The Middle East, op. cit.*, Vol. 2, s. 504–507.

¹⁵⁸ Por. Ch.-R. Ageron, *op. cit.*, s. 392; M. Kaddache, *op. cit.*, s. 471; C. Collot et J.-R. Henry, *Le mouvement national algérien. Textes 1912–1954*, L’Harmattan, Paris 1978, s. 83–85. O spotkaniu algierskich asymilacjonistów z Daladierem pisze: A. Kasznic-Christian, *op. cit.*, s. 198.

¹⁵⁹ Piszą na ten temat: J. Reudy, *op. cit.*, s. 143; A. Kasznic-Christian, *op. cit.*, s. 197–198.

naczelny armii i minister obrony Maxime Weygand. Weygand krzewił w Algierii idee rewolucji narodowej Pétaina, co oznaczało, że wszelkie rozważania o rozszerzeniu praw dla Algierczyków-muzułmanów były z gruntu wykluczone. Żydzi zostali pozbawieni obywatelstwa francuskiego, które zostało im przyznane w 1870 r. na podstawie dekretu Crémieux i poddani wszystkim rygorom prawa *numerus clausus*.

Po wyładowaniu Amerykanów w listopadzie 1942 r., sytuacja w Algierii uległa radykalnej zmianie. Amerykanie początkowo zamierzali przeciągnąć na swoją stronę niektórych wysoko postawionych polityków rządu. Sytuacja była o tyle skomplikowana, że ludność muzułmańska wrogo odnosiła się do Amerykanów, gdyż uważała, że byli oni przychylni Żydom. W tym momencie na scenę polityczną wkroczyli algierscy narodowcy. Po Afryce rozchodziły się w tym czasie echa założeń Karty Atlantyckiej i słów prezydenta Roosevelta o konieczności odejścia od systemu kolonialnego. W grudniu 1942 r., w momencie, kiedy francuski gubernator generalny zamierzał ogłosić nowy pobór do wojska, 24 przywódców algierskich pod przewodnictwem Ferhata Abbasa wezwało władze francuskie do zmiany polityki wobec Algierii w duchu przesłania prezydenta USA o wolności narodów. Reakcja władz była wroga, ale to nie zniechęciło Abbasa i w marcu 1943 r. ogłosił kolejny dokument pod nazwą Manifest Ludu Algierskiego. Wezwał w nim do potępienia i zniesienia wszelkich form kolonializmu. Dokument ten okazał się kamieniem milowym na drodze od asymilacjonizmu do separatyzmu¹⁶⁰.

1 czerwca 1943 r. Algieria przeszła pod rządami generała de Gaulle'a. Gubernatorem został generał Georges Catroux. Obydwaj politycy wykluczyli możliwość rozmów o oddzieleniu się Algierii od Francji i próbowali sprowadzić kwestię stosunków algiersko-francuskich do rozszerzenia praw Algierczyków w ramach francuskiego państwa. 7 marca 1944 r. Francuski Komitet Wyzwolenia Narodowego wydał zarządzenie przyznające ok. 65 tys. Algierczykom takie same prawa i obowiązki jak te, które mieli Francuzi. Pozostali Algierczycy mieli otrzymać te same prawa na podstawie decyzji przyszłego Zgromadzenia Narodowego. Część Algierczyków przyjęła zarządzenie z zadowoleniem, ale główni działacze narodowi – Messali Hadj i Ferhat Abbas odrzucili je. Okazało się, że było już za późno na utrzymanie jedności między Francją a Algierią. Rozwiązanie, które byłoby powszechnie zaakceptowane w 1936 r., teraz zostało ocenione jako krok wstecz. Ziarno idei autonomii zostało już zasiane¹⁶¹.

¹⁶⁰ O polityce Weyganda w Algierii pisze: A. Kasznik-Christian, *op. cit.*, s. 204–205. Tekst Manifestu Ludu Algierskiego podają: C. Collot et J.-R. Henry, *op. cit.*, s. 163–164.

¹⁶¹ Por. J. Ruedy, *op. cit.*, s. 147–149.

8 maja 1945 r. świętowano zwycięstwo w wojnie światowej. Na ulice algierskich miast wyszły dziesiątki tysięcy Algierczyków. Dominowały nastroje narodowe i niepodległościowe. Wznoszono hasła antykolonialne i antyfrancuskie. Władze brutalnie tłumili demonstracje, ale mimo to protest obejmował coraz to nowe regiony kraju. Do końca 1945 r. aresztowano ok. 5,5 tys. Algierczyków, z których 99 skazano na karę śmierci. Według rządu francuskiego w starciach z siłami bezpieczeństwa zginęło ok. 1,5 tys. Algierczyków; narodowcy algierscy podawali liczbę 45 tys. zabitych. Ok. 100 Europejczyków – mężczyzn, kobiet i dzieci – zostało zamordowanych w trakcie powstania¹⁶².

Libia została zajęta w 1911 r. przez Włochy i formalnie zaanektowana 25 lutego 1912 r., ale wojna między oddziałami włoskimi a siłami osmańskimi i mieszkańcami Libii trwała nadal. W kwietniu 1912 r. Włosi utrzymywali w Libii 115-tysięczną armię oraz eskadry aeroplanów. W październiku 1912 r. podpisany został układ w Ouchy, na mocy którego Stambuł zrezygnował ze zwierzchności nad Trypolitanią wraz Cyrenajką. W marcu 1913 r. Włochom udało się podporządkować miasta na wybrzeżu Trypolitanii oraz teren między Benghazi a Darną w Cyrenajce. Jednak wybuch I wojny światowej sprawił, że Włosi musieli wycofać z Afryki część swojej armii, w związku z czym możliwości utrzymania przez nich Trypolitanii i Cyrenajki stały się ograniczone. W Trypolitanii w kwietniu 1915 r. wojska włoskie poniosły pod Kasr Bu Hadi klęskę w bitwie z wojownikami Ramadana as-Suwajhiliego z Misraty. W Cyrenajce opór stawiali przede wszystkim członkowie bractwa mistycznego sanusijja, którzy ogłosili świętą wojnę przeciwko najeźdźcom. Na południu kraju w Fazzanie wojska osmańskie utrzymywały swoje pozycje jeszcze w 1913 r., a po ich wycofaniu się o tereny te zaczęły rywalizować Włochy i Francja. W kwietniu 1917 r. przywódca sanusytów Sajjid Muhammad Idris podpisał z władzami włoskimi pokój w Akramie, na mocy którego sanusyci przejęli całą Cyrenajkę poza portami na wybrzeżu. Na szczęście dla Włochów między sanusytami a As-Suwajhilim doszło na tle walki o wpływy do poważnego konfliktu, który zakończył się krwawą bitwą pod Bani Walid¹⁶³.

¹⁶² *Ibidem*, s. 149.

¹⁶³ Na temat tych wydarzeń patrz: J. Wright, *Libya. A Modern History*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1981, s. 28–30; L. Anderson, *The State and Social Transformation in Tunisia and Libya, 1830–1980*, Princeton University Press, Princeton 1986, s. 117–122; E.E. Evans-Pritchard, *The Sanusi of Cyrenaica*, Oxford at Clarendon Press, London 1949, s. 118–125; D. Vandewalle, *A History of Modern Libya*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 24–27.

Po zakończeniu I wojny światowej, zwycięskie mocarstwa ustaliły, że Libia przypadnie w udziale Włochom – zgodnie z ustaleniami zawartymi w Londynie w 1915 r. Władze włoskie postanowiły utrzymać podział kraju na Trypolitanię oraz Cyrenajkę i zapewniły obydwu prowincjom szeroką autonomię. W Rzymie zdawano sobie sprawę, że gospodarka włoska nie udźwignie kosztów rządów bezpośrednich w Libii. W czerwcu i październiku 1919 r. uchwalone zostały statuty dla obydwu prowincji znane jako *Legge Fondamentale*. W październiku 1920 r. rozpoczęły się negocjacje między Włochami a Cyrenajką, w rezultacie których podpisane zostało porozumienie w Ar-Radźmie. Na jego mocy Sajjid Muhammad Idris został emirem Cyrenajki i miał otrzymywać subsydlum od Rzymu. W Trypolitanii Włosi zgodzili się na powstanie tzw. Republiki Trypolitanii i pozostawili swobodę działania Ramadanowi as-Suwajhiliemu w nadziei, że ten zapanuje nad plemionami. Jednak As-Suwajhili nie zdołał stworzyć reprezentacji wszystkich plemion i zginął podczas międzyplemiennych walk w sierpniu 1920 r.¹⁶⁴

W listopadzie 1920 r. w Gharjanie spotkali się przywódcy plemion Trypolitanii w celu pokojowego uregulowania konfliktu. Postanowiono wybrać jednego przywódcę i powołać radę plemion. W styczniu 1922 r. szefkowie plemion spotkali się w Syrcie z Sajjidem Muhammadem Idrisem i zwrócili się do niego, aby przejął pod swoją kontrolę również plemiona Trypolitanii i ogłosił powstanie jednego emiratu Trypolitanii i Cyrenajki. Jednak Sajjid Muhammad Idris obawiał się, że ogłoszenie powstania emiratu sprowokuje Włochów do działań wojennych. W październiku 1922 r. we Włoszech doszedł do władzy Mussolini i sprawa stała się jeszcze bardziej skomplikowana. Sajjid Muhammad Idris postanowił opuścić kraj i w grudniu 1922 r. wyjechał do Egiptu. W tym czasie Włosi przystąpili do podboju Trypolitanii. Ich wojska zajmowały miasto po mieście, osadę po osadzie¹⁶⁵.

Po podbiciu Trypolitanii wojska włoskie rozpoczęły w 1924 r. kampanię przeciwko sanusytom w Cyrenajce. Siły sanusytów liczyły do 6 tys. wojowników. W grudniu 1925 r. Włosi podpisali porozumienie z Brytyjczykami o przejęciu dwóch terytoriów – Dżaghbuba i Kufra na granicy z Egiptem, które do tej pory były pod zwierzchnictwem władz brytyjskich w Egipcie¹⁶⁶. Następ-

¹⁶⁴ O Republice Trypolitanii patrz: L.S. Anderson, *The Tripoli Republic 1918–1922*, [w:] *Social and Economic Development of Libya*, ed. by E.G.H. Joffe and K. Maclachlan, Menas Press, London 1982, s. 43–66; J. Wright, *op. cit.*, s. 30–32.

¹⁶⁵ Por. D. Vandewalle, *op. cit.*, s. 29–30.

¹⁶⁶ Tekst układu brytyjsko-włoskiego o granicy między Cyrenajką a Egiptem podaje: J.C. Hurewitz, *The Middle East, op. cit.*, Vol. 2, s. 366–367.

nie Włosi zbudowali ok. 300-kilometrowe zasieki z drutu kolczastego wzdłuż granicy z Egiptem i tym samym odcięli sanusytów od dostaw broni i żywności z Egiptu. W styczniu 1928 r. schwytany został szejek Rida, brat Sajjida Muhammada Idrisa, który kierował oporem sanusytów przeciwko Włochom. W kolejnych latach ruchem oporu sanusytów kierował Umar al-Muchtar, szejek jednego z plemion, który początkowo wyemigrował wraz Sajjidem Muhammadem Idrisem do Egiptu, ale w 1923 r. powrócił do Cyrenajki.

Ofensywa Włochów, którą kierował marszałek Rodolfo Graziani doprowadziła do dewastacji prowincji. Część ludności znalazła się w obozach koncentracyjnych bez środków do życia, gdyż Włosi niszczyli domostwa i zabijali bydło. W latach 1912–1943 mogło zginąć nawet do 300 tys. mieszkańców Trypolitanii i Cyrenajki, co przy ogólnej liczbie mieszkańców obydwu prowincji ocenianej na ok. 1 mln osób oznaczało ogromne straty ludzkie. 11 września 1931 r. schwytany został Umar al-Muchtar. Graziani, który był w tym czasie we Włoszech, przyjechał natychmiast do Libii nadzorować przebieg rozprawy nad przywódcą sanusytów. Pięć dni później Umar al-Muchtar został powieszony w miejscowości Suluk w obecności ok. 20 tys. Beduinów, celowo spędzonych z okolicy¹⁶⁷.

Po zgnieceniu oporu rdzennej ludności, Włosi przystąpili do kolonizowania Libii. Do 1940 r. zagospodarowano ok. 225 tys. hektarów ziemi i sprowadzono ok. 110 tys. włoskich kolonów. Włosi rozbudowywali porty, budowali obiekty użyteczności publicznej i drogi. W 1937 r. do Libii przybył Mussolini i wziął udział w uroczystości oddania do użytku autostrady, biegnącej wzdłuż wybrzeży Morza Śródziemnego. Plany włoskie zakładały osiedlenie w Libii ok. pół miliona kolonów do lat 60¹⁶⁸. Mieszkańcy Libii byli przy tym systematycznie wykluczani z działalności gospodarczej, politycznej i administracyjnej. Libia miała być krajem dla Włochów¹⁶⁹.

Wybuch wojny zmienił całkowicie sytuację w Libii. Kraj stał się polem bitewnym. Po drugiej bitwie pod Al-Alamajn pod koniec 1942 r. szala zwycięstwa zaczęła przechylać się na stronę aliantów i niedługo potem Niemcy oraz Włosi

¹⁶⁷ Graziani otrzymał w Libii przydomek „ręcznik z Trypolisu” – patrz o tym okresie: J. Wright, *op. cit.*, s. 35, 42; C.G. Segre, *Fourth Shore: The Italian Colonization of Libya*, The University of Chicago, Chicago 1974, s. 160–162; A. Pelt, *Libyan Independence and the United States: A Case of Planned Decolonization*, Yale University Press, New Haven 1970, s. 500. O zdobyciu Kufry pisze: S. Kelly, *The Last Oasis. The Desert War and the Hunt for Zerzura*, Westview Press, Boulder, CO 2002; D. Vandewalle, *op. cit.*, s. 31–32.

¹⁶⁸ Patrz: D. Vandewalle, *op. cit.*, s. 33.

¹⁶⁹ Patrz: J. Wright, *op. cit.*, s. 37.

opuścili Afrykę Północną. W 1943 r. oddziały Wolnej Francji dotarły do Fazzanu z Afryki Równikowej, a Brytyjczycy zajęli Cyrenajkę i Trypolitanie. Kraj był wyniszczony. Większość obiektów infrastruktury zbudowanych przez Włochów legła w gruzach. Na samo Benghazi przeprowadzono w czasie wojny ponad tysiąc nalotów bombowych. Kolonowie włoscy zostali ewakuowani w listopadzie–grudniu 1942 r., a ich gospodarstwa rolne zostały zajęte przez nomadów.

W chwili wybuchu II wojny światowej emigracja libijska w Egipcie debatowała, po której opowiedzieć się stronie. Sajjid Muhammad Idris postanowił w sierpniu 1940 r., że należy stanąć po stronie Wielkiej Brytanii, gdyż jedynie jej zwycięstwo może stworzyć sytuację dogodną dla zmiany *status quo*. W styczniu 1942 r. Anthony Eden, brytyjski minister spraw zagranicznych, zapowiedział, że po wojnie Libia nie zostanie przekazana Włochom, co dodatkowo umocniło pozycję Sajjida Muhammada Idrisa w środowisku emigrantów. Szejik postanowił też stworzyć Libijskie Siły Zbrojne, które w sile 5 batalionów piechoty przyłączyły się do armii brytyjskiej. Trypolitania i Cyrenajka pozostały pod kontrolą Brytyjskiej Administracji Wojskowej (British Military Administration) do 1949 r., a Fazzan był kontrolowany przez Francję do 1951 r.¹⁷⁰

3.9. Stosunki Iranu z mocarstwami

W momencie zakończenia I wojny światowej dominującą pozycję w Persji utrzymała Wielka Brytania. Wpływy Rosji znacznie osłabły w związku z rewolucją 1917 r., ale władze bolszewickie starały się odzyskać pozycję w Persji. W trakcie pertraktacji w Brześciu Litewskim w sprawie traktatu Rosji z państwami centralnymi w grudniu 1917 r. omawiana była sprawa Persji. Delegacja niemiecka starała się nakłonić Rosję do zrezygnowania z koncesji i przywilejów handlowych uzyskanych od Persji przez władze carskie. W konsekwencji, 14 stycznia 1918 r. Lew Trocki, komisarz ds. polityki zagranicznej, ogłosił, że władze bolszewickie uznają porozumienie angielsko-rosyjskie z 1907 r. za nieważne. W ślad za tym nastąpiły kolejne gesty świadczące o chęci nawiązania „nowych” stosunków z Persją. Jednak w podtekście tych gestów widoczna była chęć wyeliminowania z Persji Wielkiej Brytanii i zajęcia jej pozycji¹⁷¹.

Wielka Brytania zmierzała natomiast do takiego uregulowania statusu Persji w nowym powojennym łądzie, który najlepiej gwarantowałby dominację bry-

¹⁷⁰ D. Vandewalle, *op. cit.*, s. 35–37.

¹⁷¹ Pisze o tym: N. Fatemi, *Diplomatic History of Persia 1917–1923*, Russell F. Moore Co., New York 1952, s. 136–139.

tyjską w tym kraju. W grę wchodziło także uznanie Persji za terytorium mandatowe w celu wydobycia jej z zapaści administracyjnej i finansowej. Jednak taki wariant wiązał się z koniecznością podzielenia się wpływami z Francją oraz Stanami Zjednoczonymi, a Londyn chciał tego uniknąć. Władze brytyjskie przyjęły więc opcję układu dwustronnego, zabezpieczającego pozycje Wielkiej Brytanii; w rezultacie 9 sierpnia 1919 r. podpisane zostało między Londynem a Teheranem porozumienie o współpracy¹⁷².

Delegacja perska chciała uczestniczyć w konferencji pokojowej w Paryżu w nadziei na uzyskanie statusu niezależnego państwa i równorzędnego partnera wobec mocarstw zachodnich. Jednak Wielka Brytania nie dopuściła strony perskiej do rokowań, twierdząc, że udział taki byłby niezasadny, gdyż Persja nie uczestniczyła w wojnie. Przedstawiciele Persji, którzy przybyli w 1919 r. do Paryża zamierzali żądać poszanowania suwerenności ich kraju oraz anulowania porozumienia angielsko-rosyjskiego z 1907 r.; niektóre z żądań były co najmniej romantyczne: zakładały, że granica Persji na północy powinna sięgać Amu-darii, a więc obejmować Bucharę i Samarkandę, a na zachodzie – Mosul i Diyarbakir¹⁷³.

Sytuację polityczną w Persji charakteryzował po I wojnie światowej wzrost nastrojów antybrytyjskich i patriotycznych. W kręgu elity politycznej istniała świadomość, że dla przyszłości kraju zasadnicze są stosunki z Wielką Brytanią i Rosją Radziecką¹⁷⁴. Na mocy porozumienia brytyjsko-perskiego z 1919 r. strona brytyjska zobowiązała się wysłać doradców dla rządu irańskiego, rozwinąć transport oraz łączność i pomoc w unowocześnieniu armii; Persja miała otrzymać od Wielkiej Brytanii kredyt w wysokości 2 mln funtów szterlingów, w zamian za co Londyn otrzymał wyłączność na dostawy sprzętu wojskowego dla armii perskiej¹⁷⁵.

¹⁷² O planach Wielkiej Brytanii wobec Teheranu w latach 1918–1919 pisze: P. Avery, *Modern Iran*, Frederick A. Praeger, New York, Washington 1965, s. 201–202.

¹⁷³ Patrz: *ibidem*, s. 202; A. Krasnowolska, *Iran współczesny (XIX–XX w.)*, [w:] *Historia Iranu*, red. A. Krasnowolska, Ossolineum, Wrocław 2010, s. 799–800.

¹⁷⁴ Wybrane pozycje, które traktują o tym okresie: J.M. Balfour, *Recent Happenings in Persia*, W. Blackwood and Sons, Edinburgh–London 1922 (jeden z doradców brytyjskich w Persji na początku lat 20. XX w.); P. Michael, *Imperial Power and Dictatorship. Britain and the Rise of Reza Shah, 1921–1926*, „International Journal of Middle East Studies”, Vol. 24, No. 2, 1992, s. 639–663; H. Sabahi, *British Policy in Persia*, Frank Cass, London 1990; G. Lenczowski, *Russia and the West in Iran 1918–1948*, Ithaca, New York 1949; A.A. Ansari, *Modern Iran since 1921. The Pahlavis and After*, Longman, Edinburgh 2003; E. Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton University Press, Princeton 1982; Gh. Cyrus, *Iran and the Rise of Reza Shah. From Qajar Collapse to Pahlavi Rule*, I.B. Tauris, London 2000; S. Cronin, *The Army and the Creation of the Pahlavi State in Iran, 1910–1926*, I.B. Tauris, London 1997.

¹⁷⁵ Tekst układu brytyjsko-perskiego z 9 sierpnia 1919 r. podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 182–183.

Lord Curzon, główny architekt porozumienia, uważał, że zabezpiecza ono Persję przed chaosem i niebezpieczeństwem bolszewickim, ale porozumienie zostało skrytykowane przez część polityków perskich jako kolonialne oraz przez Rosję jako imperialistyczne. W rezultacie w Persji doszło do głębokiego kryzysu politycznego, upadku kilku rządów, radykalizacji nastrojów i wzrostu sympatii do Rosji bolszewickiej¹⁷⁶. Porozumienie nie zostało w końcu ratyfikowane, gdyż rząd perski nie był w stanie stworzyć w parlamencie koalicji odpowiednich sił politycznych. Ostatecznym ciosem dla porozumienia okazał się przewrót wojskowy z 21 lutego 1921 r. Dokonał go Reza-chan, dowódca brygady kozackiej, która najpierw rozpadła się po klęsce w starciu z rebeliantami Kuchek-chana w Gilanie, a na jesieni 1920 r. została zreorganizowana przez oficerów brytyjskich¹⁷⁷.

Reza-chan (1878–1944) był prostym żołnierzem, który wyróżniał się zdolnościami przywódczymi i po tym, jak w maju 1920 r. brygadę opuścili oficerowie rosyjscy, awansowany został na oficera, a następnie – na dowódcę. Mimo że poselstwo brytyjskie w Teheranie wiedziało o przygotowanym przewrocie, to władze w Londynie były zaskoczone tak radykalnym obrotem spraw. Nie ma też dowodów na to, że Wielka Brytania pomogła Rezie-chanowi przygotować zamach, jakkolwiek w oddziałach maszerujących na Teheran byli brytyjscy doradcy wojskowi¹⁷⁸.

Po wkroczeniu brygady kozackiej do Teheranu w lutym 1921 r. powstał nowy rząd z Reza-chanem jako ministrem wojny. Rząd zmierzał do zbudowania silnego państwa i rozwoju gospodarki, przede wszystkim handlu. Zamierzenia te wychodziły naprzeciw oczekiwaniom klasy średniej i narodowców. W celu ich realizacji należało jednak odrzucić otwartą kontrolę kraju przez Brytyjczyków i dlatego też nowy rząd ogłosił unieważnienie porozumienia z Wielką Brytanią z 1919 r. Jednocześnie podjęto pertraktacje z Rosją i 26 lutego 1921 r. podpisany został z tym państwem traktat o przyjaźni. Rosja zrzekła się długów i scedowała na Persję koncesje i dobra rosyjskie na terenie Persji oraz zrezygnowała z eksterytorialności. Artykuł 3 przewidywał uznanie granicy rosyjsko-perskiej z 1881 r., co oznaczało przekazanie Persji nieznacznego terytorium przejętego przez Rosję po tej dacie¹⁷⁹.

¹⁷⁶ O wpływach bolszewików i irańskim ruchu komunistycznym patrz: S. Zabih, *The Communist Movement in Iran*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1966. O danym okresie patrz rozdział „The Interwar Period, 1921–1941”, s. 46–70.

¹⁷⁷ Por. E. Abrahamian, *op. cit.*, s. 118–119.

¹⁷⁸ O karierze Rezy-chana piszą m.in.: D.N. Wilber, *Iran. Past and Present*, (wyd. 1 w 1948 r.), Princeton University Press, Princeton 1976, s. 125–127; N.R. Keddie, *Współczesny Iran. Źródła i konsekwencje rewolucji*, tłum. I. Nowicka, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007, s. 80; A. Krasnowolska, *op. cit.*, s. 811–812.

¹⁷⁹ Tekst traktatu o przyjaźni między Persją a Rosją z 26 lutego 1921 r. podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 250–252.

Rząd perski powziął decyzję o podpisaniu traktatu z Rosją ze względów gospodarczych. Stosunki z północnym sąsiadem były nieuregulowane, co odbijało się niekorzystnie na wymianie handlowej. Chodziło przede wszystkim o przywrócenie handlu perską bawełną. Rosją była przed I wojną światową głównym odbiorcą tego surowca. Nie bez znaczenia było także ożywienie rybołówstwa na Morzu Kaspijskim. W 1927 r. podpisanych zostało pięć umów, a w 1935 r. jeszcze kilka kolejnych, regulujących szczegółowe aspekty połowów na tym morzu¹⁸⁰.

W styczniu 1924 r. odbyły się wybory do Madzlesu piątej kadencji. Reza-chan, który jeszcze w październiku 1923 r. zmusił szacha do mianowania go premierem i kontrolował i rząd, i wojsko, miał duży wpływ na przebieg i rezultaty wyborów. Rola armii w życiu kraju stawała się coraz większa. W 1921 r. stanowiła ją właściwie tylko brygada kozacka, która liczyła ok. 4 tys. żołnierzy. Poza brygadą były oddziały żandarmerii, kierowane częściowo przez cudzoziemskich oficerów. Na południu kraju działały stworzone przez Brytyjczyków oddziały Strzelców Południowej Persji¹⁸¹.

Reza-chan rozpoczął od zmian w wojsku. W grudniu 1921 r. rozwiązane zostały oddziały Strzelców, a żandarmeria włączona do brygady kozackiej i podporządkowana ministerstwu spraw wewnętrznych. W 1925 r. wprowadzono pobór rekrutów, co pozwoliło znacznie zwiększyć liczebność armii. Jeśli w 1921 r. brygada kozacka, która zdobyła dla Rezy-chana stolicę liczyła 4 tys. żołnierzy, to w 1927 r. jej liczebność wzrosła do 40 tys., a w 1941 r. – ok. 127 tys. ludzi. 20 tys. z nich służyło przy tym w oddziałach żandarmerii. Wojsko otrzymało nowoczesne wyposażenie, w tym samoloty, czołgi i okręty. Ponieważ rząd przystąpił do budowy nowych dróg, oddziały wojskowe stały się bardziej mobilne, co umożliwiło władzom centralnym skutecznie eliminować siły odśrodkowe na prowincji¹⁸².

Już w 1922 r. przywrócono władzę centralną w Gilanie i Azerbejdżanie. Szczególnie trudna sytuacja była w Gilanie, gdzie rozwinął się silny antyrządowy ruch pod nazwą *dżangalije* (partyzantka leśna). Ruch ten zrodził się jeszcze przed I wojną światową i skierowany był przeciwko wpływom rosyjskim, ale po wydarzeniach 1917 r. w Rosji wzięły w nim górę hasła walki z obszarnikami i odnowy islamu. Na

¹⁸⁰ Patrz: P. Avery, *op. cit.*, s. 237; D.N. Wilber, *op. cit.*, s. 127.

¹⁸¹ O historii brygady kozackiej w Persji pisze m.in.: P. Avery, *op. cit.*, s. 133, 160, 184, 187; N. R. Keddie, *op. cit.*, s. 54, 73. The South Persian Rifles zostały sformowane przez sir Percy'ego Sykesa jako siły porządkowe w brytyjskiej strefie wpływów zgodnie z konwencją angielsko-rosyjską w sprawie Persji i Afganistanu z 1907 r. – tekst konwencji podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 1, s. 538–540. Na ten temat patrz: P. Avery, *op. cit.*, s. 198–199.

¹⁸² O armii i żandarmerii perskiej piszą: P. Avery, s. 253, 272, 305; E. Abrahamian, *op. cit.*, s. 136.

jego czele stał charyzmatyczny przywódca religijny Kuchek-chan. Bolszewicy, po wprowadzeniu do prowincji swoich oddziałów, proklamowali 4 czerwca 1920 r. powstanie Gilańskiej Republiki Radzieckiej z Kuchek-chanem jako prezydentem i planowali atak na Teheran. Jednak niebawem ruch podzielił się na frakcję bolszewicką oraz religijną Kuchek-chana, co znacznie osłabiło siły separatystów. Na jesieni 1921 r. wojska rządowe podjęły ofensywę w Gilanie i rozbiły rebeliantów. Kuchek-chan zamarzył na śmierć, co oznaczało upadek jego ruchu¹⁸³.

Równie groźny dla władz teherańskich był ruch na rzecz autonomii w Azerbejdżanie. Zrodził się on po wycofaniu się wojsk rosyjskich z prowincji w 1917 r. i wzorował na państwie, które powstało w rosyjskim Azerbejdżanie w latach 1918–1920. 7 kwietnia 1920 r. zwolennicy autonomii pod wodzą szejka Mohammada Chijabaniego przejęli władzę w Tebrizie i 23 czerwca ogłosili powstanie autonomicznego Azadistanu (*azad* – wolny) w ramach państwa perskiego. Władze w Teheranie wysłały do Azerbejdżanu dodatkowe oddziały i we wrześniu 1920 r. Azerowie zostali rozbici, a Chijabani – zabity¹⁸⁴.

Nie mniej ważne z punktu widzenia integralności państwa i efektywności działań władz centralnych było podporządkowanie sobie plemion koczowniczych. Kampania militarna prowadzona w latach 1929–1930 przeciwko Kaszgjajom, Bachtiarom oraz innym plemionom doprowadziła do istotnego osłabienia ich siły¹⁸⁵. Reza-chan podporządkował sobie także szejka Chaz’ala z Al-Muhammary (Chorram Szahru) w rejonie Szatt al-Arab, który usamodzielniał się na tyle, że nie tylko prowadził na własną rękę negocjacje z Anglo-Persian Oil Company w sprawie wydobycia ropy na podległym mu terenie, ale planował utworzenie odrębnej jednostki politycznej o nazwie Arabistan. Szejk Chaz’al został umieszczony w areszcie domowym w Teheranie, gdzie zmarł w 1937 r. Jego terytorium zostało nazwane Chuzystanem i objęte intensywną iranizacją¹⁸⁶.

W 1924 r. Reza-chan zainicjował kampanię na rzecz obalenia monarchii i ogłoszenia Persji republiką. W tym czasie w Turcji obalony został kalifat i Reza-chan zamierzał poprowadzić Persję w tym samym kierunku, w którym Atatürk prowadził Turcję. Jednak przeciwko tym planom zaprotestowali ostro duchow-

¹⁸³ O ruchu dżangalów i rozbiciu Kuchek-chana patrz: P. Avery, *op. cit.*, s. 200–213; A. Krasnowska, *op. cit.*, s. 813.

¹⁸⁴ Patrz: P. Avery, *op. cit.*, s. 218–219.

¹⁸⁵ O Bahtiarach i Kaszgjajach w ogóle pisze: D.N. Wilber, *op. cit.*, s. 163–166; w danym okresie: E. Abrahamian, *op. cit.*, s. 106–107, 110, 114; P. Avery, *op. cit.*, rozdział 12 „The Regency and the Bakhtiariis”.

¹⁸⁶ Por. H. Sabahi, *op. cit.*, s. 178–185; P. Avery, *op. cit.*, s. 261; N.R. Keddie, *op. cit.*, s. 79–80, 315.

ni szyicy i w 1925 r. Reza-chan powziął plan zmiany dynastii. 31 października 1925 r. Madżles uchwalił obalenie dynastii Kadżarów i wyznaczył Rezę-chana na tymczasową głowę państwa. 15 grudnia tego samego roku Zgromadzenie Narodowe, które zebrało się na nadzwyczajnej sesji, zaproponowało Rezie tron Persji. 26 kwietnia 1926 r. odbyła się koronacja nowego władcy. Reza-chan przyjął dynastyczne imię Pahlawi, które było nazwą języka średnioperskiego i odtąd tytułowany był Rezą-szahem¹⁸⁷.

W 1928 r. zniesiony został system kapitulacji, który dawał cudzoziemcom różne przywileje handlowe i wyłączał ich spod jurysdykcji miejscowych sądów. W 1935 r. Reza-szah wprowadził do użycia termin „Iran” w miejscu terminu „Persja”, który był pochodzenia europejskiego. Wielkie zmiany nastąpiły w sferze obyczajów¹⁸⁸.

Korzystnie dla rządu irańskiego ułożyły się sprawy związane z wydobyciem ropy. Anglo-Persian Oil Company (następnie jako Anglo-Iranian Oil Company) miała wyłączność na wydobycie surowca i przekazywała rządowi irańskiemu 16% zysków. Sumy wpływające do budżetu z tego tytułu były znaczące i dochodziły w zależności od wielkości wydobycia do 1,4 mln funtów szterlingów rocznie. Ponieważ budżet państwa uzależniony był w dużej mierze od dywidendy wypłacanej przez spółkę, fluktuacje wpływów utrudniały długoterminowe planowanie wydatków. W 1931 r. rozpoczęły się negocjacje w sprawie nowej umowy koncesyjnej. Strona irańska domagała się takich samych warunków, na jakich Anglo-Persian Company dzieliła zyski z rządem Iraku, gdzie też była głównym wydobywcą ropy. Ostatecznie nową umowę koncesyjną podpisano w 1933 r. Przewidywała ona, że Iran będzie otrzymywał 4 szylingi za każdą tonę ropy sprzedaną w Iranie lub wywiezioną z Iranu; miał również otrzymywać 20% dywidendy, przy czym suma ta nie mogła być rocznie niższa niż 750 tys. funtów szterlingów. Anglo-Persian Company zgodziła się także na kontrolę przez Iran jej zapisów księgowych¹⁸⁹.

Reza-szah prowadził wyważoną politykę zagraniczną. W 1937 r. Iran zawarł Pakt Saadabadzki o nieagresji z Turcją, Irakiem i Afganistanem. Wprawdzie żaden z tych sąsiadów nie zagrażał bezpośrednio Iranowi, ale sam fakt podpisania układu regulującego wzajemne stosunki i przewidującego współpracę umoc-

¹⁸⁷ Piszą o tym: D.N. Wilber, *op. cit.*, s. 126; P. Avery, *op. cit.*, s. 267–268; A. Krasnowolska, *op. cit.*, s. 815–816; N.R. Keddie, *op. cit.*, s. 80–81.

¹⁸⁸ Patrz: P. Avery, *op. cit.*, rozdział „The New Order”.

¹⁸⁹ Szczegółowe informacje o przebiegu rokowań, warunkach koncesji oraz wpływach do budżetu z wydobycia ropy zawiera praca: J. Bharier, *Economic Development in Iran 1900–1970*, Oxford University Press, London 1971, rozdział „Mining and Oil Industry” (s. 150–169).

nił państwo irańskie na arenie międzynarodowej. Stosunki z Wielką Brytanią regulował układ zawarty w 1928 r. oraz nowa umowa o koncesji dla Anglo-Persian Oil Company z 1933 r. Wielka Brytania uznała decyzję Iranu o zniesieniu systemu kapitulacji oraz prawo Iranu do zarządzania siecią ropociągów na terytorium irańskim. W 1927 r. Persja odnowiła roszczenia do Bahrajnu, odwołując się do sytuacji w tym regionie sprzed 1783 r. 10 stycznia 1920 r. Persja została przyjęta do Ligi Narodów, a w 1932 r. uznała prawomocność orzeczeń Stałego Trybunału Sprawiedliwości Międzynarodowej¹⁹⁰.

Najpoważniejszym zadaniem na arenie międzynarodowej było dla Rezychana unormowanie stosunków ze Związkiem Radzieckim. Układ z 23 lutego 1921 r. z Rosją Radziecką stworzył warunki dla wycofania oddziałów bolszewickich z północy kraju i umocnił suwerenność Persji, gdyż Związek Radziecki zrezygnował z roszczeń i koncesji, które w poprzednich stuleciach Rosja uzyskała w Persji. Jednak w układzie zapisany został punkt, dający stronie radzieckiej prawo do ingerowania w sprawy perskie w przypadku zagrożenia suwerenności Persji przez stronę trzecią. Związek Radziecki był do połowy lat 30. XX w. jedynym odbiorcą towarów z północnej Persji, w tym ropy naftowej i rząd perski musiał brać to pod uwagę w swojej polityce wobec Moskwy. Sytuacja w tym względzie uległa zmianie, gdy Iran zaczął rozwijać stosunki z hitlerowskimi Niemcami, traktując ten kraj jako przeciwwagę wpływów angielskich i radzieckich. Do Persji zaczęto sprowadzać niemieckich doradców gospodarczych i inżynierów. Do Niemiec zaczęli wyjeżdżać studenci i specjaliści irańscy w celach szkoleniowych. W 1935 r. podpisano porozumienia handlowe, które w istotny sposób pobudziły wymianę towarową. W rezultacie już w 1940 r. ok. 40% irańskiego handlu zagranicznego przypadło na Niemcy¹⁹¹.

Wybuch II wojny światowej wstrzymał realizację planów modernizacji Iranu i stworzył niebezpieczeństwo wciągnięcia kraju do wojny bądź po stronie Niemiec, bądź aliantów. Kraj został odcięty od dostaw towarów z zagranicy oraz dochodów z wydobycia ropy. Anglo-Iranian Oil Company wydobywała teraz surowiec na potrzeby wojska i umowa koncesyjna została zawieszona. Kiedy po napaści Niemiec na Związek Radziecki w czerwcu 1941 r. Moskwa i Londyn zawarły sojusz, możliwości zachowania przez Iran neutralności zostały ograniczone. Jeszcze na początku lata 1941 r., kiedy Związek Radziecki znajdował się w wielkiej defensywie, Teheran mógł prowadzić w miarę samodzielną politykę i odmówił wydalenia z Iranu specjalistów niemieckich, którzy zatrudnieni

¹⁹⁰ Patrz: P. Avery, *op. cit.*, s. 318.

¹⁹¹ Na ten temat patrz: E. Abrahamian, *op. cit.*, s. 210–211; P. Avery, *op. cit.*, s. 278–279, 285.

zostali przed wojną w różnych działach gospodarki irańskiej. Jednak Londyn i Moskwa zaczęły coraz bardziej stanowczo formułować swoje postulaty. W lipcu alianci przystąpili do planowania interwencji zbrojnej w Iranie, a 16 sierpnia postawili Teheranowi ultimatum w sprawie niemieckich specjalistów. Kiedy Teheran ponownie odmówił spełnienia żądań Moskwy i Londynu, 25 sierpnia 1941 r. alianci wprowadzili do Iranu swoje wojska, a 16 września wojska alianckie zajęły Teheran. Tego samego dnia Reza-szah abdykował na rzecz syna – Szapura Mohammada, który przyjął imię Mohammada Rezy-szaha. Były szach został wywieziony z Iranu przez Brytyjczyków najpierw na Mauritius, a stamtąd do Johannesburga, gdzie zmarł w 1944 r.¹⁹²

9 września 1943 r. Iran wypowiedział wojnę Niemcom i ogłosił, że akceptuje Deklarację Narodów Zjednoczonych¹⁹³.

Obce wojska pozostały na terytorium Iranu do 1946 r. Z formalnego punktu widzenia Iran nie był okupowany. W trójstronnym traktacie sojuszniczym zawartym 29 stycznia 1942 r. Związek Radziecki i Wielka Brytania zobowiązały się respektować jego suwerenność, integralność terytorialną oraz niezależność polityczną. Zobowiązały się także wycofać swoje wojska z terytorium irańskiego nie później niż po 6 miesiącach od zakończenia wojny¹⁹⁴. Niezależność polityczną Iranu potwierdziły następnie USA w deklaracji teherańskiej z 1 grudnia 1943 r. Iran przekazał pod kontrolę sojuszników swoje połączenia komunikacyjne, aby umożliwić dostarczanie przez irańskie terytorium alianckiego sprzętu dla Związku Radzieckiego¹⁹⁵.

Wojska amerykańskie i brytyjskie zostały ewakuowane z Iranu przed 2 marca 1946 r. Było to zgodne z wcześniejszymi ustaleniami z rządem irańskim. Natomiast strona radziecka oświadczyła, że wojsko jej pozostanie w określonych częściach Iranu „do wyjaśnienia sytuacji”. Rząd Iranu zgłosił w związku z tym protest do ONZ i sprawa była rozpatrywana przez Radę Bezpieczeństwa. Ostatecznie wojska radzieckie zostały wycofane z Iranu 22 maja 1946 r.¹⁹⁶

¹⁹² O abdykacji Rezy-szaha piszą: D.N. Wilber, *op. cit.*, s. 133; E. Abrahamian, *op. cit.*, s. 164–165; B. Składanek, *Historia Persji*, t. III, Dialog, Warszawa 2007, s. 177; A. Krasnowolska, *op. cit.*, s. 836–837.

¹⁹³ Patrz: D.N. Wilber, *op. cit.*, s. 13–135.

¹⁹⁴ Tekst traktatu sojuszniczego z 29 stycznia 1942 r. podaje: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 587–588.

¹⁹⁵ Tekst deklaracji teherańskiej z 1 grudnia 1943 r. w: J.C. Hurewitz, *op. cit.*, Vol. 2, s. 680–683.

¹⁹⁶ Por. D.N. Wilber, *op. cit.*, s. 136–137.

Pod koniec I wojny światowej dominacja na Bliskim Wschodzie mocarstw europejskich – Wielkiej Brytanii, Francji i Włoch – była niekwestionowana. Państwa te rozdzieliły między sobą arabskie tereny byłego Imperium Osmańskiego i wydawało się, że nic nie może zagrozić ich panowaniu w regionie. Niemniej mocarstwa europejskie zderzyły się niebawem na Bliskim Wschodzie z nową potężną siłą. Były nią ruchy polityczne odwołujące się do ideologii narodowych. Pod ich wpływem zaczęły kształtować się nowe stosunki międzynarodowe w regionie.

W Turcji narodowcy zmusili mocarstwa do rewizji traktatu z Sèvres i wywalczyli dla swojego kraju korzystniejsze warunki w formie układu z Lozanny. W Egipcie i Iraku narastał coraz silniejszy bunt przeciwko dominacji brytyjskiej i Wielka Brytania musiała zmienić formę swojej obecności w obydwu krajach: zgodziła się na niepodległość Egiptu i Iraku, chociaż narzuciła miejscowym rządóm traktaty, gwarantujące jej kontrolę nad polityką zagraniczną i częściowo także wewnętrzną. System ten został nazwany imperializmem traktatowym (*empire by treaty*). Nie bez znaczenia było to, że system ten nie obciążał w takim stopniu podatnika brytyjskiego, jak rządy bezpośrednie w formie protektoratu czy mandatu.

W Palestynie brytyjskie władze mandatowe musiały stawić czoła dwóm ideologiom narodowym: żydowskiej i arabskiej. Oddziaływanie tych ideologii było zbyt silne nawet dla takiej potęgi jak ówczesna Wielka Brytania. Francja trwała przy polityce rządów bezpośrednich, ale narodowcy w Syrii i Maghrebie kwestionowali obecność francuskich władz, jakkolwiek w różny sposób. W Syrii w okresie międzywojennym doszło do krwawych starć, z którym najważniejsze i najbardziej tragiczne w skutkach było ogólnosyryjskie powstanie w latach 1925–1927. II wojna światowa osłabiła Wielką Brytanię i Francję, co wpłynęło na pozycje tych państw na Bliskim Wschodzie. Obydwa mocarstwa kolonialne musiały zmienić swoją politykę w regionie. Francja jeszcze w czasie wojny zgodziła się na niepodległość Libanu i Syrii. Wielka Brytania była tak osłabiona wojną, że zrezygnowała z prowadzenia aktywnej polityki w Palestynie. Pozycje dotychczasowych mocarstw zaczęły stopniowo zajmować nowe: USA i ZSRR, a rywalizacja między tymi państwami przeniosła się wkrótce i na Bliski Wschód, obejmując najpierw Turcję i Iran, a następnie kraje arabskie. „Zimna wojna” stała się po 1945 r. głównym czynnikiem stosunków międzynarodowych w regionie.

Polska tablica wotywna z czasów II wojny światowej
w kościele pod wezwaniem św. Teresy z Lisieux w Kairze

Rozdział 4.

Bliski Wschód w latach „zimnej wojny”

4.1. Rywalizacja supermocarstw a Bliski Wschód

„Zimna wojna” jako międzynarodowy konflikt globalny zdominowała politykę światową od końca lat 40. do końca lat 80. XX w.¹ Istotą konfliktu była rywalizacja między dwoma blokami państw o wpływy polityczne w świecie, prowadzona na płaszczyźnie dyplomatycznej, gospodarczej i wojskowej. „Zimna wojna” z jednej strony była kontynuacją współzawodnictwa między głównymi mocarstwami, znanego już w poprzednich stuleciach. Z drugiej – w rywalizacji tej bardzo ważny stał się nowy element, a mianowicie ideologia: chodziło przy tym nie tylko o strefy wpływów politycznych i zajęcie strategicznych miejsc na kuli ziemskiej. Obydwa bloki bowiem, jako odmienne systemy społeczne, proponowały różne wzorce życia i modele nowoczesności².

Rywalizacja wielkich mocarstw objęła również Bliski Wschód. Można nawet powiedzieć, że „zimna wojna” zaczęła się dokładnie na styku Bliskiego i Środkowego Wschodu. Odmowa Związku Radzieckiego dotycząca wycofania się w marcu 1946 r. z irańskiego Azerbejdżanu doprowadziła do

¹ Warto zwrócić uwagę na okoliczności wprowadzenia terminu „zimna wojna” do obiegu naukowego. Termin ten powszechnie wiąże się z filantropem Bernardem Baruchem oraz eseciścią Walterem Lipmanem, który wydał w 1947 r. książkę pt. *The Cold War*. W rzeczywistości pojęcie to narodziło się w XIV w. w piśarstwie autora hiszpańskiego Don Juana Mañuela w odniesieniu do wojen z Arabami w Hiszpanii i oznaczało wojnę, która nie kończyła się pokojem i nie przynosiła sławy tym, którzy ją prowadzili – patrz: F. Halliday, *The Middle East, the Great Powers, and the Cold War*, [w:] *The Cold War and the Middle East*, ed. by Y. Sayigh and A. Shlaim, Clarendon Press, Oxford 1997, s. 7, przypis 2.

² Por. F. Halliday, *Rethinking International Relations*, Macmillan, London 1994.

pierwszego kryzysu w stosunkach sojuszniczych Moskwy i Waszyngtonu, ukształtowanych w czasie II wojny światowej. USA posiadały już wtedy broń atomową, z czym musiał się liczyć Związek Radziecki. Wkrótce po tym wydarzeniu, Waszyngton ogłosił Doktrynę Trumana, która odnosiła się do Grecji i Turcji, znajdującej się wówczas pod silnym naciskiem Moskwy, która dążyła do rozszerzenia swoich wpływów nad Bosforem³. Z punktu widzenia oddziaływania sił zewnętrznych sytuacja regionu nie zmieniła się istotnie w porównaniu z pierwszą połową XX w. O ile wcześniej arabski Bliski Wschód był pod wpływami osmańskim, a później stał się obiektem rywalizacji między mocarstwami europejskimi, o tyle od połowy XX stulecia o wpływy w regionie zabiegały USA i ZSRR. Okres osmański skończył się wraz z I wojną światową, a oddziaływanie Francji i Wielkiej Brytanii, głównych mocarstw europejskich – wraz z wojną o Kanał Sueski w 1956 r.; natomiast faza rywalizacji amerykańsko-radzieckiej trwała od połowy lat 50. do wojny w Zatoce Perskiej w latach 1990–1991 i rozpadu Związku Radzieckiego w latach 1988–1991. Jej koniec był jednocześnie początkiem okresu dominacji USA na Bliskim Wschodzie.

„Zimna wojna” zrodziła wiele konfliktów i pociągnęła miliony śmiertelnych ofiar, ale miała granice, co uwidoczniło się w pełni na Bliskim Wschodzie. Wprawdzie spośród szesnastu znanych alarmów nuklearnych, ogłaszanych przez USA, siedem dotyczyło Bliskiego Wschodu, ale w trakcie ostrych konfliktów, które wybuchły na Bliskim Wschodzie w latach 1956, 1967 i 1973 Stany Zjednoczone i Związek Radziecki współpracowały ze sobą na forum ONZ w celu zapobieżenia dalszej eskalacji tych konfliktów⁴.

Pierwszym konfliktem ery „zimnej wojny” były wydarzenia w irańskim Azerbejdżanie w latach 1945–1946. Pod ochroną radzieckich wojsk, stacjonujących tam w związku z II wojną światową, powstał „rząd ludowy”, który zamierzał oderwać region Tebrizu od Iranu. USA zaczęły dozbierać rząd irański i wywierać wraz z innymi krajami Zachodu nacisk na Moskwę, aby wycofała swoje wojska z Iranu. Kiedy to nastąpiło, rząd ludowy upadł i Tebriz powrócił do Iranu.

W latach 1951–1953 powszechną uwagę przyciągnęły wydarzenia w Iranie, gdzie doszło do upadku rządu premiera Mohammada Mosaddeqa. Historio-

³ Patrz: B. Kuniholm, *The Origins of the Cold War*, Princeton University Press, Princeton 1980; A. Rubinstein, *Soviet Policy Toward Turkey, Iran, and Afghanistan*, Praeger, New York 1982.

⁴ USA ogłaszały alarmy atomowe w związku z kryzysem sueskim w 1956 r. (alarm taki ogłosił także ZSRR), sytuacją w Libanie i Jordanii w 1958 r., kryzysem w Turcji w 1963 r., w Jordanii w 1970 r. i wojną na Bliskim Wschodzie w 1973 r.

grafia irańska jest jednomyślna w ocenie tych wydarzeń i uważa, że stało się tak z powodu ingerowania w sprawy Iranu amerykańskich służb specjalnych. W tym okresie w Egipcie doszło do przewrotu wojskowego, co zapoczątkowało fundamentalne zmiany w systemie politycznym oraz gospodarce tego największego kraju arabskiego. Egipt pod rządami nowej wojskowej elity, odwołującej się do haseł narodowych i antyimperialistycznych zmienił także sojusze międzynarodowe: podjął mianowicie politykę zbliżenia ze Związkiem Radzieckim. Ponieważ podobne nastawienie ideologiczne prezentowały nowe reżimy wojskowe w Syrii, Iraku, Jemenie Południowym, Algierii, Sudanie i Libii, w całym regionie doszło do podziału na dwa obozy. Wymienione powyżej kraje rozwijały stosunki sojusznicze ze Związkiem Radzieckim, podczas gdy Turcja, Iran, Izrael, Arabia Saudyjska i pozostałe arabskie kraje Zatoki Perskiej znalazły się w orbicie oddziaływania USA. Kraje Maghrebu, a więc Tunezja, Algieria i Maroko były w pierwszym okresie kontrolowane przez Francję, ale z czasem wyzwoliły się spod francuskiej dominacji politycznej.

W latach 50. i 60. Bliski Wschód był, jak zauważa Fred Halliday, jednym z obszarów Trzeciego Świata, na którym ścierały się interesy Związku Radzieckiego i Stanów Zjednoczonych. Kulminacją tej rywalizacji była wojna arabsko-izraelska w październiku 1973 r., w trakcie której Stany Zjednoczone po raz ostatni ogłosiły alarm atomowy. W następnych latach konfrontacja zmieniła charakter. Związek Radziecki nie miał sił, aby prowadzić otwartą walkę i dążył – według polityków amerykańskich, w tym Zbigniewa Brzezińskiego – do zdestabilizowania sytuacji w tzw. łuku kryzysu (the Arc of Crisis), a więc na terenach od Jemenu po Iran, Afganistan i Pakistan. Służyły temu takie działania, jak: popieranie terroryzmu arabskiego, wstrzymanie emigracji Żydów ze Związku Radzieckiego do Izraela, popieranie sił lewicowych w Jemenie, dozbrajanie reżimu wojskowego w Etiopii, czy wysłanie oddziałów do Afganistanu w grudniu 1979 r. Działania te zbiegły się z rewolucją w Iranie w 1979 r., która była następstwem wewnętrznej sytuacji politycznej w tym kraju, ale w małym stopniu była związana z „zimną wojną”. Niemniej przyniosła poważne perturbacje w regionie. Społeczny i gospodarczy chaos nad Oceanem Indyjskim, który byłby następstwem tej destabilizacji miał sprzyjać wypełnieniu próżni politycznej przez siły wrogie Stanom Zjednoczonym i wartościom świata zachodniego.

W literaturze przedmiotu przez lata dominował pogląd, że w okresie „zimnej wojny” decydujące znaczenie w polityce regionu miały siły zewnętrzne. Państwa regionu przedstawiane były w związku z tym przedmiotowo: jako pasywni i bezwolni uczestnicy wydarzeń na arenie międzynarodowej. W ostatnich latach

obserwujemy tendencje do traktowania sił lokalnych z większą uwagą: wyrażany jest pogląd, że państwa regionu starały się realizować własne interesy i że rywalizacja między wielkimi mocarstwami pozostawiała lokalnym siłom pole manewru. Paradoksalnie, im bardziej ostra była ta rywalizacja, tym większa była przestrzeń do manewrowania i wyrażania własnych interesów⁵.

Skutki zimnowojennej rywalizacji odczuły wszystkie kraje regionu – od Maroka po Jemen. Jednak najważniejszym obszarem konfrontacji radziecko-amerykańskiej był tak zwany Bliski Wschód właściwy, czyli Egipt, Syria, Liban, Jordania, Izrael i Irak. Na pierwszej linii znalazły się również Turcja i Iran jako kraje tzw. północnej flanki.

4.2. Turcja: sojusz z Zachodem a interesy narodowe

Turcja była jednym z głównych obszarów rywalizacji między dwoma blokami. Ankara utrzymywała przyjazne stosunki z Moskwą od początku powstania Republiki w 1923 r., a w 1939 r. podpisała układ z Francją i Wielką Brytanią. O opowiedzeniu się Ankary po stronie Zachodu zadecydowały kroki podjęte przez Moskwę. W marcu 1945 r. radziecki minister spraw zagranicznych Wiaczesław Mołotow poinformował ambasadora tureckiego w Moskwie, że warunkiem przedłużenia układu radziecko-tureckiego o przyjaźni i neutralności z 1925 r. powinna być zgoda Turcji na rozmieszczenie przez Moskwę baz wojskowych w cieśninie Bosfor oraz przekazanie przez Turcję Związkowi Radzieckiemu prowincji Kars i Ardahan. Ankara zdecydowanie odrzuciła żądania Moskwy i podjęła rozmowy z USA o sojuszu obronnym⁶. W odpowiedzi na odmowę Ankary, Związek Radziecki zaczął koncentrować oddziały wojskowe na terenach przygranicznych, na co Ankara zareagowała powołaniem pod broń 1 mln żołnierzy. Siła ta była znikoma w porównaniu z potęgą armii radzieckiej i nie powstrzymałaby radzieckiego ataku. Sojusz obronny z Zachodem nabrał

⁵ Patrz prace: *The Cold War and the Middle East*, op. cit.; R. Khalidi, *Sowing Crisis. The Cold War and American Dominance in the Middle East*, Beacon Press, Boston 2009; *The Cold War in the Middle East. Regional conflict and the superpowers 1967–73*, ed. by N.J. Ashton, Routledge, Abingdon 2007.

⁶ Szczegółowo o tych wydarzeniach: M. Bilgin, *Britain and Turkey in the Middle East. Politics and Influence in the Early Cold War Era*, Tauris Academic Studies, London and New York 2007, s. 54–56. Obszerne opracowanie stosunków radziecko-tureckich w okresie „zimnej wojny” – patrz: G.S. Harris, *The Soviet Union and Turkey*, [w:] *The Soviet Union and the Middle East. The Post-World War II Era*, ed. by I.J. Lederer and W.S. Vucinich, Hoover Institute Press, Stanford, CA 1974, s. 25–54.

konkretnych kształtów po wystąpieniu prezydenta USA H. Trumana w Kongresie w marcu 1947 r. Wystąpienie to stało się podstawą tzw. Doktryny Trumana, zakładającej udzielenie Turcji pomocy wojskowej w wysokości 400 mln dolarów. Po utworzeniu w kwietniu 1949 r. sojuszu NATO, władze tureckie zgłosiły chęć wejścia do tej organizacji w obawie, że pozostanie poza jej strukturami skłoni Związek Radziecki do włączenia Turcji do strefy swoich wpływów. Formalnie Turcja została przyjęta do NATO w lutym 1952 r.⁷

Amerykańska pomoc przeznaczona była na modernizację armii oraz budowę dróg w celu zapewnienia większej mobilności wojska. Wysokość pomocy amerykańskiej dla Turcji w latach 1947–1975 wyniosła ok. 7 mld dol. Bardzo ważne było stworzenie tureckich sił powietrznych, które uczyniły Turcję regionalnym mocarstwem. Również wojska lądowe zostały gruntownie zmodernizowane dzięki amerykańskiej pomocy. W północnej części kraju rozmieszczony został personel amerykański do obsługi wojskowych stacji elektronicznych. Amerykańskie siły powietrzne utworzyły bazę Incirlik koło Adany oraz trzy mniejsze bazy w innych częściach Turcji. Stało się tak po memorandum generała Dwighta Eisenhowera do prezydenta Trumana w styczniu 1951 r., w którym Turcja została określona jako kraj o strategicznym znaczeniu dla bezpieczeństwa Zachodu. Zagrożenie ze strony Związku Radzieckiego zmalało już w maju 1953 r. po rezygnacji przez Moskwę z roszczeń terytorialnych wobec Turcji. Jednak pozycja Moskwy wobec Cieśnin Tureckich pozostawała niewyjaśniona, co powodowało, że stosunki turecko-radzieckie były ciągle napięte⁸.

W 1955 r. Turcja przystąpiła do Paktu Bagdadzkiego i zajęła w nim kluczową pozycję. W styczniu 1957 r. USA ogłosiły program nowej pomocy dla krajów regionu bliskowschodniego, znany jako doktryna Eisenhowera. Turcja była jednym z pierwszych krajów, które go zaakceptowały. Po rewolucji w Iraku w 1958 r. i wystąpieniu Bagdadu z paktu bagdadzkiego, pakt ten został prze-

⁷ Tekst Doktryny Trumana patrz dokumenty amerykańskie: *United States economic and military aid to Greece and Turkey: the Truman Doctrine*, [w:] United States Department of State, *Foreign relations of the United States, 1947*, Vol. 5, *The Near East and Africa* (1947), s. 1–484, <http://digital.library.wisc.edu/1711.dl/FRUS.FRUS1947v05>. Por. B.R. Kuniholm, *The Origins of the Cold War in the Near East*, Princeton University Press, Princeton 1994, s. 256–257, 216, 413; H.N. Howard, *Turkey, the Straits and US Policy*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1974, s. 217–218; G. McGhee, *The US-Turkish-NATO Middle East Connection*, Macmillan, London 1990, s. 54, 72–74; J.C. Campbell, *Defense of the Middle East*, Praeger, New York 1960, s. 42–46.

⁸ W 1960 r. planowano spotkanie Chruszczowa i Menderesa, ale w maju w Turcji doszło do zamachu wojskowego i obalenia rządu premiera Adnana Menderesa. Patrz: K.H. Karpat, *Turkish-Soviet Relations*, [w:] *Turkey's Foreign Policy in Transition, 1950–1974*, Brill, Leiden 1975, s. 87; W. Hale, *The Political and Economic Development of Modern Turkey*, Croom Helm, London 1981, s. 104–105, 230–231.

kształcony w 1960 r. w CENTO (*Central Treaty Organization*), a Ankara stała się siedzibą dowództwa nowego sojuszu⁹.

Strategiczne znaczenie Turcji w zimnowojennej konfrontacji stało się oczywiste w trakcie kryzysu kubańskiego w październiku 1962 r. Rząd turecki zgodził się w październiku 1959 r. na rozmieszczenie w rejonie Izmiru 15 baterii rakiet „Jupiter” uzbrojonych w głowice atomowe, mimo protestu grupy wysoko postawionych dyplomatów tureckich, którzy obawiali się reakcji ze strony Moskwy. Jednak stanowisko generalicji sprawiło, że rakiety zostały rozmieszczone. Kiedy wybuchł kryzys kubański, premier Chruszczow wysłał do prezydenta Kennedy'ego dwa listy. W jednym z nich zaproponował wycofanie radzieckich rakiet z Kuby w zamian za wycofanie rakiet amerykańskich z Turcji. Jednak ostatecznie kryzys kubański został zażegnany po drugim liście premiera Chruszczowa, w którym Moskwa zgodziła się wycofać rakiety z Kuby w zamian za odstąpienie przez USA od blokowania Kuby i zrezygnowanie z ataku na wyspę.

Turcja jako sojusznik Zachodu znalazła się wówczas na pierwszej linii kryzysu rakietowego. Fakt ten wywołał liczne dyskusje na temat bezpieczeństwa państwa i zagrożeń dla jego suwerenności w związku z rozlokowaniem na terytorium tureckim amerykańskich rakiet. Zwracano uwagę na fakt, że rozmowy o zażegnaniu kryzysu toczyły się za kulisami i że Turcja nie miała wpływu na ich przebieg, mimo że dotyczyły one jej terytorium. Skrajne wypowiedzi ostrzegały, że w przypadku radzieckiego ataku atomowego na amerykańskie bazy w Turcji miasta tureckie mogą podzielić los japońskiej Hiroszimy¹⁰.

Po kryzysie kubańskim kolejne rządy tureckie starały się prowadzić bardziej wyważoną politykę wobec obydwu stron konfrontacji zimnowojennej. W szczególności chodziło o polepszenie stosunków ze Związkiem Radzieckim oraz nawiązanie bliższych stosunków z krajami arabskimi. Tendencja ta stała się widoczna po 1972 r., kiedy Turcją rządziła Republikańska Partia Ludowa pod kierownictwem Bülenta Ecewita. Takiemu kierunkowi rozwoju w polityce zagranicznej sprzyjały zmiany w kraju. W 1961 r. przyjęta została bardziej liberalna konstytucja, która zapewniła większą swobodę wypowiedzi i dopuściła do głosu ugrupowania lewicowe. Nie bez znaczenia były zmiany na arenie międzynarodowej. Kiedy w latach 80. napięcie między supermocarstwami zaczęło

⁹ Por. E.J. Zürcher, *Turkey. A Modern History*, I.B. Tauris, London 2001, s. 236.

¹⁰ Por. G. McGhee, *op. cit.*, s. 166; R.F. Kennedy, *Thirteen Days: A Memoir of the Cuban Missile Crisis*, Norton, New York 1971, s. 70–75; D.B. Sezer, *Turkey's Security Policies*, [w:] *Greece and Turkey: Adversity in Alliance*, ed. by Jonathan Alford, International Institute of Strategic Studies, London 1984, s. 55–57; W. Hale, *Turkey*, [w:] *The Cold War and the Middle East*, *op. cit.* s. 259; G.S. Harris, *The Soviet Union and Turkey*, *op. cit.*, s. 42–46.

opadać, rola Turcji w NATO oraz polityce Unii Europejskiej uległa zmianie. Z jednej strony, kryzys w Kuwejcie w 1990 r. i wojna w Zatoce Perskiej w 1991 r. pokazały, że Turcja jest ciągle bardzo ważnym sojusznikiem USA i Europy. Z drugiej – rozpad Związku Radzieckiego oraz Jugosławii otworzył przed Turcją możliwość ekspansji gospodarczej na terenach zamieszkałych przez ludność turekojęzyczną, a nawet ekspansji ideologicznej pod hasłami panturkizmu, znanymi już w czasach osmańskich. Niektórzy z doradców premiera Ecewita uważali, że członkostwo w NATO może wciągnąć Turcję do wojny konwencjonalnej w Europie i sugerowali, że z punktu widzenia interesów narodowych, Turcja powinna stać się państwem neutralnym¹¹.

Kolejnym poważnym wyzwaniem dla stosunków z Zachodem stał się problem Cypru. Problem ten był dziedzictwem epoki osmańskiej, wyspa była bowiem oddalona od wybrzeży tureckich zaledwie o 80 km i została zajęta przez wojska osmańskie w latach 1570–1571. Na przestrzeni kolejnych stuleci Turcy osiedlali się na północnych wybrzeżach wyspy i w 1950 r. stanowili ok. 18% mieszkańców; pozostałą część stanowiła rdzenna ludność grecka. W 1878 r. Cypr przeszedł pod kontrolę Wielkiej Brytanii, która utrzymywała na wyspie swoją administrację aż do lat 50. XX w., kiedy to narodził się ruch niepodległościowy, eksponujący również hasła przyłączenia wyspy do Grecji. Negocjacje między Wielką Brytanią, Grecją i Turcją doprowadziły do podpisania 16 sierpnia 1960 r. w Zürichu i Londynie porozumienia o niepodległości Cypru. Porozumienie zawierało jednak tak wiele regulacji zabezpieczających prawa obydwu wspólnot – greckiej i tureckiej – że podział wyspy na dwie jednostki terytorialne był tylko kwestią czasu.

W 1964 r. doszło do pierwszego poważnego kryzysu na tle integralności terytorialnej Cypru po tym, jak arcybiskup Makarios, prezydent państwa, postanowił wprowadzić do konstytucji poprawki, ograniczające prawa polityczne ludności tureckiej. Doszło do krwawych starć między Grekami a Turkami. Sprawa została skierowana do ONZ, który wysłał na Cypr siły rozjemcze. Turcja również rozważała plan wysłania na Cypr oddziałów wojska. Jednak USA sprzeciwiły się tureckim planom zajęcia wyspy. 5 czerwca 1964 r. prezydent Lyndon Johnson przesłał do Ismeta İnönü notę, w której ostrzegł Turcję przed konsekwencjami wysłania wojsk na Cypr. Amerykański prezydent podkreślił, że NATO rozpatrzy, czy jest zobowiązane bronić Turcję przed Związkiem Radzieckim w sytuacji, gdy władze tureckie podejmą kroki, mogące prowadzić do radzieckiej interwencji przeciw-

¹¹ Patrz: D.B. Sezer, *op. cit.*, s. 43–44; F.A. Vali, *Bridge Across the Bosphorus: The Foreign Policy of Turkey*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1971, s. 155–159.

ko Turcji. W tym czasie na Cyprze stacjonowało ok. 40 tys. żołnierzy greckich i ewentualna konfrontacja turecko-grecka mogłaby doprowadzić do kryzysu w samym NATO. W Turcji notę prezydenta USA odebrano jako policzek dla prezydenta Turcji i dla całego narodu¹².

Drugi kryzys cypryjski wybuchł w 1967 r. po atakach greckich bojówkarzy na ludność turecką Cypru. Tym razem USA podjęły zdecydowane działania w celu powstrzymania kolejnych aktów agresji. Prezydent Johnson skierował do władz greckich notę protestacyjną, a dyplomacja amerykańska skłoniła Grecję do wycofania z Cypru wojsk, które zostały tam rozmieszczone niezgodnie z prawem.

W 1974 r. nastąpiła kolejna faza kryzysu cypryjskiego. Greckie wojska stacjonujące na Cyprze odsunęły 15 lipca 1974 r. od władzy prezydenta Makariosa i Waszyngton nie podjął w jego obronie żadnych kroków. Moskwa już od 1967 r. sygnalizowała Ankarze, że nie będzie sprzeciwiać się zajęciu przez wojska tureckie północnej części wyspy. W takich warunkach rząd Ecewita, bez konsultacji z USA, podjął decyzję o wysłaniu na Cypr oddziałów wojskowych. Wojska tureckie w sile 40 tys. żołnierzy wylądowały na Cyprze 20 lipca i do sierpnia zajęły ok. 37% terytorium wyspy. W następstwie tych działań ok. 200 tys. Greków cypryjskich opuściło swoje domy i znalazło się w obozach dla uchodźców. Podobny los spotkał ok. 20 tys. cypryjskich Turków. Cypr został podzielony, a 13 lutego 1975 r. Rauf Denктаş, przywódca cypryjskich Turków, ogłosił powstanie Tureckiej Republiki Północnego Cypru (*Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti*). Nowe państwo uznała jedynie Ankara¹³.

Decyzja Ankary miała poważny wpływ na stosunki z USA. Sam premier Ecevit zdobył dużą popularność w Turcji jako orędownik sprawy narodowej. Zaczął też podkreślać konieczność prowadzenia przez Turcję bardziej niezależnej polityki zagranicznej. Zaostrzenie stosunków z USA nastąpiło we wrześniu 1974 r., kiedy Kongres USA wstrzymał pomoc wojskową dla Turcji i wprowadził embargo na sprzedaż do Turcji broni. W odpowiedzi Ankara zawiesiła Porozumienie o współpracy obronnej (*The Defence Co-operation Agreement*) z lipca 1969 r. Obydwa państwa wynegocjowały w marcu 1976 r. nowy układ obronny, ale Kongres USA, pod naciskiem lobby greckiego, nie ratyfikował go. W tej sytuacji premier Ecevit zwrócił

¹² Tekst listu prezydenta Johnsona i odpowiedź prezydenta İnönü zamieszczony został w: „The Middle East Journal”, Vol. 20, 1966, s. 368–393. Na temat konfliktu: S.J. Shaw, E.K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, Vol. 2, *Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975*, s. 430–431; D. Kołodziejczyk, *Turcja*, Trio, Warszawa 2000, s. 210–211.

¹³ Por. D.B. Sezer, *op. cit.*, s. 64–66; Th.A. Couloumbis, *The United States, Greece and Turkey: The Troubled Triangle*, Praeger, New York 1983, s. 92–95; E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 275–276.

się do Związku Radzieckiego z propozycją pogłębienia współpracy dwustronnej. W kwietniu 1978 r. obydwa kraje podpisały umowę handlową, a w czerwcu tego samego roku – układ o przyjaźni. W odpowiedzi na zbliżenie Turcji ze Związkiem Radzieckim, Kongres zniósł w 1979 r. embargo na dostawy broni do Turcji. Była ona głównym, obok Izraela, sojusznikiem USA na Bliskim Wschodzie i dalsze napięcia w stosunkach z Ankarą mogły mieć poważne konsekwencje dla układu sił oraz interesów amerykańskich w regionie bliskowschodnim. Z takiego założenia wychodziły administracja prezydenta Forda i administracja prezydenta Cartera¹⁴.

Z perspektywy kilkudziesięciu lat można powiedzieć, że kwestia embarga nie wpłynęła zasadniczo na stosunki sojusznicze Turcji z Zachodem. Mimo głosów nawołujących do neutralności, Turcja nie wyszła nawet ze struktur wojskowych NATO. Posunięcia premiera Ecewita w kierunku zbliżenia z ZSRR miały na celu pozyskanie wyborców i zasygnalizowanie zachodnim sojusznikom, że interesy narodowe Turcji nie muszą być zawsze zbieżne z celami Zachodu. Amerykańskie embargo na dostawy sprzętu wojskowego miało w dużym stopniu charakter formalny. Sprzęt amerykański do Turcji był bowiem dostarczany za pośrednictwem sojuszników USA przez cały okres obowiązywania embarga.

Stosunki polityczne Turcji z krajami arabskimi Bliskiego Wschodu nigdy nie odgrywały w polityce zagranicznej roli tak ważnej, jak stosunki z USA i Europą. W latach 1947–1948 Turcja zajęła jednoznaczne stanowisko w kwestii Palestyny, oświadczając, że Palestyna powinna pozostać unitarnym państwem, gdyż jej podział wywoła chaos i doprowadzi do destabilizacji w całym regionie. Prasa turecka podkreślała w tamtym czasie fakt poparcia podziału Palestyny przez Związek Radziecki i uważała, że nowe państwo żydowskie stanie się przyczółkiem ideologii komunistycznej na Bliskim Wschodzie. W krajach arabskich odezwały się głosy wdzięczności dla Turcji za odrzucenie idei podziału Palestyny; przypomniano o wspólnej przeszłości Turków i Arabów. Delegacja turecka w ONZ głosowała przeciwko rezolucji o podziale Palestyny na dwa państwa, ale nie miało to wpływu na wynik głosowania¹⁵.

Natomiast tureckie stosunki gospodarcze z Bliskim Wschodem rozwijały się znacznie szybciej niż z krajami sojuszu atlantyckiego. Zwłaszcza ważne były kontakty z Libią i Arabią Saudyjską, krajami wydobywającymi ropę, której Turcja potrzebowała, a nie posiadała na swoim terytorium. W połowie lat 50. Turcja przystąpiła do Paktu Bagdadzkiego obok Iraku, Pakistanu, Iranu i Wielkiej Bryta-

¹⁴ Por. D.B. Sezer, *op. cit.*, s. 64–66; Th.A. Coulombis, s. 93–95; R.C. Company, Jr., *Turkey and the United States: The Arms Embargo Period*, Praeger, New York 1986.

¹⁵ Por. M. Bilgin, *op. cit.*, s. 117–118.

nii, co oznaczało zwrot w jej polityce w stronę Bliskiego i Środkowego Wschodu. Po wycofaniu się Iraku z Paktu, po przewrocie wojskowym w 1958 r., Turcja przystąpiła do paktu CENTO. To dało USA możliwość wykorzystania tureckiej bazy lotniczej w Adanie do przeprowadzenia interwencji w Libanie w 1958 r. W 1963 r. Ankara ogłosiła wszakże, że samoloty amerykańskie opuszczą bazę i że USA zabierze z terytorium tureckiego głowice jądrowe. Krok ten był częścią szerszego porozumienia między USA a ZSRR w związku z kryzysem kubańskim.

Turcja utrzymywała po 1950 r. poprawne stosunki z większością krajów arabskich. Wyjątkiem była Syria, a powodem – podział wód Eufratu. Turcja zbudowała na tej rzece wielką zaporę wodną Keban i kiedy po 1973 r. ceny na ropę znacznie wzrosły, postanowiła zgromadzić dodatkowe rezerwy wody z Eufratu, aby produkować więcej energii elektrycznej. Ponieważ oznaczało to zmniejszenie poziomu rzeki poniżej tamy, Syria zgłosiła ostry protest. Ze względu na to, że Ankara nie chciała zmienić swojego planu, Damaszek zaczął popierać antyturecką kurdyjską partyzantkę. To całkowicie zamroziło stosunki dwustronne.

W kwestii konfliktu palestyńsko-izraelskiego, Turcja starała się zachować neutralność i najpierw uznała Państwo Izrael, a potem, w 1979 r., uznała Organizację Wyzwolenia Palestyny. Ten ostatni krok był swojego rodzaju gestem wdzięczności za poparcie udzielone Turcji przez kraje arabskie w kwestii Cypru.

Równie ostrożnie Turcja zachowała się wobec inwazji Iraku na Kuwejt w 1990 r. Oficjalnie Ankara była neutralna, ale faktycznie poparła koalicję oraz stanowisko ONZ w tej sprawie. Z jednej strony Turcja skoncentrowała na granicy z Irakiem swoje wojska, wiążąc w ten sposób oddziały irackie, które mogłyby walczyć na froncie kuwejckim. Jednocześnie Ankara zawarła porozumienie z Teheranem o powstrzymaniu się od interwencji w Iraku, zobowiązując się tym samym do respektowania suwerenności terytorialnej tego kraju. Co więcej, Turcja nie zezwoliła USA na wykorzystanie swoich baz lotniczych do amerykańskich ataków powietrznych na Irak¹⁶.

W 1963 r. Turcja wyraziła chęć przystąpienia do Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej, a w 1987 r. zgłosiła w tej sprawie oficjalny akces, licząc, że w ten sposób szybciej rozwiąże palące problemy rozwojowe. Jednak wymóg

¹⁶ O stosunkach Turcji z Syrią w tym okresie pisze: E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 309, 326. Na temat wydarzeń w 1991 r. w związku z wojną w Zatoce Perskiej pisze: C. Migdalovitz, *Turkey: Selected Foreign Policy Issues and U.S. Views*, Congressional Research Service, Washington, DC., November 28, 2010, s. 6. O polityce Turcji wobec arabskiego Bliskiego Wschodu szerzej: K. Kirişçi, *Turkey and the Muslim Middle East*, [w:] *Turkey's New World Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy*, eds. A. Makovsky and Sabri Sayari, The Washington Institute for Near East Policy, Washington 2000, p. 38–42.

przystosowania struktur gospodarczych kraju do standardów Wspólnoty okazał się niełatwy do spełnienia. W grudniu 1989 r. Komisja Wspólnot Europejskich przesunęła do 1993 r. rozpatrzenie wniosku akcesyjnego Turcji. Wśród czynników, które o tym zadecydowały wymienione zostały: niezadowolający stan przestrzegania praw człowieka w Turcji, wysoka inflacja, wysoki udział rolnictwa w wytwarzaniu PKB oraz niezgodność polityki socjalnej z normami Wspólnot. Kolejną przeszkodą były napięte stosunki z Grecją z powodu sytuacji na Cyprze. Turcja była jedynym krajem, który uznał istnienie Tureckiej Republiki Północnego Cypru, a premier Özal jedynym szefem rządu, który złożył w czerwcu 1988 r. oficjalną wizytę w tym kraju. Stosunki turecko-greckie uległy poprawie w 1988 r., kiedy władze Turcji anulowały w lutym rozporządzenie z 1964 r., które wprowadziło ograniczenia na posiadanie przez obywateli greckich własności na terenie Republiki Tureckiej. W odpowiedzi na krok Ankary, władze greckie uznały status Turcji jako państwa stowarzyszonego z EWG¹⁷.

4.3. Rewolucja 1952 r. w Egipcie i nowe sojusze

Jednym z ważniejszych wydarzeń w historii Egiptu w okresie „zimnej wojny”, a być może w całym XX w. była rewolucja w 1952 r. Jeśli jej przyczyny były następstwem przede wszystkim wewnętrznej dynamiki w stosunkach społeczno-politycznych, to jej skutki nabrały w warunkach „zimnej wojny” wymiaru nie tylko regionalnego, ale i globalnego. Przywódca rewolucji – Gamal Naser¹⁸ – umiejętnie wykorzystał zimnowojenną rywalizację wielkich mocarstw do umocnienia swojej pozycji i został niekwestionowanym liderem świata arabskiego. Egipt stał się pod rządami Nasera centrum arabskiej sceny politycznej. W tym czasie Wielka Brytania i Francja, które dotychczas dominowały w strefie Żywnego Półksiężycza musiały ustąpić miejsca Stanom Zjednoczonym¹⁹. Towarzyszyły temu tak dramatyczne wydarzenia, jak kryzys sueski 1956 r.

¹⁷ O stosunkach z UE patrz: A. Eralp, *Turkey and the European Union*, [w:] *Turkey's New World Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy*, *op. cit.*, s. 180–185; E.J. Zürcher, *op. cit.*, s. 325–326.

¹⁸ Właściwie: Dżamal Abd an-Nasir.

¹⁹ Na temat różnic między USA a Wielką Brytanią w rozumieniu sytuacji międzynarodowej na Bliskim Wschodzie po II wojnie światowej oraz rywalizacji brytyjsko-amerykańskiej w regionie patrz: S.C. Smith, *Ending Empire in the Middle East. Britain, the United States and Post-War Decolonization, 1945–1973*, Routledge, London 2012. Na temat stosunku USA do Paktu Bagdadzkiego patrz: E. Podeh, *The Perils of Ambiguity: The United States and the Baghdad Pact*, [w:] *The Middle East and the United States. A Historical and Political Reassessment*, ed. by D.W. Lesch, Westview Press, Boulder, CO 2007, s. 86–105.

Wraz z zakończeniem II wojny światowej w stosunkach brytyjsko-egipskich powróciły wszystkie problemy okresu przedwojennego. Podstawą wzajemnych relacji był układ z 1936 r., korzystniejszy dla Egiptu niż brytyjska deklaracja o niepodległości z 1922 r., ale nadal ograniczający suwerenność kraju. Kolejne rządy egipskie domagały się od Wielkiej Brytanii rewizji układu, ale ponieważ stosunki z Egiptem były podporządkowane ogólnej strategii kolonialnej, władze brytyjskie nie były gotowe do negocjacji. Dopiero w 1947 r. – po uzyskaniu przez Indie niepodległości – sytuacja w tym względzie uległa zmianie. Stan ograniczonej suwerenności oraz niemoc egipskiej elity politycznej wobec mocarstwa kolonialnego rodziły w kraju nastroje antyrządowe i tendencje do działań radykalnych.

W 1951 r. An-Nahhas Mustafa Pasza zerwał układ z Wielką Brytanią z 1936 r. Chciał w ten sposób osłabić niezadowolenie społeczne i zyskać popularność jako orędownik sprawy narodowej. Krok premiera pobudził nastroje patriotyzmu i wywołał w społeczeństwie prawdziwą euforię, ale jednocześnie ośmielił do działań organizacje skrajne. Zaczęły się mnożyć napady na jednostki brytyjskie, stacjonujące w rejonie Kanału Sueskiego. 26 stycznia 1952 r. Kairze doszło do wielkiej demonstracji antybrytyjskiej, która przerodziła się w poważne zaburzenia uliczne. Tłum podpalił kairskie centrum biznesowo-handlowe.

Wydarzenia z 26 stycznia 1952 r. przeszły do historii jako „czarna sobota” i były poważnym sygnałem pogłębiania się kryzysu społecznego. 23 lipca 1952 r. grupa młodych oficerów wojska dokonała zamachu stanu i przejęła władzę. Wkrótce okazało się, że nie był to zwykły przewrót wojskowych, ale początek rewolucji społecznej, która doprowadziła do wymiany elity politycznej i zmiany charakteru władzy w państwie²⁰.

Przewrót z 23 lipca 1952 r. – nazwany potem rewolucją – był dziełem grupy oficerów skupionych w organizacji podziemnej o nazwie Wolni Oficerowie (*Ad-Dubbat al-Ahrar*). Utworzyło ją 9 oficerów, na czele których stał pułkownik Dżamal Abd an-Nasir (Naser). Ten urodzony w 1918 r. oficer był typowym przedstawicielem nowego pokolenia wojskowych egipskich. Jeśli starsi wiekiem oficerowie

²⁰ O wydarzeniach politycznych i procesach społecznych, które doprowadziły do przewrotu piszą: R.W. Baker, *Egypt's Uncertain Revolution under Nasser and Sadat*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1978, s. 6–8; *Egypt and Nasser*, ed. by Dan Hofstadter, Facts on File, New York 1973, Vol. 1–3, Vol. 1, s. 23–25; M. Rodinson, *The Political System*, [w:] *Egypt since the Revolution*, ed. by P.J. Vatikiotis, George Allen and Unwin Ltd, London 1968, s. 91–95. O „czarnej sobocie” pisze: J. Berque, *Egypt. Imperialism and Revolution*, Faber and Faber, London 1972, s. 670. Przebieg wydarzeń 23 lipca 1952 r. relacjonuje: P. Mansfield, *The British in Egypt*, Hold, Rinehart and Winston, New York, Chicago, San Francisco 1971, s. 297–300.

pochodzili z ziemiaństwa, to Naser i jego towarzysze wywodzili się z warstwy średniozamożnych urzędników państwowych, kupców i chłopstwa. Młodzi Oficerowie utworzyli Radę Dowództwa Rewolucji (*Madżlis Kijadat as-Saura*)²¹.

Zamachowcy, przejmując władzę, nie mieli precyzyjnego planu kierowania państwem. Wprawdzie w 1951 r., jeszcze w warunkach głębokiej konspiracji, przyjęli plan działania, ale było on bardzo ogólny. Składał się on z sześciu punktów, z których wynikało, że jego autorzy byli głęboko przejęci kolonialną zależnością Egiptu od Wielkiej Brytanii, nierównością i niesprawiedliwością społeczną, moralnym upadkiem egipskiej klasy panującej, słabością egipskiej armii²².

Trzy dni po przewrocie król Faruk został zmuszony do abdykacji, a następnie – do opuszczenia kraju. Formalnie nowym królem został Fuad, sześciomiesięczny syn Faruka. Na jesieni 1952 r. najsilniejsza partia – Wafd – zaczęła domagać się przywrócenia konstytucji, która została zawieszona zaraz po przewrocie. Jednak wojskowi nie zamierzali powrócić do koszar. Dali temu wyraz 10 grudnia 1952 r., ogłaszając obalenie konstytucji. 16 stycznia 1953 r. zdelegalizowane zostały dotychczasowe partie polityczne²³.

Pierwszym krokiem na drodze do pozyskania poparcia społecznego była dla nowego reżimu reforma rolna. Nowe prawo ograniczyło rozmiar posiadanego przez jedną osobę majątku do 200 feddanów (ok. 80 ha). Nadwyżki gruntów były przejmowane przez państwo za odszkodowaniem i przekazywane chłopom, którzy posiadali gospodarstwa o powierzchni mniejszej niż 5 feddanów.

Przewrót Wolnych Oficerów był pierwszą na Bliskim Wschodzie rewolucją społeczną, która doprowadziła do zmiany elity społeczno-gospodarczej oraz przejęcia przez państwo władzy ekonomicznej z rąk ziemian i prywatnych przedsiębiorców²⁴.

Po 1952 r. zasadniczej zmianie uległa polityka zagraniczna Egiptu. Jednym z pierwszych kroków Wolnych Oficerów po przejęciu władzy było uregulowa-

²¹ Literatura na temat rewolucji egipskiej 1952 r. jest bardzo bogata. O wydarzeniach tych piszą: *Egypt and Nasser, op. cit.*, Vol. 1, s. 37; R.H. Dekmejian, *Egypt under Nasir. A Study in Political Dynamics*, University of London Press, London 1972, s. 25.

²² Pisze o tym: *Egypt and Nasser, op. cit.*, Vol. I, s. 36–37.

²³ Patrz: R.H. Dekmejian, *op. cit.*, s. 25–27; M. Naguib, *Egypt's Destiny*, Victor Collanz Ltd., London 1995, s. 236.

²⁴ Por. A. Richards, *Egypt's Agricultural Development, 1800–1980*, Westview Press, Boulder, CO, 1982, s. 175–176; K. Beattie, *Egypt during Nasser Years: Ideology, Politics and Civil Society*, Westview Press, Boulder, CO 1994, s. 139; M.K. Al-Sayyid, *A Civil Society in Egypt?*, „The Middle East Journal”, Vol. 47, No. 2, Spring 1993, s. 228–242; R. Bianchi, *The Corporatization of the Egyptian Labor Movement*, „The Middle East Journal”, Vol. 40, No. 3, Summer 1986, s. 429–444; R.P. Mitchell, *The Society of the Muslim Brothers*, London, Oxford University Press 1969, s. 19.

nie stosunków z Wielką Brytanią, przede wszystkim kwestii Sudanu i Kanału Sueskiego. Sudan był wspólnie zarządzany przez Egipt i Wielką Brytanię jako kondominium; w strefie Kanału stacjonowali brytyjscy żołnierze. 12 lutego 1953 r. Wielka Brytania i Egipt podpisały porozumienie o ustaniu działania traktatu o Sudanie²⁵.

Problem obecności 80 tysięcy żołnierzy brytyjskich stacjonujących w strefie Kanału Sueskiego uregulowany został po wielomiesięcznych negocjacjach. 18 października 1954 r. Anthony Nutting, minister stanu w Foreign Office oraz pułkownik Naser podpisali w Kairze porozumienie o wycofaniu przez Wielką Brytanię wojsk ze strefy Kanału Sueskiego w ciągu 20 miesięcy. Ostatni żołnierz brytyjski z 2 Batalionu Grenadierów Gwardii opuścił egipską ziemię 31 marca 1956 r. Naser święcił swój wielki triumf. Osiągnął dla sprawy narodowej to, czego nie zdołały uzyskać partie starego reżimu²⁶.

Jednak po kilku miesiącach strefa Kanału Sueskiego stała się polem działań wojennych i przyczyną poważnego kryzysu międzynarodowego. Kryzys z 1956 r., nazwany sueskim, był następstwem głębokich procesów w świecie, związanych z rozpadem systemu kolonialnego²⁷. Kraje pozaeuropejskie, które wkroczyły na drogę samodzielnego rozwoju politycznego, organizowały się w ruch tzw. krajów niezaangażowanych i próbowały uniezależnić się gospodarczo i militarnie od byłych metropolii i Zachodu. We wrześniu 1955 r. w Bandungu odbyła się konferencja krajów, należących do ruchu niezaangażowanych. Egipt w Bandungu był na tyle aktywny, że zaczął być postrzegany jako jeden z liderów ruchu²⁸.

W tym samym miesiącu, 27 września, władze egipskie podpisały porozumienie z Czechosłowacją o zakupie sprzętu wojskowego wartości 200 mln dol. Stało się to po ewakuacji żołnierzy brytyjskich ze strefy Kanału. Mimo że ewakuacja ta nastąpiła zgodnie z harmonogramem, napięcie między Kairem a Londynem nie osłabło. Wielka Brytania nie zrezygnowała z kontroli nad regionem, mimo wycofania wojsk z Egiptu. Podstawą do takich ocen były powiązania wojskowe Wielkiej Brytanii z Irakiem i przewożenie Paktowi Bagdadzkiemu. Podpisanie

²⁵ Patrz: P. Mansfield, *op. cit.*, s. 304; A.I. Dawisha, *Egypt in the Arab World, The Elements of Foreign Policy*, Macmillan, London 1976, s. 9.

²⁶ Pisze o tym: P. Mansfield, *op. cit.*, s. 308–309. 1 kwietnia 1956 r. londyński „Times” napisał, że ewakuacja ostatniego żołnierza brytyjskiego była równie cicha jak zajęcie Port Saidu przez siły generała Wolseleya 74 lata wcześniej.

²⁷ Poważne opracowanie zagadnień konfliktu sueskiego: H.A. Jamsheer, *Konflikt sueski w stosunkach międzynarodowych 1956–1957*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1987. W literaturze arabskiej wydarzenia te nazywane są „agresją trójstronną” (tzn. Wielkiej Brytanii, Francji i Izraela).

²⁸ Por. A. Nutting, *Nasser*, Constable, London 1972, s. 29–98–99, 104–105.

umowy o zakupie broni nastąpiło zaraz po powrocie Nasera z Bandungu i miało jednoznaczną wymowę – oznaczało zwrot w polityce zagranicznej Egiptu i konfrontację z Zachodem. W maju 1955 r. Naser, w trakcie spotkania z Josifem Broz-Tito i J. Nehru na wyspie Brioni, ogłosił, że Egipt będzie się kierował w polityce zagranicznej zasadą pozytywnej neutralności. 16 maja 1956 r. Egipt uznał rząd komunistycznych Chin²⁹.

Gdy w odpowiedzi na zakup przez Egipcjan broni radzieckiej, USA wycofały się w lipcu 1956 r. z kredytowania budowy zapory na Nilu w Asuanie, napięcie na Bliskim Wschodzie wyraźnie wzrosło. Zachód dążył do stworzenia na Bliskim Wschodzie systemu sojuszów wojskowych, które stworzyłyby barierę dla przenikania tu wpływów radzieckich. Najpoważniejszą próbą powiązania krajów regionu z zachodem był Pakt Bagdadzki, do którego przystąpiły Turcja, Pakistan, Iran i Irak. Naser odmówił przyłączenia się do Paktu i prezentował odmienną wizję nieangażowania się krajów arabskich po którejkolwiek ze stron „zimnej wojny”. Przywódca Egipt skrytykował premiera Iraku Nuriego as-Sa’ida za włączenie Iraku do „imperialnego aliansu” i zapobiegł przyłączeniu się Jordanii oraz Syrii do Paktu³⁰.

Wojna palestyńska w latach 1948–1949 pokazała, że armia egipska posiada przestarzały sprzęt i że jej wyposażenie techniczne wymaga gruntownej modernizacji. Naser podjął rozmowy z Zachodem o dostawach sprzętu wojskowego, ale przywódcy głównych krajów zachodnich nie mieli do niego zaufania i egipski przywódca musiał poszukiwać alternatywnych źródeł dostaw sprzętu; tak doszło do zawarcia porozumienia z Czechosłowacją. Porozumienie czechosłowacko-egipskie było *de facto* radziecko-egipskim. Broń kierowana była do Egiptu ze Związku Radzieckiego i Polski. Związek Radziecki miał także przeszkolić oficerów i żołnierzy egipskich w obsłudze nowego sprzętu. Podpisując porozumienie, Naser dotkliwie osłabił zachodnią strategię na Bliskim Wschodzie: Związek Radziecki nie tylko nie został powstrzymany, ale zdobył we wschodniej części Morza Śródziemnego ważny przyczółek, pozwalający mu na dalsze przenikanie na Bliski Wschód.

²⁹ Patrz: J.P. Vatikiotis, *The Modern History of Egypt*, Weidenfeld and Nicolson, London 1969, s. 391; o okolicznościach umowy o zakupie broni z Czechosłowacją wartościową pracą jest: K. Wheelock, *Nasser’s New Egypt. A Critical Analysis*, Praeger, New York 1960, s. 228–231.

³⁰ Na temat okoliczności podpisania porozumienia z Czechosłowacją patrz: A. Nutting, *op. cit.*, s. 104; D.K. Fieldhouse, *Western Imperialism in the Middle East 1914–1958*, Oxford University Press, Oxford 2006, s. 240. Patrz także wystąpienie egipskiego ministra spraw zagranicznych M. Fawziego z 9 września 1953 r., krytykujące Pakt Bagdadzki jako imperialistyczny – R.A. El Sayed, *The Baghdad Pact in World Politics*, Editions Medecine et hygiene, Geneve 1972, s. 42.

Egipt poszukiwał także zewnętrznych źródeł finansowania projektów rozwoju gospodarczego. Jednym z takich projektów była po 1952 r. budowa nowej, większej zapory wodnej na Nilu w Asuanie. Jego realizacja zwiększyłaby powierzchnię gruntów nawadnianych oraz produkcję energii elektrycznej. Koszty budowy tamy oceniano na 1 mld dol. amerykańskich, co zdecydowanie przekraczało możliwości budżetu egipskiego rządu. W lutym 1956 r. Bank Światowy zatwierdził plan udzielenia Egiptowi pożyczki w wysokości 200 mln dol. pod warunkiem, że USA i Wielka Brytania przekażą na poczet pożyczki 70 mln dol. Stosunki między Egiptem a krajami zachodnimi zaczęły się w tym czasie gwałtownie pogarszać z powodu krytycznego stosunku Nasera do Paktu Bagdadzkiego i 19 lipca USA oraz Wielka Brytania zakomunikowały, że wycofują się z kredytowania pożyczki. Naser był w tym czasie na wyspie Brioni.

26 lipca Naser ogłosił w Aleksandrii nacjonalizację Towarzystwa Kanału Sueskiego, którego akcje należały do kapitału brytyjskiego i francuskiego. Wpływy z eksploatacji Kanału Sueskiego miały być przeznaczone na budowę zapory w Asuanie, z finansowania której Zachód się wycofał. Przywódca egipski stał się bohaterem ogólnoarabskim. Jego decyzję masy arabskie odebrały jako wyzwanie rzucone zachodniej dominacji nad światem arabskim. Kanał Sueski był bowiem jej symbolem. Ta wspaniała droga wodna zbudowana została na kościach chłopów egipskich, którzy ją budowali pod przymusem i umierali z pragnienia, chorób oraz wypadków przy pracy. Kanał przynosił przy tym zyski obcym inwestorom i był kontrolowany przez brytyjską armię³¹.

Nacjonalizacja Towarzystwa Kanału Sueskiego była drugą porażką dyplomatyczną Zachodu na Bliskim Wschodzie po porozumieniu czechosłowacko-egipskim. Zachód czuł, że traci Egipt i nie krył wobec Nasera wrogości. USA, Francja i Wielka Brytania zaprotestowały przeciwko nacjonalizacji spółki i zwołały w sierpniu 1956 r. w Londynie konferencję, która skierowała do Kairu delegację pod przewodnictwem premiera Australii. Delegacja zaproponowała wprowadzenie międzynarodowego nadzoru nad żeglugą po Kanale Sueskim, ale rząd egipski odrzucił ten plan.

³¹ O stanowisku USA wobec budowy tamy asuańskiej pisze szczegółowo: R. Bania, *Polityka Stanów Zjednoczonych wobec Bliskiego Wschodu za prezydentury Dwighta D. Eisenhowera (20.01.1953–20.01.1961)*, Adam Marszałek, Toruń 2000, w s. 155–183. Godne uwagi opracowania tego zagadnienia to: T. Little, *High Dam at Aswan*, Methuen, London 1965; K. Wheelock, *op. cit.*; P.K. O'Brien, *The Revolution in Egypt's Economic System*, Oxford University Press, London 1966. Na temat decyzji Nasera o nacjonalizacji Towarzystwa Kanału Sueskiego patrz: D.D. Eisenhower, *Waging Peace, 1959–1961*, Double-day, New York 1965, s. 38–40; H. Finer, *Dulles Over Suez. The Theory and Practice of His Diplomacy*, Quadrangle Books, Chicago 1964, s. 61; R.R. James, *Anthony Eden*, Weidenfeld and Nicolson, London 1986, s. 453–54.

We wrześniu 1956 r. w Londynie doszło do drugiego spotkania w sprawie Kanału, na którym zostało utworzone Stowarzyszenie Użytkowników Kanału Sueskiego. Przystąpiło do niego 16 państw. Naser zaproponował udziałowcom znacjonalizowanej spółki odszkodowanie. Jednak trzy mocarstwa odrzuciły propozycję Nasera, co znaczyło, że Zachód chciał przywrócenia *status quo ante*. Egipski personel techniczny przejął tymczasem nadzór nad szlakiem wodnym i zapewnił sprawne funkcjonowanie urządzeń³².

5 października 1956 r. Wielka Brytania i Francja zgłosiły Radzie Bezpieczeństwa ONZ projekt rezolucji w sprawie Kanału Sueskiego. Projekt składał się z dwóch części. Pierwsza, uzgodniona z egipskim ministrem spraw zagranicznych, mówiła o znaczeniu żeglugi po Kanale Sueskim i konieczności zapewnienia jej bezpieczeństwa oraz swobody. Ta część projektu została jednogłośnie przyjęta przez Radę Bezpieczeństwa. Druga nawiązywała do postanowień konferencji międzynarodowej w Londynie z sierpnia 1956 r. i mówiła o wprowadzeniu międzynarodowego nadzoru nad żeglugą po Kanale Sueskim. Ta część projektu została odrzucona przez Radę Bezpieczeństwa z powodu sprzeciwu Związku Radzieckiego³³.

Wielka Brytania, Francja i Izrael, zniechęcone niepowodzeniem swoich działań na polu dyplomacji, podpisały 22–23 października 1956 r. w Sèvres tajne porozumienie o podjęciu operacji wojskowej przeciwko Egipcjom o kryptonimie „Muszkietier”. Kraje zachodnie, a zwłaszcza Wielka Brytania stały na stanowisku, że przejście nad krokiem Nasera do porządku dziennego osłabi sojusznice kraje arabskie i doprowadzi do utraty przez Zachód kolejnych pozycji na Bliskim Wschodzie. Ustalono, że w przypadku wybuchu wojny między Izraelem a Egiptem powstaną podstawy prawne do interwencji brytyjsko-francuskiej i obsadzenia przez siły sojusznicze strefy Kanału Sueskiego. Możliwość takiej interwencji przewidywał bowiem układ egipsko-brytyjski z 1954 r. Interwencja miała na celu nie tyle obronę Towarzystwa Kanału Sueskiego, ile doprowadzenie do upadku Nasera. Premier brytyjski Anthony Eden oświadczył, że egipski przywódca musi dostać nauczkę za swoje postępowanie³⁴.

³² Patrz: A. Eden, *The Memoirs of the Rt. Hon. Sir Anthony Eden. Full Circle*, London 1960, s. 439; H. Macmillan, *Riding the Storm, 1956–1959*, Macmillan, London 1978, s. 106. Piszą o tych wydarzeniach: H. Finer, *op. cit.*, s. 109; R. Bania, *op. cit.*, s. 192–194; H.A. Jamsheer, *op. cit.*, s. 68. O stanowisku trzech mocarstw wobec propozycji Nasera: G.E. Meyer, *Egypt and the United States. The Formative Years*, Fairleigh Dickinson University Press, Rutherford, NJ 1980, s. 159.

³³ Por. A. Nutting, *op. cit.*, s. 159–160; H. Finer, *op. cit.*, s. 308.

³⁴ Patrz wspomnienia: S. Lloyd, *Suez 1956. A Personal Account*, Cape, London 1978, s. 146–147, 171, 179; 185–187; H. Macmillan, *op. cit.*, s. 147–150; D.D. Eisenhower, *op. cit.*, s. 53–56. Na ten temat piszą: R. Bania, *op. cit.*, s. 210–223; H.A. Jamsheer, *op. cit.*, s. 11–112 oraz R.C. Barret,

29 października 1956 r. lotnictwo izraelskie ostrzelało egipskie obiekty wojskowe na Synaju, a armia izraelska zaczęła posuwać się w stronę Kanału Sueskiego. 30 października Wielka Brytania i Francja wezwały Egipt i Izrael do przerwania ognia i wycofania swoich wojsk z obydwu brzegów Kanału. Egipt został jednocześnie wezwany do zaakceptowania tymczasowej obecności wojsk brytyjsko-francuskich w Port Saidzie, Ismailii i Suezie – kluczowych punktach strefy Kanału. Izrael zgodził się na przerwanie ognia, ale Egipt odrzucił stawiane mu warunki. Wówczas 31 października samoloty brytyjskie zbombardowały cele wojskowe w pobliżu Kairu. Jednocześnie oddziały izraelskie zaczęły posuwać się w kierunku wschodniego brzegu Kanału.

2 listopada Zgromadzenie Ogólne ONZ wezwało wszystkie strony do zaprzestania działań wojennych, a 4 listopada Kanada zgłosiła projekt utworzenia specjalnych sił ONZ dla nadzorowania rozejmu. Mimo tych inicjatyw, Wielka Brytania i Francja kontynuowały operację wojskową. 5 listopada spadochroniarze brytyjscy i francuscy wylądowali w Port Saidzie, a następnego dnia główne siły francusko-brytyjskie zajęły północny odcinek Kanału Sueskiego i zaczęły posuwać się w stronę Suezu. Ich ofensywa trwała do północy 6 listopada, kiedy to Wielka Brytania i Francja zaakceptowały rezolucję ONZ o przerwaniu ognia. Stało się tak w dużym stopniu pod wpływem potępienia ataku na Egipt zarówno przez Związek Radziecki, jak i Stany Zjednoczone. Związek Radziecki zagroził atakiem rakietowym na Londyn, jeśli Wielka Brytania nie zaprzestanie działań wojennych na Bliskim Wschodzie. Natomiast Stany Zjednoczone uważały, że użycie siły nie może przynieść korzyści żadnemu z krajów atakujących Egipt i wywarły na swoich sojuszników silną presję, aby przyjęli rezolucję Organizacji Narodów Zjednoczonych. Władze amerykańskie uznały bowiem, że interwencja zrazi kraje arabskie do Zachodu i doprowadzi do umocnienia w regionie wpływów radzieckich³⁵.

Kryzys sueski miał daleko idące konsekwencje dla układu sił na Bliskim Wschodzie i w świecie. Wydarzenia 1956 r. były triumfem Nasera. Przeciwwstał się on bowiem byłym europejskim mocarstwom kolonialnym, upokorzył

The Greater Middle East and the Cold War. US Foreign Policy Under Eisenhower and Kennedy, I.B. Tauris, London and New York 2010, s. 44.

³⁵ O polityce USA wobec kryzysu sueskiego traktują dokumenty amerykańskie: *Foreign Relations of the United States, 1955–1957. Suez Crisis, July 26–December 31, 1956*, Volume XVI U.S. Government Printing Office, 1955–1957, dostępne na: <http://digital.library.wisc.edu/1711.dl/FRUS.FRUS1955157v16>. Przebieg działań szczegółowo opisują na podstawie dokumentów: H.A. Jamsheer, *op. cit.*, s. 117–120; J. Salt, *The Unmaking of the Middle East. A History of Western Disorder in Arab Land*, University of California Press, Los Angeles, Berkeley 2008, s. 174–183.

je i utrzymał kontrolę nad Kanałem Sueskim. Związek Radziecki i USA, które wystąpiły przeciwko działaniom Wielkiej Brytanii, Francji i Izraela, zyskały w oczach arabskiej opinii publicznej uznanie i prestiż. Wizerunek Francji i Wielkiej Brytanii, byłych mocarstw kolonialnych, stał się na arabskim Bliskim Wschodzie jeszcze bardziej negatywny. Izrael swoim udziałem w wojnie 1956 r. umocnił przekonanie arabskiej opinii publicznej, że jest wrogiem Arabów i instrumentem zakulisowych działań Zachodu. Prasa angielska skrytykowała rząd Edena i oceniła kryzys jako najgorsze z możliwych zakończenie okresu kolonialnego w historii Wielkiej Brytanii³⁶.

Po 1956 r. Związek Radziecki umocnił swoje wpływy w Egipcie. W styczniu 1958 r. rozpoczęły się rozmowy egipsko-radzieckie na temat umowy o finansowaniu i budowie przez Związek Radziecki ogromnej tamy na Nilu w Asuanie. W tym czasie Egipt przeżywał poważne kłopoty gospodarcze. Aktywa egipskie w bankach i instytucjach zachodnich zostały po 1956 r. zamrożone. Kair nie mógł praktycznie otrzymać kredytu w twardej walucie. Związek Radziecki dostarczał w tym czasie Egipcjom pszenicę, a razem z Rumunią – ropę i nawozy sztuczne. W egipskiej i arabskiej opinii publicznej zrodziło się wówczas przekonanie, że gdyby nie Związek Radziecki, to skutki agresji trójstronnej z 1956 r. byłyby bardziej bolesne³⁷.

Po kryzysie sueskim 1956 r., Naser podjął działania na rzecz zjednoczenia krajów arabskich, ale zakończyły się one niepowodzeniem. Utworzona 1 lutego 1958 r. Zjednoczona Republika Arabska (ZRA) z udziałem Egiptu i Syrii rozpadła się po niespełna czterech latach, 5 października 1961 r. Tak samo nieudana, jakkolwiek nie tak kosztowna, stała się próba utworzenia przez Egipt państwa federacyjnego z Syrią i Irakiem w latach 1963–1965. Jeszcze większą klęską Nasera okazało się zaangażowanie Egiptu w sprawę Palestyny. Taktyka konfrontacji zakończyła się wojną, która wybuchła 6 czerwca 1967 r. i przyniosła druzgocącą klęskę armii egipskiej.

23 maja 1967 r. Egipt zamknął Cieśninę Tirańską dla statków izraelskich, blokując w ten sposób izraelski port Ejlat w zatoce Akaba. Izrael potraktował tę decyzję jako rozpoczęcie działań wojennych. 25 maja Naser wygłosił przemówienie w parlamencie egipskim, w którym zapowiedział zniszczenie Państwa Izrael. 5 czerwca o godzinie 7.10 lotnictwo izraelskie zaatakowało lotniska w Egipcie, Jordanii, Syrii i Iraku, a izraelskie wojska lądowe zaczęły szybko posuwać się w kierunku Strefy

³⁶ Por. P.J. Vatikiotis, *The Modern History of Egypt*, *op. cit.*, s. 393; J. Salt, *op. cit.*, s. 184–186.

³⁷ Patrz: P.J. Vatikiotis, *The Soviet Union and Egypt: The Nasser Years*, [w:] *The Soviet Union and the Middle East*, *op. cit.*, s. 126.

Gazy, Synaju i Jordanii. Walki wybuchły także na granicy z Syrią. 8 czerwca Izrael, Egipt i Jordania zgodziły się przyjąć rezolucję Rady Bezpieczeństwa ONZ wzywającą do zaprzestania działań wojennych. Jednak walki trwały nadal i ustały dopiero 10 czerwca, a więc 6 dni po ich rozpoczęciu. Sukces armii izraelskiej był bezsporny. Izrael zajął półwysep Synaj z Szarm asz-Szajchem aż po wschodni brzeg Kanału Sueskiego, który został zamknięty dla żeglugi. Wojska izraelskie kontrolowały Gazę i jordański Zachodni Brzeg oraz Stare Miasto w Jerozolimie. Na granicy z Syrią oddziały izraelskie weszły ok. 20 km w głąb terytorium syryjskiego. Egipt stracił od 10 tys. do 12 tys. zabitych. Ok. 20 tys. żołnierzy egipskich zostało rannych³⁸.

22 listopada 1967 r. Rada Bezpieczeństwa ONZ przyjęła, w związku z ciągłym naruszeniem przez obydwie strony rozejmu, rezolucję w sprawie ustanowienia trwałego pokoju w regionie. Rezolucja nr 242 stała się w późniejszych latach podstawą wielu prób zaprowadzenia pokoju na Bliskim Wschodzie.

Po 1967 r. Egipt w związku z intensywną rekonstrukcją armii, zaczął przeznaczać na zbrojenia coraz większe środki. W 1970 r. stanowiły one ¼ wartości dochodu narodowego kraju. Głównym źródłem dostaw broni i wyposażenia armii egipskiej był Związek Radziecki. Sojusz egipsko-radziecki był integralną częścią polityki Egiptu w okresie sprawowania władzy przez Nasera. W listopadzie 1967 r. w Egipcie przebywało 1,5 tys. radzieckich doradców wojskowych. Przy ich pomocy odbudowane zostały siły powietrzne i naziemne. Niechęć i brak zaufania prezydenta Egiptu do Zachodu, w naturalny sposób czyniły Związek Radziecki potencjalnym sojusznikiem Egiptu. Sojusz egipsko-radziecki miał podłoże bardziej pragmatyczne niż ideologiczne. Egipt potrzebował radzieckiej broni, dzięki której mógł czuć się regionalnym mocarstwem i liderem świata arabskiego. Związek Radziecki traktował Egipt jako ważne ogniwo w walce z USA o hegemonię w świecie³⁹.

USA próbowały osłabić radzieckie wpływy w regionie i jeszcze w 1957 r. sformułowały program nazwany Doktryną Eisenhowera, która zapewniała szeroką pomoc amerykańską tym krajom regionu, które chciały współpracować z Waszyngtonem w przeciwdziałaniu rozprzestrzenianiu się komunizmu na Bliskim Wschodzie. Doktryna dawała administracji amerykańskiej prawo kiero-

³⁸ O skutkach wojny patrz: P. Mansfield, *The Middle East: A Political and Economic Survey*, Oxford University Press, London 1973, s. 239; R. Mabro, *The Egyptian Economy: 1952–72*, Oxford University Press, London 1974, s. 168–176; R.W. Baker, *op. cit.*, s. 116–117; J. Waterbury, *Egypt: the wages of dependency*, [w:] *The Middle East: Oil, Politics and Hope*, ed. by A.L. Udovitch, Lexington Books, Lexington, MA 1976, s. 317–318.

³⁹ Patrz: R.W. Baker, *op. cit.*, s. 120; K. Dawisha, *Soviet Foreign Policy Toward Egypt*, Macmillan, London 1979, s. 41–46; A. Dawisha, *Egypt*, [w:] *The Cold War and the Middle East*, *op. cit.*, s. 36.

wać na Bliski Wschód siły zbrojne w celu obrony każdego z krajów regionu, zagrożonego interwencją zbrojną ze strony państwa komunistycznego⁴⁰.

Naser zmarł 28 września 1970 r. na atak serca. Stanowisko prezydenta zajął Anwar as-Sadat (Sadat), który od grudnia 1969 r. pełnił urząd wiceprezydenta państwa. Głównym problemem polityki egipskiej i nowego prezydenta pozostała konfrontacja z Izraelem. Sadat przystąpił do umocnienia potencjału wojskowego kraju i w tym zakresie uzależniony był od współpracy z Moskwą. 27 maja 1971 r. podpisał układ o przyjaźni i współpracy ze Związkiem Radzieckim, który miał być gwarantem pomocy radzieckiej dla Egiptu. Jednak już w następnym roku – 1972 – rozpoczęły się negocjacje radziecko-amerykańskie na temat ograniczenia zbrojeń nuklearnych, które zakończyły się podpisaniem porozumień SALT-1 i ABM. Sadat uznał wówczas, że zbyt ścisły sojusz z ZSRR, uniemożliwi mu rozpoczęcie kolejnej wojny z Izraelem. Było bowiem bardzo prawdopodobne, że Moskwa nie zaryzykuje konfliktu nuklearnego z USA z powodu nowej wojny na Bliskim Wschodzie i że w związku z tym nie pozwoli swojemu wasalowi w regionie na jej rozpoczęcie. Sadat postanowił przejść do bardziej zrównoważonej polityki w stosunkach z supermocarstwami⁴¹.

8 lipca 1972 r. Sadat nakazał specjalistom radzieckim opuścić Egipt. Personel radziecki został zredukowany z 15 tys. do tysiąca osób. Wywiezione zostały też najnowocześniejsze rodzaje broni, które pozostawały pod nadzorem Moskwy. Do momentu ograniczenia sojuszu z ZSRR, pomoc radziecka dla Egiptu wyniosła ok. 7 mld dolarów⁴².

Na początku 1973 r. Sadat rozpoczął przygotowania do odbicia terytorium egipskiego, zajętego przez wojska izraelskie w 1967 r. Prezydent Egiptu wychodził z założenia, że zmuszenie Izraelczyków do wycofania się ze wschodniego brzegu Kanału Sueskiego umocni jego pozycję polityczną w kraju i pozwoli uruchomić żeglugę, przynoszącą znaczące dochody do budżetu państwa. W lutym 1973 r. zawarte zostało nowe porozumienie ze Związkiem Radzieckim

⁴⁰ Szczegółowo o Doktrynie Eisenhowera i polityce USA w trakcie Kryzysu Sueskiego: R. Bania, *op. cit.*

⁴¹ Píše o tym sam Sadat w: Anwar al-Sadat, *In Search of Identity*, Harper and Row, New York, 1977, s. 225.

⁴² Patrz: A. Dawisha, *op. cit.*, s. 38; R.W. Baker, *op. cit.*, s. 128. Decyzja prezydenta Sadata w sprawie specjalistów radzieckich budzi do tej pory kontrowersje. Nie ma zgodności nawet co do daty jej podjęcia. Niektóre źródła podają czerwiec, a inne – lipiec 1972 r. Jedni autorzy uważają, że decyzja ta była uzgodniona ze stroną radziecką, a drudzy – że przygotowana przez kierownictwo ZSRR. Zdaniem części badaczy ewakuowane zostały tylko jednostki wojskowe, a specjaliści wojskowi pozostali w Egipcie – patrz: I. Ginor and G. Remez, *The Origins of Misnomer. The Expulsion of Soviet Advisers' from Egypt in 1972*, [w:] *The Cold War in the Middle East*, *op. cit.*, s. 136–163.

o dostawie nowego uzbrojenia dla armii egipskiej. W zamian flota radziecka uzyskała szerszy dostęp do portów egipskich⁴³.

6 października 1973 r. wojska egipskie przekroczyły Kanał Sueski i zaatakowały pozycje armii izraelskiej, co zaskoczyło dowództwo izraelskie. W świecie muzułmańskim świętowano właśnie ramadan, miesiąc postu, a Żydzi obchodzili święto Jom Kippur, Dzień Pojednania. Po początkowym sukcesie, armia egipska zaczęła ponosić porażki. Wojska izraelskie przekroczyły bowiem Kanał Sueski i odcięły egipski korpus ekspedycyjny od głównych sił. Rada Bezpieczeństwa ONZ wezwała strony do zaprzestania działań wojennych i 22 października 1973 r. zawarte zostało zawieszenie broni. Walki zakończyły się ostatecznie 25 października, po czym inicjatywę przejęła dyplomacja amerykańska. Jej szef, Henry Kissinger, doprowadził w styczniu 1974 r., po wielu podróżach na Bliski Wschód, do tymczasowego uregulowania konfliktu: wojska izraelskie wycofały się z zachodniego brzegu Kanału, Egipcjanie utrzymali ograniczone kontyngenty wojska na wschodnim brzegu, a strefę między obydwoma stronami zaczęły patrolować specjalne jednostki ONZ⁴⁴.

Z wojskowego punktu widzenia wojna październikowa (lub wojna Jom Kippur) zakończyła się porażką Egiptu. Izrael opanował bowiem także zachodni brzeg Kanału Sueskiego i okrążył armię egipską, a równocześnie oddziały izraelskie rozbiły wojska Syrii, sojusznika Egiptu. Warto jednak pamiętać, że armia egipska walczyła w 1973 r. znacznie lepiej niż w 1948, 1956 czy 1967 r. Nie tylko wyparła wojska izraelskie z ich pozycji, ale i w warunkach wojennych przeprawiła się przez Kanał Sueski, co uznać należy za militarne osiągnięcie. Armia egipska odbudowała swój prestiż, a Arabowie odzyskali honor. Pozwoliło to prezydentowi Sadatowi przedstawić wojnę październikową jako swój wielki sukces polityczny⁴⁵.

Sadat podjął negocjacje z Izraelem zaraz po wojnie 1973 r. Początkowo toczyły się one za pośrednictwem USA i dotyczyły częściowego wycofania się Izraela z Synaju, odzyskania przez Egipt pól naftowych na Synaju oraz wznowienia żeglugi na Kanale Sueskim. Uregulowanie tych spraw leżało w interesie Egiptu. W listopadzie 1973 r. Egipt i USA wznowiły stosunki dyplomatyczne i amerykański sekretarz sta-

⁴³ Por. S.C. Smith, *op. cit.*, s. 149–150.

⁴⁴ O tych wydarzeniach i roli H. Kissingera patrz: J.G. Stein, *Flawed Strategies and Missed Signals. Crisis Bargaining Between the Superpowers, October War*, [w:] *The Middle East and the United States*, *op. cit.*, s. 182–204; W.B. Quandt, *America in the Middle East*, [w:] *Diplomacy in the Middle East. The International Relations of Regional and Outside Powers*, ed. by L.C. Brown, I.B. Tauris, London and New York, 2006, s. 59–74.

⁴⁵ M. Heikal, *The Road to Ramadan*, Quadrangle, New York 1975, s. 205–206.

nu Henry Kissinger podjął się pośredniczenia w rozmowach między obu krajami. 17 stycznia 1974 r. Egipt i Izrael podpisały porozumienie w sprawie normalizacji sytuacji w strefie Kanału Sueskiego. W marcu 1975 r. Kissinger rozpoczął drugi etap mediacji i w następnych miesiącach wielokrotnie przebywał w obydwu krajach. 1 września 1975 r. Egipt i Izrael podpisały drugie tymczasowe porozumienie pokojowe. Izrael wycofał się na mocy nowego porozumienia z przełęczy Mitla oraz Giddi i przekazał Egipcjom złoża naftowe Abu Rudajjs na Synaju.

W końcu 1975 r. Sadat postanowił rozszerzyć zakres negocjacji i doprowadzić do całościowego uregulowania konfliktu bliskowschodniego. Forum dla negocjacji stała się konferencja międzynarodowa w Genewie, a ponieważ Sadat był przekonany, że tylko USA mogą nakłonić Izrael, aby ten wycofał się z nadal okupowanych egipskich terytoriów, polityka zagraniczna Egiptu zaczęła ulegać zasadniczej zmianie. Sadat uznał, że wyczerpał już korzyści płynące ze współpracy z jednym z supermocarstw – Związkiem Radzieckim – i zdecydował się pójść na zbliżenie ze Stanami Zjednoczonymi.

14 marca 1976 r. Sadat zerwał układ z Moskwą, w następnym miesiącu zabronił okrętom radzieckim korzystać z urządzeń egipskich portów. Wcześniej prezydent krytykował ZSRR za to, że jakoby nie chce rozłożyć spłaty zadłużenia Egiptu, które w 1976 r. wyniosło 11 mld dol. W tym czasie USA zniosły zakaz sprzedaży do Egiptu towarów o znaczeniu strategicznym i zaproponowały mu pomoc gospodarczą. W 1977 r. Egipt wysunął się na czoło odbiorców pomocy z USA⁴⁶.

19 listopada 1977 r., prezydent Sadat, zupełnie nieoczekiwanie dla obserwatorów politycznych, udał się z wizytą do Jerozolimy, gdzie wystąpił z przemówieniem w Knesecie; oświadczył wówczas, że oczekuje całkowitego wycofania przez Izrael wojsk z terytoriów arabskich zajętych w 1967 r. i uznania przez Tel Awiw prawa narodu palestyńskiego do samookreślenia. Dopiero wtedy mógłby zostać podpisany układ pokojowy, przewidujący uznanie przez kraje arabskie Państwa Izrael⁴⁷.

Sadat, podejmując decyzję o podróży do Jerozolimy, kierował się kilkoma względami. Potrzebował pokoju i sukcesu w związku z narastającym niezadowolaniem z jego polityki gospodarczej w kraju. Tylko bezpośrednie rozmowy

⁴⁶ Patrz: A.E.H. Dessouki, *The Primacy of Economics: The Foreign Policy of Egypt*, [w:] *The Foreign Policy of Arab States*, ed. by B. Korany and A.E.H. Dessouki, Westview Press, Boulder, CO 1984, s. 136–137; R.W. Baker, *op. cit.*, s. 138.

⁴⁷ Szeroko o podróży Sadat do Jerozolimy i jej politycznych skutkach pisze: I. Fahmi, *Negotiating for Peace in the Middle East*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1983, s. 188–251.

z Izraelem stwarzały możliwość przyspieszenia biegu wydarzeń i zapewnienia sobie poparcia USA. Prezydent Egiptu zdecydował się więc na taki krok, mimo że oznaczało to wyłamanie się ze wspólnej polityki świata arabskiego wobec Izraela. Sadat musiał wybierać i postawił interesy Egiptu oraz swoje, jako prezydenta, ponad politykę panarabską.

5 września 1978 r. prezydent Sadat i premier Begin spotkali się w Camp David, letniej rezydencji prezydentów USA w stanie Maryland. Pierwsza runda negocjacji zakończyła się fiaskiem, a sam fakt ich prowadzenia wywołał w Egipcie falę krytyki pod adresem prezydenta. W lutym 1979 r. obydwie delegacje ponownie spotkały się w Camp David i 14 marca Sadat i Menahem Begin osiągnęli kompromis, polegający na uzgodnieniu podpisania dwóch dokumentów. Pierwszy stanowił ramy dla procesu pokojowego na całym Bliskim Wschodzie; drugi – dla układu pokojowego między Izraelem a Egiptem. Układ pokojowy został podpisany 26 marca 1979 r. Przewidywał on wycofanie się Izraela z półwyspu Synaj w ciągu trzech lat oraz nawiązanie przez obydwa państwa stosunków dyplomatycznych, co też i nastąpiło 26 lutego 1980 r.⁴⁸

W tym czasie stosunki z ZSRR pogarszały się. Po 1979 r. Egipt zaczął coraz bardziej uzależniać się od pomocy finansowej i wojskowej USA. Zmianie orientacji na arenie międzynarodowej towarzyszyły zmiany w polityce wewnętrznej. W 1974 r. prezydent Sadat zapoczątkował nową politykę ekonomiczną, nazwaną *infitah* [dosł. 'otwarcie']. Chodziło o przyciągnięcie do Egiptu kapitału zagranicznego i pobudzenie w ten sposób wzrostu gospodarczego. Nowa polityka zakładała napływ kapitału inwestycyjnego z arabskich krajów Zatoki Perskiej, eksportujących ropę naftową, a także modernizację technologiczną. W ten sposób stworzone miały być warunki sprzyjające rozwojowi prywatnego biznesu egipskiego⁴⁹.

⁴⁸ Szczegółowo o rozmowach w Camp David i zawartych tam porozumieniach patrz: L. Joffe, *Keesing's Guide to the Mideast Peace Process*, Cartemill Publishing, London 1996, s. 39, 64–65, 68. Znaczenie porozumień z punktu widzenia polityki wewnętrznej przedstawia: R.A. Hinnebusch Jr., *Egyptian Politics under Sadat. The Post-Populist Development of an Authoritarian-Modernizing State*, Cambridge University Press, Cambridge 1985, s. 74–75. O znaczeniu porozumień z Camp David dla polityki arabskiej patrz: J. Salt, *op. cit.*, s. 244–245.

⁴⁹ O polityce wewnętrznej A. Sadata patrz: R.A. Hinnebusch Jr., *op. cit.*, s. 183–185; R. Hinnebusch, *The Formation of the Contemporary Egyptian State From Nasser and Sadat to Mubarak* [w:] *The Political Economy of Contemporary Egypt*, ed. by Ibrahim Oweiss, Centre for Contemporary Arab Studies, Georgetown University, Washington, DC 1990, s. 195–197; Khalid Ikram, *The Egyptian Economy, 1952–2000*, Routledge, London and New York 2006, s. 15–18. A. Richards, J. Waterbury, *A Political Economy of the Middle East*, Westview Boulder, CO 1990, s. 240; H.C. More, *Money and Power: The Dilemma of the Egyptian Infitah*, „The Middle East Journal”, Vol. 40, No. 4, Autumn 1986, s. 634–650.

Kiedy wydawało się, że prezydent umocnił swoją władzę i całkowicie kontroluje scenę polityczną, doszło do nieoczekiwanego zwrotu wydarzeń. 6 października 1981 r. Sadat został zastrzelony w czasie parady wojskowej. Zamachowcy należeli do radykalnej organizacji o orientacji islamistycznej o nazwie Święta Wojna (*Al-Dżihad*)⁵⁰. Nowym prezydentem został dotychczasowy wiceprezydent Husni Mubarak. Sytuacja wewnętrzna Egiptu była bardzo trudna. Populacja wzrosła do 50 mln mieszkańców, zadłużenie za granicą sięgało 40 mld dol., deficyt budżetu wynosił 6 mld dolarów. W społeczeństwie narastało niezadowolone, na którym kapitał polityczny zbijał wojujący islamizm⁵¹.

Prezydent Mubarak postawił przede wszystkim na normalizację stosunków z krajami arabskimi, zwłaszcza naftowymi. W rezultacie podpisania porozumień w Camp David i układu pokojowego z Izraelem, Egipt znalazł się w świecie arabskim w izolacji i stracił pozycję lidera świata arabskiego, a prezydent Mubarak chciał ją odzyskać. Sprzyjała temu sytuacja w regionie. W czerwcu 1982 r. Izrael dokonał inwazji na Liban i uśmierzył powstanie palestyńskie na terenach okupowanych. Egipt odwołał ambasadora z Tel Awiwu, w związku z czym stosunki Egiptu z krajami arabskimi, bojkotującymi dotąd Kair, zaczęły się ocieplać. Prezydent Mubarak poparł otwarcie Jasira Arafata w związku z inspirowaną przez Syrię próbą zmiany przywództwa OWP w 1983 r. W listopadzie 1987 r. sześć państw arabskich przywróciło stosunki dyplomatyczne z Egiptem, a w kolejnych dwóch latach uczyniły to pozostałe kraje regionu. Ostatnim krajem, z którym na wiosnę 1990 r. Egipt przywrócił stosunki dyplomatyczne była Syria⁵².

Drugim czynnikiem, który okazał się korzystny dla odzyskania przez Egipt inicjatywy politycznej w regionie była wojna w Zatoce Perskiej, która wybuchła

⁵⁰ Patrz na ten temat m.in.: G. Kepel, *The Prophet and Pharaoh: Muslim Extremism in Egypt*, University of California Press, Berkeley 1985, s. 92–94; H. Mubarak, *What Does the Gam'da Islamiyya Want?*, [w:] *Political Islam: Essays from Middle East Report*, ed. by J. Beinin, J. Stork, I.B. Tauris, London 1997, s. 316–318; H. Ansari, *The Islamic Militants in Egyptian Politics*, „International Journal of Middle Eastern Studies”, Vol. 16, 1984, s.136–140; J. Zdanowski, *Współczesna muzułmańska myśl społeczno-polityczna. Nurt Braci Muzułmanów*, ASKON, Warszawa 2009.

⁵¹ O polityce wewnętrznej prezydenta Mubaraka w tym okresie oraz o problemach rozwojowych Egiptu patrz: R. Springborg, *Mubarak's Egypt: Fragmentation of the Political Order*, Westview, Boulder, CO, London 1989, s. 25–26; Por. M. Makram-Ebeid, *Political Opposition in Egypt: Democratic Myth or Reality?*, „The Middle East Journal”, Vol. 43, No. 3, Summer 1989, s. 425–427; N. Ayubi, *The State and Public Policies Since Sadat*, Reading, Ithaca Press 1991, s. 58–59; I. Oweiss, *Egypt's Economy: the Pressing Issues*, [w:] *The Political Economy of Contemporary Egypt*, ed. by I. Oweiss, Georgetown University, Centre for Contemporary Arab Studies, Washington, DC 1990, s. 4, 6–7; M. Styszynski, *Al-Qaeda's Structure According to Propaganda Techniques*, „Acta Asiatica Varsoviensia”, No. 24, 2011.

⁵² Por. A. Dawisha, *op. cit.*, s. 43.

w sierpniu 1990 r. w następstwie agresji Iraku na Kuwejt. Z jednej strony, prezydent Mubarak znalazł się w kłopotliwej sytuacji, gdyż Egipt utrzymywał do tej pory bardzo dobre stosunki z Irakiem. Zacieśnienie stosunków egipsko-irackich nastąpiło po wybuchu wojny iracko-irańskiej, w trakcie której Egipt stanął jednoznacznie po stronie Iraku i okazał mu poważną pomoc wojskową oraz gospodarczą. W następnych latach w Iraku podjęło pracę prawie 800 tys. egipskich obywateli, głównie chłopów. W 1990 r. prezydent Mubarak podjął się mediacji i zaproponował zwołanie nadzwyczajnego szczytu Ligi Państw Arabskich. Egipt stanął tym samym ponownie na czele świata arabskiego. 10 sierpnia Egipt zażądał od Iraku wycofania swoich wojsk z Kuwejtu i wysłał w region Zatoki Perskiej 5 tys. żołnierzy, którzy zostali rozmieszczeni w Arabii Saudyjskiej, aby wspomagać wojska USA. W ten sposób Egipt legitymizował działania militarne USA i ich sojuszników na Bliskim Wschodzie. USA, inne kraje zachodnie oraz kraje naftowe Zatoki Perskiej darowały Egiptowi 14 mld dol. długu w dowód wdzięczności za poparcie stanowiska amerykańskiego wobec wojny. W maju 1991 r. Międzynarodowy Fundusz Walutowy rozłożył na nowe, korzystniejsze raty 10-miliardowy dług Egiptu⁵³.

Egipt nie mógł już dłużej wykorzystywać relacji radziecko-amerykańskich do budowania własnej pozycji lidera świata arabskiego. Możliwości w tym zakresie wyczerpały się w następstwie zmiany układu sił w świecie i nowych tendencji politycznych w regionie Bliskiego Wschodu. W skali globalnej zasadnicze znaczenie miało wygasanie konfrontacji zimnowojennej między supermocarstwami i przechodzenie do świata jednobiegunowego.

W wyniku dążenia Michaiła Gorbaczowa do ograniczenia wydatków Związku Radzieckiego na zbrojenia, zwiększenia wymiany handlowej ZSRR z Zachodem i przyciągnięcia inwestorów zachodnich, w stosunkach radziecko-amerykańskich nastąpiło odprężenie. W 1987 r. podpisany został układ o ograniczeniu arsenału broni atomowej średniego zasięgu (*Intermediate-range Nuclear Forces* – INF), po którym nastąpiło podpisanie w 1990 r. układu o ograniczeniu

⁵³ O pomocy amerykańskiej dla Egiptu patrz m.in.: A. Hilal, *Egyptian Foreign Policy Since Camp David*, [w:] *The Middle East: Ten Years After Camp David*, ed. by W. Quandt, Brookings Institution, Washington, DC 1988, s. 94–111; W.J. Burns, *Economic Aid and American Policy toward Egypt, 1955–1981*, State University of New York Press, Albany 1985. Korzyści ze spisanego długu zniwelowane zostały wkrótce przez spadek transferów finansowych od Egipcjan, którzy wskutek wojny przestali pracować w krajach Zatoki – patrz: H. Al-Awadi, *In Pursuit of Legitimacy. The Muslim Brothers and Mubarak, 1982–2000*, Tauris Academic Studies, London and New York 2004, s. 158. Szczegółowe opracowanie zagadnień prawnych i politycznych wojny 1990 r. w Zatoce Perskiej patrz: H. Rahman, *The Making of the Gulf War. Origins of Kuwait's Long-Standing Territorial Dispute with Iraq*, Ithaca Press, Reading 1997, zwłaszcza rozdział *The Gulf War and its Aftermath*, s. 293–320.

arsenału broni konwencjonalnej w Europie (*Conventional Forces in Europe Treaty* – CFE). W 1991 r. podpisany został układ START (*Strategic Arms Reduction Treaty*) dotyczący ograniczenia arsenału broni strategicznej.

Na samym Bliskim Wschodzie wzrosło strategiczne znaczenie krajów Zatoeki Perskiej. Ochrona militarna tych państw stała się priorytetem polityki amerykańskiej, w związku z czym Egipt zajął miejsce drugorzędne. Kiedy Jordania, Tunezja i Maroko podjęły dialog z Izraelem, znaczenie Egiptu jako pośrednika w stosunkach arabsko-izraelskich wyraźnie zmalało. W Kongresie USA na początku lat 90. zaczęto kwestionować zasadność udzielania autorytarnemu systemowi władzy w Egipcie pomocy w wysokości 2 mld dol. rocznie⁵⁴. Okazało się, że konfrontacja między mocarstwami nie usprawiedliwia już jej dalszego udzielania. Jedynym argumentem pozostało niebezpieczeństwo przejścia władzy w Egipcie przez radykalny islamizm⁵⁵.

4.4. Pakt bagdadzki – rola Iraku w regionie

W Iraku, podobnie jak w Egipcie, doszło do przewrotu wojskowego, w 1958 r., który pociągnął za sobą gwałtowną zmianę systemu politycznego oraz społecznego. Jednak w Iraku, w odróżnieniu od Egiptu, wpływ sytuacji zewnętrznej i „zimnej wojny” na sytuację wewnętrzną był o wiele większy. Elita władzy w Iraku sprzed rewolucji zaangażowała się w działania Zachodu na rzecz tworzenia na Bliskim Wschodzie paktów wojskowych w celu powstrzymania wpływów radzieckich, co okazało się katalizatorem polaryzacji sił politycznych w kraju i tym samym jedną z przyczyn rewolucji 1958 r. Przyniosła ona zgubę elicie, która chciała wykorzystać „zimną wojnę” do umocnienia swoich pozycji w walce o władzę. Podobną próbę podjęła elita porewolucyjna, ale zmieniła radykalnie front i postawiła na drugie mocarstwo – na ZSRR.

Królestwo Iraku było krajem wielkich posiadaczy ziemskich. Koncentracja ziemi ornej odbywała się kosztem drobnych posiadaczy. Popadali oni w długi i tracili gospodarstwa. Część z nich stawała się dzierżawcami, a część – robot-

⁵⁴ Por. A. Dawisha, *op. cit.*, s. 44.

⁵⁵ O islamizmie jako instrumencie w polityce władz Egiptu patrz m.in.: A. Flores, *Secularism, Integralism and Political Islam: The Egyptian Debate*, [w:] *Political Islam: Essays from Middle East Report*, ed. by J. Beinin and J. Stork, I.B. Tauris, London 1997, s. 83–94; M. Azzam, *Egypt: The Islamists and the State Under Mubarak* [w:] *Political Fundamentalism*, ed. by A.S. Sidahmed i A. Ehteshami, Westview Press, Boulder, CO 1996, s. 111–112; N. El-Mikawy, *The Building of Consensus in Egypt's Transition Process*, American University Press, Cairo 1999, s. 92.

nikami rolnymi. W 1958 r. ok. 1,5 mln chłopów nie miało ani kawałka ziemi ornej. W Iraku jeszcze w latach 30. powstały partie ponadetatniczne i ponadreligijne. Eksponowały one ideologie panarabizmu, liberalizmu, socjalizmu i komunizmu. Po 1945 r. narodowcy arabscy przyłączyli się do Partii Niepodległości (*Hizb al-Istiklal*), która postawiła sobie za cel zerwanie układu z Wielką Brytanią, ograniczającego suwerenność Iraku. Część narodowców orientowała się na socjalistyczne koncepcje rozwoju i przyłączyła się do partii Al-Bas, która do 1958 r. była wszakże partią marginalną na irackiej scenie politycznej. Znacznie silniejsza była Iracka Partia Komunistyczna. Pauperyzacja części społeczeństwa stała się przyczyną radykalizacji poglądów i aktywności radykalnych, nawet skrajnych ugrupowań politycznych. W Iraku ugrupowania te cieszyły się dużym poparciem społecznym⁵⁶.

Kwestia rewizji lub anulowania układu z Wielką Brytanią z 1930 r. była głównym punktem odniesienia polityki wewnętrznej i zagranicznej w pierwszych latach po 1945 r. W związku z radykalizacją na tym tle nastrojów społecznych, rząd przystąpił do negocjacji z Wielką Brytanią. 15 stycznia 1948 r. w Portsmouth parafowany został nowy układ angielsko-iracki, który zawierał istotne zmiany, rozszerzające zakres suwerenności władz irackich. Wielka Brytania miała zlikwidować swoje bazy wojskowe w Asz-Szu'ajbie i Al-Habbanijji, a o sprawach polityki obronnej miał odtąd decydować wspólny komitet brytyjsko-iracki⁵⁷.

Na nastroje społeczne silnie oddziaływała także sytuacja w Palestynie. Proklamowanie Państwa Izrael i wojna arabsko-izraelska, która wybuchła 15 maja 1948 r., wywołały w Iraku silne nastroje antyizraelskie i antyżydowskie. Rząd iracki wysłał na front oddziały wojskowe, które walczyły do momentu zawieszenia broni 18 lipca 1948 r. Iraccy żołnierze powrócili do kraju w kwietniu 1949 r. Jednym ze skutków wydarzeń w Palestynie był wyjazd ok. 100 tys. Żydów irackich do Izraela. W listopadzie 1952 r. w Bagdadzie doszło do ma-

⁵⁶ O strukturze społecznej Iraku i procesach politycznych obszernie: H. Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movement in Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of Its Communists, Ba'athists, and Free Officers*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1978 (o strukturze posiadania i użytkowania ziemi – s. 54, tabl. 5–1); D. Warriner, *Land Reform and Development in the Middle East*, Royal Institut of Onternational International Relations, London 1957, s. 118. O ruchach radykalnych pisze: M.S. Agwani, *Communism in the Arab East*, Asia Publishing House, Bombay 1969, rozdz. *Iraq: Triumph and Rebuff*, s. 113–149; także: Ph. Marr, *The Modern History of Iraq*, Westview Press, Boulder, CO 1985, 95–101.

⁵⁷ O negocjacjach w sprawie traktatu w Portsmouth patrz: S.H. Longrigg, *Iraq – 1900 to 1950. A Political, Social and Economic History*, Oxford University Press, London, New York, Toronto 1956, s. 340–346; Ch. Tripp, *A History of Iraq*, Cambridge University Press, Cambridge 2002, s. 118–120; P. Kwiatkiewicz, *Mocarstwa wobec Iraku w latach 1945–1967*, Adam Marszałek, Toruń 2005, s. 31–44.

sowych wystąpień ulicznych na znak poparcia rewolucji w Egipcie i Nasera – nowego przywódcy tego kraju⁵⁸.

Na arenie międzynarodowej Irak znalazł się w okresie powojennym w centrum uwagi krajów zachodnich związków ze strategią powstrzymywania Związku Radzieckiego przez utworzenie „północnej bariery”, czyli bloku państw sąsiadujących ze Związkiem Radzieckim od południa. Taki był cel powołania Paktu Bagdadzkiego. Decyzję o przystąpieniu do powstającego bloku podjęła wąska grupa polityków irackich z premierem Nurim as-Sa’idem – byłym oficerem osmańskim i zaufanym doradcą króla Fajsala od czasu powstania Królestwa Iraku w 1920 r., który po latach stał się czołowym politykiem królestwa.

W 1955 r. Nuri as-Sa’id kierował się kilkoma względami. Po pierwsze, liczył na ograniczenie wpływów radzieckich w Iraku. Presja propagandy i dyplomacji radzieckiej była silna. Hasła równości i solidarności znajdowały szeroki odzew wśród irackich ugrupowań radykalnych, które nie były liczne, ale bardzo aktywne i skuteczne w indoktrynowaniu spauperyzowanych warstw i organizowaniu masowych demonstracji ulicznych. Jednocześnie, przystąpienie do paktu ustabilizowałoby stosunki z sąsiadami – Turcją i Iranem, które wówczas – jako kraje członkowskie – stałyby się sojusznikami Bagdadu. Najważniejsza była jednak kwestia stosunków z Wielką Brytanią. Traktat sojuszniczy z 1948 r. (zawarty w Portsmouth) był powszechnie krytykowany. Podpisanie traktatu wywołało oburzenie i masowe demonstracje, które przerodziły się w rozruchy. Nuri as-Sa’id wychodził z założenia, że stosunki z Wielką Brytanią w ramach członkostwa obydwu państw w Pakcie Bagdadzkim staną się sojusznicze, a nie jak do tej pory wasalne, co uspokoi nastroje społeczne⁵⁹.

Decyzja o przystąpieniu do sojuszu z Zachodem zapadła w lutym 1955 r. Najpierw podpisany został układ obronny z Turcją. W kwietniu tego samego roku do układu przyłączyła się Wielka Brytania, która zapowiedziała anulowanie w związku z tym układu z 1930 r. i ewakuację baz wojskowych z Iraku; we wrześniu do sojuszu przystał Pakistan, a w październiku – Iran. Pakt Bagdadzki stał się faktem i tym samym Związek Radziecki został opasany od południa ochronnym kordonem, tzw. barierą północną⁶⁰.

⁵⁸ Na ten temat: F. Khoury, *The Arab-Israeli Dilemma*, Syracuse University Press, Syracuse, NY 1969, s. 73; Ph. Marr, *op. cit.*, s. 106–108, 112–113.

⁵⁹ Por. Ch. Tripp, *Iraq*, w: *The Cold War and the Middle East*, ed. by Y. Sayigh and A. Shlaim, Clarendon Press, Oxford 1997, s. 201.

⁶⁰ Okoliczności podjęcia przez Nuriego as-Sa’ida decyzji o przystąpieniu do Paktu Bagdadzkiego opisuje: K. Love, *Suez: The Twice Fought War*, McGraw-Hill, New York 1969, s. 195–196; także: A. Eden, *op. cit.*, s. 244–260; omawia te wydarzenia: Ph. Marr, *op. cit.*, s. 116–119.

Przeciwko decyzji władz protestowały organizacje lewicowe, które ponownie wyprowadziły na ulice tłumy protestujących. Napięcie sięgnęło zenitu, kiedy 31 października 1956 r. Wielka Brytania, sojusznik Iraku, zaatakowała Egipt wspólnie z Francją i Izraelem. 31 października władze ogłosiły stan wyjątkowy i odwołały go dopiero po siedmiu miesiącach, 27 maja 1957 r. Pod presją burzliwych wydarzeń w kraju, rząd zerwał 9 listopada stosunki dyplomatyczne z Francją i zapowiedział, że nie weźmie udziału w kolejnej sesji Rady Paktu Bagdadzkiego, jeśli będzie w niej uczestniczył przedstawiciel Wielkiej Brytanii⁶¹.

Stan wrzenia politycznego i skala polityzacji nastrojów w miastach pod wpływem agitacji ugrupowań lewicowych stały się ważnym czynnikiem wydarzeń w 1958 r. 14 lipca wojsko irackie wyszło z koszar i zajęło najważniejsze instytucje w Bagdadzie i innych miastach. Wojskowi działali bezwzględnie: rodzina królewska i politycy związani z monarchią zostali zabici. Zginął m.in. Nuri as-Sa'id⁶².

Na rewolucję iracką 1958 r. złożyło się kilka czynników. Po pierwsze, armia w Iraku była zawsze aktywnym graczem politycznym i w 1958 r. chciała umocnić swoje pozycje. Drugim czynnikiem była frustracja nowej miejskiej klasy średniej, której ruchliwość społeczną ograniczały tradycyjne układy społeczne zdominowane przez ziemiaństwo. Ważnym czynnikiem był przykład rewolucji w Egipcie w 1952 r. Sukces egipskich Wolnych Oficerów oddziaływał na umysły wojskowych irackich, którzy utworzyli organizację o tej samej nazwie i tak samo jak egipska głęboko zakonspirowaną. Iraccy Wolni Oficerowie byli stosunkowo nieliczni. W 1958 r. do organizacji należało ok. 200 oficerów, co stanowiło zaledwie 5% korpusu oficerskiego. Na ich czele stał generał Abd al-Karim Kasim (1914–1963), który wstąpił do ruchu w 1957 r. i od razu przejął nad nim kierownictwo⁶³.

Po przewrocie 1958 r. w Iraku nastąpił 10-letni okres destabilizacji politycznej. Sam Abd al-Karim Kasim napotkał na poważnego rywala w walce o przywództwo w osobie Abd as-Salama Arifa, najbardziej wpływowego członka ścisłego kierownictwa Wolnych Oficerów. We wrześniu 1958 r. Arif został odsunięty od wszystkich stanowisk, a w listopadzie tego samego roku stanął nawet przed sądem, ale zdołał się wybronić od zarzutu zdrady stanu. Kasim mógł stworzyć system partyjny lub instytucje, które byłyby jego zapleczem

⁶¹ Patrz: P. Kwiatkiewicz, *op. cit.*, s. 166.

⁶² Wypadki z 14 lipca 1958 r. relacjonuje na podstawie źródeł irackich: Ph. Marr, *op. cit.*, s. 156–157.

⁶³ O przygotowaniach do zamachu szczegółowo: H. Batatu, *op. cit.*, s. 773–783, 778–783. Patrz także: M. Khadduri, *Republican Iraq*, Oxford University Press, London 1969, s. 17, 20–25. O nowej klasie średniej: M. Eppel, *The Elite, the Effendiya, and the Growth of Nationalism and Pan-Arabism in Hashemite Iraq, 1921–1958*, „International Journal of Middle Eastern Studies”, 30 (May 1998), s. 227–250.

politycznym, ale wolał opierać się na nieformalnych układach i zaufanych ludziach. Ostatecznie pozostał sam wobec coraz liczniejszych wrogów. 8 lutego 1963 r. grupa wojskowych dokonała w Bagdadzie zamachu stanu. Kasim został aresztowany i rozstrzelany. Po zamachu, Irak wkroczył w okres jeszcze bardziej burzliwych wydarzeń politycznych i rozgrywek w w łonie rządzącej elity. Walczące ze sobą grupy i frakcje nie miały ani szerokiej bazy społecznej, ani silnego zaplecza politycznego. Żadna z nich nie miała też wystarczającego poparcia w wojsku. Państwem rządziła Narodowa Rada Dowództwa Rewolucji (*Madżlis Kijadat as-Saura al-Watani*), na czele której stał Abd as-Salam Arif. Faktycznie rządzić zaczęła partia Al-Bas, której członkowie zajęli 16 z 18 miejsc w Radzie⁶⁴.

Abd as-Salam Arif zginął w katastrofie helikoptera 13 kwietnia 1966 r. W momencie śmierci był prezydentem i głównodowodzącym armii. Nowym przywódcą został jego brat – Abd ar-Rahman. 17 lipca 1968 r. grupa oficerów wojskowych oraz aktywistów partii Al-Bas dokonała udanego zamachu stanu. Arif został odsunięty od władzy, a nowym prezydentem został generał Ahmad Hasan al-Bakr, niegdyś premier rządu irackiego. 30 lipca tego samego roku doszło do kolejnego przewrotu. Tym razem Al-Bas odsunęła od władzy wojskowych i przejęła samodzielnie kontrolę nad aparatem państwa. Początkowo nowej elicie władzy przewodził Ahmad Hasan al-Bakr, ale stopniowo na czoło wysunął się Saddam Husajn. 16 lipca 1979 r. Saddam Husajn zastąpił Al-Bakra na stanowisku prezydenta i przewodniczącego Rady Dowództwa Rewolucji⁶⁵.

Po rewolucji 1958 r. w polityce Iraku nastąpiła zmiana orientacji z prozachodniej na proradziecką. Już w lutym 1959 r. Kasim zaczął głosić hasła pełnej niepodległości Iraku. 24 marca 1959 r. Irak wystąpił z Paktu Bagdadzkiego. Oznaczało to automatyczne unieważnienie porozumienia z 1955 r. o specjalnym charakterze stosunków iracko-brytyjskich, które zostało wprowadzone do

⁶⁴ O tym okresie piszą: U. Dann, *Iraq under Qassem*, Praeger, New York 1969; H. Batatu, *op. cit.*; R. Gabbay, *Communism and Agrarian Reform in Iraq*, Croom Helm, London 1978; E. Penrose and E.F. Penrose, *Iraq: International Relations and National Development*, Westview Press, Boulder, CO 1978.

⁶⁵ Wydarzenia z lat 1966–1979 szczegółowo opisują: Ph. Marr, *op. cit.*, rozdz. 7 i 8; I. Rabinovich, *Syria Under the Ba'ath, 1963–1966*, Halsted Press, New York 1972, s. 75–108; o partii Al-Bas: S. Haim, *Arab Nationalism: An Anthology*, University of California Press, Berkeley 1962, s. 233–241; J.F. Devlin, *The Ba'ath Party: A History from Its Origins to 1966*, Hoover Institute Press, Stanford, CA 1976; K. Abu Jaber, *The Arab Ba'ath Socialist Party*, Syracuse University Press, Syracuse, NY 1966. O stosunkach między Al-Bas a Naserem patrz: M. Kerr, *The Arab Cold War*, Oxford University Press, London 1971, s. 44–95.

statusu o Pakcie Bagdadzkim. 31 marca 1959 r. ogłoszono, że Wielka Brytania wycofa swoje siły powietrzne z bazy w Al-Habbanijji⁶⁶.

Pod rządami partii Al-Bas w polityce zagranicznej Iraku antyzachodni kurs wyraźnie się umocnił. Stosunki z USA zostały praktycznie zamrożone. Służby specjalne ujawniały działalność amerykańskich siatek szpiegowskich, co pociągało za sobą aresztowania, procesy i wyroki skazujące na więzienie za szpiegowanie na rzecz USA. Dyplomacja iracka torpedowała wszelkie inicjatywy w sprawie uregulowania konfliktu palestyńsko-izraelskiego, które zakładały uznanie istnienia Państwa Izrael. Odrzucenie przez Bagdad możliwości rozpoczęcia negocjacji ze stroną izraelską wywołało napięcia w stosunkach z Egiptem oraz Jordanią i doprowadziło do częściowej izolacji Iraku na arenie arabskiej. Towarzyszyło temu zbliżenie z Moskwą i z blokiem wschodnim. Irak był pierwszym państwem arabskim, które nawiązało 1 maja 1969 r. stosunki dyplomatyczne z NRD. Związek Radziecki stał się głównym dostawcą sprzętu wojskowego dla irackiej armii. Stosunki między obydwojma krajami zacieśniły się po znacjonalizowaniu przez Irak, w czerwcu 1972 r., sektora wydobywania ropy naftowej. Krok ten poparły także niektóre państwa arabskie. W kwietniu 1972 r. w Bagdadzie złożył wizytę premier Aleksiej Kosygin i w jej trakcie podpisany został 15-letni układ o przyjaźni między Irakiem a Związkiem Radzieckim⁶⁷.

Układ iracko-radziecki, jak zauważył Charles Tripp, stał się ważnym symbolem zimnowojennej konfrontacji mocarstw na Bliskim Wschodzie. Świadczył o tym, że Moskwa jest ciągle ważnym graczem w regionie. W tym czasie Egipt zaczął wycofywać się ze ścisłej współpracy z Moskwą i Irak stał się dla przywódców Związku Radzieckiego pierwszoplanowy. Szczególnie, że wycofanie się w 1971 r. Wielkiej Brytanii z Zatoki Perskiej zbiegło się ze wzrostem zainteresowania Oceanem Indyjskim ze strony Moskwy⁶⁸.

Dla Iraku układ był o tyle wartościowy, że pozwalał umocnić pozycję Saddama Husajna wobec opozycji oraz samego Iraku w regionie. Po wycofaniu się Wielkiej Brytanii z Zatoki Perskiej, Irak znalazł się pod coraz silniejszą presją Iranu, popieranego przez Zachód. Znalazł się też w obliczu konfrontacji z USA,

⁶⁶ Patrz: Ph. Marr, *op. cit.*, s. 179–180.

⁶⁷ Tekst układu o przyjaźni ze Związkiem Radzieckim z marca 1972 r. podaje: Y. Ro'i, *From Encroachment to Involvement*, Israel University Press for the Shiloah Centre, Jerusalem 1974, s. 566–569. Patrz: G. Lenczowski, *Soviet Advances in the Middle East*, American Enterprise Institute, Washington, DC 1972, s. 142; A. Cottrell and R.M. Burrell, *Soviet-U.S. Naval Competition in the Indian Ocean*, „Orbis”, Vol. 23 (1975), s. 1113; R. Pajak, *Soviet Military Aid to Iraq and Syria*, „Strategic Review”, Vol. 4, No. 1 (Winter 1976), s. 52.

⁶⁸ Patrz: Ch. Tripp, *op. cit.*, s. 203.

które zajęły miejsce Wielkiej Brytanii i stały się sojusznikiem monarchii na Półwyspie Arabskim. Pomoc wojskowa Związku Radzieckiego była więc dla władz irackich ważnym czynnikiem, i to również dlatego, że silna armia iracka mogła lepiej poskramiać Kurdów. W tej ostatniej kwestii Moskwa poparła Saddama Husajna również politycznie. Premier Kosygin spotkał się w czasie swojej wizyty z działaczami Kurdyjskiej Partii Demokratycznej i sugerował im utworzenie Frontu Ludowego z partią Al-Bas. Nie bez znaczenia był fakt, że Bagdad nosił się na wiosnę 1972 r. z zamiarem upaństwowienia spółki Iraq Petroleum Company, która należała do spółek zachodnich i liczył na pomoc Związku Radzieckiego w prowadzeniu i rozszerzeniu wydobycia ropy naftowej na polach naftowych w Rumajli. Kiedy więc rząd iracki przejął w czerwcu 1972 r. wydobycie ropy z rąk spółek zachodnich, Związek Radziecki zaangażował się w wydobycie irackiej ropy⁶⁹.

Sojusz ze Związkiem Radzieckim oznaczał zamrożenie stosunków Iraku z tymi państwami arabskim, które znalazły się w obozie Zachodu, a przede wszystkim z Egiptem. W czasie wojny październikowej na Bliskim Wschodzie w 1973 r., Bagdad wysłał oddziały wojskowe na front syryjsko-izraelski, ale wycofał je natychmiast po przerwaniu ognia na znak protestu, że nie został powiadomiony przez prezydenta Sadata o terminie i szczegółach ofensywy egipskiej. Stosunki z Egiptem uległy w związku z tym pogorszeniu, podobnie jak stosunki z Syrią. W tym przypadku przyczyna nie była związana z „zimną wojną”, lecz z lokalną rywalizacją między syryjskim i irackim kierownictwami partii Al-Bas o przywództwo nad całym ruchem. W lutym 1976 r. władze w Bagdadzie zmniejszyły znacznie ilość ropy naftowej kierowanej dotąd do portów śródziemnomorskich tranzytem przez Syrię i zaczęły eksportować ropę przez Al-Basrę. Syria straciła w związku z tym wpływy z opłat tranzytowych. Irak skrytykował Syrię za interwencję w Libanie, a stosunki pogorszyły się jeszcze w lutym 1977 r., kiedy w An-Nadżafie aresztowano syryjskich agentów i oskarżono ich o sprowokowanie krwawych starć między irackimi służbami bezpieczeństwa a miejscowymi szyitami⁷⁰.

Bagdad skrytykował także wizytę prezydenta Sadata w Jerozolimie w listopadzie 1977 r. i związaną z nią egipską inicjatywę pokojową. Irak prezentował sztywne

⁶⁹ Patrz: H. Shemesh, *Soviet-Iraqi Relations 1968–1988*, Lynne Rienner, Boulder, CO 1992, s. 78–79. Dochody Iraku ze sprzedaży ropy wzrosły z powodu wzrostu wydobycia oraz cen z 575 mln dol. w 1972 r. do 26 mld dol. w 1980 r. – za: „Middle East Economic Survey”, Vol. 25, No. 1, 19 Oct. 1981, supplement, s. VII.

⁷⁰ Por.: Ph. Marr, *op.cit.*, s. 244–245; A. Dawisha, *Footprints in the Sand. The Definition and Re-definition of Identity in Iraq's Foreign Policy*, [w:] *Identity and Foreign Policy in the Middle East*, ed. by Sh. Telhani and M. Barnett, Cornell University Press, Ithaca and London 2002, s. 129–130.

stanowisko w sprawie ewentualnych rozmów z Izraelem i uznał, że nawet grupa krajów, które utworzyły tzw. Front Odmowy wobec prezydenta Egiptu, jest zbyt umiarkowana. Bagdad zbojkotował w związku z tym szczyt Ligi Państw Arabskich w Damaszku we wrześniu 1978 r., a w październiku przystąpił do tworzenia sojuszu z Syrią, wymierzonego przeciwko Egiptowi. W listopadzie 1978 r. w Bagdadzie odbył się szczyt przywódców państw, które bojkotowały Egipt i jego politykę bliskowschodnią. Władze irackie zaproponowały nałożenie sankcji na Egipt, jeśli Sadat podpisze zapowiadany układ pokojowy z Izraelem. Po podpisaniu układu, w marcu 1979 r., w Bagdadzie zebrał się ministrów spraw zagranicznych państw uczestniczących w listopadowym szczycie, którzy przyjęli rezolucję o nałożeniu na Egipt sankcji⁷¹.

Układ o przyjaźni ze Związkiem Radzieckim nie spełnił wszystkich oczekiwań Bagdadu. W 1974 r. wybuchło powstanie Kurdów i Bagdad z trudem kontrolował sytuację. Kurdowie mieli poparcie Iranu, który zaczął otrzymywać dodatkowe dostawy broni z USA. Waszyngton traktował te dostawy jako ważny instrument, służący osłabieniu Iraku jako sojusznika Moskwy. Tymczasem Moskwa miała poważne kłopoty z uzupełnianiem arsenału broni Iraku na poziomie, który pozwalałby skutecznie niwelować przewagę militarną Iranu. Władze irackie czuły się rozczarowane relacjami ze Związkiem Radzieckim⁷².

Ta kontestacja sojuszu z supermocarstwem była ułatwiona o tyle, że w latach 1973–1974 doszło do gwałtownego wzrostu cen na ropę i wpływy Iraku z jej sprzedaży tak wzrosły, że rząd iracki stał się mniej zależny od pomocy ZSRR i bloku wschodniego. Te ogromne środki finansowe pozwoliły Irakowi na rozpoczęcie programu utworzenia arsenału broni niekonwencjonalnej. To oznaczało umocnienie pozycji Iraku na arenie arabskiej, a zwłaszcza w regionie Zatoki Perskiej. Irak, jako główny producent ropy w Zatoce Perskiej, zaczął prowadzić bardziej aktywną politykę w regionie Zatoki Perskiej. Nastąpiło umocnienie więzi z krajami arabskimi w Zatoce⁷³.

Po rewolucji w Iranie w 1979 r. sytuacja w regionie uległa zasadniczej zmianie. Nowe władze w Teheranie głosiły hasło odrzucenia sojuszu i z Zachodem, i ze Wschodem, co oznaczało zakwestionowanie dotychczasowych modeli rozwoju oraz układu sił na arenie międzynarodowej. Kraje arabskie Zatoki Perskiej poczuły się zagrożone ewentualnym eksportem irańskiej rewolucji.

⁷¹ Por.: I.A. Karawan, *Identity and Foreign Policy. The Case of Egypt*, [w:] *Identity and Foreign Policy in the Middle East*, *op. cit.*, s. 161.

⁷² Por. Ch. Tripp, *op. cit.*, s. 206.

⁷³ Patrz: H. Shemesh, *op. cit.*, s. 257.

Wojna iracko-irańska (1980–1988)

Wojna iracko-irańska była jedną z najkrwawszych w dziejach Bliskiego Wschodu. Była wojną totalną, najdłuższą wojną konwencjonalną w XX w., w której stosowano wszystkie możliwe środki, używano broni chemicznej i kierowano na front dzieci. Z punktu widzenia taktyki wojnę tę porównuje się do I wojny światowej.

Wojna wybuchła po tym, jak Iran zignorował żądanie Iraku wycofania irańskiego oddziału z przygranicznej miejscowości Zajin al-Kus w prowincji Dali. Władze irackie twierdziły, że miejscowość ta miała przejść pod jurysdykcję Iraku na pomocy postanowień z 1975 r. o regulacji linii granicznej w rejonie Szatt al-Arab. Irak zerwał więc porozumienie i 22 września 1980 r. wprowadził swoje wojska na irańskie terytorium. Sprawa granicy była tylko pretekstem. Prawdziwą przyczyną była obawa Saddama Husajna, że porewolucyjny Iran będzie coraz większym zagrożeniem dla systemu władzy w Iraku. Iranem targaly wówczas wewnętrzne konflikty i wielu obserwatorów uważało, że państwo irańskie jest na krawędzi rozpadu. Był to więc dogodny moment do ataku.

Irańskie siły stawily agresorowi twardy opór i wkrótce ukształtował się front o długości 480 km. Na wiosnę 1982 r. Irak przystąpił do kontrofensywy i w maju odbił Chorrarnszahr i walki przeniosły się na terytorium irackie. W lutym 1983 r. Irak podjął kolejną ofensywę w irackiej prowincji Misan. W drugiej połowie 1983 r. Irak zaatakował Irak przy pomocy rakiet Exocet i francuskich samolotów Super Etendard. Celem ataku były irańskie instalacje naftowe oraz główny port eksportu irańskiej ropy na wyspie Charg. W marcu 1985 r. wojska irańskie podjęły ofensywę na południu Iraku i zajęły na pewien czas odcinek drogi łączącej Al-Basrę z Bagdadem. Irak rozpoczął ataki na irańskie miasta. W sierpniu 1985 r. irackie ataki na wyspę Charg spowodowały wstrzymanie irańskiego eksportu ropy. Od lutego 1986 r. obydwie strony zaczęły atakować i zatrzymywać statki handlowe płynące po Zatoce Perskiej, chcąc odciąć w ten sposób przeciwnika od dostaw zaopatrzenia z zagranicy. 9 lutego 1986 r. Irak rozpoczął wielką ofensywę Al-Fadzr (Świt), która miała upamiętnić powrót Chomejniego do kraju w 1979 r. Wojska irańskie w sile 85 tys. żołnierzy przeszły przez Szatt al-Arab i 11 lutego zajęły iracki port Al-Fau.

24 grudnia 1986 r. Irak rozpoczął ofensywę Karbala-4, a 8 stycznia 1987 r. drugą – pod kryptonimem Karbala-5. Obydwie miały na celu osłabienie pozycji irackich w rejonie Al-Basry. W połowie lutego 1987 r. oddziały irańskie znalazły się w odległości 10 km od tego miasta, ale dalsze natarcie załamało się i ofensywa Karbala-5 została wstrzymana pod koniec tego miesiąca. W maju tego samego roku wojska irackie zajęły po raz pierwszy od 1982 r. terytorium irańskie w rejonie opuszczonego przez mieszkańców miasta Mehran. Irak odbił to terytorium w lipcu tego samego roku. W 1987 r. wojna wkroczyła w nowy, bardziej niebezpieczny etap. Obydwie strony nadal atakowały statki handlowe płynące po Zatoce Perskiej z dostawami dla przeciwnika. Kuwejt zwrócił się w tej sytuacji do ZSRR i USA o zapewnienie bezpieczeństwa na wodach Zatoki i o zgodę na pływanie przez tankowce kuwejckie pod ich flagami. Kiedy USA zgodziły się zarejestrować pod amerykańską flagą 11 kuwejckich jednostek i zapowiedziały, że skierują do Zatoki nowe okrę-

ty, iracki Mirage F-1 zaatakował 17 maja USS „Stark”. Ten przypadkowy, jak się później okazało, incydent spowodował gwałtowny wzrost napięcia w świecie. USA utrzymywały w tym czasie w Zatoce 48 okręty wojenne.

W październiku 1987 r. okazało się, że Iran ma poważne kłopoty techniczne z wywozem ropy ze swego terytorium. Przełom 1987 i 1988 r. był pierwszym od 1981 r., kiedy Iran nie przeprowadził ofensywy na pozycje irackie. Przyczyną tego była niedostateczna mobilizacja, brak ochotników do walki i zła organizacja na froncie. W połowie kwietnia Irakijczycy odbili półwysep Al-Fau, a w maju wojska irackie zmusiły Irańczyków do wycofania się na wschodni brzeg Szatt al-Arab. Iran ponosił ciężkie straty także w akwenie Zatoki. 18 lipca 1988 r. Iran ogłosił, że akceptuje bez zadnych warunków wstępnych Rezolucję nr 598. Walki trwały jeszcze do 25 lipca. ONZ utworzył specjalną misję do nadzorowania przerwania ognia znaną jako the UN Iran-Iraq Military Observer Group (UNIIMOG). Przerwanie ognia zaczęło oficjalnie obowiązywać od 20 sierpnia, a 25 sierpnia w Genewie rozpoczęły się negocjacje irańsko-irackie o pokojowym uregulowaniu konfliktu. Negocjacje już w momencie startu znalazły się w martwym punkcie z powodu przyjęcia Porozumienia Algierskiego z 1975 r. jako punktu wyjścia do rozmów. Za takim rozwiązaniem opowiadał się Iran, podczas gdy Irak odrzucał taką możliwość. Porozumienie algierskie określiło, że granica między obydwojma państwami w rejonie Szatt al-Arab będzie przebiegała wzdłuż linii najgłębszego nurtu zlewiska (tzw. Thalweg line). Jednak Irak odrzucił porozumienie algierskie w przeddzień wybuchu wojny w 1980 r., żądając przywrócenie jurysdykcji Iraku nad całą powierzchnią zlewiska Szatt al-Arab, a więc tak jak przewidywały to układy z 1847, 1913 i 1937 r.

Po roku negocjacji w Genewie jedynym postępowaniem była częściowa wymiana jeńców wojennych. Na początku 1990 r. negocjacje nabrały tempa po tym, jak z misją dobrych usług wystąpił minister spraw zagranicznych ZSRR. Jednak już wkrótce, w sierpniu tego roku, negocjacje zakłóciła agresja Iraku na Kuwejt. 16 sierpnia 1990 r. Saddam Husajn nieoczekiwanie zaproponował Iranowi zawarcie formalnego pokoju przy uwzględnieniu wszystkich warunków irańskich. Iracki prezydent zgadzał się także na przyjęcie Porozumienia Algierskiego z 1975 r. jako podstawy układu pokojowego. Iran przyjął propozycję Saddama Husajna. 17 sierpnia rozpoczęła się wymiana ok. 80 tys. jeńców wojennych. 18 sierpnia Iran zaczął wycofywać swoje wojska, skoncentrowane na centralnym odcinku linii granicznej. 11 września Iran i Irak wznowiły stosunki dyplomatyczne. W sierpniu 1991 r. opublikowano raport o materialnych i ludzkich kosztach wojny iracko-irańskiej. Straty materialne, które poniósł Iran jako ofiara agresji oceniono na 100 mld dol. Strona irańska przedstawiła swoją ocenę, z której wynikało, że w trakcie wojny zniszczonych zostało 50 miast irańskich oraz 4 tys. wiosek. Straty ludzkie Iranu oceniono na ok. 1 mln zabitych i rannych; straty Iraku od 250 tys. do pół miliona. 1,25 mln osób musiało zmienić miejsce zamieszkania.

Opr. na podst.: *The Gulf War of 1980–1988. The Iran-Iraq War in International Legal Perspective*, ed. by I.F. Dekker, H.G. Post, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, 1992

Nowy układ sił w regionie został oceniony w Bagdadzie jako szansa na umocnienie pozycji Iraku. Władzom irackim chodziło o odzyskanie terytorium, które oddały Iranowi w 1975 r. z tytułu porozumienia kończącego wojnę z Kurdami. Uderzenie na Iran i związana z nim wojna nie mogły jednak pozostać sprawą regionalną. Irak podjął więc rozmowy z ZSRR, aby uzyskać od Moskwy zapewnienie, że nie zgodzi się na przerwanie ognia do momentu, kiedy wojska irackie nie osiągną celu. Moskwa wstrzymała wówczas dostawy broni do Iraku; przywódcy radzieccy chcieli bowiem uniknąć konfrontacji z USA z powodu wojny iracko-irańskiej, a antyamerykański Iran był potencjalnym sojusznikiem bloku wschodniego⁷⁴.

Wojna iracko-irańska zachwiała dotychczasową logiką stosunków międzynarodowych okresu „zimnej wojny”, zgodnie z którą walczące ze sobą państwa wstępowały w sojusz z którymś z supermocarstw i ich konfrontacja stawała się pośrednio konfrontacją między mocarstwami. Od roku 1980 Irak i Iran walczyły bez parasola ochronnego mocarstw i nie kierowały się ich zaleceniami. W przypadku Iraku było tak na pewno w początkowym okresie wojny. Iran – konsekwentnie do końca wojny – odrzucał możliwość zbliżenia politycznego z blokiem wschodnim. Sojusz obronny z Zachodem był z gruntu wykluczony⁷⁵.

Od 1982 r. sytuacja jednak zaczęła zmieniać się na niekorzyść Iraku. Uderzenia armii irańskiej okazały się dla Iraku tak niszczące, że reżim Saddama Husajna zaczął chwiać się w posadach. W Bagdadzie brano pod uwagę nawet możliwość rozpadu państwa. W tej sytuacji Saddam Husajn podjął nową grę, która była również sprzeczna z logiką czasów „zimnej wojny”. Postanowił mianowicie przeciągnąć na swoją stronę obydwaj bloki. Głównym instrumentem oddziaływania na opinię publiczną i elity władzy w świecie stała się propaganda rzekomego zagrożenia świata ze strony irańskiej rewolucji islamskiej i eksponowanie jej wrogości wobec Wschodu i Zachodu. Jednocześnie Irak był przedstawiany światu jako kraj stabilny, a jego społeczeństwo – jako zjednoczone w walce ze śmiertelnym wrogiem. Ostatecznie Saddamowi Husajnowi udało się zapewnić sobie pomoc wojskową i ZSRR, i Zachodu, zwłaszcza Francji. Iracki dyktator mógł również rozwijać programy broni chemicznej, biologicznej i jądrowej. Stosunkowo słabe były w świecie głosy potępienia Iraku za użycie broni chemicznej⁷⁶.

⁷⁴ Por. C. Wright, *Iraq: A New Power in the Middle East*, „Foreign Affairs”, 58 (Winter 1979/1980), s. 272–276.

⁷⁵ Patrz: Ch. Tripp, *The Foreign Policy of Iraq*, [w:] *The Foreign Policies of Middle East States*, ed. by R. Hinnebusch and A. Ehteshami, Lynne Rienner, Boulder, CO, London 2002, s. 183.

⁷⁶ Por. Por. C. Wright, *op. cit.*, s. 210–211.

Najważniejszym osiągnięciem Saddama Husajna było wszakże przeciągnięcie na swoją stronę USA. W tym względzie logika „zimnej wojny” okazała się bardzo pożyteczna. Saddam Husajn bez skrupułów wykorzystał pomoc wojskową ZSRR i już w trakcie jej otrzymywania zaczął sygnalizować USA, że jest gotów osłabić więzy sojusznicze z Moskwą. W rezultacie pod koniec wojny flota USA i amerykańskie siły powietrzne walczyły *de facto* po stronie Iraku na wodach Zatoki Perskiej. Obydwa supermocarstwa zgodnie użyczyły swoje tankowce dla eksportu ropy kuwejckiej przez wody Zatoki, co leżało w interesach strategicznych Iraku. Właśnie w takich okolicznościach ajatollah Chomejni zgodził się na zakończenie wojny w 1988 r.⁷⁷

Możliwości wygrywania przez Bagdad na konfrontacji między wielkimi mocarstwami wyczerpały się w związku ze zmianami w polityce globalnej. Po dojściu do władzy w ZSRR Michaiła Gorbaczowa stało się oczywiste, że epoka „zimnej wojny” kończy się i że charakter stosunków międzynarodowych ulega zmianie.

4.5. Syria: alians z Moskwą

Syria to kluczowe państwa w regionie Żyźnego Półksiężycza. Lata 1954–1987 były niezwykle burzliwe w polityce syryjskiej. Częste zmiany rządów, zamachy wojskowe, ideologiczne spory i głębokie przemiany społeczne – to zjawiska charakteryzujące najnowsze dzieje Syrii. Z kolei, sąsiedztwo Izraela, problem palestyński, rewolucje w Iraku i Egipcie – wszystko to spowodowało, że Syria nie mogła stać na uboczu polityki regionalnej i konfrontacji między supermocarstwami na Bliskim Wschodzie.

Elity polityczne Syrii postawiły na Moskwę i były postrzegane jako jej wierny sojusznik. Niemniej, stosunki syryjsko-radzieckie okazały się pełne meandrów i napięć aż do ostatecznego rozstania się sojuszników po dojściu do władzy Gorbaczowa.

II wojna światowa przyniosła Syrii niepodległość i pierwsze powojenne lata upłynęły na tworzeniu systemu politycznego, dyskusjach o panarabizmie oraz poszukiwaniach przyczyn porażki krajów arabskich w wojnie z Izraelem w 1948 r. W Syrii nastroje narodowe i antyimperialistyczne były bardzo rozbudzone i towarzyszyło im przekonanie o konieczności zjednoczenia świata arab-

⁷⁷ O stosunkach amerykańskich prezydentów z Saddamem Husajnem: B.W. Jentleson, *With Friends Like These: Reagan, Bush and Saddam 1982–1990*, Norton, New York 1994.

skiego w jedno państwo. Politycy syryjscy mieli znaczący udział w tworzeniu Ligi Państw Arabskich i proponowali połączyć wojska krajów arabskich, aby wspólnymi siłami nie dopuścić do powstania państwa syjonistycznego w Palestynie⁷⁸.

Po wojnie w 1948 r. o Palestynę między rządem a dowództwem armii doszło do poważnych tarć w związku z pytaniem o to, kto ponosi odpowiedzialność za klęskę. Kiedy w grudniu 1948 r. doszło do demonstracji antyrządowych z powodu pogarszającej się sytuacji gospodarczej, rząd wprowadził do akcji wojsko, co świadczyło o tym, że jest niezdolny rozwiązać nabrzmiałe problemy. W marcu 1949 r. doszło do zamachu stanu: wojskowi aresztowali polityków i przejęli władzę. Zamachowcom przewodził pułkownik Husni az-Za’im. W lipcu Az-Za’im ogłosił się prezydentem kraju, ale miesiąc później został obalony przez drugą grupę wojskowych, którym przewodził pułkownik Muhammad Sami al-Hinnawi. W grudniu 1949 r. doszło do trzeciego zamachu wojskowego. Na czele grupy, która odsunęła Al-Hinnawiego od władzy stał pułkownik Adib asz-Sziszakli⁷⁹.

Asz-Sziszakli prezentował młodsze od obu poprzedników pokolenie oficerów w armii syryjskiej. Nie miał osmańskiej przeszłości, a karierę wojskową zrobił w formacjach *Troupes Spéciales*. Jego rządy trwały aż pięć lat, do 1954 r. i przyniosły zasadnicze zmiany w układzie sił na scenie politycznej. Asz-Sziszakli umocnił armię pod względem wojskowym i uczynił ją główną siłą polityczną kraju. Nowy przywódca próbował początkowo zawrzeć porozumienie z notablami, a nawet przywrócić ich do władzy. Po 1951 r. zmienił taktykę i przeszedł do rządów dyktatorskich z zamiarem przeprowadzenia radykalnych reform i wyeliminowania z gry politycznej dotychczasowej elity. Jednak w grudniu 1953 r. przeciwko Asz-Sziszakliemu wystąpił garnizon wojskowy Aleppo, co oznaczało koniec rządów dyktatora⁸⁰.

We wrześniu 1954 r. odbyły się wybory do parlamentu. Do parlamentu weszła nowa partia – partia Al-Bas, czyli Partia Socjalistycznego Odrodzenia Arabskiego (*Hizb al-Bas al-Arabi al-Isztiraki*). Została ona utworzona formalnie w 1946 r., po uzyskaniu przez Syrię suwerenności. Jej początki wiązały się z działalnością dwóch

⁷⁸ Patrz: A.L. Tibawi, *A Modern History of Syria including Lebanon and Palestine*, Macmillan, St. Martin’s Press, London 1969, s. 379–383.

⁷⁹ Patrz: *ibidem*, s. 383–387; P. Seale, *The Struggle for Syria: A Study of Post-War Arab Politics, 1945–1958*, I.B. Tauris, London 1986, s. 47–48; Y. Chaitani, *Post-Colonial Syria and Lebanon. The Decline of Arab Nationalism and the Triumph of the State*, I.B. Tauris, London and New York 2007, s. 129–131, 141.

⁸⁰ Patrz: A.L. Tibawi, *op. cit.*, s. 388–389; Y. Chaitani, *op. cit.*, s. 148.

nauczycieli szkolnych – Michela Aflaka i Salah ad-Dina al-Bitara. Obydwaj studowali w latach 30. w Paryżu i tam sformułowali program polityczny, w którym łączyły się elementy marksizmu, ideologii narodowej i islamu⁸¹.

Już we wczesnych latach 50. na sytuację polityczną w Syrii w coraz większym stopniu zaczęły oddziaływać czynniki zewnętrzne: „zima wojna” i wydarzenia w sąsiednich krajach arabskich. Po przewrocie Nasera w Egipcie w 1952 r. w świecie arabskim nastąpiła polaryzacja na dwa obozy: jeden z Irakiem na czele, który opowiedział się za współpracą z Zachodem i przystąpił do paktów wojskowych oraz drugi – z Egiptem, który współpracy tej nie podjął. Konfrontacja między USA a Związkiem Radzieckim pogłębiała tę polaryzację.

W Syrii również nastąpiła polaryzacja stanowisk: jedni politycy chcieli sojuszu z Egiptem i blokiem wschodnim; drudzy – opowiadali się za współpracą z Irakiem i Zachodem. W 1955 r. do Syrii docierały słuchy o możliwej agresji na kraj ze strony proamerykańskich Iraku, Turcji i Arabii Saudyjskiej. W toku walki politycznej zaczęła zaznaczać się przewaga zwolenników sojuszu z Egiptem. Naser był bohaterem syryjskiej ulicy i młodych oficerów w armii. W dyskusjach do głosu dochodził także silny antagonizm wobec syjonizmu i państwa izraelskiego. Powstanie Izraela przedstawiane było jako rezultat wrogości wobec Arabów działań Zachodu. 20 października 1955 r. Syria zawarła z Egiptem układ o wspólnym dowództwie wojskowym z siedzibą w Damaszku. W tym czasie dyplomacja radziecka aktywnie zabiegała o pozyskanie sobie Syrii i Moskwa zaproponowała rozszerzenie wymiany handlowej oraz pomoc finansową. Wkrótce do Syrii zaczęły być dostarczane maszyny i chemikalia ze Związku Radzieckiego. W następnym roku podpisane zostało porozumienie o wymianie nauczycieli i wykładowców akademickich. Do programów nauczania w syryjskich szkołach wprowadzono język rosyjski. Z Czechosłowacją podpisano umowę o budowie rafinerii w Himsie, a z Polską – o barterowej wymianie handlowej. W lutym 1956 r. Syria zdecydowała się przyłączyć do prowadzonych przez Egipt rozmów z Czechosłowacją o zakupie radzieckiej broni⁸².

O zwycięstwie orientacji proegipskiej zdecydował ostatecznie atak Wielkiej Brytanii, Francji i Izraela na Egipt w październiku 1956 r. W trakcie działań wojennych w rejonie Kanału Sueskiego, syryjskie oddziały przecięły 3 listopada ropociąg dostarczający saudyjską i iracką ropę na wybrzeże Morza Śródziemnego.

W listopadzie 1957 r. syryjskie Zgromadzenie Narodowe przyjęło uchwałę o połączeniu się z Egiptem. Ideę zjednoczenia popierały grupy syryjskich naserystów, ale głównym inicjatorem była partia Al-Bas, która chciała powstrzymać

⁸¹ Literatura o partii Al-Bas patrz przypis 65.

⁸² A.L. Tibawi, *op. cit.*, s. 394.

korzystną dla komunistów i armii radykalizację nastrojów społecznych i przechwycić stery w polityce.

27 stycznia 1958 r. syryjski prezydent S. al-Kuwatli został zmuszony do złożenia wizyty w Kairze, gdzie wraz z ministrami rządu syryjskiego zaproponował Naserowi utworzenie jednego państwa. Al-Bas przyjęła wówczas twarde warunki, które postawił Naser – pełne zjednoczenie obydwu państw w formie unii i podporządkowanie armii syryjskiej egipskiemu dowództwu. Liderzy partii argumentowali, że połączenie na warunkach egipskich jest najważniejszym krokiem na drodze do zrealizowania idei jedności arabskiej – idei mglistej, do której odwoływały się wszakże wszystkie siły polityczne kraju. Popularność Naseru była wtedy w Syrii ogromna. W plebiscycie, przeprowadzonym 22 lutego 1952 r. w celu wyłonienia prezydenta nowego państwa wzięło udział 1,3 mln Syryjczyków z 1,4 mln uprawnionych do głosowania. Zdecydowana większość wypowiedziała się za Naserem⁸³.

Sojusz z Moskwą uwarunkowany były wspólnymi interesami w sferze bezpieczeństwa. Władze w Moskwie chciały uzyskać wpływy w basenie Morza Śródziemnego, co osłabiłoby zachodnią politykę tworzenia antyradzieckich paktów wzdłuż południowych granic ZSRR. W przypadku Syrii ważne były również względy bezpieczeństwa. Kraj uzyskał niepodległość w 1946 r. i instytucje państwa były ciągle słabe. W 1948 r. Syria poniosła porażkę w wojnie z Izraelem. W sąsiednich krajach – Iraku i Jordanii – rządzili Haszymidzi, którzy przez międzywojenne dziesięciolecie kultywowali idee Wielkiej Syrii – królestwa arabskiego pod ich berłem. W 1955 r. Syria znalazła się pod silną presją przystąpienia do Paktu Bagdadzkiego, ale komuniści syryjscy oraz partia Al-Bas odrzucili taką możliwość ze względów ideologicznych⁸⁴.

Stosunki sojusznicze między Moskwą a Damaszkiem zaczęły się kształtować w 1954 r. zaraz po usunięciu dyktatora Asz-Sziszakiego. Syria kupiła sprzęt radziecki wcześniej niż Egipt; ale i w tym przypadku formalnie dostawcą była Czechosłowacja. W lipcu–sierpniu 1957 r. do Moskwy udał się syryjski minister obrony Chalid al-Azm, aby wynegocjować kredyty potrzebne na rozwój cywilnych gałęzi gospodarki. Zachód gotów był udzielić takich kredytów, ale stawiał twarde warunki – Syria miała przyłączyć się do Paktu Bagdadzkiego. Jednym ze środków nacisku na Syrię było ograniczanie przez kraje zachodnie importu syryjskiej pszenicy. Moskwa udzieliła wówczas Syrii długoterminowe-

⁸³ Patrz: J.F. Devlin, *op. cit.*, s. 88; D. Roberts, *The Ba'ath and the Creation of Modern Syria*, Croom Helm, London and Sydney 1987, s. 42–43.

⁸⁴ Por. P. Seale, *Syria*, [w:] *The Cold War and the Middle East*, *op. cit.*, s. 52–53.

go kredytu na zakup broni, nie stawiając żadnych warunków. Wkrótce kontakty syryjsko-radzieckie nabrały rozmachu i poza wojskowością objęły handel, rozwój infrastruktury, edukację i naukę. W oczach Zachodu Syria stała się radzieckim satelitą. Jednak kontakty syryjsko-radzieckie nie były zinstytucjonalizowane, nawet w szczytowym okresie ich rozwoju, tzn. w latach 1956–1957; partia Al-Bas starała się bowiem ograniczyć wpływy proradzieckich komunistów syryjskich. Chodziło raczej o wspólnotę interesów, a nie o ścisły sojusz z supermocarstwem⁸⁵.

Zjednoczona Republika Arabska powstała formalnie 5 lutego 1958 r. po przyjęciu przez syryjskie Zgromadzenie Narodowe odpowiedniej uchwały. 21 lutego egipski prezydent Naser został ogłoszony głową nowego państwa, a Al-Kuwatli, dotychczasowy prezydent Syrii, jego „pierwszym obywatelem”. Droga do pełnej jedności była jednak długa i pełna przeszkód. Kluczowe okazało się mechaniczne przeniesienie na syryjski grunt egipskiej reformy rolnej. Najbardziej zaniepokojeni takimi zmianami byli właściciele ziemscy, których pozycje i wpływy zostały zagrożone perspektywą parcelacji ich ziemi przez państwo na rzecz chłopstwa. W armii syryjskiej źródłem niezadowolenia była z kolei dominacja oficerów egipskich oraz ręczne sterowanie Syrią przez Namera i jego otoczenie. Niezadowoleni byli również członkowie partii Al-Bas, w 1958 r. aktywni zwolennicy połączenia z Egiptem, którzy spodziewali się, że unia umocni ich pozycje. Tymczasem partia Al-Bas poniosła klęskę w wyborach parlamentarnych w lipcu 1959 r., co doprowadziło do rozłamów w jej szeregach. Część syryjskich wojskowych zbuntowała się i 28 września 1961 r. doszło do zamachu stanu. Zamachowcy wypowiedzieli układ zjednoczeniowy i Naser, po pewnym wahaniu, uznał ich punkt widzenia i zgodził się na wyjście Syrii z unii⁸⁶.

Niecałe dwa lata później, 8 marca 1963 r., ponownie doszło do wojskowego zamachu stanu. W latach 1963–1970 walka frakcyjna w wojsku nadal określała dynamikę procesów politycznych w Syrii. W wojsku ścierały się różne orientacje ideologiczne i polityczne, a linie podziałów wyznaczało pochodzenie religijne

⁸⁵ Piszą o tym: P. Seale, *The Struggle for Syria*, *op. cit.*, s. 5–15, 164–306; A. Rathmell, *Secret War in the Middle East: The Covert Struggle for Syria, 1941–61*, I.B. Tauris, London 1995, s. 22–51; B. Maddy-Weitzman, *The Crystalization of the Arab State System, 1945–1954*, Syracuse University Press, Ithaca 1993, s. 105–114. W latach 1954–1958 Związek Radziecki i kraje bloku wschodniego przeznaczyły na pomoc dla krajów Bliskiego Wschodu 808 mln dol., z czego na pomoc wojskową – 353 mln dol. Syria otrzymała aż 294 mln dol., w tym 100 mln dol. na uzbrojenie – patrz: H.N. Howard, *The Soviet Union In Lebanon, Syria, and Jordan*, [w:] *The Soviet Union and the Middle East*, *op. cit.*, s. 138–139.

⁸⁶ Patrz: K. Abu Jaber, *op. cit.*, s. 57–58; J.F. Devlin, *op. cit.*, s. 118; E. Saab, *La Syrie ou la Revolution dans la Rancoeur*, Juillard, Paris 1968, s. 132–133.

i etniczne wojskowych. Walka toczyła się także w samej partii Al-Bas. 23 lutego 1966 r. wojsko, kierowane przez basistów-alawitów, odebrało cywilom władzę. Na czele zamachowców stali Salah Dżadid i Hafiz al-Asad, obydwaj alawici i przywódcy wojskowego skrzydła Al-Bas⁸⁷.

Dżadid był bardziej radykalny od Al-Asada. Uważał, że należy wznieść powstanie ludowe przeciwko Izraelowi, przeprowadzić pełną nacjonalizację majątku narodowego i wprowadzić całkowitą kontrolę państwa oraz partii nad gospodarką. Al-Asad był równie antyizraelski, ale uważał, że Syria powinna współpracować w sprawie Palestyny z innymi państwami arabskimi. Opowiadał się także za reformami społecznymi w Syrii, ale był bardziej umiarkowany od Dżadida w kwestii metod ich przeprowadzenia.

Początkowo najbardziej aktywni byli tzw. „postępowcy”, którzy zajmowali stanowiska premiera i ministra spraw zagranicznych, i uważali, że należy stworzyć jedną partię dominującą nad wojskiem oraz gospodarką, scentralizowaną na wzór radziecki. Byli eksponentami linii politycznej Dżadida i cieszyli się poparciem Moskwy. Jednak w październiku 1968 r. „postępowcy” musieli pójść na kompromis z frakcją tzw. „narodowców”, którzy byli mniej skupieni na ideologii, prezentowali bardziej pragmatyczne podejście do zagadnień gospodarczych i opowiadali się za zacieśnieniem współpracy z sąsiednimi krajami arabskimi. Na czele tej frakcji stał Al-Asad, który wszedł wraz z kilkoma innymi osobami do rządu, zajmując w nim stanowisko ministra obrony. Ponieważ Al-Asad był przeciwny dalszemu uzależnianiu się Syrii od pomocy wojskowej jednego państwa – Związku Radzieckiego, w rządzie wkrótce doszło do tarć i konfliktów. W lutym 1969 r. Al-Asad podjął próbę wykluczenia „postępowców” z rządu, ale w końcu zrezygnował z tego planu, gdyż w obronie „postępowców” wystąpiła Moskwa, grożąc wstrzymaniem pomocy wojskowej, finansowej i technicznej⁸⁸.

W listopadzie 1970 r. doszło do ostatecznych rozstrzygnięć. Atassi, Dżadid oraz inni członkowie frakcji „postępowców” zostali aresztowani. Niektórzy z nich uciekli do Libanu. Władza znalazła się w rękach Al-Asada. Bezpośrednim powodem konfrontacji były rozbieżności w sprawie stanowiska Syrii wo-

⁸⁷ Por. I. Rabinovich, *op. cit.*, s. 49–70; E. Saab, *op. cit.*, s. 132–133; A. Ben Tzur, *The Neo-Bath Party of Syria*, „Journal of Contemporary History”, Vol. 3, No. 3, 1968, s. 161–181; E. Kienle, *Bath Against Bath*, I.B. Tauris, London. O karierze Al-Asada pisze m.in.: D. Roberts, *op. cit.*, s. 101–129.

⁸⁸ Szczegółowo o walce w partii Al-Bas w tym okresie piszą: N. van Damm, *The Struggle for Power in Syria*, Croom Helm, London 1979, s. 39–59; 71; D. Roberts, *op. cit.*, rozdział *Internal Conflicts 1963–70*, s. 82–93.

bec walk palestyńsko-jordańskich w Jordanii w sierpniu 1970 r. Dżadid i Atassi wysłali do Jordanii czołgi, gdyż chcieli, aby Syria zaangażowała się po stronie Palestyńczyków. Tymczasem Al-Asad uważał, że Syria powinna zachować neutralność w sprawie konfliktu jordańskiego⁸⁹.

Na przełomie lat 60. i 70. stosunki syryjsko-radzieckie skomplikowały się. Związek Radziecki zapewniał Syrii olbrzymią pomoc wojskową i ekonomiczną, ale często dochodziło do zadrażnień i napięć. Po 1967 r. kraje arabskie dążyły do odbudowy swojego potencjału wojskowego i rewanzu na polu bitwy. Taka opcja nie do końca odpowiadała Moskwie, która obawiała się kolejnej porażki militarnej krajów arabskich. Taki scenariusz pociągnąłby za sobą konieczność większego zaangażowania się w rywalizację z USA, a Moskwa chciała tego uniknąć. W Związku Radzieckim nie chciano jednak utracić Syrii. Kiedy w 1963 r. amerykańska VI Flota stacjonująca na Morzu Śródziemnym otrzymała pociski nuklearne „Polaris”, Związek Radziecki odpowiedział umocnieniem swojej V Eskadry na Morzu Śródziemnym. Jej okręty stacjonowały w portach Egiptu i Syrii.

Wybuch wojny 1967 r. odbył się pośrednio przy udziale Moskwy, ale nie był z nią uzgodniony. Władze w Moskwie uprzedziły Nasera, że Izrael przygotowuje atak na Syrię, co zadecydowało o rozpoczęciu przez Egipt działań militarnych 6 czerwca 1967 r. 10 czerwca, kiedy wojska egipskie i jordańskie zostały rozbite i kiedy wydawało się, że nic nie powstrzyma armii izraelskiej przed marszem na Damaszek, Moskwa dała Waszyngtonowi do zrozumienia, że nie będzie tolerowała destrukcji zaprzyjaźnionego kraju. W celu podkreślenia swojego stanowiska, Moskwa zerwała stosunki dyplomatyczne z Izraelem. Stanowisko to uratowało reżim syryjski przed upadkiem, ale zagrożenie Syrii ze strony Izraela było ciągle duże i najwyższe kierownictwo radzieckie, z Leonidem Breżniewem na czele, zaczęło upowszechniać pogląd, że najlepszym sposobem utrzymania „postępowych” systemów arabskich jest zakończenie przez nie stanu wojny z Izraelem. Moskwa chciała uniknąć konfrontacji na skalę globalną⁹⁰.

⁸⁹ Patrz: D. Roberts, *op. cit.*, s. 93; J. Pennar, *The USSR and the Arabs: The Ideological Dimension*, Hurst, London 1973, s. 110.

⁹⁰ Na temat stosunku Związku Radzieckiego do konfliktu arabsko-izraelskiego patrz: A. Vasiliev, *Russian Policy in the Middle East: From Messianism to Pragmatism*, Ithaca Press, Reading 1993, s. 63–64, 79–80; A. Sella, *Soviet Political and Military Conduct in the Middle East*, Macmillan, London 1981, s. 42–44; A.M. Farid, *Nasser: The Final Years*, Ithaca Press, Reading 1994, s. 36–37; można sądzić, że informacja z Moskwy o spodziewanym ataku Izraela opierała się na analizie stanowiska administracji amerykańskiej w tej sprawie. USA nie dały Izraelowi zielonego światła do ataku, ale i nie zabroniły jego przeprowadzenia – patrz: W.B. Quandt, *Peace Process: American Diplomacy and the Arab-Israeli Conflict Since 1967*, Brookings Institute and University of California Press, Washington, DC 1993, s. 52–54.

Takie stanowisko Moskwa utrzymała w późniejszych latach w rozmowach z Hafizem al-Asadem. Pierwszą wizytę w Moskwie Al-Asad złożył w sierpniu 1967 r. jako minister obrony i zdołał przekonać kierownictwo radzieckie o konieczności dozbrojenia syryjskiej armii. W latach 1971–1973 Al-Asad był wielokrotnie w stolicy ZSRR w celu uzyskania poparcia dla arabskiego stanowiska o konieczności wycofania się Izraela do granic z 1967 r. Jednak Moskwa nie zgadzała się z poglądem, że jedynie wojna zmusi Izrael do takiego kroku⁹¹.

6 października 1973 r. Syria i Egipt zaatakowały Izrael w celu odzyskania terytoriów, zajętych przez wojska izraelskie w czerwcu 1967 r. Ponieważ Izrael był całkowicie zaskoczony atakiem, wojska syryjskie i egipskie uzyskały inicjatywę strategiczną, którą wszakże utraciły w trakcie kolejnych dni walk. Stan wojny na froncie syryjskim utrzymywał się do 31 maja 1974 r., a więc dłużej niż na froncie egipskim, gdzie działania zostały zakończone 18 stycznia 1974 r. Syria wycofała się bowiem z wojny dopiero pod wpływem intensywnych działań mediacyjnych Henry’ego Kissingera, sekretarza stanu USA. Nie oznaczało to wcale zmiany stanowiska syryjskiego w sprawie palestyńskiej. Wręcz odwrotnie, Syria pozostała głównym przeciwnikiem politycznym Izraela i protektorem tych sił palestyńskich, które odrzucały możliwość istnienia państwa izraelskiego na mapie Bliskiego Wschodu⁹².

Kierownictwo ZSRR uznało, że Egipt i Syria planują atak na Izrael w czerwcu 1973 r. i podjęło próbę zapobieżenia wojnie. Moskwa działała w obawie, że jej sojusznicy poniosą porażkę militarną, która wciągnie ją do konfrontacji z USA⁹³. Bezpośrednie rozmowy z Egiptem i Syrią w celu nakłonienia obu państw do zrezygnowania z ataku uznano za niewłaściwe z tego względu, że mogły zostać odebrane jako zamiar Moskwy wycofania się z sojuszu. Władze radzieckie postanowiły działać pośrednio. 10 czerwca 1973 r. L. Breżniew i A. Gromyko przedstawili R. Nixonowi i H. Kissingerowi na spotkaniu w San Clemente w Kalifornii propozycję wycofania się Izraela do granic z czerwca 1967 r. i podjęcia rokowań z Palestyńczykami w celu ostatecznego rozwiązania konfliktu bliskowschodniego. Kissinger odrzucił jednak

⁹¹ Patrz: P. Seale, *Syria, op. cit.*, s. 67.

⁹² Patrz: P. Seale, *Asad: The Struggle for the Middle East*, University of California Press, Berkeley 1988, s. 185–220; M. Ma’oz, *Asad, the Sphinx of Damascus: A Political Bibliography*, Grove Weidenfeld, New York 1988, s. 113–135; E. Sheehan, *How Kissinger Did It: Step by Step in the Middle East*, „Foreign Policy”, No. 22, Spring 1976, s. 3–70.

⁹³ H. Kissinger ocenił później, że arabscy sojusznicy próbowali wciągnąć Moskwę w 1973 r. do gry, która mogła przynieść jej tylko straty – patrz: H. Kissinger, *Diplomacy*, Simon and Shuster, New York 1994, s. 526.

tę propozycję, gdyż uznał, że jest ona zbyt proarabska i prowadzi do umocnienia wpływów ZSRR w regionie⁹⁴.

Po wojnie 1973 r. Syria otrzymała ogromną pomoc wojskową od Związku Radzieckiego, co pozwoliło jej odtworzyć potencjał militarny i odgrywać nadal kluczową rolę na scenie arabskiej. Znalazło to wyraz na szczycie arabskim w Rabacie w październiku 1974 r. Damaszek poparł wówczas Organizację Wyzwolenia Palestyny, domagając się uznania prawa Palestyńczyków do Zachodniego Brzegu. Syria jednoznacznie potępiła porozumienie egipsko-izraelskie o Synaju z września 1975 r. i oskarżyła Egipt o wyłamanie się z arabskiego frontu anty-izraelskiego oraz o zdradę sprawy palestyńskiej.

W czerwcu 1976 r. Syria ponownie pokazała, że jest głównym graczem na arenie politycznej regionu Żywnego Półksiężycza. Pokazała, że należy się liczyć z jej regionalnymi interesami, decydując się na wprowadzenie wojsk do Libanu⁹⁵.

Warto dodać, że w strategii ZSRR pozycja Syrii znacznie wzrosła po tym, jak Moskwa musiała ewakuować bazy w Egipcie. Proces pokojowy, który zainicjował H. Kissinger i który zakończył się podpisaniem układów w Camp David oznaczał wyeliminowanie Moskwy z udziału w tym procesie. Od marca do maja 1974 r. Moskwa i Damaszek prowadziły intensywne konsultacje, które doprowadziły do uzgodnień w sprawie pogłębienia wzajemnych stosunków. Al-Asad był jednocześnie otwarty na zmiany zachodzące na Bliskim Wschodzie i w czerwcu 1974 r. spotkał się w Damaszku z prezydentem Nixonem⁹⁶.

Wojna domowa w Libanie, która wybuchła w kwietniu 1975 r. śledzona była przez władze syryjskie z największą uwagą. W pierwszej fazie konfliktu, Syria zmierzała do umocnienia Palestyńczyków w Libanie, aby podporządkować sobie ten kraj. W Damaszku odżyły wówczas plany odtworzenia Wielkiej Syrii obejmującej Liban. Obawiano się również, że jeśli wojna domowa nie zakończy się szybko, to dojdzie do podziału Libanu na kilka enklaw, co jeszcze bardziej ułatwi Izraelowi kontrolę nad Libanem.

Na początku czerwca 1976 r., w trakcie niesłychanie zaciętych walk, Damaszek wprowadził do Libanu swoje jednostki wojskowe. Ich działania zostały zaakceptowane przez maronitów i potępione przez Palestyńczyków, a także przez Egipt. 8–9 czerwca 1976 r. ministrowie spraw zagranicznych członków-

⁹⁴ Patrz: P. Seale, *Syria, op. cit.*, s. 67.

⁹⁵ O priorytetach i ewolucji w czasach Hafiza al-Asada polityki zagranicznej Syrii w kierunku *Realpolitik* patrz: Y. Sadowski, *The Evolution of Political Identity in Syria*, [w:] *Identity and Foreign Policy in the Middle East, op. cit.*, s. 137–154.

⁹⁶ Patrz: P. Seale, *Syria, op. cit.*, s. 69.

Ligi Państw Arabskich uzgodnili wysłanie do Libanu kontyngentu wojsk rozjemczych. Składał się on początkowo w równej części z oddziałów syryjskich i libijskich, ale ich przybycie nie doprowadziło do wstrzymania walk. Walki trwały do października 1976 r., kiedy na szczycie arabskim w Ar-Rijadzie i Kairze uzgodniono zwiększenie liczebności kontyngentu rozjemczego do 30 tys. żołnierzy i przekazano jego dowództwu znacznie większe uprawnienia do nadzorowania przestrzegania rozejmu. Ponieważ kontyngent składał się teraz wyłącznie z jednostek syryjskich, szczyt arabski usankcjonował *de facto* kontrolę Syrii nad Libanem. Było to wielki sukces prezydenta Al-Asada, chociaż jego ceną był kompromis z Egiptem. Egipt zaakceptował obecność syryjską w Libanie, a Syria – zobowiązała się zaprzestać krytykowania Egiptu za zawarcie porozumienia z Izraelem o Synaju⁹⁷.

Stosunki z Egiptem pogorszyły się w listopadzie 1977 r. w związku z inicjatywą bliskowschodnią prezydenta Sadata. Syria potępiła porozumienia egipsko-izraelskie z Camp David z września 1978 r. i zwołała w tym samym miesiącu, w Damaszku, spotkanie przywódców państw arabskich, którzy utworzyli Front Oporu i Sprzeciwu. Po podpisaniu przez Egipt i Izrael układu pokojowego w marcu 1979 r., Syria przyłączyła się do tych państw arabskich, które na szczycie Ligi Państw Arabskich w Bagdadzie zgłosiły i przyjęły projekt nałożenia na Egipt sankcji gospodarczych.

W związku z nową polityką bliskowschodnią Egiptu, Syria znalazła się w jednym obozie z Irakiem. Stworzyło to podstawę do poprawy stosunków wzajemnych. W październiku 1978 r. obydwa kraje podpisały Narodową Kartę Wspólnych Działań, w której wyraziły zamiar utworzenia unii politycznej i gospodarczej. W ramach ocieplenia politycznego otwarty został ropociąg z Iraku do syryjskiego portu Baniyas. Jednak plany zjednoczeniowe upadły w lipcu 1979 r., kiedy to w Iraku odkryto spisek antyrządowy, inspirowany, według władz irackich, przez rząd w Damaszku⁹⁸.

Przełom lat 70. i 80. był dla prezydenta Al-Asada bardzo trudny. W Syrii umacniała się opozycja islamistyczna, a na arenie arabskiej w 1979 r. Egipt podpisał układ pokojowy z Izraelem i Syria pozostała sama w opozycji do potężnego militarnie Izraela. Al-Asad potrzebował patrona i w październiku 1980 r. podpisał układ o przyjaźni ze Związkiem Radzieckim, mimo że wcześniej wie-

⁹⁷ Na temat polityki zagranicznej Syrii w tym okresie patrz: A. Ehteshami and R.A. Hinnebusch, *Syria and Iran. Middle Powers in a Penetrated Regional System*, Routledge, London and New York 1997, s. 72–73; M. Deeb, *The Lebanese Civil War*, Praeger, New York 1980, s. 122–128.

⁹⁸ O stosunku Syrii do porozumienia z Camp David patrz: D. Roberts, *op. cit.*, s. 118–119.

lokrotnie powtarzał, że przyjaźni nie da się zadekretować. Następnie zwrócił się do sojusznika o pomoc wojskową, ale Moskwa tym razem postawiła warunki – chciała mieć swoją bazę na terytorium Syrii. Al-Asad odmówił, tłumacząc, że niepodległość jest dla Syryjczyków najważniejsza, a utworzenie bazy obcego mocarstwa zostanie ocenione jako utrata niepodległości⁹⁹.

W rezultacie, kiedy w 1982 r. Izrael zniszczył syryjski system raketowy w dolinie Al-Bika w Libanie, reakcja Moskwy była bardzo powściągliwa. Doszło do wymiany poglądów na temat jakości radzieckiego sprzętu wojskowego. Jednak po spotkaniu syryjskiego prezydenta z Jurijem Andropowem w Moskwie, Związek Radziecki skierował na przełomie 1982 i 1983 r. partię rakiet SAM-5 typu ziemia-powietrze do Syrii, co umożliwiło władzom syryjskim przeprowadzenie kolejnej interwencji w Libanie, 17 maja 1983 r.¹⁰⁰

W połowie lat 80. Syria stworzyła dzięki pomocy ZSRR potężną armię. W 1986 r. na jej wyposażeniu było 5 tys. czołgów, 650 samolotów bojowych, 102 baterie rakiet oraz ponad pół miliona żołnierzy i oficerów. W połączeniu z radzieckimi raketami balistycznymi, stanowiącymi parasol ochronny, Syria dysponowała potencjałem, który skutecznie powstrzymywał Izrael przed ewentualnym atakiem. Zbudowanie tego potencjału było niezwykle kosztowne. Ok. 20% siły roboczej państwa służyło w wojsku. Przy samej obsłudze 63. baterii rakiet SAM zaangażowanych było ok. 50 tys. żołnierzy. Wydatki na zbrojenia wzrosły trzykrotnie, z 1,8 mld dol. w 1977 r. do 5,4 mld dol. w 1984 r. Stanowiło to ok. 30% PKB. Wydatki na zbrojenia pokrywane były głównie z kredytów zagranicznych. Syria sfinansowała w latach 1977–1988 jedynie 45% kosztów importu uzbrojenia. Pozostałe 42 mld dol. stanowiły kredyty i dotacje, z czego 23 mld dol. przypadło na ZSRR, 12 mld dol. na kraje arabskie Zatoki Perskiej, 3 mld dol. na Iran i 4 mld dol. na kraje Zachodu¹⁰¹.

Dojście Michaiła Gorbaczowa do władzy w ZSRR zostało przyjęte w Damaszku z niepokojem. Prezydent Syrii złożył wizyty w Moskwie 1986 r. i 1987 r., i przekonał się, że Moskwa zmierza do odideologizowania polityki na Bliskim Wschodzie i chce być neutralna w konflikcie izraelsko-palestyńskim.

⁹⁹ Por. A. Vasiliev, *op. cit.*, s. 284. O pozycji islamistycznej w Syrii i wydarzeniach w Aleppo oraz Hamie w 1979–1980 r. patrz: D. Roberts, *op. cit.*, s. 115–116; U. Abd-Allah, *The Islamic Struggle in Syria*, University of California Press, Berkeley 1985.

¹⁰⁰ Patrz: D.B. Ross, *Soviet Behavior Towards the Lebanon War, 1982–84*, [w:] *Soviet Strategy in the Middle East*, Unwin Hyman, Boston 1990, s. 105–107.

¹⁰¹ Por. Y. Evron, *War and Intervention in Lebanon: The Syrian-Israeli Deterrence Dialogue*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1987; P. Clawson, *Unaffordable Ambitions: Syria's Military Buildingup and Economic Crisis*, Washington Institute for Near East Policy, Washington, DC 1989, s. 10–14, 18; A. Levron, *Syria's Military Strength and Capability*, „Middle East Review”, Vol. 14, No. 3, Spring 1987; D. Roberts, *op. cit.*, s. 124.

Nie należało więc liczyć na bezwarunkową pomoc Moskwy w konfrontacji z Izraelem. Al-Asad wykazał się w tej sytuacji dużym zmysłem taktycznym. Kiedy w 1990 r. Irak zaatakował Kuwejt, Syria potępiła agresję i wysłała do Zatoki Perskiej oddziały, które walczyły w obronie Arabii Saudyjskiej u boku armii Zachodu. Tym krokiem syryjski prezydent zaskarbił sobie przychylność Zachodu, ale nie mógł liczyć na taką pomoc wojskową od Zachodu, jaką otrzymał od Związku Radzieckiego w czasach „zimnej wojny”. W rezultacie Al-Asad przyłączył się do rozmów na temat planu amerykańskiego w sprawie konfliktu bliskowschodniego, z którym wystąpił prezydent George W. Bush i sekretarz stanu James Baker¹⁰².

4.6. Liban: umiędzynarodowienie konfliktu

Przez pierwsze lata po II wojnie światowej, Liban stał na uboczu polityki arabskiej. Politycy libańscy zajęci byli tworzeniem aliansów wyborczych i walką o miejsca w systemie politycznym, który został uformowany w okresie międzywojennym na podstawie zasady podziału władzy między wspólnotami religijnymi. Spektrum orientacji ideologicznych było bardzo szerokie i obejmowało również komunistów. Libańska Patria Komunistyczna nie miała licznego elektoratu, ale jej działacze byli bardzo aktywni, co decydowało o tym, że wielu prozachodnich polityków libańskich mówiło o niebezpieczeństwie komunizmu w Libanie¹⁰³.

Jednak kulturowo, ekonomicznie i politycznie Liban pozostawał pod silnymi wpływami Zachodu i początkowo politycy libańscy nie musieli określać się po którejś ze stron w zimnowojennej konfrontacji supermocarstw. Jednak w połowie lat 50. minionego stulecia, Liban został wciągnięty w orbitę polityki arabskiej i globalnej. Po przewrocie Nasera w Egipcie w świecie arabskim nastąpiła polaryzacja na dwa obozy polityczne z Egiptem i Irakiem na czele, a problem Palestyny zaczął coraz silniej oddziaływać na politykę w poszczególnych krajach. Okazało się, że Liban nie może dłużej stać na uboczu tych procesów.

¹⁰² Literatura na temat udziału Syrii w wojnie w Zatoce Perskiej w 1990 r. jest bardzo bogata – patrz: R. Hinnebusch, *Syria's Role in the Gulf War Coalition*, [w:] *Friends in Need: Burden Shaving in the Gulf War*, ed. A. Bennett, J. Lepgold, and D. Unger, St. Martin's Press, New York 1997, s. 219–230; E. Kienle, *Syria, the Kuwait War and the New World Order*, [w:] *The Gulf War and the New World Order*, University Press of Florida, Gainesville 1994, s. 384–393; R. Hinnebusch, *The Foreign Policy of Syria*, *op. cit.*, 153–159.

¹⁰³ Por. L.M.T. Meo, *Lebanon. Improbable Nation: A Study in Political Development*, Greenwood Press, Westport, CT 1965, s. 123–125.

Już w styczniu 1948 r. sytuacja gospodarcza Libanu gwałtownie pogorszyła się w następstwie dewaluacji franka francuskiego, z którym połączona była waluta kraju. W lutym rząd libański podjął negocjacje z Francją na temat nowego porozumienia gospodarczego. Syria, której waluta była również powiązana z kursem franka francuskiego odmówiła dalszej współpracy z Francją, co zrodziło dyskusje na temat charakteru więzi gospodarczych między Syrią a Libanem. Syria dążyła do pełnej unii gospodarczej i finansowej obydwu krajów, ale władze Libanu odrzuciły taką możliwość w marcu 1950 r.

Ta decyzja zapoczątkowała trudne negocjacje i żmudne prace nad ostatecznym rozdzieleniem systemów gospodarczych obydwu państw. Ostatecznie w lutym 1952 r. podpisano porozumienie o podziale dochodów z opłat za tranzyt ropy naftowej oraz ustalono taryfy celne wymienianych towarów. Ten podział zachwiał gospodarką Libanu, która była silnie powiązana z syryjską. Syria dostarczała na rynek libańskich większość produktów żywnościowych i odbierała libańskie towary przemysłowe. W tym czasie coraz większego znaczenia dla libańskiego budżetu zaczęły nabierać opłaty za tranzyt ropy z Iraku i Arabii Saudyjskiej, wnoszone przez amerykańskie spółki naftowe. Jeszcze w 1948 r. amerykańska firma ARAMCO zbudowała ropociąg do portu w Sajdzie. Po przyjęciu przez rząd libański pomocy od USA, w ramach czwartego punktu Doktryny Trumana, wpływy amerykańskie w Libanie wzrosły¹⁰⁴.

Latem 1952 r. doszło do masowych demonstracji ulicznych i strajków. Demonstranci żądali poprawy warunków pracy oraz położenia kresu korupcji. Zarzuty o korupcję wysunięto wobec samego prezydenta, a także jego rodziny. W parlamencie zawiązał się Narodowy Blok Socjalistyczny do walki z Biszarą al-Churim i jego zwolennikami. Do bloku tego weszła Postępowa Partia Socjalistyczna K. Dżunbulata, Blok Narodowy Raymonda Ędde (syna Ęmila) oraz część deputowanych na czele z Kamilem Szamunem. Opozycja żądała zmiany ordynacji wyborczej, czystek w aparacie państwowym oraz umocnienia związków Libanu z krajami arabskimi. 9 września przeciwko prezydentowi wystąpił premier Sami as-Sulh, co przechyliło szalę na korzyść opozycji. Również i wojsko odmówiło poparcia prezydentowi. 18 września 1952 r. Biszara al-Churi ustąpił z urzędu¹⁰⁵.

¹⁰⁴ O gospodarce Libanu w tym okresie oraz o związkach gospodarczych Libanu z Francją i Syrią patrz: T.K. Gaspard, *A Political Economy of Lebanon, 1948–2000. Limits of Laissez-faire*, Brill, Leiden, Boston 2004, s. 53–56; N. Ziadeh, *Syria and Lebanon*, Ernest Benn, London 1957, s. 111; M. Chiha, *Propos d'economie libanaise*, Editions du Trident, Beyrouth 1965, s. 126–127, 136, 162. Szczegółowo o unii celnej i monetarnej z Syrią patrz: Y. Chaitani, *op. cit.*, s. 55–61.

¹⁰⁵ Patrz: F. Traboulsi, *A History of Modern Lebanon*, Pluto Press, London and Ann Arbor, MI 2007, s. 125–126

Nowym prezydentem został Kamil Szamun. W październiku 1956 r. rząd libański wprowadził w związku z wojną na Bliskim Wschodzie stan wyjątkowy. Parlament ogłosił decyzję o poparciu Egiptu, ale Liban nie zerwał stosunków dyplomatycznych z Wielką Brytanią i Francją. Takie stanowisko rządu wywołało protest części społeczeństwa i w listopadzie w Bejrucie oraz Trypolisie doszło do demonstracji antyrządowych. Demonstranci żądali od rządu odejścia od prozachodniej polityki i zacieśnienia stosunków z krajami arabskimi, przede wszystkim Egiptem. Naser został bohaterem libańskich ulic¹⁰⁶.

Większość krajów arabskich odrzuciła w tym czasie Doktrynę Eisenhowera, która miała zapobiec umacnianiu się na Bliskim Wschodzie wpływów radzieckich po wycofaniu się z regionu Wielkiej Brytanii i Francji. Władze Libanu odpowiedziały pozytywnie na plan stworzenia na Bliskim Wschodzie antyradzieckiego frontu i przyjęły w kwietniu 1957 r. pomoc amerykańską w wysokości 10 mln dol. W tym samym miesiącu rząd otrzymał w tej sprawie votum zaufania parlamentu i już w czerwcu do Bejrutu dopłynęły pierwsze transporty amerykańskiego sprzętu wojskowego.

Decyzję o przyjęciu Doktryny Eisenhowera podjął prezydent Szamun wraz z ministrem spraw zagranicznych Ch. Malikiem jeszcze 16 marca 1957 r. Szamun już w 1955 r. rozważał możliwość przyłączenia Libanu do Paktu Bagdadzkiego. W tym roku Szamun udał się z wizytą do Turcji, gdzie rozmawiał na temat sojuszu z Turcją i Irakiem. Z drugiej strony, libański prezydent obawiał się negatywnej reakcji ze strony libańskich narodowców, Egiptu i Syrii, które wypowiadały się przeciwko Paktowi. Dlatego też ostatecznie rząd libański nie zdecydował się przyłączyć do Paktu Bagdadzkiego¹⁰⁷.

W 1957 r. pozycje partii obydwu polityków słabły, a opozycja stawała się coraz silniejsza. Libański prezydent postanowił więc umiędzynarodwić wewnętrzne problemy Libanu i przedstawił wzrost siły opozycji jako rezultat przenikania do Libanu komunizmu, za którym stała Moskwa. To już było w świetle Doktryny Eisenhowera podstawą do interwencji USA, aby umocnić pozycje ugrupowań libańskich związanych z Szamunem. Już w lutym 1957 r. – przed zatwierdzeniem Doktryny w marcu przez Kongres USA – minister Malik po-

¹⁰⁶ Patrz: A.G. Korbani, *US Intervention in Lebanon, 1958 and 1982: Presidential Decisionmaking*, Praeger, New York 1991, s. 33–35; F. Traboulsi, *op. cit.*, s. 131.

¹⁰⁷ Patrz: F.A. Gerges, *The Superpowers and the Middle East: Regional and International Politics: 1955–1967*, Westview Press, Boulder, CO 1994, s. 48–62; *idem*, *Lebanon, op. cit.*, s. 86; P. Salem, *Reflections on Lebanon's Foreign Policy*, [w:] *Peace for Lebanon? From War to Reconstruction*, ed. by D. Collins, Lynne Rienner, Boulder, CO 1994, s. 96–97; F. Traboulsi, *op. cit.*, s. 132.

informował prezydenta Eisenhowera, że Liban popiera amerykańską inicjatywę zwalczania komunizmu na Bliskim Wschodzie. W ten sposób Liban jako jedyne, obok Libii, państwo arabskie oficjalnie przyjął Doktrynę. Rządy innych państw dostrzegały wiele niebezpieczeństw związanych z jej przyjęciem. Obawy te sprawdziły się, gdyż decyzja Szamuna i Malika pobudziła dodatkowo polaryzację polityczną w kraju, pogłębiła destabilizację i zagroziła rozpadem całego systemu politycznego Libanu¹⁰⁸.

W listopadzie 1957 r. w Bejrucie doszło do zamachów terrorystycznych, dokonanych przez zwolenników zacieśnienia przez Liban związków z krajami arabskimi i zerwania sojuszu z USA. W odpowiedzi rząd wprowadził ścisły nadzór nad działalnością ugrupowań lewicowych oraz nad obozami uchodźców palestyńskich. W marcu 1958 r. rząd ogłosił, że Liban nie przyłączy się ani do Zjednoczonej Republiki Arabskiej, ani do federacji Jordanii z Irakiem, ani do żadnego innego ugrupowania, gdyż oznaczałoby to ograniczenie suwerenności państwa libańskiego. Stanowisko rządu wywołało poważne rozdźwięki w społeczeństwie. Rozdźwięki były tak silne, że groziły wybuchem wojny domowej między muzułmanami a chrześcijanami. Do poważnego kryzysu na tym tle doszło w marcu 1958 r. w związku reorganizacją rządu. Jej celem miało być wykluczenie ze składu gabinetu zwolenników umocnienia współpracy ze Zjednoczoną Republiką Arabską i osłabienia więzi z USA¹⁰⁹.

W drugiej połowie maja w Trypolisie wybuchły zamieszki uliczne, które szybko przeniosły się do Bejrutu i na południe kraju. Sytuacja była napięta także na południowym wschodzie, gdyż druzowie podzielili się na tych, którzy popierali rząd i na tych, którzy krytykowali politykę władz. Mimo że formalnie konflikt dotyczył polityki zagranicznej rządu, w kraju wybuchło powstanie ludności muzułmańskiej przeciwko chrześcijanom. Władze libańskie przedstawiały wydarzenia jako skutek działań radykalnych narodowców, popieranych przez międzynarodowy komunizm. Ponieważ według rządu zagrożona była integralność państwa, zwrócono się do USA o przyspieszenie dostaw sprzętu dla wojska i policji. USA odpowiedziały pozytywnie i jednocześnie wzmocniły siły swojej VI Floty, stacjonującej na Morzu Śródziemnym. W tej sytuacji Związek Ra-

¹⁰⁸ O wydarzeniach poprzedzających interwencję USA w Libanie patrz: W.C. Eveland, *Ropes of Sand: America's Failure in the Middle East*, W.W. Norton, London 1980, s. 248–260; F. Qubain, *Crisis in Lebanon*, Middle East Institute, Washington, DC 1961, s. 28–32; F.A. Gerges, *Lebanon*, [w:] *The Cold War and the Middle East*, op. cit., s. 81.

¹⁰⁹ Na ten temat pisze szczegółowo: M.S. Agwani, *The Lebanese Crisis, 1958: A Documentary Study*, Asia Publishing House, London 1965, s. 3–6.

dziecki sformułował poważne ostrzeżenie wobec Zachodu o ingerowanie w wewnętrzne sprawy Libanu¹¹⁰.

Napięcie utrzymywało się do połowy 1958 r. Znaczna część terytorium kraju znalazła się w tym czasie poza kontrolą rządu. W rękach opozycji była część Bejrutu, Trypolisu i Sajdy oraz terytoria w głębi kraju na północy i południu. W tej sytuacji premier Sami as-Sulh wystąpił z propozycją załagodzenia sporu. Ponieważ w oczach opozycji prozachodnią politykę władz uosabiał prezydent Szamun, premier zadeklarował w imieniu prezydenta, że nie będzie się on ubiegał o ponowny wybór na stanowisko głowy państwa po zakończeniu kadencji we wrześniu 1958 r. Przywódcy opozycji zażądali jednak natychmiastowego ustąpienia głowy państwa.

14 lipca 1958 r., w dniu obalenia monarchii w Iraku, prezydent Szamun zwrócił się do USA o przysłanie wojsk w celu przywrócenia spokoju i zapewnienia integralności terytorialnej Libanu. 15 lipca po południu do Bejrutu przybyli pierwsi żołnierze amerykańscy. Reakcja rządu amerykańskiego była natychmiastowa. W ciągu czterech następnych dni w ramach operacji „Blue Bat” w rejonie stolicy Libanu rozlokowanych zostało 15 tys. żołnierzy amerykańskich, a kolejnych 70 tys. znajdowało się na okrętach VI Floty. Oficjalnym powodem interwencji wojskowej była ochrona obywateli amerykańskich. USA ostrzegły także, że atak na jednostki amerykańskie ze strony zwolenników Zjednoczonej Republiki Arabskiej pociągnie za sobą poważne konsekwencje¹¹¹.

Interwencję wojsk amerykańskich w Libanie należy rozpatrywać w kontekście sytuacji na Bliskim Wschodzie. Szczególne znaczenie miał przewrót wojskowy w Iraku z 14 lipca 1958 r. Zburzył on całkowicie plany Zachodu wobec Bliskiego Wschodu jako elementu w strategii powstrzymywania Związku Radzieckiego. Przed tym wydarzeniem USA wykazywały powściągliwość w wysłaniu wojska na Bliski Wschód. Podjęcie przez prezydenta Eisenhowera decyzji o wysłaniu wojska uwarunkowane było bardziej sytuacją w Iraku niż w samym Libanie. Ten ostatni kraj nie odgrywał znaczącej roli w strategii Zachodu.

¹¹⁰ O wydarzeniach określanych jako powstanie 1958 r. pisze B.J. Odeh, *Lebanon: Dynamics of Conflict, a Modern Political History*, Zed Books, London 1985, s. 100–102; o interpretacji wydarzeń przez rząd libański patrz: M.S. Agwani, *The Lebanese Crisis, op. cit.*, s. 58–85.

¹¹¹ Szczegółowo o operacji „Blue Bat” pisze I.L. Gendzier, *The Declassified Lebanon, 1948–1958: Elements of Continuity and Contrast in US Policy Toward Lebanon*, [w:] *Toward a Viable Lebanon*, ed. by H. Barakat, Croom Helm, London and Sydney 1988, s. 297–299; patrz także: F. Traboulsi, *op. cit.*, s. 135–137;

31 lipca 1958 r. libański parlament wybrał nowego prezydenta. Został nim generał Fu'ad Szihab, głównodowodzący siłami zbrojnymi kraju. Kandydatura generała została uzgodniona przez obydwie strony konfliktu. W rezultacie napięcie w kraju opadło. Szihab odrzucił Doktrynę Eisenhowera i opowiedział się za neutralnością Libanu. To umożliwiło zbliżenie Libanu z Egiptem i Szihaba z Naserem. Niepisane porozumienie między dwoma politykami przewidywało, że Liban nie przyłączy się do żadnego zachodniego sojuszu skierowanego przeciwko Egiptowi lub Syrii. To zagwarantowało relatywny spokój w Libanie przez blisko 10 lat, do roku 1967¹¹².

Kolejnym poważnym wyzwaniem dla Libanu była wojna na Bliskim Wschodzie, która wybuchła w czerwcu 1967 r. Liban stanął po stronie państw arabskich, ale nie uczestniczył w walkach. 8 czerwca 1967 r. rząd libański zażądał od ambasadorów Wielkiej Brytanii i USA, aby opuścili Liban. Jednak w ciągu kilku miesięcy w stosunkach Libanu z krajami zachodnimi nastąpiła wyraźna poprawa i we wrześniu 1967 r. ambasadorzy powrócili do Bejrutu.

Wojna 1967 r. wywarła ogromny wpływ także na politykę wewnętrzną. Pogłębiła bowiem polaryzację społeczeństwa na tle stanowiska wobec obecności Palestyńczyków w Libanie i ich aktywności politycznej. Jedni chcieli ograniczenia tej aktywności; drudzy ją popierali. Ponieważ polaryzacja poglądów w tej sprawie przebiegała wzdłuż linii podziałów wyznaniowych, w rezultacie pogłębiła się wrogość między libańskimi wspólnotami religijno-etnicznymi. Druzowie, których przywódca Kamal Dżunbulat już wcześniej przestał popierać chrześcijańskiego prezydenta Helou, stanęli jednoznacznie po stronie Palestyńczyków. W 1969 r. Kamal Dżunbulat przyłączył się do radykalnego Libańskiego Ruchu Narodowego i stanął na jego czele. Z drugiej strony lider falangistów Al-Dżumajjil zawarł w 1968 r. porozumienie z dwoma innymi przywódcami maronickimi Szamunem i Edde, aby wspólnie zmusić prezydenta do podjęcia kroków w celu podporządkowania organizacji palestyńskich władzom Libanu¹¹³.

W miarę nasilania się ataków palestyńskich, Liban coraz bardziej był wciągany w konflikt izraelsko-palestyński. Tradycyjnie słabe pozycje rządu centralnego, wynikające z szerokiej autonomii grup wyznaniowych, sprawiały, że organizacje palestyńskie działały na terytorium libańskim praktycznie bez ograniczeń. Liban nie prowadził wprawdzie wojny z Izraelem, ale z jego terytorium wyprowadzane były ataki partyzantów palestyńskich na izraelskie obiekty.

¹¹² Por. F.A. Gerges, *Lebanon, op. cit.*, s. 90–91.

¹¹³ Patrz: F. Traboulsi, *op. cit.*, s. 150–155.

Izrael odpowiadał na te ataki działaniami odwetowymi, których ofiarami były osady i ludność libańska¹¹⁴.

W 1975 r. główne siły Libanu prowadziły rozmowy o reformie systemu politycznego kraju. Rozmowy zakończyły się niepowodzeniem i w grudniu 1975 r. doszło do starć w Bejrucie między milicjami wspólnot. W styczniu 1976 r. sunniccy oficerowie odmówili wykonywania rozkazów chrześcijańskich dowódców i zorganizowali Arabską Armię Libańską, skompletowaną z muzułmanów. W marcu 19-tysięczna armia libańska podzieliła się ostatecznie na dwie grupy: na tych, którzy zdjęli mundury i udali się do swoich domów i na tych, którzy przyłączyli się do zwalczających się sił milicji. Państwo libańskie pozostało w ten sposób bez sił zbrojnych. Jediną siłą militarną byli teraz Palestyńczycy oraz milicje poszczególnych wspólnot religijnych¹¹⁵. W ten sposób rozpoczęła się w Libanie wojna domowa.

1 czerwca 1976 r. syryjski prezydent Al-Asad ogłosił w obecności radzieckiego premiera, wizytującego właśnie Damaszek, decyzję o wprowadzeniu do Libanu 6 tys. żołnierzy syryjskich w celu ochrony maronickich wiosek przed atakami muzułmańskiej Arabskiej Armii Libańskiej. Po kilku dniach liczba tych żołnierzy wzrosła do 15 tysięcy. Wydarzenie to zapoczątkowało okres bezpośredniej ingerencji Syrii w wewnętrzne sprawy Libanu i umiędzynarodowienie konfliktu libańskiego. Liga Państw Arabskich zareagowała na posunięcie Syrii decyzją o wysłaniu do Libanu arabskich sił pokojowych, które miały zastąpić korpus syryjski. Siły rozjemcze miały składać się z żołnierzy: syryjskich, libijskich, algierskich, sudańskich, saudyjskich i palestyńskich. Jednak do końca czerwca Liga zdołała skompletować jedynie tysięcosobowy oddział złożony w połowie z Syryjczyków i Libijczyków.

Tymczasem w Libanie trwały coraz bardziej zacięte walki. Walczono o obozy palestyńskie Tall az-Zatar i Dżisr al-Basza. Bejrut został pozbawiony dostaw wody i elektryczności. Stolicę podzieloną tzw. Zieloną Linia na dwie części – zachodnią kontrolowaną przez muzułmanów i wschodnią – chrześcijańską. Chrześcijanie kontrolowali w tym czasie góry Libanu i część wybrzeża na północ od Bejrutu, muzułmanie – Trypolis i Sajdę, a druzowie – południową część gór Libanu. Szyici dominowali natomiast w dolinie Al-Bikaa oraz na południu Libanu¹¹⁶.

¹¹⁴ O obecności Palestyńczyków i ich ugrupowań w Libanie traktuje: S. Khalaf, *Civil and Uncivil Violence in Lebanon. A History of the Internationalization of Communal Conflict*, Columbia University Press, New York 2002, s. 215, 220, 224.

¹¹⁵ *Ibidem*, s. 190–194. O wojnie domowej patrz: K. Salibi, *Crossroads to Civil War: Lebanon, 1958–1976*, Caravan, Delmar, NY 1976. O dezintegracji armii libańskiej patrz także: B.F. Sallo-ukh, *The Art of Impossible: The Foreign Policy of Lebanon*, [w:] *The Foreign Policies of Arab States*, *op. cit.*, s. 292–294.

¹¹⁶ O syryjskiej interwencji w Libanie patrz: N.J. Weinberg, *Syrian Intervention in Lebanon. The 1975–76 Civil War*, Oxford University Press, New York and Oxford 1986; M. Deeb, *Syria's Terrorist War on Leba-*

Kres walkom położyło dopiero porozumienie o przerwaniu ognia, przyjęte na kolejnych sesjach szczytu Ligi Państw Arabskich w Ar-Rijadzie i Kairze w październiku 1976 r. Porozumienia z Ar-Rijadu i Kairu przewidywały wysłanie przez kraje arabskie do Libanu 30-tysięcznego korpusu ekspedycyjnego, którego zadaniem byłoby utrzymanie pokoju¹¹⁷.

Rezultaty pierwszego etapu wojny domowej były tragiczne. Do momentu przerwania ognia w Libanie zginęło ok. 60 tys. osób, a ok. 100 tys. odniosło rany. Znaczna część Libańczyków musiała opuścić swoje miejsca zamieszkania. W samej Syrii znalazło się blisko milion libańskich uchodźców. Gospodarka libańska przestała funkcjonować. Wiele zakładów przemysłowych zostało zniszczonych. Poszczególne grupy wyznaniowe zamknęły się w enklawach terytorialnych¹¹⁸.

W lipcu 1978 r. w Bejrucie wybuchły walki między oddziałami chrześcijańskich milicji a żołnierzami syryjskimi. Wstrzymanie ognia nastąpiło dopiero w październiku po spotkaniu w Bajt ad-Din pod Bejrutem, w którym uczestniczyli ministrowie spraw zagranicznych Kuwejtu, Libanu, Arabii Saudyjskiej, Sudanu, Syrii i Zjednoczonych Emiratów Arabskich. Porozumienie z Bajt ad-Din o zaprzestaniu działań zbrojnych zostało zerwane w kwietniu 1979 r., w związku z ogłoszeniem przez majora Saada Haddada powstania „niepodległego wolnego Libanu” na skrawku terytorium libańskiego o powierzchni 1,8 tys. km², przylegającego do granicy z Izraelem. Palestyńczycy, którzy zostali w ten sposób odcięci od granicy izraelskiej, zaczęli atakować separatystów. Haddad nazwał swoje oddziały Armią Południa Libanu i skutecznie bronił „swojego” terytorium dzięki wsparciu ze strony Izraela. W tym czasie nasiliły się walki frakcyjne wśród chrześcijan, co jeszcze bardziej pogłębiło tendencje do rozpadu państwa.

non and the Peace Process, Palgrave–Macmillan, New York and Houndmills, Basingstoke 2003. O walkach w Libanie w tym okresie oraz o zaopatrywaniu Falang w broń przez Izrael pisze: A. Ménargues, *Les Secrets de la guerre du Liban*, Albin Michel, Paris 2004, s. 73–75. USA zachęcały Izrael do dostarczania broni falangistom, o czym pisze H. Kissinger, *Years of Renewal*, Diane Pub. Co., New York 1999, s. 1042. Sytuacja na przełomie 1975 i 1976 r. była wyjątkowo skomplikowana. Syria, która zawsze popierała Palestyńczyków, teraz walczyła z OWP. Chrześcijańskie milicje oblegały obozy palestyńskie. Związek Radziecki, główny sojusznik Syrii, nie poparł operacji Damaszku przeciwko Palestyńczykom.

¹¹⁷ Patrz: F. Traboulsi, *op. cit.*, s. 201.

¹¹⁸ Por. J. Bulloch, *Death of a Country: The Civil War in Lebanon*, Weidenfeld and Nicolson, London 1977, s. 178–182. O skutkach wojny pisze także: Ch. Winslow, *Lebanon. War and Politics in a Fragmented Society*, Routledge, London and New York 1996, s. 204.

Bliskowschodni uchodźcy

Bliski Wschód to region wygnańców i przesiedleńców. W 2007 r. na ogólną liczbę 14 mln uchodźców w całym świecie na Bliskim Wschodzie znajdowało się prawie 6 mln. Wiekiem uchodźców na Bliskim Wschodzie można, bez wątplenia, nazwać wiek XX. Przesiedlenia ludności były skutkiem wojen i konfliktów zbrojnych, ale również projektów rozwojowych, klęsk naturalnych i działań politycznych. Początkiem zmian na mapie demograficznej regionu były przymusowe wysiedlenia Greków z Anatolii i Turków z Grecji po I wojnie. Już w trakcie wojny doszło do ludobójstwa Ormian, co oznaczało też zmianę miejsca zamieszkania przez samych Ormian, ale i Turków oraz Kurdów, którzy zasiedlali pozostawione przez Ormian tereny.

W 1948 r. ponad 700 tys. Palestyńczyków znalazło się w sytuacji uciekinierów i znalazło schronienie w Jordanii. Kraj ten przyjmował wcześniej fale uchodźców z Kaukazu, a na początku XXI w. przyjął ponad milion mieszkańców Iraku. W ostatnich kilku dekadach doszło do exodusu ludności Libanu w związku z toczącą się w tym kraju wojną domową. Największym w regionie arabskim było prawdopodobnie przemieszczenie się 2 mln Algierczyków w związku z wojną o niepodległość tego kraju. Równie masowe były przesiedlenia ludności kurdyjskiej w Iraku w związku z wrogością władz centralnych tego kraju do Kurdów. Setki tysięcy Kurdów uciekło z Iraku do Iranu po wojnie iracko-irańskiej w związku z prześladowaniami ze stron władz w Bagdadzie za proirańską postawę irackich Kurdów w czasie wojny.

Władze basistowskie w Iraku planowo zamierzały zmienić sytuację demograficzno-etniczną na północy kraju i systematycznie niszczyły kurdyjskie wioski, zmuszając ich mieszkańców do zmiany miejsca zamieszkania. Następny exodus ludności Iraku nastąpił po kolejnej decyzji politycznej, jaką było wprowadzenie przez USA wojsk do Iraku w marcu 2003 r. w celu zmiany systemu władzy w tym państwie. W rezultacie działań zbrojnych oraz fali przemocy, jaka ogarnęła kraj w następnych latach prawie 4 mln mieszkańców Iraku (ok. 15% całej ludności) znalazło się w sytuacji uchodźcy lub wygnańca wewnętrznego (tzw. IDP, internally displaced person). Prawie milion Irackich Kurdów znalazło się w Jordanii, a jeszcze więcej, bo 1,4 mln – w Syrii. Tysiące uciekło do Egiptu, Libanu, Turcji, arabskich krajów Zatoki Perskiej, Libanu i Iranu. Prawie 2 miliony zmieniły miejsce zamieszkania w ramach samego Iraku. Wewnętrzne przemieszczenia były wywołane czystkami etniczno-religijnymi. W ich rezultacie dzielnice, miasta i osady, w których różne grupy etniczne i religijne mieszały obok siebie przez stulecia zamieniły się w skupiska homogeniczne. Było to największe przemieszczenie ludności w nowożytnej historii całego Bliskiego Wschodu.

Uchodźcy znajdowali się w każdym z krajów Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. Latem 2007 r. w Algierii było 90 tys. uchodźców marokańskich i 4 tys. palestyńskich. W Dżibuti przebywało 8,6 tys. Somalijczyków. W Egipcie znajdowało się łącznie 193 tys. uchodźców, w tym 100 tys. Irakijczyków, 60 tys. Palestyńczyków, 25 tys. Sudańczyków i 5 tys. Somalijczyków. W Strefie Gazy mieszkało od kilku pokoleń ponad milion Palestyńczyków wypędzonych z byłej Palestyny. Podobna liczba uchodźców znajdowała się w Iranie, z czego 940 tys. osób pochodziło z Afganistanu, a 50 tys. z Iraku. W Iraku, z którego wygnanych zostało tak wielu mieszkańców, przebywali uchodźców z innych krajów. Było ich 45 tys., z czego 17 tys. osób pochodziło z Turcji, 15 tys. z Palestyny, a 13 tys. z Iranu. W Jordanii na ogólną liczbę 912 tys. uchodźców prawie 750 tys. pochodziło z Iraku, a 162 tys. z byłej Palestyny.

Największa liczba uchodźców znajdowała się w Syrii – prawie 2 miliony ludzi, z czego 1,4 mln osób pochodziło z Iraku, 522 tys. z byłej Palestyny i 5 tys. z Somalii. Na Zachodnim Brzegu mieszkało już od kilku pokoleń 722 tys. Palestyńczyków pochodzących z terenów dzisiejszego Państwa Izrael. W Libanie z kolei przebywało 312 tys. uciekinierów, w tym 26 tys. z byłej Palestyny, 40 tys. z Iraku i 8 tys. z Sudanu. Duże grupy uchodźców znajdowały się poza tym w Arabii Saudyjskiej – 241 tys. osób, w tym 240 tys. Palestyńczyków, oraz w Sudanie – 297 tys. uciekinierów, z w tym 230 tys. z Erytrei, 25 tys. z Czadu i 20 tys. z Etiopii. W Jemenie znajdowało się prawie 98 tys. uchodźców, z czego 92 tys. z Somalii. Mniejsze grupy mieszkały w Turcji – 16,4 tys., w tym 10 tys. z Iraku i 3,5 tys. z Iranu oraz w Kuwejcie – 13,6 tys. osób, w tym 13,5 tys. z byłej Palestyny. W Libii było prawie 11 tys. uchodźców, z czego 8 tys. było Palestyńczykami.

Uchodźcami na Bliskim Wschodzie zajmuje się Urząd Wysokiego Komisarza ONZ ds. Uchodźców (UN High Commissioner for Refugees – UNHCR) oraz specjalna agencja ONZ o nazwie UNRWA (UN Relief and Works Agency). Obydwie organizacje starają się pomóc uchodźcom albo przez uzyskanie zgody na ich repatriację, albo – jeśli jest to niemożliwe lub niebezpieczne – zapewnić im prawo azylu w kraju przebywania. Świadczą również pomoc materialną uchodźcom. Rozwiązanie problemu uchodźców jest jednak sprawą odległej przyszłości, jeśli jest w ogóle możliwe w danych warunkach politycznych.

Oprac. na podst. Julie Peteet, *Unsettling the Categories of Displacement*, „Middle East Report”, No. 244, Fall 2007, s. 2–9.

Baszir al-Dżumajjil, ambitny przywódca falang libańskich, chciał przejąć przywództwo nad całą wspólnotą chrześcijańską i dążył do podporządkowania sobie pozostałych chrześcijańskich milicji. W czerwcu 1978 r. oddziały Al-Dżumajjila rozbiły milicję Farandżiji, a dwa lata później, w lipcu 1980 r., rozprawiły się z bojownikami Kamila Szamuna. W trakcie tych walk falangiści wkroczyli do miasta Zahle w dolinie Al-Bikaa, gdzie stacjonowały wojska syryjskie. Ponieważ władze syryjskie uważały, że dolina Al-Bikaa powinna zostać pod ich kontrolą ze względu na znaczenie strategiczne w konfrontacji z Izraelem, wojska syryjskie i komandosi palestyńscy rozpoczęli oblężenie Zahle. Walki o Zahle trwały prawie rok, do 30 czerwca 1981 r. i zdominowały inne wydarzenia w Libanie i regionie¹¹⁹.

W maju 1981 r. Syria zaczęła rozmieszczać w dolinie Al-Bikaa rakiety klasy ziemia-powietrze, aby zabezpieczyć swoje oddziały przed atakami izraelskich helikopterów. W tym czasie siły powietrzne Izraela atakowały pozycje Palestyńczyków na południu Libanu. Premier Izraela, Menachem Begin, zagroził użyciem wszystkich możliwych środków w celu zniszczenia syryjskich rakiet. Sytuacja groziła wybuchem nowej wojny w regionie i udało ją się załagodzić dzięki mediacji ambasadorów Kuwejtu i Arabii Saudyjskiej w Libanie. Syryjskie wojska wycofały się spod Zahle, a ich pozycje zajęły oddziały armii libańskiej. Na Bliski Wschód przybył Philip Habib, specjalny wysłannik USA, który 24 czerwca 1981 r. doprowadził do zawieszenia broni¹²⁰.

Porozumienie z 1981 r. o przerwaniu ognia pozostawało w sile do wiosny 1982 r. i zostało zerwane w wyniku wzajemnych ataków Izraela i Palestyńczyków na granicy izraelsko-libańskiej. 6 czerwca 1982 r. Izrael rozpoczął operację pod kryptonimem „O pokój dla Galilei”. Nastąpiło to po zamachu na ambasadora Izraela w Londynie, którego dokonali terroryści palestyńscy z grupy Abu Nidala. Oficjalnie władze izraelskie podały, że celem operacji jest zapobieżenie atakom komandosów palestyńskich na północne rejony Izraela. W istocie chodziło o całkowite rozbięcie Palestyńczyków i utworzenie silnego rządu maronickiego z Baszi-rem al-Dżumajjilem na czele, który nie dopuściłby do odbudowania przez Palestyńczyków struktur bojowych. Izrael chciał także zmusić Syrię do wycofania się z Libanu. Realizacja tych celów wiązała się z koniecznością przejęcia kontroli nad Bejrutem i zmuszenia oddziałów syryjskich do opuszczenia miasta.

Baszir al-Dżumajjil oraz skupieni wokół niego politycy podejmowali w tym czasie rozmowy z USA o objęciu Libanu amerykańskim parasolem ochronnym

¹¹⁹ Na ten temat piszą: F. Traboulsi, *op. cit.*, s. 218–221; Ch. Winslow, *op. cit.*, s. 215–220;

¹²⁰ Por. Ch. Winslow, *op. cit.*, s. 221.

i przekształceniu kraju w bazę Zachodu przeciwko lewicowym ideologiom. Jeśli w 1958 r. prezydent Szamun wskazywał na zagrożenie ze strony komunistów i radykalnych naserystów, to w 1982 r. Baszir al-Dżumajjil wskazywał na radykalne ugrupowania palestyńskie jako zaplecze dla rozszerzenia przez Związek Radziecki wpływów na Bliskim Wschodzie. W obydwu przypadkach chodziło o wykorzystanie ideologii „zimnej wojny” i o umiędzynarodowienie wewnętrznych konfliktów w interesie jednej ze stron tego konfliktu¹²¹.

W ramach operacji „O pokój dla Galilei” do Libanu weszły trzy kolumny wojsk izraelskich, łącznie ok. 60 tys. żołnierzy. Pierwsza – zaatakowała wojska syryjskie. Dwie następne skierowały się ku pozycjom Palestyńczykom w rejonie zamku Beaufort oraz na wybrzeżu. 9 czerwca doszło do syryjsko-izraelskiej bitwy powietrznej z udziałem 150 myśliwców. Syryjczycy stracili 29 maszyn. W okolicach jeziora Karun toczyły się ciężkie walki między jednostkami pancernymi. Syryjczycy ponieśli ciężkie straty, ale nie dali się wyprzeć z doliny Al-Bikaa. Jednocześnie lotnictwo izraelskie zaczęło bombardować miasta i wioski libańskie. Pod bombami izraelskimi znalazły się Sajda, Tyr, An-Nabatijja i Ad-Damur. W wyniku izraelskiej inwazji śmierć poniosło ok. 14 tys. osób, w większości cywilów¹²².

Po śmierci (we wrześniu 1982 r.) Baszira al-Dżumajjila jego inicjatywę kontynuował jego brat Amin. Zaowocowała ona porozumieniem libańsko-izraelskim z 17 maja 1983 r. W tym czasie wojska amerykańskie przyplęły do Libanu i zajęły pozycje w Bejrucie w związku z masakrą uchodźców palestyńskich w obozach Sabra i Szatila. Władze amerykańskie nie miały jednak jasnej i całościowej wizji obecności militarnej w Libanie. Izrael zapowiedział, w ramach porozumienia z 17 maja, że wycofa się z Libanu, jeśli wcześniej terytorium libańskie opuszczą wojska syryjskie. Jednak Syria kategorycznie odrzuciła taką możliwość i skrytykowała porozumienie z 17 maja¹²³.

Strategia prezydenta Amina al-Dżumajjila oparcia się na USA w walce z opozycją nie przyniosła spodziewanych rezultatów. Liban nie stanowił tak ważnego ogniwa w strategii USA, aby Waszyngton chciał interweniować po

¹²¹ Pisze o tym ówczesny minister spraw zagranicznych Libanu: E.A. Salem, *Violence and Diplomacy in Lebanon: The Troubled Years, 1982–1988*, I.B. Tauris, London 1995, s. 6–10, 55–56; o sojuszu Baszira al-Dżumajjila z Izraelem pisze: M. Deeb, *op. cit.*, s. 69–70.

¹²² Patrz: F. Traboulsi, *op. cit.*, s. 214–218, Ch. Winslow, *op. cit.*, s. 225–228; A.R. Norton, *Amal and the Shi'a. Struggle for the Soul of Lebanon*, University of Texas Press, Austin 1987, rozdział 6. O operacji „O pokój dla Galilei” pisze szczegółowo: J. Salt, *op. cit.*, s. 250–261.

¹²³ Patrz: F.A. Gerges, *Lebanon, op. cit.*, s. 97.

którejsz ze stron konfliktu libańskiego. Już na początku 1984 r. żołnierze amerykańscy opuścili Bejrut, co było sygnałem dla Syrii, że administracja Reagana nie zamierza angażować się w libańskie rozgrywki i że pozostawia Damaskowi wolną rękę. W 1990 r. wojska syryjskie zajęły pałac prezydencki w Bejrucie. Administracja prezydenta Reagana nie sprzeciwiła się temu¹²⁴.

4.7. Izrael i bliskie stosunki z USA

Okoliczności, w jakich narodziło się Państwo Izrael oraz stałe zagrożenie ze strony sąsiadów sprawiły, że dla izraelskiej elity politycznej nadrzędnym celem było umacnianie państwowości i bezpieczeństwa. Utrzymanie suwerenności państwa w obrębie wywalzonego terytorium stało się sprawą życia lub śmierci dla jego mieszkańców i nadrzędnym celem dla elity politycznej. Z tego względu „zimna wojna” była dla Izraela ważna jedynie o tyle, o ile sprzyjała osiągnięciu głównych celów polityki zagranicznej. Władze izraelskie gotowe były użyć wszystkich możliwych środków w celu zapewnienia bezpieczeństwa państwa, łącznie z użyciem siły, ale główna linia polityczna Tel Awiwu zmierzała do zawarcia układów pokojowych z krajami arabskimi, w których Arabowie zaakceptowaliby istnienie Izraela jako państwa. To zmniejszyłoby stopień zagrożenia istnienia państwa.

W początkowym okresie „zimnej wojny” Izrael nie musiał opowiadać się po którejsz ze stron konfliktu. Z Zachodem związany był organicznie, gdyż powstał jako państwo o systemie demokracji zachodniej, a społeczeństwu bliskie były wartości cywilizacji Zachodu. Z kolei, powiązania ze Związkiem Radzieckim i krajami bloku wschodniego też były istotne, bowiem wielu mieszkańców, a przede wszystkim elita polityczna pochodziła z Europy Wschodniej. W pierwszych latach po II wojnie światowej w ZSRR mieszkało ok. 2 mln Żydów; w innych krajach bloku wschodniego żyło łącznie ok. 900 tys. Żydów¹²⁵.

Przed powstaniem Państwa Izrael stosunek mocarstw zachodnich do żydowskiego ruchu narodowego cechowała pewna rezerwa. Syjoniści walczyli o państwo w Palestynie, co oznaczało walkę także z władzami mandatowymi. Cele syjonistów były więc sprzeczne ze strategią brytyjskich władz mandatowych. Na dodatek, w kręgach rządowych i administracji kolonialnej Wielkiej Brytanii żywe były też nastroje antysemityczne, co pogłębiało niechęć niektórych polity-

¹²⁴ Por. E.A. Salem, *op. cit.*, s. 110–114, 187, 258–159.

¹²⁵ Dane według: E. Karsh, *Israel*, [w:] *The Cold War and the Middle East*, *op. cit.*, s. 157.

ków i urzędników do syjonizmu. Na tym tle brytyjska administracja kolonialna przyjęła stanowisko, że rozwiązanie problemu Palestyny nie może nastąpić kosztem arabskiej ludności tego kraju¹²⁶.

Podobne stanowisko zajmowali w tamtym czasie i Amerykanie. W administracji USA traktowano syjonistów z pewną podejrzliwością jako socjalistów, a nawet komunistów; obawiano się, że rządzony przez syjonistów Izrael może stać się przyczółkiem wpływów ZSRR na Bliskim Wschodzie¹²⁷.

Takie przypuszczenia wydawały się uzasadnione, jeśli wziąć pod uwagę politykę Związku Radzieckiego wobec syjonizmu i planów rozwiązania problemu Palestyny. Związek Radziecki poparł plan podziału kraju na dwa państwa, co było zbieżne z celami ruchu syjonistycznego. Dyplomaci radzieccy lobbowali w ONZ za planem podziału, a Moskwa jako pierwsza uznała *de jure* Państwo Izrael. Władze na Kremlu poparły bezwarunkowo wniosek Izraela o przyjęcie do ONZ i były przeciwko pozbawieniu Izraela zdobyczy terytorialnych z wojny lat 1947–1949. Co więcej, w trakcie działań wojennych ZSRR dostarczył Izraelowi (za pośrednictwem Czechosłowacji) sprzęt wojskowy, co miało, według ekspertów, kluczowe znaczenia dla zwycięstwa oddziałów żydowskich¹²⁸.

Stanowisko Moskwy wynikało z szerszych uwarunkowań radzieckiej polityki. Syjonizm był traktowany w Moskwie jako jeden z ruchów narodowo-wyzwoleńczych, który walczył z Wielką Brytanią – państwem kolonialnym, ideologicznym przeciwnikiem Moskwy i rywalem w walce o wpływy w świecie. Powstanie Państwa Izrael osłabiło Wielką Brytanię, co leżało w interesie Związku Radzieckiego. Sytuacja w Palestynie miała więc odniesienie do rywalizacji zimnowojennej między mocarstwami, chociaż wydarzenia w tym kraju nie miały bezpośredniego związku z „zimną wojną”¹²⁹.

Jednak już w 1949 r. stosunek Moskwy do Izraela zaczął się zmieniać. Po wyborach parlamentarnych w Izraelu stało się jasne, że nowe państwo zmierza w kierunku modelu demokracji zachodniej, a nie „ludowej” i że będzie so-

¹²⁶ Por. R. Crossman, *Palestine Mission: A Personal Record*, Harper, New York 1947, s. 130–133; E. Karsh, *op. cit.*, s. 158.

¹²⁷ Patrz: J.C. Campbell, *Defense of the Middle East: Problems of American Policy*, Harper, New York 1958, s. 37–38. O wcześniejszych uwarunkowaniach polityki USA na Bliskim Wschodzie po II wojnie światowej patrz: J.A. DeNovo, *American Interests and Policies in the Middle East 1900–1939*, The University of Minnesota Press, Minneapolis 1963.

¹²⁸ Por. U. Bialer, *Between East and West: Israel's Foreign Policy Orientation 1948–1956*, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 177–179.

¹²⁹ O przyczynach takiego stanowiska ZSRR wobec Izraela w tym okresie Patrz: N. Safran, *The Soviet Union and Israel: 1947–1969*, [w:] *The Soviet Union and the Middle East*, *op. cit.*, s. 159–162.

jusznikiem NATO, a nie bloku wschodniego. Wycofanie się Wielkiej Brytanii z Palestyny oznaczało, że Izrael odegrał już swoją rolę w walce z imperializmem i przestał być użyteczny dla propagandy radzieckiej. Kiedy w Związku Radzieckim w styczniu 1953 r. podjęta została kampania antysemitka – tzw. sprawy lekarzy – stało się oczywiste, że Izrael znalazł się we wrogim obozie. Związek Radziecki zaczął jednocześnie intensywnie rozwijać stosunki z Syrią i Egiptem, przeciwnikami Izraela w regionie. Rozstanie zwiędziło zerwanie przez Moskwę stosunków dyplomatycznych z Izraelem 11 lutego 1953 r.¹³⁰

W latach 1948–1996 Izrael otrzymał ogromną pomoc od USA. Wyniosła ona ok. 65 mld dolarów. Izrael stał się największym beneficjentem pomocy amerykańskiej w regionie, co miało zasadnicze znaczenie dla istnienia i rozwoju społeczeństwa izraelskiego oraz jego gospodarki. Niemniej, stosunków amerykańsko-izraelskich nie można określić w kategoriach zależności i podległości. Były to bardziej relacje symbiozy, oparte na wspólnocie wartości i interesów. Stosunki te sprowadzały się do współpracy, lecz nie wolne były od napięć i konfliktów. Wynikało to z tego, że Stany Zjednoczone formułowały strategię na poziomie globalnym, a Izrael – regionalnym. W grę wchodziły także różnice w ocenie konkretnej sytuacji i kontrowersje przy wyborze odpowiednich środków politycznych. Jednak ramy tych różnic i kontrowersji były jasno określone i nieprzekraczalne. Wyznaczały je takie czynniki, jak wspólnota wartości demokratycznych i obecność wpływowej społeczności pochodzenia żydowskiego w USA¹³¹.

Izraelska scena polityczna od początku była bardzo zróżnicowana, ale jednocześnie charakteryzowała ją jedność sił politycznych w kwestii bezpieczeństwa państwa. Do pierwszych wyborów parlamentarnych zgłosiło się 21 partii, reprezentujących różne segmenty społeczeństwa i interesy różnych grup społecznych. W pierwszych dziesięcioleciach istnienia Izraela główną rolę na scenie politycznej odgrywała lewica na czele z partią Mapai, czyli Partią Robotników Ziemi Izraela¹³².

W latach 1949–1977 Mapai stała na czele rządowych koalicji i była zdominowana przez Dawida Ben Guriona. Po przejściu Ben Guriona w 1963 r. na

¹³⁰ Por. N. Safran, *op. cit.*, s. 162. Stosunki dyplomatyczne między ZSRR a Izraelem zostały przywrócone 21 lipca 1953 r. po śmierci Stalina.

¹³¹ Patrz: C. Jones, *The Foreign Policy of Israel*, [w:] *The Foreign Policies of Middle East States*, *op. cit.*, s. 117; J.J. Mearsheimer and S.M. Walt, *The Israel Lobby and U.S. Foreign Policy*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2007.

¹³² Patrz: N. Safran, *Israel – The Embattled Ally*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA and London 1978, 152–160; C. Shindler, *Historia współczesnego Izraela*, tłum. M. Mścichowski, Książka i Wiedza, Warszawa 2011, s. 96–102; A. Chojnowski i J. Tomaszewski, *Izrael*, Trio, Warszawa 2003, s. 114–125.

emeryturę na czele Mapai stanął Levi Eszkol. W 1969 r. zmarł premier Eszkol i jego miejsce zajęła Golda Meir. Przed wyborami parlamentarnymi na jesieni 1969 r. Golda Meir utworzyła koalicję Mapai z Mapam o nazwie Porozumienie dla Jedności Robotników Izraela, znane jako Koalicja Pracy (*HaMaarach LeAhdut Poale Izrael, Maarach*). Z kolei partie prawicowe z Herutem na czele zawiązały w 1973 r. koalicję o nazwie Zjednoczenie (*Likud*)¹³³.

Po odejściu Ben Guriona w Mapai powstały dwie frakcje – polityków, będących rówieśnikami Ben Guriona i jego najbliższymi współpracownikami, oraz frakcja nowego pokolenia działaczy, którzy wyrosli pod okiem byłego premiera i trafili do polityki przez armię. Do starego pokolenia należał Levi Eszkol, premier w latach 1963–1969 oraz Golda Meir, która kierowała rządem w latach 1967–1974. Nowe przywództwo Mapai utworzyli natomiast Mosze Dajan, Szymon Peres i Igal Allon. Ważną postacią w Mapai był Icchak Rabin, który w 1967 r. był szefem sztabu armii izraelskiej i w 1973 r. został premierem – po dymisji Goldy Meir, na którą spadła odpowiedzialność za porażkę Izraela w pierwszej fazie wojny z Egiptem w 1973 r.¹³⁴

Mimo koalicyjnego charakteru wszystkich rządów, izraelska scena polityczna była ustabilizowana. W latach 1949–1977 krajem rządziło zaledwie pięciu premierów. Wyjątkowa pozycja Mapai wynikała z silnych wpływów tej partii w wojsku i w ruchu związkowym. Strategia dowództwa izraelskiego sprowadzała się do utrzymywania na stałe podstawowego trzonu wojska, który w sytuacji zagrożenia był uzupełniany w krótkim czasie o duże siły rezerwistów. W latach 1967–1982 podstawowy trzon armii liczył ok. 174 tys. żołnierzy i oficerów, z czego ok. 120 tys. było rekrutami. W 1967 r. dodatkowo zmobilizowano ok. 126 tys. rezerwistów, a w 1982 r. aż 326 tys. ludzi. Z punktu widzenia proporcji między ludnością pozostającą poza armią a tymi, którzy w armii służyli lub mogli być do wojska w każdej chwili powołani, izraelskie społeczeństwo było najbardziej zmilitaryzowane w świecie. W czasie wojny 1967 r. proporcje te wyniosły 50:50¹³⁵.

¹³³ Patrz: M.N. Barnett, *Confronting the Costs of War. Military Power, State, and Society in Egypt and Israel*, Princeton University Press, Princeton 1993, s. 179, 181, 187, 239–240; C. Shindler, *op. cit.*, s. 145–159, 271–279; N. Safran, *Israel – The Embattled Ally*, *op. cit.*, s. 174–175.

¹³⁴ C. Shindler, *op. cit.*, s. 166; A. Chojnowski i J. Tomaszewski, *op. cit.*, s. 271–274.

¹³⁵ Na temat sił zbrojnych Izraela patrz: M.N. Barnett, *op. cit.*, szczególnie s. 169, 170–171, 173, 184, 203–204; o formacjach armii izraelskiej na poziomie brygady pisze w ujęciu historycznym: T.N. Dupuy, *Evasive Victory. The Arab-Israeli Wars 1947–1974*, Harper and Row Publishers, New York 1978; o dostawach broni z USA patrz: S.D. Bailey, *Four Arab-Israeli Wars and the Peace Process*, Macmillan, Houndmills 1990, s. 305, 310, 316–319, 321–322, 415–416.

W połowie lat 50. sytuacja w regionie nie uległa zmianie. Kraje arabskie nadal uważały, że powstanie państwa izraelskiego było aktem uzurpacji terytoriów i praw Arabów. Prowadziły też politykę bojkotu dyplomatycznego i gospodarczego Izraela. Egipt nie pozwalał m. in. statkom izraelskim na żeglugę po Kanale Sueskim. Polityka władz Izraela skupiona była w tej sytuacji na strategii obronnej, której zasadą stało się utrzymanie przewagi militarnej nad koalicją państw arabskich. Również w tym celu armia izraelska atakowała oddziały arabskie na terenach przygranicznych, m.in. 28 lutego 1955 r. premier Ben Gurion wydał polecenie zniszczenia niewielkiego garnizonu egipskiego w Gazie. Rozbity został także oddział egipski, który spieszył na pomoc¹³⁶. Skutek tego ataku był odwrotny niż zakładał izraelski premier. Prezydent Naser podjął decyzję o dozbrojeniu egipskiej armii w celu osiągnięcia równowagi militarnej z Izraelem. W sierpniu podpisane zostało egipsko-czechosłowackie porozumienie o zakupie przez Egipt broni w Czechosłowacji.

Po „rozstaniu się” ze Związkiem Radzieckim władze izraelskie przystąpiły do budowania sieci powiązań sojuszniczych z Zachodem. W okresie wojny w Korei i wraz ze wzrostem znaczenia ropy naftowej, Zachód ostrożnie odnosił się do izraelskich planów i aby zachować w oczach Arabów neutralność w konflikcie arabsko-izraelskim, wyłączył Izrael z tworzonego na początku lat 50. systemu bezpieczeństwa zbiorowego na Bliskim Wschodzie. Jednocześnie inicjowana została współpraca na poziomie służb wywiadowczych i prowadzono rozmowy zakulisowe¹³⁷. O tym, jak ścisła była ta współpraca z Wielką Brytanią i Francją pokazała wojna 1956 r. i operacja „Muszkietier”.

Wojska izraelskie zaatakowały Synaj 29 października 1956 r. i zaczęły szybko posuwać się w stronę Kanału Sueskiego. 30 października Wielka Brytania i Francja ogłosiły ultimatum, w którym zażądały od obydwu stron wycofania się na odległości 20 mil od brzegów Kanału Sueskiego. Izrael, którego wojska zajęły w tym czasie prawie cały półwysep Synaj ze Strefą Gazy i portem Szarm asz-Szajch, przyjął ultimatum bez zastrzeżeń. Tymczasem Egipt ultimatum odrzucił. W tej sytuacji oddziały brytyjsko-francuskie wylądowały 5 listopada w rejonie Port Saidu, zajęły go i przesunęły się kilkanaście kilometrów na północ, wzdłuż linii brzegowej Kanału. Marsz ten został wstrzymany przez premiera Anthony’ego Edena w związku z reakcją społeczności międzynarodo-

¹³⁶ Na ten temat: E.L.M. Burns, *Between Arab and Israeli*, Harrap, London, Clarke and Irwin, Toronto 1962, s. 280; M. Brecher, *The Foreign Policy System of Israel: Setting, Images, Process*, Oxford University Press, London 1974, s. 559.

¹³⁷ Pisze o tym: E. Karsh, *op. cit.*, s. 161.

wej. Premier Ben Gurion niechętnie przystał na ewakuację, gdyż zdobycze terytorialne z października 1956 r. utworzyły strefę buforową, której granica biegła od Al-Arisz nad Morzem Śródziemnym do Szarm asz-Szajch nad Morzem Czerwonym. Wojska izraelskie wycofały się z terytorium egipskiego dopiero w styczniu, a ze Strefy Gazy – w marcu 1957 r.¹³⁸

Po wojnie 1956 r. w rządzie izraelskim uformowały się dwa stanowiska. Jedno z nich reprezentował Levi Eszkol, minister finansów w kolejnych rządach od 1948 r., który zastąpił w 1963 r. Ben Guriona na stanowisku szefa gabinetu. Eszkol opowiadał się za poszukiwaniem porozumienia z krajami arabskimi i był przekonany, że właśnie w ten sposób uda się osłabić wrogość Arabów do Izraela. Ben Gurion i gen. Mosze Dajan, dowódca armii izraelskiej i twórca sukcesu militarnego Izraela w 1956 r., dążyli do konfrontacji z Arabami. W tym czasie opór ze strony arabskiej zaczął przybierać nowe formy. W 1957 r. młodzi Palestyńczycy, studiujący w krajach arabskich Zatoki Perskiej, utworzyli organizację militarną o nazwie Palestyński Narodowy Ruch Wyzwolenia (*Fatah*). Wkrótce Fatah koordynował działalność ok. 40 takich grup. 28 maja 1964 r. grupy te powołały Organizację Wyzwolenia Palestyny¹³⁹.

5 czerwca 1967 r. nad ranem, Izrael przeprowadził prewencyjny atak przeciwko Egipcjom, Jordani, Syrii i Irakowi. Samoloty izraelskie zbombardowały 25 lotnisk, niszcząc w ten sposób osłonę powietrzną wojsk lądowych przeciwnika. Atak powietrzny przesądził o przebiegu dalszych działań militarnych. Izraelskie jednostki pancerne, które tego samego dnia wkroczyły na półwysep Synaj posuwały się w kierunku Kanału Sueskiego i osiągnęły jego wschodni brzeg 8 czerwca. W tym samym czasie bez oporu zajęły Szarm asz-Szajch.

7 czerwca siły izraelskie zajęły linię rzeki Jordan i tego samego dnia wkroczyły do wschodniej części Jerozolimy, która była dotąd kontrolowana przez Jordanię. 9 czerwca wojska izraelskie zdobyły fortyfikacje syryjskie na wzgórzach

¹³⁸ Na temat stanowiska Ben Guriona patrz: S.D. Bailey, *op. cit.*, s. 155–156, 167–174; przebieg działań wojennych w 1956 r., w tym w ramach operacji „Muszkietier” szerzej: T.N. Dupuy, *op. cit.*, s. 175–218.

¹³⁹ Na temat pozycji L. Eszkola patrz: *The State Papers of Levi Eszkol*, ed. by H.M. Christman, Funk and Wagnalls, New York 1969, s. 125; O. Bull, *War and Peace in the Middle East: The Experience and Views of a U.N. Observer*, Cooper, London 1976, s. 126. O poglądach M. Dayana i okolicznościach jego nominacji na ministra obrony w 1967 r. patrz: D. Kimche and D. Bawly, *The Sandstorm: The Arab-Israeli War of June 1967: Prelude and Aftermath*, Secker and Warburg, London 1968, s. 61–62, 143, 152; M. Bar-Zohar, *Embassies in Crisis: Diplomats and Demagogues Behind the Six-Day War*, trans. By M. Stearns, Prentice Hall, Englewood, NJ 1971, s. 134–135; M. Dayan, *Story of my Life*, Morrow, New York 1976, s. 331; D. Ben Gurion, *Israel: a Personal History*, trans. by N. Meyers and U. Nystar, Funk and Wagnalls, New York, Sabra Books, Tel Aviv 1971, s. 761–762.

Golan i Syria zgodziła się na zawieszenie broni. Jednak oddziały izraelskie parły naprzód i zatrzymały się dopiero następnego dnia, po zajęciu miasta Al-Kunajtra, na głównej drodze do Damaszku¹⁴⁰.

Po sześciu dniach walk, Izrael rozbił przeciwników i odniósł jeszcze większe zwycięstwo niż w 1956 r. W rękach Izraela była teraz cała Jerozolima ze Wzgórzem Świątynnym i Ścianą Płaczu. Władze izraelskie sprawnie stworzyły administrację dla całego miasta, co oznaczało zmianę jego statusu i było *de facto* jego aneksją. 22 listopada 1967 r. Rada Bezpieczeństwa ONZ uchwaliła rezolucję nr 242, która sformułowała warunki konieczne do wprowadzenia trwałego pokoju na Bliskim Wschodzie. Rezolucja przewidywała wycofanie się Izraela z terytoriów arabskich, okupowanych w trakcie wojny sześciodniowej i odstąpienie przez strony konfliktu od wszystkich roszczeń oraz ogłoszenie zakończenia stanu wojny. Rząd izraelski uważał, że „wycofanie się z okupowanych w 1967 r. terytoriów” należy rozumieć jako ewakuację tylko z części terytoriów i utrzymanie tych terenów, które gwarantowały bezpieczeństwo granic państwa izraelskiego. Strona arabska oczekiwała natomiast od Izraela pełnej ewakuacji wojsk ze wszystkich terenów zajętych przez wojska izraelskie w 1967 r.¹⁴¹

Administracja amerykańska zaczęła traktować Izrael jako poważnego sojusznika na Bliskim Wschodzie dopiero od 1962 r. Administracja prezydenta D. Eisenhowera uważała Izrael wręcz za przeszkodę w umacnianiu amerykańskich interesów na Bliskim Wschodzie, które sprowadzały się do zabezpieczenia dostaw arabskiej ropy i włączaniu krajów arabskich do paktów skierowanych przeciwko ZSRR. Izrael nie otrzymywał wówczas pomocy amerykańskiej ani nie należał do systemów bezpieczeństwa zbiorowego na Bliskim Wschodzie. W 1956 r. Stany Zjednoczone ostro zaprotestowały przeciwko wojnie w rejonie

¹⁴⁰ Przebieg operacji militarnych w wojnie 1967 r. opisuje szczegółowo: T.N. Dupuy, *op. cit.*, s. 220–340.

¹⁴¹ Polityczne i dyplomatyczne aspekty tych wydarzeń patrz: *Documents on the Israeli-Palestinian Conflict, 1967–1983*, ed. by Y. Lukacs, Cambridge University Press, London 1984. Pozycja ta zawiera teksty rezolucji ONZ i oświadczenia polityków oraz rządów. Fundamentalna praca traktująca o politycznych i prawnych aspektach konfliktu arabsko-izraelskiego to: *The Arab-Israeli Conflict. Readings and Documents*, ed. by J.N. Monroe, Vol. 1–3, Princeton University Press, Princeton, NJ 1974. Praca zawiera ogromny zbiór dokumentów dotyczących stosunków międzynarodowych w Palestynie i szerzej – w rejonie całego Żywnego Półksiężycu. Patrz także: L. Joffe, *op. cit.* W polskim piśmiennictwie patrz: J. Świeca, *Bliskowschodni proces pokojowy. Idee-inicjatywy-dyplomacja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1996. W następstwie wojny 1967 r. w latach 1969–1970, Egipt i Izrael prowadziły tzw. wojnę na wyniszczenie w strefie Kanału Sueskiego – patrz: Y. Bar-Siman-Tov, *The Israeli-Egyptian War of Attrition, 1969–1970. A Case Study of Limited Local War*, Columbia University Press, New York 1980.

Kanału Sueskiego, w związku z czym Izrael musiał wycofać się z zajętych arabskich terytoriów. Dopiero administracja prezydenta J.F. Kennedy'ego podjęła decyzję o sprzedaży do Izraela rakiet typu HAWK, co było odpowiedzią na masowe dostawy broni przez ZSRR do krajów regionu¹⁴². Ale nawet i wtedy nie uznano za celowe zawarcie układu obronnego z Izraelem, co zaproponował D. Ben Gurion¹⁴³.

W latach 1962–1967 Izrael prowadził dialog z Francją. Prezydent Charles de Gaulle – po wycofaniu się Francji z Algierii w 1962 r. – skierował uwagę na Izrael, ale jednocześnie próbował ożywić kontakty z krajami arabskimi i ze Związkiem Radzieckim. Do zbliżenia z Izraelem ostatecznie nie doszło i kiedy w czerwcu 1967 r. na Bliskim Wschodzie wybuchła wojna, Francja ogłosiła embargo na dostawy broni do Izraela¹⁴⁴.

Wojna 1967 r. była przełomem w historii Bliskiego Wschodu z uwagi na zdecydowane zaangażowanie się supermocarstw w sprawę regionu, co zmieniło sojusze w regionie i pogłębiło polaryzację lokalnych sił. Zapoczątkowała też okres burzliwych wydarzeń, będących próbą rozstrzygnięcia konfliktu bliskowschodniego na polu walki. Po tzw. wojnie na wyniszczenie w latach 1969–1970 oraz Wojnie Dnia Pojednania w październiku 1973 r. okazało się, że rozstrzygnięcia w drodze działań zbrojnych nie są możliwe i strony zasiadły do rozmów.

W przypadku Izraela wojna 1967 r. oznaczała ścisły sojusz z USA i pogorszenie stosunków z ZSRR oraz jego wschodnimi sojusznikami. Izrael zajął ważne miejsce w strategii USA na Bliskim Wschodzie, co potwierdzali kolejni prezydenci USA, a zwłaszcza Richard Nixon i Ronald Reagan. Znaczenie Izraela stało się oczywiste w czasie wojny domowej w Jordanii we wrześniu 1970 r., kiedy dzięki demonstracji siły armii izraelskiej, powstrzymana została interwencja Syrii w Jordanii po stronie organizacji palestyńskich, które próbowały obalić króla Husajna¹⁴⁵.

¹⁴² W tym czasie Izrael otrzymywał pomoc gospodarczą z USA – zarówno od rządu, jak i kanałami pozarządowymi. W latach 1950–1955 wyniosła ona ok. 337 mln dol. – patrz.: E. Karsh, *op. cit.*, s. 162, przypis 16.

¹⁴³ Pisze o tym m.in. L. Pastusiak, *Stany Zjednoczone a Bliski Wschód*, Książka i Wiedza, Warszawa 1971, s. 197.

¹⁴⁴ O stosunkach izraelsko-francuskich w tym okresie patrz.: G. Rafael, *Destination Peace: Three Decades of Israeli Foreign Policy*, Stein and Day, New York 1981, s. 78–80; S. K. Crosbie, *A Tacit Alliance: France and Israel From Suez to the Six Day War*, Princeton University Press, Princeton 1974.

¹⁴⁵ Patrz na ten temat: B. Reich, *The United States and Israel: Influence in the Special Relationship*, Praeger, New York 1984, s. 184–187; A.F.K. Organski, *The \$36 Billion Bargain: Strategy and Politics in US Assistance to Israel*, Columbia University Press, New York 1990, s. 30–36; R. Nixon,

Po 1967 r. USA znacznie zwiększyły pomoc wojskową dla Izraela. Jeśli w 1968 r. jej wartość wyniosła 62 mln dol., to w 1973 r. osiągnęła sumę 602 mln dolarów. W 1974 r. prezydent Nixon ogłosił, że USA przeznaczą na potrzeby armii izraelskiej 4,4 miliarda dolarów bezzwrotnej pomocy, co było największym pakietem pomocowym tego typu w historii. W następnych latach pomoc wojskowa USA dla Izraela kształtowała się na poziomie 3 mld dol. rocznie¹⁴⁶. USA Przejęły też inicjatywę polityczną w celu uregulowania konfliktu bliskowschodniego.

Trzy lata później w 1970 r. prezydent Nixon wystąpił z inicjatywą podjęcia przez strony konfliktu nowych rozmów o pokoju. 9 grudnia 1969 r. William P. Rogers, amerykański sekretarz stanu, ogłosił plan pokojowego rozwiązania konfliktu, którego pierwszym krokiem miało być zaprzestanie działań wojennych w strefie Kanału Sueskiego. Inicjatywa administracji amerykańskiej była reakcją na impas w wojnie na wyniszczenie. Naser zaakceptował plan po uprzednim rozmieszczeniu wzdłuż Kanału radzieckich rakiet SAM-3 do zestrzeliwania nisko lecących obiektów. Egipskiego prezydenta poparł król Jordanii, a 7 sierpnia plan został przyjęty przez władze izraelskie. Jednak Izrael natychmiast oskarżył Egipt o złamanie zakazu rozmieszczania rakiet bliżej niż w odległości 30 mil od Kanału, co postawiło pod znakiem zapytania dalsze etapy wdrażania w życie Planu Rogersa. Sytuacja ta doprowadziła do poważnych napięć w stosunkach izraelsko-amerykańskich i nawet zawieszenia przez USA sprzedaży sprzętu wojskowego do Izraela. Na dalszym biegu wydarzeń zaważyła nagła śmierć prezydenta Nasera 28 września 1970 r.¹⁴⁷

Władze izraelskie sugerowały w tym czasie, że w ramach pokojowego uregulowania konfliktu, terytoria okupowane po 1967 r. zostaną zwrócone Arabom, ale jednocześnie podkreślały, że część tych terytoriów zostanie włączona na trwałe do państwa izraelskiego ze względu na bezpieczeństwo granic. Aneksja miała dotyczyć w pierwszej kolejności Strefy Gazy i Wschodniej Jerozolimy,

RN: *The Memoirs of Richard Nixon*, Arrow Books, London 1978, s. 342–346. Porażka Syrii była jednocześnie porażką Moskwy i sukcesem USA, które dzięki Izraelowi pokonały bez jednego wystrzału dwóch przeciwników – pisze o tym H. Kissinger w książce: *White House Years*, Little, Brown, Boston 1979, s. 631.

¹⁴⁶ Patrz: E. Karsh, *op. cit.*, s. 166.

¹⁴⁷ O planie W.P. Rogersa patrz: N. Safran, *Israel – The Embattled Ally*, *op. cit.*, s. 435, 437, 439 – 444, 446. O planie i o misji mediacyjnej Gunnara Jarringa pisze: T.N. Dupuy, *op. cit.*, s. 370 – 372. Tekst planu z 9 grudnia 1969 r. w: *Documents on the Israeli-Palestinian Conflict*, *op. cit.*, s. 18–23 oraz L. Joffe, *op. cit.*, s. 61. O zadrażnieniach w stosunkach izraelsko-amerykańskich w związku z Planem Rogersa pisze: K. Kissinger, *White House Years*, *op. cit.*, s. 190–192, 321 – 322.

w której mieszkało ok. 70 tys. Arabów. Na podobnych zasadach miały zostać włączone do państwa izraelskiego syryjskie wzgórza Golan. O tym, że Izrael poważnie traktuje te zapowiedzi świadczył szeroki program budowy osiedli żydowskich na terenach zajętych w 1967 r.¹⁴⁸ Decyzje te pokazały, że Izrael, mimo stosunków sojuszniczych z USA, podejmuje w kwestii bezpieczeństwa suwerenne decyzje.

6 października 1973 r. o drugiej nad ranem, wojska egipskie zaatakowały linię umocnień izraelskich wzdłuż wschodniego brzegu Kanału Sueskiego. W Izraelu uważano, że prezydent Sadat nie planuje działań militarnych, a linia umocnień – znana jako „linia Bar-Lewa” – jest nie do zdobycia. Atak rozpoczął się w dniu, w którym w Izraelu świętowano Jom Kippur, Dzień Pojednania, jedno z ważniejszych dla Żydów świąt. Egipcjanie rozbili piaszczyste umocnienia „linii Bar-Lewa” za pomocą strumieni wodnych i pierwszego dnia ataku przepawili na wschodni brzeg Kanału 500 czołgów oraz baterie rakiet. Wojska izraelskie straciły w tym dniu 100 czołgów. Trzeciego dnia od wybuchu wojny oddziały egipskie posuwały się ciągle na wchód półwyspu Synaj i zbliżyły do przełęczy Mitla. Na wzgórzach Golan wojska syryjskie także odnosiły sukcesy i znajdowały się w odległości kilku kilometrów od granicy izraelskiej. Jednak dalsze ich posuwanie się zostało powstrzymane przez kontruderzenie wojsk izraelskich, które odrzuciło Syryjczyków poza granicę z 1967 r. – siły izraelskie zatrzymały się dopiero 20 km od Damaszku, na drugiej linii syryjskiej obrony¹⁴⁹.

O dalszych losach wojny zadecydowało stanowisko wielkich mocarstw. Do 21 października USA i ZSRR zajmowały odmienne stanowiska w sprawie wydarzeń na Bliskim Wschodzie, co sparaliżowało prace Rady Bezpieczeństwa ONZ. W kolejnych dniach nastąpiło zbliżenie stanowisk obydwu mocarstw i Rada Bezpieczeństwa przyjęła trzy rezolucje wzywające Izrael i kraje arabskie do pokojowego uregulowania konfliktu. 25 października 1973 r. walczące strony zgodziły się na przerwanie ognia. Następnie zgodziły się na podjęcie się przez Henry'ego Kissingera, sekretarza stanu USA, misji rozjemczej. Kissinger nakłonił Izrael i Egipt do rozpoczęcia w Genewie negocjacji na temat trwałego rozwiązania konfliktu. W ich rezultacie, 18 stycznia 1974 r. podpisane zostały układy

¹⁴⁸ O negocjowaniu Planu Rogersa patrz: N. Safran, *Israel – The Embattled Ally*, *op. cit.*, 438–442.

¹⁴⁹ Przebieg wojny na Bliskim Wschodzie w październiku 1973 r. relacjonuje szczegółowo: T.N. Dupuy, *op. cit.*, s. 387–617. Na krótko przed wybuchem wojny, rząd izraelski odrzucił plan Davida Elazara, szefa sztabów izraelskich, przeprowadzenia prewencyjnych uderzeń lotniczych na wojska egipskie i syryjskie. Chciano uniknąć sytuacji, w której Izrael byłby (podobnie jak w 1967) agresorem, co mogłoby mieć negatywny wpływ na stosunki z USA – patrz: E. Karsh, *op. cit.*, s. 174.

o rozdzieleniu wojsk. Izrael zgodził się wycofać swoje oddziały na odległość ok. 32 km od linii wschodniego brzegu Kanału Sueskiego, a Egipt zgodził się ograniczyć liczebność swoich wojsk na zachodnim brzegu. Szef amerykańskiej dyplomacji rozpoczął następnie podróżę między Tel Awiwem a Damaszkiem i 31 maja 1974 r. Syria oraz Izrael podpisały porozumienie, na mocy którego wycofały swoje oddziały do linii przerwania ognia w 1967 r.¹⁵⁰

Wojna Dnia Pojednania miała głęboki wpływ na sytuację w regionie i w Izraelu. W samym Izraelu była psychologicznym i politycznym wstrząsem. W wojnie Jom Kippur zginęło ok. 3 tys. żołnierzy izraelskich. Okazało się przy tym, że kraje arabskie są zdolne odnosić zwycięstwa, a system obronny kraju nie chroni przed porażką¹⁵¹.

Zakończenie wojny w 1973 r. było wielkim sukcesem dyplomacji amerykańskiej. USA kontrolowały przebieg wydarzeń i regulowały ich przebieg, w odpowiednim momencie dozbrajając swojego sojusznika. Cele administracji amerykańskiej były bardziej dalekosiężne niż obrona sojusznika – Państwa Izrael. Chodziło o oderwanie Egiptu od Związku Radzieckiego i z tego względu Waszyngton nie dopuścił do pełnej porażki egipskiej Trzeciej Armii, która została oskrzydłona przez oddziały izraelskie. Kiedy Związek Radziecki rozważał możliwość interwencji zbrojnej po stronie Egiptu, USA ogłosiły alarm atomowy, czym zmusiły Izrael do powstrzymania ofensywy rozpoczętej 25 października 1973 r. Rozgoryczenie po stronie izraelskiej było duże, ale USA przejęły inicjatywę polityczną w konflikcie bliskowschodnim i osłabiły sojusz radziecko-egipski. Miało to niewątpliwie wpływ na porozumienia o normalizacji stosunków egipsko-izraelskich w latach 1974 i 1975, a także na wydarzenia w latach 1977–1979 r.¹⁵²

20 listopada 1977 r. egipski prezydent Sadat złożył nieoczekiwaną wizytę w Izraelu i wystąpił w Knesecie. To zapoczątkowało nową serię rozmów na temat konfliktu izraelsko-arabskiego, zakończoną podpisaniem 17 września 1978 r. dwóch porozumień w Camp David w USA pod patronatem prezydenta J. Cartera. Pierwsze porozumienie z Camp David mówiło o „ustanowieniu pokoju na Bliskim Wschodzie” i określiło pięcioletni okres przejściowy, w czasie którego mieszkańcy okupowanego Zachodniego Brzegu i Gazy mieli uzyskać autonomię i samorządność. Drugie porozumienie dotyczyło stosunków egip-

¹⁵⁰ Patrz: T.N. Dupuy, *op. cit.*, s. 387–617; S.D. Bailey, *op. cit.*, s. 285–393.

¹⁵¹ O embargu naftowym i sytuacji energetycznej Izraela w tym aspekcie patrz: S.D. Bailey, *op. cit.*, s. 324, 334–337, 360–362. O konsekwencjach gospodarczych i stratach ludzkich Izraela w wojnie 1973 r.

¹⁵² Patrz: E. Karsh, *op. cit.*, s. 177–179.

sko-izraelskich i mówiło o traktacie pokojowym między obydwojma państwami, który został ostatecznie podpisany 27 marca 1979 r. Układ przewidywał stopniowe wycofanie się wojsk izraelskich z terytorium Egiptu do 25 kwietnia 1982 r., co też i nastąpiło w przewidzianym terminie. Wcześniej, bo 26 stycznia 1980 r., Egipt i Izrael nawiązały stosunki dyplomatyczne¹⁵³.

Jednak rozmowy w sprawie autonomii dla Palestyńczyków, prowadzone równoległe z negocjacjami izraelsko-egipskimi, zakończyły się niepowodzeniem. 26 maja 1980 r., w dniu przewidzianym na ich zakończenie, strony nadal zajmowały stanowiska uniemożliwiające porozumienie się. Egipt i Palestyńczycy rozumieli pod terminem „autonomia” niepodległe palestyńskie państwo, strona izraelska – ograniczała ten termin do administracyjnego samorządu Arabów palestyńskich na Zachodnim Brzegu. Rząd Begin podkreślił swoje stanowisko w tej sprawie, ogłaszając nowy program budowy osiedli żydowskich na terytoriach okupowanych, a Kneset – przyjęciem ustawy o objęciu granicami Jerozolimy jako stolicy Państwa Izrael również wschodniej części tego miasta zamieszkałej przez Arabów¹⁵⁴.

W 1982 r. władze izraelskie rozpoczęły operację „O pokój dla Galilei”. Jej celem było poparcie libańskich chrześcijan w konfrontacji z wojskami syryjskimi, które rozlokowały w Libanie rakiety typu SAM, dzięki czemu Syria mogła zaatakować obiekty w Izraelu z terytorium Libanu. 6 czerwca 1982 r. wojska izraelskie wkroczyły do Libanu z zamiarem rozbrojenia oddziałów OWP i osłabienia w ten sposób przeciwników strony chrześcijańskiej, w tym i Syryjczyków. Operacja zaplanowana była jako krótka akcja militarna, lecz wkrótce przerodziła się w poważny i długotrwały konflikt międzynarodowy. Pod koniec czerwca 1982 r. oddziały izraelskie zamknęły pierścień wokół Bejrutu, w którym znajdowało się ok. 6 tys. bojowników palestyńskich oraz wojska syryjskie. Izrael zażądał od Palestyńczyków oddania ciężkiej broni, co spotkało się z odmową¹⁵⁵.

Działania Izraela spotkały się z powszechnym potępieniem, a w USA spowodowały dymisję sekretarza stanu Alexandra Haiga. Nowym szefem dypl-

¹⁵³ Teksty i analiza porozumień z Camp David: S.D. Bailey, *op. cit.*, s. 357–393; także: *Documents on the Israeli-Palestinian Conflict*, *op. cit.*, s. 63–63 oraz tekst wystąpienia prezydenta A. Sadata w Knesecie z 20 listopada 1977 r. (s. 44–54).

¹⁵⁴ O aneksji wschodniej części Jerozolimy: S.D. Bailey, *op. cit.*, 242–243, 252–256; tekst proklamacji Knesetu w tej sprawie zamieszcza: *Documents on the Israeli-Palestinian Conflict*, *op. cit.*, s. 106–107.

¹⁵⁵ Na ten temat: Z. Schiff and E. Ya'ari, *Israel's Lebanon War*, George Allen and Unwin, London 1986, s. 101–116; G. Barzilai, *Wars, Internal Conflicts, and Political Order*, State University of New York Press, Albany 1996, s. 3–24; Sh. Feldman and H. Rechnitz-Kijner, *Deception, Consent and War: Israel in Lebanon*, Tel Aviv University Press, Tel Aviv 1984, s. 10–24.

macji amerykańskiej został George Schulz, który w celu zapobieżenia eskalacji konfliktu na cały region wysłał na Bliski Wschód specjalnego wysłannika Philipa Habiba. W lipcu i sierpniu wokół Bejrutu trwały zacięte walki i dopiero 21 sierpnia Habib zdołał nakłonić walczące strony do wstrzymania ognia. Rozpoczęta w tym dniu ewakuacja z Bejrutu wojsk syryjskich i palestyńskich bojowników zakończyła się 1 września i objęła ok. 15 tys. osób. Mimo że porozumienie o ewakuacji przewidywało przekazanie Bejrutu pod nadzór międzynarodowych sił rozjemczych, to Izrael zachował kontrolę nad miastem. Co więcej, 15 września wojska izraelskie ponownie wkroczyły do Bejrutu i otoczyły obozy palestyńskie Sabra i Szatila, gdzie 17 września doszło do masakry mieszkańców przez nieznaną sprawców, którzy szukali ukrywających się bojowników OWP¹⁵⁶.

28 grudnia 1982 r. rozpoczęły się bezpośrednie rozmowy między Izraelem i Libanem o ewakuacji obcych wojsk z libańskiego terytorium. Ponieważ nie uczestniczyła w nich Syria, rozmowy z góry skazane były na niepowodzenie. Niemniej, Izrael i Liban podpisały 17 maja 1983 r. porozumienie, którego tekst wynegocjował amerykański sekretarz stanu G. Schulz. Mówiło ono o zakończeniu działań zbrojnych oraz o wycofaniu przez Izrael wojsk z Libanu w ciągu najbliższych 3 miesięcy. Izrael zgodził się wycofać swoje wojska pod warunkiem ewakuacji z Libanu wojsk syryjskich. Syria nie zgodziła się na to i postanowiła utrzymać swoje pozycje w dolinie Al-Bikaa, skąd mogła atakować cele w Izraelu. W tej sytuacji rząd izraelski odmówił opuszczenia przez wojska izraelskie Libanu. Rząd Begin otrzymał w tej sprawie mocne poparcie ze strony USA. Ostatecznie władze izraelskie podjęły decyzje o jednostronnym wycofaniu wojsk z Libanu 14 stycznia 1985 r.¹⁵⁷

Wojna w Libanie była kolejnym dowodem na to, że stosunki między Izraelem a USA mają szczególny charakter. Obydwa państwa związane były ścisłym sojuszem, ale jednocześnie działały autonomicznie. Izrael zachowywał dużą suwerenność w podejmowaniu decyzji dotyczących swoich pozycji w regionie, ale utrzymanie tych pozycji uzależnione było od amerykańskiego wsparcia. USA z kolei, popierając Izrael, pozostawiały sobie stałe szerokie pole manewru w sprawach strategii globalnej. O tym, że decyzje te nie zawsze były zgodne z oczekiwaniami Tel Awiwu świadczyło zakończenie wojny 1973 r. Wydarze-

¹⁵⁶ W samym Izraelu przeciwko interwencji w Libanie protestowało we wrześniu 1982 r. w Tel Awiwie ok. 400 tys. Izraelczyków – patrz: C. Jones, *op. cit.*, s. 125. O masakrze w obozach palestyńskich m.in.: D. Madeyska, *Liban*, Trio, Warszawa 2003, s. 151–157.

¹⁵⁷ O wycofaniu się Izraela z Libanu: L. Joffe, *op. cit.*, s. 45. O uwarunkowaniach wycofania się wojsk izraelskich z Libanu: B.F. Salloukh, *op. cit.*, s. 302–303.

nia w Libanie pokazały jednocześnie, że zakres i siła sprzeczności interesów na Bliskim Wschodzie jest tak duża, że nawet tak potężne mocarstwo jak USA nie jest w stanie narzucić swoich rozwiązań wszystkim podmiotom stosunków międzynarodowych w regionie. W ostatniej dekadzie XX w. administracja amerykańska była świadoma ograniczeń w promowaniu *Pax Americana* na Bliskim Wschodzie i pozostawała na drugim planie inicjatyw pokojowych, które zrodziły się wówczas w regionie.

4.8. Rewolucja islamska w Iranie

Iran znalazł się w samym centrum konfrontacji zimnowojennej i miał do wyboru: albo sojusz ze Stanami Zjednoczonymi, albo wchłonięcie przez Związek Radziecki. Szach wybrał sojusz z USA, dzięki czemu utrzymana została integralność terytorialna Iranu. Ceną było jednak uzależnienie się Iranu od pomocy Zachodu. W warunkach autorytarnych rządów, elita władzy wykorzystała tę pomoc do umocnienia swoich pozycji. W rezultacie system polityczny Iranu ewoluował w latach „zimnej wojny” w kierunku autorytaryzmu; stał się represyjny i był postrzegany przez mieszkańców Iranu jako wrogi. Ludność zaczęła odbierać związki z USA przede wszystkim jako źródło zniewolenia i represji, a nie gwarancję bezpieczeństwa państwa¹⁵⁸. W rezultacie system władzy został przez społeczeństwo zakwestionowany i odrzucony w 1979 r. w drodze burzliwych wydarzeń, nazwanych rewolucją islamską.

Na to, że suwerenność Iranu była pod koniec II wojny światowej poważnie zagrożona wskazywały okoliczności wycofania wojsk aliantów z irańskiego terytorium. W czasie wojny Iran znalazł się praktycznie pod obcą okupacją¹⁵⁹. Na jego terytorium stacjonowały wojska radzieckie, brytyjskie i amerykańskie. Brytyjczycy i Amerykanie wycofali się zgodnie z terminarzem przewidzianym w układzie z 1942 r., ale wojska radzieckie pozostawały ciągle na irańskim terytorium. Władze radzieckie, korzystając z obecności swoich wojsk, przerzuciły do Iranu duże ilości sprzętu wojskowego, który po wojnie znalazł się w rękach lewicowych separatystów azerbejdzańskich. Chodziło o ok. 100 tys. sztuk karabinów, 3 tys. karabinów automatycznych i ok. tysiąc ciężkich karabinów maszynowych¹⁶⁰.

¹⁵⁸ Por. Sh. Chubin, *Iran*, [w:] *The Cold War and the Middle East*, op. cit., s. 216.

¹⁵⁹ O przebiegu operacji zajęcia Iranu w czasie II wojny pisze: S.R. Ward, *Immortal. A Military History of Iran and Its Armed Forces*, Georgetown University Press, Washington, DC 2009, s. 151–181.

¹⁶⁰ Patrz: H. Arfa, *Under Five Shabs*, Morrow, New York and John Murray, London 1964, s. 316.

Moskwa zamierzała utworzyć w Teheranie rząd komunistyczny oraz odebrać od Iranu część Kurdystanu i Azerbejdżanu w celu utworzenia tam separatystycznych ośrodków władzy. Dla osiągnięcia tego planu prowadzona była od 1941 r. agitacja w różnych środowiskach – od komunistycznych, po nacjonalistyczne i tradycjonalistyczne. Ośrodkiem tej propagandy był radziecki Azerbejdżan, którym kierował Mir Dża’af Baghirow, współpracownik Ławrientija Berii¹⁶¹.

19 listopada 1945 r. wojska radzieckie, które od sierpnia 1945 r. blokowały koszary armii irańskiej w Tebrizie, zaproponowały irańskiemu dowódcy poddać się albo przyłączyć do armii radzieckiego Azerbejdżanu. Irański dowódca wybrał pierwszą propozycję, ale zdążył wezwać na pomoc oddziały z Teheranu. Jednak posiłki nie dotarły do Tebrizu, gdyż na ich drodze stanęły radzieckie wojska pancerne. Tymczasem w irańskim Azerbejdżanie trwały od października 1945 r. antyrządowe rozruchy, które szybko przerodziły się w powstanie zbrojne. Na jego czele stanęła Demokratyczna Partia Azerbejdżanu, którą utworzyli we wrześniu 1945 r. uczestnicy antyirańskiego ruchu Chijabaniego jeszcze z lat 1917–1920. Nowa partia zawarła sojusz z Partią Tude i otrzymała pomoc z Moskwy. W grudniu 1945 r. w prowincji proklamowano powstanie autonomicznego rządu, na którego czele stanął Dża’far Piszewari, tajemnicza postać występująca w imieniu Demokratycznej Partii Azerbejdżanu. Jednak nowy rząd krótko cieszył się powszechnym poparciem mieszkańców prowincji. Zapowiedź przeprowadzenia radykalnej reformy rolnej skłóciła rząd z posiadaczami ziemskimi. Kiedy w 1946 r. z powodu nieurodzaju wystąpił niedobór żywności, popularność Demokratycznej Partii Azerbejdżanu gwałtownie spadła¹⁶².

Rząd w Teheranie musiał w tym czasie uporać się także z ruchem separatystycznym w Kurdystanie. W tej prowincji już w 1942 r. powstało Stowarzyszenie na Rzecz Odbudowy Kurdystanu w Mahabadzie, kierowane przez wpływowego duchownego Kaziego Muhammada. W 1945 r. organizacja ta połączyła się z innym, lewicującym ugrupowaniem, tworząc Demokratyczną Partię Kurdystanu. W czasie wojny do Kurdystanu irańskiego napłynęli kurdyjscy narodowcy z Iraku, którzy obawiali się prześladowań ze strony władz brytyjskich i irackich. Początkowo Demokratyczna Partia Kurdystanu domagała się autonomii w ra-

¹⁶¹ Por. W. Eagleton, Jr., *The Kurdish Republic of 1946*, Oxford University Press, London 1963, s. 43–46.

¹⁶² Pisze o tym: H. Arfa, *op. cit.*, s. 347; P. Avery, *Modern Iran*, Frederick A. Praeger, New York, Washington 1965, s. 115. Patrz także opracowanie: L. Fawcett, *Iran and the Cold War: The Azerbaijan Crisis of 1946*, Cambridge University Press, Cambridge 1992, s. 141–176.

mach państwa irańskiego, ale 22 stycznia 1946 r. Kazi Muhammad ogłosił powstanie Kurdyjskiej Republiki Mahabadu, nowego państwa niezależnego od Iranu. Krok ten, podjęty pod wpływem działań Moskwy, zagroził integralności terytorialnej Iranu¹⁶³.

27 stycznia 1946 r. premierem został Ahmad Qawam as-soltan, który był premierem Persji w latach 1921–1922 i posiadał duże doświadczenie w kontaktach z Rosją. Premier zaczął pertraktować z Moskwą o wyprowadzeniu wojsk z Iranu. Negocjacje wymagały dużej ostrożności. Qawam najpierw wprowadził do rządu ministrów z ramienia partii Tude, aby zaskarbić sobie przychylność Moskwy. 4 kwietnia strony zawarły porozumienie, na mocy którego wojska radzieckie miały być wycofane do połowy maja. Iran zobowiązał się udzielić Związkowi Radzieckiemu koncesji na wydobycie ropy na północy Iranu, a porozumienie miało być ratyfikowane przez parlament irański. Jednak kadencja parlamentu właśnie dobiegła końca i porozumienie nie zostało ratyfikowane. Było to na rękę rządowi irańskiemu, który chciał jedynie ewakuacji wojsk radzieckich. Istotny wpływ na zobowiązanie się Moskwy do ewakuacji wojsk z północnej części Iranu miała reakcja rządu USA, który 4 marca 1946 r. wystosował do rządu radzieckiego notę, wyrażającą zaniepokojenie z powodu przeciągającej się ewakuacji. Rząd irański skierował także 11 marca 1946 r. sprawę obecności wojsk radzieckich w Iranie do ONZ. Pod podwójną presją rządu USA i ONZ, wojska radzieckie opuściły północny Iran 9 maja 1946 r. Władze amerykańskie zaczęły teraz sygnalizować zaniepokojenie z powodu obecności komunistycznych ministrów w rządzie Qawama as-soltana. Na jesieni 1946 r. premier uznał, że najgorsze dla jego rządu minęło i przeszedł do zdecydowanych działań. W październiku zdymisjonował komunistycznych ministrów, a w grudniu 1946 r. wysłał do Azerbejdżanu wojsko, które rozbiło oddziały separatystów¹⁶⁴.

22 października 1947 r. premier Qawam przedstawił Madzlesowi projekt porozumienia ze Związkiem Radzieckim z 4 kwietnia 1946 r. w sprawie koncesji na wydobycie ropy naftowej, ale parlament irański odrzucił je w całości. Nie bez znaczenia dla podjęcia tej decyzji był fakt, że na terenie Iranu nie było już

¹⁶³ W. Eagleton, Jr., *The Kurdish Republic of 1946*, Oxford University Press, London 1963, s. 23–24; P. Avery, *op. cit.*, s. 389–391.

¹⁶⁴ Piszają o tym: H. Arfa, *op. cit.*, s. 378; Mohammad Reza Shah Pahlavi, *Mission for My Country*, tłum. by M. Joseph, Hutchinson, London 1961, s. 116–118; H.S. Truman, *Memoirs by Harry S. Truman*, Vol. 1–2, Garden City Books, Garden City, NJ 1955–1956, Vol. 2, s. 94–95; D. Acheson, *Present at the Creation*, Norton, New York 1969, s. 198–199. Patrz także: E. Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton University Press, Princeton 1982, s. 236–238. O operacjach wojskowych w Azerbejdżanie w latach 1946–1947 patrz: S.R. Ward, *op. cit.*, s. 181–188.

wojsk radzieckich. Posłowie nie byli więc pod presją zagrożenia zewnętrznego i odrzucili propozycję stosunkiem głosów 102 do 2, a więc prawie jednogłośnie¹⁶⁵. W odpowiedzi na to prasa radziecka nazwała irańskiego premiera reakcyjnym politykiem, który wysługuje się imperializmowi amerykańskiemu. Było oczywiste, że Związek Radziecki przegrał walkę o Iran¹⁶⁶.

Nieudana próba Moskwy umocnienia się w Iranie w 1946 r. miała jeden ważny skutek. Przełożyła się na szersze włączenie się USA w sprawy Środkowego Wschodu i zaangażowanie się Waszyngtonu na rzecz ograniczenia wpływów Moskwy w Iranie. Dla Iranu w obliczu zagrożenia ze strony ZSRR naturalnym sojusznikiem był Zachód, a na Zachodzie – USA. Niechęć Irańczyków do Wielkiej Brytanii jako mocarstwa z kolonialną przeszłością była bowiem bardzo silna. Stany Zjednoczone zaangażowały się w sprawy Iranu zaraz po kryzysie w Azerbejdżanie. Negocjowano warunki otrzymania przez Iran kredytu amerykańskiego na zakup broni i w 1948 r. parlament irański zaakceptował zaciągnięcie takiej pożyczki w wysokości 10 mln dol. Do 1951 r. pomoc wojskowa USA wyniosła 16 mln dol., a w następnych czterech latach wzrosła ogółem do 101 mln dol. Po 1954 r. Stany Zjednoczone znacznie zwiększyły dostawy broni do Iranu i skierowały do Teheranu misję wojskową w celu zabezpieczenia dostaw oraz obsługi sprzętu. W kolejnych trzech latach pomoc wojskowa osiągnęła wartości 360 mln dol., a za cały okres 1950–1970 wyniosła 400 mln dolarów¹⁶⁷.

Dzięki amerykańskiej pomocy Iran już w pierwszych latach po II wojnie światowej mógł umocnić swoją obronność. Liczebność armii irańskiej wzrosła z 65 tys. żołnierzy w 1941 r. do 102 tys. w 1946 r. i 120 tys. w 1949 r. Miało to istotny wpływ na przebieg i zakończenie konfliktu z Moskwą o ewakuacji wojsk radzieckich z Iranu¹⁶⁸.

W marcu 1951 r. amerykańska Rada Bezpieczeństwa Narodowego sprecyzowała cele polityki Waszyngtonu wobec Iranu. Podstawowym było nie dopuścić, aby Iran dostał się pod wpływy radzieckie. USA oczekiwały od Iranu, że „nie przejdzie do obozu państw nie angażujących się w politykę konfrontacji zimnowojennej i że stanie po stronie wolnego świata”. Trzy miesiące później, kiedy doszło do konfliktu między rządem Mosaddeqa a zarządem Anglo-Iranian Oil Company na tle planów Iranu dotyczących upaństwowienia spół-

¹⁶⁵ Patrz: P. Avery, *op. cit.*, s. 400.

¹⁶⁶ Patrz: F. Kazemzadeh, *Soviet-Iranian Relations: A Quarter-Century of Freeze and Thaw*, [w:] *The Soviet Union and the Middle East*, *op. cit.* s. 66–65.

¹⁶⁷ Patrz: Sh. Chubin, *op. cit.*, s. 232–233.

¹⁶⁸ Patrz E. Abrahamian, *op. cit.*, s. 246.

ki, rząd USA podkreślił, że konflikt nie może postawić Iran poza światem zachodnim¹⁶⁹.

Do konfliktu między Iranem a Anglo-Iranian Oil Company doszło po tym, jak w 1946 r. z inicjatywy szacha przyjęty został 7-letni plan rozwoju kraju. Rząd irański liczył na pomoc finansową USA, ale pomoc ta okazała się niewystarczająca. W tej sytuacji jedynym źródłem sfinansowania programów rozwojowych pozostały wpływy z opłat koncesyjnych, które Anglo-Iranian Company płaciła za wydobycie ropy. Spółka była kontrolowana przez kapitał brytyjski i prowadziła wydobycie na podstawie umowy koncesyjnej z 1933 r. W lipcu 1949 r. rząd irański podpisał ze spółką nową umowę, ale Madżles odrzucił ją i wezwał do nacjonalizacji spółki. O takim stanowisku zadecydowały względy polityczne. Ropa była symbolem stosunków z wielkimi mocarstwami, a konkretnie zależności od nich. Madżles, na fali wzrostu nastrojów patriotycznych i narodowych, związanych z wycofaniem obcych wojsk po zakończeniu wojny, opowiedział się za przejęciem z obcych rąk kontroli nad najważniejszym bogactwem narodowym. Dodatkowym czynnikiem była obawa ugrupowań właścicieli ziemskich, że szach przejmie część opłat i umocni w ten sposób swoją pozycję na wewnętrznej scenie politycznej¹⁷⁰.

Rząd brytyjski stał zdecydowanie po stronie brytyjskiej spółki i początkowo nie chciał nawet rozmawiać z irańskimi władzami o możliwej nacjonalizacji. Południe Iranu było dla Londynu strefą brytyjskich wpływów i rząd brytyjski nie wyobrażał sobie, aby mogło być inaczej. To tylko usztywniło stanowisko Iranu. W kraju narastały nastroje radykalne. Na ulicach miast zbierali się demonstranci, którymi kierowali działacze komunistycznej partii Tude i ekstremistycznej partii religijnej Fedayan-i-Islam¹⁷¹. 14 marca 1951 r. rząd brytyjski zaproponował równy podział zysków, ale radykalizacja nastrojów była już zbyt głęboka. Następnego dnia Madżles zaakceptował projekt nacjonalizacji, a 28 kwietnia tego samego roku przyjął odpowiednią ustawę. W kwietniu zaakceptowana została kandydatura nowego premiera. Został nim Mohammad Mosaddeq, doświadczony polityk, który w latach 20. nie poparł przewrotu Rezy-chana i musiał usunąć się na drugi plan sceny politycznej. W okresie debat nad nową umową koncesyjną Mosaddeq był przewodniczącym parlamentarnej komisji ds. ropy. Ponieważ był jednym z najbardziej zdecydowanych zwolenników nacjonalizacji, jego nominacja na premiera w momencie przyjęcia ustawy nacjonalizacyjnej była oczywista¹⁷².

¹⁶⁹ Cyt. za: Sh. Chubin, *op. cit.*, s. 223.

¹⁷⁰ Por. P. Avery, *op. cit.*, s. 399–400.

¹⁷¹ O działalności terrorystycznej tej partii, której celem było zwalczanie wszelkich form areligijności patrz: E. Abrahamian, *op. cit.*, s. 258–259.

¹⁷² Patrz: F. Kazemzadeh, *op. cit.*, s. 67.

Pozycja nowego premiera wobec Anglo-Iranian Oil Company była bezkompromisowa. Mosaddeq odrzucił kolejne propozycje spółki w sprawie zawarcia porozumienia z rządem irańskim. To zapoczątkowało poważny kryzys międzynarodowy. Zarząd AIOC stał na stanowisku, że przejęcie spółki przez rząd irański w drodze ekspropriacji byłoby niezgodne z postanowieniami umowy koncesyjnej z 1933 r. Premier irański uważał natomiast, że decyzja parlamentu jest nadrzędna wobec umowy koncesyjnej. Tymczasem personel AIOC zaczął opuszczać Iran i w październiku 1951 r. przestała pracować wielka rafineria ropy w Abadanie. Ponieważ spór był ciągle nierozstrzygnięty, zarząd spółki wstrzymał zakupy irańskiej ropy i zatrzymał w portach należące do AIOC zbiornikowce. Iran nie mógł praktycznie sprzedawać ropy i stanął w obliczu poważnego kryzysu gospodarczego. Stanowisko zarządu AIOC popierał rząd brytyjski, a władze amerykańskie, starając się zachować neutralność, oświadczyły, że konflikt powinien zostać rozwiązany zgodnie z prawem. Mosaddeq, który nie miał własnego zaplecza politycznego, zaczął lawirować między głównymi siłami politycznymi – ugrupowaniem wielkich posiadaczy ziemskich, duchownymi szyickimi i dworem.

W lipcu 1952 r. doszło do pierwszej próby sił. Szach zdymisjonował Mosaddeqę, ale wywołało to tak gwałtowne demonstracje z udziałem narodowców i lewicowców, że na ulicach doszło do rozlewu krwi i władca odwołał dymisję. Na początku 1953 r. premier ogłosił zamiar opodatkowania majątku szacha i w maju tego samego roku władca musiał się zgodzić na przekazanie skarbowi państwa dóbr ziemskich odziedziczonych po ojcu. Premier stał się bohaterem mas ludowych i wielokrotnie odwoływał się do demonstrantów, co dodatkowo rozgrzewało i tak już gorące nastroje społeczne. Premier wygrał starcie z władcą, ale z sukcesu cieszył się krótko. 16 sierpnia 1954 r. szach odwołał go ze stanowiska ministra obrony, a kiedy Mosaddeq odmówił podporządkowania się władcy, wojsko usunęło z ulic demonstrantów, a następnie wystąpiło przeciwko samemu premierowi. 19 sierpnia Mosaddeq został odsunięty od władzy przez generała Fazlollaha Zahediego¹⁷³.

Kolejne lata przyniosły pełną dominację szacha w polityce wewnętrznej. Władca kontrolował parlament i partie polityczne. Miał w rękę ogromne dochody ze sprzedaży ropy naftowej, armię i służby bezpieczeństwa. W latach tych

¹⁷³ Patrz: P. Avery, *op. cit.*, s. 416–439. O wydarzeniach z lipca 1952 r. nazwanych Powstaniem 21 lipca oraz o działalności partii Tude w tym okresie patrz: S. Zabih, *The Communist Movement in Iran*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1966, s. 195–196. Szczegółowo o rządach premiera Mosaddeqę pisze: E. Abrahamian, *op. cit.*, s. 267–280.

jednocześnie rodziły się procesy i siły, które doprowadziły do upadku władcy i do gwałtownych zmian politycznych. Nastąpiły kardynalne zmiany społeczne i gospodarcze. Według niektórych autorów żaden kraj Bliskiego i Środkowego Wschodu, poza Arabią Saudyjską, nie zmienił się tak zasadniczo jak Iran. Rząd dysponował potężnymi środkami, które postanowiono przeznaczyć na głęboką transformację kraju. Została ona nazwana „Białą Rewolucją” i miała podobny cel jak inne tego rodzaju działania w krajach regionu po II wojnie światowej. Chodziło o umocnienie sektora przemysłowego w gospodarce, wyeliminowanie analfabetyzmu i stworzenie nowoczesnej infrastruktury transportowej. „Biała Rewolucja” obejmowała także parcelację ziemi i jej przeprowadzenie znacząco osłabiło warstwę wielkich posiadaczy ziemskich – tradycyjnych przeciwników szacha. Transformacja gospodarcza pociągała za sobą w nieunikniony sposób transformację społeczną – rozwój warstwy średniej związanej ze szkolnictwem i innymi wolnymi zawodami, awans społeczny przedsiębiorców i finansistów, rozwój klasy robotniczej i odejście chłopstwa na drugi plan w związku z promowaniem przemysłu jako głównej gałęzi gospodarki. Nowe warstwy nie chciały jednak autorytaryzmu i paternalizmu. Reformy szacha uderzały również w duchowieństwo szyickie, do którego należały olbrzymie majątki ziemskie i nieruchomości. Właśnie to środowisko zainicjowało procesy polityczne, które zmioły system stworzony przez szacha i samego szacha¹⁷⁴.

Polityka USA wobec Iranu po 1954 r. pozostała niezmienna: jej głównym celem było utrzymanie Iranu w strefie wpływów Zachodu i niedopuszczenie do umocnienia się w regionie Związku Radzieckiego. Chodziło zarówno o zasoby surowcowe Iranu, jak i jego położenie geograficzne. Przejęcie kontroli nad Iranem umożliwiłoby Moskwie opanowanie strefy Zatoki Perskiej z ogromnymi zasobami ropy i wyjście na Ocean Indyjski. To pociągnęłoby za sobą zasadnicze zmiany w geopolityce „zimnej wojny” i Zachód nie chciał do tego dopuścić. USA zamierzały osiągnąć swój cel przez umacnianie rządu szacha, aby ten był zdolny do kontrolowania sytuacji w kraju i obrony niezawisłości Iranu przed zagrożeniami z zewnątrz. W kraju głównym wrogiem były organizacje lewicowe

¹⁷⁴ Literatura o „Białej Rewolucji” jest bardzo bogata. Patrz wybrane: N.R. Keddie, *Współczesny Iran. Źródła i konsekwencje rewolucji*, tłum. I. Nowicka, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007, podrozdział *Reforma, rozkwit i załamanie: 1963–1977*, s. 140–170; M. Moaddel, *Class, Politics and Ideology in the Iranian Revolution*, Columbia University Press, New York 1993, s. 65–97; E. Abrahamian, *A History of Modern Iran*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, rozdział *Muhammad Reza's Shah White Revolution*, s. 125–154; P. Avery, *op. cit.*, rozdziały 28 i 29 *The Shah's Revolution i Reform in Action*, s. 476–506; A. Krasnowolska, *Iran współczesny*, [w:] *Historia Iranu*, red. A. Krasnowolska, Ossolineum, Wrocław 2010, s. 853–856.

z komunistyczną partią Tude na czele. Poza Iranem głównym wrogiem pozostawał Związek Radziecki. W zamian za poparcie i pomoc USA oczekiwały od szacha współpracy i opowiedzenia się po stronie Zachodu¹⁷⁵.

Sytuacja nie była jednak prosta ani dla Iranu, ani dla samego szacha. Ciągłe należało liczyć się z reakcją Moskwy. Po przejściu w 1954 r. rządów przez generała F. Zahediego nastąpił okres wojskowej dyktatury. Partie polityczne nie mogły działać, zwolennicy Mosaddeqa byli prześladowani. Szczególnie represjonowana była partia Tude. W 1954 r. aresztowano ok. 600 oficerów wojska podejrzanych o sympatyzowanie z komunistami. Kręgi irańskie obawiały się negatywnej reakcji Moskwy na te wydarzenia, ale władze radzieckie były najwyraźniej pod wrażeniem siły, którą demonstrował nowy irański rząd i nie upomniały się o irańskich komunistów. Zaproponowały natomiast rozmowy o normalizacji stosunków i przede wszystkim o demarkacji granicy radziecko-irańskiej. 3 grudnia 1954 r. podpisane zostało odpowiednie porozumienie. Przewidziało ono także pokrycie przez Związek Radziecki zadłużenia wobec Iranu z czasów wojny, które oceniono na równowartość 11 ton złota i 8,5 mln dol. Ta ostatnia suma miała być spłacona w formie dostaw towarów radzieckich do Iranu¹⁷⁶.

Punkt 4 porozumienia radziecko-irańskiego o granicach zobowiązał oba państwa do nieprzystępowania do wrogich sojuszów i niepodpisywania porozumień skierowanych przeciwko drugiej ze stron. Tymczasem 14 lutego 1955 r. w Bagdadzie podpisany został pakt, nazwany paktem bagdadzkim, i po kilku miesiącach, 11 października 1955 r., szach ogłosił o przystąpieniu Iranu do Paktu. Mimo że władze irańskie czyniły równocześnie przyjazne gesty wobec ZSRR, Moskwa zgłosiła ostry protest. Zrodziło to napięcia w stosunkach między obydwoma państwami i zamroziło stosunki gospodarcze. Poprawa relacji radziecko-irańskich nastąpiła dopiero w 1956 r., kiedy szach złożył (25 czerwca–13 lipca) wizytę w Moskwie¹⁷⁷.

Stosunki USA z Iranem można podzielić na kilka faz. Pierwsza obejmuje lata 1954–1963, kiedy prawdopodobieństwo interwencji radzieckiej w Iranie było przez USA oceniane jako wysokie. W celu zapobieżenia tej interwencji, Stany Zjednoczone umacniały szacha militarnie i popierały jego działania na rzecz stworzenia regionalnego sojuszu obronnego z Pakistanem i Turcją. Szach sta-

¹⁷⁵ Por. Sh. Chubin, *op. cit.*, s. 225.

¹⁷⁶ Por. F. Kazemzadeh, *op. cit.*, s. 70.

¹⁷⁷ Por. J.C. Campbell, *Defense of the Middle East: Problems of American Policy*, Harper, New York 1958, s. 55–57; P. Avery, *op. cit.*, s. 459; Mohammad Reza Shah Pahlavi, *op. cit.*, s. 118–120.

rał się jednocześnie utrzymywać poprawne stosunki ze Związkiem Radzieckim, czemu służyła jego druga wizyta do Moskwy w 1965 r. Wymiana handlowa między obydwojma państwami osiągnęła wówczas wartość 1 mld dol. i podwoiła się do końca lat 70. Do tego czasu zrealizowanych zostało wiele wspólnych projektów budowy obiektów przemysłowych w pasie przygranicznym. Irańskie dochody z wydobywania ropy znacząco wówczas wzrosły, w związku z czym Iran stał się bardziej samodzielny i przestał być wobec USA ubogim klientem z czasów „zimnej wojny”.

Po przejściowej fazie lat 1964–1969 nastąpiła kolejna, w której Waszyngton wyznaczył Teheranowi nową rolę. Tym razem nie chodziło o groźbę interwencji radzieckiej, która zmalała w latach odprężenia w stosunkach USA–ZSRR, lecz o rolę strażnika interesów amerykańskich w Zatoce Perskiej, dokąd z Egiptu i Jemenu docierały radykalne hasła rewolucji antyimperialistycznej. Interesy Iranu i USA były w tym przypadku zbieżne i w latach 70. Teheran zaczął prowadzić bardziej aktywną politykę w regionie Zatoki¹⁷⁸.

Jeśli w latach 1954–1966 amerykańskie dostawy broni do Iranu zależały od szczodrości administracji waszyngtońskiej, to od drugiej połowy lat 60. Iran stał się praktycznie finansowo niezależny i mógł przeznaczyć na zbrojenia część własnych środków ze sprzedaży ropy. Wzrost wydatków rządu irańskiego na zbrojenia był bardzo dynamiczny: w 1954 r. wyniosły one 10 mln dolarów, a w 1961 – 600 mln dolarów. Jeśli wcześniej Stany Zjednoczone dostarczały Iranowi broń w ramach pomocy, to teraz zaczęły ją sprzedawać. Wartość sprzedaży wzrosła przy tym z 48 mln dol. w 1965 r. do 104 mln dol. w 1969 r. W 1974 r. Iran kupił w USA broń za 200 mln dolarów. Dozbrajanie Iranu przez USA stało się intratnym przedsięwzięciem, ale polityka nadal była ważna. W grę wchodziły jednak bardziej względy polityki regionalnej niż wewnętrznej. Kiedy w 1966 r. Irak otrzymał od Związku Radzieckiego samoloty MIG-21, Iran podjął rozmowy z USA o dostawie samolotów Phantom F4. Poza dostawami sprzętu współpraca obejmowała szkolenie irańskich sił zbrojnych. Od 1947 r. do końca lat 70. w USA przeszkolonych zostało ok. 12 tys. oficerów irańskich¹⁷⁹.

Ścisły sojusz z USA i amerykańska pomoc służyły umocnieniu pozycji szacha w irańskim systemie politycznym. Szach rozbudowywał siły zbrojne i apa-

¹⁷⁸ Patrz: Sh. Chubin, *op. cit.*, s. 225–231; L. Fawcett, *op. cit.*, s. 141–140. O roli „żandarma” w Zatoce Perskiej i konsekwencjach militarnych z tym związanych patrz: S.R. Ward, *op. cit.*, s. 194.

¹⁷⁹ Cyt za: J.C. Hurewitz, *Middle East Politics: The Military Dimension*, Praeger, New York 1969, s. 265–295; Sh. Chubin, *op. cit.*, s. 235–236; Sh. Chubin, *Security in the Persian Gulf: The Role of the Outside Powers*, Gower, Aldershot 1981, s. 5–17.

rat ucisku. Opozycyjne partie polityczne, zwłaszcza lewicowe, zostały rozbite. Władza szacha nabrała charakteru absolutnej. Związki między reżimem szacha a USA stały się tak ścisłe, a władza monarchy tak nieograniczona, że w 1964 r. Mohammad Reza-szah wydał zarządzenie, na mocy którego żołnierze amerykańscy przebywający na terytorium irańskim zostali wyłączeni spod jurysdykcji miejscowych sądów. Był to powrót do tradycji tzw. układów kapitulacyjnych z czasów kolonialnych i tak zarządzenie to ocenił mało znany szerszemu ogółowi kleryk szyicki o nazwisku Chomejni¹⁸⁰. Po kilkunastu latach Chomejni doprowadził do usunięcia szacha i stanął na czele Iranu. „Zimna wojna” miała więc wpływ na islamską rewolucję w 1979 r.

Rewolucja w Iranie w 1979 r. nie miała precedensu w historii Bliskiego Wschodu. Wcześniejsze zmiany ekip rządzących, i to w wielu krajach regionu, były inicjowane odgórnie przez armię, która odsuwała od władzy rząd i dyktowała swoje warunki. W Iranie stało się inaczej – zmiana władzy nastąpiła w rezultacie ludowego powstania. Nieuzbrojone masy miejskie obaliły potężny system państwowy i odsunęły od władzy dynastię Pahlawich. Armia irańska, mimo przypadków niesubordynacji, zachowała do końca władzy szacha gotowość bojową i stała wiernie przy władcy. Jednak skala wystąpień ulicznych i udział w nich milionów ludzi spowodowały, że władze nie zdecydowały się wprowadzić wojska na ulice do ostatecznego rozprawienia się z opozycją. Główną siłą rewolucji stały się stowarzyszenia religijne, działające przy meczetach. Były one kanałem przekazywania informacji, miejscem planowania i kierowania demonstracjami. Rewolucja 1979 r. była w dużym stopniu dziełem jednego człowieka – Chomejniego. Jego bezkompromisowa postawa wobec szacha wytrącała jakiegokolwiek argumenty z rąk innych teologów szyickich, którzy opowiadali się za współpracą z władzami¹⁸¹.

Zgodnie z nową konstytucją, głową państwa został prezydent, wybierany w wyborach powszechnych i bezpośrednich. Prezydent wyznaczał premiera, który formował rząd. Władza ustawodawcza należała do jednoizbowego Zgromadzenia Islamskiego (*Madżles-e Szoura-je Eslami*), wybieranego w wyborach powszechnych. Decyzje wszystkich tych organów podlegały ocenie Rady Nadzorującej, która miała prawo zawetowania każdej ustawy parlamentu, jeśli uznawała ją za sprzeczną z islamem. Nadrzędną rolę religii i duchowieństwa w państwie

¹⁸⁰ Patrz: R. Mottahedeh, *Iran's Foreign Devils*, „Foreign Policy” Spring 1980, 38, s. 19–32.

¹⁸¹ Biografia i poglądy Chomejniego na stosunki międzynarodowe patrz m.in.: R.K. Ramazani, *Revolutionary Iran. Challenge and Response in the Middle East*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1986, s. 19–31, 264–267.

umocnił dodatkowo artykuł o *welayat-e faqih* – dosł. zwierzchnictwie uczonego jurysty. Władza zwierzchniego jurysty nie podlegała żadnym konstytucyjnym ograniczeniom. Miał on prawo do wyznaczania połowy składu Rady Nadzorczej, nominowania i odwoływania dowódców wojska oraz strażników rewolucji. Ponadto, w zakresie jego konstytucyjnych kompetencji była ocena kandydata na prezydenta i zatwierdzenie wyborów prezydenckich¹⁸².

Po 1979 r. stosunki Iranu z Zachodem, a zwłaszcza USA uległy zasadniczej zmianie. W ideologii nowych władz USA stały się „szatanem” i uosobieniem zła, a obalony szach – agentem Ameryki i sługusem imperializmu, który odebrał Iranowi wszystko, co miało jakąkolwiek wartość. W listopadzie 1979 r. młodzi zwolennicy Chomejniego zajęli ambasadę USA w Teheranie i zatrzymali 75 pracowników amerykańskiej służby dyplomatycznej jako zakładników. Kryzys na tym tle trwał 444 dni. Stosunki irańsko-amerykańskie gwałtownie pogorszyły się, a po nieudanej próbie armii amerykańskiej uwolnienia zakładników siłą, nastroje antyamerykańskie w Iranie sięgnęły zenitu.

Nowe władze irańskie odrzuciły tezę, że sojusz szacha z USA miał cokolwiek wspólnego z „zimną wojną” i wykluczyły możliwość przystąpienia Iranu do sojuszu czy to z Zachodem, czy ze Wschodem. Gwarancją suwerenności kraju miały być teraz siła moralna społeczeństwa i wiara w Boga, a nie umowy sojusznicze. Państwo stało się instrumentem realizowania interesów wspólnoty religijnej, a nie narodowej. W pierwszych miesiącach po obaleniu szacha nowe władze anulowały umowę o zakupie amerykańskiego uzbrojenia na sumę 11 mld dol. Jednak „zimna wojna” ciągle trwała i realia polityczne sprawiły, że Iran ponownie znalazł się na pierwszej linii konfrontacji między mocarstwami. Tak się stało po inwazji Związku Radzieckiego na Afganistan w 1979 r. Iran wsparł wówczas Afgańczyków i – paradoksalnie – znalazł się w jednym obozie z USA. W czasie wojny z Irakiem w latach 1980–1988 Iran nie mógł liczyć na pomoc USA, gdyż zerwał z nim sojusznicze układy. Z drugiej strony, Irak, jego przeciwnik, nie mógł liczyć na swojego sojusznika, którym był Związek Radziecki, gdyż więzy sojusznicze między ZSRR i Irakiem w tym czasie znacznie osłabły. W rezultacie

¹⁸² O koncepcji „rządów jurysty” patrz m.in.: A. Gheissari and V. Nasr, *Democracy in Iran. History and the Quest for Liberty*, Oxford University Press, Oxford and New York 2006, s. 68–69, 83, 86–87, 90–91, 107, 118; A. Ehteshami, *After Khomeini: The Iranian Second Republic*, Routledge, London 1995, s. 3–5; L. Walbridge, *The Counterreformation: Becoming a Marja' in the Modern World*, [w:] *The Most Learned of the Shi'a: The Institution of the Marja' Taqlid*, Oxford University Press, Oxford 2001; M. Milani, *The Transformation of the Velayat-e Faqih Institution: From Khomeini to Khamenei*, „The Muslim World” July–October 1992, No. 82, s. 177–178.

wielkie mocarstwa nie zaangażowały się w wojnę iracko-irańską, która nabrała charakteru konfliktu regionalnego i trwała aż osiem lat¹⁸³.

Po 1979 r. zwrot nastąpił w całej polityce zagranicznej Iranu. Iran wycofał się z paktu CENTO i przestał sprzedawać gaz do ZSRR. Miało to wskazywać na przejście Iranu do polityki pełnej neutralności w rywalizacji między supermocarstwami. Ożywienie relacji nastąpiło natomiast w stosunkach z krajami afrykańskimi, Rumunią i Koreą Północną. Iran poparł radykalne organizacje palestyńskie i był przeciwko prowadzeniu negocjacji z Izraelem. Napięcia pojawiły się w stosunkach z Arabią Saudyjską, o której w Iranie zaczęto mówić, że promuje „amerykański islam”.

Odwracając się od Zachodu i od Wschodu, Iran *de facto* nawiązał do polityki niezaangażowania z czasów „zimnej wojny”. Ureligijnienie polityki zagranicznej w szyickim Iranie wywołało niepokój sunnickich sąsiadów i pobudziło procesy, w wyniku których wojska amerykańskie zostały rozlokowane w Zatoce Perskiej, w stałych bazach. Z drugiej strony, rewolucja 1979 r. zamknęła okres ingerowania obcych mocarstw w wewnętrzne sprawy Iranu i przyniosła Irańczykom swobodę w kształtowaniu polityki wewnętrznej oraz zagranicznej państwa.

4.9. Niepodległość Maghrebu

W dniu zakończenia II wojny światowej cztery kraje Maghrebu znajdowały się pod ścisłą kontrolą państw zachodnich. Maroko i Tunezja były protektoratami Francji, a znaczącą część ich populacji stanowili kolonowie europejscy. Algieria była traktowana jako integralna część Francji i władze francuskie nie dopuszczały myśli o innym rozwiązaniu. Po II wojnie światowej nic się w tym zakresie nie zmieniło¹⁸⁴. Libia została skolonizowana przed II wojną światową przez Włochy, a w czasie wojny znalazła się pod okupacją Francji i Wielkiej Brytanii.

W Algierii krwawe wydarzenia z maja 1945 r. potwierdziły, że władze francuskie dobrowolnie nie pójdą na żadne ustępstwa wobec żądań narodowców

¹⁸³ Por. Sh. Chubin, *Security, op. cit.*, s. 166.

¹⁸⁴ Jacques Soustelle, gubernator francuski w Algierii w latach 50. powiedział, że porzucenie Algierii będzie dowodem upadku Francji – patrz: J. Soustelle, *Le Drame algérien et la décadence française: Réponse à Raymond Aron*, Plon, Paris 1957, s. 69.

algierskich o większy zakres autonomii. Pierwsza organizacja zbrojna narodowców algierskich – *Organisation Secrète* – powstała w 1948 r. Jej członkowie reprezentowali nowe pokolenie Algierczyków, które nie wierzyło ani w dobrą wolę Francji, ani w mesjanistyczne idee, mówiące o tym, że niepodległość przyjdzie do uciskanego narodu sama – jako sprawiedliwość dziejowa. Uważali oni, że wolność Algierii może przynieść jedynie walka zbrojna. Przywódcy tajnej organizacji, wśród których na czoło wysuwał się Ahmad Ben Bella, całkowicie poświęcili się przygotowaniom do zbrojnego oporu. Pierwsza akcja ich organizacji została przeprowadzona w 1949 r. w Oranie na centralnej poczcie, z której Ben Bella i jego towarzysze skradli ok. 3 mln franków. Wydarzenie to nie miało charakteru politycznego i władze potraktowały go jako akt kryminalny. Następna tego typu akcja planowana była w Annabie, ale władze wpadły na trop jej organizatorów i aresztowały ich. Do więzienia trafił m.in. Ben Bella. Inni przywódcy OS uciekli za granicę. Ben Bella zdołał zbiec w 1952 r. z więzienia i udał się na emigrację do Kairu¹⁸⁵.

23 marca 1954 r. trzech przywódcy OS, którzy przebywali w Algierii, utworzyli Rewolucyjnych Komitet Jedności i Działania (*Comité révolutionnaire pour l'unité et l'action*, CRUA). Właśnie ta grupa, współpracując z członkami OS na emigracji, przygotowała plan rewolucji i przystąpiła do jego realizacji. 22 lipca 1954 r. w Clos Salembier w Algierze spotkało się 22 konspiratorów, aby zaplanować działania, mające na celu wywalczenie przez Algierię niepodległości. Na drugim spotkaniu w październiku konspiratorzy nazwali swoją grupę Frontem Wyzwolenia Narodowego (*Front de l'Libération National*, FLN). Idea walki zbrojnej nie była początkowo powszechnie popierana. Messali Hadj odrzucił ją i utworzył organizację o nazwie *Mouvement National Algérien*. Przywódcy Frontu nie starali się też w tym okresie o rozwój liczebny organizacji. Uważali, że powinni działać jako awangarda ludu i stosować terror w celu zastraszenia władz francuskich. Terror miał zmusić Francję do pozostawienia Algierii Algierczykom. Front powołał wówczas zbrojną organizację o nazwie *Armée de Libération Nationale* (ALN), w której szeregach znalazło się ok. 3 tys. bojowników. Przywódcy FLN uważali też, że sprzyja im sytuacja międzynarodowa. Francja znalazła na początku lat 50. w trudnym momencie. W Tunezji i Maroku narodowcy przeszli do zbrojnego oporu i Paryż musiał zgodzić się na niepodległość obu krajów. Wojska francuskie walczyły w tym czasie w Indochinach i właśnie poniosły klęskę pod Dien Bien Phu. Jednak Algieria była dla Francji czymś

¹⁸⁵ Patrz: J. Ruedy, *Modern Algeria. The Origins and Development of a Nation*, Indiana University Press, Bloomington, IN 2005, s. 153–154.

szczególным i taktyka Frontu nie przyniosła rezultatów. 1 listopada 1954 r. narodowcy dokonali jednocześnie 70 ataków terrorystycznych, ale nie rzucili tym Francji na kolana. Wkrótce po tym, Front zaczął agitować wśród Algierczyków, aby przyłączyli się do organizacji zbrojnej. Jednak ani wezwania, ani apele do Francji o rozpoczęcie rozmów pokojowych nie przyniosły rezultatów¹⁸⁶.

Francja odpowiedziała na terror represjami. Aresztowano setki działaczy ruchu narodowego i wzmocniono oddziały wojskowe. 26 stycznia 1955 r. do Algierii przybył nowy gubernator Jacques Soustelle. Miał za zadanie wdrożyć w życie program, który bardziej zintegruje Algierię z Francją. W ramach programu zaczęto modernizować infrastrukturę, pomagano ludności muzułmańskiej na wsiach w organizowaniu prac polowych, dostarczano sprzęt i instruktorów, ale i umacniano nadzór nad działalnością polityczną Algierczyków. Jednocześnie starano się oddzielić osiedla kolonów od miejscowej ludności w celu uniknięcia kolejnych konfliktów.

Sukcesy na polu integracji były znikome. Propaganda antyfrancuska przekazywana przez radio z Kairu okazała się silniejsza niż paternalistyczne działania władz francuskich. Represje polityczne oraz obecność ok. 120-tysięcznej armii francuskiej miały jednoznaczną wymowę: Algieria była krajem podbitym, a jej ludność w coraz większym stopniu nie chciała obecności Francji. Sytuacja zaczęła się zaostreć, gdyż kolonowie w odpowiedzi na terror ANL zaczęli także zabijać¹⁸⁷.

W 1955 r., po jednej z akcji odwetowych kolonów, opublikowany został *Manifeste des 61*. Podpisali go Algierczycy powiązani z administracją francuską. Byli wśród nich nawet senatorowie i deputowani do parlamentu w Paryżu – wszyscy opowiedzieli się za niepodległością Algierii. Na początku 1956 r. do Frontu Wyzwolenia Narodowego przyłączył się Ferhat Abbas, lider ruchu emancypacyjnego z lat 20., który do tej pory nie popierał metod walki zbrojnej. Było to przełomowy moment i strona francuska nie mogła już ignorować Frontu Wyzwolenia Narodowego.

Jednak przełom w stosunkach algiersko-francuskich nastąpił dopiero po 1958 r., po dojściu do władzy Charlesa de Gaulle’a. Do tego czasu władze francuskie starały

¹⁸⁶ Patrz: J.M. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge University Press, Cambridge 1993, s. 343; A. Kasznik-Christian, *Algieria*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2006, s. 261–265.

¹⁸⁷ J. Soustelle utworzył dla działań integracyjnych specjalne komórki administracyjne *Sections Administratives Spécialisées*. W 1958 r. takich agend było 560. O tej działalności J. Soustelle’a: B. Droz, E. Lever, *Histoire de la guerre d’Algérie, 1954–1962*, Éditions du Seuil, Paris 1982, s. 139; E. Anthérieu, *Les SAS: Réponse au SOS de l’Algérie*, „France outremer” 1956, No. 318, s. 20–22.

się opanować sytuację za pomocą środków militarnych, ale to jedynie rozkręcało spiralę przemocy. Zmiana orientacji nastąpiła po niepowodzeniu w realizacji tzw. Planu dla Konstantyny, który miał na celu uprzemysłowienie prowincji Konstantyna i poprawę sytuacji materialnej Algierczyków. Mimo zainwestowania ogromnych środków, celu osiągnąć się nie udało. Wielkie firmy francuskie traktowały Algierię jako rynek zbytu swoich towarów, a nie miejsce dla inwestycji¹⁸⁸.

Stanowisko de Gaulle'a sprowadzało się do przeformułowania stosunków Francji z Algierią i nowego określenia ich formy oraz treści. Chodziło o to, aby nie utracić całkowicie Algierii i zachować interesy francuskie. Związki Algierii z Francją miały być definiowane jako „współpraca”¹⁸⁹. Takie podejście doprowadziło strony do stołu obrad w Évian.

Samo dojście do władzy generała było następstwem wydarzeń w Tunezji w 1958 r. Po zbombardowaniu przez lotnictwo francuskie 6 lutego wioski Sakiet Sidi Jusef, gdzie schronili się uciekinierzy z Algierii, rząd tunezyjski skierował skargę do Rady Bezpieczeństwa ONZ¹⁹⁰. Władze francuskie znalazły się pod prężerzem międzynarodowej opinii publicznej i musiały pertraktować z misją mediacyjną, którą kierowali amerykański generał Robert Murphy i Harold Beeley z Wielkiej Brytanii. Misja zakończyła się sukcesem, gdyż wynegocjowany został nowy układ między Francją a Tunezją o dzierżawie bazy wojennej w Bizercie, ale sama konieczność pertraktowania w tej sprawie, a zwłaszcza obecność Amerykanów i Anglików, została we Francji oceniona jako próba umocnienia przez USA swoich pozycji w Afryce Północnej kosztem Francji. Dla Francuzów mediacja Amerykanów była dodatkowa poniżająca, gdyż wszyscy pamiętali wojnę sprzed dwóch lat w Kanale Sueskim i to, że właśnie stanowisko USA w tej sprawie zmusiło Francję do wycofania się ze strefy Kanału¹⁹¹.

¹⁸⁸ O Planie dla Konstantyny: J.-C. Asselain, *'Boulet colonial' et redressement économique (1958–1962)*, [w:] *La Guerre d'Algérie et les Français*, ed. J.-P. Rioux, Fayard, Paris 1990, s. 281–303; J. Ruedy, *op. cit.*, s. 174–175; 185–189.

¹⁸⁹ Patrz: T. Smith, *The French Stake in Algeria, 1945–1962*, Cornell University Press, Ithaca, New York 1978, s. 179; G. Mansell, *Tragedy in Algeria*, Oxford University Press, London 1961, s. 66; Ph.C. Naylor, *France and Algeria. A History of Decolonization and Transformation*, University Press of Florida, Gainesville, FL 2000, s. 22. De Gaulle już w 1955 r. uznał, że integracja Algierii z Francją nie jest możliwa. Podstawą takiego rozumowania była dla niego demografia. De Gaulle powiedział, że „jeśli wszyscy Arabowie i Kabylowie zostaną Francuzami, moje miasto Colombey-les-deux-Eglises stanie się Colombey-les-deux-Mosquées” – patrz: Ch. de Gaulle, *Memoirs of Hope: Renewal and Endeavor*, tłum. Terence Kilmartin, Weidenfeld and Nicolson, London 1971, s. 45. Por.: A. Peyrefitte, *C'était de Gaulle*, t. 2, Fayard, Paris 1994, 1997, t. 2, s. 52.

¹⁹⁰ Patrz: A. Dziubiński, *Historia Tunezji*, Ossolineum, Wrocław 1994, s. 314–315. Inne źródła podają 8 lutego 1958 r.

¹⁹¹ Patrz: E. Behr, *The Algerian problem*, Hodder and Stoughton, London 1961, s. 124–125.

Kiedy 16 kwietnia 1958 r. rząd Félix'a Gaillarda przedstawił w parlamencie nową umowę o bazie w Bizercie, spotkał się z ostrą krytyką i musiał podać się do dymisji. Zapoczątkowało to głęboki kryzys polityczny we Francji, który zakończył się 1 czerwca wraz z powołaniem przez parlament na szefa rządu generała Ch. de Gaulle'a. Nowy premier już w czerwcu udał się do Algierii i podjął wielostronne działania na rzecz uregulowania konfliktu, ale minęły całe 3 lata, zanim Algierczycy i Francuzi podjęli rozmowy pokojowe w Évian. Były to lata niezwykle burzliwe i dramatyczne i dla Algierii, i dla Francji. W tym czasie trwała tzw. wojna kawiarniana, odbyło się referendum (8 stycznia 1961 r.) o przystąpieniu do negocjacji, doszło do buntu francuskich wojskowych w Algierii (22 kwietnia 1961 r.) i utworzenia przez kolonów Organizacji Tajnej Armii (*Organisation de l'Armée Secrète* – OAS), która organizowała ataki terrorystyczne do czerwca 1962 r. Kiedy rozpoczęły się oficjalne negocjacje, Algierię opuściło już ok. 300 tys. *pieds noirs*¹⁹².

Negocjacje w Évian rozpoczęły się 20 maja 1961 r. z udziałem przedstawicieli Rządu Tymczasowego Republiki Algierskiej (*Gouvernement Provisoire de la République Algérienne*), który uformował się w Tunezji 19 września 1958 r. De Gaulle'a interesowało przede wszystkim, czy niepodległa Algieria zachowa więzy z Francją. Chodziło o względy bezpieczeństwa Francji i strefy Morza Śródziemnego w sytuacji ostrej konfrontacji między ZSRR a Zachodem. W grę wchodziła także ochrona francuskich interesów gospodarczych. Obawy te były w tamtych burzliwych czasach jak najbardziej uzasadnione, chociaż patrząc na lata 1954–1962 z perspektywy historycznej, trudno ustalić, kiedy algierscy narodowcy chcieli całkowicie zerwać z Zachodem i przejść na drugą stronę frontu „zimnej wojny”. Historyk Alistair Horne pisze, że zdumiewające jest to, iż algierski Front Wyzwolenia Narodowego przez cały czas wojny o niepodległość pozostał wierny Proklamacji z 1 listopada 1954 r. Mówiła ona o poszanowaniu francuskich wartości kulturowych i pozycji gospodarczych osiągniętych „w uczciwy sposób”, możliwości pozostania Francuzów w Algierii i uzyskania przez nich obywatelstwa algierskiego przy zachowaniu francuskiego, a także o potrzebie porozumienia się Algierii z państwem francuskim na zasadach równości i wzajemnego poszanowania się. Także w trakcie negocjacji o niepodległości w Évian w latach 1961–1962 Front Wyzwolenia Narodowego wychodził z założenia, że nowej Algierii będzie potrzebna pomoc Francji i że konieczna będzie dalsza współpraca w różnych dziedzinach¹⁹³.

¹⁹² Por. J.M. Abun-Nasr, *op. cit.*, s. 352–353.

¹⁹³ O rozmowach w Évian: J. Hélie, *Les Accords d'Evian: Histoire de la paix ratée en Algérie*,

Negocjacje francusko-algierskie były trudne i toczyły się z przerwami ze względu na poważne kontrowersje wokół kilku kwestii. Jedną z nich była algierska Sahara, gdzie w tym czasie odkryto wielkie złoża ropy naftowej. De Gaulle chciał odłączenia Sahary od Algierii i nadania jej specjalnego statusu. Drugim zagadnieniem była przyszłość francuskich kolonów. Francuscy negocjatorzy domagali się od Algierczyków nadania *pieds noirs* specjalnego statusu, a Ch. de Gaulle zgłosił nawet pomysł skoncentrowania ich wszystkich w rejonie Oranu i Algieru. Jednak algierscy narodowcy nie zgodzili się na to i nie chcieli oddać Sahary. Druga runda rozmów rozpoczęła się 2 października i strona francuska wycofała swoje żądania. W rezultacie 18 marca 1962 r. podpisany został układ o niepodległości¹⁹⁴.

Symbolicznym zakończeniem wojny o Algierię było referendum przeprowadzone 1 lipca 1962 r. Do urn wyborczych poszło 91% uprawnionych do głosowania. 97% głosów było za niepodległością. Wśród głosujących na „tak” byli także Europejczycy, jakkolwiek pozostało ich w Algierii niewiele¹⁹⁵.

Konflikt o Algierię mógłby być przedstawiony jako konfrontacja doktrynalna między marksizmem a kapitalizmem. Toczył się w warunkach konfrontacji między Zachodem a blokiem wschodnim z ZSRR na czele. Stosunki między kolonami a ludnością rdzenną były często analizowane w kategoriach walki klasowej między właścicielami środków produkcji a proletariatem wiejskim. Wiele działaczy Frontu Wyzwolenia Narodowego faktycznie znalazło się pod wpływem marksizmu i innych ideologii lewicowych. Związek Radziecki wspierał algierski Front politycznie i materialnie. Niemniej, dominującą ideologią narodowców algierskich było wyzwolenie narodowe. Kryterium podziału społeczeństwa algierskiego na dwie grupy: Algierczyków i kolonów nie wynikało bowiem z podziału środków produkcji – dzieliła ich tożsamość kulturowa¹⁹⁶.

Olivier Orban, Paris 1992, s. 25–29; A. Horne, *A Savage War of Peace*, Penguin, New York 1987, s. 157; R. Malek, *L'Algérie à Evian: Histoire des négociations secrètes, 1956–1962*, Editions du Seuil, Paris 1995, s. 27–27. O oczekiwaniach de Gaulle'a wobec FWN i więzi Algierii z Francją: Ch. de Gaulle, *op. cit.*, s. 115.

¹⁹⁴ O końcowej fazie rozmów w Evian: Y. Courrière, *La Guerre de l'Algérie*, t. 1–4, Fayard, Paris 1968–71, t. 4, s. 55–60; B. Tricot, *Les Sentiers de la paix: Algérie, 1958–1962*, Plon, Paris 1972, s. 193–195, 250; R. Buron, *Carnets politiques de la guerre de l'Algérie: Par un signataire des accords d'Evian*, Plon, Paris 1965, s. 187–190, 226; R. Malek, *op. cit.*, s. 241–242; S. Dahlab, *Mission accomplie*, Éditions Dahlab, Algiers 1990, s. 171–173. Tekst układu omawia Ph.C. Naylor, *op. cit.*, s. 57–58.

¹⁹⁵ Patrz: J.M. Abun-Nast, *op. cit.*, s. 354.

¹⁹⁶ Por. *ibidem*.

Droga do niepodległości Tunezji i Maroka była równie skomplikowana jak Algierii, lecz nie aż tak krwawa. W Tunezji po II wojnie światowej ważnym zapleczem narodowców stały się związki zawodowe, zrzeszone od 1946 r. w federacji pod nazwą *Union Générale Tunisienne du Travail*. Ponieważ pracodawcami w Tunezji byli głównie Francuzi, walka o prawa socjalne nabierała z reguły zabarwienia walki o prawa narodowe i o niepodległość polityczną. Hasła te głosiła przede wszystkim partia Neo-Dustur, której liderem był Habib Burgiba. W marcu 1945 r. Burgiba wyjechał potajemnie z Tunezji i udał się do Kairu, gdzie rozmawiał z przedstawicielami Ligi Państw Arabskich na temat niepodległości swojego kraju. Tymczasem w Tunezji ugrupowania niepodległościowe połączyły się 23 sierpnia 1946 r. w Tunezyjski Front Narodowy. W lipcu 1947 r. władze francuskie powołały do życia rząd tunezyjski i powierzyły kilka tek Tunezyjczykom. Miało to uspokoić rozbudzone nastroje niepodległościowe, ale krok ten nie przyniósł spodziewanych rezultatów, gdyż wiadomo było, że władza francuskiego gubernatora jest praktycznie nieograniczona¹⁹⁷.

Od 1950 r. sprawa niepodległości stała się głównym tematem dyskursu między władzami francuskimi a tunezyjską elitą polityczną. Francuzi zreformowali aparat administracyjny w celu zrównania praw Tunezyjczyków z kolonami, ale konflikt nasilał się i w październiku 1951 r. delegacja tunezyjska z premierem Muhammadem Szanikiem na czele udała się do Paryża, gdzie zażądała ogłoszenia niepodległości Tunezji przy utrzymaniu stosunków politycznych, gospodarczych i kulturalnych z Francją. Paryż wypowiedział się w tej sprawie 15 grudnia 1951 r. i uznał, że dla dobra współpracy tunezyjsko-francuskiej, Francja nadal musi uczestniczyć w kierowaniu tunezyjskimi instytucjami rządowymi¹⁹⁸.

15 stycznia 1952 r. przez miasta tunezyjskie przetoczyła się fala protestów w związku z żądaniem rezydenta francuskiego, Jeana de Hautecloque’a, odwołania przez beja rządu premiera Szanika. 18 stycznia aresztowany został Burgiba i inni działacze Neo-Dusturu, a wkrótce – premier Szanik i kilku ministrów jego rządu, mimo że bej Al-Amin nie wydał zgody na dymisję rządu. Wydarzenia te pokazały, że samodzielność Tunezji jest pozorna i że o wszystkim decy-

¹⁹⁷ Patrz: Lazhar Gharbi, *La Politique financière de la France en Tunisie au lendemain de la Deuxième Guerre: contraintes mondiales et exigences nationalistes*, [w:] *La Tunisie de l’après-guerre (1945–1950)*, Faculté des Sciences Humaines et Sociales, Tunis 1991, s. 29–31; także: K.J. Perkins, *A History of Modern Tunisia*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 111–112.

¹⁹⁸ Patrz: Ch.-A. Julien, *Et la Tunisie devint indépendante, 1951–1957*, Éditions J.A., Paris 1985, s. 47–48.

duje rezydent francuski. Następne rządy władze francuskie tworzyły z udziałem tych Tunezyjczyków, którzy stali na uboczu ruchu niepodległościowego. Wśród narodowców tymczasem dojrzała decyzja o podjęciu walki zbrojnej. Powstały wówczas pierwsze uzbrojone grupy (znane jako *fallag*), które zaczęły atakować kolonów francuskich. W 1954 r. w partyzantce antyfrancuskiej było ok. 3 tys. bojowników. Kolonowie odpowiedzieli na przemoc siłą i utworzyli własną organizację terrorystyczną o nazwie Czerwona Ręka (*Le Main rouge*)¹⁹⁹.

W obliczu narastającej fali przemocy, rząd francuski postanowił pójść na ustępstwa. 30 lipca 1954 r. rząd premiera Pierre'a Mendès-France'a przyjął projekt autonomii Tunezji. 31 lipca premier udał się do Tunezji na spotkanie z bejem, aby wynegocjować formę niepodległości. Francuzi chcieli odsunąć od negocjacji Neo-Dustur jako najbardziej radykalną z tunezyjskich partii, ale ponieważ akty terrorystyczne *fallagów* nie ustawały, musieli zgodzić się na udział w rozmowach Burgiby i jego współpracowników. Porozumienie o autonomii Tunezji podpisane zostało 22 kwietnia 1955 r. i opublikowane 2 czerwca tego samego roku²⁰⁰.

W związku z podpisaniem porozumienia z Francją, wśród narodowców tunezyjskich doszło do głębokich podziałów. Cześć działaczy uznała, że zgoda na porozumienie się z Francją była kapitulacją. Na czele tej grupy stał Salah Ibn Jusuf (ben Yusuf), sekretarz generalny *Union Générale Tunisienne du Travail*. Początkowo prezentował on orientację świecką w sprawie modelu państwa tunezyjskiego, ale później przyłączył się do kręgów, które chciały islamizacji instytucji państwowych. Salah Ibn Jusuf wystąpił przeciwko Burgibie, za co został wyrzucony z Neo-Dusturu. Zorganizował nawet na południu Tunezji partyzantkę islamistyczną przeciwko rządowi tunezyjskiemu, ale nie odniósł na tym polu większych sukcesów. Salah Ibn Jusuf został zamordowany 12 sierpnia 1961 r. we Frankfurcie w Niemczech Zachodnich w niewyjaśnionych okolicznościach. Jego myśl polityczna nabrała z czasem mocy i przetrwała się w latach 70. w silny ruch islamistyczny²⁰¹.

Burgiba wrócił z Paryża 1 czerwca 1955 r. i był witany jak bohater. Jego rywalizacja z Salahem Ibn Jusufem zyskała mu w oczach Francuzów opinię polityka silnego, a jeśli chodzi o poglądy – umiarkowanego i skłonnego do

¹⁹⁹ Por. *ibidem*, s. 124–125; A. Ben Hamida, *Le Rôle du syndicalisme tunisien dans le mouvement de la libération nationale (1946–1956)*, „Cahiers de Tunisie” 1981, Vol. 29, s. 117–118; także: K.J. Perkins, *op. cit.*, s. 124–126.

²⁰⁰ O pozycji premiera Francji i rozmowach w 1955 r. patrz: J.-F. Martin, *La Tunisie de Ferry à Bourguiba*, Editions l'Harmattan, Paris 1993, s. 162–164.

²⁰¹ Patrz: S. Waltz, *Human Rights and Reform: Changing the Face of North African Politics*, University of California Press, Berkeley 1995, s. 57; K.J. Perkins, *op. cit.*, s. 128–129.

współpracy z Francją. 20 marca 1956 r. Francja ogłosiła niepodległość Tunezji. Ostatni żołnierz francuski opuścił Tunezję 15 października 1963 r. W latach 1955–1959 Tunezję opuściło ok. 170 tys. Europejczyków, czyli ok. 2/3 europejskiej ludności kraju²⁰².

W Maroku lata II wojny światowej przyniosły konsolidację ruchu narodowego. Ważną rolę odegrała obecność od listopada 1942 r. wojsk amerykańskich, a wcześniej kłęska Francji. Władze francuskie w Maroku w czasie wojny nie były tak silne jak przed wojną i musiały zgodzić się na powrót do kraju tych aktywistów ruchu narodowego, którzy wyemigrowali przed represjami za granicę. W północnej części Maroka w czasie wojny aktywnie działał wywiad niemiecki, który próbował przeciągnąć na stronę Niemiec tych działaczy marokańskich, którzy byli wrogo nastawieni do Francji. Najważniejsze jednak okazało się wystąpienie prezydenta F.D. Roosevelta w styczniu 1943 r. o prawie narodów do samostanowienia. W grudniu 1943 r. Ahmad Balafredż założył partię *Istiklal* (Niepodległość), a w styczniu 1944 wydany został manifest z żądaniem niepodległości²⁰³.

Po wojnie do Maroka powrócił Allal al-Fassi, charyzmatyczny przywódca religijno-polityczny, który stanął na czele Istiklalu. W 1947 r. partia liczyła już 15 tys. członków. Narodowcom sprzyjał sułtan, który coraz częściej dawał do zrozumienia, że ma odmienne zdanie niż francuski gubernator. Na przełomie lat 40. i 50. Francuzi zreformowali system zarządzania krajem i pozwolili Marokańczykom na większą reprezentację w instytucjach państwa niż dotychczas. Jednak ostatnie słowo przy podejmowaniu ważniejszych decyzji należało nadal do francuskiego gubernatora, który często żądał od sułtana odwołania niewygodnych ministrów i urzędników. Taka polityka do tego stopnia zbliżyła sułtana z narodowcami, że w styczniu 1951 r. francuski gubernator, Alphonse Pierre Juin, postawił sułtanowi Muhammadowi V ultimatum: albo odetnie się od Istiklalu, albo zrezygnuje z tronu. Gubernator podburzył jednocześnie przeciwko sułtanowi plemiona Berberów, które w lutym 1951 r. zajęły Rabat i Fez. Ich przywódcy zarzucili władcy, że jest sułtanem Istiklalu, a nie całego Maroka i zażądali, aby odciął się od

²⁰² Patrz: K.J. Perkins, *op. cit.*, s. 144.

²⁰³ Patrz o tym okresie: J.P. Halstead, *Rebirth of a Nation: the Origins and Rise of Moroccan Nationalism 1912–1944*, Harvard University Centre for Middle Eastern Studies, Cambridge MA 1969, s. 260–262. Patrz także: K.J. Perkins, *op. cit.*, s. 144.

partii narodowców. 25 lutego 1951 r. sułtan ustąpił i nakazał premierowi wydać oświadczenie potępiające metody działania „niektórych partii”²⁰⁴.

Po wydarzeniach z 25 lutego 1951 r. ruch na rzecz niepodległości Maroka osłabł, ale wkrótce liderzy Istiklalu zorganizowali się, by mobilizować społeczeństwo w obronie sułtana i to przyniosło im dużą popularność. Sułtan był bowiem dla Marokańczyków symbolem ich wiary i tożsamości kulturowej. 7–8 grudnia 1952 r. przez miasta marokańskie przetoczyła się wielka fala demonstracji pod hasłami uwolnienia sułtana Muhammada V od francuskiej zależności. Organizatorami protestów byli narodowcy z Istiklalu. Tak szerokie poparcie społeczne zachęciło Muhammada V do wystosowania, w marcu 1952 r., pisma do prezydenta Francji z żądaniem pełnej suwerenności dla Maroka. Odpowiedź przyszła po sześciu miesiącach. Prezydent Francji wykluczył możliwość przyznania Maroku niepodległości i uznał, że wspólne francusko-marokańskie zarządzanie krajem na dotychczasowych zasadach za jedyne możliwe rozwiązanie. W następnych miesiącach Francuzi próbowali osłabić pozycję Muhammada V i podburzali przeciwko niemu plemiona berberskie oraz bractwa mistyczne, a nawet rozważali możliwość zmiany dynastii w Maroku. Agitacja przeciwko sułtanowi była skuteczna, bowiem 19 sierpnia 1953 r. Muhammad V został pozbawiony tronu, aresztowany wraz z dwoma synami i zesłany (przez Korsykę) na Madagaskar²⁰⁵.

Muhammad V przebywał na wygnaniu dwa lata. Francuzi wprowadzili w tym czasie na tron Muhammada Ibn Arafę, innego przedstawiciela rodów Alawitów, ale nowy sułtan nie zyskał szerokiego poparcia społecznego. W kraju narastał opór przeciwko polityce Francji. Mnożyły się próby zabicia nowego sułtana i ludzi, którzy go popierali. 19 listopada 1955 r. marokański zastępca gubernatora Fezu został zlinczowany, a jego ciało spalono. Podobny los spotkał członków tych plemion berberskich, które w 1951 r. najechały na Rabat i Fez jako sojusznicy Francji. Broń dla partyzantów przerzucana była z Tangeru, za cichym przyzwoleniem władz hiszpańskiej strefy Maroka²⁰⁶. W czerwcu 1955 r.

²⁰⁴ Por. H. Munson, *Religion and Power in Morocco*, Yale University Press, New Haven 1993, s. 105; Ch.-A. Julien, *Le Maroc face aux impérialismes, 1415–1956*, Éditions Jeune-Afrique, Paris 1978, s. 229–236, 238–239; M.A. Alaoui, *Le Maroc du traité de Fes à la libération 1912–1956*, La Porte, Rabat 1994, s. 119–126; A. Ayache, *Le mouvement syndical au Maroc (1919–1952)*, t. 1–3, L'Harmattan, Paris 1982, t. 2, s. 108–110.

²⁰⁵ Patrz: R. Le Tourneau, *Evolution politique de l'Afrique du Nord musulmane, 1920–1961*, Armand Colin, Paris 1962, s. 234–236; Ch.-A. Julien, *Le Maroc face aux impérialismes, op. cit.*, s. 304–319; S. Bernard, *The Franco-Moroccan Conflict 1943–1956*, tr. M. Olivier et al., Yale University Press, New Haven, CT 1968, s. 160–162.

²⁰⁶ O opozycji berberskiej przeciwko Muhammadowi V patrz: M. Morsi, *El Hajj Thami El Glaoui, un grand caïd contre le sultan et l'indépendance marocaine*, [w:] *Les Africains*, ed. Ch.-A. Julien, Éditions J.A., Paris, 1976, s. 65–99.

natężenie aktów terrorystycznych wzrosło do takiego poziomu, że władze francuskie musiały zmienić taktykę.

7 lipca 1955 r. do Maroka przybył nowy gubernator Gilbert Grandval z zadaniem wprowadzenia bardziej liberalnych rządów. Jednak to nie uspokoiło nastrojów. Nowy gubernator spotkał się z wrogim przyjęciem i nie mógł być spokojny nawet o swoje życie. 2 października 1955 r. opór Marokańczyków przerodził się w walkę zbrojną prowadzoną przez powstańcze oddziały, które atakowały placówki wojsk francuskich. Sytuacja zaczęła wymykać się Francuzom spod kontroli; w tej sytuacji zdecydowano się sprowadzić do kraju Muhammada V. 4 listopada 1955 r. rząd francuski podjął w tej sprawie stosowną decyzję, a następnego dnia ogłoszono wspólny marokańsko-francuski komunikat o tym, że Maroko będzie niepodległym demokratycznym państwem o ustroju monarchii konstytucyjnej i że „będzie ono związane z Francją nierozzerwalnymi więzami na zasadach wolnego wyboru”. 16 listopada 1955 r. sułtan powrócił do Maroka i został owacyjnie powitany przez swoich poddanych. W tym samym czasie do Rabatu przybył nowy francuski rezydent generalny André Louis Dubois. Przystąpiono do rozmów o technicznych szczegółach przekazania władzy i ogłoszono je 2 marca 1956 r. Rok później Muhammad V został królem Maroka.

22 listopada 1956 r. król wygłosił pierwsze przemówienie do narodu w niepodległym państwie znane jako *Fête du Trône*. Rola Muhammada V w uzyskaniu przez Maroko niepodległości była decydująca. Narodowcy z partii Istiklal odegrali też ważną rolę, ale nie pierwszoplanową, tak jak partia Neo-Dustur w Tunezji²⁰⁷.

W przypadku Libii o sytuacji tego kraju w największym stopniu, z państw Maghrebu, zadecydowała II wojna światowa. Włosi, którzy skolonizowali wybrzeże libijskie po 1912 r., musieli ustąpić pod naporem wojsk brytyjskich i francuskich. Brytyjczycy zajęli Cyrenajkę i Trypolitanie, po czym utworzyli

²⁰⁷ O wydarzeniach lat 1955–1956 piszą: M.A. Alaoui, *op. cit.*, s. 219–228; S. Bernard, *op. cit.*, s. 328–340; C. Clément, *Oufkir*, Editions Jean Dullis, Paris 1974, s. 117–119. Tekst przemówienia króla Muhammada V z 18 listopada 1956 r. w pierwszą rocznicę jego powrotu do Maroka w: *Man, State, and Society in the Contemporary Maghreb*, ed. I.W. Zartman, Pall Mall Press, London 1973, s. 113. Hiszpańska strefa na północy Maroka uzyskała niepodległość 7 kwietnia 1956 r. i została połączona z południem kraju. W lipcu 1956 r. zniesiono międzynarodowy status Tangeru, jakkolwiek rząd marokański przejął administrację miejską dopiero w lipcu 1960 r. – patrz: R.C. Pennell, *Morocco since 1830. A History*, New York University Press, New York 2000, s. 292–294.

tam oddzielne administracje. Południe kraju, czyli Fazzan znalazło się pod kontrolą oddziałów Wolnej Francji. Sytuacja ta sprawiła, że przyszłość Libii stała się przedmiotem polityki międzynarodowej, a pytanie zasadnicze dotyczyło możliwości powrotu do kraju Włochów. Sprawa trafiła pod obrady Zgromadzenia Ogólnego ONZ, które w 1949 r. odrzuciło roszczenia Włoch do Trypolitanii oraz roszczenia Wielkiej Brytanii i Francji do Cyrenajki i Fazzanu.

Rozbór trzech libijskich prowincji przez wymienione państwa europejskie był przy tym bardzo prawdopodobny. Rząd włoski, który powstał po upadku Benito Mussoliniego w 1943 r. chciał zachować (choćby częściowo) kolonie i zrzucił odpowiedzialność za politykę Włoch w Libii przez rok 1943 na system faszystowski. Kiedy Włochy przeszły na stronę aliantów, kwestia ich roszczeń do Libii została potraktowana z całą powagą. Włosi zaakceptowali brytyjską obecność w Cyrenajce, ale chcieli otrzymać z powrotem Trypolitanie. Ich roszczenia do tej prowincji poparły Francja, Wielka Brytania, USA i niektóre państwa Ameryki Łacińskiej. Taki plan został opracowany przez Ernesta Bevina, brytyjskiego ministra spraw zagranicznych, oraz Carlo Sforzę, ministra spraw zagranicznych Włoch, a następnie zgłoszony do ONZ. Jednak Zgromadzenie Ogólne 17 maja 1949 r. odrzuciło plan Bevina-Sforzy głosami ZSRR i państw bloku wschodniego, które w warunkach konfrontacji zimnowojennej określiły go jako imperialistyczny i neokolonialny²⁰⁸.

Siły polityczne opujące za scaleniem trzech prowincji w jedno samodzielne państwo były w pierwszych latach po II wojnie światowej rozproszone i słabe. Dziesiątki tysięcy mieszkańców prowincji libijskich znajdowało się poza krajem wskutek prześladowań przez Włochów i działań wojennych. Na emigracji w Egipcie znajdował się Sajjid Muhammad Idris, przywódca bractwa mistycznego sanusijja z Cyrenajki. Właśnie on cieszył się największym poważaniem wśród plemion dwóch pozostałych prowincji i był najpoważniejszym kandydatem na przywódcę państwa, które miało powstać w drodze scalenia trzech prowincji. Perspektywa zajęcia miejsca głowy państwa przez osobę reprezentującą patriarchalne układy społeczne budziła pewien sprzeciw młodego pokolenia, które było pod wpływem egipskich koncepcji narodu, ale wszyscy byli zgodni co do tego, że najważniejsza jest niepodległość. Wobec tego nadrzędnego celu konflikty wewnętrzne schodziły na dalszy plan.

²⁰⁸ H.S. Villard, *Libya: The New Arab Kingdom of North Africa*, Cornell University Press, Ithaca, NY 1956, s. 23–33 (H.S. Villard był pierwszym ambasadorem USA w niepodległej Libii); A. Pelt, *Libyan Independence and the United States: A Case of Planned Decolonization*, Yale University Press, New Haven 1970, s. 34, 100.

W styczniu 1945 r. w Cyrenajce powstał Front Narodowy (*Al-Dżabha al-Wataniyya*), skupiający zwolenników Sajjida Muhammada Idrisa, na czele z Muhammadem ar-Ridą as-Sanusim, bratem Sajjida Muhammada Idrisa. Front postawił sobie za zadanie uzyskanie niepodległości przez Cyrenajkę, a w dalszej kolejności podjęcie rozmów o zjednoczeniu się z Trypolitanią. Działacze Frontu liczyli na pomoc Wielkiej Brytanii. Ich konkurentami byli zwolennicy natychmiastowego zjednoczenia trzech prowincji w jednolite państwo. Byli oni skupieni w Stowarzyszeniu Umara al-Muchtara. Jeśli Front Narodowy działał głównie wśród plemion i na terenach wiejskich, to działaczami Stowarzyszenia Umara al-Muchtara byli ludzie wolnych zawodów z miast²⁰⁹.

Trypolitania była bardziej jednorodna i jednomyślna w sprawie połączenia się z Cyrenajką i ogłoszenia niepodległości całego kraju. Kontrowersje rodziła jednak kwestia przywództwa. Jeśli działacze ze Zjednoczonego Frontu Narodowego (*Al-Dżabha al-Wataniyya al-Muttahida*) z Salimem al-Muntasirem widzieli na czele państwa Sajjida Muhammada Idrisa, to inni uważali, że przy organizowaniu państwowości i wyborze jego przywódcy należy wzorować się na takich państwach, jak Egipt, w którym kręgi tradycjonalistyczne nie wpływały bezpośrednio na politykę²¹⁰.

O losach Libii zadecydowały wyniki głosowania na posiedzeniu Zgromadzenia Ogólnego ONZ 17 maja 1949 r. Odrzucenie planu Bevina–Sforzy otworzyło drogę do ogłoszenia niepodległości połączonych prowincji. Rezolucja w tej sprawie została przyjęta 21 listopada 1949 r., ale wcześniej, w czerwcu 1949 r., zaraz po odrzuceniu planu Bevina–Sforzy w ONZ, Wielka Brytania ogłosiła samorządność Cyrenajki. Chodziło o to, aby narodowcy z Cyrenajki, powiązani z Wielką Brytanią, mieli decydujący wpływ na kształtowanie państwa libijskiego. Również Francja próbowała zabezpieczyć swoje interesy i w momencie przyjęcia przez ONZ rezolucji o niepodległości Libii, zaczęła tworzyć autonomiczną administrację w Fazzanie. W lutym 1950 r. przeprowadzono nawet wybory do lokalnego parlamentu, który wybrał szefa administracji; został nim Sajf an-Nasr, zaufany człowiek władz francuskich²¹¹.

Rezolucja ONZ z 21 listopada 1949 r. przewidywała, że władza w Libii powinna zostać przekazana lokalnemu rządowi do 1 stycznia 1952 r. Powołano jednocześnie specjalnego komisarza ONZ oraz komisję międzynarodową,

²⁰⁹ Patrz: M. Khadduri, *Modern Libya: A Study in Political Development*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1963, s. 77–78.

²¹⁰ Patrz: J.M. Abun-Nasr, *op. cit.*, s. 405.

²¹¹ Szczegółowo wydarzenia te relacjonuje A. Pelt, ówczesny Komisarz ONZ ds. Libii – patrz: A. Pelt, *op. cit.*, rozdz. 6.

która miała pomóc przygotować projekt konstytucji nowego państwa. W skład komisji weszli: trzej przedstawiciele prowincji libijskich, jeden przedstawiciel libijskich mniejszości etniczno-religijnych oraz reprezentanci Wielkiej Brytanii, Francji, Włoch, Egiptu, Pakistanu i USA. Komisarzem został Adrian Pelt z Holandii. Komisja miała rozstrzygnąć, czy Libia powstanie jako państwo federalne czy unitarne. Drugi wariant oznaczał dominację Trypolitanii nad pozostałymi prowincjami ze względu na większy potencjał ludnościowy. Przeszkodą w sprawie przyjęcia koncepcji państwa unitarnego okazały się administracje utworzone już wcześniej w Cyrenajce i Fazzanie przez Brytyjczyków i Francuzów. Również koncepcja powołania do życia Zgromadzenia Narodowego, które miało uchwalić konstytucję, faworyzowała wersję federalną. Przyjęta zasada mówiła, że każda prowincja wybierze do Zgromadzenia taką samą liczbę 20 deputowanych. Przedstawiciel Egiptu w komisji ONZ ds. Libii zdecydowanie zaprotestował przeciwko planom utworzenia Libii jako państwa federalnego. Egipskie kręgi polityczne uważały, że dominacja Trypolitanii lepiej zabezpieczy wpływy egipskie w Libii niż władza Sajjida Muhammada Idrisa, który jeszcze w czasie II wojny światowej postawił na współpracę z Brytyjczykami. Głos Egiptu przeniósł się na forum Ligi Państw Arabskich, która 17 marca 1951 r. przyjęła uchwałę, że nie uzna państwa libijskiego, jeśli o jego naturze zadecyduje Zgromadzenie Narodowe utworzone przez komisję ONZ²¹².

Jednak ani Egipt, ani Liga Państw Arabskich nie miały decydującego głosu w sprawach Libii. Państwo to powstało jako federacyjne 24 grudnia 1951 r., o czym głosił Sajjid Muhammad Idris z balkonu pałacu Al-Manar w Benghazi, w którym kiedyś rezydował włoski gubernator R. Graziani. Wcześniej, 2 grudnia, Sajjid Muhammad Idris został ogłoszony królem przez Zgromadzenie Narodowe. W celu utrzymania równowagi między prowincjami, stolicą nowego państwa został Trypolis, ale główne instytucje państwowe utworzono w Benghazi.

Powstanie Libii było rezultatem rozgrywek między państwami europejskimi i wypromowaniem przez te państwa tradycyjnej elity plemiennie-religijnej do roli elity politycznej nowego państwa. Państwa zachodnie kierowały się własnymi interesami: uważały, że młodzi Libijczycy, reprezentujący miejską klasę średnią i będący pod wpływem ideologii antyimperialistycznych i lewicowych

²¹² O zasadach utworzenia Zgromadzenia Narodowego i jego działaniach pisze: D. Vandewalle, *A History of Modern Libya*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 46–50. O stanowisku Ligi Państw Arabskich i Egiptu patrz: J.M. Abun-Nasr, *op. cit.*, s. 406–407.

nie będą tak pewnym gwarantem wpływów Zachodu w Libii jak tradycyjalistyczna arystokracja plemienna. Młodzi narodowcy nie zostali dopuszczeni do władzy, ale nie zostali też wyeliminowani z walki o państwo. W 1969 r. zwolennicy ich ideologii dokonali przewrotu wojskowego i odsunęli od władzy elitę, na którą Zachód postawił w roku 1951.

Niepodległość Libii otworzyła nowy rozdział w historii stosunków międzynarodowych w regionie i między regionem a światem zewnętrznym. Istotny wpływ na charakter tych stosunków miały okoliczności uzyskania niepodległości i ostatnie lata, jeśli nie miesiące, zależności kolonialnej. W przypadku Maroka i Tunezji władze francuskie stosunkowo szybko zdecydowały się wycofać administrację kolonialną z tych krajów. W Maroku negocjacje z sułtanem, którego sprowadzono z wygnania, trwały bardzo krótko. Libia była ze wszystkich krajów najmniej przygotowana do uzyskania niepodległości, a mimo to jako pierwsza stała się niepodległą.

O takim rozwoju sytuacji zadecydowała determinacja ugrupowań narodowych i niepodległościowych, ale również wyrachowanie mocarstw kolonialnych. Francja obawiała się, że odrzucanie postulatów narodowców jeszcze bardziej radykalizuje nastroje społeczne i na czele ruchów niepodległościowych w Maroku i Tunezji staną siły, które nie opowiedzą się za współpracą z Zachodem. Chodziło więc o utrzymanie przy władzy w niepodległych państwach sił skłonnych do współpracy z Zachodem, o zachodniej orientacji na arenie międzynarodowej. „Zimna wojna” była ważnym kontekstem wydarzeń w Maghrebie.

Wszystkie cztery kraje Maghrebu znalazły się po II wojnie światowej w sferze oddziaływania Związku Radzieckiego i bloku wschodniego. W wielu krajach Bliskiego Wschodu – Syrii, Iraku, Egipcie, Jemenie, Algierii i Tunezji podjęto próby rozwoju na drodze tzw. orientacji socjalistycznej. W jednych krajach, np. Tunezji próby te były powierzchowne, w innych, jak w Jemenie – głębokie. Z perspektywy czasu można powiedzieć, że niebezpieczeństwo przejścia krajów Maghrebu do obozu bloku wschodniego ze Związkiem Radzieckim na czele nie było duże. Elity społeczne Maghrebu, które przewodziły ruchom niepodległościowym, znajdowały się albo pod silnym wpływem kultury francuskiej, albo islamu, a najczęściej obydwu tych czynników. Wychowanie i wykształcenie oraz wyznawane wartości przemawiały za pozostaniem w kręgi cywilizacji zachodniej lub na jej obrzeżu.

Takie działania władz w niektórych krajach regionu, jak upaństwowienie gospodarki, centralne planowanie i dystrybucja, kolektywizacja rolnictwa, które kojarzą się z socjalizmem i blokiem państw „realnego socjalizmu” były w głównej mierze związane z problemami rozwojowymi krajów regionu i próbami znalezieniami najlepszych metod ich rozwiązania. Przekonania ideowe, a zwłaszcza światopoglądowe, miały decydujące znaczenie tylko w nielicznych przypadkach.

Obowiązujący podział świata na dwa bloki zachęcał wręcz do kroków taktycznych, mających na celu umocnienie własnych partykularnych pozycji lub pozycji całego kraju. Pociągająca i prosta wydawała się opcja pozostania i poza Zachodem, i poza Wschodem. Dla przykładu, król Maroka Muhammad V był zdecydowanym zwolennikiem sojuszu z USA, ale jego syn Hassan, szef sztabu armii marokańskiej, nigdy nie spotkał się z amerykańskim attaché morskim ze względu na stacjonowanie na Morzu Śródziemnym amerykańskiej VI Floty. Sympatyzował też z ruchem państw niezaangażowanych²¹³.

Z drugiej strony, istniały sztywne granice lawirowania i pozostawania poza Zachodem i Wschodem. Te granice wyznaczała dynamika walki wewnętrznej o władzę. Jeśli jedne ugrupowania atakowały Amerykanów i blok zachodni za imperializm i neokolonializm, to drugie odrzucały możliwość współpracy z blokiem wschodnim z powodu ateizmu i niechęci do idei dyktatury proletariatu. Tak było w Maroku i tych krajach regionu, w których istniały elementy systemu wielopartyjnego. Natomiast w krajach, gdzie zostały one zniszczone a swoboda wypowiedzi ograniczona, możliwości współpracy z blokiem wschodnim lub przyłączenia się do ruchu państw niezaangażowanych stawały się znacznie większe. Tak było w Egipcie po 1952 r. lub w Libii, po obaleniu króla Idrisa w 1969 r.

²¹³ Patrz: L.B. Blair, *Western Window in the Arab World*, University of Texas Press, Austin 1970, s. 223–243.

Rozdział 5.

Bliski Wschód w świecie pozimnowojennym

5.1. Wojna o Kuwejt (1990–1991) i nowe sojusze

43 lata po wydarzeniach w irańskim Azerbejdżanie, po kilku latach *piere-strojki* i *głasności* – nowej polityki radzieckiego prezydenta Michaiła Gorbaczowa – w 1989 r. zakończyła się „zimna wojna”. W listopadzie tego roku nastąpił symboliczny moment – upadł Mur Berliński. Wraz z murem opadła „żelazna kurtyna”, która oddzielała dwa bloki: zachodni i wschodni. W skali globalnej wydarzenia te zapoczątkowały nową epokę świata jednobiegunowego z dominacją w stosunkach międzynarodowych jednego mocarstwa – USA¹.

Dla świata bliskowschodniego nowa epoka oznaczała konieczność dostosowania się do nowych warunków prowadzenia polityki zagranicznej. Turcja, Maroko, Jordania, Arabia Saudyjska i kraje arabskie Zatoki Perskiej, które w „zimnej wojnie” stanęły po stronie Zachodu znalazły się w lepszej sytuacji niż pozostałe ze względu na to, że USA, ich sojusznik i protektor, był stroną wygraną w konfrontacji zimnowojennej. Z kolei, Syria, Libia, Irak i Algieria, które budowały swoją pozycję w regionie w opozycji do Zachodu i przy współpracy z blokiem wschodnim – znalazły w trudniejszej sytuacji, bowiem nie mogły już liczyć na swojego protektora. Znamiennym wydarzeniem była wówczas wizyta

¹ O jednobiegunowości (unipolarity) w stosunkach międzynarodowych pisał: K. Waltz, *Theory of international Politics*, Addison-Wesley, Reading, MA 1979, s. 131–132. Na temat konsekwencji jednobiegunowości dla stosunków międzynarodowych patrz: Ch. Krauthammer, *The Unipolar Moment*, „Foreign Affairs”, LXX, 1, January/February, 1990/91, s. 23–33; *International Relations Theory and the Consequences of Unipolarity*, ed. by G.J. Ikenberry, M. Mastanduno, W.C. Wohlforth, Cambridge University Press, Cambridge 2011.

syryjskiego prezydenta Hafiza al-Asada w Moskwie na jesieni 1989 r. Al-Asad chciał otrzymać od Moskwy broń nowej generacji w celu zrównoważenia przewagi technologicznej Izraela na Bliskim Wschodzie, ale usłyszał od Michaiła Gorbaczowa, że musi sam rozwiązać swoje problemy². Również Irak, kolejny sojusznik Moskwy, przekonał się, że konfrontacja amerykańsko-radziecka w regionie należy już do przeszłości. Inwazja wojsk irackich na Kuwejt w 1990 r. nie doprowadziła do wzrostu napięcia w świecie na tle konfliktu między mocarstwami.

Na arabskim Bliskim Wschodzie „zimna wojna” zakończyła się 29 listopada 1990 r. Tego dnia w Radzie Bezpieczeństwa ONZ odbyło się głosowanie nad projektem rezolucji nr 678, która upoważniała kraje członkowskie tej organizacji do użycia siły przeciwko Irakowi, jeśli ten nie wycofa swoich wojsk z Kuwejtu do 15 stycznia 1991 r. Ku zaskoczeniu wielu obserwatorów i przywódców arabskich, delegat Związku Radzieckiego zagłosował za przyjęciem projektu, co oznaczało, że Moskwa zgodziła się na interwencję amerykańską na Bliskim Wschodzie. Radziecki minister spraw zagranicznych Eduard Szewarnadze ściśle współpracował z Jamesem Bakerem, amerykańskim sekretarzem stanu, przy przygotowaniu projektu rezolucji. Związek Radziecki zdawał sobie sprawę, że może sprzeciwić się tej interwencji, albo ją poprzeć, ale nie może jej zapobiec. Takie były realia układu sił między mocarstwami. Moskwa postanowiła stanąć po stronie USA, co oznaczało, że wycofuje swoje poparcie dla dotychczasowych sojuszników na Bliskim Wschodzie. Niemniej, na Bliskim Wschodzie do końca wierzono, że Moskwa nie dopuści do interwencji zbrojnej USA w regionie³.

Do tych, którzy ciągle wierzyli w logikę gry politycznej z czasów „zimnej wojny” należał Saddam Husajn, przywódca Iraku. Jego wojska pozostały na terytorium kuwejckim po upływie terminu ultimatum i dlatego 16 stycznia 1991 r. musiały zmierzyć się z potęgą koalicji USA i ich sojuszników. Iracki dyktator nie miał innego wyjścia, a okoliczności rozpoczęcia inwazji na Kuwejt oraz jej przebieg pokazały jak skomplikowane są relacje między krajami arabskimi. Koniec „zimnej wojny” i wycofanie się Związku Radzieckiego z konfrontacji z USA na Bliskim Wschodzie skomplikowały tę sieć relacji jeszcze bardziej i doprowadziły do dalszych podziałów arabskiej sceny politycznej.

² Por. E. Rogan, *The Arabs. A History*, Penguin Books, London, New York 2009, s. 441.

³ Por. M. Heikal, *Illusion of Triumph: the Arab Voices of the Gulf War*, Harper Collins, London 1992, s. 15–16.

Iracka inwazja na Kuwejt rozpoczęła się 2 sierpnia 1990 r. i była pierwszym na Bliskim Wschodzie konfliktem ery pozimnowojennej. Iracki przywódca Saddam Husajn brał pod uwagę zmiany zachodzące na świecie. Już w marcu 1990 r. wyraził przekonanie, że nadchodzi czas tylko jednego supermocarstwa. Jednak sytuacja gospodarcza państwa po 8-letniej wojnie z Iranem była tragiczna i przywódca iracki uznał przejęcie źródeł kuwejckiej ropy za jedyny ratunek dla siebie. Irak był zadłużony u państw arabskich Zatoki Perskiej na ok. 40 mld dol., a cena ropy w tym czasie spadała, w związku czym producenci ropy nagminnie przekraczali kwoty wydobywcze. Tak samo postępował Kuwejt i to właśnie stało się dla Saddama Husajna pretekstem do agresji⁴.

Atak na Kuwejt nastąpił po skomplikowanej grze politycznej, której szczegóły nie są do końca znane. Nie wiadomo, na przykład, jak na rozwój wydarzeń wpłynęła rozmowa, którą 25 lipca 1990 r. przeprowadził Saddam Husajn z April Gilespie, amerykańską ambasadorką w Iraku. Pani ambasadorka powiedziała, że USA „nie wypowiadają się na temat konfliktów arabsko-arabskich w rodzaju sporu granicznego między Irakiem a Kuwejtem”. Według niektórych ocen, Saddam Husajn zrozumiał, że USA nie będą interweniowały w jego spór z Kuwejtem i po tym spotkaniu miał podjąć decyzję o usunięciu As-Sabahów od rządzenia Kuwejtem⁵.

Kraje arabskie starały się zapobiec interwencji Iraku w Kuwejcie, gdyż zdawały sobie sprawę, że grozi to poważnym kryzysem w regionie i interwencją sił zewnętrznych. Mediacji podjęły się Egipt i Arabia Saudyjska. 1 sierpnia 1990 r. doszło do spotkania obydwu stron w Dżuddzie. Irak prowadził podwójną grę i zapewniał o pokojowych zamiarach, ale kiedy uczestnicy spotkania wracali do swoich krajów, armia iracka zaczęła już marsz przeciwko Kuwejtowi. 2 sierpnia świat dowiedział się o agresji, a dla ludności Kuwejtu zaczęła się siedmioletnia okupacja. USA zareagowały natychmiast, kierując do Rady Bezpieczeństwa projekt rezolucji nr 600, która wezwała Irak do natychmiastowego wycofania się z terytorium państwa kuwejckiego. Jednocześnie kuwejcki następca tronu szejk Sa'ad as-Sabah zwrócił się do USA o pomoc wojskową w odzyskaniu przez Kuwejt suwerenności⁶.

⁴ Na ten temat piszą: D. Yergin, *The Prize*, Free Press, New York 1991, s. 767–768; Ch. Tripp, *A History of Iraq*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, s. 250–252; S. Murden, *Emergent Regional Powers and International Relations in the Gulf 1988–1991*, Ithaca Press, Reading 1995, s. 204–205. Militarną historię agresji irackiej przedstawiają: I. Al-Marashi and S. Salama, *Iraq's Armed Forces. An Analytical History*, Routledge, Milton Park, Abingdon and New York 2008, s. 186–192.

⁵ Por. E. Rogan, *op. cit.*, s. 443. Słowa te po angielsku brzmiały: „the United States has no opinion on the Arab-Arab conflicts, like your border disagreement with Kuwait”.

⁶ Patrz: S. Murden, *op. cit.*, s. 207–208.

Część państw arabskich również próbowała zapobiec interwencji Zachodu w regionie i spotkały się 8–10 sierpnia w Kairze na nadzwyczajnym szczycie Ligi Państw Arabskich. Liderzy Algierii, Libii, Sudanu, Jordanii, Jemenu i OWP sformułowali wówczas dramatyczny apel do świata arabskiego o to, aby nie dopuścić do powrotu „imperialistów” na ziemię arabską. Potępili też Kuwejt i Arabię Saudyjską za to, że „zapraszają” obce siły do interwencji w „arabskiej ojczyźnie”. Retoryka patriotyczna okazała się jednak mało skuteczna. Wobec niebezpieczeństwa ataku wojsk irackich na saudyjskie instalacje naftowe, władze saudyjskie zezwoliły wojskom amerykańskim na utworzenie baz na terytorium Arabii Saudyjskiej. Decyzja ta została potępiona przez część społeczeństwa saudyjskiego, gdyż obecność wojsk niemuzułmańskich na ziemi, gdzie znajdowały się święte miasta islamu Mekka i Medyna, była sprzeczna z religią. Kryzys w społeczeństwie saudyjskim pogłębił się jeszcze po tym, gdy władze saudyjskie zignorowały propozycję Osamy Bin Ladena, islamisty saudyjskiego, który zaproponował, że zmobilizuje w obronie kraju ok. 100 tys. bojowników z Afganistanu. Władze Arabii Saudyjskiej obawiały się, że bojownicy ci mogą pod wodzą radykała Bin Ladena obalić ich samych. Odrącony Bin Laden poszedł własną drogą i zaczął tworzyć Al-Ka'idę. W 1996 r. ogłosił dżihad przeciwko USA i wykluczył monarchię saudyjską ze wspólnoty muzulmańskiej za działania przeciwko islamowi. Umocnienie się radykalnego islamizmu było jednym z następstw batalii o Kuwejt⁷.

Agresja Iraku dowiodła, że państwa arabskie nie są w stanie same poradzić sobie z problemami regionu. Okazało się też, że świat stał się jednobiegowy i że jedynym mocarstwem, które ma realną siłę oddziaływania na sprawy regionu są Stany Zjednoczone. Sam szczyt w Kairze jedynie pogłębił lokalne podziały. Po stronie Kuwejtu i Arabii Saudyjskiej stanęły pozostałe kraje arabskie Zatoki Perskiej. Również rządy Maroka, Egiptu i Syrii przyłączyły się do koalicji państw zachodnich, mimo burzliwych protestów mieszkańców. Szczególnie zastanawiająca była decyzja Syrii, która po raz pierwszy od uzyskania niepodległości znalazła się w jednym obozie z USA. Hafiz al-Asad, przywódca

⁷ Por. A.B. Arwan, *The Secret History of Al-Qa'ida*, Abacus, London 2006, s. 37–38; o „Deklaracji o Dżihadzie przeciwko Amerykanom, którzy okupują Ziemię Świętych Miejs” pisze m.in.: S. Lacroix, *Awakening Islam. The Politics of Religious Dissent in Contemporary Saudi Arabia*, trans. G. Holoch, Harvard University Press, Cambridge, MA, London 2011, s. 199–200. O tym, że wojna z Saddamem Husajnem o Kuwejt pobudziła radykalny islamizm szerzej w: *Radical Islam and International Security, Challenges and Responses*, ed. by H. Frisch and E. Inbar, Routledge, London and New York 2008.

Syrii, reagował w ten sposób na koniec „zimnej wojny” i po wycofaniu się z gry Związku Radzieckiego, dotychczasowego patrona, próbował utrzymać swoją pozycję w Syrii i w regionie.

Natomiast próby Saddama Husajna powiązania agresji na Kuwejt ze sprawą palestyńską pod hasłem, że „wyzwolenie narodu kuwejckiego spod ucisku As-Sabahów” jest pierwszym krokiem na drodze do wyzwolenia Palestyny spod okupacji Izraela okazały się udane jedynie w odniesieniu do Palestyńczyków. Część z nich była tak zdesperowana po dziesięcioleciach bezskutecznych działań przeciwko okupacji ich ziemi przez Izrael, że gotowa była uwierzyć także w to, co mówił Saddam Husajn. Jasir Arafat, przywódca Organizacji Wyzwolenia Palestyny, musiał usłuchać głosu palestyńskiej „ulicy”, gdyż inaczej straciłby wiarygodność w oczach swoich rodaków, i stanął po stronie Saddama Husajna. OWP została za to ukarana przez monarchie naftowe wstrzymaniem pomocy finansowej.

Kwestia palestyńska zadecydowała o tym, że Jordania nie potępiła agresji Iraku na Kuwejt, co zostało ocenione jako poparcie Saddama Husajna. Król Jordanii Husajn obawiał się, że każda inna decyzja spowoduje wybuch w społeczeństwie, którego znaczną część stanowili Palestyńczycy i że może go to kosztować utratę władzy. Również Jemen stanął po stronie Iraku, co spowodowało, że Arabia Saudyjska wydalila ze swojego terytorium kilkaset tysięcy jemeńskich gastarbeiterów⁸.

Koalicja antyiracka składała się z 34 państw i skierowała na front walki z Irakiem ok. 650 tys. żołnierzy. Dwie trzecie tej armii stanowili Amerykanie, ale w operacji „Pustynna Burza” wzięło udział także 185 tys. żołnierzy arabskich z 9 państw arabskich, w tym 100 tys. Saudyjczyków. Niektórzy z nich cieszyli się, kiedy Irak, przeciwko któremu walczyli, zaczął wystrzeliwać rakiety Scud w kierunku Izraela⁹.

Kiedy opadł bitewny pył i ugaszone zostały pożary na kuwejckich polach naftowych, przeszedł czas na rozstrzygnięcia polityczne.

⁸ Patrz: S. Murden, *op. cit.*, s. 228–239. W Jordanii o znaczeniu czynnika wewnętrznego przy podejmowaniu decyzji o zaangażowaniu się po którejś ze stron konfliktu świadczyło przemówienie króla do narodu w lutym 1991 r., a więc w czasie bombardowania Bagdadu przez wojska sojuszników. Król potępił działania Zachodu i podkreślił, że są one skierowane przeciwko wszystkim Arabom i muzułmanom. Jego przemówienie wywołało euforię Jordańczyków – patrz: C.R. Ryan, *Inter-Arab Alliances. Regime Security and Jordanian Foreign Policy*, University Press of Florida, Gainesville, FL 2009, s. 137.

⁹ Cyt. za: *Triumph in the Desert*, ed. by R. Cave and P. Ryan, Century, London 1991, s. 64.

5.2. Pax Americana

Stany Zjednoczone były zwycięzcą batalii o Kuwejt, ale koalicjanci arabscy oczekiwali od Waszyngtonu dalszego zaangażowania się w sprawy regionu. Zwycięstwo koalicji zbladło wobec tego, co stało się wkrótce w Iraku. Administracja prezydenta George'a H.W. Busha uznała, że porażka militarna tak osłabiła Saddama Husajna w społeczeństwie irackim, że wystarczy je tylko zachęcić, aby samo usunęło dyktatora. W lutym 1991 r. amerykańskie radiostacje kierowały taki przekaz do mieszkańców Iraku, ale został on usłyszany przede wszystkim przez szyitów i Kurdów, którzy w marcu 1991 r. chwycili za broń, licząc na to, że nadawcy przekazu wesprą ich w walce przeciwko reżimowi. Jednak sytuacja zaczęła się rozwijać w niepożądanym przez USA kierunku. Waszyngton oczekiwał przewrotu w Bagdadzie, a tymczasem Irak zaczął się rozpadać na autonomiczną strefę kurdyjską na północy i szyicką na południu. Samodzielność Kurdów była sprzeczna z interesami Turcji, sąsiada Iraku, członka NATO i sojusznika USA. Szyici z kolei, oddzielając się od Bagdadu, umacniali Iran w systemie powiązań regionalnych. USA znalazły się w pułapce własnej polityki, co natychmiast wykorzystał Saddam Husajn do rozprawienia z rebeliantami. W tej sytuacji Waszyngton, a wraz nim cały zachodni świat przymknął oczy na niespotykane okrucieństwo, którego doświadczyli iraccy Kurdowie i szyici z rąk Saddama Husajna. W rezultacie, Saddam Husajn nie tylko nie został usunięty z Bagdadu, ale jeszcze się umocnił¹⁰.

Zwycięstwo militarne nad Irakiem oraz udział w koalicji zachodniej kilku krajów arabskich sprawiły, że USA znalazły się pod silną presją władz tych krajów, które oczekiwały, aby Waszyngton zaangażował się na rzecz rozwiązania głównych problemów regionu. Społeczeństwa w krajach arabskich w znacznym stopniu sympatyzowały z Saddamem Husajnem, gdyż głosił, że jest obrońcą sprawy palestyńskiej. Jednocześnie krytkowały władze swoich krajów za to, że zamiast bronić Palestyńczyków przed okupacją izraelską, zaangażowały się w obronę szybów naftowych kuwejckich szejków i stanęły w jednym szeregu z USA, sojusznikiem Izraela. USA szybko skierowały do Rady Bezpieczeństwa ONZ rezolucję nawołującą do ewakuacji wojsk irackich z terytoriów okupowanych w Kuwejcie, a jednocześnie nie robiły nic, aby zmusić Izrael do ewakuowania wojsk z terytoriów okupowanych w Palestynie. W 1990 r. Izrael okupował

¹⁰ O rozprawie nad Kurdami w 1991 r. oraz o ludobójstwie w 1989 r. w ramach operacji „Anfal” m.in.: D. McDowall, *A Modern History of the Kurds*, I.B. Tauris, London and New York 1997, s. 356–359, 370–378; I. Al-Marashi and S. Salama, *op. cit.*, s. 182–185.

Strefę Gazy, wzgórze Golan, Zachodni Brzeg oraz południową część Libanu. Zdaniem arabskiej opinii publicznej hipokryzja administracji amerykańskiej była niewątpliwa.

Oczekiwania takie usprawiedliwiło wystąpienie prezydenta G.H.W. Busha w Kongresie USA 11 września 1990 r. Prezydent ogłosił, że świat jest przed wielką szansą stworzenia nowego ładu międzynarodowego na bazie pokoju, demokracji i zasobności.

Już w marcu 1991 r. USA wystąpiły z nową inicjatywą pokojową w sprawie konfliktu izraelsko-palestyńskiego. Krok ten spotkał się z bardzo przychylnym przyjęciem przez Palestyńczyków, którzy znaleźli się w izolacji politycznej po tym, jak poparli Saddama Husajna. W zamyśle prezydenta G.H.W. Busha jego plan był częścią tworzenia nowego ładu międzynarodowego po „zimnej wojnie” i zakładał przywrócenie pokoju w Palestynie na podstawie rezolucji ONZ nr 242 z 22 listopada 1967 r. Przewidywała ona zapewnienie bezpieczeństwa Izraelowi i przywrócenie praw Palestyńczykom. Plan „ziemia za pokój” napotkał jednak na poważne bariery zaraz po jego ogłoszeniu. Izrael nie zgodził się, aby Organizacja Wyzwolenia Palestyny była stroną w negocjacjach. USA poparły stanowisko Izraela, w związku z czym Palestyńczycy sformowali delegację z osób, które formalnie nie należały do OWP, aczkolwiek współpracowały z Arafatem. Palestyńczycy byli bardziej niż Izrael nastawieni na osiągnięcie porozumienia, gdyż ocenili propozycję USA jako ostatnią szansę na wywalczenie państwowości. Po 6 miesiącach negocjacji uzgodniono formułę spotkania oficjalnych delegacji. Doszło do tego w Madrycie, w październiku 1992 r. Stanowiska stron były jednak niezmiernie trudne do pogodzenia. W Izraelu rządy sprawowała partia Likud i premier Icchak Szamir był zdecydowany utrzymać Zachodni Brzeg jako miejsce osiedlenia imigrantów żydowskich ze Związku Radzieckiego. Nie zamierzał też oddać Palestyńczykom Wschodniej Jerozolimy. Tymczasem właśnie te kwestie były dla Palestyńczyków kluczowe – żądali oni wstrzymania przez Izrael budowy osiedli na Zachodnim Brzegu i oddania Wschodniej Jerozolimy¹¹.

Konferencja w Madrycie stała się medialnym sukcesem Palestyńczyków. Byli oni reprezentowani przez takich intelektualistów, jak Hanan Ashrawi i Sari Nusseibeh, którzy swoimi wystąpieniami skupili uwagę światowej opinii publicznej

¹¹ Piszą o tym przedstawiciele strony palestyńskiej H. Ashrawi and S. Nusseibeh, *This Side of Peace: A Personal Account*, Simon and Schuster, New York 1995, s. 75–84; S. Nusseibeh with A. David, *Once Upon a Country: A Palestinian Life*, Halban, London 2007, s. 337–342. Patrz także: J.A. DiGeorgio-Lutz, *The US-PLO Relations: From Dialogue to the White House Lawn*, [w:] *The Middle East and the United States. A Historical and Political Reassessment*, ed. by D.W. Lesch, Westview Press, Boulder, CO 2007, s. 234–236.

na sprawie palestyńskiej. Propozycje palestyńskie były rzeczowe i wychodziły z założenia o istnieniu w Palestynie dwóch państw: żydowskiego i palestyńskiego. Delegacja palestyńska sygnalizowała możliwość uznania państwa Izrael po wycofaniu wojsk izraelskich z terytoriów okupowanych. Był to przełom w stanowisku Palestyńczyków i akt wielkiej odwagi. Wśród Palestyńczyków były bowiem siły polityczne, które nie chciały uznać Izraela i chciały go zniszczyć. Do takich ugrupowań należał Hamas, który też potępił stanowisko zajęte przez palestyńską delegację w Madrycie. Izrael z kolei grał na czas i jego delegacja robiła wszystko, aby konferencja zakończyła się fiaskiem. Premier Szamir uważał bowiem, że jego rząd skutecznie kontroluje militarnie terytoria zamieszkałe przez Palestyńczyków i nie musi się spieszyć z ewakuacją z tych terytoriów. Delegacje syryjska i libańska – również obecne w Madrycie – przedstawiały postulaty w sprawach szczegółowych i atakowały werbalnie Izrael za akty agresji w przeszłości, co jedynie usztywniało stanowisko Izraelczyków¹².

Po wyborach parlamentarnych w Izraelu w 1992 r. władzę przejął rząd Partii Pracy Icchaka Rabina. W USA nowym prezydentem został Bill Clinton. W czasie kampanii wyborczej Clinton zapowiedział bezwarunkowe poparcie Izraela w konflikcie bliskowschodnim, co mogło mieć wpływ na przebieg konferencji w Madrycie. Tak też się stało. Obrady konferencji wznowiono w kwietniu 1993 r., ale bez zdecydowanego przywództwa USA negocjacje znalazły się wkrótce w martwym punkcie. Przełom nastąpił za sprawą rządu izraelskiego. Partia Pracy i jej przywódca z Icchakiem Rabinem oraz Szymonem Peresem na czele uznali, że porozumienie się z Palestyńczykami leży w interesie narodowym Izraela. W rezultacie w Norwegii rozpoczęły się tajne spotkania przedstawicieli obydwu stron, a ich rezultatem stało się pierwsze porozumienie z Oslo, które zostało ogłoszone w sierpniu 1993 r. Mówiło ono o przekazaniu przez Izrael Strefy Gazy i Jerycha władzom palestyńskim w celu utworzenia tam palestyńskich władz samorządowych w ramach tzw. Autonomii Palestyńskiej. Tereny te stanowiły niewielką część terytoriów okupowanych, ale Jasir Arafat zaakceptował porozumienie jako konkretny początek drogi do pełnej państwowości palestyńskiej. Dla Arafata, który wraz ze swoim rządem znajdował się na uchodźstwie w Tunezji, inicjatywa amerykańska była ostatnią szansą na pozostanie w grze. Porozumienie zostało odrzucone przez wiele kręgów społeczeństwa palestyńskiego, ale Arafat kontynuował rozmowy z Izraelem. 13 września 1993 r. Arafat podpisał w Waszyngtonie razem z Rabinem Deklarację Zasad (*Declaration*

¹² Patrz: E. Rogan, *op. cit.*, s. 468–469.

of Principles). Cały świat zobaczył Arafata i Rabina podających sobie ręce po podpisaniu porozumienia. Icchak Rabin, Szymon Peres i Jasir Arafat otrzymali 10 grudnia 1994 r. pokojową Nagrodę Nobla¹³.

Deklaracja Zasad przewidywała wzajemne uznanie się przez Izrael i OWP oraz stopniowe wycofanie się Izraela z terytoriów okupowanych od 1967 r. Do grudnia 1998 r. miał zostać ustalony polityczny status Zachodniego Brzegu i Gazy. Już 13 grudnia 1993 r. władze palestyńskie miały przejść na terytoriach okupowanych od 1967 r. sprawy szkolnictwa, ochrony zdrowia, podatki bezpośrednie oraz przemysł turystyczny. Status Wschodniej Jerozolimy pozostawał przedmiotem negocjacji, ale zamierzano podjąć rozmowy w tej kwestii później, po maju 1996 r.

Deklaracja Zasad była przełomem w negocjacjach, ale stanowiła dopiero początek trudnej drogi prowadzącej do uregulowania konfliktu bliskowschodniego. W samym Izraelu wzbudziła wiele kontrowersji w społeczeństwie oraz silny sprzeciw partii prawicowych. 23 września 1993 r. Kneset ratyfikował Deklarację Zasad dzięki głosom koalicji w parlamencie, ale partie prawicowe poddały rząd ostrej krytyce za kapitulancтво i wystawienie na próbę bezpieczeństwa państwa.

Podobne podziały ujawniły się wśród Palestyńczyków. Część osób z otoczenia Arafata była zdania, że przywódca OWP poszedł na zbyt daleko idące ustępstwa wobec Izraela. Organizacje paramilitarne Hamas i Dżihad uznały deklarację za zdradę interesów palestyńskich, głównie z tego powodu, że dokument nie odnosił się do sprawy statusu Wschodniej Jerozolimy. Według powszechnej opinii losy Deklaracji Zasad i Autonomii Palestyńskiej zależały od zdolności Arafata do przeciągnięcia na swoją stronę większości mieszkańców Zachodniego Brzegu¹⁴.

13 maja 1994 r. wojska izraelskie wycofały się zgodnie z ustaleniami z Gazy oraz Jerycha. 17 maja 1994 r. OWP przejęła formalnie cywilną kontrolę administracyjną nad tymi terytoriami. W czerwcu w Gazie odbyło się pierwsze posiedzenie palestyńskiego rządu, a 1 lipca do miasta powrócił Jasir Arafat. 1 września 1994 r. Arafat i Rabin podpisali w Waszyngtonie tymczasowe poro-

¹³ Negocjatorami w Oslo byli z ramienia Izraela wykładowcy akademicy: Yair Hirschfeld i Ron Pundak. Stronę palestyńską reprezentował skarbnik OWP Ahmad Qurai, znany jako Abu Ala. O negocjacjach w Oslo i podpisaniu Deklaracji Zasad piszą uczestnicy tych wydarzeń: A. Qurie (Abu Ala), *From Oslo to Jerusalem: The Palestinian Story of the Secret Negotiations*, I.B. Tauris, London 2006, s. 58–59, 278–279; H. Ashrawi, *op. cit.*, s. 212–214.

¹⁴ Tekst Deklaracji Zasad podaje: L. Joffe, *Keesing's Guide to the Mideast Peace Process*, Cartemill Publishing, London 1996, s. 82.

zumienie o Zachodnim Brzegu, znane jako drugie porozumienie z Oslo. Przewidywało ono przekazanie stronie palestyńskiej ok. 90% terytoriów Zachodniego Brzegu. Obydwa porozumienia zyskały powszechne poparcie na arabskim Bliskim Wschodzie, ale też i pobudziły do działań radykałów.

Hamas i Islamski Dżihad odrzuciły porozumienia i w kwietniu 1994 r. przeprowadziły samobójcze ataki na cywilów w Izraelu. Jeszcze w lutym 1994 r. Baruch Goldstein wszedł do meczetu w Hebronie i zastrzelił 29 modlących się Palestyńczyków – cywilów. W rodzinnym mieście został uznany za bohatera narodowego i męczennika za wiarę.

Najgorsze wydarzenie dla procesu pokojowego nastąpiło 4 listopada 1995 r. Tego dnia premier Icchak Rabin spotkał się z ok. 150 tys. Izraelczyków – zwolennikami pokoju z Palestyńczykami. Przemawiał do nich na Placu Królów Izraela przy pełnej, wręcz entuzjastycznej, aprobachie zebranych dla idei pokoju¹⁵. Kiedy Rabin po spotkaniu szedł do samochodu, przez ochronę przedarł się mężczyzna i oddał do premiera strzały. Ranny zmarł 40 minut później na stole operacyjnym. Zabójcą okazał się izraelski student prawa Yigal Amir. W śledztwie otwarcie przyznał, że zabił Rabina, aby wstrzymać proces pokojowy z Palestyńczykami¹⁶. Tak też się stało. Nowy premier – Szymon Peres nie miał wystarczająco dużo siły, aby posunąć proces pokojowy do przodu. Kolejny premier, Benjamin Netanyahu pryncypialnie przeciwstawiał się idei „ziemia za pokój”. Zaakceptował wprawdzie pod naciskiem Waszyngtonu plan ewakuacji wojska z Hebronu, ale okazał się nieustępliwy w sprawie utrzymania przez Izrael 71% Zachodniego Brzegu pod bezpośrednią kontrolą i 23% tego terytorium pod pośrednią kontrolą izraelskich służb bezpieczeństwa.

Porozumienie Oslo II mówiło o przejęciu przez Palestyńczyków 90% terytorium Zachodniego Brzegu. Palestyńczycy czuli się zawiedzeni. Najważniejsze jednak było stanowisko USA. Prezydent Clinton, deklarując wcześniej bezwarunkowe poparcie dla Izraela, nie był tak zaangażowany na rzecz postępu w negocjacjach, jak jego poprzednik. W następnych latach liczba osadników żydowskich na Zachodnim Brzegu i we Wschodniej Jerozolimie znacznie wzrosła¹⁷.

¹⁵ Autor był świadkiem reakcji Izraelczyków zgromadzonych na Placu Królów Izraela w Tel Awiwie.

¹⁶ O działalności politycznej Rabina w sprawie pokoju z Palestyńczykami i ostatnich dniach jego życia m.in.: A. Shlaim, *The Iron Wall: Israel and the Arab World*, W.W. Norton, New York 2000, s. 546–548.

¹⁷ W kwestii osadnictwa żydowskiego premier Netanyahu prowadził politykę faktów dokonanych i tworzył nowe osiedla żydowskie na terenach zajętych przez Izrael w 1967 r., które w ramach Porozumienia Oslo II miały powrócić do Palestyńczyków. Szczególne znaczenie miało zagospodarowanie terenów we Wschodniej Jerozolimie, znanych jako Dżabal Abu Ghunajm.

Rozmowy w ramach konferencji pokojowej w Madrycie (X 1992) ostatecznie nie doprowadziły do pokoju na Bliskim Wschodzie. Niemniej, inicjatywa prezydenta G.H.W. Busha i sekretarza stanu USA Jamesa Bakera była najpoważniejszą próbą uregulowania konfliktu izraelsko-arabskiego od momentu, kiedy konflikt ten się zrodził pod koniec lat 40. XX w. Nigdy wcześniej wszystkie strony konfliktu nie spotkały się przy jednym stole, aby podjąć negocjacje¹⁸. Takie spotkanie było niemożliwe przez cały okres „zimnej wojny” z powodu odmiennych interesów dwóch protektorów: USA i ZSRR. W świecie jednobiegunowym liczyło się tylko stanowisko USA i chęć administracji amerykańskiej ruszenia stosunków izraelsko-arabskich z martwego punktu.

Podpisanie przez Arafata i Rabina Deklaracji Zasad pociągnęło za sobą ważne zmiany w stosunkach międzynarodowych w regionie. Do tej pory państwa arabskie, z wyjątkiem Egiptu, były solidarne z Palestyńczykami i nie podejmowały z Izraelem żadnych rozmów na temat stosunków dwustronnych. Przystąpienie Palestyńczyków do negocjacji ze stroną izraelską i podpisanie przez przywódcę OWP porozumienia z premierem Rabinem sprawiło, że arabski front bojkotu Izraela został przerwany. Pierwszy do rozmów z Izraelem o normalizacji stosunków przystąpił jordański król Husajn. Zamierzał on doprowadzić do przełamania izolacji, w której znalazł się jego kraj po tym, jak Jordania *de facto* poparła agresję Iraku przeciwko Kuwejtowi w 1990 r. Król miał też na uwadze interesy narodowe – spodziewał się otrzymać pomoc od Stanów Zjednoczonych na poprawienie stanu gospodarki jordańskiej i odnowić zerwane kontakty gospodarcze z krajami arabskimi Zatoki Perskiej. 25 lipca 1994 r. król Husajn i premier Rabin podpisali w Waszyngtonie wstępny układ pokojowy, a w trzy miesiące później, 26 października – ostateczny, na przejściu granicznym Arava. Zakończyło to formalnie stan wojny, w którym obydwie państwa znajdowały się nominalnie przez 27 lat, od 1967 r.¹⁹

W październiku 1994 r. Maroko i Izrael uzgodniły otwarcie swoich przedstawicielstw w stolicy każdego z krajów. W styczniu 1996 r. podobne porozumienie z Izraelem podpisała Tunezja. Jednocześnie Oman otworzył w Izraelu przedstawicielstwo handlowe, a w kwietniu tego samego roku uczynił to Katar.

Zbudowano tam 6,5 tys. domów, które utworzyły osiedle nazwane Har Homa. Wschodnia Jeruzolima zamieszkała przez Arabów została w ten sposób otoczona od wschodu pierścieniem osiedli żydowskich. Na koniec 2003 r. żydowska ludność na Zachodnim Brzegu i w Gazie liczyła 236 tys. – patrz: C. Shindler, *Historia współczesnego Izraela*, tłum. M. Mścichowski, Książka i Wiedza, Warszawa 2008, s. 340.

¹⁸ Patrz: W. Quandt, *The Middle East on the Brink: Prospects for Change in the 21st Century*, „Middle East Journal”, Vol. 50, No. 1, Winter 1996, s. 17–20.

¹⁹ Patrz: L. Joffe, *op. cit.*, s. 96–104; o motywach decyzji króla Husajna: C.R. Ryan, *op. cit.*, s. 156–157.

5.3. Liban: kruchy pokój

Porażka Saddama Husajna w batalii o Kuwejt miała pośrednio wpływ na sytuację w Libanie, który pod koniec „zimnej wojny” był wewnętrznie rozbity z uwagi na walczące ze sobą wspólnoty religijne i okupowany przez obce wojska. Południe kraju zajmowały wojska izraelskie, a prawie całe pozostałe terytorium Libanu było zajęte przez wojska syryjskie. Konflikt wewnętrzny wynikał z tego, że muzułmanie libańscy chcieli rewizji Paktu Narodowego z 1943 r. o podziale stanowisk w państwie, a chrześcijanie pragnęli zachować faworyzujące ich *status quo*²⁰.

Konflikt chrześcijańsko-muzułmański zaostrzył się w Libanie w maju 1987 r. po dymisji muzułmańskiego premiera Raszida Karamiego na znak protestu przeciwko polityce *status quo* chrześcijańskiego prezydenta Amina al-Dżumajjila. Ponieważ w 1988 r. kończyła się kadencja prezydentury Al-Dżumajjila, były już premier Karami zamierzał wystartować w wyborach. Byłoby to naruszeniem Paktu Narodowego z 1943 r., który rezerwował urząd głowy państwa dla chrześcijanina. Karamiego popierali jednak libańscy muzułmanie, gdyż uważali, iż od 1943 r. proporcje ludnościowe zmieniły się na ich korzyść, związku z czym Pakt Narodowy powinien być zmieniony. Raszid Karami nie zgłosił swojej kandydatury na prezydenta, gdyż zginął od wybuchu bomby podłożonej do jego helikoptera 1 czerwca 1987 r. Do końca kadencji prezydenta Al-Dżumajjila, czyli do 22 września 1988 r., Liban miał tymczasowego premiera – sunnitę Salima al-Hussa. Jeszcze trudniejszym do rozwiązania okazał się wybór prezydenta państwa. Zgodnie z konstytucją prezydenta wybierali członkowie parlamentu. Ostatnie wybory do parlamentu odbyły się w 1972 r. i od tamtej pory część deputowanych zmarła, część wyjechała za granicę z powodu wojny domowej, a jeszcze inni ukrywali się w kraju w obawie przed prześladowaniami. Konstytucja głosiła, że w przypadku niemożności wybrania prezydenta, jego obowiązki tymczasowo sprawuje premier, co oznaczało, że głową państwa może zostać sunnita Al-Huss²¹.

Chrześcijanie nie chcieli dopuścić, aby muzułmanin sprawował urząd głowy państwa i 22 września 1988 r., tuż przed godziną 24, na kilka minut przed końcem swojej kadencji, prezydent Al-Dżumajjil zdymisjonował rząd Al-Hussa

²⁰ Por. H. Cobban, *The Making of Modern Lebanon*, Hutchinson, London 1987 (szczególnie rozdział 9, s. 211–236).

²¹ Patrz: Th. Hanf, *Coexistence in Wartime Lebanon: Decline of a State and Rise of a Nation*, I.B. Tauris, London 1993, s. 319–320, 595–616.

i powierzył misję uformowania nowego gabinetu generałowi Michelowi Aounowi, chrześcijaninowi. W ten sposób chrześcijanie libańscy, chcąc ratować Pakt Narodowy, postąpili wbrew jego zasadzie, mówiącej o tym, że premierem rządu może być tylko muzułmanin-sunnita. Ponieważ Al-Huss nie uznał decyzji prezydenta za prawomocną, Liban miał od tej pory dwa rządy – jeden muzułmański, a drugi – chrześcijański. Również pozostałe instytucje państwowe podzieliły się według wyznania²².

Al-Hussa popierała Syria, a Aouna – Irak. W przypadku muzułmańskiego Iraku popieranie chrześcijan w Libanie wynikało z chęci osłabienia Syrii w regionie i było swojego rodzaju zemstą za popieranie przez Damaszek Teheranu w wojnie iracko-irańskiej 1980–1989. Libańska scena polityczna była więc miejscem rozgrywek sąsiadów, a Liban – ofiarą ich rywalizacji. Było to możliwe w warunkach „zimnej wojny”, kiedy Irak miał zapewnione poparcie Związku Radzieckiego i mógł otrzymywać ogromne dostawy radzieckiego sprzętu wojskowego. Część tego sprzętu trafiała do oddziałów Aouna. 14 marca 1989 r. Aoun ostrzelał pozycje syryjskie pod Bejrutem, co zmusiło tysiące bejrutczyków do opuszczenia swoich domów. Syryjczycy odpowiedzieli bowiem równie ciężkim ostrzałem artyleryjskim. Obydwe strony używały broni pochodzącej od tego samego producenta²³.

Walki w Libanie ustały we wrześniu 1989 r. w rezultacie działań mediacyjnych trzech przywódców arabskich: króla Fahda z Arabii Saudyjskiej, króla Hasana II z Maroka i algierskiego prezydenta Szadiego Bendzedida. 22 października tego samego roku ogłoszono treść porozumienia, które zostało zawarte w At-Ta'ifie w Arabii Saudyjskiej. Porozumienie zmieniło proporcje miejsc przeznaczonych w parlamencie dla chrześcijan i muzułmanów z sześciu do pięciu dla chrześcijan na równe dla obydwu wspólnot religijnych. To zadowalało muzułmanów. Jednocześnie zwiększono liczbę miejsc w parlamencie z 99 do 108, co oznaczało, że chrześcijanie nie stracili ani jednego miejsca. Prezydentem nadal mógł być jedynie chrześcijanin, ale jego uprawnienia zostały ograniczone do funkcji reprezentacyjnych. Porozumienie uznało, że obecność wojsk syryjskich w Libanie jest pożądana, a ich wycofanie miało stać się przedmiotem rozmów między Bejrutem a Damaszkiem. Oznaczało to wyeliminowanie z gry generała Aouna²⁴.

²² Por. N. Qassem, *Hizbullah. The Story from Within*, trans. by D. Khalil, SAQI, London 2005, s. 103.

²³ Patr.: E. Rogan, *op. cit.*, s. 459.

²⁴ Patr.: N. Qassem, *op. cit.*, s. 104. Mediacja przywódców trzech państw była jedną z niewielu mediacji arabskich, które zakończyły się sukcesem w łagodzeniu sporów między państwami

22 listopada 1989 r. prezydent państwa Rene Mouawad, wybrany 5 listopada, został zabity w wyniku wybuchu bomby na drodze, którą przejeżdżał jego samochód. O dokonanie zamachu posądzano Syrię, Izrael, Irak i generała Aouna, ale sprawa nie została nigdy wyjaśniona. Niemniej, wydarzenia te przesądziły o losie generała. Ponieważ zabójstwo prezydenta mogło przełożyć się na zerwanie procesu pokojowego z At-Ta'ifu, którego generał Aoun był przeciwnikiem, gdyż sankcjonowało obecność Syrii w Libanie – nowy prezydent Elias Hrawi zdymisjonował Aouna ze stanowiska dowódcy armii libańskiej. Generał Aoun nie złożył broni, zajął prezydencki Pałac Baabda i podjął walkę z tymi oddziałami armii libańskiej, które zadeklarowały respektowanie Porozumienia z At-Ta'ifu. Teraz chrześcijanie walczyli z chrześcijanami²⁵.

O rozstrzygnięciu konfliktu zadecydowały wydarzenia w regionie w 1990 r. Kiedy doszło do agresji Iraku na Kuwejt, prezydent Syrii Al-Asad stanął po stronie przeciwników Saddama Husajna i znalazł się w jednym obozie z USA. Ponieważ USA popierały realizację Porozumienia z At-Ta'ifu, prezydent Al-Asad nie mógł odrzucić prośby prezydenta Hrawiego wdrożenia w życie Porozumienia i wyrzucenia Aouna z Pałacu Baabda. Z drugiej strony, Aoun nie mógł liczyć na swojego patrona, Saddama Husajna, który nie mógł już oczekiwać na dostawy broni ze Związku Radzieckiego, gdyż Moskwa dała Waszyngtonowi wolną rękę w Iraku. Wojska syryjskie ostrzelały pozycje Aouna 13 października 1990 r.; po trzech godzinach operacja została zakończona. General Michel Aoun schronił się w ambasadzie Francji i poprosił o azyl polityczny²⁶. Takim sposobem, koniec „zimnej wojny” przyniósł Libanowi większą stabilizację.

5.4. Islamizm i nowy ład międzynarodowy

Islamizm, jako jeden z nurtów w myśli politycznej świata islamu, odwołuje się do religii jako ideologii i wykorzystuje ją w walce politycznej. Jego celem jest wprowadzenie modelu rozwoju społeczno-politycznego opartego na normach islamu. Islamizm to myśl społeczno-polityczna głęboko zakorzeniona w świadomości mieszkańców Bliskiego oraz Środkowego Wschodu i bardzo nośna ideologia. Islamizm jako ruch polityczny spychany był na arabskim Bliskim

regionu – patrz: B. Milton-Edwards and P. Hinchcliffe, *Conflicts in the Middle East*, Routledge, London and New York 2005, s. 69.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Patrz: E. Rogan, *op. cit.*, s. 462.

Wschodzie przez dziesięciolecia do podziemia politycznego, a nawet odsuwany od władzy, także po wygraniu wyborów parlamentarnych, jak to było w przypadku Hamasu w Palestynie w 2006 r.

Dopiero wydarzenia w 2011 r., nazwane Arabską Wiosną, otworzyły przed ugrupowaniami islamistycznymi – w większości krajów arabskich – nowe możliwości w sferze działań politycznych. Powszechnie uważa się, że jeśli Bliski Wschód będzie się demokratyzował, to organizacje islamistyczne uzyskają dostęp do systemów sprawowania władzy, a w niektórych przypadkach mogą je nawet zdominować. Zapowiedzią takiego rozwoju wydarzeń były wybory parlamentarne w Tunezji we wrześniu 2011 r., w których największą liczbę głosów zebrała islamistyczna partia *Ennahda* (Odrodzenie). W Egipcie w wyborach parlamentarnych na przełomie 2011 i 2012 r. zwyciężyła Partia Wolności i Sprawiedliwości, którą utworzyło Stowarzyszenie Braci Muzułmanów.

Wszystko to wskazuje na to, że islamizm będzie w XXI w. kształtował stosunki międzynarodowe na Bliskim Wschodzie aktywniej niż poprzednio. Czy dla Zachodu będzie partnerem, rywalem, a może wrogiem? Czy rządy islamistów poradzą sobie z ogromnymi problemami rozwojowymi, z którymi Bliski Wschód boryka się od dziesięcioleci? Odpowiedzi na te pytania zależą w dużym stopniu od tego, jaką wizję stosunków międzynarodowych prezentuje islamizm i jaka jest jego koncepcja ładu światowego. Czy zamierza ten ład zburzyć, czy tylko zmienić. Na pewno nie wchodzi w grę dostosowanie się do porządku stworzonego przez Zachód.

Współczesny islamizm wywodzi się na arabskim Bliskim Wschodzie od egipskiego Stowarzyszenie Braci Muzułmanów (*Dżama'at Al-Ichwan al-Muslimin*), które powstało w 1928 r. i przetrwało w warunkach głębokiej konspiracji oraz prześladowań, dając początek podobnym organizacjom tego typu w innych krajach arabskich Bliskiego Wschodu. Z ideologii Braci Muzułmanów wyrosły również muzułmańskie organizacje terrorystyczne²⁷.

Wizja ładu międzynarodowego wynika w islamizmie z postrzegania świata. Świat jest w ideologii islamizmu teocentryczny, a *Koran*, Święta Księga islamu, jest głównym źródłem poznania. W ujęciu islamizmu świat jest monocentryczny, lecz przejściowo dwubiegunowy. Monocentryzm polega na tym, że islam jest jedyną religią prowadzącą do Boga i doskonałym systemem społeczno-politycznym, który został dany ludziom przez Boga po to, aby wprowadzili go na Ziemi. Przejściowo świat jest dwubiegunowy, gdyż utrzymują się inne religie

²⁷ Por. D.F. Eickelman, J. Piscatori, *Muslim Politics*, Princeton University Press, Princeton 1996, s. 5.

i inne systemy społeczne, które jednak jako fałszywe, zgubne i ułomne będą stopniowo wypierane przez islam aż zanikną. Dynamika stosunków międzynarodowych sprowadza się w ten sposób do przesuwania linii podziału na świat islamu i świat nie-islam lub do islamizacji świata niemuzułmańskiego²⁸.

Historia świata po narodzinach islamu to w interpretacji islamizmu ciąg nieustających ataków przeciwko islamowi ze strony jego wrogów, którzy walcząc z islamem jako objawieniem boskim, są *de facto* wrogami nie tyle islamu, co samego Boga. Walka z islamem oznacza walkę z Bogiem, którą mogą prowadzić tylko siły zła i ciemności, siły Szatana. W ideologii islamizmu pojawia się charakterystyczne myślenie: ataki przeciwko islamowi nasilają się, bowiem coraz bardziej oczywista staje się potrzeba powiedzeniu światu o prawdziwym Objawieniu, które Bóg zesłał ludziom przez Mahometa. Walka między siłami Boga a siłami Szatana przeraża się w konflikt globalny i zaostrza się, co nakazuje prawdziwym muzułmanom podjęcie wyzwania i przygotowanie się do ostatecznego starcia²⁹.

Islamizm radykalny odwołuje się do egipskiego ideologa z lata 50. XX w. Sajjida Kutba, który sformułował wniosek o wyrodzeniu się cywilizacji Zachodu i o czekającym ją wkrótce upadku. Kutb, który znał Zachód z autopsji, gdyż przebywał na stażu w USA, odrzucił ostatecznie świecki liberalizm Zachodu, a także obydwa systemy gospodarowania obecne na europejskim kontynencie – kapitalizm i komunizm. Egipski ideolog skojarzył Zachód z biblijnym faraonem, znanym z opowieści o Mojżeszu³⁰. Lud Izraela jest ciemniony przez Faraona („My cierpieliśmy udrękę, zanim ty do nas przyszedłeś i po tym, jak do nas przyszedłeś” – VII: 129), ale Faraon wraz ze swoim ludem zostaje przez Boga ukarany za to („I ukaraliśmy lud Faraona latami posuchy i brakiem owoców” – VII: 130).

Kategoryczny antyokcydentalizm to bardzo ważne założenie wizji stosunków międzynarodowych islamizmu³¹. Zachód jest dla ideologów islamizmu

²⁸ Idea „złotego wieku” obecna jest również w szyizmie, który wiąże ją z jeszcze krótszym niż sunnizm 4-letnim panowaniem Alego, ostatniego z czterech Sprawiedliwych Kalifów i pierwszego szyickiego Imama. Idea ta przysłużyła się w mobilizowaniu zwolenników Chomejniego do walki z szachem w Iranie – patrz: S.A. Arjomand, *Shi'ite Islam and the Revolution in Iran* [w:] *Islam. Critical Concepts in Sociology*, Vol. 2, *Islam, State and Politics*, ed. by B.S. Turner, Routledge, London and New York 2003, s. 357–359.

²⁹ S. Kutb pisał, że: „Właśnie dzisiaj, bardziej niż kiedykolwiek indziej, ludzkość potrzebuje muzułmańskiego przesłania (*ad-dā'wa al-islamijja*). Przesłanie to, które mówi o Objawieniu, jest przy tym bardziej potrzebne dzisiaj niemuzułmanom niż wspólnocie muzułmańskiej” – za: S. Kutb, *Nabwa mudżtama islami* (Ku społeczeństwu islamskiemu), Dar Al-Aksa, Amman 1969, s. 8.

³⁰ O roli opowieści o Mojżeszu w pisarstwie Kutba: A. Johns, „Let My People Go!”, *Sayyid Qutb and the Vocation of Moses*, „Islam and Christian-Muslim Relations”, Vol. 1, No. 2, 1990, s. 143–170.

³¹ Patrz: S. Kutb, *Al-Mustakbal li-l-islam* (Przyszłość należy do islamu) [w:] *Nabwa mudżtama islami*, *op. cit.*, s. 23.

środowiskiem chrześcijańsko-żydowskim. Sajjid Kutb, pisząc o Zachodzie, odwoływał się często do tych wersetów *Koranu*, które mówią o chrześcijanach i Żydach. W centrum jego uwagi były zwłaszcza wersety 109 i 120 z sury II, które mają potwierdzać jego przekonanie o odwiecznym zamiarze chrześcijan i Żydów zniszczenia islamu. Wersety te tak samo były interpretowane przez muzułmanów w czasach wypraw krzyżowych i miały przestrzegać muzułmanów przed podążaniem drogą proponowaną przez chrześcijaństwo i judaizm³².

Kutb uważał, że materialistyczne ideologie Zachodu przeżywały głęboki kryzys i były w stanie upadku; uważał, że miejsce obumierających systemów materialistycznych zajmie system muzułmański. Wyraźnie mówi o nim jako o systemie ogólnoswiatowym. „Nie mówimy o tym systemie jako o systemie regionalnym w granicach tego, co dzisiaj określa się mianem świata arabskiego. Mówimy o nim jako o systemie światowym, do którego zmierza cała ludzkość. Jest to bowiem system, który odpowiada potrzebom ludzkości w stopniu większym niż jakikolwiek inny system”³³.

W latach 90. XX w. dostrzec można było istotną zmianę w poglądach ideologów islamizmu na kwestię stosunków z Zachodem, a więc na wizję ładu światowego. Tak zwani centryści lub nowi islamisci, których ugrupowania zaczęły formować się w wielu krajach arabskich, odrzucili pogląd, iż procesy biorące początek w świecie zachodnim należy po prostu ignorować. Co więcej, zaczęli mówić otwarcie, że świat islamu nie może odwrócić się od tego, co się dzieje w świecie i musi zmierzyć się z wyzwaniem rozwojowymi współczesności. Zaproponowali wypracowanie rodzimego „narodowego projektu rozwojowego”, który pozwoli z jednej strony włączyć się do procesów globalizacyjnych, a z drugiej – nie poddać się dyktatowi światowych mocarstw i międzynarodowych instytucji finansowych. Fahmi Huwajdi, egipski autor i czołowa postać tzw. nowego islamizmu, napisał, że refleksja muzułmanów nad istotą wartości Zachodu staje się zasadnicza dla przyszłości islamu, gdyż zrozumienie Zachodu pozwoli zrozumieć, czym jest sam islam i na jakim etapie rozwoju znajduje się świat muzułmański³⁴.

³² Werset 109 z sury II „Krowa” głosi: „Wielu spośród ludu Księgi / chciałoby uczynić was ponownie niewiernymi, / kiedy już uwierzyliście, / przez zawiść pochodzącą od nich samych; / a przecież prawda stała się dla nich jasna. / Przebaczone i odwróćcie się, / dopóki Bóg nie przyjdzie ze Swoim rozkazem”. Cytaty z *Koranu* w tłumaczeniu Józefa Bielawskiego, PIW, Warszawa 1986.

³³ S. Kutb, *Mā'alim fi-t-tarik* (Słupy milowe na Drodze), Bejrut, Kair 1983, s. 62.

³⁴ F. Huwajdi, *Islam wa-d-dimukratijja* (Islam i demokracja), Markaz Al-Ahram li-t-Tardżama-wa-n-Naszr, Kair 2002, s. 16.

W ideologii islamizmu na temat stosunków międzynarodowych są charakterystyczne wątki i tendencje; przede wszystkim przekonanie o posiadaniu wyłączności na interpretowanie historii islamu ze względu na jedynie właściwie rozumienie świętych tekstów o rządzeniu i o władzy³⁵. Pewne wątki w ideologii współczesnego islamizmu są stałe – najważniejszym jest krytyka Zachodu: jedni krytykują Zachód jako cywilizację, drudzy – za jego politykę wobec świata muzułmańskiego.

Zdecydowanie krytyczni wobec polityki USA na Bliskim Wschodzie są radykalni, a nawet umiarkowani islamiści. I jednym, i drugim chodzi o zaprowadzenie w świecie *Pax Islamica*, ładu międzynarodowego opartego na zasadach islamu w miejsce ładu Zachodu. Rządy islamistów (lub z ich udziałem) w krajach arabskich po Arabskiej Wiosnie będą zdecydowanie trudniejszym partnerem dla Zachodu niż dotychczasowe autorytarne reżimy, uzależnione od zachodniej pomocy. Islamiści będą szczególnie nieustępliwi w sprawie Palestyny, gdyż pryncypialność w tej sprawie stanie się podstawą legitymizacji ich rządów w oczach arabskich mas³⁶.

Islamizm radykalny stał się czynnikiem w stosunkach międzynarodowych co najmniej od zabójstwa Anwara Sadata, prezydenta Egiptu, 6 października 1981 r. Zabójca – żołnierz Chalid al-Islambuli – zawałował po oddaniu strzałów, że zabił faraona. Sadat był dla islamistów tym samym faraonem, o którym czytali w interpretacjach *Koranu* autorstwa Sajjida Kutba. Promował zachodni obraz życia, współpracował z Izraelem, prześladował Bractwo Muzułmańskie.

Islamiści w Syrii utworzyli samodzielną strukturę jeszcze w 1944 r. Podobnie jak w Egipcie, byli podzieleni w sprawie metod walki o islamizację. Jedni opowiadali się za metodami politycznymi; drudzy – za walką zbrojną. Tendencja radykalna miała zwolenników na północy kraju, gdzie działała organizacja *At-Tahrir* oraz Falangi Mahometa (*Kata'ib Muhammad*), utworzone w 1965 r. w czasie pierwszych starć z siłami rządowymi³⁷. 16 czerwca 1979 r. grupa bojowników przedostała się na teren wojskowej szkoły artylerii w Aleppo i zaatakowała elewów – w większości alawitów. 32 osoby zginęły na miejscu, a 31 zmarło w szpitalu. W odpowiedzi władze wydały Braciom bezwzględna walkę³⁸.

³⁵ Cyt. za: N. Lahoud, *Political Thought in Islam. A Study in Intellectual Boundaries*, Routledge, Curzon Taylor & Francis Group, London and New York 2005, s. 68.

³⁶ O *Pax Islamica* jako alternatywnym ładzie międzynarodowym: D. George, *Pax Islamica: An Alternative New World Order?*, [w:] *Islamic Fundamentalism*, ed. by A.S. Sidahmed and A. Ehteshami, Westview Press, Boulder, CO 1996, s. 81–88.

³⁷ O. Caree, G. Michaud, *Les Frères Musulmans 1928–1982*, Gallimard/Juillard, Paris 1983, s. 157.

³⁸ Patrz: D. Pipes, *Greater Syria. The History of Ambition*, Oxford University Press, Oxford 1990, s. 182; *Keesing's Contemporary Archives, 1980*, s. 301.

7 lipca 1980 r. parlament syryjski uchwalił akt prawny, przewidujący karę śmierci za przynależność do Braci Muzułmanów. Decyzja ta była odpowiedzią na nieudaną próbę zamachu na prezydenta Al-Asada, której dokonali 26 czerwca 1980 r.³⁹ W 1981 r. głównym terenem ich działalności został Damaszek. Zaczęli stosować tu technikę samochodów-pułapek. Obiektem samobójczych ataków stały się gmachy rady ministrów, sztabu lotnictwa i głównego sztabu rejestracji rekrutów. W czasie jednego z ataków ponad 200 osób zostało zabitych bądź rannych. W 1982 r. przenieśli się do Hamy, czwartego, ćwierćmilionowego miasta Syrii, będącego tradycyjnie centrum syryjskiego sunnizmu. Bracia uznali, że nadszedł czas powstania i ogłosili Manifest Rewolucji Muzułmańskiej (*Bājan as-Saura al-Islamijja*). 2 lutego wszystkie minarety w mieście wezwały mieszkańców do walki. Zaczęto rozdawać broń i Bracia przejęli kontrolę nad miastem. Oddziały specjalne wojsk syryjskich przez ponad miesiąc zdobywały Hamę⁴⁰.

Islamizm stał się poważną siłą polityczną również w Maghrebie. W Algierii organizacje polityczne, które odwoływały się do religii powstały już na początku XX w. W kolejnych dekadach rodziły się kolejne grupy, dla których przykładem było egipskie Bractwo Muzułmańskie. Algierski Islamski Front Ocalenia (*FIS*) wziął udział w wyborach samorządowych w 1991 r. i wygrał je. Wynik wyborów sprowokował armię algierską do wyjścia z koszar i odwołania wyborów parlamentarnych, które FIS zamierzał wygrać. To, z kolei, zapoczątkowało krwawą wojnę domową w tym kraju. W Tunezji poważną siłą polityczną stała się pod koniec lat 90. *Ennahda*, a w Maroku – organizacja pod nazwą *Al-Adl wa-l-Ihsan* (Sprawiedliwość i Odnowa). Obydwie opowiadały się za demokracją parlamentarną i walczyły o dopuszczenie ich do uczciwych wyborów⁴¹.

23 października 1983 r. radykalni islamiści dali o sobie znać w Bejrucie. Tego dnia ciężarówka wyładowana materiałem wybuchowym wtargnęła na teren koszar amerykańskich marines. Wybuch zmiotł cały budynek z powierzchni ziemi. Zginęło 241 osób. W tym czasie druga ciężarówka z podobnym ładunkiem wjechała na podziemny parking w budynku zamieszkanym przez spadochroniarzy francuskich. Wybuch był tak potężny, że 9-pietrowy budynek podniósł się w powietrze na wysokość 6 metrów. Śmierć poniosło 58 Francuzów. Zamachowcy podali się za komando Islamskiego Dżihadu. Walczyli prze-

³⁹ *Keesing's Contemporary Archives, 1980*, s. 30614; D. Pipes, *op. cit.*, s. 182.

⁴⁰ D. Pipes, *op. cit.*, s. 182; M. Cooke, *Dissident Syria. Making Oppositional Arts Official*, Duke University Press, Durham 2007, s. 135.

⁴¹ Patrz: R. Lal, *The Magreb*, [w:] *The Muslim World after 9/11*, ed. A.M. Rabasa ... [et al.], Rand Corporation, Santa Monica CA 2004, s. 153–156.

ciwko „obecności imperialistów w Libanie”, czyli żołnierzy międzynarodowych sił rozjemczych⁴².

Rewolucja islamistyczna w Iranie w 1979 r. odbiła się szerokim echem w społeczeństwach muzułmańskich i ożywiła nadzieje fundamentalistów na powszechną islamizację. Ruhullah Chomejni, przywódca rewolucji, stał się ważnym symbolem islamizmu. Obalił bowiem niemuzułmański rząd, przejął władzę i przystąpił do islamizacji życia w kraju. Dokonał tego, czego nie udało się dokonać Braciom. Można stwierdzić, że poza wzmożonymi atakami samobójczymi i próbami wywołania sytuacji rewolucyjnej na wzór irański,⁴³ wydarzenia w Iranie stworzyły sprzyjający dla muzułmańskich grup nacisku klimat i zmusiły rządy wielu krajów do pójścia na ustępstwa w zakresie islamizacji życia społecznego. Tak stało się w Egipcie, Sudanie, Kuwejcie, Turcji, Pakistanie. Z punktu widzenia doktryny, to co głosił i realizował Chomejni było w wielu punktach zbieżne z tym, co głosili i do czego zmierzali Bracia Muzułmanie. Prezentował on, tak jak i oni, „dynamiczną” koncepcję islamu – „Islam jest religią tych, którzy walczą w poszukiwaniu prawa i sprawiedliwości. Jest religią tych, którzy marzą o wolności i niezawisłości; jest szkołą walki”⁴⁴.

Pod wpływem ideologii Chomejniego i przy pomocy irańskich szkoleniowców, w Libanie powstała Partia Boga, czyli Hezbollah. Liban był idealnym miejscem dla eksportu irańskiej rewolucji. Libańscy szyici czuli się dyskryminowani przez libańskich chrześcijan, a ich kraj był okupowany przez Izrael i znajdowali się w nim amerykańscy żołnierze. Hezbollah ogłosił, że stał się partią w lutym 1985 r. Do tego momentu bojownicy szyiccy przeprowadzili kilkanaście samobójczych ataków bombowych na izraelskich żołnierzy stacjonujących w Libanie. Liczba ofiar była ogromna. W listopadzie 1982 r. w Tyrze od jednego wybuchu zginęło 75 żołnierzy izraelskich. Wywiad izraelski zaczął likwidować szyickich kleryków, którzy indoktrynowali młodych członków Hezbollahu do samobójczych ataków, ale to tylko nakręcało spiralę przemocy. Taktyka Hezbollahu polegała także na porywaniu cudzoziemców w Libanie, aby ich zastraszyć i zmusić do opuszczenia kraju⁴⁵.

⁴² Patrz: R. Fisk, *Pity the Nation: Lebanon at War*, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 480, 512–520.

⁴³ Na przykład zamieszki w 1983 r. w Tunezji i w 1984 r. w Maroku; powstanie w Asjucie w Egipcie w 1981 r. i rok później w Hamie w Syrii; zajęcie Świętego Meczetu w Mekce i niepokoje wśród szyitów saudyjskich w 1979 r.; próba obalenia rządu na Bahrajnie w 1981 r.; samobójczy atak na ambasadę USA w Kuwejcie w 1983 r. czy próba zabójstwa emira Kuwejtu w 1985 r.

⁴⁴ *Pensées politiques de l'Ayatollah Khomeini* (Traduction et presentation par Y.A. Henry), Éditions A.D.P.F., Paris 1980, s. 37.

⁴⁵ Właściwie: *Hizb Allah* – dosł. Partia Boga. Patrz: A.R. Norton, *Amal and Shi'a: Struggle for the*

Ważnym ruchem islamistycznym stał się palestyński Hamas. Jego twórca i charyzmatyczny lider – szejek Ahmad Jassin był pod wpływem myśli egipskiego Bractwa Muzułmańskiego. Strefa Gazy, którą okupował Izrael i gdzie warunki życia były niesłychanie trudne, była idealnym miejscem dla narodzin ruchu na rzecz walki z okupantem, odzyskania godności i budowy sprawiedliwego społeczeństwa. Szejek Jassin najpierw utworzył oddziały samoobrony. Był to rok 1983. 8 grudnia 1987 r. powstała partia o nazwie Hamas⁴⁶. Wkrótce stała się ona tak popularna wśród Palestyńczyków, że prześcignęła pod względem popularności Organizację Wyzwolenia Palestyny. W wyborach do parlamentu Autonomii Palestyńskiej, które odbyły się 24 stycznia 2006 r., Hamas uzyskał 76 spośród 132 miejsc⁴⁷.

Jednak największym sukcesem islamizmu okazał się Afganistan. Komunistyczny rząd Afganistanu i jego radzieccy sojusznicy byli wrogami islamu. Walka z nimi była więc uświęcona przez religię. Wprowadzenie przez Związek Radziecki w grudniu 1979 r. do Afganistanu 25 tys. żołnierzy dla poparcia prezydenta Babraka Karmala spotkało się z powszechnym potępieniem w świecie, ale żadne państwo nie zdecydowało się na interwencję w celu zmuszenia Związku Radzieckiego do ewakuacji swoich wojsk. Zadania takiego podjęły się ugrupowania islamistyczne. Broń i zaopatrzenie zaczęli im dostarczać Amerykanie. W 1985 r. amerykańska pomoc dla afgańskiego ruchu oporu wyniosła 250 mln dol. Pośrednikiem był Pakistan; tam szkolono mudżahedinów (dosł. „bojowników za wiarę”). Rekrutowano ich w całym świecie muzułmańskim. Jednym z nich był Osama Bin Laden z Arabii Saudyjskiej; innym – Algierczyk Abd Allah Anas. Pierwszy założył ugrupowanie o nazwie „Baza”, po arabsku: *Al-Ka'ida*; drugi – Front Ocalenia Islamskiego (*FIS*) w Algierii. Pod koniec 1988 r. straty radzieckie w Afganistanie wyniosły ok. 15 tys. zabitych i ok. 50 tys. rannych. Moskwa zdecydowała się wycofać z Afganistanu. 15 lutego 1989 r. ostatni żołnierz radziecki opuścił ten kraj⁴⁸.

Soul of Lebanon, University of Texas Press, Austin 1987, s. 174–175; *idem*, *Hezbollah. A Short History*, Princeton University Press, Princeton 2009, s. 78–82; R. Ożarowski, *Hezbollah w stosunkach międzynarodowych na Bliskim Wschodzie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2011, s. 73–82.

⁴⁶ Hamas znaczy dosł. „zapal”, „entuzjazm”, jest także akronimem od *Harakat al-Mukawama al-Islamijja* – Muzułmański Ruch Oporu.

⁴⁷ Patrz: Z. Chehab, *Inside Hamas. The Untold Story of Militants, Martyrs and Spies*, I.B. Tauris, London and New York 2007, s. 15–31.

⁴⁸ O ideologii Al-Ka'idy patrz: Th. Hegghammer, *Abdallah Azzam, the Imam of Jihad*, [w:] *Al Qaeda in Its Own Words*, ed. by G. Kepel and J.-P. Milelli, Harvard University Press, Cambridge, MA 2008, s. 81–101; o amerykańskim wsparciu dla mudżahedinów w Afganistanie: S. Coll, *Ghost Wars*, Penguin, New York 2004, s. 89, 102.

„Afgańscy Arabowie”, jak zaczęto nazywać arabskich ochotników w Afganistanie stanowili niewielką grupę w porównaniu z liczbą walczących Pusztunów i Tadżyków. Było ich, według różnych źródeł, od 2 do 3 tysięcy. Jednak wpływ tego, co zrobili w Afganistanie, na umysły szerokich mas w świecie muzułmańskim był ogromny. Wielu z nich powróciło do swoich krajów, aby krzewić idee islamskiego ładu społecznego, o który walczyli z obcym mocarstwem i które pokonali.

Radykalny islamizm stanowi mniejszościowe ugrupowanie w islamizmie. Większość islamistów nie nawołuje do rewolucji islamskiej i budowy społeczeństwa opartego wyłącznie na prawie muzułmańskim; prezentują oni umiarkowane poglądy na państwo, politykę zagraniczną i ład międzynarodowy⁴⁹. Radykałowie są mniejszością, ale jest to mniejszość bardzo wpływowa, gdyż głoszone przez nią hasła są populistyczne i tym samym chwytliwe. Można wskazać na kilka źródeł żywotności radykalnego islamizmu. Pierwszym są takie uwarunkowania polityczne, a zwłaszcza gospodarcze, jak: autorytaryzm, bieda, nepotyzm, brak perspektyw na przyszłość. Czynniki te generują niezadowolone i skłaniają niektóre jednostki do uciekania się po skrajne metody działania na rzecz zmiany sytuacji. Drugim czynnikiem jest strukturalny antyokcydentalizm, a zwłaszcza antyamerykanizm. Ten czynnik jest związany z bezwarunkowym popieraniem Izraela przez USA, wspieraniem przez Zachód autorytarnych systemów władzy na Bliskim Wschodzie, obecnością militarną Zachodu w krajach regionu, a także skrajnymi interpretacjami *Koranu* w kwestiach odnoszących się do Żydów i chrześcijan. Jeszcze innym czynnikiem jest decentralizacja władzy religijnej w sunnizmie. Brak zwierzchnika religijnego nad wszystkimi sunnitami powoduje, że każdy może interpretować teksty święte i być wyrocznią dla swojego otoczenia. Radykałowie są tak wpływowi, gdyż umiarkowani islamiści rzadko odważają się ich krytykować w obawie o posądzenie o zdradę religii i narodu⁵⁰.

⁴⁹ Patrz o islamizmie: J. Zdanowski, *Konserwatyzm i etatyzm we współczesnej myśli społeczno-politycznej islamu*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe. Idee i ideologie w krajach Azji i Afryki”, 2010, nr 1 (VIII), s. 135–156; *idem*, *Współczesna muzułmańska myśl społeczno-polityczna. Nurt Braci Muzułmanów*, ASKON, Warszawa 2009.

⁵⁰ Patrz: A.M. Rabasa, *Overview*, [w:] *The Muslim World After 9/11*, *op. cit.*, s. 36–49.

5.5. Obalenie Saddama Husajna (2003)

11 września 2001 r. terroryści przejęli 4 samoloty lecące z Bostonu, Newarku, Nowego Jorku oraz Waszyngtonu i skierowali dwa z nich na World Trade Center na Manhattanie, a trzeci na Pentagon. Czwarty miał prawdopodobnie uderzyć w Białe Domy lub Kapitol, ale rozbił się w Pensylwanii. Zginęło 246 pasażerów samolotów oraz 125 osób w Pentagonie i 2603 osoby w World Trade Center. Porywaczy-samobójców było dziewiętnastu. Wszyscy byli Arabami. Piętnastu z nich było Saudyjczykami, dwóch pochodziło ze Zjednoczonych Emiratów Arabskich, jeden z Egiptu i jeden z Libanu. Wszyscy byli powiązani z Al-Ka'ida Osamy Bin Ladena.

20 września 2001 r. amerykański prezydent George W. Bush ogłosił w Kongresie „wojnę z terroryzmem”. Wróg był w dużym stopniu nierozpoznany, aczkolwiek podejrzana była przede wszystkim Al-Ka'ida. Ponieważ komando, które zaatakowało USA 11 września 2001 r. składało się wyłącznie Arabów, cień podejrzania o praktykowanie terroryzmu padł na cały świat arabski, a wraz ze światem arabskim – i na islam. Oświadczenia Osamy Bin Ladena o tym, że cierpienia Amerykanów są niczym w porównaniu z cierpieniami Arabów w Palestynie i Iraku jedynie pogłębiły te podejrzania. Przywódca Al-Ka'idy stali się popularni w społeczeństwach muzułmańskich jako bohaterowie oporu przeciwko dominacji USA. Wrażenie wywarła precyzja, z jaką przeprowadzono atak na World Trade Center. Osama Bin Laden stał się postacią wręcz kultową jako prawdziwy obrońca wiary i ojczyzny islamskiej przed atakami wrogiego Zachodu. Taki wizerunek Bin Ladena i Al-Ka'idy umacniał się wraz z wojnami, które Zachód rozpoczął na Bliskim Wschodzie. Cześć mieszkańców Bliskiego Wschodu widziała je jako kolejne ataki niewiernych przeciwko islamowi i łączyła ze średniowiecznym krucjatami chrześcijaństwa na Bliskim Wschodzie⁵¹.

Wydarzenia z 11 września 2001 r. zbiegły się z nowymi trendami w amerykańskim myśleniu o polityce zagranicznej i miejscu USA w świecie. W końcu lat 90. obydwie izby Kongresu amerykańskiego, kontrolowane przez Partię Republikańską, były miejscem ostrej krytyki prezydenta Clintona za sposób prowadzenia polityki zagranicznej. Krytyka dotyczyła Somalii, Iraku i Bałkanów. Republikanie wyrażali zaniepokojenie możliwością rozprzestrzenienia

⁵¹ Oświadczenie Osamy Bin Ladena z 7 października 2001 r. cytuje w całości: F. Halliday, *Two Hours that Shook the World. September 11, 2011: Causes and Consequences*, SAQI, London 2002, s. 233–234.

się raket i broni masowego rażenia do tzw. „państw hultajskich” (*rogue states*), a więc tych, które albo uciekały się do terroru jako instrumentu polityki państwowej, albo kwestionowały międzynarodowy ład⁵². Taka możliwość oznaczałaby wzrost zagrożenia bezpieczeństwa Stanów Zjednoczonych. Świat potrzebował, według nich, zdecydowanego przywództwa USA w obronie wartości Zachodu, a tymczasem słaby prezydent szedł wobec wrogów Ameryki na kolejne ustępstwa. W 1997 r. prawica republikańska sformułowała dokument znany jak „Projekt Nowego Amerykańskiego Stulecia” (*Project for the New American Century*). Dokument podkreślał odpowiedzialność USA za zachowanie i umocnienie ładu międzynarodowego w interesie bezpieczeństwa oraz zasobności Stanów Zjednoczonych⁵³.

Dla prawicy republikańskiej w USA, wyznającej ideologię neokonserwatywną, atak terrorystyczny na World Trade Center był świadectwem nieskuteczności dotychczasowej amerykańskiej polityki w zabezpieczaniu interesów narodowych USA i oznaczał konieczność przejścia administracji amerykańskiej do nowych bardziej skutecznych metod. W grudniu 2000 r. w wyborach prezydenckich w USA zwyciężył kandydat Partii Republikańskiej. Najbliżsi współpracownicy nowego prezydenta George’a W. Busha – wiceprezydent Dick Cheney, sekretarz obrony Donald Rumsfeld i podsekretarz w Pentagonie Paul Wolfowitz – byli zwolennikami Projektu Nowego Amerykańskiego Stulecia⁵⁴.

O tym, że nowa administracja zamierza prowadzić bezkompromisową politykę wobec państw, które mogłyby być podejrzewane o próbę podważenia ładu międzynarodowego świadczyły wydarzenia z 16 lutego 2001 r. w Iraku. Tego dnia myśliwce amerykańskie i brytyjskie zbombardowały 5 baz raketowych na przedmieściach Bagdadu. Była to pierwsza po grudniu 1998 r. operacja w tym rejonie Iraku. Jej przeprowadzenie miało być dowodem na to, że nowy prezydent USA G.W. Bush jest zdecydowany prowadzić wobec Iraku jeszcze bardziej bezkompromisową politykę niż prezydent Clinton w ostatnim okresie swojego urzędowania. Nowy sekretarz stanu USA Colin Powell, który w czasie wojny w Zatoce Perskiej w 1991 r. był szefem sztabu armii amerykańskiej, oświadczył, że reżim Saddama Husajna stanowi zagrożenie dla sąsiadów Iraku i dla samego narodu irackiego. Również wiceprezydent Dick Cheney i sekretarz obrony

⁵² Elementy koncepcji „państw hultajskich” pojawiły się w amerykańskich kręgach politycznych za prezydentury R. Reagana w 1985 r.

⁵³ Patrz: P. Rogers, *Global Security and the War on Terror. Elite power and the illusion of control*, Routledge, London and New York 2008, s. 159.

⁵⁴ *Ibidem*. Pisze o tym: G. Kepel, *Fitna. Wojna w sercu islamu*, Dialog, Warszawa 2006, s. 49–74

Donald Rumsfeld byli zwolennikami polityki „twardej ręki” wobec Saddama Husajna⁵⁵.

W otoczeniu prezydenta Busha uformowały się dwa stanowiska w sprawie polityki wobec Iraku. Pierwsze odnosiło Irak do państw tworzących tzw. „oś zła” (*axis of evil*) i przewidywało usunięcie Saddama Husajna siłą. Samoloty amerykańskie miały zbombardować pozycje wojsk irackich i umożliwić przejęcie władzy przez opozycję. Do Iraku wprowadzony zostałby wówczas niewielki kontyngent sił lądowych USA. Za rozwiązaniem tym optował Paul Wolfowitz, wpływowy zastępca sekretarza stanu, oraz Condoleezza Rice, doradczyni prezydenta ds. bezpieczeństwa. Obydwoje uważali, że Saddama Husajna należy usunąć, nawet przy braku dowodów na jego powiązanie z wydarzeniami z 11 września w Nowym Jorku i Waszyngtonie. Argumentem na rzecz uderzenia na Irak była obstrukcyjna polityka Saddama Husajna w sprawie współpracy z inspektorami ONZ i prawdopodobieństwo kontynuowania przez Irak prac nad produkcją broni masowej zagłady.

Drugie stanowisko reprezentował sekretarz stanu Colin Powell. Uważał on, że próba usunięcia Saddama Husajna siłą jest ryzykowna, gdyż opozycja iracka jest zbyt słaba, aby podjąć działania militarne przeciwko rządowi. Taki stan rzeczy spowoduje konieczność wprowadzenia przez USA do Iraku wielu jednostek wojskowych, co pociągnie za sobą wysokie straty ludzkie i wywoła falę nastrojów antyamerykańskich w całym świecie arabskim. Powell i jego zwolennicy proponowali wzmożenie presji politycznej na Saddama Husajna i zmuszenie go do wyrażenia zgody na przeprowadzenie przez ONZ pełnej kontroli potencjału zbrojeniowego Iraku. Kontrola taka byłaby najlepszą gwarancją wyeliminowania niebezpieczeństwa wyprodukowania przez Irak broni masowego rażenia. Powell argumentował, że nie ma dowodów na bezpośredni udział Saddama Husajna w wydarzeniach z 11 września 2001 r. Stanowisko Powella nie znalazło ostatecznie poparcia prezydenta USA⁵⁶.

⁵⁵ Prezydent Bush powiedział 16 stycznia 2001 r., że oczekuje od Saddama Husajana wywiązania się z zobowiązań, które nałożyły na niego dokumenty przyjęte po wojnie w 1991 r. – por. M. Rai, *Regime Unchanged. Why the War on Iraq Changed Nothing*, Pluto Press, London 2003, s. 13–14; patrz także: *Iraq and Kuwait: The Hostilities and their Aftermath*, ed. by M. Weller, Grotius Publications, Cambridge 1993, s. 739–741; *The United Nations and the Iraq-Kuwaiti Conflict 1990–1996*, introduction by B. Boutros-Ghali, Department of Public Information, United Nations, New York 1996, s. 44–46; obszernie o uwarunkowaniach i przebiegu wydarzeń w Iraku w 2003 r. traktuje źródłowa praca: K. Czornik, *Irak w polityce zagranicznej Stanów Zjednoczonych w okresie pozimnowojennym*, Uniwersytet Śląski, Katowice 2011.

⁵⁶ Neokonserwatyści wyrazili swoje stanowisko wobec Iraku w liście otwartym do prezydenta G.W. Busha z 20 września 2001 r. Mówiło ono o 5 warunkach wygrania wojny z terroryzmem i jednym z nich było usunięcie Saddama Husajna – patrz: *Open Letter to President Bush* „Lead

Tymczasem 8 października 2001 r. USA rozpoczęły wojnę w Afganistanie. Jej celem było zniszczenie systemu władzy talibów, którzy byli bazą dla działalności Osamy Bin Ladena i jego organizacji. USA działały na podstawie rezolucji ONZ i w ramach NATO. Wojska państw zachodnich łatwo poradziły sobie z przeciwnikiem i już w grudniu 2001 r. zmusiły oddziały talibów do opuszczenia Kabulu i innych miast Afganistanu. Jednak Amerykanom nie udało się schwytać przywódców Al-Ka'idy – mułły Muhammada Omara i Osamy Bin Ladena. Schronili się oni wraz swoimi zwolennikami w Pakistanie, skąd podjęli walkę partyzancką z wojskami NATO. Ci zwolennicy talibów, których udało się schwytać, zostali wysłani do amerykańskiej bazy Guantanamo, skąd wyszli dopiero po kilku latach. Większości z nich nie postawiono konkretnych zarzutów, a ich opowiadania o stosowanych przez Amerykanów torturach podsyły jeszcze nienawiść do USA i Zachodu w arabskim świecie. Tymczasem w Kabulu władzę przejął rząd Hamida Karzaja, który utrzymywał się dzięki pomocy gospodarczej i militarnej Zachodu. Opór przeciwko obcej interwencji nasilał się i pod koniec dekady Zachód musiał zaangażować ok. 100 tys. żołnierzy w celu utrzymania rządu Karzaja⁵⁷.

Po szybkim zwycięstwie wojsk amerykańskich nad talibami w Afganistanie w końcu 2001 r., w USA zaczęły dominować nastroje do rozprawienia się w podobny sposób z reżimem Saddama Husajna. W tym czasie po raz pierwszy wysocy urzędnicy amerykańscy zaczęli formułować tezę, że jeśli władze irackie nie zgodzą się poddać kontroli ze strony inspektorów ONZ, to jedynym wyjściem będzie użycie wobec Iraku siły.

27 listopada 2001 r. sekretarz obrony polecił Amerykańskiemu Dowództwu Centralnemu (*U.S. Central Command*) przygotowanie planu odsunięcia Saddama Husajna od władzy. Prezydent G.W. Bush w orędziu do narodu w styczniu 2002 r. podkreślił, że sama wojna z terroryzmem nie jest wystarczająca dla bezpieczeństwa obywateli USA i że Irak, który wraz z Iranem i Koreą Północną tworzy „oś zła” „państw upadłych” i zagraża bezpieczeństwu świata, musi napotkać na zdecydowany odpór. Prezydent USA dodał, że Irak ciągle wykazuje wrogość wobec USA i nadal popiera terroryzm. W końcu kwietnia 2002 r. pre-

the World to Victory, [w:] *The Iraq War Reader. History. Documents, Opinions*, ed. by M.L. Sifry, Ch. Cerf, Simon and Shuster, New York 2003, s. 222–224. O stanowisku Colina Powella patrz: D. Tshirgi, *Turning Point. The Arab World's Marginalization and International Security After 9/11*, Praeger Security International, Westport, CO, London 2007, s. 34.

⁵⁷ Patrz: M.G. Weinbaum, *The United States and Afghanistan. From Marginality to Global Concern*, [w:] *The Middle East and the United States*, *op. cit.*, s. 474–479; E. Rogan, *op. cit.*, s. 485.

zydent doszedł do przekonania, że jedynym sposobem zmiany systemu władzy w Iraku jest szeroko zakrojona operacja wojsk USA⁵⁸.

W połowie maja 2002 r. wiceprezydent Cheney oświadczył w czasie wizyty w Niemczech, że inspektorzy ONZ, jeśli nawet zostaną wpuszczeni do Iraku, nie będą mieli dostępu do wszystkich obiektów, będących w polu ich zainteresowania. D. Cheney potwierdził, że administracja USA posiada dowody na to, że Irak prowadzi prace nad produkcją broni chemicznej i biologicznej i że przygotowuje się do wyprodukowania broni atomowej. W amerykańskich kręgach wojskowych koncepcja ataku na Irak stawała się coraz bardziej popularna, jakkolwiek prezydent Bush twierdził w tym czasie, że jego administracja nie ma planu wprowadzenia wojsk do Iraku. W sierpniu 2002 r. władze irackie dały do zrozumienia, że są skłonne wznowić rozmowy na temat powrotu inspektorów do Iraku i 16 września podjęły decyzję w tej sprawie, ale USA i Wielka Brytania uznały ją za mało przekonującą. Chodziło bowiem o natychmiastowe wdrożenie w życie szesnastu rezolucji ONZ z poprzednich lat, czego prezydent Bush zażądał od Saddama Husajna w przemówieniu w ONZ 12 września 2002 r.⁵⁹

Plan usunięcia Saddama Husajna siłą zakładał aktywizację irackiej opozycji. Była ona wewnętrznie rozbita i słaba. Obejmowała grupy liberałów, byłych wojskowych, islamistów, a nawet monarchistów. Do najbardziej znanych postaci opozycji należał Adnan Paszaszi, były minister spraw zagranicznych. Najważniejszą organizacją opozycyjną był Iracki Kongres Narodowy Ahmada Szalabiego. Był on bardziej platformą, służącą działalności kilku ugrupowań niż scentralizowaną organizacją, a jej przywódca był pod nadzorem amerykańskiego Departamentu Stanu w związku z zarzutami o przywłaszczenie sobie części amerykańskiej pomocy dla opozycji irackiej.

W amerykańskich kręgach rządzących nie było jednomyślności w sprawie współpracy z opozycją iracką. Podczas gdy Departament Obrony stawiał na Szalabiego, Departament Stanu uważał, że należy promować byłych wojskowych irackich. Władze amerykańskie nie były też do końca przekonane, czy podjąć współpracę z proirańską Wysoką Radą Rewolucji Islamskiej w Iraku, czy nie. W Kurdystanie sytuację określała rywalizacja między Demokratyczną Partią

⁵⁸ O dyskusji wśród ekspertów ds. bezpieczeństwa, polityków i naukowców na temat zagrożenia terroryzmem ze strony Saddama Husajna szczegółowo: O. Seliktar, *The Politics of Intelligence and American Wars with Iraq*, Palgrave, Macmillan, New York, Houndmills 2008, s. 88–90. Patrz także: J. Dobbins, S.G. Jones, B. Runkle, S. Mohandas, *Occupying Iraq. A History of the Coalition Provisional Authority*, RAND Corporation, Santa Monica, CA 2009, s. 3.

⁵⁹ Patrz: S.A. Yetiv, *The Iraq War of 2003. Why Did the United States Decide to Invade?*, [w:] *The Middle East and the United States*, *op. cit.*, s. 394–395.

Kurdystanu a Patriotycznym Związkiem Kurdystanu. Region otrzymywał 13% dochodów ze sprzedaży ropy w ramach programu „Ropa za żywność” i cieszył się względnym spokojem jako strefa „Bezpiecznego nieba”. Jednocześnie wiadomo było, że usunięcie Saddama Husajna ożywi wśród Kurdów żądania autonomii, co wywoła zaniepokojenie Turcji. Kurdowie byli ważnym ogniwem w amerykańskiej grze i nie mogli pozostać na uboczu nadciągającej burzy⁶⁰.

W grudniu 2002 r. w Londynie odbyła się konferencja irackiej opozycji. Konferencji patronowały Stany Zjednoczone, a jej obradom przewodniczył Zalmay Khalilzad, pełnomocnik prezydenta Busha ds. kontaktów z iracką opozycją. W spotkaniu w Londynie wzięły udział najważniejsze siły antysaddamowskie, w tym i szyickie, ale obrady zdominowała rywalizacja głównych polityków nad całym ruchem opozycyjnym. Od początku też zrodził się problem jedności głównych sił opozycyjnych. W Londynie wybrany został 15-osobowy komitet organizacyjny, co gwarantowało efektywność jego działania. Jednak w ciągu kilku kolejnych miesięcy komitet rozrósł się do 100 osób, które nie były jako gremium zdolne do przyjęcia jakichkolwiek decyzji.

Zgodnie z postanowienia konferencji londyńskiej, drugie spotkanie przedstawicieli opozycji odbyło w lutym 2003 r. w Salahadinie w Kurdystanie irackim. Na spotkaniu tym wybrany został komitet wykonawczy ruchu antysaddamowskiego, w którego skład weszli Szalabi, Talabani, Al-Barzani oraz Muhammad Bakir al-Hakim z Wysokiej Rady Rewolucji Islamskiej w Iraku. Paszaszi odmówił wejścia w skład nowego ciała i podobnie postąpił Szarif Ali z Konstytucyjnego Ruchu Monarchicznego. W ten sposób w Komitecie byli reprezentowani Kurdowie i szyici, ale nie było w nim sunnitów. Członkowie komitetu najwyraźniej szykowali się do przejęcia władzy po obaleniu Saddama Husajna, ale USA nie chciały traktować komitetu jako gabinetu cieni, gdyż uważały, że na tworzenie nowych władz będzie czas po obaleniu dotychczasowych⁶¹.

8 listopada 2002 r. Rada Bezpieczeństwa ONZ uchwaliła jednomyślnie rezolucję nr 1441, w której zażądała od Iraku przedstawienia dokumentacji o wszystkich programach zbrojeniowych i bezwarunkowego wpuszczenia na swoje terytorium inspektorów Komisji Monitorującej, Weryfikującej i Inspekcyjnej Narodów Zjednoczonych (United Nations Monitoring, Verification and Inspection Commission, UNMOVIC) oraz Światowej Agen-

⁶⁰ O polityce USA wobec opozycji irackiej: K. Czornik, *op. cit.*, s. 174–187.

⁶¹ Patrz: J. Dobbins [*et al.*], *op. cit.*, s. 37; M.R. Gordon and General B.E. Trainor, *Cobra II: The Inside Story of the Invasion and Occupation of Iraq*, Pantheon Books, New York 2006, s. 86, 468.

cji Atomistyki⁶². Rezolucja zagroziła Irakowi poważnymi konsekwencjami w przypadku odmowy spełnienia żądań, ale nie przewidywała mechanizmu automatycznego użycia siły. Niemniej, USA i Wielka Brytania traktowały Rezolucję nr 1441 jako postawę ewentualnych działań militarnych. Stąd też przedstawienie przez Irak 8 grudnia 2002 r. w Radzie Bezpieczeństwa raportu o programach zbrojeniowych podzieliło Radę. USA i Wielka Brytania wskazały na poważne braki w irackim raporcie i twierdziły na tej podstawie, że Irak nie wypełnił żądań zawartych w Rezolucji nr 1441, w związku z czym jedyną drogą do wyeliminowania niebezpieczeństwa wyprodukowania przez Bagdad broni masowego rażenia pozostaje użycie siły w celu obalenia Saddama Husajna.

Francja, Niemcy i Rosja uważały tymczasem, że przedstawiony przez Irak raport należy traktować jako przejaw dobrej woli władz irackich i wznowić prace UNMOVIC. Za przyjęciem takiego stanowiska przemawiał także raport Hansa Blixa z 27 stycznia 2003 r., w którym przewodniczący UNMOVIC wskazał na chęć władz irackich do współpracy z jego komisją. Blix przygotował 14 lutego nowy raport, w którym stwierdził, że jego komisja nie znalazła w Iraku śladów broni masowego rażenia. Przewodniczący UNMOVIC podkreślił jednocześnie, że wątpi w dobre chęci Saddama Husajna do rozbrojenia się.

Raporty Blixa wywołały gorące dyskusje w Radzie Bezpieczeństwa. USA, Wielka Brytania i Hiszpania zgłosiły 24 lutego projekt rezolucji, podkreślający konieczność wyciągnięcia wobec Saddama Husajna konsekwencji w związku z odmową podporządkowania się rezolucjom ONZ. Jednak projekt ten został odrzucony przez Francję i Niemcy, które opowiedziały się za stopniowym rozbrojeniem Iraku⁶³.

5 lutego 2003 r. amerykański sekretarz stanu Colin Powell oświadczył na posiedzeniu Rady Bezpieczeństwa ONZ, że Irak posiada broń masowego rażenia, a nienawiść, którą Saddam Husajn wykazuje wobec USA powoduje, że naród amerykański nie czuje się bezpieczny. Jednak brak dowodów na posiadanie przez Irak takiej broni nie działał na rzecz dyplomacji amerykańskiej.

Po 24 lutego 2003 r. USA i Wielka Brytania zdały sobie sprawę, że nie uda im się uzyskać zgody Rady Bezpieczeństwa na użycie siły w celu obalenia Saddama Husajna. Postanowiły więc utworzyć koalicję sił antysaddamowskich

⁶² UNMOVIC została powołana do życia przez Radę Bezpieczeństwa ONZ 17 grudnia 1999 r. W 2002 r. na jej czele stał Hans Blix. Światową Agencją Atomistyki kierował wówczas Mohamed El-Baradei.

⁶³ O tym okresie: M. Rai, *op. cit.*, s. 56–86, 166–168.

poza ONZ. 16 marca 2003 r. na Azorach odbyło się spotkanie przywódców USA, Wielkiej Brytanii, Hiszpanii i Portugalii. Uczestnicy szczytu skierowali do ONZ ultimatum z żądaniem podjęcia w ciągu jednego dnia decyzji o przymusowym rozbrojeniu Iraku. Wiadomo było, że spełnienie żądania będzie w tak krótkim czasie niemożliwe, chociażby ze względów proceduralnych. 17 marca prezydent Bush wystosował ostateczne ultimatum do Saddama Husajna, w którym zażądał, aby iracki prezydent opuścił wraz z synami Irak w ciągu 48 godzin. Ponieważ Saddam Husajn nie zastosował się do ultimatum prezydenta Busha, personel ONZ znajdujący się w Iraku opuścił ten kraj⁶⁴.

20 marca 2003 r. siły koalicji państw zachodnich rozpoczęły operację „Wolność dla Iraku” (*Iraqi Freedom*). Bazą dla działań był Kuwejt i była to jedyna baza wojsk sprzymierzonych, gdyż parlament turecki nie zgodził się na wyprowadzenie ataku z terytorium tureckiego. W pierwszej kolejności przeprowadzone zostały ataki bombowe na centrum prezydenckie w Bagdadzie z zamiarem zabicia Saddama Husajna. Plan ten wszakże nie powiódł się, ale ataki z powietrza okazały się bardzo skuteczne w niszczeniu obrony przeciwlotniczej Iraku. W dniu nalotów bombowych rozpoczęło się natarcie wojsk lądowych. Dowództwo koalicji zakładało, że Husajn nie cieszy się poparciem społeczeństwa, w związku z czym opór przeciwko wojskom lądowym sojuszników będzie nikły. Przewidywania te sprawdziły się tylko częściowo. Port w Umm Kasrze bronił się przez kilka dni, a w An-Nasirijii, w centrum miasta, wojska irackie stawiały sojusznikom zacięty opór. Podobnie było w Al-Basrze, którą Brytyjczycy zdobyli 6 kwietnia po kilku dniach walk.

Zdobycie Bagdadu rozpoczęło się 3 kwietnia i dopiero 9 kwietnia wojska amerykańskie zaczęły dominować w centrum stolicy. Codzienne dochodziło przy tym do samobójczych ataków, co pociągało za sobą straty ludzkie. Symbolem obalenia Saddama Husajna było zburzenie jego pomnika w Bagdadzie, jakkolwiek w sferze wojskowej ważniejsze było to, że prawie natychmiast powstały tajne bojówki prosaddamowskie, które wypowiedziały wojnę siłom interwencyjnym⁶⁵.

W Bagdadzie odsunięcie od władzy rządu Saddama Husajna wywołało chaos. Na porządku dziennym był grabieże, zabójstwa, niszczenie mienia. Część osób

⁶⁴ Patrz: M. Rai, *op. cit.*, s. 99–101; D.M. Malone, *The International Struggle over Iraq: Politics in the UN Security Council 1980–2005*, Oxford University Press, Oxford 2006, s. 199–200; H. Królikowski, Cz. Marcinkowski, *Irak 2003*, Bellona, Warszawa 2003, s. 26–59; O wystąpieniu Powella w ONZ: A. Dawisha, *Iraq. A Political History from Independence to Occupation*, Princeton University Press, Princeton 2009, s. 242–243.

⁶⁵ Na temat przebiegu operacji *Iraqi Freedom* patrz: *Iraq War 2003. Rise of the 'New Unilateralism'*, ed. by K. Santhanam, Institute for Defense Studies and Analysis, New Delhi 2003.

mściła się na funkcjonariuszach rządu i partii za doznane krzywdy. Życiową szansę na wzbogacenie się dostrzegli bandyci i pospolicci przestępcy. Do akcji wkroczyli także bojówkarze saddamowskich służb specjalnych, którzy kierowali się zasadą „im gorzej, tym lepiej”. Dowództwo amerykańskie postanowiło wyznaczyć zarządcę Bagdadu, który zapanowałby nad falą przemocy w mieście. Został nim emerytowany generał Jay Garner, który przybył do Bagdadu 21 kwietnia 2003 r. Garner utworzył Urząd Odbudowy i Pomocy Humanitarnej (*Office of Reconstruction and Humanitarian Aid*), ale szybko okazało się, że ani on, ani jego urząd nie jest w stanie zapanować nad sytuacją. 12 maja miejsce Garnera zajął L. Paul Bremer, pracownik Departamentu Stanu. Bremer stanął na czele administracji określonej jako Koalicyjna Władza Tymczasowa (*Coalition Provisional Authority*), a jego pierwszym krokiem była delegalizacja partii Al-Bas, demobilizacja armii irackiej oraz rozwiązanie wszystkich instytucji starego reżimu ze służbami specjalnymi włącznie. Kroki te nie przyniosły poprawy sytuacji. Mimo że 1 maja prezydent Bush ogłosił koniec operacji wojennych – Bagdad był ciągle polem walki. Walki trwały także w Al-Basrze, którą formalnie zarządzało dowództwo wojsk brytyjskich⁶⁶.

Od 9 kwietnia 2003 r. do 28 czerwca 2004 r. Irak był *de facto* pod obcą okupacją. Krajem zarządzały władze amerykańskie i brytyjskie. W Bagdadzie na czele Koalicyjnej Władzy Tymczasowej stał Amerykanin L.P. Bremer jako wysłannik i administrator prezydenta USA (*U.Z. Presidential Envoy and Administrator*). Po 28 czerwca 2004 r. suwerenność nad Irakiem została przekazana Irakijczykom i rozpoczął się nowy rozdział w historii Iraku.

Neokonserwatyzm amerykański, podejmując decyzję o interwencji w Iraku, kierował się kilkoma celami. Chodziło o zaszczerpienie świeckiego modelu demokracji i gospodarki wolnorynkowej w Iraku i – szerzej – na Bliskim Wschodzie. Irak świeciłby przykładem na cały Bliski Wschód jako państwo demokratyczne i dowód na to, że zachodnia demokracja jest wzorem do naśladowania dla całego świata. Chodziło też o względy taktyczne. Gdyby w Iraku powstał demokratyczny system polityczny, to niebezpieczeństwo zaatakowania przez ten kraj Arabii Saudyjskiej, amerykańskiego sojusznika, byłoby znacznie mniejsze. Nie musiałyby wówczas w Arabii Saudyjskiej stacjonować wojska amerykańskie, co wywoływało poważne napięcia społeczne i polityczne w społeczeństwie saudyjskim. Zamiana rządu Saddama Husajna na sojusznicy ograniczyłyby

⁶⁶ Szczegółowo o tworzeniu nowych władz w Iraku: A. Dawisha, *op. cit.*, s. 243–246; J. Dobbins [*et al.*...], *op. cit.*, s. 38–49; także: A. Bieńczyk-Missala, *Konsekwencje konfliktu irackiego dla ludności cywilnej*, „Stosunki Międzynarodowe” 2006, nr 1–2, s. 150–156.

także możliwości działania islamskich terrorystów. Islamiści zostaliby odcięci od źródła finansowania i zaopatrzenia w broń. Takie rozumowanie wydawało się logiczne. Chodziło, bez wątpienia, również o zabezpieczenie źródeł ropy i gazu w rejonie Bliskiego Wschodu, Kaukazu i Azji Środkowej. Ingerencja w sprawy Iraku zakończyłaby politykę sankcji ekonomicznych, nakładanych przez ONZ na Irak, którą Zachód prowadził przez 12 lat i która była nieskuteczna. Pewną rolę odegrała również obrażona duma rodziny Bushów w związku z nieudaną próbą Busha-ojca odsunięcia Saddama Husajna od władzy w 1991 r.⁶⁷

Strategia neokonserwatyizmu wobec Bliskiego Wschodu została poddana krytyce. Poglądy zwolenników tej ideologii zostały ocenione jako krótkowzroczne i nie uwzględniające specyfiki regionu. Należy przyznać, że nie wszystkie cele tej strategii zostały zrealizowane. Przede wszystkim, nie zakończona została wojna z terroryzmem. Stało się tak dlatego, że jednostronnie zdiagnozowano jego przyczyny. Zbigniew Brzeziński odniósł się do tego zagadnienia w szerszym kontekście jednobiegunowości i rozwoju świata w dobie globalizacji. Powiedział, że jednostronne działania jednego mocarstwa wywołają wcześniej czy później wobec tego mocarstwa powszechną nienawiść. Z. Brzeziński nie zgodził się z twierdzeniem, że terrorystyczny atak na Amerykę 11 września 2001 r. to tylko kwestia wrodzonej wrogości do Ameryki złych ludzi. Były doradca ds. bezpieczeństwa prezydenta J. Cartera podkreślił, że przyczyny tych wydarzeń tkwią w zmianach świadomościowych, które zachodzą w skali globalnej pod wpływem pogarszania się warunków życia coraz większej części mieszkańców naszej planety⁶⁸.

5.6. Arabska Wiosna: jaka przyszłość?

W pierwszych miesiącach 2011 r. na Bliskim Wschodzie doszło do burzliwych wydarzeń, które w niektórych krajach arabskich nazwane zostały „rewolucjami”, a w Europie – „Arabską Wiosną” przez analogię do wielkiego zrywu w XIX-wiecznej Europie przeciwko despotyzmowi, niesprawiedliwości i krzywdzie. Ludzie, którzy wyszli w 2011 r. na ulice arabskich miast żądali wolności, demokracji i sprawiedliwości, ale za szczytnymi hasłami kryły się rzeczy przyziemne – brak pracy, mieszkań i perspektyw na lepszą przyszłość. Społeczeństwa

⁶⁷ Por.: A.R. Abootalebi, *What Went Wrong in Iraq?*, [w:] *The Middle East and the United States*, *op. cit.*, s. 413; P. Rogers, *op. cit.*, s. 158–160.

⁶⁸ Z. Brzeziński, *The Choice: Global Dominantion or Global Leadership*, Basic Books, New York 2004, s. 217–229.

regionu znalazły się w głębokim kryzysie, który dotyczył właściwie wszystkiego – także wody, energii i żywności.

Bliski Wschód i Afryka Północna, posiadając ok. 66% światowych zasobów ropy naftowej, należą do najbiedniejszych regionów w świecie. Wskaźniki rozwojowe od dawna świadczyły o trudnej sytuacji regionu i o tym, że znajduje się on na marginesie globalnych procesów gospodarczych. W 22 krajach Ligi Państw Arabskich mieszkało w 2009 r. ok. 330–340 mln mieszkańców, co było liczbą porównywalną z liczbą mieszkańców USA i w krajach starej Unii Europejskiej. Jednak na tym wszelkie porównania się kończyły. Łączny produkt krajowy brutto (PKB) państw grupy nazywanej MENA – *Middle East and North Africa* (kraje arabskie oraz Turcja i Iran) wyniósł bowiem w 2009 r. 1189,2 mld dol. (w tym 330,6 mld. przypadło na Iran). Dla porównania dochód jednej tylko Hiszpanii wyniósł 1464,7 mld dol. Średni dochód na głowę mieszkańca Bliskiego Wschodu był wprawdzie wyższy (3594 dol. w 2009 r.) niż w innych częściach świata rozwijającego się (Afryka subsaharyjska czy Azja z Chinami) i było tu także mniej skrajnej nędzy (poniżej 1,25 dol. dochodu dziennie), co tłumaczy się muzułmańską tradycją wspomagania biednych jałmużną, ale mimo to co piąty Arab osiągał dochód niższy od 2 dol. dziennie. W minionych 20 latach średnioroczny wzrost dochodu na głowę mieszkańca wyniósł tylko 0,5% (dla całego świata wyniósł w tym czasie 1,3%). Pod względem tego ostatniego wskaźnika, Bliski Wschód zajmował wśród regionów przedostatnie miejsce przed Afryką subsaharyjską. Przy takim tempie wzrostu, podwojenie dochodu regionu mogło nastąpić dopiero po 140 latach, podczas gdy inne regiony zamierzały osiągnąć ten cel w ciągu 10 lat⁶⁹.

Bieda i ubóstwo mają na Bliskim Wschodzie charakter strukturalny. Są trwałe i dziedziczone w rodzinie z pokolenia na pokolenie. Przyczyną jest niedobór środków produkcji – kawałka ziemi, straganu, maszyny do szycia, czy niewielkiej sumy kapitału na zakup surowca czy towaru. Na wsi egipskiej pod koniec lat 90. XX w. 70% ziemi ornej było w rękach 20% posiadaczy ziemskich. Większość chłopów nie miała ziemi w ogóle. Ludzi, którzy nie mieli dosłownie

⁶⁹ Patrz: UNDP, Arab Fund for Economic and Social Development, *Arab Human Development Report 2002*, New York 2002, s. 85, 88; *Middle East and North Africa Region. 2008 Economic Developments and Prospects. Regional Integration for Global Competitiveness*, The World Bank, Washington, DC 2009, s. 145; *Middle East and North Africa Region. 2007 Economic Developments and Prospects. Job Creation in an Era of High Growth*, The World Bank, Washington, DC 2007, s. 2; *Conflict, Security and Development. World Development Report 2011*, The World Bank, Washington, DC 2011, s. 344–345.

niczego, stanowili w Egipcie pod koniec lat 90 XX w. aż 26% całej populacji⁷⁰. Żyli z datków od państwa lub instytucji religijnych, lub z zebrania na ulicach.

Najważniejszym czynnikiem kryzysogennym okazała się eksplozja demograficzna. Szybki przyrost liczby ludności to największe wyzwanie w XX w. dla ekip rządzących krajami od Maroka przez Egipt, Turcję po Iran. Ludność 22 krajów arabskich oraz Iranu i Turcji wzrosła z 127 mln w 1970 r. do 305 mln w 2005 r. Tempo powiększania się liczby ludności było więc na Bliskim Wschodzie znacznie szybsze niż w dziewiętnastowiecznej Europie. Ludność Europy wzrosła wówczas z 187 mln do 400 mln, ale trwało to całe stulecie.

W latach 2000–2005 liczba ludności osiemnastu krajów arabskich zwiększała się o 6 mln rocznie, co oznaczało przyrost naturalny na poziomie 2,2% rocznie. Tak wysoki przyrost przyniósł zmianę demograficzną w postaci znacznego zwiększenia się odsetka ludzi młodych w wieku produkcyjnym i reprodukcyjnym. Liczba ludności w wieku produkcyjnym w sześciu krajach Afryki Północnej (Egipt, Libia, Algieria, Tunezja, Maroko i Mauretania) wzrosła z 45 mln w 1970 r. do 105 mln w 2000 r. W pięciu innych krajach arabskich – Iraku, Arabii Saudyjskiej, Sudanie, Syrii i Jemenie – przyrost tej liczby był jeszcze bardziej gwałtowny – z 59 mln w 1970 r. do 146 mln w 2000 r.⁷¹

Ludność arabskiego Bliskiego Wschodu powiększyła się w XX w. pięciokrotnie, a przyrost jest ciągle wysoki i wynosi 2,3%. To oznacza konieczność stworzenia nowych miejsc pracy, wyprodukowania więcej żywności, budowę nowych domów, szkół, szpitali. Najważniejsze są oczywiście miejsca pracy. Region ma najmłodszą populację ze wszystkich regionów świata. Prawie $\frac{3}{4}$ Arabów to ludzie poniżej 30 roku życia. The Arab Human Development Report oszacował w 2009 r., że kraje arabskie powinny stworzyć dla młodych ludzi do 2020 r. 51 mln miejsc pracy. Żądanie to nie wydaje się możliwe dzisiaj do zrealizowania⁷².

Z punktu widzenia polityki gospodarczej, Bliski Wschód przeszedł w XX w. ewolucję od kapitalistycznej gospodarki wolnorynkowej w pierwszej połowie XX w. – po stadium gospodarki sterowanej centralnie o orientacji socjalistycznej w latach 50. i 60., i etap gospodarki kapitalistycznej z silną pozycją państwa jako regulatora procesów gospodarczych.

⁷⁰ M. Loeve, *Social Security in Egypt: An Analysis and Agenda for Policy Reform*, Working Papers 2024, Economic Research Forum for the Arab Countries, Iran and Turkey, Cairo 2000, s. 3.

⁷¹ Por. P. Rivlin, *Arab Economies in the Twenty-First Century*, Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 7–8, 13.

⁷² *Ibidem*, s. 37–38.

Na początku XXI w. Egipt i inne arabskie kraje regionu postanowiły rzucić się na głęboką wodę liberalizmu gospodarczego i przyspieszyć w ten sposób wzrost gospodarczy. Zmieniono system podatkowy i celny. Wprowadzono ułatwienia dla biznesu i stworzono specjalne strefy ekonomiczne. Kapitał prywatny uzyskał większe możliwości inwestowania. Ograniczono wydatki budżetowe na cele socjalne. Sprywatyzowano banki, cementownie, huty, telefonię⁷³.

Przejsie do gospodarki wolnorynkowej było widoczne w czterech krajach: Egipcie, Jordanii, Tunezji i Maroku. Promotorem zmian były Stany Zjednoczone, które oddziaływały na rozwój wymienionych krajów przez Międzynarodowy Fundusz Walutowy i Bank Światowy. Zmiany gospodarcze doprowadziły do przeformułowania umowy społecznej oraz narodzin nowej klasy średniej, która stała się ważną siłą polityczną⁷⁴.

W rezultacie zmian w poszczególnych krajach wystąpiły pozytywne przeobrażenia w skali całego regionu. Według danych Banku Światowego produkt krajowy brutto dla całego regionu wzrósł w 2006 r. o 6,3%, co oznaczało prawie podwojenie tempa wzrostu w porównaniu z 3,6% rocznego wzrostu w dekadzie lat 90. W ujęciu dla jednego roku wskaźnik ten był najwyższy od 10 lat i to mimo trudnej sytuacji gospodarczej w Iraku, Libanie, na Zachodnim Brzegu i w Strefie Gazy. W przeliczeniu na jednego mieszkańca PKB wzrósł w 2006 r. o 4,2%, co było najwyższym przyrostem rocznym od 20 lat⁷⁵. Powstało wiele miejsc pracy w sektorze prywatnym przy jednoczesnym spadku zatrudnienia w sektorze państwowym. Liczba nowych miejsc pracy w regionie w okresie 2000–2005 wzrastała w tempie 4,5% rocznie i pod względem tego wskaźnika Bliski Wschód wyprzedził inne rozwijające się regiony świata. W omawianym okresie wskaźnik bezrobocia w regionie spadł z 14,3% do 10,8% ogółu siły roboczej, co zbliżyło MENA do innych regionów świata⁷⁶.

⁷³ „International Herald Tribune”, December 12, 2007.

⁷⁴ Por. Y. Halabi, *US Foreign Policy in the Middle East. From Crisis to Change*, Ashgate, Farnham, England and Burlington, VT 2009, s. 92–95; J. Zdanowski, *Bliski Wschód 2011: bunt czy rewolucja?*, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2011.

⁷⁵ *Middle East and North Africa Region. 2007 Economic Developments and Prospects. Job Creation in an Era of High Growth*, op. cit., s. XV–XVI.

⁷⁶ <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/MENAEXT/0,,menuPK:247605~pagePK:146732~piPK:64003010~theSitePK:256299,00.html> (24.09.2008); jeśli chodzi o ten ostatni wskaźnik, to udział kobiet w zatrudnieniu stale wzrastał, w 2005 r. największy wzrost odnotowano w Iranie, gdzie udział kobiet w zatrudnieniu wzrósł w ciągu jednego roku z 33 do 41% ogółu zatrudnionych – patrz: *Middle East and North Africa Region. 2007 Economic Developments and Prospects. Job Creation in an Era of High Growth*, op. cit., s. 16.

Zbrojenia na Bliskim Wschodzie

Bliski Wschód to jeden z najbardziej zmilitaryzowanych regionów świata. W 2008 r. Departament Stanu USA oficjalnie zawiadomił amerykański Kongres o zamiarze sprzedaży Arabii Saudyjskiej najbardziej zaawansowanej technologicznie broni o nazwie Joint Direct Attack Munition. Sprzedaż Arabii Saudyjskiej najbardziej nowoczesnej broni było ostatnim etapem realizacji kontraktu, który USA i 6 krajów Rady Współpracy Krajów Zatoki (Perskiej) zawarły latem 2007 r. Kontrakt przewidywał sprzedaż Arabii Saudyjskiej, Kuwejtowi, Bahrajnowi, Zjednoczonym Emiratom Arabskim, Katarowi i Omanowi najnowocześniejszej broni o wartości 20 miliardów dol. Jednocześnie Biały Dom podjął decyzję o udzieleniu w ciągu najbliższych 10 lat pomocy wojskowej swoim głównym sojusznikom w regionie. Izrael miał otrzymać broń o wartości 30 mld, a Egipt – 13 mld dol. Ogólna suma pakietu dostawy broni dla Bliskiego Wschodu w latach 2007–2018 miała wynieść 63 miliardy dolarów. Dostawy sprzętu wojskowego dla wybranych krajów stały się ważnym elementem strategii prezydenta G.W. Busha wspierania od 2007 r. „umiarkowanych sił” Bliskiego Wschodu przeciwko „siłom ekstremizmu” w regionie.

Jednym z głównych beneficjentów amerykańskiej pomocy dla Bliskiego Wschodu był Egipt. Kraj ten jest wymownym przykładem sprzeczności założeń planu odgórnej „transformacji systemowej” z osiągniętymi rezultatami. Amerykańskie wsparcie, które miało zachęcić władze egipskie do przejścia do obozu zachodniego i zapoczątkowania przemian systemowych o charakterze demokratycznym, jedynie umocniło autorytarne rządy w tym kraju. Po podpisaniu przez prezydenta Sadata w 1979 r. układów w Camp David i nawiązaniu stosunków z Izraelem administracja amerykańska zaczęła kierować do Egiptu znaczącą pomoc gospodarczą, techniczną i wojskową. Jej wartość w latach 1979–2006 wyniosła ok. 60 mld dol. Po 1999 r. USA ograniczyły pomoc gospodarczą dla Kairu i skupiły się na wojskowej. Od tamtego roku Egipt otrzymywał rocznie broń i zaopatrzenie wojskowe o wartości 1,3 mld dolarów. Dostawy objęły m.in. myśliwce F-16 Falcon, czołgi M-1A1 Abrams, fregaty klasy Oliver. Amerykańska pomoc wojskowa służyła głównie umocnieniu systemu władzy prezydenta Mubarak, który ograniczał wszelkimi możliwymi metodami opozycję polityczną o orientacji islamistycznej, znaną z krytycznego stanowiska wobec polityki USA na Bliskim Wschodzie oraz wrogości do Izraela. Kongres USA wielokrotnie domagał się od władz egipskich przestrzegania standardów demokratycznych, ale ostatecznie górę brały względy strategiczne. System egipski, mimo że nie do końca demokratyczny, gwarantował, że siły antyamerykańskie nie przejmą władzy w tym kluczowym dla amerykańskiej strategii państwie na Bliskim Wschodzie. W latach 2001–2005 władze egipskie wydały 861 pozwoleń na tranzyt przez Kanał Sueski amerykańskich okrętów wojennych. W tym czasie samoloty wojskowe USA ponad 36 tys. razy wykorzystywały dla przelotu przestrzeń powietrzną Egiptu.

Izrael, główny sojusznik USA na Bliskim Wschodzie, miał otrzymać do 2018 r. pomoc wojskową o wartości 30 miliardów dolarów. W latach 1976–2006 amerykańska pomoc ekonomiczna i wojskowa dla Izraela zamknęła się sumą ok. 90 mld dolarów. Prawie 50 mld z tej sumy zostało przekazane w ramach programu Foreign Military Financing. Była to najnowocześniejsza broń i technologie wojskowe, co pozwoliło Izraelowi stać się producentem broni, która skutecznie rywalizuje o rynki zbytu z bronią amerykańską. Izrael odgrywa w amerykańskiej strategii rolę głównej siły – powstrzymującej umacnianie się reżimów antyamerykańskich w Iranie i Syrii oraz takich ruchów społecznych i politycznych – znanych z krytycznego nastawienia do polityki USA w regionie, jak Hamas i Hezbollah.

Trzecim filarem amerykańskiej strategii na Bliskim Wschodzie są arabskie kraje Zatoki Perskiej. Należą one do światowej czołówki pod względem wysokości wydatków budżetowych na zbrojenia. W latach 1980–2000 Kuwejt, Bahrajn i Katar przeznaczały rocznie na zbrojenia ok. 20–25% wydatków budżetowych, Arabia Saudyjska – 40%, a Oman i ZEA – prawie 45%. Tak wysokie wydatki na zbrojenia wiązały się z konfliktami regionalnymi grozącymi eskalacją działań zbrojnych na cały region (wojna iracko-irańska, agresja Iraku na Kuwejt, irański program nuklearny) oraz z dążeniem miejscowych elit do zachowania władzy i kontroli nad ogromnymi złożami ropy. W przypadku tego drugiego czynnika chodziło o ograniczenie wpływów opozycji politycznej, która głosiła islamistyczną wizję rozwoju i była jednoznacznie krytyczna wobec polityki USA w regionie. Głównym dostawcą broni do Zatoki Perskiej były USA. Arabia Saudyjska zakupiła w latach 1951–2005 uzbrojenie amerykańskie o wartości 62 mld dol., Kuwejt – 7,8 mld, ZEA – ok. 2 mld, a Bahrajn – prawie 1,8 mld dol. Zakupy te związane były głównie z wojną w Zatoce w latach 1990–1991. W okresie 2000–2005 sześć krajów RWKZ(P) przeznaczyło na zakup amerykańskiej broni łącznie 233 mld dol., co stanowiło ok. 70% wydatków na zbrojenia całego arabskiego Bliskiego Wschodu. Oznaczało to poważne uzależnienie tych krajów od amerykańskich dostaw, co było korzystne z punktu widzenia USA, gdyż powiązało arabskie kraje naftowe z interesami geopolitycznymi Waszyngtonu. Sytuacja związana z programem nuklearnym Iranu oznaczała przy tym jeszcze bardziej ścisłe powiązanie obydwu stron i przyspieszenie wyścigu zbrojeń w regionie Zatoki Perskiej.

Opr. na podst.: Sean L. Yom, *Washington's New Arms Bazar*, „Middle East Report”, No. 246, Spring 2008, s. 22–31, tłum. Jerzy Zdanowski.

Jednak w powszechnym odczuciu pozytywne wskaźniki makroekonomiczne nie świadczyły jeszcze o tym, że sytuacja w regionie zdecydowanie poprawiła się. Już od 2002 r. w wielu środowiskach naukowych w różnych częściach świata arabskiego toczyły się ożywione dyskusje na temat polityki rozwojowej, w trakcie których wyrażano przekonanie, że wzrost gospodarczy powinien być powiązany nie tylko z liberalizacją gospodarczą, ale także i polityczną. Na taki związek położyła nacisk Unia Europejska. Unia prowadziła dialog z krajami arabskimi w ramach procesu barcelońskiego, zapoczątkowanego w 1995 r. W deklaracji barcelońskiej z 1995 r. uznano, że najlepszym instrumentem rozwiązywania problemów rozwoju gospodarczego i stabilizacji politycznej w regionie jest stopniowe ograniczanie roli państwa w gospodarce i demokratyzacja. Ogłoszony wówczas przez Komisję Europejską program wspierania sektora prywatnego miał doprowadzić do uformowania się silnej ekonomicznie klasy średniej, która miała się stać – podobnie jak w Europie – załącznikiem silnego społeczeństwa obywatelskiego, co zapoczątkowałoby erozję autorytaryzmu⁷⁷.

Nie można powiedzieć, że państwa arabskie nie doświadczyły liberalizacji politycznej. We wszystkich, albo prawie we wszystkich, istniały parlamenty, systemy wielopartyjne, podział władzy na wykonawczą, ustawodawczą i sądową, formalna niezawisłość sądów i – co najważniejsze – zasada wybieralności do wszystkich organów władzy ustawodawczej. Specyfika bliskowschodnich systemów politycznych wyrażała się w paradoksalnej kombinacji swobód politycznych i represji. W miarę rozszerzania zakresu tych swobód narastały również represje i w rezultacie cały system był jeszcze bardziej kontrolowany przez władzę wykonawczą z jednym ośrodkiem władzy (prezydentem) na czele. Dobrze obrazuje to sytuacja prasy w krajach arabskich. Ktoś, kto oglądał kanały państwowej telewizji egipskiej, mógł zwrócić uwagę na dużą swobodę wypowiedzi dziennikarzy i obywateli. W ostatnich latach pojawiły się nawet wywiady z ludźmi z ulicy prowadzone „na żywo”. W audycjach krytykowano producentów za złą jakość towarów, władze miejskie za złą organizację ruchu drogowego, urzędy za opieszałość, itd. Bezpośrednie transmisje z obrad parlamentu pokazywały gorące debaty i bardzo ostrą krytykę rządu i poszczególnych ministrów. Istniały jednak niewidoczne granice tej krytyki i wszyscy wiedzieli, że nie należy ich przekraczać.

Sytuacja na Bliskim Wschodzie w 2011 r. była również porównywana do tej, która zrodziła się w 1989 r. w Europie Środkowej, ale była od niej diametralnie odmienna. W Europie protesty spowodowane były tym, że ludzie nie chcie-

⁷⁷ Tekst: „Barcelona Declaration and Euro-Mediterranean Partnership”, <http://europa.eu/scad-plus/leg/en/lvb/r15001.htm> (18.11.2009).

li upaństwowionego socjalizmu i *de facto* chcieli gospodarki wolnorynkowej o mniej lub bardziej liberalnym zabarwieniu. Bliski Wschód natomiast zaczął przechodzić do gospodarki wolnorynkowej już w latach 80. XX w., a w 2011 r. ludzie protestowali właśnie przeciwko gospodarczemu liberalizmowi⁷⁸.

W związku z tak ostrym protestem społecznym, niektórzy zaczęli mówić i pisać o tym, że neoliberalizm jako model rozwoju skompromitował się, gdyż generuje biedę, pogłębia nierówności i spycha nowe grupy społeczne na marginesy społeczeństwa⁷⁹. W odniesieniu do Egiptu, kraju najludniejszego i z największą gospodarką w regionie, takie twierdzenie było prawdziwe tylko częściowo. W dekadzie 1991–2000, kiedy nastąpił pierwszy etap reform liberalnych, tempo wzrostu gospodarczego w Egipcie zwiększyło się z 1,2% w 1991 r. do 6,35% w 2000 r. W konsekwencji Egipt przesunął się z grupy państw o niskim dochodzie *per capita* 780 dol. w 1991 r. do grupy państwa średniorozwiniętych z dochodem w 2000 r. *per capita* 1,5 tys. dol.

Krytycy neoliberalizmu podkreślają, że reformy rynkowe pogłębiają biedę. Jednak w Egipcie teza ta nie znalazła potwierdzenia. Jeśli do 1991 r. wskaźnik ubóstwa pogarszał się o 0,81% rocznie, a realne płace robotników fizycznych spały o 18%, to po 1991 r. tendencja ta została zahamowana.

Według Banku Światowego w latach 1990–1991 25% gospodarstw domowych miało dochody poniżej granicy ubóstwa; w 1995 r. wskaźnik ten wyniósł 19%, a w 2000 r. – 17%. Część osób biednych mogła w warunkach liberalizowania gospodarki poprawić swoją sytuację. Liberalizacja miała więc w sumie pozytywny wpływ na ograniczanie sfery ubóstwa, jakkolwiek go nie wyeliminowała⁸⁰.

Rozwój krajów Bliskiego Wschodu w ostatniej dekadzie i ostry protest społeczny przeciwko polityce tamtejszych rządów świadczą nie tyle o kompromitacji liberalizmu gospodarczego jako modelu rozwojowego, co określonej jego formy, a mianowicie prywatyzowania i urynkowania gospodarki oraz dążenia do wzrostu za wszelką cenę w warunkach autorytaryzmu politycznego, a więc bez żadnego nadzoru społecznego. Taka forma modelu liberalnego działała jedynie na korzyść „kolesiów” i doprowadziła do pogłębienia nierówności w dochodach oraz dysproporcji w rozwoju regionalnym. Przeciwko temu protestowały ulice miast arabskich w 2011 r.

⁷⁸ W. Ambrust, *The Revolution against Neoliberalism*, „Dżadaliya”, February 23, 2011, za: <http://www.jadaliyya.com/pages/index/717/the-revolution-against-neoliberalism> (29.03.2011).

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ S. Salem, J. Gleason, *An Examination of Poverty Production in Egypt. Contributing Factors, Sustainability, and Lesson*, USAID, Washington, DC January 2005, s. 1, 3, 6, 10.

Arabska Wiosna zmieniła układ sił w regionie. W Jemenie doszło do wojny domowej, w rezultacie której musiał odejść prezydent Ali Salih. Równie krwawe wydarzenia miały miejsce w Libii, gdzie powstańcy przy pomocy Zachodu odsunęli od władzy Muammara Kaddafiego i zabili go. Libia rozpadła się na co najmniej dwie części. Wojna domowa wybuchła w Syrii i zagroziła rozpadem tego kraju na część alawicką i część sunnicką.

Wydarzenia 2011 r. okazały się poważnym wyzwaniem dla Zachodu. Administracja USA i rządy państw zachodnioeuropejskich popierały autorytarne reżimy w świecie arabskim, przyjmowały za dobrą monetę argumentację bliskowschodnich dyktatorów, że nie czas na prawdziwą demokrację ze względu na niebezpieczeństwo ze strony islamizmu. W rezultacie Zachód nie zdołał nakłonić elit Bliskiego Wschodu do dopuszczenia społeczeństwa do szerszego udziału w rządzeniu i znalazł się pod dyktatem bliskowschodniej „ulicy”.

W odpowiedzi na Arabską Wiosnę przywódcy krajów europejskich zapowiedzieli aktywizację działań Unii Śródziemnomorskiej. USA pełnią szczególną rolę na Bliskim Wschodzie. Chodzi zarówno o sojusz strategiczny z Izraelem, jak i względy bezpieczeństwa globalnego. Ta ostatnia kwestia wiąże się z licznymi konfliktami w regionie Bliskiego i Środkowego Wschodu, z których najtrudniejszy do rozwiązania okazał się konflikt izraelsko-palestyński. Z powodu konfliktów Bliski Wschód stał się jednym z najbardziej zmilitaryzowanych regionów świata. Tendencja ta utrzymuje się, a głównym dostawcą sprzętu wojskowego dla regionu są USA, które dozbrajanie sojuszników uważają za środek utrzymania hegemonii w regionie.

Może zabrzmieć to paradoksalnie, ale fakt, że muzułmański Bliski Wschód boryka się z poważnymi problemami rozwojowymi i że sam sobie z nimi nie poradzi, okazuje się wielką szansą na poprawę we wzajemnych stosunkach tego regionu i Zachodu. Jeśli problemy te pozostaną nierozwiązane, to ich negatywne skutki będą nadal przenosić się na sąsiada. Te problemy to: destabilizacja gospodarcza, niska dynamika wzrostu PKB, przeludnienie, szybki przyrost naturalny, wysokie bezrobocie, ciągle wysoki analfabetyzm, przestarzałe metody edukacji. Problemy rozwojowe będą się pogłębiać w związku z szybkim przyrostem liczby mieszkańców Bliskiego Wschodu. W 2009 r. na obszarze od Maroka na zachodzie po Iran na wschodzie mieszkało 325 mln ludzi. W 2050 r. ma ich być 550 milionów.

5.7. Irańska polityka regionalna: ambicje i możliwości

Politykę zagraniczną Iranu po upadku szacha w 1979 r. cechowało przede wszystkim dążenie do nieangażowania się ani po stronie bloku wschodniego, ani po stronie bloku zachodniego. Iran unikał uzależnienia zewnętrznego, starał się umocnić suwerenność i integralność terytorialną, występował jako obrońca wszystkich muzułmanów bez względu na to, w jakim kraju żyli i starał się rozwijać stosunki z państwami, które podobnie jak Iran chciały pozostawać z boku rywalizacji wielkich mocarstw. Tymi zasadami kierowały się wszystkie ekipy rządowe po rewolucji 1979 r., jakkolwiek w różnych okresach istnienia Islamskiej Republiki Iranu górę brały bądź tendencje pragmatyczne, bądź względy ideologiczne.

Traktowanie Zachodu, a zwłaszcza USA, z założenia, jako wroga islamu i Iranu tworzyło ramy pragmatyzmu w irańskiej polityce zagranicznej. Były one nieprzekraczalne i w związku z tym bardzo sztywne dla dyplomacji irańskiej. Iran rozwijał stosunki z krajami Afryki, Ameryki Łacińskiej i Azji, przede wszystkim z Chinami. Kraj ten był traktowany w Iranie jako model do naśladowania w zakresie polityki rozwojowej. W latach prezydentury Muhammada Chatamiego (1997–2005) Iran dążył do złagodzenia napięć w stosunkach z Zachodem na zasadach wzajemnego poszanowania. Po dojściu w 2005 r. do władzy Mahmuda Ahmadineżada nastąpił jednak powrót do polityki z lat 80., akcentującej nadrzędność relacji z tzw. Trzecim Światem⁸¹.

Nieustabilizowana sytuacja w Iraku po usunięciu Saddama Husajna w 2003 r., kłopoty USA w tym kraju i rozbić wewnętrzne świata arabskiego były na rękę Teheranowi; pozwoliły mu bowiem stać się nie tylko państwem dominującym w strefie Zatoki Perskiej, ale uzyskać szerokie wpływy na całym arabskim Bliskim Wschodzie. Z niektórymi krajami, takimi jak Syria, Iran nawiązał przyjacielskie i bliskie stosunki. Z innymi – jak Arabia Saudyjska, pozostałe kraje arabskie Zatoki Perskiej, Egipt i Jordania – stosunki te były złe, a wymienione kraje były traktowane jako zagrażające interesom narodowym Iranu. Władze w Teheranie przedstawiały się jako obrońca szyitów mieszkających w arabskich krajach Zatoki Perskiej i krytykowały władze tych krajów za bliskie stosunki z USA.

⁸¹ Patrz: A. Ehteshami and M. Zweiri, *Introduction*, [w:] *Iran's Foreign Policy. From Khatami to Ahmadinejad*, ed. by A. and M. Zweiri, Ithaca Press, Reading 2008, s. XIII–XV; szczególnie o wewnętrznych uwarunkowaniach zmiany kursu w polityce zagranicznej: S.A. Arjomand, *After Khomeini. Iran Under His Successors*, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 190–196.

Można zgodzić się z analitykami arabskimi, że w pierwszej dekadzie XXI w. układ sił w regionie bliskowschodnim przesunął się na korzyść Iranu. Analitycy ci uważali, że Iran zmierzał do hegemonii w świecie arabskim, czemu miał służyć program nuklearny Teheranu. Uzyskanie przez Iran broni masowego rażenia podbudowało wizerunek Iranu jako mocarstwa i umocniło islamizm jako siłę polityczną w całym regionie. Tego właśnie obawiały się autorytarne elity w krajach arabskich. Król Jordanii Abd Allah II ostrzegł już w 2004 r. przed formowaniem się „szyckiego półksiężyca” od Bejrutu po Zatokę Perską, a prezydent Mubarak w 2006 r. powiedział dobitnie, że szyici w świecie arabskim są bardziej lojalni wobec Iranu niż władze państw, których są obywatelami. Stosunki z Egiptem pogorszyły się gwałtownie w lipcu 2008 r. po pokazie w Iranie filmu o byłym prezydencie Sadacie, w którym przedstawiono go jako zdrajcę sprawy Arabów i islamu. W odpowiedzi w Egipcie nakręcono film pokazujący w złym świetle Chomejniego. W Egipcie „wojna na filmy” zakończyła się rozważaniami o irańskim programie atomowym. Uznano, że jeśli Iran zbuduje bombę atomową, to posłuży się nią do ataku na sunnicki świat arabski. Komentatorzy egipscy nazwali irańską bombę „szycką”⁸².

Ważnym kierunkiem polityki Iranu stał się Liban. Zgodnie z założeniem o okazywaniu pomocy muzułmanom bez względu na to, gdzie by się nie znajdowali, Teheran okazał wszechstronną pomoc logistyczną i materialną libańskiemu Hezbollahowi. Przeznaczył także ok. 100 mln dol. na odbudowę infrastruktury Libanu, zniszczonej w trakcie wojny domowej. W 2006 r. władze irańskie ogłosiły program budowy szkół, szpitali, mostów, meczetów i dróg oraz szyickich ośrodków krzewienia wiary w południowym Bejrucie i w dolinie Al-Bikaa. Ponieważ Liban jest ważnym ogniwem w konflikcie arabsko-izraelskim, to Iran, angażując się w sprawę Libanu, stał się aktywnym podmiotem tego konfliktu. Potwierdzeniem takich ambicji była reakcja władz Iranu na bombardowanie Gazy przez lotnictwo izraelskie w grudniu 2008 r. Ajatollah Ali Chamenei ogłosił 28 grudnia, że każdy, kto poświęci życie w obronie Palestyńczyków, zostanie męczennikiem. W Teheranie zgłosiło się ok. 10 tys. ochotników, którzy zajęli stołeczne lotnisko, żądając przetransportowania ich do Gazy. Władze z trudem nakłoniły ich do powrotu do domów⁸³.

Dla pozycji Iranu w regionie najważniejszy był jednak upadek Saddama Husajna. Z jednej strony przełożył się on na obecność w strefie Zatoki Perskiej

⁸² Cyt. za: A. Ehteshami, *Iran's Regional Politics since the End of the Cold War*, [w:] *Contemporary Iran. Economy, Society, Politics*, ed. by A. Gheissari, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 336. O stosunkach egipsko-irańskich pisze: Sh.T. Hunter, *Iran's Foreign Policy in the Post-Soviet Era*, Praeger, Santa Barbara, CA, Denver, CO, Oxford, England 2010, s. 206.

⁸³ A. Ehteshami, *op. cit.*, s. 341–343; S.A. Arjomand, *op. cit.*, s. 187.

ok. 160 tys. żołnierzy amerykańskich, co było z punktu widzenia Teheranu zjawiskiem niekorzystnym. Z drugiej – emancypacja szyitów w Iraku rozszerzała w obiektywny sposób strefę wpływów irańskich w tym kraju, a już na pewno eliminowała możliwość agresji Iraku na Iran. Z tego też względu władze irańskie śledziły z najwyższą uwagą konfrontację szyicko-sunnicką w Iraku po 2003 r. i starały się umocnić nowe centralne władze irackie, w których dominowali szyici. Iran włączył się aktywnie do odbudowy gospodarki irackiej i do 2009 r. okazał nowej szyickiej elicie politycznej w Bagdadzie pomoc w wysokości ok. 100 mln dol. Obydwa kraje podpisały umowy o współpracy, a nowe władze w Bagdadzie wielokrotnie podkreślały, że traktują stosunki z Teheranem jako priorytetowe⁸⁴.

Możliwość zdominowania przez Iran szyickiej elity politycznej w Iraku zaniepokoiła sunnickie elity w państwach arabskich Zatoki Perskiej. Obawiały się one, że wydarzenia w Iraku zachęcą wspólnoty szyickie w ich krajach do wystąpień z żądaniem emancypacji politycznej. W grę wchodziła również możliwość otwartych powstań szyickich w takich państwach, jak Bahrajn, Kuwejt i Arabia Saudyjska, co pociągnęłoby za sobą interwencję Iranu po stronie powstańców. Niepokój państw arabskich Zatoki Perskiej był potęgowany przejściem Iranu do realizacji programu atomowego. Jednak właśnie ta ostatnia kwestia oraz nieprzejdany stosunek prezydenta Mahmuda Ahmadineżada do Izraela i jego wypowiedzi na temat Holocaustu obróciły się przeciwko Iranowi. Pozwoliły bowiem Stanom Zjednoczonym zmobilizować po swojej stronie szeroką koalicję antyirańską z udziałem państw Europy i krajów arabskich, a w niektórych kwestiach również i ChRL oraz Rosji. Oznaczało to osłabienie pozycji Iranu na arenie międzynarodowej⁸⁵.

Mocarstwowe ambicje władz irańskich ograniczała w dużym stopniu trudna sytuacja wewnętrzna. W Iranie od kilku lat dojrzewał wybuch niezadowolenia społecznego. W środowisku elity władzy walczyło ze sobą kilka frakcji. Warstwa kupiecka zaczęła protestować przeciwko podatkom. Młodzież, która stanowiła prawie 2/3 populacji, była coraz bardziej sfrustrowana brakiem pracy i moż-

⁸⁴ Patrz: M. Zweiri, *Arab-Iranian Relations: New Realities?*, [w:] *Iran's Foreign Policy. From Khatami to Ahmadinejad*, *op. cit.*, s. 118–119.

⁸⁵ Na temat programu atomowego Iranu i reakcji Zachodu patrz: *ibidem*, s. 66–70, 123–124; także: A. Ehteshami, *op. cit.*, s. 342–344; o podziałach etniczno-religijnych w regionie Zatoki Perskiej jako czynnikach stosunków międzynarodowych: Sh.T. Hunter, *op. cit.* O sytuacji szyitów w Arabii Saudyjskiej patrz: J. Zdanowski, *The Saudi Shi'a and Political Reform in Saudi Arabia*, [w:] *Political Change in the Arab Gulf States. Stuck in Transition*, M.A. Tetrault, G. Okruhlik, A. Kapiszewski, Lynne Rienner Publishers, Boulder and London 2011, s. 137–167.

liwości awansu społecznego oraz ograniczeniami obyczajowymi. Wprawdzie gospodarka irańska odnotowywała w ostatnich latach stały wzrost, ale był on niewielki (3% w 2010 r.) wobec przyrostu naturalnego, a bezrobocie wynosiło oficjalnie 10% ludzi czynnych zawodowo. Na podobnym poziomie kształtowała się inflacja⁸⁶.

Władzom irańskim udawało się pacyfikować przejawy protestów społecznych. Prezydent Mahmud Ahmedinedżad zapewnił sobie po wyborach 12 czerwca 2009 r. silną pozycję dzięki poparciu ze strony Islamskiej Gwardii Republikańskiej. Formacja ta kontrolowała częściowo gospodarkę, w związku z czym nie odczuwała skutków sankcji nałożonych na Iran przez społeczność międzynarodową. Co więcej, zakres jej kontroli nad gospodarką rozszerzał się, co oznaczało stopniową militaryzację państwa, a więc procesy przeciwstawne wobec tych, które przewidywali zachodni inicjatorzy sankcji. Jądrem tej wojskowej struktury były oddziały basidżów – znane ze ślepego posłuszeństwa swoim dowódcom i bezwzględności w tłumieniu demonstracji – które w czerwcu 2009 r. rozbiły Ruch Zielonych, przeciwny wybraniu Ahmadineżada na prezydenta państwa. Tysiące uczestników ówczesnych protestów zostało aresztowanych, setki poddanych torturom w więzieniu Kahrizak, a 72 osoby straciły życie⁸⁷.

Basidże zostali wprowadzeni także do akcji 14 lutego 2011 r., kiedy w Teheranie doszło do demonstracji ulicznych w związku z wydarzeniami w Tunezji i Egipcie. Irańskie siły bezpieczeństwa znajdowały się od prezydenckich wyborów w 2009 r. w stanie podwyższonej gotowości w obawie, że w każdej chwili niezadowolenie społeczne może wylać się na ulice miast irańskich. W irańskiej elicie władzy toczyła się wprawdzie bratobójcza wojna o dominującą pozycję, ale na zewnątrz była ona ciągle zwarta i to właśnie różniło Iran od Tunezji i Egiptu. Poza tym, w Iranie zdecydowana większość miejsc pracy znajdowała się w sektorze państwowym, a nie prywatnym, tak jak w Egipcie. Jeśli ktoś utrzymywał się dzięki państwu, to, obawiając się utraty pracy, nie od razu decydował się wystąpić przeciwko jego władzom⁸⁸.

Przy trudnej sytuacji gospodarczej i wzrastającym społecznym napięciu władze irańskie uznały Arabską Wiosnę za nową rewolucję islamistyczną oraz

⁸⁶ S. Maloney, *The Revolutionary Economy*, „The Iran Primer”, November 10, 2010, United States Institute of Peace, <http://iranprimer.usip.org/resource/revolutionary-economy> (9.07.2011).

⁸⁷ R. Safshakan, F. Sabet, *The Ayatollah's Pretorians: The Islamic Revolutionary Guard Corps and the 2009 Election Crisis*, „The Middle East Journal”, Vol. 64, No. 4, Autumn 2010, s. 556; S.A. Arjomand, *op. cit.*, s. 169–171.

⁸⁸ S. Maloney, *Economic Realities*, [w:] *The New Arab Revolt. What Happened, What it Means, and What Comes Next*, The Council on Foreign Affairs, New York 2011, s. 167–168.

powrót muzułmańskich krajów arabskich na właściwą drogę rozwoju. Kraje arabskie zeszyły jakoby z tej drogi, a właściwie zostały z niej sprowadzone na manowce przez arabskie elity, posłuszne Zachodowi. W ten sposób Teheran zabezpieczał się przed protestami własnego społeczeństwa, któremu wmawiano, że rodzimy model rozwoju jest właściwy i że teraz zaczną go realizować także i kraje arabskie. Ta propaganda okazała się skuteczna i w Iranie nie doszło do protestów antyrządowych na taką skalę jak na arabskim Bliskim Wschodzie. Iran w ten sposób pokazał społeczności międzynarodowej, że jest aktywnym graczem w regionie⁸⁹.

5.8. Turcja: nowe kierunki polityki zagranicznej w regionie

Politykę zagraniczną republikańskiej Turcji charakteryzowały dwa elementy: dążenie do zachowania *status quo* w regionie i integralności terytorialnej oraz równoważenie stosunków z poszczególnymi sojusznikami na Zachodzie⁹⁰. W kształtowaniu przez Ankarę polityki wobec arabskiego Bliskiego Wschodu brane były dodatkowo pod uwagę uwarunkowania historyczne i polityczne. Po I wojnie światowej Turcja przekształciła się z państwa religijnego w świeckie, podczas gdy pozostałe kraje regionu nie posunęły się tak daleko w oddzielenia religii od państwa. Po II wojnie światowej Turcja zacieśniła stosunki z Zachodem i w 1952 r. przystąpiła do NATO. Tym samym w „zimnej wojnie” była po stronie Zachodu, podczas gdy niektóre arabskie kraje Bliskiego Wschodu szukały wsparcia w ZSRR. Turcja podjęła też starania o przyjęcie do Unii Europejskiej i zaczęła się utożsamiać bardziej z Europą niż z Bliskim Wschodem. Jednak od początku XXI w. – wobec barier uniemożliwiających wejście do Unii Europejskiej – władze tureckie zaczęły stopniowo zwracać się w polityce i gospodarce ku krajom Azji Środkowej, Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. Zwrot ten był o tyle naturalny i ułatwiony, że w 2002 r. do władzy doszła w Turcji islamistyczna Partia Sprawiedliwości i Rozwoju premiera Recepa Tayyipa Erdoğan⁹¹.

⁸⁹ Por. A. Rahigh-Aghsan, P.V. Jakobsen, *The Rise of Iran: How Durable, How Dangerous?*, „The Middle East Journal”, Vol. 64, No. 4, Autumn 2010, s. 569.

⁹⁰ H. Bağcı, *Changing Geopolitics and Turkish Foreign Policy*, Internationales Institut für Liberale Politik, Wien, Juni 2009, s. 9.

⁹¹ Analizy przyczyn dojścia do władzy Partii Sprawiedliwości i Rozwoju są liczne. Patrz np.: I. Turan, *Unstable Stability: Turkish Politics at the Crossroads?*, „International Affairs”, 2007, Vol. 83, Issue 2, s. 319–338.

Koniec „zimnej wojny” oznaczał, że sojusz z USA stracił swoją podstawę, jaką było niebezpieczeństwo ataku ze strony Związku Radzieckiego. Nie znaczyło to jednak, że sojusz ten przestał być potrzebny. Po pierwsze, generałowie tureccy z dużą rezerwą przyjmowali ewentualne konsekwencje odejścia M. Gorbaczowa od marksizmu-leninizmu jako podstawy polityki zagranicznej Moskwy. Ideologię tę mogła przecież zastąpić inna o równie ekspansjonistycznym podłożu. Przypominano w związku z tym tradycyjne drogi ekspansji Rosji w regionie, jeszcze przed powstaniem Związku Radzieckiego. Sojusz z Zachodem należało więc utrzymać, jakkolwiek uwarunkowania tego sojuszu zmieniły się i to zasadniczo⁹².

Także i dla Zachodu znaczenie Turcji jako sojusznika i partnera po „zimnej wojnie” nie zmalało. Waszyngton wielokrotnie podkreślał po 1990 r., że Turcja jest krajem europejskim ściśle powiązany z zachodnimi instytucjami. Administracja amerykańska była też zwolennikiem przyjęcia Turcji do Unii Europejskiej. Stosunki turecko-amerykańskie po 1990 r. uległy wyraźnej ewolucji i objęły znacznie szerszy krąg aspektów współpracy. Do takich tradycyjnych obszarów współpracy, jak Grecja i Cypr doszły nowe: Armenia, Azerbejdżan, Irak, wojna z terroryzmem, ograniczenie rozprzestrzeniania się broni masowego rażenia na Bliskim Wschodzie oraz bezpieczeństwo energetyczne. Waszyngton wysoko oceniał możliwości Ankary także w zakresie oddziaływania na konflikt izraelsko-arabski, sytuację w Iraku po 2003 r., promowania demokracji na arabskim Bliskim Wschodzie, zwalczania radykalnych ruchów islamistów, zabezpieczenia dostaw surowców energetycznych z Azji Środkowej oraz dostępu USA do regionów bogatych w te surowce. W strategii amerykańskiej Turcja miała także równoważyć wpływy Rosji i Chin w regionie Azji Środkowej. W lipcu 2006 r. Condoleezza Rice, sekretarz stanu USA, podpisała z Abdullahem Gulem, ministrem spraw zagranicznych Turcji, dokument zatytułowany „The Shared Vision and Structured Dialogue to Advance the Strategic Partnership”, w którym określone zostały wymienione powyżej obszary współpracy dwustronnej⁹³.

Dojście do władzy Partii Sprawiedliwości i Rozwoju zrodziło przypuszczenia o możliwym odejściu Turcji od strategii ścisłej współpracy z USA. Partia Recep Tayyipa Erdoğan'a wywodziła się bowiem z tureckich środowisk politycznych, które były antyzachodnie i antyamerykańskie. Zmiana władzy w Ankarze grozi-

⁹² Patrz: P. Robins, *The Foreign Policy of Turkey*, [w:] R. Hinnebusch and A. Ehteshami, *The Foreign Policies of Middle East States*, Lynn Rienner, Boulder, CO and London 2002, s. 328–329.

⁹³ Patrz: H.J. Barkey, *The Push and Pull Strategic Cooperation. The US Relationship with Turkey in the Middle East*, [w:] *The Middle East and the United States*, *op. cit.*, s. 446–447; H. Bağcı, *op. cit.*, s. 5.

ła także zaostreniem się konfrontacji między ugrupowaniami islamistycznymi i świeckim, co oznaczało destabilizację tureckiej sceny politycznej.

Napięcia w stosunkach między Ankarą a Waszyngtonem zrodziły się zaraz po „zimnej wojnie” a źródłem kontrowersji był Irak. W interesie Ankary leżało, aby rząd w Bagdadzie był silny i mógł powstrzymywać aspiracje Kurdów do niepodległości. Władze tureckie nie były więc zadowolone z polityki sankcji gospodarczych, które promowała administracja prezydenta Clintona. Sankcje oznaczały bowiem osłabienie władz centralnych w Iraku. Problem Iraku w stosunkach turecko-amerykańskich nabrał pierwszoplanowego znaczenia po 11 września 2001 r. w związku z decyzją Waszyngtonu o usunięciu Saddama Husajna. Administracja amerykańska oczekiwała od Turcji zdecydowanego potępienia irackiego dyktatora i przyłączenia się do antyirackiej koalicji. Rząd turecki nie spieszył się z taką deklaracją, ale w 2001 r. gospodarka turecka weszła w stadium głębokiego kryzysu i to zaważyło na stanowisku politycznym Ankary. Kiedy więc w styczniu 2002 r. premier Bülent Ecevit udał się z wizytą do USA, gospodarze postawili sprawę z całą ostrością: Turcja może liczyć na pomoc USA w wyjściu z kryzysu gospodarczego pod warunkiem zmiany stanowiska wobec Saddama Husajna. Wkrótce po powrocie do Ankary premier Turcji zaczął publicznie dystansować się od Saddama Husajna. Kryzys gospodarczy pokazał, że gospodarka turecka jest silnie zintegrowana z gospodarką światową, co wyznacza ramy samodzielności w prowadzeniu polityki zagranicznej w regionie⁹⁴.

Kiedy w marcu 2003 r. wybuchła wojna w Iraku, Turcją rządziła Partia Sprawiedliwości i Rozwoju. USA zwróciły się do rządu tureckiego o zgodę na rozmieszczenie w Turcji wojsk amerykańskich w celu otwarcia drugiego frontu walki z siłami irackimi od strony granicy turecko-irackiej. Władze tureckie zażądały w zamian dużej pomocy gospodarczej, która złagodziłaby skutki ewentualnej wojny. Ponadto, Waszyngton musiałby się zgodzić, aby wojska tureckie weszły na teren Iraku razem z amerykańskimi oddziałami w celu zabezpieczenia się przed masowym napływem ludności kurdyjskiej na terytorium tureckie. Te twarde warunki Ankary podyktowane były obawą, że w następstwie wojny przeciwko Saddamowi Husajnowi w północnym Iraku powstanie niepodległe państwo kurdyjskie, co ożywi tendencje odśrodkowe wśród Kurdów mieszkających w Turcji. Ostatecznie sprawy potoczyły się inaczej, gdyż parlament turecki wykluczył 1 marca możliwość rozlokowania w Turcji wojsk amerykańskich, które miały zaatakować Irak. Decyzja ta zrodziła kolejne napięcia między Waszyngto-

⁹⁴ Patrz: H.J. Barkey, *op. cit.*, s. 476.

nem a Ankarą, które, sadząc po kilku incydentach w latach późniejszych, stały się stałym elementem w stosunkach turecko-amerykańskich. Nie zagroziło to wszakże strategicznemu sojuszowi Ankary z Waszyngtonem. Ahmet Davutoğlu, turecki minister spraw zagranicznych, wypowiedział się w 2008 r. na ten temat następująco: „Stosunki między USA a Turcją mają solidne podstawy geopolityczne, głębokie historyczne uwarunkowania i są ujęte w instytucjonalne ramy. (...) Z punktu widzenia geopolityki stosunki te można określić jako relacje między kontynentalnym supermocarstwem oraz państwem, które zajmuje najbardziej optymalną pozycję geopolityczną na styku Europy, Azji i Afryki”⁹⁵.

Zaraz po zakończeniu „zimnej wojny”, Turcja przeszła do aktywnej polityki w bliskowschodnim regionie. W przypadku Izraela ożywienie w stosunkach dwustronnych nastąpiło po podpisaniu porozumień palestyńsko-izraelskich w Oslo w 1993 r. Turcja, która jako kraj muzułmański krytykowała Izrael za politykę wobec Palestyńczyków, mogła teraz zająć bardziej elastyczne stanowisko w stosunkach z tym państwem. Umocnienie stosunków z Izraelem miało też osłabić Syrię, która popierała przywódcę powstańców kurdyjskich Abdullaha Öcalana. Chodziło także o zwiększenie zaufania Waszyngtonu do Turcji w kwestii stosunków etnicznych. Ankarą już w 1951 r. aktywizowała swoich obywateli pochodzenia żydowskiego w celu lobbingu w Kongresie amerykańskim na rzecz osłabienia wpływów lobby ormiańskiego w kwestii eksterminacji Ormian w Imperium Osmańskim⁹⁶.

Zbliżenie z Izraelem nie oznaczało wyeliminowania napięć we wzajemnych relacjach. Ich źródłem była różna ocena sytuacji na Bliskim Wschodzie i różne stanowiska w kwestii uregulowania konfliktu bliskowschodniego. W maju 2010 r. ze Stambułu wypłynęła flotylla sześciu statków z pomocą humanitarną dla Gazy, blokowanej przez Izrael od 2006 r. po przejściu władzy w Gazie przez Hamas. Statki zostały rozproszone przez komandosów armii izraelskiej, a w czasie ataku zginęło dziewięciu tureckich aktywistów ruchu na rzecz pomocy dla Gazy. Turcja oficjalnie określiła działania Izraela jako „terroryzm państwowy” i zażądała przeprosin oraz odszkodowania dla rodzin zabitych. Rząd izraelski odmówił spełnienia tych żądań.

⁹⁵ A. Davutoğlu, *Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007*, „Insight Turkey”, Vol. 10, No. 1, 2008, s. 78.

⁹⁶ Na temat stosunków izraelsko-tureckich: O. Bengio, *The Turkish-Israeli Relationship: Changing Ties of the Middle Eastern Outsiders*, Palgrave, New York 2004; M.B. Altunışık, *Turkish Policy Toward Israel*, [w:] *Turkey's New World*, ed. by A. Makovsky and S. Sayari, Washington Institute for Near East Policy, Washington, DC 2000, s. 59–73.

W tym czasie polityką zagraniczną Turcji kierował Ahmet Davutoğlu. Po objęciu latem 2009 r. stanowiska ministra spraw zagranicznych, Davutoğlu zaproponował nową strategię polityki zagranicznej i nadał tureckiej polityce nową dynamikę. W odniesieniu do Bliskiego Wschodu, nowa polityka turecka wychodziła z założenia, że więzi religijne, łączące od stuleci Turków z Arabami są idealnym zapleczem współpracy politycznej, gospodarczej i kulturalnej. Turecki minister zaproponował, aby w stosunkach z arabskimi sąsiadami przyjąć zasadę „zero problemów”, a więc nie powracać do konfliktów z przeszłości i skupić się na wspólnym budowaniu przyszłość⁹⁷. Politykę nowego ministra zaczęto nazywać neoosmanizmem w nawiązaniu do czasów sprzed I wojny światowej, kiedy Turcja była bliskowschodnim imperium i prowadziła imperialną politykę w regionie.

Najważniejsze jednak, że zmieniło się nie tylko nastawienie władz tureckich do świata arabskiego, ale również nastawienie samych Arabów do Turcji. Wobec zarysowującej się przewagi strategicznej Iranu w Zatoce Perskiej i na całym Bliskim Wschodzie sunnicka Turcja stała się naturalnym sojusznikiem Arabów-sunitów. To dało Ankarze dodatkową szansę na umocnienie swoich pozycji w regionie. W 2009 r. socjologowie i politolodzy z ankarskiego Middle East Technical University w Ankarze przeprowadzili badanie ankietowe w krajach arabskich na temat tego, jak postrzegana jest Turcja przez ludność tych krajów. Ankietę skierowano do ponad 2 tys. osób w Egipcie, Jordanii, Syrii, Autonomii Palestyńskiej, Libanie, Arabii Saudyjskiej i Iraku. Mieszkańcy wszystkich siedmiu państw byli w zdecydowanej większości pozytywnie nastawieni do Turcji i umieścili ją na drugim miejscu pod względem pozytywnego nastawienia zaraz po Arabii Saudyjskiej. Turcja szczególnie dobrze odbierana była przez mieszkańców Syrii, Jordanii i Autonomii Palestyńskiej. Wszyscy badani uznali, że Turcja powinna odgrywać większą rolę w polityce Bliskiego Wschodu. Dużą popularnością cieszył się premier Recep Tayyip Erdoğan, co tłumaczono jego zdecydowanym sprzeciwem wobec interwencji Izraela w Gazie oraz postawą w czasie rozmowy z prezydentem Izraela Shymonem Peresem na spotkaniu w Davos⁹⁸. Premier Turcji opuścił wówczas salę debat na znak protestu przeciwko działaniom wojsk izraelskich w Strefie Gazy.

Dla popularności Turcji na arabskim Bliskim Wschodzie nie bez znaczenia były także jej sukcesy gospodarcze. Po przejściu w 2002 r. władzy przez

⁹⁷ Patrz: M.B. Altunışık, *Turkey: Arab Perspectives*, TESEV Publication, Istanbul 2010, s. 10–11.

⁹⁸ *Ibidem*.

Partię Sprawiedliwości i Rozwoju Turcja potroiła swój produkt krajowy. Była dobrze zarządzana i stabilna politycznie. Wybory do władz wszystkich szczebli były transparentne, a korupcja zanikała. Rząd podkreślał swoje przywiązanie do islamu i tradycji, a jednocześnie stawiał na nowoczesność, rozwój i dobrobyt przeciętnego obywatela. To musiało robić wrażenie na mieszkańcach arabskiego Bliskiego Wschodu. Zdaniem analityków arabskich potężna gospodarczo Turcja mogła stać się kołem zamachowym, które pobudziłoby rozwój systemów demokratycznych w świecie arabskim. Partią Sprawiedliwości i Rozwoju jako partią centro-prawicową zafascynowani byli egipscy Bracia Muzułmanie. Przykład Turcji stał się dla krajów arabskich jeszcze bardziej godny uwagi po zwycięstwie Partii Sprawiedliwości i Rozwoju w wyborach parlamentarnych w czerwcu 2011 r. Było to już trzecie kolejne zwycięstwo parlamentarne tej partii. W 2002 r. PSiR zdobyła 34% głosów wyborczych, w 2007 – 46%, a w 2011 r. – 50%.

Po przyjęciu zasady „zero problemów” z sąsiadami, Turcja podjęła szeroko zakrojone działania dyplomatyczne w regionie Kaukazu i Bliskiego Wschodu. Ankarę zmieniła na pozytywne swoje nastawienie do półautonomicznego Kurdystanu irackiego i wystąpiła w roli mediatora w sporze między Izraelem a Syrią. Zainicjowała proces normalizacji stosunków z Armenią, zaproponowała zawarcie porozumienia o stabilizacji sytuacji na Kaukazie oraz podjęła kroki w celu wprowadzenia strefy wolnego handlu z Syrią, Libanem i Jordanią. Firmy tureckie otrzymały wsparcie ze strony rządu w ekspansji gospodarczej do krajów arabskich i przystąpiły do prawdziwej ofensywy. W samym Iraku północnym na początku 2011 r. pracowało ok. 15 tys. obywateli tureckich z blisko 700 tureckich firm, a w Libii – prawie 25 tys. tureckich inżynierów i robotników⁹⁹.

Arabska Wiosna stworzyła Turcji nową szansę na umocnienie swoich pozycji w regionie. W sytuacji próżni politycznej, która powstała po odejściu Ben Alego w Tunezji i Mubaraka w Egipcie, turecki model rozwoju stał się dla Arabów jeszcze bardziej atrakcyjny. Kiedy premier Erdoğan zaapelował na początku 2011 r. do Mubaraka o to, aby wsłuchiwał się w żądania ludzi na egipskich ulicach, na placu Tahrir zaczęto entuzjastycznie skandować imię tureckiego premiera.

Minister Ahmet Davutoğlu złożył wizytę w Tunezji i zaproponował pomoc w budowaniu instytucji demokratycznego państwa. Według tureckiego

⁹⁹ Por: F. Bilgin, *Turkey's Role in Post-Revolutionary Middle East*, „The Washington Review of Turkish and Eurasian Affairs”, February 2011, <http://www.thewashingtonreview.org/articles/turkeys-role-in-post-revolutionary-middle-east.html> (18.03.2011).

ministra spraw zagranicznych polityka jego kraju wobec Bliskiego Wschodu powinna zmierzać do osiągnięcia czterech celów: zapewnienia bezpieczeństwa regionalnego, wykluczenia siły jako środka rozstrzygnięcia sporów w regionie, zacieśnienia regionalnej współpracy gospodarczej, poszanowania pluralizmu kulturowego w regionie¹⁰⁰.

Z drugiej strony, Arabska Wiosna zrodziła wiele niebezpieczeństw i wyzwań dla Turcji. Najpoważniejsza okazała się sytuacja w sąsiedniej Syrii. Stosunki polityczne Turcji z tym krajem były przed 2011 r. przyjazne, a stosunki gospodarcze – wręcz doskonałe. Obydwa kraje podpisały w 2007 r. porozumienie o utworzeniu strefy wolnego handlu, a w 2009 r. zniosły wizy przy pobytach krótkoterminowych dla swoich obywateli. W 2010 r. prawie milion obywateli tureckich odwiedziło Syrię, a do Turcji przyjechało prawie pół miliona Syryjczyków. Północna Syria i miasto Aleppo zapełniły się biznesmenami z Turcji. Na początku 2011 r. funkcjonowało tygodniowo 27 połączeń lotniczych między miastami obydwu państw.

Stosunki z Iranem były równie ważne dla Ankary co stosunki z krajami arabskimi. Obydwa państwa ze sobą współpracowały, ale i rywalizowały o wpływ; ta sytuacja nie zmieniła się od stuleci. Jak wiadomo, właśnie zwycięstwo sułtana Selima Groźnego nad szachem perskim Ismailem w 1516 r. uutorowało Turcji osmańskiej drogę do panowania nad krajami arabskimi. Na początku XXI w. Iran stał się ważnym dostawcą gazu dla prężnej gospodarki tureckiej i od tamtej pory rząd turecki stał się wrażliwy na układ stosunków między Iranem, Izraelem i USA w kwestii irańskiego programu nuklearnego. W ostatnich kilku latach władze tureckie zaczęły podważać przekonanie USA i innych krajów Zachodu, że irański program nuklearny ma na celu produkcję broni atomowej. W maju 2010 r. Turcja zawarła z Brazylią porozumienie o współpracy z Iranem przy wytwarzaniu paliwa nuklearnego dla elektrowni atomowej, w związku z czym doszło do poważnych napięć w stosunkach między Ankarą a Waszyngtonem. Turcja i Brazylia głosowały w Radzie Bezpieczeństwa przeciwko nałożeniu sankcji na Iran¹⁰¹.

¹⁰⁰ A. Davutoğlu, *op. cit.*, s. 84.

¹⁰¹ Por. Fevzi Bilgin, *op. cit.*

Zakończenie

W XX w. na Bliskim Wschodzie narodził się na gruzach państwa osmańskiego ład międzynarodowy, który dał początek nowym relacjom w regionie. Podmiotami tych relacji stały się nowe struktury polityczne: państwa arabskie i Republika Turecka. Historia stosunków międzynarodowych na Bliskim Wschodzie to ciągle próby państw regionu (w tym Iranu) na rzecz umocnienia swojej suwerenności uwolnienia się spod kurateli obcych mocarstw. Region przez cały wiek znajdował się bowiem pod silnym oddziaływaniem sił zewnętrznych. Najpierw była to polityka kolonialna z dominacją trzech mocarstw: Wielkiej Brytanii, Francji i Rosji. Następnie – polityka mandatów prowadzona przez Wielką Brytanię i Francję przy stałej wysokiej aktywności Rosji – wówczas Radzieckiej – wobec Turcji i Iranu. Później takim czynnikiem stała się „zimna wojna”, uwarunkowana globalną rywalizacją dwóch supermocarstw: USA i ZSRR. W ostatniej dekadzie XX w. świat stał się jednobiegunowy, co dla regionu oznaczało większą zależność od polityki amerykańskiej. W szczególnej sytuacji znalazł się Izrael, który musiał bronić swojej suwerenności przed innymi państwami regionu.

Czy próby państw Bliskiego Wschodu umocnienia swojej suwerenności powiodły się?

Można odpowiedzieć, że jedynie częściowo. Formy bezpośredniej zależności politycznej odeszły na pewno do przeszłości. Skończyła się epoka kolonialnych i półkolonialnych traktatów oraz obcej kurateli pod osłoną protektoratów. Z drugiej strony, na przestrzeni dziesięcioleci zmieniły się formy zależności – od widocznych – przybierających formę sojuszków traktatowych, do mniej oczywistych nieformalnych aliansów zawieranych dla osiągnięcia konkretnych celów, po formy zupełnie niewidoczne, takie jak powiązania finansowe i biznesowe, czy też współpraca wywiadów. Współzależność stała się immanentną

cechą współczesnego świata, ale fakt ten z trudem toruje sobie drogę do opinii publicznej wielu krajów Bliskiego Wschodu.

Stosunki międzynarodowe można rozpatrywać na kilku poziomach: stosunków między państwami, regionalnych i globalnych. W przypadku Bliskiego Wschodu relacje te na wszystkich trzech poziomach cechowała wysoka intensywność. Narracja w tej książce zaczyna się od burzliwych wydarzeń zdobycia przez wojska francuskie Algieru w 1830 r., a kończy równie burzliwymi wydarzeniami obalenia Saddama Husajna przez wojska USA i ich sojuszników w 2003 r. oraz dramatycznymi wydarzeniami Arabskiej Wiosny w 2011 r.

Relacje między państwami regionu były i są napięte; wielokrotnie dochodziło do konfliktów, a nawet wojen o terytoria i zasoby naturalne. Charakterystyczne dla XX w. było tworzenie w regionie sojuszków i bloków, a nade wszystko – oddziaływanie na region sił zewnętrznych, to znaczy Zachodu i carskiej Rosji, a później Związku Radzieckiego. Stosunki regionu z państwami spoza Bliskiego Wschodu należy rozpatrywać w kategoriach procesów długiego trwania, przede wszystkim wychodzenia obydwu stron z epoki kolonializmu. Biorąc pod uwagę fakt, że Algieria uzyskała niepodległość w 1962 r., a więc niecałe 60 lat temu, trzeba dostrzegać, że wychodzenie z kolonialnego cyklu, który trwał kilkaset lat, stwarza poważne kłopoty obydwu stronom. Zachód nie chce utracić swoich pozycji w regionie, które budował przez dziesiątki lat i nie chce pozbawić się wpływu na rozwój wydarzeń w części świata, tak ważnej ze względu na bogactwo surowców energetycznych. Kraje regionu, z kolei, chcą się uwolnić spod obcych wpływów i uparcie poszukują dróg samodzielnego rozwoju. W warunkach globalizacji i coraz bardziej ścisłych powiązań międzynarodowych taka koncepcja może prowadzić jedynie do autarchii i samoizolacji, czego dowodzi historia Iranu po 1979 r.

Analiza stosunków międzynarodowych w regionie na wspomnianych trzech poziomach pozwala sformułować następujące wnioski. Pierwszym jest postępująca fragmentacja Bliskiego Wschodu. Region rozpadł się na części po upadku państwa osmańskiego. Turcja i kraje arabskie podążyły odmiennymi drogami. Świat arabski był wówczas dodatkowo zdeintegrowany wskutek podporządkowania kolonialnym interesom mocarstw europejskich. Po II wojnie światowej, wraz z uzyskaniem przez poszczególne kraje niezależności politycznej, podjęte zostały próby zjednoczenia świata arabskiego, czego symbolem było utworzenie Ligi Państw Arabskich. Państwa arabskie występowały wielokrotnie wspólnym frontem w sprawach regionu lub przynajmniej dążyły do jego stworzenia. Jednak po śmierci Gamala Nasera w 1970 r. zarysowała się tendencja do stawiania

interesów poszczególnych państw ponad interesy całej wspólnoty. Pogłębiała się ona w związku z różnicowaniem się problemów rozwojowych w poszczególnych państwach i odmiennymi możliwościami tych państw w ich rozwiązywaniu. To drugi wniosek, który można sformułować na podstawie analizy międzynarodowych relacji w regionie.

Kolejny, trzeci, wniosek, dotyczy pogłębiającego się zróżnicowania rozwojowego w regionie. Różnice między poszczególnymi państwami w dochodzie na jednego mieszkańca, alfabetyzacji, poziomie zdrowotności, sieci transportowej istniały zawsze. Jednak pod koniec XX w. między Turcją a Jemenem była już przepaść. Turcja to, bez wątpienia, lider regionu pod względem wskaźników, a przede wszystkim dynamiki rozwoju i strategicznych orientacji w polityce zagranicznej. Z punktu widzenia wspomnianej dynamiki istnieje głęboka różnica między Turcją a Iranem, mimo że obydwa państwa mają podobny potencjał ludnościowy, a Turcja nie posiada przy tym takich zasobów surowców, jakimi dysponuje Iran. Wszystko to wskazuje na to, że zróżnicowanie regionu dotyczy nie tyle wskaźników, co modeli rozwojowych i związanych z nimi strategii w prowadzonej polityce zagranicznej. O tym, że uwarunkowania rozwojowe poszczególnych państw regionu są odmienne świadczą wydarzenia tzw. Arabskiej Wiosny. W jednych krajach regionu protesty społeczne zakończyły się modyfikacjami systemu (Maroko, Tunezja, Egipt), w innych – doprowadziły do wojny domowej (Libia, Jemen, Syria), a w jeszcze innych zakończyły się, zanim zdążyły się rozwinąć (Algieria, Iran). Było to związane z inną strukturą społeczną, układem sił politycznych, a nade wszystko różną pamięcią zbiorową lokalnych społeczeństw.

Następny wniosek to widoczne zaostrenie rywalizacji na poziomie regionalnym. Rywalizacja między przywódcami krajów arabskich na tle ambicjonalnym ma tak długą historię, jak sam system międzynarodowy na Bliskim Wschodzie. Również długą przeszłość mają ostre spory terytorialne, czego dowodem może być konflikt marokańsko-algierski o Saharę Zachodnią, spór o Asir między Arabią Saudyjską a Jemenem, konflikt turecko-syryjski o zasoby wodne, czy też spór o wyspy Abu Musa między Iranem a Zjednoczonymi Emiratami Arabskimi. Jednak inwazja Iraku na Kuwejt w 1990 r. była na Bliskim Wschodzie czymś nowym. Oto bowiem jedno państwo arabskie napadło na inne państwo arabskie i próbowało je zniszczyć. Wydarzenia te oznaczały dalszą polaryzację regionu. Również rywalizacja irańsko-saudyjska o wpływy w Zatoce Perskiej po przystąpieniu Iranu do realizacji programu atomowego nabrała innego wymiaru i jednocześnie wykroczyła poza obszar Zatoki.

W literaturze przedmiotu formułowano także wniosek o stopniowej marginalizacji Bliskiego Wschodu w polityce międzynarodowej. Wiązane jest to z atakiem terrorystycznym na USA 11 września 2001 r. oraz podjętą po tych wydarzeniach przez Zachód wojną z terroryzmem. W ramach tej polityki doszło do dwóch interwencji wojsk państw zachodnich w regionie – w Afganistanie i w Iraku, co można oceniać jako niezdolność lokalnych elit politycznych do samodzielnego rozwiązywania problemów regionu. Bliski Wschód stracił w ten sposób do pewnego stopnia podmiotowość i stał się ponownie przedmiotem w rozgrywce o cele globalne. W skali regionalnej na pewno widoczna jest marginalizacja Egiptu jako głównego państwa arabskiego Bliskiego Wschodu i wzrost siły Arabii Saudyjskiej jako mocarstwa regionalnego.

Stosunki międzynarodowe w regionie w XX w. były pod przemożnym wpływem dwóch ideologii: nacjonalizmu i islamizmu. Ruchy polityczne odwołujące się do ideologii narodowych zaczęły kształtować stosunki w regionie już od początku XX w. W Turcji narodowcy zmusili mocarstwa do rewizji porozumienia z Sèvres i wywalczyli dla swojego kraju korzystniejsze warunki w formie układu z Lozanny. W Egipcie i Iraku narastał coraz silniejszy sprzeciw wobec dominacji brytyjskiej i Wielka Brytania musiała zmienić formę swojej obecności w obydwu krajach: zgodziła się na niepodległość Egiptu i Iraku. W Palestynie brytyjskie władze mandatowe musiały stawić czoła dwóm ideologiom narodowym: żydowskiej i arabskiej. Oddziaływanie tych ideologii było zbyt silne, nawet dla takiej potęgi jak ongiś Wielka Brytania. Również Francja nie mogła sobie poradzić w Maghrebie z ruchem narodowym i wycofała się z tego regionu. Siła mobilizacyjna ideologii narodowych zaczęła słabnąć od lat 70. XX wieku. Przyczyną tego zjawiska były niepowodzenia elit władzy, odwołujących się do świeckiego nacjonalizmu, w zakresie rozwiązania problemów rozwojowych swoich krajów.

Stopniowo miejsce świeckiego nacjonalizmu jako głównej ideologii zajął islamizm. Ten naturalny w świecie islamu kierunek myśli politycznej sprawia, że najprawdopodobniej i arabski Bliski Wschód musi przejść przez eksperyment dopuszczenia partii islamistycznych do władzy. Odsuwanie sił umiarkowanego islamizmu od rządzenia lub współrządzenia doprowadzi jedynie do radykalizacji „ulicy” i aktywizacji ugrupowań wojującego islamizmu. Alternatywą dla rządów umiarkowanych islamistów są rządy autorytarne – wojskowe lub cywilne, albo mieszane. Jednak konsekwencją takich rządów będzie nowa fala protestów społecznych, tym razem bardziej radykalnych i destrukcyjnych. Przed 2011 r. partie islamistyczne rządziły w Turcji i Iranie, gdzie wdrażały w życie

własne modele rozwojowe. Można założyć, że arabski Bliski Wschód podąży drogą modelu tureckiego, ale na pewno nie w czystej „tureckiej” postaci, lecz z własną specyfiką – kierując się chociażby zasadą nieuznania Państwa Izrael do momentu uregulowania problemu Palestyńczyków.

Bliski Wschód znajduje się na etapie głębokich przemian. Od 2011 r. regionem wstrząsały dramatyczne wydarzenia w Tunezji, Egipcie, Libii, Jemenu oraz Syrii. W 2012 r. sytuacja była ciągle niewyjaśniona i mogła rozwinąć się w różnych kierunkach. O przyszłości regionu zadecydują, bez wątpienia, jego mieszkańcy. Ich myślenie o stanie swojego państwa i kierunkach zmian oraz o stosunkach z zagranicą napawa, z jednej strony, optymizmem, a z drugiej – niepokoi. W Egipcie, najludniejszym kraju regionu, 82% badanych było w 2007 r. za karą ukamienowania za cudzołóstwo, 84% za karą śmierci za odejście od religii muzułmańskiej, a przy wyborze między nowoczesnością i fundamentalizmem 55% respondentów opowiedziało się za fundamentalizmem. Takie opinie pozwalają zakładać, że Egipt w przypadku wolnych wyborów będzie zmierzał w stronę Iranu. Z drugiej strony, ci sami badani opowiedzieli się za wolnością wyznania (90%), niezawisłością sądów (88%) i swobodą słowa (80%). 75% respondentów było przeciwko cenzurze, a w badaniu przeprowadzonym w 2010 r. zdecydowana większość Egipcjan uznała, że demokracja jest najlepszą formą sprawowania rządów.

W którym kierunku podąży współczesny arabski Bliski Wschód i jaki ład międzynarodowy ukształtuje się w regionie w nowym stuleciu?

Literatura cytowana

I. Dokumenty i zbiory dokumentów

Dokumenty brytyjskie

British Minister to the Foreign Office, *Report on the Bakhtiari Khans*, FO 371/Persia 1914/34-2073 (Public Records, Kew, London).

British Minister to the Foreign Office, *Annual Report for 1911*, FO 371/Persia 1912/34-1441.

British Minister to the Foreign Office, *Annual Report for 1914*, FO 371/Persia 1915/34-2059.

British Minister to the Foreign Office, *Annual Report for 1908*, FO 371/Persia 1910/956-2836; Great Britain, Correspondence, Vol. 1, No. 1.

British Minister, *Annual Report for 1905*, FO 371/Persia 1906/106.

Great Britain, Colonial Office, *Special Report of His Majesty's Government on the Progress of Iraq 1920–1931 for the Permanent Mandate Commission of the League of Nations*, H.M.S.O., London 1932.

Report on Iraq Administration, 1928, British Colonial Office, London 1930.

Dokumenty francuskie

Ministère des Affaires Étrangères, Centre des archives diplomatiques de Nantes

„Chef du Service des Renseignements de l'État Alaouites, le Mars 1928”, zespół : Beyrouth, Cabinet Politique 608.

„Délégué Alep à Haut Commissaire, le 7 Avril 1928”, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 970.

„Exposé de la situation en Syrie et au Liban fait à la Commission Permanente des Mandats à Genève. Situation politique en Syrie. Évolution du Mandat en negociation d'un traité”, le 1 et 2 Decembre 1932, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 364.

- „Exposé de la situation en Syrie et au Liban fait à la Commission Permanente des Mandats à Genève. Discussion sur l'Exposé du Haut-Commissaire relatif Liban”, le 1 et 2 Decembre 1932, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 364.
- „La situation politique en Syrie. Note remise Au Haut-Commissaire par M. Bruere, Délégué à Damas, le 28 Déc. 1929”, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 364.
- „Note pour le Ministre. Lt. Colonel Arnaud, Directeur du Service des Renseignements du Levant, Beyrouth”, le premier Mars 1928, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 364.
- „Projet d'un Congrès Pan-Arabe à Riad en 1940”, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 661.
- „Texte de la déclaration de M. Paul Boncour au sujet de la Syrie”, Genève, le premier septembre 1928, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 364.
- „Un groupe d'habitants d'Alep à le Haut Commissaire à Beyrouth, le 22 mars 1929”, zespół: Beyrouth, Cabinet Politique 970.

Dokumenty amerykańskie

- United States economic and military aid to Greece and Turkey: the Truman Doctrine*, [w:] *United States Department of State, Foreign relations of the United States*, 1947, Vol. 5: „The Near East and Africa” (1947).
- Foreign Relations of the United States, 1955–1957. Suez Crisis*, July 26–December 31, 1956, Vol. 16. Dostępne na: <http://digital.library.wisc.edu/1711.dl/FRUS.FRUS1947v05>.

Zbiory dokumentów

- The Affairs of Kuwait, 1896–1905*: Foreign Office Confidential Print: Correspondence respecting Affairs at Koweit 1896–1905, ed. by R. Bidwell, Vol. 1–2, Frank Cass and Company Limited, London 1971.
- Aitchison, Charles Umpherston, *A Collection of Treaties, Engagements and Sanads Relating to India and Neighbouring Countries*, Vol. 11: *The Treaties Relating to Aden and the South Western Coast of Arabia, the Arab Principalities in the Persian Gulf Muscat (Oman), Baluchistan and the North-west Frontier Province*, Manager of Publications, Delhi 1933.
- Book of Documents Submitted to the General Assembly of the United Nations Relating to the Establishment of the National Home for the Jewish People*, Compiled and Annotated, on Instructions of the Jewish Agency for Palestine, by A. Tulin, Jewish Agency for Palestine, New York 1947.
- British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print*, wyd. K. Bourne, D.C. Watt, Part I: *From the Mid-Nineteenth Century to the First World War, Series B: The Near and Middle East, 1856–1914*, ed. D. Gillard, t. 1–18, University Publications of America, 1985.

- British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print*, eds. K. Bourne, D.C. Watt, Part II: *From the First to the Second World War*, Series B: *Turkey, Iran, and Middle East, 1918–1939*, ed. by R. Bidwell, t. 1–18, University Publications of America, 1985; Vol. 1: *The End of the War, 1918–1920*; Vol. 2: *The Allies Take Control 1920–1921*; Vol. 4: *The Expansion of Ibn Saud 1922–1925*; Vol. 15: *Supplement to Eastern Affairs Volumes, 1918–1939*.
- Documents on the Israeli-Palestinian Conflict, 1967–1983*, ed. by Y. Lukacs, Cambridge University Press, London 1984.
- Government of Palestine, A Survey of Palestine: Prepared in December 1945 and January 1946 for the Information of the Anglo-American Committee of Inquiry*, 2 vols., 1946, reprinted by Institute of Palestine Studies, Washington, DC 1991.
- Great Britain, *Correspondence Respecting the Affairs of Persia*, Government Printing, 2 vols., London 1909.
- Hurewitz, Jacob Coleman, *The Middle East and North Africa in World Politics. A Documentary Record*, Vol. 1: *European Expansion, 1535–1914*, Yale University Press, New Haven and London 1975.
- Hurewitz, Jacob Coleman, *The Middle East and North Africa in World Politics. A Documentary Record*, Vol. 2: *British-French Supremacy, 1914–1945*, Yale University Press, New Haven and London 1979.
- Report on the Special Mission to Egypt*, [w:] *Account and Papers: State Papers*, Vol. 42 (Cmd. 1131), Egypt, No. 1 (1921).
- Sbornik deistvuiushchih dogovorov, soglashenii i konvencii zaklutchonnyh s inostrannymi gosudarstvami*, Moskva 1922, t. III.
- The Letters and Papers of Chaim Weizmann*. Series A: Letters, 23 vols., gen. ed. M.W. Weisgal (vols. 1–11) and B. Litvinoff (vols. 12–23), Transaction Books and Rutgers University Press, New Brunswick, NJ 1968–1980, Vol. 9 October 1918–July 1920, ed. J. Reinhartz.
- The Persian Gulf Historical Summaries 1907–1953*, Vol. 1: *Historical Summary of Events in Territories of the Ottoman Empire, Persia and Arabia affecting the British Position in the Persian Gulf 1907–1928*, Archive Editions, Oxford 1987; Vol. 2: *Historical Summary of Events in the Persian Gulf Shaikhdoms and the Sultanate of Muscat and Oman, 1928–1953*; Vol. 3: *A Collection of Oil Agreements and Connected Documents relating to the Persian Gulf Sheikdoms and the Sultanate of Muscat and Oman (1954)*, Archive Editions, Oxford 1987; Vol. 4: *Memorandum respecting British Interests in the Persian Gulf, 1908*.

II. Książki i artykuły

- Abadi, Jacob, *Britain's Withdrawal from the Middle East, 1947–1971: The Economic and Strategic Imperatives*, Kingston Press, Princeton 1982.
- Abd-Allah, Umar F., *The Islamic Struggle in Syria*, University of California Press, Berkeley 1985.
- Abdel-Malek, Anouar, *Ideologie et renaissance nationale*, Anthropos, Paris 1969.
- Abootalebi, Ali R., *What Went Wrong in Iraq?*, [w:] *The Middle East and the United States: A Historical and Political Reassessment*, Westview Press, Boulder, CO 2006.
- Abrahamian, Ervand, *A History of Modern Iran*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- Abrahamian, Ervand, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton University Press, Princeton 1982.
- Abu Jaber, Kemal, *The Arab Ba'ath Socialist Party*, Syracuse University Press, Syracuse 1966.
- Abu Lughod, Janet L., *Rabat: Urban Apartheid in Morocco*, Princeton University Press, Princeton 1980.
- Abu Nowar, Maan, *The Development of Trans-Jordan, 1929–1939. A History of the Hashemite Kingdom of Jordan*, Ithaca Press, Reading 2006.
- Abun-Nasr, Jamil M., *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge University Press, Cambridge 1987.
- Acheson, Dean, *Present at the Creation*, Norton, New York 1969.
- Aclimandos, Tefwik, *Revisiting the History of the Egyptian Army*, [w:] *Re-Envisioning Egypt 1919–1952*, ed. by A. Goldschmidt, A.J. Johnson, B.A. Salmoni, The American University in Cairo Press, Cairo–New York 2005.
- Adam, André, *Casablanca: essai sur la transformation de la société marocaine au contact de l'Occident*, Vol. 2, Centre national de la recherche scientifique, Paris 1968.
- Ageron, Charles-Robert, *L'Algériens musulmans et la France (1871–1919)*, 2 vols., Presses Universitaires de France, Paris 1964.
- Ageron, Charles-Robert, *L'Histoire de l'Algérie contemporaine*, Vol. 2: *De l'insurrection de 1871 au déclenchement de la guerre de libération (1954)*, Presses Universitaires de France, Paris 1979.
- Ageron, Charles-Robert, *Politiques coloniales au Maghreb*, Presses Universitaires de France, Paris 1972.
- Agwani, Mohammed Shafi, *Communism in the Arab East*, Asia Publishing House, Bombay 1969.
- Agwani, Mohammed Shafi, *The Lebanese Crisis, 1958: A Documentary Study*, Asia Publishing House, London 1965.

- Ahmida, Ali Abdullatif, *The Making of Modern Libya: State Formation, Colonization, and Resistance, 1830–1932*, State University of New York Press, Albany 1994.
- Akarli, Engin Deniz, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861–1920*, I.B. Tauris, London–New York 1993.
- Alaoui, Moulay Abdelhadi, *Le Maroc du traité de Fes à la liberation 1912–1956*, La Porte, Rabat 1994.
- Al-Awadi, Hesham, *In Pursuit of Legitimacy. The Muslim Brothers and Mubarak, 1982–2000*, Tauris Academic Studies, London–New York 2004.
- Al-Husri, Sati, *Jaum Majsulun*, Bejrut 1948.
- Allon, Yigal, *The Making of Israel's Army*, Sphere Books, London 1970.
- Al-Marashi, Ibrahim, and Salama, Sammy, *Iraq's Armed Forces. An Analytical History*, Routledge, Milton Park, Abington–New York 2008.
- Al-Rashid, Madawi, *A History of Saudi Arabia*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.
- Al-Sadat, Anwar, *In Search of Identity: An Autobiography*, Harper and Row, New York 1977.
- Al-Sayyid, Mustafa K., *A Civil Society in Egypt?*, „The Middle East Journal”, Spring 1993, Vol. 47, No. 2.
- Altunışık, Meliha Benli, *Turkey: Arab Perspectives*, TESEV Publication, Istanbul 2010.
- Altunışık, Meliha Benli, *Turkish Policy Toward Israel*, [w:] *Turkey's New World*, ed. by A. Makovsky and S. Sayari, Washington Institute for Near East Policy, Washington, DC 2000.
- Ambrust, Walter, *The Revolution Against Neoliberalism*, „Dzadalijsa”, February 23, 2011, <http://www.jadaliyya.com/pages/index/717/the-revolution-against-neoliberalism> (29.03.2011).
- Amin, Samir, *L'Economie du Maghreb*, Editions de Minuit, Paris, Vols. 1–2, 1976.
- Anderson, Lisa, *The State and Social Transformation in Tunisia and Libya, 1830–1980*, Princeton University Press, Princeton 1986.
- Anderson, Lisa, *The Tripoli Republic 1918–1922*, [w:] *Social and Economic Development in Libya*, ed. by E.G.H. Joffe and K.S. Maclachlan, MENAS Press, London 1982.
- Andrew, Christopher M., and Kanya-Forstner, Alexander S., *France Overseas: The Great War and the Climax of French Imperial Expansion*, Thames and Hudson, London 1981.
- Ansari, Ali, *Modern Iran since 1921. The Pahlavis and After*, Longman, Edinburgh 2003.
- Ansari, Hamied, *The Islamic Militants in Egyptian Politics*, „International Journal of Middle Eastern Studies” 1984, Vol. 16.

- Anthérieu, Etienne, *Les SAS: Reponse au SOS de l'Algerie*, „France outremer” 1956, no 318.
- Antonius, George, *The Arab Awakening*, H. Hamilton, London 1938.
- Arakie, Margaret, *The Broken Sword of Justice: America, Israel and the Palestine Tragedy*, Quartet Books, London 1973.
- Arfa, Hassan, *Under Five Shahs*, Morrow, New York and John Murray, London 1964.
- Arjomand, Said Amir, *After Khomeini. Iran Under His Successors*, Oxford University Press, Oxford 2009.
- Arjomand, Said Amir, *Shi'ite Islam and the Revolution in Iran*, [w:] *Islam. Critical Concepts in Sociology*, Vol. 2: *Islam, State and Politics*, ed. by B.S. Turner, Routledge, London–New York 2003.
- Arnoud, Louis, *Au temps des mehallas au Maroc ou le Maroc de 1860 à 1912*, Atlantides, Casablanca 1952.
- Arnoulet, François, *Le Cardinal Lavignerie et le clergé italien en Tunisie, 1881–1891*, „Revue d'Histoire Maghrébine” 1993, 71–72.
- Ar-Rihani, Amin, *Tārīkh Nadžd al-hadis wa mulhakatīhi* (Współczesna historia Nadżdu i terenów z nim sąsiadujących), Dar Rihani li-t-Ta wa-n-Naszr, Beirut 1954.
- Arwan, Abdul Bari, *The Secret History of Al-Qa'ida*, Abacus, London 2006.
- Ashrawī, Hanan, and Nusseibeh, Sari, *This Side of Peace: A Personal Account*, Simon and Schuster, New York 1995.
- As-Saffar, Muhammad, *Disorienting Encounters: Travels of a Moroccan Scholar in France in 1845–1846: The Voyage of Muhhamad as Saffar*, trans. by S.G. Miller, University of California Press, Berkeley 1992.
- Asselain, Jean-Charles, *'Boulet colonial' et redressement économique (1958–1962)*, [w:] *La Guerre d'Algérie et les Français*, éd. Jean-Pierre Rioux, Fayard, Paris 1990.
- Avery, Peter, *Modern Iran*, Frederick A. Praeger, New York–Washington 1965.
- Ayache, Albert, *Le mouvement syndical au Maroc (1919–1952)*, Vol. 3, L'Harmattan, Paris 1982.
- Ayache, Germain, *La guerre du Rif*, L'Harmattan, Paris 1996.
- Ayubi, Nazih N., *The State and Public Policies Since Sadat*, Ithaca, Press, Reading 1991.
- Azzam, Maha, *Egypt: The Islamists and the State Under Mubarak*, [w:] *Islamic Fundamentalism*, ed. by A.S. Sidahmed i A. Ehteshami, Westview Press, Boulder, CO 1996.
- Az-Zirikli, Chajr ad-Din, *Szibh al-dżazira fi ahd al-malik Abd al-Aziz* (Półwysep Arabski w epoce króla Abd al-Aziza), Matabi'a Dar al-Kalam, t. 1–4, Beirut 1970.
- Baaklini, Abdo I., *Legislative and Political Development: Lebanon, 1842–1972*, Duke University Press, Durham, NC 1976.

- Bağcı, Hüseyin, *Changing Geopolitics and Turkish Foreign Policy*, Internationales Institut für Liberale Politik, Wien, Juni 2009.
- Bailey, Sydney D., *Four Arab-Israeli Wars and the Peace Process*, Macmillan, Houndmills 1990.
- Baker, Raymond William, *Egypt's Uncertain Revolution under Nasser and Sadat*, Harvard University Press, Cambridge 1978.
- Balfour, James Moncreiff, *Recent Happenings in Persia*, W Blackwood and Sons, Edinburgh–London 1922.
- Bania, Radosław, *Polityka Stanów Zjednoczonych wobec Bliskiego Wschodu za prezydentury Dwighta D. Eisenhowera (20.01.1953–20.01.1961)*, Adam Marszałek, Toruń 2000.
- Barcelona Declaration and Euro-Mediterranean Partnership*, <http://europa.eu/scadplus/leg/en/lvb/r15001.htm> (18.11.2009).
- Barkey, Henri J., *The Push and Pull Strategic Cooperation. The US Relationship with Turkey in the Middle East*, [w:] *The Middle East and the United States. A Historical and Political Reassessment*, ed. by D.W Lesch, Westview Press, Boulder, CO 2007.
- Barrett, Roby Carol, *The Greater Middle East and the Cold War. US Foreign Policy Under Eisenhower and Kennedy*, I.B. Tauris, London–New York 2010.
- Bar-Siman-Tov, Yaacov, *The Israeli-Egyptian War of Attrition, 1969–1970. A Case Study of Limited Local War*, Columbia University Press, New York 1980.
- Bartnicki, Andrzej, *Egipt i Sudan w polityce Wielkiej Brytanii 1882–1936*, PWN, Warszawa 1974.
- Barzilai, Gad, *Wars, Internal Conflicts, and Political Order*, State University of New York Press, Albany 1996.
- Bar-Zohar, Michael, *Embassies in Crisis: Diplomats and Demagogues Behind the Six-Day War*, trans. by M. Stearns, Prentice Hall, Englewood 1971.
- Batatu, Hanna, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq. A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communist, Ba'athists and Free Officers*, Princeton University Press, Princeton 1978.
- Bdira, Mezri, *Relations internationales et sous-developpement: la Tunisie 1857–1864*, Almqvist, Wiksell, Stockholm 1978.
- Beattie, Kirk, *Egypt during the Nasser Years: Ideology, Politics and Civil Society*, Westview Press, Boulder, CO 1994.
- Begin, Menachem, *The Revolt*, WH. Allen, London 1951.
- Bell, Gertrude, *The Arabian Diaries, 1913–1914*, ed. by R. O'Brien, Syracuse University Press, Syracuse 2000.
- Bellemare, Alexandre, *Abd-el-Kader: Sa Vie politique et militaire*, Hachette, Paris 1863 (2003).
- Ben Hamida, Abdesslem, *Le Rôle du syndicalisme tunisien dans le mouvement de la liberation nationale (1946–1956)*, „Cahiers de Tunisie” 1981, Vol. 29.

- Ben Tzur, Avraham, *The Neo-Ba'ath Party of Syria*, „Journal of Contemporary History” 1968, Vol. 3, No. 3.
- Bengio, Ofra, *The Turkish-Israeli Relationship: Changing Ties of the Middle Eastern Outsiders*, Palgrave, New York 2004.
- Ben-Gurion, David, *Israel: a personal history*, trans. by N. Meyers and U. Nystar, Funk and Wagnalls, New York, Sabra Books, Tel Aviv 1971.
- Bennoune, Mahfoud, *Algerian Peasants and National Politics*, „MERIP” 1976, No. 48.
- Bennoune, Mahfoud, *The Making of Contemporary Algeria, 1830–1987: Colonial Upheavals and Post-independence Development*, Cambridge University Press, Cambridge 1988.
- Bensimon, Doris i Errera, Eglal, *Żydzi i Arabowie. Historia współczesnego Izraela*, Cyklady, Warszawa 2000.
- Ben-Srhir, Khalid, *Britain and Morocco During the Embassy of John Drummond Hay, 1845–1886*, trans. by M. Williams and G. Waterson, RoutledgeCurzon, London–New York 2005.
- Benvenisti, Meron, *Sacred Landscape: The Buried History of the Holy Land Since 1948*, University of California Press, Berkeley 2000.
- Bernard, Stéphane, *The Franco-Moroccan Conflict 1943–1956*, trans. M. Olivier et al., Yale University Press, New Haven 1968.
- Bernett, Michael N., *Confronting the Costs of War. Military Power, State, and Society in Egypt and Israel*, Princeton University Press, Princeton 1993.
- Berque, Jacques, *Egypt: Imperialism and Revolution*, Praeger, New York 1972.
- Berque, Jacques, *French North Africa: the Maghrib between Two World Wars*, trans. J. Stewart, Faber, London 1967.
- Bethell, Nicholas, *The Palestine Triangle: The Struggle between the British, the Jews and the Arabs, 1935–48*, Andre Deutsch, London 1979.
- Bharier, Julian, *Economic Development in Iran 1900–1970*, Oxford University Press, London 1971.
- Bialer, Uri, *Between East and West: Israel's Foreign Policy Orientation 1948–1956*, Cambridge University Press, Cambridge 1990.
- Bianchi, Robert, *The Corporatization of the Egyptian Labor Movement*, „The Middle East Journal” Summer 1986, Vol. 40, No. 3.
- Bidwell, Robin, *Morocco under Colonial Rule: French Administration of Tribal Rule 1915–1956*, Cass, London 1973.
- Biger, Gideon, *An Empire in the Holy Land: Historical Geography of the British Administration in Palestine, 1917–1929*, Magnes Press, Jerusalem 1994.
- Bilgin, Fevzi, *Turkey's Role in Post-Revolutionary Middle East*, „The Washington Review of Turkish and Eurasian Affairs”, February 2011, <http://www.thewashingtonreview.org/articles/turkeys-role-in-post-revolutionary-middle-east.html> (18.03.2011).
- Bilgin, Mustafa, *Britain and Turkey in the Middle East: Politics and Influence in the Early Cold War Era*, Tauris Academic Studies, London–New York 2007.

- Blair, Leon B., *Western Window in the Arab World*, University of Texas Press, Austin 1970.
- Blunt, Wilfrid Scawen, *Secret History of the British Occupation of Egypt*, Howard Fertig, New York 1967.
- Bourdieu, Pierre, *The Algerians*, trans. Alan C. Rosa, Beacon Press, Boston 1962.
- Brecher, Michael, *The Foreign Policy System of Israel: Setting, Images, Process*, Oxford University Press, London 1974.
- Broadley, Alexander Meyrick, *How We Defended Arabi and His Friends*, Chapman and Hall, London 1884.
- Brown, Kenneth L., *People of Sale: Tradition and Change in a Moroccan City 1830–1930*, Manchester University Press, Manchester 1976.
- Brown, Leon Carl, *The Tunisia of Ahmad Bey 1837–1855*, Princeton University Press, Princeton 1974.
- Browne, Edward Granville, *The Persian Revolution of 1905–1909*, Cambridge University Press, Cambridge 1910.
- Brzeziński, Zbigniew, *The Choice: Global Dominantion or Global Leadership*, Basic Books, New York 2004.
- Bull, Odd, *War and Peace in the Middle East: The Experience and Views of a U.N Observer*, Cooper, London 1976.
- Bulloch, John, *Death of a Country: The Civil War in Lebanon*, Weidenfeld and Nicolson, London 1977.
- Burke, Edmund III, *The Image of Moroccan State in French Ethnological Literature: A New Look at the Origin of Lyautey's Berber Policy*, [w:] *Arabs and Berbers: From Tribe to Nation in North Africa*, ed. by E. Gellner and Ch. Micaud, D.C. Heath and Company, Lexington 1972.
- Burke, Edmund, *Prelude to Protectorate in Morocco*, University of Chicago Press, Chicago 1976.
- Burns, E.L.M., *Between Arab and Israeli*, Harrap, London, Clarke and Irwin, Toronto 1962.
- Burns, William Joseph, *Economic Aid and American Policy toward Egypt, 1955–1981*, State University of New York Press, Albany 1985.
- Busch, Briton Cooper, *Britain and the Persian Gulf 1884–1914*, University of California Press, Berkeley 1967.
- Cagne, Jacques, *Nation et nationalism au Maroc: aux racines de la nation marocaine*, Dar Nashr al-Ma'rifa, Rabat 1988.
- Campany, Richard C. Jr., *Turkey and the United States: The Arms Embargo Period*, Praeger, New York 1986.
- Campbell, John C., *Defense of the Middle East: Problems of American Policy*, Harper, New York 1958.
- Campbell, John C., *Defense of the Middle East: Problems of American Diplomacy*, Praeger, New York 1960.

- Cannon, Byron, *Rural Social Justice Rhetoric and the Young Tunisian Movement, 1907–1912*, „Revue d’Histoire Maghrébine” 1990.
- Careé, Olivier, et Michaud, Gérard, *Les Frères Musulmans 1928–1982*, Gallimard/Juillard, Paris 1983.
- Carruthers, Douglas, *Captain Shakespear’s Last Journey*, „The Geographical Journal” 1922, Vol. 59, Nos. 5 i 6.
- Chaitani, Youssef, *Post-Colonial Syria and Lebanon. The Decline of Arab Nationalism and the Triumph of the State*, I.B. Tauris, London–New York 2007.
- Chaliand, Gérard et Ternon, Yves, *Le génocide des Arméniens: 1915–1917*, Editions Complexe, Brussels 1980.
- Chaz’al, Husajn Chalaf asz-Szajch, *Tarich al-Kuwajt as-sijasi* (Historia polityczna Kuwejtu), t. 1–5, Matba Dar al-Kutub, Bejrut 1962–1970.
- Chehab, Zaki, *Inside Hamas. The Untold Story of Militants, Martyrs and Spies*, I.B. Tauris, London–New York 2007.
- Chiha, Michel, *Propos d’économie libanaise*, Éditions du Trident, Beyrouth 1965.
- Chojnowski, Andrzej, Tomaszewski, Jerzy, *Izrael*, Trio, Warszawa 2003.
- Chubin, Shahram, *Iran*, [w:] *The Cold War and the Middle East*, ed. by Y. Sayigh and A. Shlaim, Clarendon Press, Oxford 1997.
- Chubin, Shahram, *Security in the Persian Gulf The Role of the Outside Powers*, Gower, Aldershot 1981.
- Churchill, Rogers Platt, *The Anglo-Russian Convention of 1907*, Torch Press, Cedar Rapids 1939.
- Clancy-Smith, Julia, *Marginality and Migration: Europe’s Social Outcast in Pre-colonial Tunisia, 1830–1881*, [w:] *Outside In: On the Margins of the Modern Middle East*, ed. by E. Rogan, I.B. Tauris, London 2002.
- Clancy-Smith, Julia, *Rebel and Saints: Muslim Notables, Populist Protest, Colonial Encounters (Algeria and Tunisia, 1800–1904)*, University of California Press, Berkeley 1994.
- Clawson, Patrick, *Unaffordable Ambitions: Syria’s Military Buildingup and Economic Crisis*, Washington Institute for Near East Policy, Washington, DC 1989.
- Clayton, sir Gilbert Falkingham, *An Arabian Diary*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles 1969.
- Clément, Claude, *Oufkir*, Éditions Jean Dullis, Paris 1974.
- Cobban, Helena, *The Making of Modern Lebanon*, Hutchinson, London 1987.
- Cohen, Michael J., *Palestine and the Great Powers, 1945–1948*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1982.
- Cohen, Michael J., *Truman and Israel*, University of California Press, Berkeley 1990.
- Cohen, Stuart A., *British Policy in Mesopotamia 1903–1914*, Ithaca Press, London 1976.

- Cohen, Stuart, *Mesopotamia in British Strategy, 1903–1914*, „International Journal of Middle East Studies” 1978, Vol. 9.
- Coll, Steve, *Ghost Wars*, Penguin, New York 2004.
- Colombe, Marcel, *L'Évolution de l'Égypte, 1924–1950*, Maisonneuve, Paris 1951.
- Conflict, Security and Development. World Development Report 2011*, The World Bank, Washington 2011.
- Cooke, Michael, *Dissident Syria. Making Oppositional Arts Official*, Duke University Press, Durham 2007.
- Cottrell, Alvin J. and Burrell, Robert M., *Soviet-U.S. Naval Competition in the Indian Ocean*, „Orbis” 1975, Vol. 23.
- Couloumbis, Theodore A., *The United States, Greece and Turkey: The Troubled Triangle*, Praeger, New York 1983.
- Courrière, Yves, *La Guerre de l'Algérie*, t. 1–4, Fayard, Paris 1968–71.
- Cronin, Stephanie, *The Army and the Creation of the Pahlavi State in Iran, 1910–1926*, I.B. Tauris, London 1997.
- Crosbie, Sylvia K., *A Tacit Alliance: France and Israel From Suez to the Six Day War*, Princeton University Press, Princeton 1974.
- Crossman, Richard, *Palestine Mission: A Personal Record*, Harper, New York 1947.
- Curzon, George, *Persia and the Persian Question*, t. 1–2, Longmans, Green & Co., London 1892.
- Cyrus, Ghani, *Iran and the Rise of Reza Shah. From Qajar Collapse to Pahlavi Rule*, I.B. Tauris, London 2000.
- Czornik, Katarzyna, *Irak w polityce zagranicznej Stanów Zjednoczonych w okresie pozimnowojennym*, Uniwersytet Śląski, Katowice 2011.
- Dahlab, Saad, *Mission accomplie*, Éditions Dahlab, Algiers 1990.
- Daly, Martin W., *The British Occupation, 1882–1922*, [w:] *The Cambridge History of Egypt*, Vol. 2: *Modern Egypt, from 1517 to the end of the twentieth century*, ed. by M.W Daly, Cambridge University Press, Cambridge 1998.
- Dann, Uriel, *Studies in the History of Transjordan 1920–1949*, Westview Press, Boulder, CO 1984.
- Dann, Uriel, *Iraq under Qassem*, Praeger, New York 1969.
- Danziger, Raphael, *Abd al-Qadir and the Algerians: Resistance to the French and Internal Consolidation*, Holmes and Meier, New York 1977.
- David McDowall, *A Modern History of the Kurds*, I.B. Tauris, London–New York 1997.
- Davis, John H., *The Evasive Peace: A Study of the Zionist-Arab Problem*, John Murray, London 1970.
- Davutoglu, Ahmet, *Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007*, „Insight Turkey” 2008, Vol. 10, No. 1.
- Dawisha, Aced I., *Egypt in the Arab World, The Elements of Foreign Policy*, Macmillan, London 1976.

- Dawisha, Adeed, *Footprints in the Sand. The Definition and Redefinition of Identity in Iraq's Foreign Policy*, [w:] *Identity and Foreign Policy in the Middle East*, by Sh. Telhani and M. Barnett, Cornell University Press, Ithaca–London 2002.
- Dawisha, Adeed, *Iraq. A Political History from Independence to Occupation*, Princeton University Press, Princeton 2009.
- Dawisha, Karen, *Soviet Foreign Policy Toward Egypt*, Macmillan, London 1979.
- Dawn, Ernest C., *From Ottomanism to Arabism. Essays on the Origins of Arab Nationalism*, University of Illinois Press, Urbana–Chicago–London 1973.
- Dayan, Moshe, *Story of my Life*, Morrow, New York 1976.
- Deeb, Marius, *Party Politics in Egypt: The Wafd and its Rivals 1919–1939*, Ithaca Press, London 1979.
- Deeb, Marius, *Syria's Terrorist War on Lebanon and the Peace Process*, Palgrave–Macmillan, New York and Houndmills, Basingstoke 2003.
- Deeb, Marius, *The Lebanese Civil War*, Praeger, New York 1980.
- Dekmejian, R. Hrair, *Egypt under Nasir. A Study in Political Dynamics*, University of London Press, London 1972.
- Demise of the British Empire in the Middle East: Britain's Response to Nationalistic Movements, 1943–55*, ed. by M.J. Cohen and M. Kolinsky, Frank Cass, London 1998.
- Demontès, Victor, *L'Algérie économique*, vols. 1–5, Imprimerie algérienne, Algiers 1922–1930.
- DeNovo, John A., *American Interests and Policies in the Middle East 1900–1939*, The University of Minnesota Press, Minneapolis 1963.
- Deringil, Selim, *Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.
- Dessouki, Ali E. Hillal, *The Primacy of Economics: The Foreign Policy of Egypt*, [w:] *The Foreign Policy of Arab States*, ed. by B. Korany and A.E.H. Dessouki, Westview Press, Boulder, CO 1984.
- Devlin, John F., *The Ba'ath Party: A History from Its Origins to 1966*, Hoover Institute Press, Stanford 1976.
- Dickson, Harold Richard Patrick, *Kuwait and her Neighbours*, G. Allen and Unwin, London 1965.
- DiGeorgio-Lutz, JoAnn A., *The US-PLO Relations: From Dialogue to the White House Lawn*, [w:] *The Middle East and the United States. A Historical and Political Reassessment*, ed. by D.W. Lesch, Westview Press, Boulder, CO 2007.
- Dobbins, James, Seth G. Jones, Benjamin Runkle, Siddharth Mohandas, *Occupying Iraq. A History of the Coalition Provisional Authority*, RAND Corporation, Santa Monica 2009.
- Droz, Bernard, and Lever, Evelyne, *Histoire de la guerre d'Algérie, 1954–1962*, Éditions du Seuil, Paris 1982.

- Dumont, Paul, *1919–1924 Mustafa Kemal invente la Turquie moderne*, Complexe, Brussels 1983.
- Dunsterville, Lionel Charles, *Stalky's Reminiscences*, Jonathan Cape, London 1928.
- Dupuy, Trevor N., *Elusive Victory. The Arab-Israeli Wars 1947–1974*, Harper and Row Publishers, New York 1978.
- Dziekan, Marek M., *Historia Iraku*, Dialog, Warszawa 2002.
- Dziubiński, Andrzej, *Historia Maroka*, Ossolineum, Wrocław 1983.
- Dziubiński, Andrzej, *Historia Tunezji*, Ossolineum, Wrocław 1994.
- Eagleton, William Jr., *The Kurdish Republic of 1946*, Oxford University Press, London 1963.
- Eden, Anthony, *The Memoirs of the Rt. Hon. Sir Anthony Eden*, Full Circle, London 1960.
- Edmonds, Cecil John, *Kurds, Turks and Arabs: Politics, Travel and Research in North-Eastern Iraq, 1919–1925*, Oxford University Press, London 1957.
- Egypt and Nasser*, ed. by D. Hofstadter, Vol. 1–3, Facts on File, New York 1973.
- Ehteshami, Anoushiravan and Hinnebusch, Raymond A., *Syria and Iran. Middle Powers in a Penetrated Regional System*, Routledge, London–New York 1997.
- Ehteshami, Anoushiravan, and Zweiri, Mahjoob, *Introduction*, [w:] *Iran's Foreign Policy. From Khatami to Ahmadinejad*, ed. by A. Ehteshami and M. Zweiri, Ithaca Press, Reading 2008.
- Ehteshami, Anoushiravan, *After Khomeini: The Iranian Second Republic*, Routledge, London 1995.
- Ehteshami, Anoushiravan, *Iran's Regional Politics since the End of the Cold War*, [w:] *Contemporary Iran. Economy, Society, Politics*, ed. by Ali Gheissari, Oxford University Press, Oxford 2009.
- Ehteshami, Anoushiravan, *The Foreign Policy of Iran*, [w:] *The Foreign Policies of Middle East States*, ed. by R. Hinnebusch and A. Ehteshami, Lynne Rienner, Boulder–London 2002.
- Eickelman, Dale F., and Piscatori, James, *Muslim Politics*, Princeton University Press, Princeton 1996.
- Eisenhower, Dwight D., *Waging Peace, 1959–1961*, Double-day, New York 1965.
- El Sayed, Raouf Abdel, *The Baghdad Pact in World Politics*, Éditions Médecine et hygiène, Geneve 1972.
- El-Eini, Roza, *Mandated Landscape. British Imperial Rule in Palestine, 1929–1948*, Routledge, New York 2006.
- El-Mansour, Mohamed, *Morocco in the Reign of Mawlay Sulayman*, Menas Press, Wisbech 1990.
- El-Mikawy, Noha, *The Building of Consensus in Egypt's Transition Process*, American University Press, Cairo 1999.

- Entner, Marvin L., *Russo-Persian Commercial Relations 1828–1914*, University of Florida Press, Gainesville 1965.
- Eppel, Michael, *The Elite, the Effendiya, and the Growth of Nationalism and Pan-Arabism in Hashemite Iraq, 1921–1958*, „International Journal of Middle Eastern Studies”, May 1998.
- Eralp, Atilla, *Turkey and the European Union*, [w:] *Turkey's New World Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy*, ed. by A. Makovsky and S. Sayari, The Washington Institute for Near East Policy, Washington, DC 2000.
- Eran, Oded, *Negotiating the Anglo-Egyptian Relationship between the World Wars*, [w:] *Imperialism and Nationalism in the Middle East. The Anglo-Egyptian Experience 1882–1982*, ed. K.M. Wilson, Mansell Publishing Limited, London 1983.
- Erickson, Edward J., *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*, Greenwood, Westport 2001.
- Evans-Pritchard, Edward Evan, *The Sanusi of Cyrenaica*, Oxford at Clarendon Press, London 1949.
- Eveland, Wilbur C., *Ropes of Sand: America's Failure in the Middle East*, W.W Norton, London 1980.
- Evron, Yair, *War and Intervention in Lebanon: The Syrian-Israeli Deterrence Dialogue*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1987.
- Fahmi, Ismail, *Negotiating for Peace in the Middle East*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1983.
- Fanon, Frantz, *Wretched of the Earth*, trans. by R. Philcox, Grove Press, New York 1968.
- Farid, Abdel Magid, *Nasser: The Final Years*, Ithaca Press, Reading 1994.
- Fatemi, Nasrollah, *Diplomatic History of Persia 1917–1923*, Russell F. Moore Co., New York 1952.
- Fawcett, Louise, *Iran and the Cold War: The Azerbaijan Crisis of 1946*, Cambridge University Press, Cambridge 1992.
- Feldman, Shai, and Rechnitz-Kijner, Heda, *Deception, Consensus and War: Israel in Lebanon*, Tel Aviv University Press, Tel Aviv 1984.
- Fieldhouse, David Kenneth, *Western Imperialism in the Middle East 1914–1958*, Oxford University Press, Oxford 2006.
- Finer, Herman, *Dulles Over Suez. The Theory and Practice of His Diplomacy*, Quadrangle Books, Chicago 1964.
- Fisher, John, *Curzon and British Imperialism in the Middle East 1916–1919*, Frank Cass, London 1999.
- Fisk, Robert, *Pity the Nation: Lebanon at War*, Oxford University Press, Oxford 1991.
- Flapan, Simha, *The Palestinian Exodus of 1948*, „Journal of Palestine Studies”, Summer 1987, Vol. 16.

- Flores, Alexander, *Secularism, Integralism and Political Islam: The Egyptian Debate*, [w:] *Political Islam: Essays from Middle East Report*, ed. by J. Beinin and J. Stork, I.B. Tauris, London 1997.
- Flournoy, Francis R., *British Policy Towards Morocco in the Age of Palmerston (1830–1865)*, FreePress Book, London 1935.
- Fourniè, Pierre, et Riccioli, Jean-Louis, *La France et le Proche-Orient. 1916–1946. Une chronique photographique de la présence française en Syrie et au Liban, en Palestine, au Hedjaz et en Cilicie*, Casterman, Tournai 1996.
- Fraser, David, *Persia and Turkey in Revolt*, William Blackwood and Sons, London–Edinburgh 1911.
- Friedman, Isaiah, *The Question of Palestine 1914–1918: British-Jewish-Arab Relations*, Routledge and Kegan Paul, London 1973.
- From Haven to Conquest: Readings in Zionism and the Palestine Problem until 1948*, ed. by W. Khalidi, Institute for Palestine Studies, Washington, DC 1987.
- Gabbay, Rony, *Communism and Agrarian Reform in Iraq*, Croom Helm, London 1978.
- Gallissot, René, *L'économie de l'Afrique du Nord*, Presses Universitaires de France, Paris 1969.
- Ganiage, Jean, *Les Origines du protectorat français en Tunisie (1861–1881)*, Presses Universitaires de France, Paris 1959.
- Gaspard, Toufic K., *A Political Economy of Lebanon, 1948–2000. Limits of Laissez-faire*, Brill, Leiden, Boston 2004.
- Gaulle, Charles de, *Memoirs of Hope: Renewal and Endeavor*, trans. by T. Kilmartin, Weidenfeld and Nicolson, London 1971.
- Gelvin, James L., *The Israel-Palestine Conflict. One Hundred Years of War*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Gendzier, Irene L., *The Declassified Lebanon, 1948–1958: Elements of Continuity and Contrast in US Policy Toward Lebanon*, [w:] *Toward a Viable Lebanon*, ed. by H. Barakat, Croom Helm, London–Sydney 1988.
- George, David, *Pax Islamica: An Alternative New World Order?*, [w:] *Islamic Fundamentalism*, ed. by Abdel Salam Sidahmed and Anoushiravan Ehteshami, Westview Press, Boulder, CO 1996.
- Gerges, Fawaz A., *The Superpowers and the Middle East: Regional and International Politics: 1955–1967*, Westview Press, Boulder, CO 1994.
- Gershoni, Israel, and Jankowski, James, *Redefining the Egyptian Nation 1930–1945*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.
- Gharbi, Lazhar, *La Politique financière de la France en Tunisie au lendemain de la Deuxième Guerre: contraintes mondiales et exigences nationalises*, [w:] *La Tunisie de l'après-guerre (1945–1950)*, Faculté des Sciences Humaines et Sociales, Tunis 1991.
- Gheissari, Ali, and Nasr, Vali, *Democracy in Iran. History and the Quest for Liberty*, Oxford University Press, Oxford–New York 2006.

- Ginor, Isabella, and Remez Gideon, *The origins of misnomer. The 'expulsion of Soviet advisers' from Egypt in 1972*, [w:] *The Cold War in the Middle East: Regional conflict and the superpowers 1967–73*, ed. by N. J. Ashton, Routledge, London 2007.
- Gordon, David C., *Lebanon, the Fragmented Nation*, Croom Helm, London 1980.
- Gordon, Michael R., and General Bernard E. Trainor, *Cobra II: The Inside Story of the Invasion and Occupation of Iraq*, Pantheon Books, New York 2006.
- Government of Palestine, A Survey of Palestine: Prepared in December 1945 and January 1946 for the Information of the Anglo-American Committee of Inquiry*, 2 vols., 1946, reprinted by Institute of Palestine Studies, Washington, DC 1991.
- Graeves, Rose Louise, *Persia and the Defense of India 1884–92*, The Athlone Press, London 1959.
- Graves, Philip, *The Life of Sir Percy Cox*, Hutchinson, London 1941.
- Green, Arnold H., *The Tunisian Ulama, 1873–1915. Social Structure and Response to Ideological Currents*, Brill, Leiden 1978.
- Haim, Sylvia, *Arab Nationalism: An Anthology*, University of California Press, Berkeley 1962.
- Halabi, Yakub, *US Foreign Policy in the Middle East. From Crisis to Change*, Ashgate, Farnham, England and Burlington 2009.
- Haldane, sir Aylmer L., *The Insurrection in Mesopotamia*, 1920, William Blackwood and Sons, Edinburgh–London 1922.
- Hale, William, *The Political and Economic Development of Modern Turkey*, Croom Helm, London 1981.
- Hale, William, *Turkey*, [w:] *The Cold War and the Middle East*, ed. by Y. Sayigh and A. Shlaim, Clarendon Press, Oxford 1997.
- Hall, Luella J., *The United States and Morocco*, Scarecrow Press, Metuchen, NJ 1971.
- Halliday, Fred, *Rethinking International Relations*, Macmillan, London 1994.
- Halliday, Fred, *The Middle East, the Great Powers, and the Cold War*, [w:] *The Cold War and the Middle East*, ed. by Y. Sayigh and A. Shlaim, Clarendon Press, Oxford 1997.
- Halliday, Fred, *Two Hours that Shook the World. September 11, 2011: Causes and Consequences*, SAQI, London 2002.
- Halstead, John P., *Rebirth of a Nation: the Origins and Rise of Moroccan Nationalism 1912–1944*, Harvard University Centre for Middle Eastern Studies, Cambridge 1969.
- Hanf, Theodor, *Coexistence in Wartime Lebanon: Decline of a State and Rise of a Nation*, I.B. Tauris, London 1993.
- Hanioglu, Şükrü M., *Preparation for a Revolution: the Young Turks, 1902–1908*, Oxford University Press, Oxford 2012.

- Hanioglu, Şükrü M., *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, Oxford 1995.
- Harber, Charles C., *Tunisian Land Tenure in the Early French Protectorate*, „Muslim World” 1973, No. 6.
- Harris, Christina Phelps, *Nationalism and Revolution in Egypt. The Role of the Muslim Brotherhood*, Hague–London–Paris 1964.
- Harris, George S., *The Soviet Union and Turkey*, [w:] *The Soviet Union and the Middle East. The Post-World War II Era*, ed. by I.J. Lederer and W.S. Vucinich, Hoover Institution Press, Stanford 1974.
- Hart, David M., *Ait 'Atta of Southern Morocco: Daily Life and Recent History*, Menas Press, Wisbech 1984.
- Hassan II, *The Challenge*, trans. A. Rhodes, Macmillan, London 1978.
- Hegghammer, Thomas, *Abdallah Azzam, the Imam of Jihad*, [w:] *Al Qaeda in Its Own Words*, ed. by G. Kepel and J.-P. Milelli, Harvard University Press, Cambridge 2008.
- Heggyo, Alf Andrew, and Crout, Robert R., *Historical Dictionary of Algeria*, Scarecrow Press, Metuchen, NJ 1981.
- Heggyo, Alf Andrew, *The French Conquest of Algiers, 1830: An Algerian Oral Traditions*, Ohio University for International Studies, Columbus 1986.
- Heikal, Mohamed, *The Road to Ramadan*, Quadrangle, New York 1975.
- Heikal, Mohamed, *Illusion of Triumph: the Arab Voices of the Gulf War*, Harper Collins, London 1992.
- Hélie, Jérôme, *Les Accords d'Evian: Histoire de la paix ratée en Algérie*, Olivier Orban, Paris 1992.
- Heller, Joseph, *The Stern Gang: Ideology, Politics and Terror 1940–1949*, Frank Cass, London 1995.
- Helmreich, Ernst, *The Diplomacy of the Balkan Wars 1912–1913*, Cambridge University Press, Cambridge, MA 1938.
- Helmreich, Paul C., *From Paris to Sevres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919–1920*, Ohio State University Press, Columbus 1974.
- Hilal, Ali, *Egyptian Foreign Policy Since Camp David*, [w:] *The Middle East: Ten Years After Camp David*, ed. by W. Quandt, Brookings Institution, Washington 1988.
- Hinnebusch, Raymond A. Jr., *Egyptian Politics under Sadat. The Post-Populist Development of an Authoritarian-Modernizing State*, Cambridge University Press, Cambridge 1985.
- Hinnebusch, Raymond A. Jr., *The Formation of the Contemporary Egyptian State From Nasser and Sadat to Mubarak*, [w:] *The Political Economy of Contemporary Egypt*, ed. by I. Oweiss, Centre for Contemporary Arab Studies, Georgetown University, Washington, DC 1990.
- Hinnebusch, Raymond, *Syria's Role in the Gulf War Coalition*, [w:] *Friends in Need: Burden Sharing in the Gulf War*, ed. by A. Bennett, J. Leggold, and D. Unger, St. Martin's Press, New York 1997.

- Hoisington, William A. Jr., *Lyautey and the French Conquest of Morocco*, Macmillan, Basingstoke 1995.
- Hoisington, William A., *The Casablanca Connection: French Colonial Policy 1936–1943*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1984.
- Horne, Alistair, *A Savage War of Peace*, Penguin, New York 1987.
- Hourani, Albert, *A History of the Arab People*, Harvard University Press, Cambridge 1991.
- Hourani, Albert, *Arabic Thought in the Liberal Age 1798–1939*, Cambridge University Press, New York 2007.
- Hourani, Albert, *Great Britain and the Arab World*, John Murray, London 1945.
- Hourani, Albert, *Syria and Lebanon: A Political Essay*, Oxford University Press, London 1946.
- Hourani, Albert, *The Emergence of the Modern Middle East*, University of California Press, Berkeley 1981.
- Howard, Harry N., *The Soviet Union in Lebanon, Syria, and Jordan*, [w:] *The Soviet Union and the Middle East. The Post-World War Era*, ed. by I.J. Lederer and W.S. Vucinich, Hoover Institute Press, Stanford 1974.
- Howard, Harry N., *Turkey, the Straits and US Policy*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1974.
- Hudson, Michael C., *The Precarious Republic: Political Modernization in Lebanon*, Random House, New York 1968.
- Hughes, Matthew, *Allenby and British Strategy in the Middle East, 1917–1919*, Taylor and Francis, London 1999.
- Hunter, Robert F., *Egypt under Muhammad Ali's successors*, [w:] *The Cambridge History of Egypt*, Vol. 2: *Modern Egypt, from 1517 to the end of the twentieth century*, ed. by M.W. Daly, Cambridge University Press, Cambridge 1998.
- Hunter, Robert F., *Capital Appreciation and Provincial Power in Pre-Protectorate Tunisia (1850–1881): Notes from the Tunis Archives*, „Middle Eastern Studies” 1987, No. 23.
- Hunter, Shireen T., *Iran's Foreign Policy in the Post-Soviet Era*, Praeger, Santa Barbara–Denver–Oxford–England 2010.
- Hurewitz, Jacob Coleman, *Middle East Politics: The Military Dimension*, Praeger, New York 1969.
- Hurewitz, Jacob Coleman, *The Struggle for Palestine*, W.W. Norton and Company, New York 1950.
- Husry, Khaldun S., *The Assyrian Affair of 1933 (I)*, „International Journal of Middle East Studies” 1974, Vol. 5, No. 2.
- Husry, Khaldun S., *The Assyrian Affair of 1933 (II)*, „International Journal of Middle East Studies” 1974, Vol. 5, No. 3.
- Huwajdi, Fahmi, *Islam wa-d-dimokratijja* (Islam i demokracja), Markaz Al-Ahram li-t-Tardzama wa-n-Naszr, Kair 2002.

- Ibn Hizlul, Sa'ud, *Tarich muluk Al Su'ud* (Historia królów z rodu Sa'udów), Ar-Rijad 1961.
- Ikram, Khalid, *The Egyptian Economy, 1952–2000*, Routledge, London–New York 2006.
- Imperialism and Nationalism in the Middle East. The Anglo-Egyptian Experience 1882–1982*, ed. by K.M. Wilson, Mansell Publishing Limited, London 1983.
- International Relations Theory and the Consequences of Unipolarity*, ed. by G.J. Ikenberry, M. Mastanduno, W.C. Wohlforth, Cambridge University Press, Cambridge 2011.
- Iraq and Kuwait: The Hostilities and their Aftermath*, ed. by M. Weller, Grotius Publications, Cambridge 1993.
- Iraq War 2003. Rise of the 'New Unilateralism'*, ed. by K. Santhanam, Institute for Defense Studies and Analysis, New Delhi 2003.
- Ireland, Philip Willard, *Iraq: A Study in Political Development*, Russell and Russell, London 1937.
- Issawi, Charles, *Egypt in Revolution. An Economic Analysis*, Oxford University Press, London–New York–Toronto 1963.
- Iwasiów-Pardus, Bogusława, *Problemy Bliskiego i Środkowego Wschodu w polityce zagranicznej republikańskiego Iraku: (1958–1980)*, ZKP PAN, Warszawa 1990.
- Jacobson, Abigail, *Negotiating Ottomanism in Times of War: Jerusalem during World War I through the Eyes of a Local Muslim Resident*, „International Journal of Middle East Studies” 2008, 40.
- James, Robert Rhodes, *Anthony Eden*, Weidenfeld and Nicolson, London 1986.
- James, Robert Rhodes, *Gallipoli*, Batsford, London 1963.
- Jamsheer, Hassan Ali, *Konflikt bliskowschodni. Zarys i dokumentacja*, Wydawnictwo Naukowe Novum, Płock 2004.
- Jamsheer, Hassan Ali, *Konflikt sueski w stosunkach międzynarodowych 1956–1957*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1987.
- Jamsheer, Hassan Ali, *Współczesna historia Iraku*, Dialog, Warszawa 2007.
- Jankowski, James, *The Egyptian Wafd and Arab Nationalism*, [w:] *National and International Politics in the Middle East*, ed. E. Ingram, Frank Cass, London 1986.
- Jasanoff, Maya, *The Edge of Empire: Lives, Culture, and Conquest in the East, 1750–1850*, Vintage Books, New York 2005.
- Jbara, Taysir, *Palestine Leader: Hajj Amin al-Husayni, Mufti of Jerusalem*, Kingston Press, Princeton 1985.
- Jentleson, Bruce W., *With Friends Like These: Reagan, Bush and Saddam 1982–1990*, Norton, New York 1994.
- Joffe, Lawrence, *Keesing's Guide to the Mid-East Peace Process*, Cartemill Publishing, London 1996.

- Johns, Anthony, „*Let My People Go!*”, *Sayyid Qutb and the Vocation of Moses*, „Islam and Christian-Muslim Relations” 1990, Vol. 1, No. 2.
- Joseph, Bernard, *British Rule in Palestine*, Public Affairs Press, Washington 1948.
- Julien, Charles-André, *Colons français et Jeunes Tunisiens (1892–1912)*, „Revue française d’histoire d’outre-mer” 1967, no 54.
- Julien, Charles-André, *Et la Tunisie devint indépendante, 1951–1957*, Éditions J.A., Paris 1985.
- Julien, Charles-André, *L’Afrique du Nord en marche. Nationalisme musulmans et souveraineté française*, Julliard, Paris 1972.
- Julien, Charles-André, *La Conquête et les débuts de la colonization (1827–1871)*, PUF, Paris 1964.
- Julien, Charles-André, *Le Maroc face aux imperialismes, 1415–1956*, Éditions Jeune-Afrique, Paris 1978.
- Julien, Charles-André, *History of North Africa: Tunisia, Algeria, Morocco from the Arab Conquest to 1830*, Routledge and Keegan Paul, London 1970.
- Kaddache, Mahfoud, *Histoire du nationalisme algérien. Question nationale et politique algérienne, 1919–1951*, Société nationale de l’édition, Algiers 1981.
- Karawan, Ibrahim A., *Identity and Foreign Policy. The Case of Egypt*, [w:] *Identity and Foreign Policy in the Middle East*, ed. by Sh. Telhani and M. Barnett, Cornell University Press, Ithaca–London 2002.
- Karoui, Hachemi et Mahjoubi, Ali, *Quand le soleil s’est levé à l’ouest. Tunisie 1881 – Impérialisme et Résistance*, Ceres Production, Tunis 1983.
- Karoui, Hachemi, *La résistance populaire à l’occupation française (1881) chez les élites tunisiennes, désavoué et oublié*, [w:] *Connaissances du Maghreb: Sciences sociales et colonisation*, ed. par J.-C. Vatin, CNRS, Paris 1984.
- Karpat, Kemal H., *Turkish-Soviet Relations*, [w:] *Turkey’s Foreign Policy in Transition, 1950–1974*, ed. by K.H. Karpat, Brill, Leiden 1975.
- Kasznik, Aleksandra Helena, *Abd el-Kader, 1808–1883*, Ossolineum, Wrocław 1977.
- Kasznik-Christian, Aleksandra, *Algeria*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2006.
- Kawtharani, Wajih, *Le Grand-Liban et le projet de la Confédération Syrienne d’après des documents français*, [w:] *State and Society in Syria and Lebanon*, ed. Y.M. Choueiri, University of Exeter Press, Exeter–New York 1993.
- Kayali, Hasan, *Arabs and Young Turks. Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918*, University of California Press, Berkeley 1997.
- Kazemzadeh, Firuz, *Russia and Britain in Persia 1864–1914*, Yale University Press, New Haven 1968.
- Kazemzadeh, Firuz, *Soviet-Iranian Relations: A Quarter-Century of Freeze and Thaw*, [w:] *The Soviet Union and the Middle East. The Post-World War II Era*, ed. by I.J. Lederer and W.S. Vucinich, Hoover Institution Press, Stanford 1974.

- Keddie, Nikki R., *Współczesny Iran. Źródła i konsekwencje rewolucji*, tłum. I. Nowicka, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007.
- Kedourie, Elie, *England and the Middle East: The Destruction of the Ottoman Empire 1914–1921*, Bowes and Bowes, London 1956.
- Kedourie, Elie, *In the Anglo-Arab Labyrinth: The McMahon-Husayn Correspondence and Its Interpretations, 1914–1939*, Cambridge University Press, Cambridge 1976.
- Kedourie, Elie, *The Chatham House Version and Other Middle-Eastern Studies*, Praeger, New York 1970.
- Kelly, John Barrett, *Britain and the Persian Gulf 1795–1880*, Oxford University Press, Oxford 1968.
- Kelly, John Barrett, *Eastern Arabian Frontiers*, Faber and Faber, London 1964.
- Kelly, Saul, *The Last Oasis. The Desert War and the Hunt for Zerzura*, Westview Press, Boulder, CO 2002.
- Kennedy, Robert F., *Thirteen Days: A Memoir of the Cuban Missile Crisis*, Norton, New York 1971.
- Kepel, Gilles, *Muslim Extremism in Egypt: The Prophet and Pharaoh*, University of California Press, Berkeley 1985.
- Kepel, Gilles, *Fitna. Wojna w sercu islamu*, Dialog, Warszawa 2006
- Kerr, Malcolm., *The Arab Cold War*, Oxford University Press, London 1971.
- Khadduri, Majid, *Independent Iraq, 1932–1958*, Oxford University Press, New York 1960.
- Khadduri, Majid, *Modern Libya: A Study in Political Development*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1963.
- Khadduri, Majid, *Republican Iraq*, Oxford University Press, London 1969.
- Khalaf, Samir, *Civil and Uncivil Violence in Lebanon. A History of the Internationalization of Communal Conflict*, Columbia University Press, New York 2002.
- Khalidi, Rashid Ismail, *Sowing Crisis: The Cold War and American Dominance in the Middle East*, Beacon Press, Boston 2009.
- Khalidi, Rashid Ismail, *The British Policy towards Syria and Palestine, 1906–1914*, Frank Cass, London 1980.
- Khalidi, Walid, *All That Remains: The Palestinian Village Occupied and Depopulated by Israel in 1948*, Institute for Palestine Studies, Washington, DC 1992.
- Khalidi, Walid, *Palestine Reborn*, I.B. Tauris, London 1992.
- Khalidi, Walid, *Plan Dalet: Master Plan for the Conquest of Palestine*, „Journal of Palestine Studies” Autumn 1988, Vol. 18.
- Khoury, Fred J., *The Arab-Israeli Dilemma*, Syracuse University Press, Syracuse, NY 1969.
- Khoury, Philip Shukry, *Syria and the French Mandate: The Politics of the Arab Nationalism 1920–1945*, I.B. Tauris, London 1987.
- Khoury, Philip Shukry, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus 1880–1920*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.

- Kienle, Eberhard, *Ba'th Against Ba'th*, I.B. Tauris, London 1990.
- Kienle, Eberhard, *Syria, the Kuwait War and the New World Order*, [w:] *The Gulf War and the New World Order*, University Press of Florida, ed. by T.Y. Ismael and J. S. Ismael, Gainesville 1994.
- Kimche, David, and Bawly, Dan, *The Sandstorm: The Arab-Israeli War of June 1967: Prelude and Aftermath*, Secker and Warburg, London 1968.
- Kirişci, Kemal, *Turkey and the Muslim Middle East*, [w:] *Turkey's New World Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy*, ed. by A. Makovsky and S. Sa-yari, The Washington Institute for Near East Policy, Washington, DC 2000.
- Kissinger, Henry, *Diplomacy*, Simon and Shuster, New York 1994.
- Kissinger, Henry, *White House Years*, Little, Brown, Boston 1979.
- Kissinger, Henry, *Years of Renewal*, Diane Pub. Co., New York 1999.
- Klieman, Aaron S., *Foundation of British Policy in the Arab World: The Cairo Conference of 1921*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1970.
- Koestler, Arthur, *Promise and Fulfillment: Palestine, 1917–1949*, Macmillan, London 1949.
- Kołodziejczyk, Dariusz, *Turcja*, Trio, Warszawa 2010.
- Korbani, Agnes G., *US Intervention in Lebanon, 1958 and 1982: Presidential Decisionmaking*, Praeger, New York 1991.
- Kraiem, Mustapha, *Le Neo-Destour: cadres, militants et implementations pendant les années trente*, [w:] *Les mouvements politiques et sociales dans la Tunisie des années trente*, ed. M. Chenoufi, Ministère de l'Education, de l'Enseignement Supérieur et de la Recherche Scientifique, Tunis 1987.
- Krasnowolska Anna, *Rewolucja konstytucyjna (1906–1911). Iran i pierwsza wojna światowa*, [w:] *Historia Iranu*, red. A. Krasnowolska, Ossolineum, Wrocław 2010.
- Krauthammer, Charles, *The Unipolar Moment*, „Foreign Affairs”, LXX, 1, January/February 1990/91.
- Królikowski, Hubert, Marcinkowski, Czesław, *Irak 2003*, Bellona, Warszawa 2003.
- Kuniholm, Bruce R., *The Origins of the Cold War in the Near East*, Princeton University Press, Princeton 1980.
- Kutb, Sajjid, *Al-Mustakbal li-l-islam (Przyszłość należy do islamu)*, [w:] *Nahwa mudżtama islami (Ku społeczeństwu muzułmańskiemu)*, Dar Al-Aksa, Amman 1969.
- Kutb, Sajjid, *Ma'alim fi-t-tarik (Słupy milowe na Drodze)*, Bejrut–Kair 1983.
- Kutb, Sajjid, *Nahwa mudżtama islami (Ku społeczeństwu islamskiemu)*, Dar Al-Aksa, Amman 1969.
- Kwiatkiewicz, Piotr, *Mocarstwa wobec Iraku w latach 1945–1967*, Adam Marszałek, Toruń 2005.
- Lacroix, Stéphane, *Awakening Islam. The Politics of Religious Dissent in Contemporary Saudi Arabia*, trans. G. Holoch, Harvard University Press, Cambridge–London 2011.

- Lacroix-Riz, Annie, *Les protectorats de l'Afrique du Nord entre la France et Washington*, L'Harmattan, Paris 1988.
- Lady Bell, *The Letters of Gertrude Bell*, Ernest Benn Limited, London 1927.
- Lahhabi, Mohamed, *Le Gouvernement marocain à l'aube du vingtième siècle*, Les Éditions Maghrébines, Rabat 1975.
- Lahoud, Nelly, *Political Thought in Islam. A Study in Intellectual Boundaries*, Routledge, Curzon Taylor & Francis Group, London–New York 2005.
- Lal, Rollie, *The Magreb*, [w:] *The Muslim World after 9/11*, ed. A.M. Rabasa... [et al.], Rand Corporation, Santa Monica 2004.
- Lalik, Krzysztof, *Kurdystan iracki u progu XXI w.*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2009.
- Landau, Jacob M., *Parliaments and Parties in Egypt*, Praeger, New York, 1954.
- Landen, Robert G., *Oman since 1856: Disruptive Modernization in a Traditional Arab Society*, Princeton University Press, Princeton 1967.
- Laroui, Abdallah, *Les Origines Sociales et Culturelles du Nationalisme Marocain (1830–1912)*, Maspero, Paris 1977.
- Laroui, Abdallah, *The History of the Maghrib: an Interpretative Essay*, trans. R. Mannheim, Princeton University Press, Princeton 1977.
- Lawrence, Thomas Edward, *Siedem filarów mądrości*, t. 1–2, PWN, Warszawa 1976.
- Le Tourneau, Roger, *Evolution politique de l'Afrique du Nord musulmane, 1920–1961*, Armand Colin, Paris 1962.
- Leatherdale, Cil, *Britain and Saudi Arabia 1925–1939. The Imperial Oasis*, Frank Cass, London 1983.
- Lenczowski, George, *Russia and the West in Iran 1918–1948*, Ithaca, New York 1949.
- Lenczowski, George, *Soviet Advances in the Middle East*, American Enterprise Institute, Washington, DC 1972.
- Leszczyńska, Katarzyna, *Kwestia asyryjska na tle ogólnej sytuacji politycznej w Iraku w latach trzydziestych XX wieku*, [w:] *Niemuzułmańskie mniejszości Iraku*, red. M. Abdalla, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2008.
- Levin, Harry, *Jerusalem Embattled. A Diary of the City Under Siege, March 25th, 1948 to July 18th, 1948*, Victor Gollancz, London 1950.
- Levron, Aharon, *Syria's Military Strength and Capability*, „Middle East Review”, Spring 1987, Vol. 14, No. 3.
- Little, Tom, *High Dam at Aswan: the subjugation of the Nile*, Methuen, London 1965.
- Lloyd, Selwyn, *Sues 1956. A Personal Account*, Cape, London 1978.
- Loeve, Marcus, *Social Security in Egypt: An Analysis and Agenda for Policy Reform*, Working Papers 2024, Economic Research Forum for the Arab Countries, Iran and Turkey, Cairo 2000.
- Longrigg, Stephen Hemsley, *Four Centuries of Modern Iraq*, University Press, Oxford 1925.

- Longrigg, Stephen Hemsley, *Iraq 1900–1950: A Political, Social and Economic History*, Oxford University Press, London–New York 1953.
- Longrigg, Stephen Hemsley, *Oil in the Middle East: Its Discovery and Development*, Oxford University Press, London 1954.
- Longrigg, Stephen Hemsley, *Syria and Lebanon under French Mandate*, Oxford University Press, London 1958.
- Lorimer, John George, *Gazetteer of the Persian Gulf Oman and the Central Arabia*, Parts 1–2, Superintendent Government Printing, Calcutta 1908–1915.
- Louis, William Roger, *The British Empire in the Middle East, 1945–1951*, Clarendon Press, Oxford 1984.
- Love, Kennett, *Suez: The Twice Fought War*, McGraw-Hill, New York 1969.
- Lukitz, Liora, *A Quest in the Middle East. Gertrude Bell and the Making of Modern Iraq*, I.B. Tauris, London–New York 2006.
- Lyautey, Hubert, *Du rôle colonial de l'armée*, „Revue des Deux Mondes“ 1900 (15 janvier), no 156.
- Ma'oz, Moshe, *Asad, the Sphinx of Damascus: A Political Bibliography*, Grove Weidenfeld, New York 1988.
- Mabro, Robert, *The Egyptian Economy: 1952–72*, Oxford University Press, London 1974.
- MacCallum, Elizabeth P, *Iraq and the British Treaties*, Foreign Policy Association Information Service, New York 1930.
- Macfie, Alexander Lyon, *The End of the Ottoman Empire, 1908–1923*, London–New York 1998.
- Macmillan, Harold, *Riding the Storm, 1956–1959*, Macmillan, London 1978.
- Maddy-Weitzman, Bruce, *The Crystalization of the Arab State System, 1945–1954*, Syracuse University Press, Ithaca, NY 1993.
- Madeyska, Danuta, *Liban*, Trio, Warszawa 2003.
- Mahjoubi, Ali, *L'Etablissement du protectorat français en Tunisie*, Publications de l'Université de Tunis, Tunis 1977.
- Mahjoubi, Ali, *Les Origines du mouvement national en Tunisie (1904–1934)*, Université de Tunis, Tunis 1982.
- Makram-Ebeid, Mona, *Political Opposition in Egypt: Democratic Myth or Reality?*, „The Middle East Journal“ Summer 1989, Vol. 43, No. 3.
- Malek, Redha, *L'Algérie à Evian: Histoire des négociations secrètes, 1956–1962*, Éditions du Seuil, Paris 1995.
- Malone, David M., *The International Struggle over Iraq: Politics in the UN Security Council 1980–2005*, Oxford University Press, Oxford 2006.
- Maloney, Suzanne, *Economic Realities, [w:] The New Arab Revolt. What Happened, What It Means, and What and What Comes Next*, The Council on Foreign Affairs, New York 2011.

- Maloney, Suzanne, *Identity and Change in Iran's Foreign Policy*, [w:] *Identity and Foreign Policy in the Middle East*, by Sh. Telhani and M. Barnett, Cornell University Press, Ithaca–London 2002.
- Maloney, Suzanne, *Iran's Economy in the Shadow of Regional Upheaval*, „The Iran Primer”, February 28, 2011, United State Institute of Peace, <http://iranprimer.usip.org/blog/2011/feb/28/iran%E2%80%99s-economy-shadow-regional-upheaval> (9.07.2011).
- Maloney, Suzanne, *The Revolutionary Economy*, „The Iran Primer”, November 10, 2010, United States Institute of Peace, <http://iranprimer.usip.org/resource/revolutionary-economy> (9.07.2011).
- Man, State, and Society in the Contemporary Maghreb*, ed. W.I. Zartman, Pall Mall Press, London 1973.
- Mango, Andrew, *Ataturk*, John Murray, London 1999.
- Mansell, Gerard, *Tragedy in Algeria*, Oxford University Press, London 1961.
- Mansfield, Peter, *The British in Egypt*, Holt, Rinehart and Winston, New York, Chicago, San Francisco 1971.
- Mansfield, Peter, *The Middle East: A Political and Economic Survey*, Oxford University Press, London 1973.
- Marlowe, John, *A History of Modern Egypt and Anglo-Egyptian Relations 1800–1956*, Archon Books, Hamden, CT 1965.
- Marr, Phebe, *The Modern History of Iraq*, Westview Press and Longman, Boulder and London 1985.
- Marsot, Afaf Lutfi Al-Sayyid, *A History of Egypt: From the Arab Conquest to the Present*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.
- Marsot, Afaf Lutfi Al-Sayyid, *Egypt's Liberal Experiment, 1922–1936*, California University Press, Berkeley 1977.
- Martin, Alfred Georges Paul, *Quatre siècles d'histoire marocaine au Sahara de 1504 à 1902, au Maroc de 1894 à 1912*, Éditions La Porte, 1994.
- Martin, Jean-François, *La Tunisie de Ferry à Bourguiba*, Éditions l'Harmattan, Paris 1993.
- Maxwell, Gavin, *Lords of Atlas: the Rise and Fall of the House of Glaoua 1893–1956*, Longmans, Green, London 1956.
- McCarthy, Justin, *Muslim and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York University Press, New York 1983.
- McCarthy, Justin, *The Population of Palestine: Population History and Statistics of the Late Ottoman Period and the Mandate*, Columbia University Press, New York 1990.
- McCarthy, Justin, *The Population of the Ottoman Armenia*, [w:] *The Armenians in the Late Ottoman Period*, ed. by T. Ataöv, Turkish Historical Society for the Council of Culture, Arts and Publications of the Grand National Assembly of Turkey, Ankara 2001.
- McClure, William Kidston, *Italy in North Africa. An Account of the Tripoli Enterprise*, Darf Publishers Limited, London 1986.

- McDaniel, Robert A., *The Shuster Mission and the Persian Constitutional Revolution*, Bibliotheca Islamica, Minneapolis 1974.
- McGhee, George, *The US-Turkish-NATO Middle East Connection*, Macmillan, London 1990.
- McLachlan, Keith, *Oil in the Persian Gulf Area*, [w:] *The Persian Gulf States*, ed. A.J. Cottrell, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1980.
- McLean, David, *Britain and Her Buffer State. The collapse of the Persian empire, 1890–1914*, Royal Historical Society, London 1979.
- Mearsheimer, John J., Walt, Stephen M., *The Israel Lobby and U.S. Foreign Policy*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2007.
- Meinertzhagen, Richard, *Army Diary 1899–1926*, Oliver and Boyd, Edinburgh–London 1960.
- Ménargues, Alain, *Les Secrets de la guerre du Liban*, Albin Michel, Paris 2004.
- Mendelson, Maurice, and Hulton, Susan, *Iraq's claim to sovereignty over Kuwait*, [w:] *Territorial foundations of the Gulf States*, ed. by R. Schofield, UCL Press, London 1994.
- Meo, Leila M.T., *Lebanon. Improbable Nation: A Study in Political Development*, Greenwood Press, Westport, CT 1965.
- Meyer, Gail E., *Egypt and the United States. The Formative Years*, Fairleigh Dickinson University Press, Rutherford, NJ 1980.
- Middle East and North Africa Region. 2007 Economic Developments and Prospects. Job Creation in an Era of High Growth*, The World Bank, Washington 2007.
- Middle East and North Africa Region. 2008 Economic Developments and Prospects. Regional Integration for Global Competitiveness*, The World Bank, Washington 2009.
- Midhat, Ali Haydar, *The Life of Midhat Pasha: A Record of his Service, Political Reforms, Banishment, and Judicial Murder*, J. Murray, London 1903.
- Miège, Jean Louis, *Le Maroc et L'Europe (1830–1894)*, Vol. 2, PUF, Paris 1962.
- Migdalovitz, Carol, *Turkey: Selected Foreign Policy Issues and U.S. Views*, Congressional Research Service, Washington, DC November 28, 2010.
- Milani, M., *The Transformation of the Velayat-e Faqih Institution: From Khomeini to Khamenei*, „The Muslim World” July–October 1992, No. 82.
- Miller, William, *The Ottoman Empire and its successors 1801–1927*, Cass, London 1966.
- Milton-Edwards, Beverley and Hinchcliffe, Peter, *Conflicts in the Middle East*, Routledge, London–New York 2005.
- Mitchell, Richard P., *The Society of the Muslim Brothers*, Oxford University Press, London 1969.
- Moaddel, Mansoor, *Class, Politics and Ideology in the Iranian Revolution*, Columbia University Press, New York 1993.

- Moore, Clement Henry, *Money and Power: The Dilemma of the Egyptian Infitah*, „The Middle East Journal” Autumn 1986, Vol. 40, No. 4.
- Moorehead, Alan, *Gallipoli*, Andre Deutsch, London 1989.
- Morris, Benny, *1948 and After: Israel and the Palestinians*, Clarendon Press, Oxford 1990.
- Morris, Benny, *Operation Dani and the Palestinian Exodus from Lydda and Ramla in 1948*, „Middle East Journal” Winter 1986, Vol. 40.
- Morsi, Magali, *El Hajj Thami El Glaoui, un grand caïd contre le sultan et l'indépendance marocaine*, [w:] *Les Africains*, ed. Ch.-A. Julien, Éditions J.Z., Paris 1976.
- Moshaver, Ziba, *Revolution, Theocratic Leadership and Iran's Foreign Policy: Implications for Iran-EU Relations*, [w:] *Analyzing Middle East Foreign Policies And the Relations with Europe*, ed. by Gerd Nonneman, Routledge, Abingdon and New York 2005.
- Mottahedeh, Roy, *Iran's Foreign Devils*, „Foreign Policy” Spring 1980, 38.
- Mubarak, Hisham, *What Does the Gama'a Islamiyya Want?* [w:] *Political Islam: Essays from Middle East Report*, ed. by J. Benin, J. Stork, I.B. Tauris, London 1997.
- Munson, Henry, *Religion and Power in Morocco*, Yale University Press, New Haven 1993.
- Murden, Simon, *Emergent Regional Powers and International Relations in the Gulf 1988–1991*, Ithaca Press, Reading 1995.
- Musil, Alois, *Northern Negd*, J.K. Wright, New York 1928.
- Naguib, Muhammad, *Egypt's Destiny*, Victor Gollancz Ltd., London 1995.
- Naylor, Phillip C., *France and Algeria. A History of Decolonization and Transformation*, University Press of Florida, Gainesville, FL 2000.
- Nevakivi, Jukka, *Britain, France and the Arab Middle East 1914–1920*, Athlone, London 1969.
- Nikou, Semira N., *The Subsidies Conundrum*, „The Iran Primer”, November 10, 2010, United State Institute of Peace, <http://iranprimer.usip.org/resource/subsidies-conundrum> (9.07.2011).
- Nixon, Richard, *RN: The Memoirs of Richard Nixon*, Arrow Books, London 1978.
- Norton, Augustus Richard, *Amal and Shi'a: Struggle for the Soul of Lebanon*, University of Texas Press, Austin 1987.
- Norton, Augustus Richard, *Hezbollah. A Short History*, Princeton University Press, Princeton 2009.
- Nouschi, André, *La naissance du nationalisme algérien 1914–1954*, Minuit, Paris 1979.
- Nusseibeh, Sari with David, Anthony, *Once Upon a Country: A Palestinian Life*, Halban, London 2007.
- Nutting, Anthony, *Nasser*, Constable, London 1972.

- O'Brien, Patrick K., *The Revolution in Egypt's Economic System*, Oxford University Press, London 1966.
- O'Donnell, J. Dean, *Lavigerie in Tunisia: The Interplay of Imperialist and Missionary*, University of Georgia Press, Athens 1979.
- Odeh, B.J., *Lebanon: Dynamics of Conflict, a Modern Political History*, Zed Books, London 1985.
- Organski, A.F.K., *The \$36 Billion Bargain: Strategy and Politics in US Assistance to Israel*, Columbia University Press, New York 1990.
- Oved, Georges, *La Gauche française et le nationalisme marocaine 1905–1955*, Vol. 2, L'Harmattan, Paris 1984.
- Ovendale, Ritchie, *The Origins of the Arab-Israeli Wars*, Longman, London–New York, 1992.
- Oweiss, Ibrahim, *Egypt's Economy: the Pressing Issues*, [w:] *The Political Economy of Contemporary Egypt*, ed. by I. Oweiss, Georgetown University, Centre for Contemporary Arab Studies, Washington, DC 1990.
- Owen, Roger, *Egypt and Europe: From French Expedition to British Occupation*, [w:] *The Modern Middle East: A Reader*, ed. by A. Hourani, Ph. S. Houry, and M. C. Wilson, University of California Press, Berkeley 1993.
- Owen, Roger, *Lord Cromer. Victorian Imperialists, Edwardian Proconsul*, Oxford University Press, Oxford 2004.
- Owen, Roger, and Pamuk, Şevket, *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century*, Harvard University Press, Cambridge 1998.
- Ożarowski, Rafał, *Hezbollah w stosunkach międzynarodowych na Bliskim Wschodzie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2011.
- Pajak, Roger F., *Soviet Military Aid to Iraq and Syria*, „Strategic Review”, Winter 1976, Vol. 4, No. 1.
- Pallis, Alexander Anastasius, *Greece's Anatolian Venture, and After: a survey of the diplomatic and political aspects of the Greek expedition to Asia Minor, 1915–1922*, Methuen, London 1937.
- Pappé, Ilan, *A History of Modern Palestine*, Cambridge University Press, Cambridge 2006.
- Pappé, Ilan, *The Ethnic Cleansing of Palestine*, Oneworld, Oxford 2007.
- Paris, Timothy J., *Britain, the Hashemites and Arab Rule 1920–1925: The Sherifian Solution*, Frank Cass, London 2003.
- Parsons, Frederick V., *The Origins of the Morocco Question, 1880–1900*, Duckworth, London 1976.
- Passeron, René, *Les grandes sociétés et la colonization en Afrique du Nord*, Université d'Alger, Algiers 1926.
- Pastusiak, Longin, *Stany Zjednoczone a Bliski Wschód*, Książka i Wiedza, Warszawa 1971.
- Patek, Artur, *Wielka Brytania wobec Izraela maj 1948–styczeń 1949*, Tow. Wyd. „Historia Iagellonica”, Kraków 2002.

- Pelt, Adrian, *Libyan Independence and the United States: A Case of Planned Decolonization*, Yale University Press, New Haven 1970.
- Pennar, Jaan, *The USSR and the Arabs: The Ideological Dimension*, Hurst, London 1973.
- Pennell, Richard C., *A Country with a Government and a Flag: The Rif War in Morocco, 1921–1926*, Menas Press, Wisbech 1986.
- Pennell, Richard C., *Morocco since 1830. A History*, New York University Press, New York 2000.
- Pennell, Richard C., *The Moroccan Discovery of the Mediterranean Coast*, „British Journal of Middle East” 1993, 20, No. 2.
- Penrose, Edith, and Penrose, Ernest F., *Iraq: International Relations and National Development*, Westview, Boulder, CO 1978.
- Pensées politiques de l’Ayatollah Khomeini* (Traduction et présentation par Y.A. Henry), Éditions A.D.P.F., Paris 1980.
- Perkins, Kenneth J., *A History of Modern Tunisia*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- Peyerimhof, J. de, *La colonization officielle en Algérie de 1871 à 1895*, Imprimerie rapide, Tunis 1928.
- Peyrefitte, Alain, *C’était de Gaulle*, t. 1–2, Fayard, Paris 1994.
- Philby, Harry St. John Bridger, *Arabian Jubilee*, Robert Hale Ltd, London 1954.
- Philby, Harry St. John Bridger, *Saudi Arabia*, Ernest Benn Ltd, London 1955.
- Pierce, Richard A., *Russian Central Asia 1867–1917*, UC Press, Berkeley 1960.
- Piotrowski, Jerzy, *Spór o Palestynę*, PISM, Warszawa 1983.
- Pipes, Daniel, *Greater Syria. The History of Ambition*, Oxford University Press, Oxford 1990.
- Podeh, Elie, *The Perils of Ambiguity: The United States and the Baghdad Pact*, [w:] *The Middle East and the United States. A Historical and Political Reassessment*, ed. by D.W. Lesch, Westview Press, Boulder, CO 2007.
- Political Islam: Essays from Middle East Report*, ed. by J. Beinin and J. Stork, I.B. Tauris, London 1997.
- Porath, Yehoshua, *The Emergence of the Palestinian-Arab National Movements, 1918–1929*, Frank Cass, London 1974.
- Porch, Douglas, *The Conquest of Morocco*, Alfred A. Knopf, New York 1983.
- Provence, Michael, *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism*, University of Texas Press, Austin 2005.
- Qassem, Naim, *Hizbullah. The Story from Within*, trans. by D. Khalil, SAQI, London 2005.
- Quandt, William B., *Peace Process: American Diplomacy and the Arab-Israeli Conflict Since 1967*, Brookings Institute and University of California Press, Washington, DC 1993.

- Quandt, William B., *America in the Middle East*, [w:] *Diplomacy in the Middle East. The International Relations of Regional and Outside Powers*, ed. by L.C. Brown, I.B. Tauris, London–New York, 2006.
- Quandt, William, *The Middle East on the Brink: Prospects for Change in the 21st Century*, „Middle East Journal” Winter 1996, Vol. 50, No. 1.
- Qubain, Fahim, *Crisis in Lebanon*, Middle East Institute, Washington, DC 1961.
- Qurie, Ahmed (‘Abu Ala’), *From Oslo to Jerusalem: The Palestinian Story of the Secret Negotiations*, I.B. Tauris, London 2006.
- Rabasa, Angel M., *Overview*, [w:] *The Muslim World after 9/11*, ed. A.M. Rabasa... [et al.], Rand Corporation, Santa Monica 2004.
- Rabinovich, Itamar, *Syria Under the Bath, 1963–1966*, Halsted Press, New York 1972.
- Radical Islam and International Security, Challenges and responses*, ed. by H. Frisch and E. Inbar, Routledge, London–New York 2008.
- Rafael, Gideon, *Destination Peace: Three Decades of Israeli Foreign Policy*, Stein and Day, New York 1981.
- Rahigh-Aghsan, Ali, and Jakobsen, Peter Viggo, *The Rise of Iran: How Durable, How Dangerous?*, „The Middle East Journal” Autumn 2010, Vol. 64, No. 4.
- Rahman, Habibur, *The Making of the Gulf War. Origins of Kuwait’s Long-Standing Territorial Dispute with Iraq*, Ithaca Press, Reading 1997.
- Rai, Milan, *Regime Unchanged. Why the War on Iraq Changed Nothing*, Pluto Press, London 2003.
- Ramazani, Rouhollah K., *Revolutionary Iran. Challenge and Response in the Middle East*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore–London 1986.
- Ramsaur, Ernest E. Jr., *The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton University Press, Princeton 1957.
- Rathmell, Andrew, *Secret War in the Middle East: The Covert Struggle for Syria, 1941–61*, I.B. Tauris, London 1995.
- Raynaud, Rober, *La Nationalisme tunisienne*, Comité Algérie-Tunisie-Maroc, Paris 1925.
- Re-Envisioning Egypt 1919–1952*, ed. by A. Goldschmidt, A.J. Johnson, B.A. Salmoni, The American University in Cairo Press, Cairo and New York 2005.
- Reich, Bernard, *The United States and Israel: Influence in the Special Relationship*, Praeger, New York 1984.
- Reid, Donald Malcolm, *Cairo University and the Making of Modern Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.
- Reid, Donald Malcolm, *The Urabi revolution and the British conquest, 1879–1882*, [w:] *The Cambridge History of Egypt*, Vol. 2: *Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century*, ed. by M.W. Daly, Cambridge University Press, Cambridge 1998.

- Renouvin, Pierre, *Histoire des Relations Internationales*, Hachette, Paris 1954.
- Reuveny, Jacob, *The Administration of Palestine under the British Mandate, 1920–1948: An Institutional Analysis*, Bar-Ilan University, Ramat Gan 1993.
- Rey-Goldzeiguer, Annie, *L'opinion publique tunisienne, 1940–1944*, [w:] *La Tunisie de 1939 à 1945: Actes du Quatrième Séminaire sur l'Histoire du Mouvement National*, Ministère de l'Education, de l'Enseignement Supérieur et de la Recherche Scientifique, Tunis 1989.
- Reza Shah Pahlavi, Mohammad, *Mission for My Country*, trans. by M.J. Hutchinson, London 1961.
- Richards, Alan, and Waterbury, John, *A Political Economy of the Middle East*, Boulder 1990.
- Richards, Alan, *Egypt's Agricultural Development, 1800–1980*, Westview Press, Boulder, CO 1982.
- Rivet, Daniel, *Lyautey et l'institution du protectorat français au Maroc, 1912–1926*, Vol. 1–3, L'Harmattan, Paris 1988.
- Rivlin, Paul, *Arab Economies in the Twenty-First Century*, Cambridge University Press, Cambridge 2009.
- Ro'i, Yaacov, *From Encroachment to Involvement*, Israel University Press for the Shiloah Centre, Jerusalem 1974.
- Robe, Eugène, *Essai sur l'histoire de la propriété en Algérie*, Imprimerie de Dagand, Bône 1848.
- Roberts, David, *The Ba'ith and the Creation of Modern Syria*, Croom Helm, London–Sydney 1987.
- Robins, Philip, *The Foreign Policy of Turkey*, [w:] *The Foreign Policies of Middle East States*, ed. by R. Hinnebusch and A. Ehteshami, Lynn Rienner, Boulder–London 2002.
- Rodinson, Maxime, *The Political System*, [w:] *Egypt since the Revolution*, ed. by P.J. Vatikiotis, George Allen and Unwin Ltd, London 1968.
- Rogan, Eugene L., *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan 1850–1921*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.
- Rogan, Eugene L., *The Arabs. A History*, Allen Lane, London 2009.
- Rogers, P.G., *A History of Anglo-Moroccan Relations to 1900*, Foreign and Commonwealth Office, London 1972.
- Rogers, Paul, *Global Security and the War on Terror. Elite Power and the Illusion of Control*, Routledge, London–New York 2008.
- Rose, Norman A., *The Gentile Zionists: A Study in Anglo-Zionist Diplomacy 1929–1939*, Frank Cass, London 1973.
- Roskill, Stephen, *Hankey: Man of Secrets*, Vol. 1–3, Collins, London 1970–1974.
- Ross, Dennis B., *Soviet Behavior Towards the Lebanon War, 1982–84*, [w:] *Soviet Strategy in the Middle East*, ed. by G.W. Breslauer, Unwin Hyman, Boston 1990.

- Rothwell, Victor H., *British War Aims and Peace Diplomacy 1914–1918*, Clarendon Press, Oxford 1971.
- Rubinstein, Alvin Z., *Soviet Policy Toward Turkey, Iran, and Afghanistan: the dynamics of influence*, Praeger, New York 1982.
- Ruedy, John, *Modern Algeria. The Origins and Development of the Nation*, Indiana University Press, Bloomington 2005.
- Ryan, Curtis R., *Inter-Arab Alliances. Regime Security and Jordanian Foreign Policy*, University Press of Florida, Gainesville, FL 2009.
- Saab, Edouard, *La Syrie ou la Revolution dans la Rancoeur*, Juillard, Paris 1968.
- Sabahi, Houshang, *British Policy in Persia 1918–1925*, Frank Cass, London 1990.
- Sadowski, Yahya, *The Evolution of Political Identity in Syria*, [w:] *Identity and Foreign Policy in the Middle East*, ed. by Sh. Telhani and M. Barnett, Cornell University Press, Ithaca–London 2002.
- Safran, Nadav, *Israel – The Embattled Ally*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge–London 1978.
- Safshekan, Roozbeh, and Sabet, Farzan, *The Ayatollah's Pretorians: The Islamic Revolutionary Guard Corps and the 2009 Election Crisis*, „The Middle East Journal” Autumn 2010, Vol. 64, No. 4.
- Sahimi, Muhammad, *Fissures in the Revolutionary Guards' Officer Corps?*, „Tehranbureau. An independent source of news on Iran and the Iranians diaspora”, 1 March 2011, <http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/tehranbureau/2011/03/fissures-in-the-revolutionary-guards-officer-corp> (9.07.2011).
- Salahdine, Mohamed, *Maroc: Tribus, makhzen et colons, essai d'histoire economique et sociale*, L'Harmattan, Paris 1986.
- Salem, Elie Adib, *Violence and Diplomacy in Lebanon: The Troubled Years, 1982–1988*, I.B. Tauris, London 1995.
- Salem, Paul, *Reflections on Lebanon's Foreign Policy*, [w:] *Peace for Lebanon? From War to Reconstruction*, ed. by D. Collins, Lynne Rienner, Boulder, CO 1994.
- Salem, Samira, and Gleason, Jane, *An Examination of Poverty Production in Egypt. Contributing factors, Sustainability, and Lesson*, USAID, Washington, DC January 2005.
- Salibi, Kamal S., *Crossroads to Civil War: Lebanon, 1958–1976*, Caravan, Delmar 1976.
- Salibi, Kamal, *A House of Many Mansions: The History of Lebanon Reconsidered*, I.B. Tauris, London 1988.
- Salibi, Kamal, *The Modern History of Jordan*, I.B. Tauris, London 1993.
- Salibi, Kamal, *The Modern History of Lebanon*, Praeger, New York 1965.
- Salt, Jeremy, *The Unmaking of the Middle East. A History of Western Disorder in Arab Lands*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London 2008.

- Sammut, Carmel, *L'Imperialisme capitaliste français et la nationalisme tunisien (1881–1914)*, Publisud, Paris 1983.
- Satloff, Robert B., *From Abdullah to Hussein. Jordan in Transition*, Oxford University Press, New York–Oxford 1994.
- Scham, Alan, *Lyautey in Morocco: Protectorate Administration, 1912–1925*, University of California Press, Berkeley 1970.
- Schiff, Ze'ev, and Ya'ari, Ehud, *Israel's Lebanon War*, George Allen and Unwin, London 1986.
- Schofield, Richard, *The Kuwaiti islands of Warbah and Bubiyan, and Iraqi access to the Gulf* [w:] *Territorial foundations of the Gulf States*, ed. by R. Schofield, UCL Press, London 1994.
- Seale, Patrick, *Asad: The Struggle for the Middle East*, University of California Press, Berkeley 1988.
- Seale, Patrick, *The Struggle for Syria: A Study of Post-war Arab Politics, 1945–1958*, Oxford University Press, London 1965.
- Seddon, David, *Moroccan Peasants, a Century of Change in the Eastern Rif, 1870–1970*, Dawson, Folkestone 1981.
- Segev, Tom, *One Palestine, Complete: Jews and Arabs under the British Mandate*, Picador, London 2000.
- Segrè, Claudio G., *Fourth Shore: The Italian Colonization of Libya*, University of Chicago Press, Chicago 1974.
- Seliktar, Ofira, *The Politics of Intelligence and American Wars with Iraq*, Palgrave, Macmillan, New York–Houndmills 2008.
- Sella, Amnon, *Soviet Political and Military Conduct in the Middle East*, Macmillan, London 1981.
- Sezer, Duygu Bazoglu, *Turkey's Security Policies*, [w:] *Greece and Turkey: Adversity in Alliance*, ed. by Jonathan Alford, Gower for International Institute of Strategic Studies, London 1984.
- Shaw, Stanford Jay, and Shaw, Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- Shaw, Stanford Jay, *From Empire to Republic: The Turkish War of Liberation 1918–1923: A Documentary Study*, vols. 1–6, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- Sheehan, Edward, *How Kissinger Did It: Step by Step in the Middle East*, „Foreign Policy” Spring 1976, No. 22.
- Shemesh, Haim, *Soviet-Iraqi Relations 1968–1988*, Lynne Rienner, Boulder, CO 1992.
- Shindler, Colin, *Historia współczesnego Izraela*, tłum. M. Mścichowski, Książka i Wiedza, Warszawa 2011.
- Shlaim, Avi, *The Iron Wall: Israel and the Arab World*, W.W. Norton, New York 2000.
- Shlaim, Avi, *The Politics of Partition: King Abdullah, the Zionists and Palestine, 1921–1951*, Oxford University Press, Oxford 1990.

- Shorrock, William I., *French Imperialism in the Middle East. The Failure of Policy in Syria and Lebanon 1900–1914*, The University of Wisconsin Press, Madison 1976.
- Shuster, William Morgan, *The Strangling of Persia. A Record of European Diplomacy and Oriental Intrigue*, T. Fisher Unwin, New York 1912.
- Simon, Reeva, *Iraq between the Two World Wars: The Creation and Implementation of a Nationalist Ideology*, Columbia University Press, New York 1986.
- Simons, Chaim, *International Proposals to Transfer Arabs from Palestine, 1895–1947: A Historical Survey*, KTAV, Hoboken, NJ 1988.
- Składanek, Bogdan, *Historia Persji*, t. III, Dialog, Warszawa 2007.
- Sluglett, Peter, *Britain in Iraq 1914–1932*, Ithaca Press, London 1976.
- Sluglett, Peter, *Britain in Iraq. Contriving King and Country*, I.B. Tauris, London–New York 2007.
- Smith Andrea L., *Les Maltais en Tunisie à la veille du Protectorat: une population intermédiaire*, [w:] *La Tunisie mosaïque: Diasporas, cosmopolitisme, archéologie de l'identité*, Presses Universitaires du Mirail, Toulouse 2000.
- Smith, Charles, *Palestine and the Arab-Israeli Conflict*, Bedford and St Martin's, Boston–New York 2001.
- Smith, Simon C., *Ending Empire in the Middle East. Britain, the United States and Post-War Decolonization, 1945–1973*, Routledge, London 2012.
- Smith, Tony. *The French Stake in Algeria, 1945–1962*, Cornell University Press, Ithaca–New York 1978.
- Sonyel, Salahi R., *The Assyrians of Turkey: Victims of Major Power Policy*, Turkish Historical Society, Ankara 2011.
- Sonyel, Salahi R., *Turkish Diplomacy 1918–1923: Mustafa Kemal and the Turkish national movement*, Sage Publications, London–Beverly Hills 1974.
- Soumille, Pierre, *L'Idée de race chez les européens de Tunisie dans les années 1890–1910*, „Revue d'Histoire Maghrébine” 1976, no 5.
- Soustelle, Jacques, *Le Drame algérien et la décadence française: Réponse à Raymond Aron*, Plon, Paris 1957.
- Springborg, Robert, *Mubarak's Egypt: Fragmentation of the Political Order*, Westview, Boulder–London 1989.
- Sraieb, Noureddine, *Le Collège Sadiki de Tunis, 1875–1956*, Centre Nationale de la Recherche Scientifique, Paris 1995.
- Stadiem, William, *Too Rich: The High Life and Tragic Death of King Farouk*, Carroll and Graf, New York 1991.
- Stafford, Ronald S., *The Tragedy of Assyrians*, Allen and Unwin, London 1935.
- Stajuda, Teresa, *Mustafa Kamil i egipski ruch narodowy*, „Przegląd Socjologiczny” 1975, t. XXVII.
- Stajuda, Teresa, *Pierwsza nowoczesna partia polityczna w Egipcie (Al-Hizb al-Watani)*, „Przegląd Orientalistyczny” 1975, nr 2 (94).

- Stajuda, Teresa, *Twórcy i propagatorzy idei narodowej Egiptu*, [w:] A. Mrozek-Dumanowska, T. Stajuda, *Kształtowanie się nowoczesnej państwowości egipskiej*, IKE PTE, Warszawa 1991.
- Stark, Freya, *Dust in the Lion's Paw: Autobiography 1939–1946*, John Murray, London 1961.
- Stein, Janice Gross, *Flawed Strategies and Missed Signals. Crisis Bargaining Between the Superpowers, October War*, [w:] *The Middle East and the United States. A Historical and Political Reassessment*, ed. by D.W. Lesch, Westview Press, Boulder, CO 2007.
- Stein, Leonard, *The Balfour Declaration*, Valentine, Mitchell, London 1961.
- Stewart, Charles F., *The Economy of Morocco 1912–1962*, Harvard Centre for Middle Eastern Studies, Cambridge 1967.
- Stępniewska-Holzer, Barbara, Holzer, Jerzy, *Egipt. Stulecie przemian*, Dialog, Warszawa 2006.
- Storrs, Ronald, *Orientalisms*, Nicholson and Watson, London 1937.
- Styszyński, Marcin, *Al-Qaeda's Structure According to Propaganda Techniques*, „Acta Asiatica Varsoviensia”, No. 24, 201.
- Swearingen, Will D., *Moroccan Mirages: Agrarian Dreams and Deceptions, 1912–1986*, I.B. Tauris, London 1988.
- Sykes, Christopher, *Cross Roads to Israel*, Collins, London 1965.
- Sykes, Percy M., *History of Persia*, 2 vols., Macmillan, London 1930.
- Świeca, Jerzy, *Bliskowschodni proces pokojowy. Idee – inicjatywy – dyplomacja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1996.
- Tarbush, Mohammad A., *The Role of the Military in Politics, a Case Study of Iraq to 1941*, Kegan Paul International, London 1982.
- Tauber, Eliezer, *The Formation of Modern Syria and Iraq*, Frank Cass, London 1995.
- Terry, Janice, *The Wafd 1919–1952*, Third World Centre for Research and Publishing, London 1982.
- Tessler, Mark, *A History of the Israeli-Palestine Conflict*, University of Indiana Press, Bloomington 1994.
- The Arab-Israeli Conflict. Readings and Documents*, ed. by J.N. Monroe, Vol. 1–3, Princeton University Press, Princeton 1974.
- The Cold War and the Middle East*, ed. by Y. Sayigh and A. Shlaim, Clarendon Press, Oxford, 1997.
- The Dependent Empire, 1900–1948*, ed. by F. Madden and J. Darwin, Greenwood Press, Westport, CT 1994.
- The Gulf War of 1980–1988. The Iran-Iraq War in International Legal Perspective*, ed. by I.F. Dekker, H.G. Post, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, 1992.
- The Hashemites in the Modern Arab World*, ed. by A. Susser and A. Shmulevitz, Frank Cass, London 1995.

- The Iraq War reader. History. Documents, Opinions*, ed. by M.L. Sifry, Christopher Cerf, Simon and Shuster, New York 2003.
- The Israel-Arab Reader. A Documentary History of the Middle East Conflict*, ed. W Laqueur, B. Rubin, Penguin, Harmondsworth 1995.
- The Origins of Arab Nationalism*, ed. by R.I. Khalidi, Columbia University Press, New York 1991.
- The State Papers of Levi Eshkol*, ed. by H.M. Christman, Funk and Wagnalls, New York 1969.
- The United Nations and the Iraq-Kuwaiti Conflict 1990-1996*, introduction by B. Boutros-Ghali, Department of Public Information, United Nations, New York 1996.
- Thicknesse, Sibylla Gratiana, *Arab Refugees: A Survey of Resettlement Possibilities*, Royal Institute of International Affairs, London 1949.
- Tibawi, Abdul Latif, *A Modern History of Syria including Lebanon and Palestine*, Macmillan, St. Martin's Press, London 1969.
- Toledano, Ehud R., *Social and Economic Change in the „Long Nineteenth Century”*, [w:] *The Cambridge History of Egypt*, Vol. 2: *Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century*, ed. by M.W. Daly, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- Toynbee, Arnold Joseph, *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilizations*, Constable, London 1922.
- Traboulsi, Fawwaz, *A History of Modern Lebanon*, Pluto Press, London–Ann Arbor 2007.
- Tricot, Bernard, *Les Sentiers de la paix: Algérie, 1958–1962*, Plon, Paris 1972.
- Tripp, Charles, *A History of Iraq*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.
- Tripp, Charles, *Iraq*, [w:] *The Cold War and the Middle East*, ed. by Y. Sayigh and A. Shlaim, Clarendon Press, Oxford 1997.
- Tripp, Charles, *The Foreign Policy of Iraq*, [w:] *The Foreign Policies of Middle East States*, ed. by R. Hinnebusch and A. Ehteshami, Lynne Rienner, Boulder–London 2002.
- Triumph in the Desert*, ed. by R. Cave and P. Ryan, Century, London 1991.
- Troeller, Gary, *The Birth of Saudi Arabia. Britain and the Rise of the Sa'udi House*, Frank Cass, London 1976.
- Truman, Harry S., *Memoirs by Harry S. Truman*, Vol. 1–2, Garden City Books, Garden City 1955–1956.
- Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire 1914–1918*, Princeton University Press, Princeton 1968.
- Tshirgi, Dan, *Turning Point. The Arab World's Marginalization and International Security After 9/11*, Praeger Security International, Westport–London 2007.

- Turan, Ilter, *Unstable stability: Turkish politics at the crossroads?*, „International Affairs” 2007, Vol. 83, Issue 2.
- UNDP, Arab Fund for Economic and Social Development, *Arab Human Development Report 2002*, New York 2002.
- Usborne, Cecil Vivian, *The Conquest of Morocco*, Stanley Paul, London 1936.
- Valensi, Lucette, *Fellah tunisiens: l'économie rurale et la vie des compagnes aux 18è et 19è siècles*, Mouton, Paris et la Haye 1977.
- Vali, Ferenc A., *Bridge Across the Bosphorus: The Foreign Policy of Turkey*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1971.
- Van Damm, Nikolaos, *The Struggle for Power in Syria*, Croom Helm, London 1979.
- Vandewalle, Dirk, *A History of Modern Libya*, Cambridge University Press, Cambridge 2006.
- Vasiliev, Alexei, *Russian Policy in the Middle East: From Messianism to Pragmatism*, Ithaca Press, Reading 1993.
- Vatikiotis, Panayiotis J., *Politics and the Military in Jordan: A study of the Arab Legion, 1921–1957*, Frank Cass, London 1967.
- Vatikiotis, Panayiotis J., *The Modern History of Egypt*, Weidenfeld and Nicolson, London 1969.
- Vatikiotis, Panayiotis J., *The Soviet Union and Egypt: The Nasser Years*, [w:] *The Soviet Union and the Middle East. The Post-World War II Era*, ed. by I.J. Lederer and W.S. Vucinich, Hoover Institution Press, Stanford 1974.
- Vatin, Jean-Claude, *L'Algérie en 1830: Essai d'interprétation des recherches historiques sous l'angle de la science politique*, „RASJEP” December 1970, 7.
- Vatin, Jean-Claude, *L'Algérie politique. Histoire et société*, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, Paris 1983.
- Villard, Henry Serano, *Libya: The New Arab Kingdom of North Africa*, Cornell University Press, Ithaca, NY 1956.
- Vital, David, *The Origin of Zionism*, Oxford University Press, Oxford 1975.
- Vital, David, *Zionism. The Crucial Phase*, Oxford University Press, Oxford 1987.
- Vital, David, *Zionism: The Formative Years*, Oxford University Press, Oxford 1982.
- Wahba, Hafiz, *Dżazirat al-Arab fi-l-karn al-iszrin* (Półwysep Arabski w XX w.), [bw.], Kair 1961.
- Walbridge, Linda S., *The Counterreformation: Becoming a Marja' in the Modern World*, [w:] *The Most Learned of the Shi'a: The Institution of the Marja' Taqlid*, ed. by L.S. Walbridge, Oxford University Press, Oxford 2001.
- Waltz, Kenneth, *Theory of international Politics*, Addison-Wesley, Reading 1979.
- Waltz, Susan, *Human Rights and Reform: Changing the Face of North African Politics*, University of California Press, Berkeley 1995.
- Ward, Stephen R., *Immortal. A Military History of Iran and Its Armed Forces*, Georgetown University Press, Washington, DC 2009.

- Warriner, Doreen, *Land Reform and Development in the Middle East*, Royal Institut of International Relations, London 1957.
- Wasserstein, Bernard, *Herbert Samuel: A Political Life*, Oxford University Press, Oxford 1992.
- Wasserstein, Bernard, *The British in Palestine: The Mandatory Government and the Arab-Jewish Conflict, 1917–1929*, B. Blackwell, Oxford 1992.
- Waterbury, John, *Egypt: the wages of dependency*, [w:] *The Middle East: Oil, Politics and Hope*, ed. by A. L. Udovitch, Lexington Books, Lexington 1976.
- Weinbaum, Marvin G., *The United States and Afghanistan. From Marginality to Global Concern*, [w:] *The Middle East and the United States. A Historical and Political Reassessment*, ed. by D.W. Lesch, Westview Press, Boulder, CO 2007.
- Weinberg, Naomi J., *Syrian Intervention in Lebanon. The 1975–76 Civil War*, Oxford University Press, New York–Oxford 1986.
- Weisgerber, Frédéric, *Au seuil du Maroc modern*, Éditions la Porte, Rabat 1947.
- Weller, Marc, *Iraq and Kuwait: The Hostilities and their Aftermath*, Grotius Publications, Cambridge 1993.
- Wheelock, Keith, *Nasser's New Egypt. A Critical Analysis*, Praeger, New York 1960.
- Whidden, James, *The Generation of 1919*, [w:] *Re-Envisioning Egypt 1919–1952*, ed. by A. Goldschmidt, A.J. Johnson, B.A. Salmoni, The American University in Cairo Press, Cairo–New York 2005.
- Wilber, Donald Newton, *Iran. Past and Present*, Princeton University Press, Princeton 1976.
- Wilkinson, John Craven, *Arabia's Frontiers: The Story of Britain's Boundary Drawing in the Desert*, I.B. Tauris, London–New York 1991.
- Wilkinson, John Craven, *The Imamate tradition of Oman*, Cambridge University Press, Cambridge 1987.
- Wilson, Arnold Talbot, *The Persian Gulf* George Allen and Unwin Ltd, London 1954.
- Wilson, Keith Malcolm, *Constantinople or Cairo: Lord Salisbury and the Partition of the Ottoman Empire 1886–1897*, [w:] *Imperialism and Nationalism in the Middle East. The Anglo-Egyptian Experience 1882–1982*, ed. K.M. Wilson, Mansell Publishing Limited, London 1983.
- Wilson, Mary C., *King Abdullah, Britain and the Making of Jordan*, Cambridge University Press, Cambridge 1987.
- Wilson, sir Arnold Talbot, *Mesopotamia, 1917–1920: A Clash of Loyalties: A Personal and Historical Record*, Oxford University Press, London 1931.
- Winslow, Charles, *Lebanon. War and Politics in a Fragmented Society*, Routledge, London–New York 1996.
- Winstone, Harry Victor Frederick, *Gertrude Bell*, Cape, London 1978.

- Wituch, Tomasz, *Tureckie przemiany. Dzieje Turcji 1878–1923*, PWN, Warszawa 1980.
- Wolf, Jean, *Les secrets du Maroc espagnol, L'épopée d'Abdel-Khaleq Torrès*, Eddif, Casablanca 1994.
- Wójcik, Edward, *Konflikt bliskowschodni. Aspekty militarne*, MON, Warszawa 1975.
- Wright, Claudia, *Iraq: A New Power in the Middle East*, „Foreign Affairs” Winter 1979/1980, 58.
- Wright, Gwendolyn, *The Politics of Design in French Colonial Urbanism*, University of Chicago Press, Chicago 1991.
- Wright, John, *Libya. A Modern history*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1981.
- Wróblewski, Bartosz, *Jordania*, Trio, Warszawa 2011.
- Wróblewski, Bartosz, *Legion Arabski 1920–1957*, Wydawnictwo Naukowe Grado, Toruń 2009.
- Yapp, Malcolm Edward, *The Making of the Modern Near East 1792–1923*, Longman, London–New York 1994.
- Yapp, Malcolm Edward, *The Near East since the First World War: A History to 1995*, Longman, London–New York 1996.
- Yergin, Daniel, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power*, Free Press, New York 1991.
- Yetiv, Steve A., *The Iraq War of 2003. Why Did the United States Decide to Invade?*, [w:] *The Middle East and the United States. A Historical and Political Reassessment*, ed. by D.W. Lesch, Westview Press, Boulder, CO 2007.
- Youssef, Amine, *Independent Egypt*, J. Murray, London 1940.
- Zabih, Sepehr, *The Communist Movement in Iran*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles 1966.
- Zakaria, Fareed, *How Democracy Can Work in the Middle East*, February 3, 2011, „Time”, <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,2046038,00.html> (12.04.2011).
- Zakrzewska-Dubasowa, Mirosława, *Historia Armenii*, Ossolineum, Wrocław 1990.
- Zamir, Meir, *Lebanon's Quest: The Road to Statehood 1926–1939*, I.B. Tauris, London 1997.
- Zamir, Meir, *The Formation of Modern Lebanon*, Cornell University Press, Ithaca, NY 1985.
- Zdanowski, Jerzy, *Arabia Saudyjska*, Askon, Warszawa 2004.
- Zdanowski, Jerzy, *Bliski Wschód 2011: bunt czy rewolucja?*, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2011.
- Zdanowski, Jerzy, *Bliski Wschód 2011. Szczytne idee a rzeczywistość*, Andrzej Kapiszewski Distinguished Lecture Series, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2011.
- Zdanowski, Jerzy, *Czynniki integracji społecznej Kuwejtu w okresie przednaftowym*, Sonor, Warszawa 1990.

- Zdanowski, Jerzy, *Historia Arabii Wschodniej*, Ossolineum, Wrocław 2004.
- Zdanowski, Jerzy, *Historia Bliskiego Wschodu w XX w.*, Ossolineum, Wrocław 2010.
- Zdanowski, Jerzy, *Konserwatyzm i etatyzm we współczesnej myśli społeczno-politycznej islamu*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe. Idee i ideologie w krajach Azji i Afryki” 2010, nr 1 (VIII).
- Zdanowski, Jerzy, *Początki państwowości Kuwejtu (1896–1904)*, Semper, Warszawa 1991.
- Zdanowski, Jerzy, *Ruch konstytucyjny w Persji w latach 1905–1907 w świetle dokumentów dyplomacji brytyjskiej*, [w:] *Postuchaj fletu trzciniowego...*, red. J. Sierakowska-Dyndo, S. Surdykowska, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008.
- Zdanowski, Jerzy, *The Saudi Shi'a and Political Reform in Saudi Arabia*, [w:] *Political Change in the Arab Gulf States. Stuck in Transition*, wyd. M.A. Tetrault, G. Okruhlik, A. Kapiszewski, Lynne Rienner Publishers, Boulder–London 2011.
- Zdanowski, Jerzy, *Współczesna muzułmańska myśl społeczno-polityczna. Nurt Braci Muzułmanów*, Askon, Warszawa 2009.
- Zeine, Zeine N., *The Struggle for Independence: Western Diplomacy and the Rise and Fall of Faysal's Kingdom in Syria*, Khayat's, Beirut 1961.
- Ziadeh, Nicola A., *Sanusiyah: A Study of a Revivalist Movement in Islam*, Brill, Leiden 1968.
- Ziadeh, Nicola A., *Syria and Lebanon*, Ernest Benn, London 1957.
- Zirinsky, Michael P., *Imperial Power and Dictatorship. Britain and the Rise of Reza Shah, 1921–1926*, „International Journal of Middle East Studies” 1992, Vol. 24, No. 2.
- Zürcher, Erik-Jan, *The Ottoman Empire and the armistice of Mudros*, [w:] *At the eleventh hour: reflections, hope and anxieties at the closing of the Great War, 1918*, ed. by H. Cecil and P.H. Liddle, Leo Cooper, London 1998.
- Zürcher, Erik-Jan, *Turkey. A Modern History*, I.B. Tauris, London 2001.
- Zweiri, Mahjoob, *Arab-Iranian Relations: New Realities?*, [w:] *Iran's Foreign Policy. From Khatami to Ahmadinejad*, ed. by A. Ehteshami and M. Zweiri, Ithaca Press, Reading 2008.

Indeks osób

(Indeks nie obejmuje bibliografii
oraz nazwisk występujących w tytułach prac zamieszczonych w przypisach)

A

- Abadi, J. 180
Abbas, Ferhat, algierski działacz niepodległościowy 225, 227, 226, 227, 327
Abbas (patrz: Abbas II Hilmi) 54
Abbas II Hilmi, kedyw Egiptu 55, 56, 137, 138, 143
Abd al-Aziz Ibn Saud, król Arabii Saudyjskiej 146, 207
Abd al-Hafid, sułtan Maroka 34, 35, 36
Abd al-Halim, syn władcy Egiptu 52
Abd Al-Hamid Ben Badis, szejk 225
Abd al-Ilah, regent Iraku 193, 196
Abd al-Kader (al-Kadir), emir w Algierii 19, 20, 31
Abd al-Kasim-chan, książę perski 73
Abdalla, M. 192, 195
Abd Allah II, król Jordanii 382
Abd Allah, król Transjordanii 101, 102, 130, 131, 135, 186, 187, 204, 205, 208
Abd-Allah, U.F. 288
Abd Allah, Anas, bojownik islamski 361
Abdel-Malek, A. 51
Abdolmadzid (Abd al-Madżid), premier rządu perskiego 67, 70
Abduh, Muhammad, teolog egipski 63, 216
Abdülhamid II, sułtan turecki 41, 42, 44, 45, 108
Abdülmeçid I, sułtan turecki 38
Abootalebi, A.R. 372
Abrahamian, E. 67, 69, 72, 74, 105, 144, 145, 232, 233, 234, 235, 237, 316, 317, 318, 319, 320
Abu Jaber, K. 271, 282
Abu Lughood, J.L. 215
Abu Nidal, bojownik palestyński 299
Abun-Nasr, J.M. 12, 22, 24, 26, 27, 30, 148, 150, 212, 327, 329, 330, 337, 338
Abu Nowar, M. 204
Acheson, D. 316
Aclimandos, T. 201
Adam, A. 35
Adda (Eddé), Émile, polityk libański 128
Adil, szejk 194
Adli Jakan Pasza, premier rządu tureckiego 142, 201

- Adullatif, A.A 39
 Aflak, Michel, polityk syryjski 280
 Ageron, Ch.-R. 20, 23, 148, 217, 224, 226
 Agwani, M.S. 268, 292, 293
 Ahmad, szcjk 211
 Ahmad Bej, osmański rządca Konstantyny 20
 Ahmad Bej, władca Tunezji 24, 25, 26
 Ahmad Fuad, (Fuad I), sułtan Egiptu 138, 143
 Ahmad-szah, szach Persji 74
 Ahmadineżad, Mahmud, prezydent Iranu 381, 383, 384
 Aitchison, C.U. 59, 210
 Akarli, E.D. 166
 Akçura, Y. 44
 Al-Afgani, Sajjid Dżamal ad-Din (patrz: Al-Afgani, Dżamal ad-Din), teolog muzułmański 65
 Al-Afghani, Dżamal ad-Din 63, 69
 Al-Amin, władca Tunezji 331
 Alaoui, M.A. 217, 218, 220, 334, 335
 Alapetit, Gabriel, rezydent francuski w Tunezji 30
 Al-Asad, Hafiz, prezydent Syrii 283, 285, 286, 287, 289, 295, 342, 344, 354, 359
 Al-Atasi, Haszim, prezydent Syrii 165
 Al-Atrasz, syryjski bojownik niepodległościowy 162
 Al-Awadi, H. 266
 Al-Azma, Jusuf, minister syryjski 159
 Al-Bakr, Ahmad Hasan, prezydent Iraku 271
 Al-Barudi, Mahmud Sami Bej, minister egipski 51, 52, 271
 Al-Barzani, przywódca kurdyjski 368
 Al-Bitar, Salah ad-Din, polityk syryjski 280
 Al-Churi, Biszara, prezydent Libanu 170, 290
 Al-Dżumajjil, Amin, polityk libański 300, 352
 Al-Dżumajjil, Baszir, polityk libański 294, 299, 300
 Aleksander I, król Grecji 118
 Aleksander III Romanow, car Rosji 108
 Al-Fasi, Allal, polityk marokański 333
 Alford, J. 246
 Al-Habib, Muhammad, władca Tunezji 221
 Al-Hakim, Muhammad Bakir, teolog szyicki 368
 Al-Hasani, Tadż ad-Din, polityk syryjski 164
 Al-Hinnawi, Muhammad Sami, polityk syryjski 279
 Al-Husajni, Hadżdżi Muhammad Amin, przywódca Palestyńczyków 172, 174, 176, 177, 178
 Al-Husajni, Musa Kazim, przewodniczący Arabskiego Komitetu Wykonawczego (Musa Kazim al-Husajn) były mer Jerozolimy 174
 Al-Husri, Sati, syryjski działacz narodowy 160
 Al-Huss, Salim, premier rządu libańskiego 352, 353
 Al-Huwajjik, Iljas Butrus, patriarcha maronicki 166
 Ali Bej, władca Tunezji 28
 Ali, pierwszy szyicki Imam 356
 Ali, syn szeryfa Mekki, brat Fajsala 193, 207, 208, 209
 Ali Rida Pasza, gubernator Trypolitanii 37
 Al-Islambuli, Chalid, bojownik islamski 358
 Al-Kajlani, Raszyd Ali, premier rządu irackiego 169, 196, 197
 Al-Kawukdzi, Fauzi, polityk syryjski 164

- Al-Khattabi, Abd al-Karim, przywódca plemienny w Maroku 214
 Al-Khawaga, Ola 13
 Al-Kuwatli, Szukri, prezydent Syrii 170, 281, 282
 Allain, J.-C. 33, 34, 36
 Allenby, Edmund H., dowódca i polityk brytyjski 86, 104, 107, 111, 113, 118, 121, 130, 139, 140, 142, 143, 159, 197, 199, 200
 Allon, Igal (Yigal), polityk izraelski 188, 304
 Al-Mahdi, Sajjid, przywódca ruchu religijnego sanusijja 38
 Al-Marashi, I. 343, 346
 Al-Muchtar, Umar, szefk plemion Cyrenajki 230
 Al-Muntasir, Salim, polityk libijski 337
 Al-Rashid, M. 57
 Al-Sayyid, M.K. 253
 Altunışık, Meliha B. 13, 388, 389
 Ambrust, W. 379
 Amin, S. 21, 224, 225
 Amin, władca Tunezji 222
 Amin as-soltan (patrz: Ashqar-chan Amin as-soltan, Ali), polityk perski 73
 Amir Yigal, zabójca premiera Izraela 350
 Amir Bahaduri Jango, minister perski 71
 Anders, Władysław, dowódca armii polskiej 202
 Anderson, Ch.R. 219
 Anderson, L. (L.S.) 37, 228
 Anderson, L.S. 41, 229
 Andrew, C.M. 96, 105, 113, 160, 161
 Andrews, L.Y. 176
 Andropow, Jurij, przywódca radziecki 288
 An-Nahhas, Mustafa Pasza, premier rządu egipskiego 199, 200, 201, 203, 252
 An-Nasir, Muhammad, władca Tunezji 221
 An-Nasir, Dżamal Abd (Naser), przywódca egipski 252, 257, 259, 264, 280, 281, 282, 284, 289, 291, 294, 305, 309
 An-Nasr, Sajf, polityk libijski 337
 Ansari, A.A. 232
 Ansari, Hamied 265
 Antherieu, E. 327
 Antonius, G., 81, 103, 104
 Aoun, Michel, polityk libański 353, 354
 Aqa-chan Kermani Mirza, myśliciel perski 69
 Arafat, Jasir, przywódca palestyński 265, 345, 347, 348, 349, 351
 Arakie, M. 180
 Arfa H. 314, 315, 316
 Arif, Abd ar-Rahman, prezydent Iraku 271
 Arif, Abd as-Salam, prezydent Iraku 270, 271
 Arjomand, S.A. 356, 381, 382, 384
 Arnoud, L. 35, 36
 Arnoulet, F. 29
 Ar-Rihani, A. 206
 Arwan, A.B. 344
 Ashqar-chan Amin as-soltan, Ali, polityk perski 67, 72
 Ashrawi, Hanan, negocjatorka palestyńska 347, 349
 Ashton, N.J. 244

As-Sadik, Muhammad, władca Tunezji 25, 27
 As-Saffar, M. 31
 As-Sa'id, Nuri, polityk iracki 127, 255, 269, 270
 As-Sanusi, Muhammad ar-Rida, polityk libijski 337
 As-Sanusi, Sidi Muhammad Ibn Ali, przywódca ruchu religijnego sanusijja 37, 38
 Asselain, J.-C. 328
 As-Sulh, Sami, premier libański 290, 293
 As-Suwajhili, Ramadan, przywódca plemienny z Trypolitanii 228, 229
 Asz-Szizakli, Adib, polityk syryjski 279, 281
 Ataov, T. 95
 Atassi, polityk syryjski 283
 At-Ta'alibi, Abd al-Aziz, tunezyjski działacz narodowy 29, 221
 Attlee, Clement, premier rządu brytyjskiego 179
 At-Tunsi, Chajr ad-Din, polityk tunezyjski 25, 26, 27, 29
 Avery, P. 232, 234, 235, 236, 237, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321
 Ayache, A. 218, 334
 Ayache, G. 214
 Ayubi, N. 265
 Al-Azm, Chalid, minister obrony Syrii 281
 Azod al-molk, regent perski 74, 76
 Az-Za'im, Husni, polityk syryjski 279
 Azzam M. 267
 az-Zirikli, Chajr ad-Din 146, 207, 208, 209

B

Baaklini, A.I. 166
 Bağci, H. 385, 386
 Baghirow, Mir Dža'af, separatysta perski 315
 Bailey, S.D. 304, 306, 311, 312
 Baker, James, sekretarz stanu USA 289, 342, 351
 Baker, R.W. 252, 260, 261, 263
 Balafredź, Ahmad, marokański działacz niepodległościowy 333
 Balfour, Arthur James, brytyjski minister spraw zagranicznych i premier 105, 106, 107, 109, 133, 134, 172, 177, 204
 Balfour, J.M. 232
 Bania, R. 256, 257, 261
 Barakat, H. 293
 Barkey, H.J. 386, 387
 Barnett, M. 273
 Barret, R.C. 257
 Bar-Siman-Tov, Y. 307
 Bartnicki, A. 138
 Baruch, B. 241
 Barzilai, G. 312
 Bar-Zohar, M. 306
 Baszak-Jaroń, Halina 13
 Basz Hanba, Ali, tunezyjski działacz niepodległościowy 29
 Batatu, H. 188, 268, 270, 271
 Bawly, D. 306
 Bdira, M. 26
 Beattie, K. 253

- Beeley, H. 328
 Begin, Menachem, premier rządu izraelskiego 179, 264, 299, 312, 313
 Behbehani, Sejjed Abdollah, ajatollah w Persji 69
 Behr, E. 328
 Bekir Sami (Kunduh), turecki działacz narodowy 119
 Bell, Gertruda, pracownica administracji brytyjskiej na Bliskim Wschodzie 135, 188, 189
 Lady Bell 188, 189
 Bellemare, A. 20
 Ben Bella, Ahmad, algierski działacz niepodległościowy 326
 Bendjelloul (patrz: Benjelloul, Mohamed Salah), algierski działacz niepodległościowy 226
 Bendżedid, Szadli, prezydent Algierii 353
 Bengio, O. 388
 Ben Gurion, Dawid, prezydent Izraela 177, 186, 303, 306, 308
 Ben Hamida, A. 332
 Beinin, J. 265, 267
 Benjelloul, Mohamed Salah, algierski działacz narodowy 225
 Benjelloun, Abdelkader, marokański działacz niepodległościowy 216
 Bennett, A. 289
 Bennouna, Abdussalam, marokański działacz niepodległościowy 215
 Bennoune, Mahfoud 20, 21
 Bensimon, D. 186
 Ben-Srhir, Khalid 30, 31, 32, 33
 Benthami, Hamid, algierski działacz narodowy 225
 Bentinck, Charles Henry 121
 Ben Tzur, A. 283
 Benvenisti, M. 188
 Bērenger, Henry, senator francuski 190
 Berenguer, Jordan, generał hiszpański 214
 Beria, Ławrientij, radziecki działacz komunistyczny 315
 Bernard, S. 334, 335
 Bernett, M.N. 304
 Berque, J. 140, 198, 199, 201, 203, 215, 217, 252
 Bethell, N. 179
 Bevin, Ernest, brytyjski minister spraw zagranicznych 179, 180, 336, 337
 Bharier, J. 75, 236
 Bialer, U. 302
 Bianchi, R. 253
 Bidwell, R. 61, 80, 172, 208, 213, 215
 Bieńczyk-Missala, A. 371
 Biger, G. 171
 Bilgin, F. 390, 391
 Bilgin, M. 244, 249
 Bin Laden, Osama, przywódca Al-Ka'idy 344, 361, 363, 366
 Bismarck, Otto, von, kanclerz Niemiec 27
 Blackwell, B. 171
 Blair, L.B. 340
 Blix, Hans, przewodniczący UNMOVIC 369
 Blum, Léon, premier rządu francuskiego 165, 218, 226
 Blunt, Wilfrid Scawen 52
 Bojko, Krzysztof 13
 Bonaparte, Napoleon, cesarz Francji 17

- Bourdieu, P. 21
 Bourne, K. 67, 80, 172, 208
 Brecher, M. 305
 Bremer, L. Paul, dyplomata amerykański 371
 Brzeźniew, Leonid, przywódca radziecki 284, 285
 Broadley, A.M. 52
 Brown, K.L. 215
 Brown, L.C. 12, 25, 26, 262
 Browne, E.G. 64, 65, 71, 72, 73
 Broz-Tito, Josif, przywódca Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii 255
 Brzeziński, Zbigniew, doradca prezydenta USA ds. bezpieczeństwa 243, 372
 Bugeaud, Thomas-Robert, dowódca francuski, marszałek 20
 Bujak, Artur 13
 Bull, H. 8
 Bull, O. 306
 Bulloch, J. 296
 Burgiba, Habib, prezydent Tunezji 221, 222, 331, 332
 Burke, E. 216
 Burke, E. III 31, 33, 34, 35, 36
 Burns, E.L.M. 305
 Burns, W.J. 266
 Buron, R. 330
 Burrell, R.M. 272
 Busch, B.C. 57
 Bush, George Herbert Walker, prezydent USA 278, 346, 347, 351, 372
 Bush, George W., prezydent USA 289, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 370, 371, 376

C

- Cagne, J. 216
 Caix, Robert de, dyplomata francuski 131
 Cambon, Paul, rezydent francuski w Tunezji 28
 Cameron, W.D. 208
 Company, R.C., Jr. 249
 Campbell, J.C. 245, 302, 321
 Canning, Stratford, ambasador brytyjski w Stambule 97
 Cannon, B. 29
 Carbillat, Gabriel, oficer francuski w Syrii 162
 Careé, O. 358
 Carter, James Earl, Jr., prezydent USA 249, 311, 372
 Caruthers, D.A. 60
 Catroux, Georges, generał francuski w Syrii 169, 170, 227
 Cave, R. 345
 Cecil, H. 111
 Cerf, Ch. 366
 Chaitani, Y. 279, 290
 Chaliand, G. 92, 96
 Chałaczkiwicz, Roman 13
 Chamberlain, Austen, polityk brytyjski 111, 201
 Chamenei, Ali, ajatollah w Iranie 324, 382
 Chatami, Muhammad, prezydent Iranu 381, 383
 Chaz'al, Husajn Chalaf asz-Szajch, szejk plemienny w Chuzestanie 207, 235

- Chaznadar, Mustafa, premier rządu tunezyjskiego 26
 Cheetham, Milne, komisarz brytyjski w Egipcie 200
 Chehab, Z. 361
 Cheney, Richard Bruce, wiceprezydent USA 364, 367
 Chenoufi, M. 221
 Chiha, M. 290
 Chijabani, Mohammad, szejik w Azerbejdżanie perskim 235, 315
 Chojnowski, A. 186, 303, 304
 Chomejni, Ruhollah al-Musawi, ajatollah 278, 323, 324, 356, 360, 381, 382
 Chouciri, Y.M. 159
 Christman, H.M. 306
 Chruszczow, Nikita Siergiejewicz, przywódca radziecki 245, 246
 Chryzostom, metropolita Smyrny 122
 Chubin, Sh. 314, 317, 318, 321, 322, 325
 Churchill, R.P. 62
 Churchill, Winston L.S., premier rządu brytyjskiego 83, 86, 137, 175, 204, 219, 220
 Cinal, S. 195
 Clancy-Smith, J. 20, 25, 27
 Claude, I.L. 8
 Clawson, P. 288
 Clayton, G.C., dowódca brytyjski w Egipcie 129, 132, 133, 134
 Clayton, Gilbert F., brytyjski przedstawiciel w Al-Hidżazie 103, 208
 Clemenceau, Georges, premier rządu francuskiego 113, 128, 147, 148, 166, 220
 Clément, C. 335
 Clinton, William Jefferson, prezydent USA 348, 350, 363, 364, 387
 Cobban, H. 352
 Cohen, M. 180, 181
 Cohen, M.J. 177, 178, 198
 Cohen, S.A. 96, 188
 Coll, S. 361
 Collins, D. 291
 Collot, C. 226, 227
 Colombe, M. 199
 Cooke, M. 359
 Cooper, L. 111
 Cornwallis, Kinahan, ambasador brytyjski w Iraku 197
 Cottrell, A. 272
 Cottrell, A.J. 191
 Coulombis, Th.A. 248, 249
 Courrière, Y. 330
 Cox, Percy, rezydent brytyjski w rejonie Zatoce Perskiej 60, 135, 136
 Crane, Charles R., dyplomata amerykański 129, 132
 Crémieux, A., minister francuski 21, 227
 Cromer (Baring, Evelyn, Earl of Cromer), konsul brytyjski w Egipcie 54, 55, 56, 140
 Cronin, S. 232
 Crosbie, K. 308
 Crossman, R. 302
 Crout, R.R. 17, 19
 Curzon, George N., brytyjski minister spraw zagranicznych i premier 57, 96, 111, 113, 114, 115, 118, 119, 120, 121, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 133, 135, 142, 144, 145, 159, 172, 201, 233

Cyganik, Filip 13
 Cyrus, Gh. 232
 Cziczerin, Georgij, radziecki komisarz spraw zagranicznych 125
 Czornik, K. 365, 368

D

Dabbas, Charles, prezydent Libanu 168, 169
 Dahlab, S. 330
 Dajan, Mosze, premier rządu izraelskiego 304, 306
 Daladier, Edouard, prezydent Francji 226
 Dalowski, Tomasz 13
 Daly, M.W. 51, 137, 138, 141
 Damm, N. van 283
 Daniel, R.A. 75, 76
 Dann, U. 135, 204, 205, 271
 Danzinger, R. 20
 Darwin, J. 137
 Daud, szek 194
 David, A. 347
 Davis, J.H. 187
 Davutoglu, Ahmet, turecki minister spraw zagranicznych 388, 389, 390, 391
 Dawisha, A. 260, 261, 265, 267, 273, 370, 371
 Dawisha, Adeed I. 254
 Dawisha, Karen 260
 Dawn, C.E. 80, 81
 Deeb, M. 198, 287, 295, 300
 Dekker, I.F. 276
 Dekmejian, R.H. 253
 Delcassé, Théophile, minister spraw zagranicznych Francji 33
 Demontés, V. 23
 Denikin, Anton Iwanowicz, generał rosyjski 144
 Denктаş, Rauf, przywódca Turków cypryjskich 248
 DeNovo, J.A. 302
 Dentz, Henri, komisarz francuski w Syrii 165
 Deringil, S. 156
 Dessouki, H.A.E. 12
 Deval, Pierre, konsul francuski w Algierze 16
 Devlin, J.F. 271, 281, 282
 Dickson, H.R.P. 207
 DiGeorgio-Lutz, J.A. 347
 Disraeli, Benjamin, premier rządu brytyjskiego 19, 199
 Dobbins J. 367, 368, 371
 Dobkin, M.H. 123
 Dockrill, M. 114
 Droz, B. 327
 Dubois, André Louis, francuski rezydent generalny w Maroku 335
 Duff, Grant, poseł brytyjski w Persji 68
 Dufferin (Frederick Hamilton-Temple-Blackwood), lord, polityk brytyjski 53
 Dumont, P. 156
 Dunsterville, L.C. 85
 Dupuy, T.N. 304, 306, 307, 309, 310, 311

Dziekán, M.M. 188
 Dziubiński, A., 30, 213, 221
 Dżadid, Salah, polityk syryjski 283
 Dżunbulat, Kamal, polityk libański 290, 294

E

Eagleton, W., Jr. 315, 316
 Ecevit, Mustafa Bülent, premier rządu tureckiego 246, 247, 248, 387
 Édde, Émil, polityk libański 290, 294
 Édde, Raymond, polityk libański 290
 Eden, Anthony, premier rządu brytyjskiego 201, 231, 256, 257, 259, 269, 305
 Edmonds, C.J. 192
 Edward VIII, król Wielkiej Brytanii 157
 Ehteshami, Annoushiravan 12, 267, 277, 287, 324, 358, 381, 382, 383, 386
 Eickelman, D.F. 355
 Eisenhower, Dwight D., prezydent USA 245, 256, 257, 258, 261, 291, 292, 293, 307
 Elazar, David, szef sztabów izraelskich 310
 El-Baradei, Mohamed, szef Światowej Agencji Atomistyki 369
 El-Eini, R.I.M. 171, 172, 176, 180, 181
 El-Fassi, Allal, polityk marokański 217
 El-Fassi, Muhammad, marokański działacz narodowy 216, 217
 Elliott, Francis, brytyjski ambasador w Grecji 122
 El Mansour, M. 30
 El-Mikawy, N. 267
 El Raisuni, przywódca plemienny w Maroku 214
 Entner, M.L. 62
 Enver Pasza (Bej), polityk turecki 40, 46, 81, 82, 85, 117
 Eppel, M. 270
 Eralp, A. 251
 Eran, O. 141, 143, 201
 Erdoğan, Recep Tayyip, premier Turcji 385, 386, 389, 390
 Erickson, E.J. 87
 Errera, E. 186
 Esteve, Jean, francuski rezydent generalny w Tunezji 221
 Eszkol, Levi, premier rządu izraelskiego 304, 306
 Evans-Pritchard, E.E. 38, 41, 228
 Eveland, W.C. 292
 Evron, Y. 288

F

Fahd, król Arabii Saudyjskiej 353
 Fahmi, I. 263
 Fajsal, syn szeryfa Husajna, król Iraku 102, 107, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 159, 160, 165, 166, 189, 190, 193, 203, 204, 208, 269
 Fajsal Ibn Turki, sułtan Maskatu i Omanu 58
 Fajsal II, król Iraku 193
 Falkenhagen, generał rosyjski 64
 Fanon, F. 21
 Farid, A.M. 284
 Faruk, król Egiptu i Sudanu 143, 201, 203, 253
 Fatemi, N. 231

Fath Ali-szah, szach Persji 62, 67
Fawcett, L. 12, 315, 322
Fawzi, M. 255
Fazlollah, Nuri, teolog w Persji 74
Feldman, Sh. 312
Ferit Pasza, premier rządu tureckiego 119
Ferry, Jules, premier rządu francuskiego 20
Fieldhouse, D.K. 12, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 97, 98, 99, 104, 105, 110, 130, 156, 160, 161, 162, 166, 170, 174, 176, 177, 178, 181, 186, 189, 192, 197, 204, 205, 255
Finer, H. 256, 257
Fisher, J. 96, 136
Fisk, R. 360
Flapan, S. 188
Flores, A. 267
Flournoy, F.R. 17, 31
Ford, Gerald Rudolph, Jr., prezydent USA 249
Foucauld, Charles Eugene de, misjonarz francuski 22
Fournié, P. 161
Franco, Francisco, generał hiszpański, dyktator 218, 219
Franklin-Bouillon, Henry, dyplomata francuski 131, 156
Frazer, D. 74
Friedman, I. 96
Frisch, H. 344
Fuad II, król Egiptu 253
Fuad I, król Egiptu i Sudanu, (patrz: Ahmad Fuad; Fuad I) 143

G

Gabbay, R. 271
Gaillard, Félix, premier rządu francuskiego 329
Galliot, R. 23
Ganiage, J. 28
Garner, Jay, generał amerykański 371
Gaspard, T.K. 290
Gaulle, Charles de, prezydent Francji 169, 170, 220, 222, 223, 227, 308, 327, 328, 329, 330
Gellner, E. 32
Gelvin, J.L. 171
Gendzier, I.L. 293
George, D. 358
Georges-Picot, Charles François, dyplomata francuski 98, 99, 100, 101, 103, 105, 109, 110, 111, 113, 128, 133, 190
Gerges, F.A. 12, 291, 292, 294, 300
Gershoni, I. 198
Ghali, Boutros, Sekretarz Generalny ONZ 365
Ghanim, Halil, deputowany do parlamentu osmańskiego 42
Ghanim, Szukri, polityk syryjski 128
Gharbi, L. 331
Ghazi I, król Iraku 193
Gheissari, A. 324, 382
Gillespie, April, ambasador USA w Iraku 343
Gillard, D. 67

- Gilpin, R. 8
 Ginor, I. 261
 Gladstone, William, premier rządu brytyjskiego 19
 Gleason, J. 379
 Glubb, John B., dowódca Legionu Arabskiego 205
 Gojło, Juliusz 13
 Gökalp, Ziya, ideolog turkizmu 44, 45
 Goldschmidt, A. 138, 198
 Goldstein, B. 350
 Goltz, Colmar Freiherr von der, generał niemiecki 84, 85
 Gómez-Jordana y Sousa, Francisco, dowódca hiszpański 149
 Gorbaczow, Michaił, przywódca radziecki 266, 278, 288, 341, 342, 386
 Gordon, D.C. 166
 Gordon, M.R. 368
 Gorst E. 56
 Gough-Calthorpe, Somerset Arthur, admirał, polityk brytyjski 112
 Gouraud, Henri, generał francuski 131, 132, 159, 160, 161
 Grady, Henry F., dyplomata amerykański 180, 182
 Graeves, R.I. 62
 Grandval, Gilbert, gubernator francuski w Maroku 335
 Graves, P. 137, 189
 Graziani, Rodolfo, marszałek włoski 230, 338
 Green, A.H. 27
 Grey, Edward, brytyjski minister spraw zagranicznych 48, 80, 97, 99
 Gromyko, Andriej, minister spraw zagranicznych ZSRR 285
 Guedira, Ahmed Reda, marokański działacz niepodległościowy 216
 Guest, J.S. 195
 Gül, Abdullah, minister spraw zagranicznych Turcji 386

H

- Habib, Philip, dyplomata amerykański 299, 313
 Haddad, Saad, wojskowy libański 296
 Haig, Alexander, sekretarz stanu USA 312
 Haim, S. 271
 Hajdar, Rustam, oficer arabski 127
 Hajoui, Mohamed, marokański działacz narodowy 215
 Halabi, Y. 375
 Haldane, A.L. 136
 Hale, W. 245, 246
 Hall, L. 219
 Halliday, F. 12, 241, 243, 363
 Halstead, J.P. 213, 215, 216, 217, 218, 220, 333
 Hanf, Th. 352
 Hanioglu, Şükrü M. 43
 Hankey Maurice, brytyjski działacz państwowy 106, 107
 Harber, Ch.C. 28
 Harris, Ch.Ph. 53, 54, 55, 56, 138, 139, 143, 198, 199
 Harris, G.S. 244, 246
 Harrison, Earl G., amerykański działacz społeczny 182
 Hart, D.M. 217
 Hassan II, król Maroka 219, 340, 353

- Hauteclouque, Jean de, rezydent francuski w Tunezji 331
- Hauziński, J. 195
- Hegghammer, Th. 361
- Heggoy, A.A. 16, 17, 19
- Heikal, M. 262, 342
- Helie, J. 329
- Heller, J. 179
- Helmreich E. 47
- Helmreich, P.C. 113, 116
- Helou, Charles Alexandre, prezydent Libanu 294
- Henderson, Arthur, brytyjski minister spraw zagranicznych 201
- Henry, J.-R. 226, 227
- Henry, Y.A. 360
- Herbert, Samuel, brytyjski Wysoki Komisarz w Palestynie 134, 135, 171, 172, 174, 204
- Herzl, Teodor, żydowski działacz narodowy 108
- Hicks Pasza (właściwie William Hicks) brytyjski dowódca wojskowy 54
- Hilal, A. 266
- Hinchcliffe, P. 354
- Hinnebusch R. 386
- Hinnebusch, Raymond A., Jr. 12, 264, 277, 287, 289
- Hirschfeld, Yair, negocjator izraelski 349
- Hofstadter, D. 252
- Hoisington, W.A., Jr. 37, 218, 219
- Holoch, G. 344
- Holzer, J. 138
- Hope-Simpson, John, brytyjski polityk 175
- Horne, Alistair 329, 330
- Hourani, A. 52, 56, 81, 140, 161, 180
- Howard, H.N. 245, 282
- Hrawi, Elias, prezydent Libanu 354
- Hudson, M.C. 166
- Hughes, M. 129
- Hulton, S. 210
- Hunter, F.R. 28, 50
- Hunter, Sh.T. 382, 383
- Hurewitz, J.C. 16, 17, 18, 19, 21, 22, 24, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 36, 40, 59, 60, 61, 64, 73, 77, 82, 97, 99, 103, 106, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 117, 120, 126, 127, 129, 130, 132, 133, 134, 137, 143, 144, 145, 149, 156, 157, 158, 166, 170, 171, 175, 176, 177, 181, 189, 190, 199, 201, 217, 219, 221, 225, 229, 232, 233, 234, 238, 322
- Husajn, król Jordanii 308, 345, 351
- Husajn Pasza, dej Algieru 16, 17
- Husajn, Saddam, przywódca Iraku 6, 271, 272, 273, 276, 277, 278, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 352, 354, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 381, 382, 387, 394
- Husajn Ibn Ali, szeryf (szarif) Mekki 96, 99, 101, 102, 103, 104, 107, 109, 127, 130, 135, 146, 204, 206, 207, 208
- Husajn, Kamil, sułtan Egiptu 138
- Husry, K.S. 192
- Huwajdi, F. 357

I

- Ibn Hizlul, Sa'ud 146, 207, 209
 Ibn Isma'il, Mustafa, polityk tunezyjski 27
 Ibn Jusuf, Salah (ben Yusuf), polityk tunezyjski 332
 Ibn Saud, król Arabii Saudyjskiej (patrz: Abd al-Aziz Ibn Saud) 59, 60, 146, 151, 165, 196, 206, 207, 208, 209
 Idris, król Libii (patrz: Idris, Sajjid Muhammad)
 Idris, Sajjid Muhammad, emir Cyrenajki, król Libii 228, 229, 230, 231, 336, 337, 338, 340
 Ikenberry, G. J. 9, 341
 Ikram, K. 264
 Inbar, E. 344
 Ingram, E. 198
 İnönü, İsmet, polityk i prezydent Turcji 157, 158, 247, 248
 Ireland, P.W. 127, 136, 188, 189, 190, 193
 Isma'il, kedyw Egiptu 50
 Ismail I, szach perski 391
 İsmet (İnönü), Mustafa, polityk turecki, (patrz: İnönü, İsmet) 125
 Issawi, Ch. 55
 İzzet, Ahmet, premier rządu tureckiego 111

J

- Jacobson, A. 79
 Jahja Muhammad Hamid ad-Din, imam Jemenu 60
 Jakobsen, P.V. 385
 James, R.H. 87
 James, R.R. 256
 Jamsheer, H.A. 171, 188, 254, 257, 258
 Jankowski, J. 198
 Jarring, Gunnar, dyplomata szwedzki 309
 Jasnoff, M. 17
 Jassin, Ahmad, przywódca palestyński 361
 Jbara, T. 174
 Jentleson, B.W. 278
 Jeprem-chan, przywódca perski 74
 Jerzy VI, król Wielkiej Brytanii 157
 Joffe, E.G.H. 41, 229
 Joffe, L. 264, 307, 309, 313, 349, 351
 Johns, A. 356
 Johnson, A.J. 138, 198
 Johnson, Lyndon, prezydent USA 247, 248
 Jones, C. 303, 313
 Jones, S.G. 367
 Jönart, Charles, francuski gubernator Algierii 148
 Joseph, B. 171
 Joseph, M. 316
 Jouvenal, Henri de, francuski komisarz w Syrii 163, 164
 Juin, Alphonse Pierre, francuski gubernator Tunezji 222, 333
 Julien, Ch.-A. 16, 19, 29, 35, 216, 225, 331, 334
 Jusuf, Ali, egipski działacz niepodległościowy 56

K

- Kaddache, M. 225, 226
 Kaddafi, Muammar, przywódca libijski 380
 Kadri, Tahsin, oficer arabski 127
 Kanya-Forstner, A.S. 96, 105, 113, 160, 161
 Kapiszewski, A. 383
 Karami, Raszid, premier rządu libańskiego 352
 Karawan, I.A. 274
 Karmal, Babrak, prezydent Afganistanu 361
 Karol X, król Francji 16, 17
 Karoui, H. 26, 28
 Karpat, K.H. 245
 Karsh, E. 301, 302, 305, 308, 309, 310, 311
 Karzaj, Hamid, przywódca Afganistanu 366
 Kasim, Abd al-Karim, przywódca Iraku 270, 271
 Kasznik, A.H. (patrz: Kasznik-Christian, A.) 20
 Kasznik-Christian, A. 16, 23, 147, 223, 225, 226, 227, 327
 Kawtharani, W. 159, 161
 Kayali, H. 80
 Kazemzadeh, F. 62, 317, 318, 321
 Kazi, Muhammad, przywódca kurdyjski 315, 316
 Keddie, N.R. 105, 233, 234, 235, 320
 Kedourie E. 81, 96, 102, 103, 104, 137
 Kelly, J.B. 60, 62
 Kelly, S. 230
 Kennedy, John Fitzgerald, prezydent USA 246, 258, 308
 Kepel, G. 265, 361
 Kerr, M. 271
 Khadduri, M. 188, 193, 196, 270, 337
 Khalaf, S. 295
 Khaled, emir w Algierii 225
 Khalidi, R.I. 81, 96, 244
 Khalidi, W. 175, 178, 188
 Khalil, D. 353
 Khalilzad, Zalmay, negocjator amerykański 368
 Khater, A.F. 183
 Khoury, F. 269
 Khoury, Ph.S. 52, 81, 160, 161, 164, 170
 Kienle, E. 283, 289
 Kilmartin, T. 328
 Kimche, D. 306
 King, Henry Churchill, dyplomata amerykański 129, 132
 Kirişci, K. 250
 Kissinger, Henry Alfred, sekretarz stanu USA 262, 263, 285, 286, 310
 Kitchener, Horatio Herbert, Earl Kitchener, brytyjski konsul generalny w Egipcie 56, 138
 Klieman, A.S. 181, 204
 Koestler, A. 178, 188
 Kolinsky, M. 198
 Kołodziejczyk, D. 248
 Konstantyn I, król Grecji 118
 Korbani, A.G. 291

Kosygin, Aleksiej, premier rządu radzieckiego 272, 273
 Kraiem, M. 221
 Krasnowolska, A. 63, 64, 73, 232, 233, 235, 236, 238, 320
 Krauthammer, Ch. 9, 341
 Królikowski, H. 370
 Kuchek-chan, przywódca separatystów w Persji 145, 233, 235
 Kuniholm, B.R. 242, 245
 Kutb, Sajjid, egipski ideolog islamizmu 356, 357, 358
 Kwiatkiewicz, P. 268, 270

L

Labonne, E. 220
 Lacroix-Riz, A. 219
 Lacroix, S. 344
 Lahhabi, M. 30
 Lahoud, N. 358
 Lal, R. 359
 Lalik, K. 188
 Lamb, H. 121
 Lampson, Miles Wedderburn, Baron Killearn, brytyjski komisarz w Egipcie 198, 200, 201, 203
 Landau, J.M. 139
 Landen, R.G. 57
 Laqueur, W. 186
 Laroui, A. 30, 32, 216
 Laval de, książę francuski 18
 Lavigerie, Charles, kardynał, arcybiskup Algieru 21, 28, 29
 Law, Bonar, premier rządu brytyjskiego 124
 Lawrence, Thomas E., oficer brytyjski 104, 107, 127, 204, 206
 Leatherdale, C. 209
 Lederer, I.J. 244
 Lenczowski, G. 232, 272
 Lepgold, J. 289
 Lesch, D.W. 251, 347
 Leszczyńska, K. 192
 Lever, E. 327
 Levin, H. 188
 Levron, A. 288
 Liddle, P.H. 111
 Lipa, Michał 13
 Lipman, W. 241
 Little, T. 256
 Litvinoff, B. 172
 Ljachow, oficer rosyjski w Persji 73
 Lloyd, S. 257
 Llyod, George David, premier rządu brytyjskiego 80, 81, 105, 106, 112, 113, 118, 121, 122, 124, 134, 140, 145, 197, 200
 Loeve, M. 374
 Long, Walter, negocjator brytyjski 190
 Longrigg, S.H. 136, 161, 166, 188, 191, 192, 268
 Lorimer, J.G. 57

Lorraine, Percy, brytyjski komisarz w Egipcie 198, 200
 Louis, W.R. 180, 181
 Love, K. 269
 Lukacs, Y. 307
 Lukitz, L. 188
 Lutaud, Charles, francuski gubernator Algierii 147, 148
 Lyautey, Louis Hubert Gonzalve, francuski gubernator Maroka 35, 36, 37, 148, 149, 213, 215
 Lyttelton, Oliver, brytyjski minister stanu 169, 170

M

Mabro, R. 260
 MacCallum, E.P. 188, 190
 MacDonald, Ramsay, premier rządu brytyjskiego 175, 198, 199, 201
 Macfie, A.L. 97, 99
 Maclachlan, K.S. 41, 229
 Macmillan, H. 257
 Madden, A.F. 137
 Maddy-Weitzman, B. 282
 Madeyska, D. 313
 Mahir, Ali, premier rządu egipskiego 203
 Mahjoubi, A. 26, 28
 Mahmud Pasza, Muhammad, premier rządu i negocjator egipski 200, 201
 Mahomet, prorok i twórca islamu 30, 57, 102, 356, 358
 Makarios III, arcybiskup, prezydent Republiki Cypru 247, 248
 Makovsky, A. 250, 388
 Makram-Ebeid, M. 265
 Malek, R. 330
 Malik, Ch. 291, 292
 Mallet, Louis, ambasador brytyjski 80
 Malone, D.M. 370
 Maloney, S. 384
 Mango, A. 156
 Mannheim, R. 30
 Mansell, G. 328
 Mansfield, P. 51, 52, 53, 54, 55, 138, 139, 140, 142, 143, 198, 199, 201, 203, 252, 254, 260
 Mañuel, Don Juan 241
 Ma'oz, M. 285
 Marchand, René, wojskowy francuski 194, 195
 Marcinkowski, Cz. 370
 Marlowe, J. 139, 141, 142, 143, 198, 199, 200, 201, 203
 Marr, Ph. 137, 188, 190, 191, 193, 196, 197, 268, 269, 270, 271, 272, 273
 Marsot, A.L. al-S. 55, 140, 198
 Mar Szimon, duchowy przywódca Assyryjczyków 192
 Martin, A.-G.-P. 34, 35
 Martin, J.-F. 332
 Mast, Charles, francuski rezydent w Tunezji 222
 Mastanduno, M. 9, 341
 Mauchamp, Emil, lekarz i filantrop francuski 34
 Maude, Frederick, generał brytyjski 85
 Maxwell, G. 213

- McCarthy, J. 95, 172
 McClure, W.K. 46
 McDowall, D. 346
 McGhee, G. 245, 246
 McLachlan, K. 191
 McLean, D. 66
 McMahan, Arthur Henry, sir, dyplomata brytyjski 96, 99, 101, 102, 103, 107, 109, 200, 206
 Mearsheimer, J.J. 303
 Meinertzhagen, Richard 86, 134
 Meir, Golda, premier rządu izraelskiego 304
 Menargues, A. 296
 Mendelson, M. 210
 Menderes, Adnan, premier rządu tureckiego 245
 Mendès-France, Pierre, premier rządu francuskiego 332
 Meo, L.M.T. 289
 Messali Hadj, algierski działacz niepodległościowy 225, 226, 227, 326
 Metaxas, Ioannis, generał grecki 122
 Meyer, G.E. 257
 Meyers, N. 306
 Mhjoubi, A. 220
 Micaud, Ch. 32
 Michael, P. 232
 Michaud, G. 358
 Midhat, A.H. 41
 Midhat Pasza, wielki wezyr osmański 41
 Miège, J.-L. 31, 32
 Migdalovitz, C. 250
 Mikołaj II, car Rosji 108
 Milani, M. 324
 Milelli, J.-P. 361
 Miller, S.G. 31
 Miller, W. 47
 Milner, Alfred, dyplomata brytyjski 140, 141, 201
 Milton-Edwards, B. 12, 354
 Mitchell, R.P. 253
 Moaddel, M. 320
 Mohammad Ali-mirza (szah), szach Persji 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76
 Mohammad Reza Shah Pahlavi (patrz: Mohammad Reza-szah) 316
 Mohammad Reza-szah (Pahlawi), szach Iranu 238, 321, 323
 Mohammad-szah (Kadżar), szach Persji 62
 Mohandas, S. 367
 Mojżesz, prorok, przywódca Izraelitów 356
 Mołotow, Wiaczesław, radziecki minister spraw zagranicznych 244
 Monroe, J.N. 307
 Moorehead, A. 87
 More, H.C. 264
 Morgenthau, H.J. 8
 Morris, B. 188
 Morrison, Herbert, polityk brytyjski 180, 182, 183
 Morsi, M. 334
 Mosaddeq, Mohammad, premier rządu irańskiego 242, 317, 318, 319, 321

- Mottahedeh, R. 323
 Mouawad, Rene, prezydent Libanu 354
 Moyne, Walter E.G., dyplomata brytyjski 178
 Mozaffar od-Din-szah (Kadżar), szach Persji 64, 67, 72
 Mrozek-Dumanowska, A. 141
 Mścichowski, M. 303, 351
 Mubarak, H. 265
 Mubarak, Husni, prezydent Egiptu 265, 266, 267, 376, 382, 390
 Mubarak, szejk Kuwejtu 61, 145, 210
 Muhammad V, sułtan Maroka 216, 217, 218, 219, 220, 333, 334, 335, 340
 Muhammad Ali, władca Egiptu 50, 52
 Muhammad Bej, władca Tunezji 25, 26
 Muhammad Ibn Arafa, sułtan Maroka 334
 Mulaj Abd ar-Rahman, sułtan Maroka 31
 Mulaj az-Zajn, sułtan w Meknesie 36
 Mulaj Hasan, sułtan Maroka 32, 33
 Mulaj Jusuf, sułtan Maroka 148, 216
 Mulaj Slimane (Mulaj Sulajman), sułtan Maroka 30, 31
 Munsif Bej, bej Tunezji 222
 Munson, H. 216, 334
 Murden, S. 343, 345
 Murphy, Robert, dyplomata amerykański 219, 328
 Musil, A. 60, 207, 208, 209
 Mussolini, Benito, przywódca włoski 212, 229, 230, 336
 Mustafa Kemal (Atatürk), przywódca turecki 40, 43, 48, 87, 115, 116, 120, 122, 125, 155, 156, 191, 235
 Mustafa Kemal Bej (patrz: Mustafa Kemal; Atatürk)
- N**
- Nadżaf Kuli-chan, przywódca plemienny 74
 Naguib, Muhammad, generał egipski 253
 Napoleon III, cesarz Francuzów 20, 21
 Naser, Gamal, (patrz: an-Nasir, Dżamal Abd) 251, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 271, 280, 394
 Naser od-Din-szah (Kadżar), szach Persji 62, 63, 64, 65
 Nasr, V. 324
 Naszat Pasza, dowódca turecki 40
 Nasz Hamba, Muhammad, tunezyjski działacz niepodległościowy 150
 Naus, Joseph, finansista belgijski 66
 Naylor, Ph.C. 16, 20, 22, 25, 28, 328, 330
 Nehru, J., premier rządu indyjskiego 255
 Netanyahu, Benjamin, premier rządu izraelskiego 350
 Nevakivi, J. 96
 Nixon, Richard Milhous, prezydent USA 285, 286, 308, 309
 Niyazi, Ahmed, oficer turecki 44, 45
 Nogués, Charles, francuski rezydent generalny w Maroku 218, 219
 Norton, A.R. 300, 360
 Norton, W.W. 292
 Nouschi, A. 225
 Nowicka, I. 105, 233, 320
 Nubar Pasza, premier rządu egipskiego 50

Nureddin Pasza, oficer turecki 122
 Nuri as-Sa'îd, premier rządu irackiego 159, 193, 196, 197, 210
 Nusseibeh, S. 347
 Nutting, Anthony, brytyjski minister stanu 254, 255, 257
 Nystar, U. 306

O

O'Brien, R. 188
 O'Brien, P.K. 256
 Öcalan, Abdullah, działacz kurdyjski 388
 Odeh, B.J. 293
 O'Donnell, J.D. 29
 Okruhlik, G. 383
 Olivier, M. 334
 Omar, Muhammad, mułła, przywódca Al-Ka'îdy 366
 Organski, A.F.K. 308
 Ouazzani, Mohamed Hassan, marokański działacz społeczny 216, 217
 Oved, G. 218
 Ovendale, R. 304
 Oweiss, I. 264, 265
 Owen, R. 52, 53, 54, 55
 Özal, Turgut, premier rządu tureckiego 251
 Özen, Çınar 13
 Ożarowski, R. 361

P

Pajak, R. 272
 Pallis, A.A. 114
 Pamuk, S. 55
 Papen, Franz von, dyplomata niemiecki 158
 Pappé, I. 171, 188
 Paris, T.J. 102, 136, 137, 204
 Parsons, F.V. 33, 34
 Passeron, R. 23
 Passfield, Sidney W., minister brytyjski 175
 Pastusiak, L. 308
 Paszaszi, Adnan, polityk iracki 367, 368
 Patek, A. 171, 180, 181, 186
 Peake, Frederick, dowódca brytyjski w Jordanii 205
 Peel, William R.W., polityk brytyjski 176
 Pelt, Adrian, Komisarz ONZ ds. Libii 336, 337, 338
 Pennar, J. 284
 Pennell, R.C. 30, 32, 34, 35, 149, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 335
 Penrose, E.F. 191, 271
 Peres, Szymon, prezydent Izraela 304, 348, 349, 350, 389
 Perkins, K.J. 25, 27, 28, 30, 150, 221, 222, 331, 332, 333
 Petain, Philippe, marszałek, szef rządu Vichy 227
 Petect, J. 298
 Peyerimhof, J. de 23
 Peyrefitte, A. 328
 Peyrouton, Bernard-Marcel, francuski rezydent generalny w Maroku 218

Philby, H.St.J.B. 57, 59, 146, 206, 207, 209
 Philcox, R. 21
 Pierce, R.A. 62
 Pinsker, Leo, działacz syjonistyczny 108
 Piotrowski, J. 171
 Pipes, D. 358, 359
 Pisani, kapitan w służbie Fajsala Ibn Husajna 127
 Piszewari, Dża'far, przywódca ruchu separatystycznego w Iranie 315
 Płomiński, Krzysztof 13
 Podeh, E. 251
 Polignac, Jules de, ambasador Francji 16, 17, 18
 Ponsot, Henri, francuski komisarz w Syrii 164, 218
 Porath, Y. 172, 174, 176
 Porch, D. 36
 Post, H.G. 276
 Powell, Colin, sekretarz stanu USA 364, 365, 366, 369
 Provence, M. 164
 Puaux, Gabriel, francuski komisarz w Syrii 165, 220
 Puchta, Piotr 13
 Pundak, Ron 349

Q

Qassem N. 353
 Qawam as-soltan, Ahmad, premier rządu irańskiego 316
 Quandt, W.B. 262, 266, 284, 351
 Qubain, F. 292
 Qurai Ahmad (Qurie, Abu Ala), negocjator palestyński 349

R

Rabasa, A.M. 362, 359
 Rabin, Icchak, premier rządu izraelskiego 304, 348, 349, 350, 351
 Rabinovich, I. 271, 283
 Rafael, G. 308
 Raf Orbay Husayn, minister turecki 88
 Rahigh-Aghsan, A. 385
 Rahman, H. 266
 Rai, M. 365, 369, 370
 Ramazani, R.K. 323
 Ramsaur, E.E., Jr 42, 43, 44
 Raszid Pasza Husajn, premier rządu egipskiego 90
 Rathmell, A. 282
 Raymond, R. 221
 Reagan, Ronald Wilson, prezydent USA 278, 301, 364
 Rechnitz-Kijner, H. 312
 Rêgneir, Marcel, minister francuski 225
 Reich, B. 308
 Reid, D.M. 52, 54, 139
 Reinharz, J. 172
 Remez, G. 261
 Renouvin, P. 17
 Reudy, J. 226

- Reuter, Paul Julius, baron von, przedsiębiorca brytyjski 64
 Reuveny, J. 171
 Rey-Goldzeiguer, A. 223
 Reza, Mirza Muhammad, zabójca Nasera od-Din-szaha 63
 Reza-chan (Reza-szah), (patrz: Reza-szah) 145, 233, 234, 235, 236, 237, 318
 Reza-szah, szach Iranu 234, 236, 238, 320
 Rhodes, A. 219
 R'honi, A. 215
 Riccioli, J.-L. 161
 Rice, C. 365
 Rice, Condoleezza, sekretarz stanu USA 386
 Richards, A. 253, 264
 Rida, Raszid, egipski reformator islamu 216
 Rida, szejik w Cyrenajce 230
 Rijad Pasza, premier Egiptu 51
 Rioux J.-P. 328
 Rivet, D. 149, 213, 215
 Rivlin, P. 374
 Robe, E. 23
 Roberts, D. 281, 283, 287, 288
 Robins, P. 386
 Roches, Leon, konsul francuski w Tunezji 25
 Rodinson, M. 252
 Rogan, E.L. 11, 15, 19, 25, 27, 82, 160, 162, 164, 170, 176, 181, 190, 191, 203, 204, 205,
 342, 343, 348, 353, 354, 366
 Rogers, P. 364, 372
 Rogers P.G. 32, 33
 Rogers, William P., sekretarz stanu USA 309, 310
 Ro'i, Y. 272
 Rommel, Erwin Johannes Eugen, niemiecki feldmarszałek 169, 201, 203
 Roosevelt, Franklin Delano, prezydent USA 219, 220, 227, 333
 Rosa, A.C. 21
 Rose, N.A. 175
 Roskill, S. 107
 Ross, D.B. 288
 Rothschild, Lionel, działacz syjonistyczny 106, 109
 Rothwell, V.H. 81
 Rubin, B. 186
 Rubinstein, A. 242
 Ruedy, J. 23, 24, 147, 148, 223, 225, 227, 326, 328
 Rumbold, H., ambasador brytyjski w Stambule 117, 118, 119, 120, 121, 124, 126
 Rumsfeld, Donald, sekretarz obrony USA 364, 365
 Runkle, B. 367
 Ryan, C.R. 345, 351
 Ryan P. 345

S

- Saab, E. 282
 Sa'ad as-Sabah, kuwejcki następca tronu 343
 Sabahi, H. 144, 145, 232, 235
 Sabet, F. 384

- Al-Sadat, Anwar, (patrz: As-Sadat, Anwar; Sadat) 261
 As-Sadat, Anwar (Sadat), egipski polityk 261, 262, 263, 264, 265, 273, 274, 287, 310, 311, 312, 376, 382
 Sadowski, Y. 286
 Safran, N. 302, 303, 304, 309
 Safshekan, R. 384
 Sagev, T. 176
 Said Halim, Mehmed, premier rządu tureckiego 82
 Saladyn (Salah ad-Din al-Ajjubi), sułtan Egiptu 160
 Salahdine, M. 149
 Salama, S. 343, 346
 Salem, E.A. 300, 301
 Salem, P. 291
 Salem S. 379
 Salibi, K.S. 135, 166, 169, 204, 295
 Salih, Ali, prezydent Jemenu 380
 Salisbury (Gascoyne-Cecil, Robert Arthur Talbot) markiz Salisbury, premier rządu brytyjskiego 66, 96, 97
 Salloukh, B.F. 295, 313
 Salmoni, B.A. 138, 198
 Salt, J.y 12, 94, 160, 162, 164, 181, 203, 259, 264, 300
 Sammut, C. 29
 Sanders, Liman von, generał niemiecki 82, 83
 Santhanam K. 370
 Sarraill, Maurice, francuski komisarz w Syrii, generał 162, 163, 168
 Sarwat, Abd al-Chalid, premier rządu egipskiego 201
 Satloff, R.B. 204
 Sayari, S. 250, 388
 El Sayed, R.A. 255
 Sayigh, Y. 12, 241, 269
 Scham S.A. 149, 213, 215
 Schellendorf, F. Bronsart von, generał niemiecki 82
 Schiff, Z. 312
 Schofield, R. 210
 Schulz, George, sekretarz stanu USA 313
 Seale, P. 161, 279, 281, 285, 286
 Seddon, D. 215
 Seeckt, Hans von, generał niemiecki 83
 Segev, T. 175
 Segre C.G. 39, 230
 Seliktar O. 367
 Selim I Groźny, sułtan z dynastii Osmanów 391
 Sella, A. 284
 Şevket Pasza, Mahmut, generał, premier rządu tureckiego 48
 Sezer, D.B. 246, 247, 248, 249
 Sfar, Baszkir, tunezyjski działacz niepodległościowy 29
 Sforza, Carlo minister spraw zagranicznych Włoch 336, 337
 Shaw, E.K. 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 83, 85, 92, 94, 248
 Shaw, S. 156, 157, 158
 Shaw, S.J. 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 83, 85, 92, 248
 Sheehan, E. 285

- Shemesh, H. 273, 274
 Shindler, C. 186, 303, 304, 351
 Shlaim, A. 12, 204, 241, 269, 350
 Shmulevitz, A. 204
 Shorrock, W.I. 80, 160
 Shuster, W. Morgan, finansista amerykański 75, 76
 Sidahmed, A.S. 267, 358
 Sierakowska-Dyndo, J. 63
 Sifry, M.L. 366
 Simon, R. 193, 197
 Simons, Ch. 188
 Si Thami, gubernator Marrakeszu 213, 220
 Składanek, B. 63, 238
 Sluglett, P. 136, 188, 191
 Smith, A.L. 27
 Smith, Ch. 172
 Smith, M.L. 121, 123
 Smith, S.C. 251, 262
 Smith, T. 328
 Smyrnelis, M.-C. 123
 Sokolov, Nahum, działacz syjonistyczny 106
 Sonyel, S.R. 156, 192
 Soumille, P. 29
 Soustelle, Jacques, francuski gubernator Algierii 325, 327
 Springborg, R. 265
 Sraieb, N. 27
 Sroka, Joanna 13
 Stack, Lee, brytyjski gubernator w Sudanie 199
 Stadiem, W. 201, 203
 Stafford, R.S. 192
 Stajuda, T. 141
 Stalin, Józef (Iosif Wissarionowicz Dżugaszwili), 303
 Stark, F. 197
 Stearns, M. 306
 Steeg, Théodore, francuski gubernator Maroka 215, 216
 Stein, J.G. 262
 Stein, L. 106, 107, 109
 Stewart, Ch.F. 149, 215
 Stępniewska-Holzer, B. 138
 Stork, J. 265, 267
 Storrs, Ronald, dyplomata brytyjski w Egipcie 101
 Styszyński, Marcin 13, 265
 Surdykowska, S. 63
 Susser, A. 204
 Su'ud I.H. 207
 Swearingen, W.D. 215
 Sykes, C. 171
 Sykes, Mark, dyplomata brytyjski 98, 99, 100, 101, 103, 105, 107, 109, 110, 111, 113, 128, 133, 190
 Sykes, Percy Molesworth, sir, dyplomata brytyjski 62, 234
 Szalabi, Ahmad, polityk iracki 367, 368

Szamir, Icchak, premier rządu izraelskiego 347, 348
 Szamun, Kamil, prezydent Libanu 290, 291, 292, 293, 294, 299, 300
 Szanik, Muhammad, premier rządu tunezyjskiego 331
 Szapszał, Hadży Seraja, rosyjski rezydent w Persji 73
 Szapur, Mohammad (Mohammad Reza-szah; Pahlavi), szach Iranu 238
 Asz-Szarif, Sajjid Ahmad, szejk sanusytów 40
 Szarif Ali, polityk iracki 368
 Szarif Pasza, premier Egiptu 51
 Szewarnadze, Eduard, prezydent Gruzji 342
 Szihab, Fu'ad, prezydent Libanu 294

Ś

Śmidowski, Witold 13
 Świeca, J. 307

T

Tabatabai, Sejjed Mohammad, ajatollah w Persji 69, 70
 Tajjib al-Ukbi, algierski działacz narodowy 225
 Tajmur, sułtan Omanu 58
 Talabani, polityk kurdyjski 368
 Talat Pasza, polityk turecki 43, 82, 88, 96
 Tarbush, M. 197
 Tauber, E. 107
 Taufik Pasza, kedyw Egiptu 50, 52, 53, 54
 Telhani, Sh. 273
 Temo, Ibrahim, albański działacz narodowy 45
 Ternon, Y. 92, 96
 Terry, J. 140
 Tessler, M. 171
 Tetrault, M.A. 383
 Thicknese, S.G. 188
 Tibawi, A.L. 127, 130, 132, 133, 156, 160, 164, 165, 166, 170, 279, 280
 Tibi, B. 12
 Toledano, E.R. 55
 Tomaszewski, J. 186, 303, 304
 Tourneau, R. le 29, 334
 Townshend, Charles, generał brytyjski 85
 Toynbee, A. 114
 Traboulsi, F. 290, 291, 293, 294, 296, 299, 300
 Trainor, B.E. 368
 Tricot, B. 330
 Trikoupis, Nikolaos, generał i polityk grecki 121
 Tripp, Ch. 197, 268, 269, 272, 274, 277, 343
 Trocki, Lew, radziecki komisarz spraw wewnętrznych 231
 Troeller, G. 146, 206, 207
 Truman, Harry S., prezydent USA 178, 180, 182, 242, 245, 290, 316
 Trumpener, U. 82
 Tshirgi, D. 366
 Tulin, A.m 171
 Turan, I. 385
 Turner, B.S. 356

U

Unger, D. 289
 Urabi Pasza, oficer egipski 50, 51, 52, 53, 54, 55, 141
 Osborne, C.V. 149, 213, 214, 217

V

Valensi, L. 26
 Vali, F.A. 247
 Vandewalle, D. 38, 39, 41, 228, 229, 230, 338
 Vasiliev, A. 284, 288
 Vatikiotis, P.J. 139, 140, 143, 198, 199, 201, 204, 205, 252, 255, 259
 Vatin J.-C. 16, 19, 23, 28
 Venizelos, Eleftherios, premier rządu greckiego 114, 118, 122
 Villard H.S. 336
 Viollette M. 226
 Vital D. 106, 109
 Vlora, Ismail Kemal, prezydent Albanii 45, 48
 Vucinich W.S. 244

W

Wahba, H.H. 207
 Walbridge, L. 324
 Walt, S.M. 303
 Waltz, K. 9, 341
 Waltz, S. 332
 Ward, S.R. 314, 316, 322
 Warriner, D. 268
 Wasserstein, B. 171, 172, 174
 Waterbury, J. 260, 264
 Waterson, G. 30
 Watt, D.C. 67, 80, 172
 Weinbaum, M.G. 366
 Weinberg, N.J. 295
 Weisgal, M.W. 172
 Weisgerber, F. 36
 Weizmann, Chaim, działacz syjonistyczny 106, 109, 132, 133, 172, 175, 181
 Weller, M. 365
 Weygand, Maxime, polityk francuski 227
 Wheelock, K. 255, 256
 Whidden, J. 138
 Wilber, D.N. 233, 234, 235, 238
 Wilhelm II Hohenzollern, cesarz Niemiec 34
 Wilkinson, J.C. 58, 60, 146, 206, 211
 Williams, M. 30
 Wilson, Arnold T., dyplomata brytyjski 57, 135, 136, 137, 188, 189, 192, 193
 Wilson, Henry, szef sztabów brytyjskich 111
 Wilson, K.M. 97, 198, 201
 Wilson, M. 135, 177, 204, 205
 Wilson, M.C. 52
 Wilson, Thomas Woodrow, prezydent USA 112, 116, 126, 127, 128, 129, 139, 140, 150

Wingate, Reginald, brytyjski Wysoki Komisarz w Egipcie 138, 140, 143, 200
Winslow, Ch. 296, 299, 300
Winstone, H.V.F. 137
Wituch, T. 44, 45, 46, 48
Wohlforth, W.C. 9, 341
Wolf, J. 216
Wolfowitz, Paul, podsekretarz stanu w Pentagonie 364, 365
Wood, Richard, konsul brytyjski w Tunezji 25
Wójcik, Agata 13
Wright, C. 277
Wright, G. 37
Wright, J. 40, 41, 228, 229, 230
Wronecka, Joanna 13
Wróblewski, B. 204, 205

Y

Ya'ari, E. 312
Yapp, Malcolm M. 11, 84, 106, 178
Yergin, D. 343
Yetiv, S.A. 367
Yom, Sean L. 377
Youssef Bey, A. 139

Z

Zabih S. 233, 319
Zaghlul, Sa'ad, premier rządu egipskiego 138, 139, 140, 141, 142, 143, 174, 197, 198, 199,
201
Zahedi, Fazlollah, generał irański 319, 321
Zakrzewska-Dubasowa, M. 44, 93
Zamir, M. 166, 168
Zartman, I.W. 335
Zdanowska, Natalia 13
Zdanowski, J. 57, 58, 60, 61, 63, 265, 362, 375, 383
Zeine, N. 102
Ziadeh, N. 38, 290
Zürcher, E.J. 44, 85, 87, 88, 91, 93, 95, 111, 115, 116, 119, 156, 158, 246, 248, 250, 251
Zweiri, M. 381, 383

Ż

Żabotyński, W. 172

Spis map i zdjęć

Bliski i Środkowy Wschód.....	14
Podział Bliskiego Wschodu zgodnie z porozumieniem Sykes–Picot	100
Bliski Wschód po I wojnie światowej.....	152
Cmentarz Wojskowy w Jerozolimie na wzgórzu Scopus	153
Jeden z grobów na Alianckim Cmentarzu Wojskowym w Beer Szewie w Izraelu.....	153
Syria w okresie mandatu francuskiego	163
Liban w okresie mandatu francuskiego	167
Palestyna w okresie międzywojennym.....	173
Hotel King David w Jerozolimie.....	179
Podział Palestyny zgodnie z rezolucją ONZ z 1947 r.	184
Palestyna po wojnie 1947–1948 r.	185
Pogranicze Syrii, Iraku i Turcji w okresie międzywojennym	193
Maroko w okresie protektoratu Francji.....	214
Polska tablica wotywna z czasów II wojny światowej w kościele pod wezwaniem św. Teresy z Lisieux w Kairze	240

